

ҚИСҚАЧА СИЁСИЙ ЛУҒАТ

*Тўлдирилган ва қайта ишланган
иккинчи нашри*

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»
1983

АСОСИЙ МАҚОЛАЛАРНИНГ АВТОРЛАРИ:

Ю. А. Агешин, Р. Ф. Алексеев, А. С. Анучкин-Тимофеев, Б. В. Горбачев, А. М. Еремин, В. Н. Заботин, Е. М. Зайцев, Л. В. Кириллова, Н. П. Коликов, В. В. Куликов, В. И. Кузнецов, Б. Н. Ладигин, Н. М. Ланда, Л. А. Оников, Г. С. Остроумов, Ф. Ф. Петренко, Р. В. Петропавловский, И. В. Пименов, М. А. Рабинович, Е. Ф. Рогов, Р. А. Сафаров, А. А. Сергеев, Л. А. Серебрякова, Е. К. Смирницкий, Ю. Н. Солодухин, Т. И. Спивакова, М. Л. Титаренко, Ю. П. Урьяс, Н. П. Фарберов, М. С. Фивейская, Р. П. Федоров, И. П. Фаминский, Ю. Ю. Фигатнер, А. А. Чупин, В. П. Шабанов, Н. В. Шишлин, А. Д. Шутов, И. П. Цамерян.

ТУЗУВЧИЛАР:

Л. А. Оников ва Н. В. Шишлин

Масъул редактор Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, фалсафа фанлари доктори, профессор *С. П. Турсунмухамедов*

А $\frac{70105 \quad 10}{М 351 (04) 83}$ 91—82 0802000000

© ПОЛИТИЗДАТ, 1980 г.

© Русча нашридан таржима, «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1983 й.

НАШРИЁТДАН

Ушбу луғатда вақтли матбуотда, радио ва телевидение эшиттиришларида тез-тез учраб турадиган сўз, терминларга қисқача тушунча берилади.

Мақолалар алфавит тартибда жойлаштирилган, изоҳларнинг ягона системаси ва қўлланма нашрлари учун одат бўлиб қолган бир қанча қисқартишлардан фойдаланилди (рўйхати келтирилади). Мақоланинг номини билдирадиган сўз ёки сўзлар текстда сўзнинг биринчи ҳарфи билан алмаштирилиб ёнига нуқта қўйилади (масалан, «Демократия» мақоласида тушунчанинг тўла номи ўрнига текстда «Д.» ҳарфи қўлланилади). Агар мақоланинг номи бир неча сўздан ташкил топган бўлса, унда бу сўзларнинг ўрнига уларнинг биринчи бош ҳарфи қўйилади. Чунончи, «Жамиятнинг сиёсий системаси» деган мақолада тўла ном ўрнига «Ж. с. с.» берилади.

Курсив билан терилган сўзларнинг ҳаммаси изоҳ ҳисобланади. Масалан, «Базис ва устқурма» мақоласида «Базис — бу жамиятнинг структурасини ташкил этувчи *ишлаб чиқариш муносабатларининг йиғиндиси*» деб ўқиймиз. Бу ерда курсив луғатда «Ишлаб чиқариш муносабатлари» мақоласи борлигини билдиради. Марксизм-ленинизм классикларидан олинган цитаталардаги курсив луғатда разрядка билан берилган.

Матбуотда баъзи бир ташкилотларнинг (агентликларнинг) қисқартирилган номлари тез-тез учраб турганлиги сабабли, луғатда улар ҳам қисқартирилиб, ҳам тўла берилади (масалан, МОТ — *Халқаро меҳнат ташкилоти*; ТАСС — қ. *Совет Иттифоқи Телеграф агентлиги*). Бунда терминнинг изоҳи ёки ташкилот (агентлик)нинг характеристикаси, одатда, уларнинг тўла номи алфавит бўйича жойлашган ерда берилади (бундай ҳолларда «Халқаро меҳнат ташкилоти», «Совет Иттифоқи Телеграф агентлиги»).

Луғатнинг иккинчи нашри янги терминлар билан тўлдирилди, бир қатор терминларнинг мазмуни кенгайтирилди ва ҳозирги замон воқеалари нуқтаи назаридан ёритилди.

ҚИСҚАРТИРИЛГАН СҮЗЛАР

араб.— арабча
ва б.— ва бошқа
ва ҳ. к.— ва ҳоказо
грек.— грекча
жум.— жумладан
ингл.— инглизча
исп.— испанча
ит.— итальянча
кўч.— кўчма (маъно)
лат.— латинча
мас.— масалан
нем.— немисча

порт.— португалча
тақ.— таққосланг
т. й.— темир йўл
форс.— форсча
фр.— французча
ш. қ.— шундай қилиб
эск.— эскирган
қ.— қаралсин
қисқ.— қисқартирилган
I, II (рим рақамлари)— ойлар
1930 (араб рақамлари)— йил-
лар

А

АБОЛИЦИОНИЗМ — (лат. abolitio — бекор қилиш) — бирор бир қонунни бекор қилиш учун ўтказилаётган ижтимоий ҳаракат. АҚШда қул савдоси ва негрларнинг қуллигини бекор қилиш учун авж олиб кетган кураш муносабати билан 18-аср охири ва 19-аср бошида А. айниқса кенг маълум бўлди. А. АҚШнинг шимолий (озод) ва жанубий (қулдорлик) штатлари ўртасидаги граждандар урушини ғоявий жиҳатдан тайёрлади (1861—65). Шимолнинг ғалабаси АҚШда қулчиликнинг расман бекор қилинишига олиб келдики, бу Америка конституциясида ўз аксини топди. Бироқ АҚШда ҳозиргача ирқий камситиш сақланиб келмоқда.

АБОРИГЕНЛАР (лат. aborigines, aborigene — бошидан) — мамлакатнинг бу ерга кейинроқ келганлардан фарқли равишда қадимдан яшаб келаётган туб аҳолиси. Мас., Америка ва Австралия мустамлака қилиниш даврида А. нинг кўпчилиги қириб ташланган, қолган қисми махсус ажратилган районларга — резервацияларга қувиб чиқарилган, камситишларга дучор этилган эди.

АБСЕНТЕИЗМ [лат. absens (absentis) — қатнашмаган] — сайловчиларнинг сайловда овоз беришдан бош тортиши. Буржуа мамлакатларида кенг тарқалган. Чунончи, АҚШда 1976 йил 2.ХИда бўлиб ўтган президент сайловларида сайловчиларнинг 55%га яқини овоз беришда қатнашди. Деҳқончилик А. — ер эгаллиги формаси бўлиб, бунда ер ишлаб чиқариш шарти сифатида ер эгасидан ажратилган. Мулклик титули фақат пул даромади олиш учун фойдаланилган.

АБСОЛЮТИЗМ (лат. absolutus — сўзсиз) — чекланмаган монархия, давлатни бошқаришнинг жабр-зулмга асосланган, мустабид формаси бўлиб, бунда сиёсий ҳокимият (қонун чиқарувчи, суд ва ижро этувчи ҳокимият) тамомила бир киши — монарх қўлида бўлади.

АВТАРКИЯ (грек. autárkeia — мустақиллик, ўз-ўзидан қаноатланиш, autós дан — ўзим ва arkeo — мўл-кўлчиликда яшамоқдаман) — айрим давлат доирасида ўзини-ўзи қаноатлантирадиган, биқик хўжалик ташкил этиш мақсадида мамлакатни бошқа мамлакатлар экономикасидан айириб қўйиш иқтисодий сиёсати. Капиталистик формациягача бўлган даврдаги натурал хўжалик шаронтидагина А. соф ҳолида намён бўлди. Ҳозирги даврда капитализм зиддиятлари жуда кескинлашиб кетган вазиятда айрим империалистик давлатлар ёки бир гуруҳ давлатлар муайян мақсадларга

эришиш учун А. сиёсатидан фойдаланилмоқдалар. Мамлакатга олиб келинадиган товарларга юқори чеклаб қўювчи божлар ўрнатилиши ва ўзга мамлакатлар билан иқтисодий ва савдо алоқаларни ҳамда бошқа муносабатларни ривожлантиришга ҳар хил бошқа ғовлар вужудга келтирилиши А. сиёсатининг асосий воситаларидир. Агрессив урушлар олиб бориш мақсадида жуда катта моддий ресурслар тўплашга интиланган гитлерчилар Германияси А. ни ўзининг иқтисодий назарияси деб расман эълон қилди. Ҳозирги босқичда қатор капиталистик давлатларнинг сиёсатида ҳам автаркия тенденциялари мавжуд. А. халқаро меҳнат тақсимоти талабларига қарши туради, меҳнаткашлар аҳволининг ёмонлашувига, халқаро муносабатларда кескинликнинг кучайишига олиб боради.

АВТОМАТЛАШТИРИШ (грек. *automatos* дан — ўзи ҳаракат қилувчи) — ишлаб чиқариш, бошқариш ва б. ижтимоий функцияларни одамнинг бевосита иштирокисиз, лекин фақат унинг назорати остида машина ҳамда механизмлар ёрдамида бажариш. А. — *илмий-техника революциясининг* таркибий қисмидир. Электрон-ҳисоблаш машиналари (ЭҲМ) вужудга келгандан кейин 50-йиллардан бошлаб жадал авж олиб кетди. А. меҳнатни интеллектуаллашга олиб келади ва унинг унумдорлигини кескин ошириш учун имконият яратади. Қоммунизм моддий-техника базасини яратиш, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш процессининг таркибий қисми бўлган А. социализм шароитида шахснинг ҳар томонлама камол топишига, меҳнаткашлар моддий ва маданий савиясининг ўсишига кўмаклашади.

Капитализм дунёсида А. социал зиддиятларни кескинлаштиради, давлат-монополистик ривожланиш тенденцияларини кучайтиради, социал зиддиятларнинг кескинлашувига кўмаклашади.

АВТОМАТЛАШТИРИЛГАН БОШҚАРУВ СИСТЕМАСИ — (АБС) СССРда — ҳисоблаш техникаси ва ҳисоблаш, планлаштириш ва бошқариш учун иқтисодий информацияни тўплаш, ишлаш, сақлаш ва узатишни таъминлайдиган бошқа ташкилий-техникавий воситаларни ўз ичига олувчи техника воситалари комплексида фойдаланишга асосланган бошқариш системаси, АБСни жорий қилиш корхоналар, территориял ташкилотлар, министрликлар ва муассасаларнинг бошқариш функцияларини анча самаралироқ бажаришга имкон беради. Технологик процессларни автоматлаштирилган бошқарув системаси ҳам кенг қўлланилмоқда. Бу системада махсус бошқарувчи ҳисоблаш машинасида ва информация тўплаш, ишлаш, технологик процессларнинг боришини бевосита тартибга солиб ва оптималлаштириб туриш учун ишлатиладиган бошқа ташкилий-техникавий воситалардан фойдаланилмоқда. Унингчи беш йилликда АБС ва ҳисоблаш марказларини янада ривожлантириш ҳамда са-

марадорлигини ошириш, уларни ҳисоблаш, планлаштириш ва бошқариш учун информация тўплайдиган ва ишлайдиган ягона умумдават системасига изчил бирлаштириш вазифаси қўйилган. Тармоқ АБСлари ва корхоналар, бирлашмалар АБСлари билан бир қаторда умумдават аҳамиятига эга бўлган автоматлаштирилган системалар, шу жумладан план ҳисоб-китобларининг, давлат статистикасининг, СССР Давлат банкининг, СССР Давлат стандартининг, СССР Фан ва техника давлат комитетининг автоматлаштирилган системаси ташкил этилмоқда ва ҳ. к.

АВТОНОМИЯ (грек. *autonomia* — ўз-ўзини идора қилиш, мустақиллик) — давлат ҳокимиятини мустақил амалга ошириш ёки давлат ичида компакт бўлиб яшаётган айрим миллатга кенг ички ўз-ўзини идора қилиш ҳуқуқини бериш. СССРда халқларнинг қардошларча ҳамдўстлигининг давлат формаларидан ва СССР давлат тузилишининг энг муҳим принципларидан бири бўлган миллий-территориал автономия СССРда амалга оширилган ва СССР Конституцияси билан мустаҳкамлаб қўйилган. А. миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш формаларидан бири бўлиб, миллий состави ва турмуш хусусиятлари билан ажралиб турадиган областларга берилди. Иттифоқдош республикалар составига кирадиган автоном давлат тузилишлари ўз конституциялари ва давлат органларига эга. Автоном тузилишларнинг халқ хўжалиги умумдават планлари асосида ривожланади. Бу планлар автоном тузум экономикасининг хусусиятини ҳисобга олади. А. миллатларнинг хўжалик, сиёсий ва маданий ривожланиши учун барча имкониятларни таъминлаб беради. *Автоном округ, автоном область, автоном совет социалистик республикаси* совет А. нинг асосий формаларидир. Буржуа мамлакатларида миллий-озодлик ҳаракатининг сиқуви остида ҳукмрон миллат буржуазияси айрим миллий территорияларни А. деб эълон қилишга мажбур бўладию, бироқ амалда уларга реал ўз-ўзини идора этиш имконини ҳамма вақт ҳам бермайди. Баъзида империалистик давлатлар у ёки бу территориянинг амалдаги мустамлака статусини ниқоблаш мақсадида А. дан фойдаланадилар.

АВТОНОМ ОБЛАСТЬ — СССРдаги миллий-давлат тузилиши. Ўлка ёки иттифоқдош республика составига кириди. А. о. тўғрисидаги қонун А. о. халқ депутатлари Советининг таклифига мувофиқ иттифоқдош республикалар Олий Советлари томонидан қабул қилинади. Янги А. о. тузилганлиги СССР Олий Совети томонидан тасдиқланади. СССР Олий Советининг Миллатлар Советида А. о. нинг бешта депутати бўлади. А. о. халқ депутатлари Совети ўз ваколати доирасида ўз территориясида иқтисодий ва социал жиҳатдан комплекс ривожланишни, юқори давлат органлари қарорларининг амалга оширилишини таъминлайди. А. о. нинг давлат ҳокимияти ва

бошқарув органларига иттифоқдош республикаларнинг тегишинча органлари билан ўлка органлари орқали ёки бевосита ўзлари алоқа қилиш ҳуқуқи берилади. Ҳозирги вақтда РСФСР составида 5 та А. о., Грузия ССРда — 1 та, Озарбайжон ССРда — 1 та; Тожикистон ССРда — 1 та А. о. бор.

АВТОНОМ СОВЕТ СОЦИАЛИСТИК РЕСПУБЛИКАСИ — совет социалистик давлати, СССРда миллий давлат формаларидан биридир. Автоном республика иттифоқдош республика составига киради, ўз қарамоғидаги масалаларни мустақил ҳал қилади. СССР Конституцияси автоном республика ҳуқуқлари гарантисини оширади. Ҳар бир автоном республика СССР Конституциясига ва иттифоқдош республика Конституциясига мувофиқ келадиган ўз конституциясига, ўз қонун чиқариш органига эга, район бўлинишларини ва бошқа маъмурий-территориал тузилиш масалаларини белгилайди, ўзининг олий ҳокимият ва бошқарув органларини, судларни тузади. Автоном республика тегишинча ССР Иттифоқи ва иттифоқдош республикаларнинг давлат ҳокимияти ва бошқармаларининг олий органлари орқали ССР Иттифоқи ва иттифоқдош республика қарамоғидаги масалаларни ҳал қилишда иштирок этади.

Автоном республика ўз территориясида комплекс ва социал тараққиётни таъминлайди, ана шу территорияда ССР Иттифоқи ва иттифоқдош республика ваколатининг амалга оширилишига ёрдам беради, СССР ва иттифоқдош республика давлат ҳокимияти олий органларининг ва идораларининг қарорларини турмушга татбиқ қилади. Автоном республика ўзига қарашли бўлган масалалар бўйича иттифоқ ва республика (иттифоқдош республика)га бўйсунадиган корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг фаолиятини мувофиқлаштириб ва контроль қилиб туради. Автоном республиканинг территориясини унинг розилигисиз ўзгартириш мумкин эмас. СССР Олий Советининг Миллатлар Советида ҳар бир автоном республиканинг 11 та депутати бор, иттифоқдош республика органларида ҳам вакилликларга эга. РСФСРда — 16 та, Ўзбекистон ССРда — 1 та, Грузия ССРда — 2 та, Озарбайжон ССРда — 1 та АССР бор.

АВТОНОМ ОКРУГ — СССРда миллий-давлат тузилиши бўлиб, ўлка ёки область составига киради. А. о. Шимол ва Узоқ Шарқнинг майда элатлари (мас., Коми-Пермяк, Ненец, Ханги-Манси, Чукотка ва б.) яшайдиган жойларда миллий округ сифатида тузилган эди. А. о. тўғрисидаги қонун иттифоқдош республика Олий Совети томонидан қабул қилинади. СССР Олий Советининг Миллатлар Советида ҳар бир А. о. нинг битта депутати бор. 1979 йилда СССР составида 10 та А. о. бор эди.

АВТОРИТАР [лат. au(с)toritas дан — ҳокимият, нуфуз] — қаттиққўл, ҳокимиятга сўзсиз бўйсунишга асосланган (мас., А. сиёсий

режим). Давлат тузумида авторитарлик ягона шахснинг (монарх, диктаторнинг) деспотик ҳокимияти билан боғлиқ.

АВУАРЛАР (фран. avoir — мулк, бойлик) — банкнинг чет эл банкларида сақланаётган чет эл *валюталари*, қимматбаҳо қоғоз ва **олтин** ҳисобидаги маблағлари.

АГИТАЦИЯ (лат. agitatio — ҳаракатга келтириш) — оммани сиёсий активликка қўзғотиш мақсадида уларнинг онги ва кайфиятига оғзаки, матбуот ҳамда кўргазмали қурооллар орқали таъсир кўрсатишдан иборат сиёсий фаолият. Социалистик мамлакатларда А. — социалистик ва коммунистик ҳурилиш масалаларини ҳал қилишда омманинг активлигини сафарбар қилишнинг муҳим воситасидир; капиталистик давлатларда А. синфлар ва партиялар сиёсий курашининг эҳтиёжларини таъминлашга хизмат қилади.

КПСС сиёсий А. га ва коммунистик ҳурилишдаги унинг ролига алоҳида аҳамият бермоқда. Суҳбатлар, митинглар, газета ва журналларда эълон қилинган мақолалар, радио, телевидение, кино ва б. ердаги чиқишлар А. воситалари ҳисобланади (шунингдек қ. *Пропаганда*).

АГЛОМЕРАЦИЯ (лат. agglomerare дан — қўшиб олиш, жамғариш) — интенсив иқтисодий ва маданий алоқалар натижасида яқинлашган ёки туташиб кетган аҳоли пунктларининг (асосан шаҳарларнинг) тўпланиши, *урбанизациянинг* ривожланиши. А. sanoat ишлаб чиқаришининг ва меҳнат ресурсларининг территория бўйича тўпланишини акс эттиради. А.нинг катта шаҳарлар атрофида, шунингдек sanoat районларида вужудга келади. Ривожланган бир қатор капиталистик мамлакатларда кўп миллионли аҳолига эга бўлган А. лар группаси (мегалополислар) стихияли равишда вужудга келмоқда. Улар бир неча юз километрга чўзилиб кетган. СССРда А. нинг шаклланиш процесси район планлаштириш методи билан тартибга солиб турилади.

АГРАР-САНОАТ КСМПЛЕКСИ — қ. СССРда *хўжаликлараро корхона, бирлашма ва аграр-саноат комплекслари*.

АГРАР МАСАЛА (лат. agrarius — ер, ағер дан — дала) — қишлоқ хўжалигини ривожлантириш йўллари тўғрисидаги, ерга ва қишлоқ хўжалигида бошқа ишлаб чиқариш воситаларига эгаллик қилиш тўғрисидаги, ерга эгаллик қилиш ва у билан боғлиқ бўлган синфий кураш бўйича синфлар ўртасидаги муносабатлар тўғрисидаги масала. А. м. нинг мазмуни ва кескинлиги турли тарихий даврда турлича бўлган. Қишлоқда феодал муносабатларни тугатиш буржуа-демократик революцияларнинг асосий вазифаларидан бири бўлган эди. Бироқ феодал муносабатларни капиталистик муносабатлар билан алмаштириш А. м. нинг ҳал қилинганлигини билдирмайди. Капитализмнинг ривожланиши *деҳқонларнинг* қишлоқ буржуа-

зиясига ва пролетарнатга табақаланишига, майда ва ўрта ҳол деҳқон хўжаликларининг хонавайрон бўлишига олиб келади. Фақат социалистик революция натижасидагина А. м. ни тўла ҳал қилиш мумкин. Социализм йирик помешчик ва капиталистик ер эгаллигини ва ердан фойдаланиш тугатади, сўнгра эса қишлоқ хўжалигида кишининг киши томонидан *эксплуатация* қилинишига батамом барҳам берилишини ҳамда шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги қарама-қаршиликларнинг тугатилишини, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг барқарор ўсишини, ишчилар синфи билан деҳқонлар иттифоқини ва уларнинг яқинлашувини таъминлайди. Қишлоқ хўжалигида социалистик қайта қуришлар биринчи марта СССРда *В. И. Ленин кооператив* плани асосида қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш йўли билан амалга оширилди. Совет қишлоқ хўжалигини ривожлантириш процесси *КПСС аграр сиёсати* билан белгиланади.

АГРЕМАН (фр. *agrément* — розилик) — бир давлат ҳукумати-нинг бошқа давлат доимий дипломатик вакилини ўз мамлакатида қабул қилиш тўғрисидаги розилиги. А. иккала мамлакат ташқи ишлар идоралари томонидан ёзма равишда талаб қилиб олинади ва берилади.

АГРЕССИЯ (лат. *aggressio* — ҳужум қилиш) — бир давлат томонидан бошқа давлатнинг ёки халқнинг (миллатнинг) *суверенитети*, территориял бутунлиги ёки сиёсий мустақиллигига қарши БМТ Устави нуқтаи назаридан ғайри қонуний бўлган ҳар қандай куч ишлатиш. А. нинг энг хавфли формаси қуроли куч ишлатишдир; бир давлатнинг бошқа давлатга қуроли ҳужуми тинчлик ва халқлар хавфсизлигига қарши ғоят оғир халқаро жиноят ҳисобланади.

БМТ Бош Ассамблеясининг XXIX сессияси (1974) «Агрессияни белгилаш тўғрисидаги» резолюцияни яқдиллик билан маъқуллади. «Бирор давлатнинг бошқа давлатнинг суверенитети, территориясининг дахлсизлиги ёки сиёсий мустақиллигига қарши қуроли куч ишлатиши агрессиядир» дейилган қонда А. ни белгилашнинг асосини ташкил этади. Бунда БМТ Уставига хилоф равишда биринчи бўлиб қурол ишлатиш, агар *Хавфсизлик кенгаши* бошқа вазиятларни ҳисобга олиб бошқа қарор қабул қилмаса, А. актининг қўрилиб турган аниқ далили бўлади, деб кўрсатилади. А. ни белгилашда агрессив ҳаракатларнинг тахминий рўйхати келтириладики, улар уруш эълон қилинганлиги ёки қилинмаганлигидан қатъи назар, А. акти деб баҳоланади. Агрессив уруш ва қуроли А. нинг бошқа актлари халқаро тинчликка қарши қилинган жиноят деб қаралиб, бундай жиноятлар учун халқаро кўламда масъулиятга тортилади. Сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий ёки бошқа ҳар қандай характердаги ҳеч қандай мулоҳазалар А. ни оқлаш учун хизмат қила олмайди.

А. нинг таърифини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик мамлакатларнинг, бундай таърифни қабул қилиш учун курашган барча тинчликсевар давлатларнинг катта галабаси бўлди. Унда ғайри қонуний равишда куч ишлатишнинг энг жиддий ва хавфли формаларини тақиқлаб қўйишга оид халқаро ҳуқуқ нормалари конкретлаштирилди. БМТ, унга аъзо бўлган давлатлар А. актларининг ва халқаро ўзбошимчаликларнинг олдини олиш ва тугатиш учун курашда ишончли қурол олди.

АДАПТАЦИЯ (лат. *adaptare* — мосланиш) — 1) организмнинг ташқи муҳит шароитларига мослашиши. 2) Социал А. — одам (гуруҳ) хулқ-атворининг мазкур жамият, синф ва социал гуруҳда ҳукмронлик қилувчи норма ва бойликларга мослашиши. Социал ўзгаришлар тез-тез рўй бериб турадиган шароитларда, мас., индустриалаштириш, илмий-техника революциялари билан боғлиқ бўлган социал ўзгаришлар шароитида социал А. нинг аҳамияти ошади.

АДЖЕНЦИЯ НАЦИОНАЛЕ СТАМПА АССОЧАТА (АНСА) — Италия ахборот агентлиги. 1945 йилда тузилган. Кооператив жамият бўлиб, кундалик газеталарга қарашлидир. Италияда ва чет элда халқаро ва ички масалаларга оид хабарлар тарқатади. Римда жойлашган. *Европа матбуот агентлиги альянсининг* аъзосидир.

АДЖЕРПРЕС — қ. *Руминия матбуот агентлиги.*

АДН — қ. *Альгемайнер Дойчер Нахрихтендинст.*

АЗПАК — қ. *Осиё-Тинч океан кенгаши.*

АИН — қ. *Миллий ахборот агентлиги.*

АККРЕДИТЛАШ (лат. *accredere* дан — ишонч билдириш) — 1) чет давлат ёки халқаро ташкилот ҳузуридаги ваколатхона зиммасига ана шу давлат ёки ташкилотнинг розилиги билан ваколат юклаш, мас., бошқа давлат ҳукумати қошида дипломатик вакилларни А.; Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Секретариати қошида журналистларни А. 2) Пул олиш ёки савдо-сотиқ ишлари олиб бориш учун ваколат бериш.

АКТИВ САЙЛОВ ҲУҚУҚИ — гражданларнинг ҳокимиятнинг ваколатли органларига сайловларда иштирок этиш ҳуқуқи (тақ. *Пассив сайлов ҳуқуқи*).

АКЦИОНЕРЛИК ЖАМИЯТИ (нем. *Aktionär* дан — акция сақловчи) — ҳозирги замон йирик капиталистик корхоналарнинг асосий ташкилий формаси бўлиб, бу корхоналарнинг капитали *акцияларни* ва *облигацияларни* чиқариш ва жойлаштириш натижасида ташкил топади. Акцияларнинг эгалари — акционерлар *дивиденд* тарзида фойда оладилар.

Капитализм тараққиётининг ҳозирги босқичида А. ж. бўш капиталларни фақат марказлаштириш формасигина бўлиб қолмай,

балки шу билан бирга, аҳоли омонатларини капиталга айлантириш учун уларни сафарбар қилиш воситаси ҳамдир. Бунга майда акциялар чиқариш, шунингдек баъзи А. ж. томонидан ўз ишчилари орасида акцияларни ярим мажбурий тақсимлаш (мас., корхона акциялари билан мукофотлар бериш) кўмаклашмоқда. Бундан кузатилган мақсад корхона фаолиятининг натижаларидан ишчиларни манфаатдор қилиш ва бу билан уларнинг забастовкалар ва капитализмга қарши синфий чиқишларнинг бошқа формаларида қатнашишига йўл қўймасликдир. Молия магнатлари *акцияларнинг контрол пакети* ёрдамида бошқалар капиталнинг жуда катта массаси устидан контроль ўрнатиш учун А. ж. дан кенг фойдаланмоқдалар. А. ж. ривожланиши капитализм зиддиятларининг янада кескинлашишига, ишлаб чиқаришнинг капиталистик асосда катта кўламда умумлаштирилишига, яъни *капитализм асосий зиддиятларининг* кескинлашишига олиб келади.

А. ж. миқдори ва акционерлар сонининг кўпайиши муносабати билан буржуа экономистлари ва социологлари «ҳозирги замон капитализмини демократлаштириш» тўғрисидаги, тобора кўпроқ меҳнаткашлар акция эгалари бўлиб қолаётганликлари, яъни ўзига хос капиталистларга айлана бораётганликлари тўғрисидаги роияни илгари сурмоқдалар. Фактлар бу назарияни рад этмоқда. Бир қисм ишчилар, фермерлар қўлида акцияларнинг борлиги уларни асло капиталистларга айлантормади, меҳнаткашлар акцияларнинг жуда оз қисмига эга бўлиб, дивидендлар ҳисобига эмас, балки ўз меҳнатларидан келган даромадлар ҳисобига яшамоқдалар.

АКЦИЯ (нем. Aktie — қимматбаҳо қоғоз) — 1) капиталистик мамлакатларда *акционерлик жамиятлари* томонидан чиқарилаётган қимматбаҳо қоғоз бўлиб, у ўз эгасининг ана шу жамият капиталида иштирок этишини тасдиқлайди ва унга ҳар йили олинadиган фойданинг бир қисмини — *дивиденд* олиш ҳуқуқини беради. А. фонд *биржаларида* сотилади ва сотиб олинади. А. нинг нархи — курси ўзининг номинал баҳосидан кескин фарқ қилади ва кўпинча корхоналар (акционерлик жамияти)нинг хўжалик ҳолатидан кўра биржадаги чайқовчилик, монополияларнинг усталик билан уюштирилган реклама ва б. кирдикорларига кўпроқ боғлиқдир. А. оддий ва имтиёзли бўлади. Олинadиган даромад корхонанинг даромадига қараб кўпинча тебраниб турадиган оддий А. дан фарқ қилиб, имтиёзли А., одатда, барқарор дивиденд олиш ҳуқуқини беради.

2) Ҳаракат, чиқиш (мас., сиёсий А., дипломатик А.)

АКЦИЯЛАРНИНГ КОНТРОЛ ПАКЕТИ — *акцияларнинг* (назарий жиҳатдан 50 процентдан ошиқроқ, амалда эса ундан оз) миқдори бўлиб, у ўзларининг эгаларига (йирик капиталистга, банка) *акционерлик жамиятининг* ҳақиқий хўжайини бўлиб қолиш ва

унинг бошқа иштирокчиларининг капиталига хўжайинлик қилиш имкониятини беради.

АЛБАНИЯ ТЕЛЕГРАФ АГЕНТЛИГИ (АТА)— Албаниянинг давлат ахборот агентлиги. 1944 йилда тузилган. Мамлакатнинг ички ва халқаро масалаларга оид хабарлар тарқатадиган бирдан-бир манбадир. Тиранада жойлашган.

АЛЬБИОН — Британия ороллариининг қадимий номи. Сиёсий адабиётда, публицистикада баъзи ҳолларда ҳозирги Буюк Британияни аташ учун ишлатилади (сиёсий памфлетларда — «маккор Альбион»).

АЛЬГЕМАЙНЕР ДОЙЧЕР НАХРИХТЕНДИНСТ (АДН)— ГДРнинг давлат информацион агентлиги. 1946 йилда тузилган. Мамлакат ичкарасида ва чет элларда матбуотга, радио ва телевиденегга ички ва халқаро масалаларга оид хабарлар етказиб туради. Берлинда жойлашган. *Европа матбуот агентлиги альянсининг* аъзосидир.

АЛЬТЕРНАТИВА (фр. alternative, лат. alter дан — иккидан бири) — бир-бирини инкор қиладиган иккита ёки бир нечта имкониятлар ичидан биттасини танлаб олиш.

АЛЬТИНГ — Исландиянинг икки палатали парламенти.

АЛЪЯНС (фр. alliance) — айрим шахсларнинг, сиёсий партия ёки давлатларнинг умумий мақсадларга эришиш учун тузган иттифоқи, бирлашмаси; сўзнинг том маъносида — шартнома бўйича ўз устига олган мажбуриятларга амал қилувчи.

АМЕРИКА ДАВЛАТЛАРИ ТАШКИЛОТИ — қ. ОАГ.

АМЕРИКА ЛЕГИОНИ — АҚШда уруш ветеранларининг энг йирик ташкилоти. 1919 йилда тузилган, 2,7 млн. аъзоси бор. А. л. раҳбарлиги ички ва ташқи сиёсатнинг кўп проблемалари бўйича реакцион қарашларга эга.

«АМЕРИКА ОВОЗИ» — АҚШ информацион хизматининг чет эл учун хабар тарқатувчи радиостанцияси. 1942 йилда тузилган. Програмажи (эшиттиришни) бир неча ўнлаб тилда олиб боради. Социалистик мамлакатлар тилларида олиб бориладиган эшиттиришлар кўпинча виждонсизлик характерида, айрим ҳолларда бўҳтондан иборат бўлади. Маркази — Вашингтондадир.

АНАРХИЗМ (грек. anarchiadan — бебошлик, ҳокимиятсизлик) — майда буржуача ижтимоий-сиёсий оқим бўлиб, давлат ва ҳар қандай бошқа сиёсий ҳокимият зарурлигини инкор этади, шахснинг чекланмаган эркинлигини ташвиқот қилади; кишилар ўртасидаги муносабатларда барча учун умумий бўлган тартиб-қоидаларни, мажбурий интизомни тан олмаслик. 19-асрнинг ўрталарида вужудга келган, шаҳар ва қишлоқнинг майда мулкдорлардан ва ўз синфидан тамомла алоқасини узган, йирик капитал томонидан хона-

вайрон қилинаётган ва сиқув остига олинган, стихияли исёнкорликка мойил бўлган ҳамда меҳнатда ва курашда қатъий интизомга ўрганмаган қатламларининг социал психологияси ва идеологиясини ифода этади. В. И. Ленин ёзганидек, марксизмга қарама-қарши ўлароқ, анархистлар, «бутундан эртага ўтишда давлатни бутунлай йўқ қилишни истайдилар-у, лекин бундай йўқ қилишнинг шартларини тушунайдилар... революцион пролетариат томонидан давлат ҳокимиятидан фойдаланишни, унинг революцион диктатурасини инкор этадилар», революцияга тайёргарлик кўришни ва революцияда пролетар партиясининг ролини инкор этадилар. Ҳозирги кунда бир қанча мамлакатларда анархистик гуруҳлар террористик актлар қилмоқдалар, коммунистик ҳаракатга душманлик муносабатида бўлмоқдалар.

Марксчи-ленинчилар А. нинг назарий асоссизлигини ва майда буржуача, антисоциалистик моҳиятли изчил фош қилмоқдалар, анархистларга ва анархистлик қилиб юрувчи турли-туман гуруҳларга қарши, А. таъсири остида бўлган революцион кайфиятдаги меҳнаткашлар қатламини ўз томонига оғдириб олиш учун изчил ғоявий ва сиёсий кураш олиб бормоқдалар.

АНАРХИЯ (грек. *anarchia*)—бебошлик, ҳокимиятсизлик (қ. *Анархизм*); айрим кишилар ва гуруҳларнинг бошлиқларга бўйсунмаслиги ва бунинг оқибатида келиб чиқадиган тартибсизлик. Ишлаб чиқариш анархияси — капиталистик ишлаб чиқаришга хос бўлган плансизлик, ривожланишнинг стихиялилиги (қ. *Капитализм*).

АНАРХО-СИНДИКАЛИЗМ — ишчилар ҳаракатидаги майда буржуача оппортунистик оқим. Қасаба союзларни (синдикатларни) ишчилар синфи ташкилотининг юқори формаси деб ҳисоблаб ва кейинчалик улар ишлаб чиқаришни бошқаришга ва маҳсулот тақсимотини бошқарувчи ижтимоий ўз-ўзини бошқаришнинг асосий органлари бўлиб қолишга даъват этилган деган фикрга амал қилиб, А.-с., *анархизм* каби (А.-с. анархизмнинг кўп ғояларини қабул қилган), ишчилар ҳаракатида синфий курашнинг сиёсий формаларига қарши ва марксистик партиянинг ундаги раҳбарлик ролига қарши қаратилган эди. А.-с. тарафдорлари иқтисодий стачкани, саботажни, бойкот ва шу кабиларни капитализмга қарши курашнинг асосий воситалари деб билдилар. А.-с. 19-аср охирида вужудга келди ва асосан Франция, Италия, Испания, Швейцарияда, Латин Америкаси мамлакатларида кенг ёйилди. Иккинчи жаҳон урушигача у халқаро қасаба союз ҳаракатида катта таъсирга эга эди. Бизнинг мамлакатимизда А.-с. 20-йиллар бошида оғмачилик сифатида («ишчи оппозицияси») пайдо бўлди ва ўша вақтдаёқ, 1921 йил мартида, РКП(б) X съезди томонидан қораланди. Коммунистик ва ишчи

партиялар таъсирининг ошиши ҳамда иккинчи жаҳон урушидан кейин капиталистик мамлакатларда революцион ҳаракатнинг юксалиши А.-с. аҳамиятли кескин тушириб юборди.

АНД ГУРУҲИ — *Латин Америкаси эркин савдо ассоциацияси* (ЛАЭСА) доирасидаги субрегионал иқтисодий бирлашма. «Анд пакти» 1969 йилда Боливия, Колумбия, Перу, Чили ва Эквадор томонидан тузилди. 1973 йилда унга Венесуэла қўшилди. 1976 йилдан бошлаб Чили бу ташкилотда қатнашмайди. А. г. нинг мақсади — гуруҳ қатнашчилари бўлган мамлакатларнинг мустақил иқтисодий ривожланишини интеграция йўли билан тезлаштириш, Бразилия, Аргентина ва Мексиканинг ЛАЭСА га иқтисодий таъсирини бараварлаштиришдир. А. г. иштирокчилари ўртасидаги товар обороти унинг иқтисодий натижалари тўғрисида далолат беради: 1969 йилда — 95,9 млн. долларни, 1978 йилда эса — 915 млн. долларни ташкил этди. 1970 йилда А. г. аъзолари чет эл компанияларини аста-секин миллий ва аралаш компанияларга айлантиришга кўмаклашиш тўғрисида келишиб олдилар. Ҳамжамият аъзолари бўлган давлатлар бошлиқларининг кенгаши (1979 йил май) империалистик давлатларнинг ва транснационал корпорацияларнинг таъйиқига қарши туриш учун А. г. ни монопол ташкилотга айлантиришга чақирди, иқтисодий ҳамкорлик — кенг сисий интеграция томон фақат тайёргарлик босқичидир, деб расмий ва тантанали равишда эълон қилди; Боливиянинг унга денгизга чиқишга йўл бериш тўғрисидаги талабини қўллаб-қувватлади; Никарагуадаги Сандино номидаги Озодлик фронтини таниди. Ташкилот доирасида Анд арбитраж суди ва Анд резерв фонди тузилди. 1979 йил октябрида 1980 йилда «Анд парламенти» — консультатив сисий орган тузиш тўғрисидаги шартнома имзоланди. Ташқи ишлар министрлиги кенгашини тузиш учун тайёргарлик ишлари олиб борилмоқда. А. г. аъзолари халқаро кескинликни юмшатишни ёқлаб чиқмоқдалар, уни мустақил сисий ва иқтисодий ривожланишнинг муҳим шарти, деб билмоқдалар. Қароргоҳи — Лимада (Перу).

АНЗЮК (Australia, New Zealand, United Kingdom — ANZUK) — Англиянинг ташаббуси билан 1971 йилда тузилган ҳарбий-сисий группировка. Унинг составига Австралия, Янги Зеландия, Англия, Малайзия ва Сингапур киради. Малайзия ва Сингапурни ташқаридан эҳтимол тутилган ҳужумдан коллектив мудофаа қилиш АНЗЮКнинг асосий мақсади деб эълон қилинган. АНЗЮКга асос қилиб олинган «мудофаа» тўғрисидаги беш томолама битим Осиё мамлакати бўлмаган-битим қатнашчиларининг қўшинлари Малайзия ва Сингапур территорияларида жойлашини амалда легаллаштиради ва Жануби-Шарқий Осиёда уларнинг стратегик, иқтисодий ва ҳарбий-сисий манфаатларини таъминлайди. У, аслида,

битим қатнашчилари бўлган Осиё мамлакатларининг ички ишларига аралашиб қуроли бўлиб хизмат қилади, регионда миллий-озодлик ҳаракатларини бостиришга қаратилган. Группировка доирасида «мудофаа» масалалари бўйича консултив кенгаш амал қилади, қуроли кучларнинг машғулотини мунтазам суратда ўтказиб туради.

АНЗЮС (Australia, New Zeland, United States — ANZUS) — агрессив ҳарбий-сиёсий блок. Унга Австралия, Янги Зеландия ва АҚШ кириди. АҚШнинг ташаббуси билан тузилган. АНЗЮС фаолиятининг бошланишига асос солган Тинч океан хавфсизлик пакти 1951 йилда Сан-Францискода имзоланди ва 1952 йилда кучга кирди. У социалистик мамлакатларга ва Жануби-Шарқий Осиёдаги ҳамда Тинч океан ҳавзасининг жанубий қисми (Океания)даги халқларнинг миллий-озодлик ҳаракатига қарши қаратилган. Блок доирасида блок қатнашчиси бўлган мамлакатлар қуроли кучларининг мунтазам равишда манёври ўтказиб турилади. АҚШ Австралия ва Янги Зеландия территориясида бир қанча таянч пунктларига эга.

АНКЛАВ (фр. enclave, лат. inclave дан — қулфлаб олиш) — бир давлат территориясининг бошқа давлат ёки давлатлар территорияси билан ҳар томондан ўраб олинган қисми. Мас., Лесото давлати — Жанубий Африка Республикаси (ЖАР) территориясидаги анклав ҳисобланади. Агар бу қисми бошқа давлат территорияси тўла ўраб олмаган бўлса ва у денгизга туташса, бунда ярим анклав ҳақида сўз юритиш мумкин.

АННЕКСИЯ (лат. annexio — қўшиб олиш) — бир давлат территориясининг (ёки унинг бир қисмининг) бошқа давлат томонидан зўрлик билан босиб олиниши, қўшиб олиниши. Халқаро уюшманиннг умумий фойдаланувида бўлган ерларни (очиқ денгиз, унинг туби, Антарктика ва б.) босиб олиш ҳам А. деб қаралади. А. ҳозирги халқаро ҳуқуқни қўпол бузишдир. А. тушунчасининг таърифи 1917 йил 26.Х (8.ХI) даги Тинчлик тўғрисидаги декретда берилган. Ҳозирги замон халқаро ҳуқуқи, БМТ Устави томонидан А. тақиқланган. Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик мамлакатлар, тинчликни ҳимоя қилиш ҳаракатида иштирок этаётган кенг жамоатчилик қатламлари А. нинг бутун кўринишларига кескин қарши чиқмоқдалар. Араб мамлакатлари территориялари бир қисмининг Исроил томонидан (1948 ва 1967 йилларда) босиб олиниши А. га мисол бўлади.

АНСА — қ. *Адженция Национале Stampa Ассоцата*.

АНТАГОНИЗМ (грек. antagonisma дан — кураш) — душман, бир-бирига қарши кучлар ўртасидаги муросасиз зиддият формаларидан биридир. Эксплуатация қилинувчи синф билан эксплуататорлар синфи ўртасидаги, мас., капиталистик жамиятда ишчилар

синфи билан буржуазия ўртасидаги зиддият антагонистик зиддиятдир. Синфлар ўртасидаги А. социал революция йўли билан ҳал қилилади.

АНТАНТА (фр. entente — розилик) — блок, империалистик давлатларнинг 20-асрнинг бошларида дастлаб икки давлат — Англия ва Франциядан ташкил топган ҳарбий блоки, кейинчалик (1907 йилдан бошлаб) унга Россия қўшилди. А. га (1917 йил) АҚШ, Япония ва баъзи бир бошқа капиталистик мамлакатлар ҳам қўшилди. Биринчи жаҳон уруши вақтида А. атрофида 25 давлат тўпланди. А. Германия бошчилигидаги бошқа агрессив империалистик блокка — «Уч давлат иттифоқи»га ҳарбий жиҳатдан қарши туриш учун тузилди. Бу учлик иттифоқига Италия ва Австро-Венгрия ҳам кирган эди. Барча мамлакатларнинг империалистлари янги территориялар босиб олишга, дунёни ва таъсир доималарини қайта тақсимлашга ҳаракат қилдилар, бу биринчи жаҳон урушига (1914—18 йиллар) олиб келди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабасида келин А. давлатлари Россияда Совет ҳокимиятини ағдариб ташлашга интилиб, бошқа империалистик давлатлар билан биргаликда ёш Совет республикасига қарши ҳарбий интервенция уюштирдилар. Бироқ А. пландари барбод бўлди. Қаҳрамон Қизил Армия интервентлар ва ички контрреволюция қўшинларини тор-мор келтирди ва Совет давлати чегарасидан улоқтириб ташлади. А. барбод бўлди. Биринчи жаҳон уруши билан иккинчи жаҳон уруши орасидаги даврда Европа давлатларининг янги регионал блоклари ва ҳарбий иттифоқлари ана шу ном билан вужудга келди (Кичик Антанта, Болқон Антантаси).

АНТИГИТЛЕРЧИ КОАЛИЦИЯ — *иккинчи жаҳон урушида* (1939—45) гитлерчилар Германияси, фашистлар Италияси, милитаристик Япония ва уларнинг *сателлитларининг* агрессив блокига қарши курашган давлатлар ва халқларнинг ҳарбий иттифоқи. А. к. нинг асосий кучи СССР бўлган эди. 1941 йилда СССРнинг урушга кириши бу урушга тўла-тўқис антифашистик, озодлик характерини берди ва оқибатда фашист агрессорларининг тор-мор қилинишини олдиндан белгилаб бердики, бунда СССР ҳал қилувчи роль ўйнади. А. к. нинг тузилишига 1941 йил июнида асос солинди. Бу вақтда Англия ва АҚШ ҳукуматлари фашистлар Германияси томонидан ҳужумга учраган СССРга ёрдам кўрсатишга тайёр эканликлари тўғрисида баёнот билан чиққан эдилар. Урушнинг охирига келиб коалиция составига 50 дан ортиқ давлат (шу жумладан бешта буюк давлат — СССР, АҚШ, Англия, Франция, Хитой), гитлерчилар Германияси ва унинг иттифоқчиларига қарши умумий курашда буюк давлатлар билан биргаликда ўз қуроллари билан қатнашган

давлатлар (Польша, Югославия, Чехословакия, Албания, Австралия, Бельгия, Бразилия, Хиндистон, Канада, Янги Зеландия ва бошқа мамлакатлар), ҳарбий хом ашё етказиб бериш билан коалициянинг асосий иштирокчиларига ёрдам берган бир неча мамлакатлар (мас., Мексика) кирди. Гитлерчилар Германияси тор-мор қилинишига озгина вақт қолганда унга қарши уруш эълон қилган баъзи бир давлатлар ҳам коалицияга расман қўшилдилар (мас., Туркия).

А. к. ичида икки йўл — фашизмни тор-мор қилишга ва узоқ муддатга чўзиладиган мустақкам тинчлик ўрнатишга қаратилган СССР йўли билан урушнинг боришини ҳамда урушдан кейинги проблемаларни ҳал қилишни империалистик давлатларнинг манфаатларига бўйсундиришга интилган ғарб давлатлари йўли ўртасида кураш боради. Босиб олинган кўлаб мамлакатларнинг территориясида герман, италян ва япон босқинчиларига қарши кенг авж олиб кетган *Қаршилик кўрсатиш ҳаракати* А. к. нинг жанговар иттифоқчиси бўлган эди. Италия, Болгария, Руминия, Венгрия, шунингдек Германиянинг ўзида коммунистлар раҳбарлик қилган, юқорида зикр этилган мамлакатларда фашистлар режимини тугатишга муҳим ҳисса қўшган жанговар антифашистик ташкилотлар А. к. га жиддий ёрдам кўрсатдилар. 1944 йилда Руминия, Болгария ва Венгрия А. к. томонига ўтди. Иккинчи жаҳон уруши тугаганидан кейин ғарб давлатларининг реакцион доиралари А. к. ни парчалаб ташлаш йўлига ўтиб олдилар. 1947 йилнинг иккинчи ярмидан бошлаб А. к. таркалиб кетди.

«АНТИКОМИНТЕРН ПАКТИ» — Германия билан Япония ўртасида 1936 йил 25.ХІ да Берлинда (5 йил муддатга) тузилган шартнома. Коминтернга (қ. *Коммунистик Интернационал*) қарши курашда ҳамкорлик қилиш «А. п.» нинг мақсади деб расман эълон қилинган эди. Пакт СССРга қарши биргаликда ҳаракат қилишни кўзда тутувчи махфий битим билан тўлдирилган эди. Пакт қатнашчилари Коминтернга қарши кураш баҳонаси билан ўз мамлакатлари ичидаги демократик ҳаракатни бостирдилар. 1937 йилда «А. п.»га Италия, кейинроқ эса бошқа ҳатор давлатлар қўшилди. 1939—40 йилларда пакт Германия, Италия ва Япониянинг очик ҳарбий иттифоқи сифатида ташкил топди. Бу иттифоқ иккинчи жаҳон урушида *антигитлерчи коалиция* мамлакатлари эришган ғалаба натижасида мағлубиятга учради.

АНТИКОММУНИЗМ — империализмнинг асосий қуроли... социалистик тузумга туҳмат, коммунистик партиялар сиёсатини ва мақсадларини, марксизм-ленинизм таълимотини сохталаштириш унинг асосий мазмунидир» (КПСС Программаси). Социал тараққиётнинг барча душманлари: молия олигархияси ва ҳарбийлар,

неофашистлар ва реакцион клерикаллар, мустамлакачилар ва помещиклар, империалистик реакциянинг барча ғоявий ва сиёсий ёрдамчилари ҳозир А. байроғи остида бирлашмоқдалар. Империалистик ва реакцион кучлар коммунистларга ва бошқа демократларга, шунингдек демократик эркинликларга қарши олиб бораётган курашда А. уларнинг қуроли бўлиб келди ва шундай бўлиб қолмоқда. Халқ оммаси кўз ўнгида коммунистларнинг сиёсати ва идеалини образсизлантириш, ишчилар ҳаракатининг бирлигига, кенг демократик ижтимоий кучларнинг ҳамкорлигига йўл қўймаслик мақсадида бу кучлар социалистик мамлакатларнинг коммунистик ва ишчи партияларига қарши ва энг аввало Совет Иттифоқига қарши, социализм ва тараққиёт кучларига қарши туҳматдан иборат кампания олиб бормоқдалар. Ташқи сиёсат соҳасида эса реакция А. дан *халқаро кескинликни юмшатиш* процессини барбод қилиш ёки орқага суриш, қуролланиш пойгасини давом эттириш учун фойдаланмоқда.

АНТИСЕМИТИЗМ — ирқий *шовинизмнинг* энг мудҳиш формаларидан бири бўлиб, яҳудий миллатидан бўлган кишиларга душманларча муносабатда бўлишда намоён бўлади. А. илдини узоқ ўтмишларга бориб тақалади, эксплуататор синфлар ундан миллий ниёқ солиш ва меҳнаткашлар оммасини ўзларининг ҳаётий манфаатларини ҳимоя қилиш учун курашдан чалғитиш воситаси сифатида фойдаланиш йўлидаги интилиш натижасида вужудга келди. Капитализм шароитида А. турли формаларда — яҳудийларни *сегрегация қилишдан* ва *камситишдан* тортиб қирғин қилишларгача формаларда намоён бўлди ва бўлмоқдаки, бу одатда у ёки бу мамлакатларда сиёсий реакция кучайган вақтга тўғри келади. 20-асрнинг 30—40-йилларида фашистлар Германиясида *геноцид* ва яҳудий аҳолисини таъқиб қилиш давлатнинг расмий сиёсати бўлиб қолди. Ҳозирги вақтда ҳам А. проблемаси атрофида *идеологик кураш* олиб борилмоқда; жумладан, араб халқларининг Исроил ҳукмрон доираларининг агрессив сиёсатига қарши курашини, социалистик мамлакатлар томонидан бу курашнинг адолатли мақсадлари қўллаб-қувватланаётганлигини империалистик ва сионистик (қ. *Сионизм*) доиралар иттифоқари билан А. нинг намоён бўлиши деб кўрсатишга уринмоқдалар. Социалистик мамлакатлар, коммунистик ҳаракат А. ни кескин қораламоқда. Коммунистик ва ишчи партияларнинг (1969 йил) халқаро кенгаши «капиталистик реакцион кучлар авж олдираётган ва улар томонидан омман сиёсий жиҳатдан чалғитиш учун фойдаланилаётган ирқий ва миллий камситишга, сионизм ва антисемитизмга қарши курашни» кучайтиришга даъват этди. Социалистик мамлакатларда А. нинг социал-сиёсий ва иқтисодий негизлари тугатилган. СССРда ирқий ёки миллий алоҳидаликни,

душманликни ёки менсимасликни ҳар қандай пропаганда қилиш қонун билан жазоланади (қ. СССР Конституциясининг 36-моддаси).

АНШЛЮС (нем. Anschluss — айнан қўшиб олиш) — Герман империализмининг Австрияни зўрлик билан Германия составига қўшиб олишга қаратилган сиёсати одатда А. деб аталади. 1938 йилда гитлерчилар Германияси Австрия нацистлари ёрдамида Австрияни ўз составига қўшиб олган эди. 1945 йилда Совет Иттифоқининг ҳал қилувчи роли билан фашистлар Германиясининг тор-мор этилиши Австрияга ўз мустақиллиги ва суверенитетини тиклашга ёрдам берди.

АП — қ. *Ассошиэйтед Пресс*.

АПАРТЕИД (а парт хейд) [африкаанс (бурск). apartheid — алоҳида-алоҳида яшаш] — Жанубий Африка Республикасининг ҳукмрон реакцион доиралари томонидан Африканинг туб аҳолисига ва кўпроқ Ҳиндистондан кўчиб келган кишиларга нисбатан олиб борилаётган шафқатсиз ирқий камситиш ва сегрегация сиёсати. Африкаликларни резерватларда (1959 йилда бантустанлар деб атала бошлади) яшашга мажбур қиладилар, улар гражданилик ҳуқуқидан маҳрум қилинганлар, оқ танлиларга қараганда анча кам иш ҳақи оладилар ва ҳ. к. Алоҳида-алоҳида яшаш тартибини бузиш жинсий тартибда таъқиб қилинади.

Социалистик ва ривожланаётган мамлакатлар А. сиёсати қораланишига эришдилар. БМТ қабул қилган бир қанча ҳужжатларда А. инсониятга нисбатан қилинган, халқаро ҳуқуқ принципларини, жумладан, БМТ Устави мақсадлари ва принципларини бузувчи, тинчликка ва халқлар хавфсизлигига жиддий таҳдид солувчи жиноят деб эълон қилинди.

АПАТРИДЛАР [грек. α — инкор қилувчи қўшимча ва patris (patridos) — ватан] — ватанидан маҳрум бўлган шахслар (қ. *Граждансизлик*).

АПЕЛЛЯЦИЯ (лат. appellatio — мурожаат, шикоят) — 1) суд ёки бошқа органларнинг қароридан (ҳукмидан) норози бўлиб, юқори идорага шикоят аризаси бериш. 2) Бирор нуфузли инстанцияга (ташкilot, айрим шахсларга) ёрдам сўраб мурожаат қилиш, жамoатчилик ҳукмига ҳавола қилиш.

АПН — қ. *«Новости» Матбуот агентлиги*.

АПОЛИТИЗМ (грек. α — инкор қилувчи қўшимча ва сиёсат) — сиёсатга, ижтимоий ҳаётда иштирок этишга бефарқ ёки бепарво қараиш. А. капиталистик жамият учун характерлидир, бу ерда буржуа сиёсий партияларга, давлат ва унинг муассасаларига кенг омманинг таъсири чеклаб қўйилади. Сайловчиларнинг кўп қисмининг ваколатли органларга сайловларда иштирок этишдан бош

тортиши А. нинг кўринишларидан бирidir. Гарчанд бошқа шароитларда буржуа сайловларини бойкот қилиш актив сиёсий позиция ҳисобланади.

АПОЛОГИЯ (грек. apologia — ҳимоя) — бирор нарсани ёки бирор кишини меъёридан ортиқча, ғаразли (бир томонлама) мақтаб юбориш, жон-жаҳди билан атайин ҳимоя қилиш; А. билан чиқувчи одам — *апологет* (мас., капитализмнинг, буржуа демократиясининг апологети).

АРАБ ДАВЛАТЛАРИ ЛИГАСИ (АДЛ) — араб мамлакатларининг регионал ташкилоти. 1945 йилда Миср, Ливан, Сурия, Йордания, Саудия Арабистони ва Ироқ томонидан таъсис этилган. АДЛ 21 та давлатни (юқорида кўрсатилганлардан ташқари — Жазоир, Бахрейн, Жибути, ЙАР, Катар, Қувайт, Ливия, Мавритания, Марокаш, ЙХДР, Бирлашган Араб Амирликлари, Оммон, Сомали, Судан, Тунисни) ва *Паластинни Озод қилиш ташкилотини* бирлаштиради. Лига Устави сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий соҳаларда ўзининг аъзоларининг фаолиятини уйғунлаштиришни, улар ўртасидаги муносабатни мустақкамлашни кўзда тутди. АДЛ муҳокама қиладиган масалалар ичида — Яқин Шарқдаги аҳвол, араб-исроил можаросини ва Паластин проблемасини ҳал қилиш билан боғлиқ масалалар, араб мамлакатларининг сиёсий, иқтисодий, маданий ва ҳарбий ҳамкорлиги ҳамда бошқа масалалар бор. АДЛ составининг турлитуманлиги ва унинг айрим аъзолари ўртасида катта зиддиятлар мавжудлиги унинг фаолиятига таъсир кўрсатмоқда. АДЛнинг юқори органи — Лига аъзоси бўлган давлатлар вакилларининг кенгашидир. Миср Исроил билан сепарат шартномани (1979 йил март) имзолаганидан кейин араб мамлакатлари Мисрнинг АДЛга аъзо бўлишини тўхтатдилар ва АДЛ қароргоҳини Қоҳирадан (Миср) Тунис шаҳрига (Тунис) кўчирдилар. Миср Лига ишига ҳар томонлама халақит бермоқда, илгариги қароргоҳдан хужжатларни унга беришдан бош тортмоқда. Лига қатнашчилари агар Миср Исроил билан сепарат битимидан воз кечса уни яна ташкилотга аъзо қилишни шарт қилиб қўймоқдалар.

АРБИТРАЖ (фр. arbitrage) — ҳакамлар суди бўлиб, унда жанжалли (баҳсли) масалалар баҳслашаётган томонларнинг ўзаро келишуви асосида сайланадиган судья (арбитр) томонидан ҳал қилинади. СССР да давлат А. — давлат, кооператив (колхозлар, колхозлараро ва давлат-колхоз корхоналари, ташкилотлари ва уларнинг бирлашмаларидан ташқари) ва б. жамоат корхоналари, муассасалари ва ташкилотлари ўртасида хўжалик шартномаларини тузиш, ўзгартириш, бекор қилиш ва бажариш вақтида ёки бошқа асосларда келиб чиққан жанжалларни (шундай жанжалларни СССР Иттифоқи қонунин билан бошқа органлар ҳал қилишига рухсат

берилган ҳоллардан ташқари) ҳал қилади. СССР давлат А., иттифоқдош ва автоном республикалар, ўлкалар, областлар, шаҳарлар, автоном областлар ва автоном округлар давлат А. давлат А. органларининг ягона системасини ташкил этади ва у «СССРда давлат арбитражи ҳақида»ги қонун асосида амал қилади.

Ташқи савдо А.— ташқи савдо битимлари бўйича жанжалларни ҳал қилади. Доимо ишлаб турувчи комиссияга эга, мас., Бутуниттифоқ савдо палатаси қошидаги Денгиз арбитраж комиссияси. Халқаро А.— халқаро жанжалларни тинч йўл билан ҳал қилиш усулларида бири. Жанжаллашаётган давлатлар ихтиёрий равишда ва ўзаро келишиб арбитражни ёки арбитраж комиссиясини сайлайди.

АРИСТОКРАТИЯ — (грек. aristokratia, áristos дан— энг яхши ва krátos — ҳокимият) — эксплуататор синфларнинг юқори қатлами, қуддорлик, феодал, шунингдек капиталистик тузумда — имтиёзли уруғ бошлиқлари ёки бойлар. Молия А. (қ. *Олигархия*) — молия буржуазиясининг империализм даврида йирик саноат буржуазияси билан бирлашиб кетадиган юқори табақаси, империалистик мамлакатларнинг хўжалик ҳаётидагина эмас, балки шу билан бирга сиёсатда ҳам, идеологияда ҳам ҳукмронлик қилади. Ишчи А. — капиталистик мамлакатлардаги ишчилар синфининг энг малакали ва таъминланган, меҳнаткашлар сафига нифоқ солиш мақсадида иш ҳақининг юқори ставкаларини қўйиш, мукофотлар, нафақалар ва бошқа садақалар бериш йўли билан буржуазия томонидан мунтазам равишда сотиб олинadиган қисми. Айни ишчи А. ўнг оппортунистик ва ревизионистик оқимларнинг асосий базаси ҳисобланади. Меҳнаткашларнинг ижтимоий-сиёсий онги ўсиб бораётган шаронда ишчилар ҳаракатида ишчи А. нинг роли ва таъсири тушиб кетмоқда.

АСЕАН — қ. *Жануби-Шарқий Осиё давлатлари Ассоциацияси*.

АССИМИЛЯЦИЯ (лат. assimilatio — ўхшашлик, ўхшаш) — этнография ва социологияда қандайдир битта элат, миллий ёки этник гуруҳнинг бошқа бир элат ёки миллат билан қўшилиб кетиши. Бунда улардан бири ўз тили, маданияти ва б. миллий хусусиятларини ва мустақиллигини йўқотади. Марксчи-ленинчилар — зўрма-зўраки А. га, яъни у ёки бу миллат, элат ёки этник гуруҳнинг ўз тили, маданияти, урф-одати, анъаналари ва ҳ. к. воз кечишга ҳамда бошқа, ҳукмрон миллатнинг тили, маданияти, урф-одати ва анъаналарини қабул қилишга зўрлик билан мажбур қилишга уринишга кескин қарши чиқадилар. Зўрма-зўраки, мажбурий А. дан фарқли ўлароқ, табиий А. ҳеч қандай мажбур қилмай, у ёки бошқа майда этник ёки миллий гуруҳларнинг узоқ муддат (бир қанча авлодлар умри) давомида орасида ўзи яшаб кел-

ган миллатга аста-секин қўшилиб кетиш йўли билан рўй беради.

АССОШИЭЙТЕД ПРЕСС (АП) — АҚШ информацион агентлиги, дунёдаги энг йирик агентликлардан бири. 1848 йилда тузилган. Газета ноширларининг кооператив уюшмаси, *Юнайтед Пресс Интернэшнл* билан бирга мамлакатда ахборот ёйишни амалда монополия қилиб олган. АҚШдаги барча газеталарнинг $\frac{2}{3}$ қисмига, 3 мингдан ошироқ радио- ва телестанцияларга ва 4 мингдан ошироқ чет эл нашрларига хизмат қилади. «Доу Джонс» иқтисодий ва коммерция хизмати, фото-, теле-, радио хизматига эга. Нью-Йоркда жойлашган.

АСТРОЛОГИЯ (грек. *astrologia*, *ástron*дан — юлдуз, *lógos* — таълимот, фан) — рўй бераётган воқеалар ва айрим кишилар тақдирининг самовий жисмларнинг (планета, юлдузлар, кометаларнинг) ҳолатига (жойлашишига) гўё тобелиги мавжудлиги тўғрисидаги сохта таълимот. Қадимги замонларда ва ўрта асрда А. айниқса кенг тарқалган эди. Бироқ чет элдаги вақтли матбуотда, кўп капиталистик мамлакатларда астрологик олдидан айтиб беришлар (гороскоплар) эълон қилинади, журналлар нашр этилади ва ҳ. к.

АТА — қ. *Албания телеграф агентлиги*.

АТЕИЗМ (грек. *α* — инкор қилувчи қўшимча ва *theós* — худо) — худосиз, худога, ғайри табиий кучларга, жоннинг ўлмаслигига ва умуман динга ишончни рад этувчи қарашлар системаси. **М а р к с и с т и к А.** — А. нинг юқори формаси бўлиб, диний идеологияни илмий танқид қилади, дунёга диний қарашларнинг моҳиятини очиб беради ва унга дунёнинг диалектик-материалистик манзарасини қарши қўяди. Марксистик А. диний эътиқодлар мавжудлигининг манбаини (сабабини), уларнинг социал ролини аниқлайди ва диний таассуфларни тугатиш йўллари ва воситаларини белгилайди.

АТЕИСТИК ТАРБИЯ — диний қарашлар ва таассуфларни тугатиш мақсадида одамга таъсир қилишнинг турли форма ва методларининг йиғиндиси. А. т. — гражданларни *коммунистик руҳда тарбиялашнинг* ва коммунизм қурувчиси бўлган янги кишини шакллантиришнинг ажралмас таркибий қисмидир. «Партия кишиларни илмий-материалистик дунёқараш, динга ишонувчилар ҳиссиётининг ҳақоратлишига йўл қўймай, диний таассуфларни тугатиш учун ғоявий таъсир кўрсатиш қуролларида фойдаланади», — деб кўрсатилади КПСС Программасида. Атеистик пропаганда — А. т. нинг муҳим воситасидир.

АТОМСИЗ ЗОНА (ядросиз зона) — атом ва термоядро қуроли ишлаб чиқарилмайдиган ҳамда жойлаштирилмайдиган зона. Совет Иттифоқи — А. з. нинг ташаббускорларидан бири ва жаҳоннинг турли районларида А. з. вужудга келтириш таклифини ёқлаб чиқ-

моқда. А. з. тўғрисидаги таклифни бошқа социалистик мамлакатлар ҳам (ГДР, Польша) илгари сурдилар. Турли районларда: Марказий, Шимолий Европада, Болқонда, Яқин Шарқда, Африкада, Латин Америкасида ва бошқа жойларда А. з. вужудга келтириш планлари пайдо бўлди. А. з. тўғрисидаги гоя биринчи марта 1959 йилда амалий ҳал қилинди (Антарктикада ядро синовлари ўтказиш тақиқланди). 1963 йилда Боливия, Бразилия, Мексика ва Эквадор президентлари «Латин Америкасини ядросиз зона» деб эълон қилиш тўғрисида биргаликда баёнот эълон қилдилар. 1978 йилда Совет Иттифоқи Латин Америкасида ядро қуролини тақиқлаш тўғрисидаги Шартномага Қўшимча II протоколга (Тлателолко шартномасига) имзо чекди. БМТ Бош Ассамблеясининг XX сессиясида (1965) «Африкани ядросиз зонага айлантириш тўғрисида Декларация» резолюцияси қабул қилинди.

Космик фазо, Ой ва б. самовий jismlar ҳам А. з. деб эълон қилинган. 1967 йилдан бошлаб космосда оммавий қиргин қуроллари нойлаштириш ва бортида оммавий қиргин қуроллари бўлган объектларни ерга яқин орбитага чиқаришни тақиқлаб қўйиш тўғрисидаги халқаро шартнома амал қилмоқда. 1971 йилда денгиз ва океанлар ости ҳарбий ядро фаолиятдан чиқариб ташланди. 1977 йилда Совет Иттифоқи атмосферада, космосда ва сув остидагина эмас, шу билан бирга ер остида ҳам ядро синовини тақиқлаш тўғрисида келишиб олиш таклифи билан чиқди. Октябрнинг 60-йиллигига (1977 йил 2.XI) бағишланган докладда Л. И. Брежнев бундай деди: «Биз барча ядро синовларини маълум муддатга тақиқлаб қўйиш билан бирга ядро қуролини тинч мақсадларда портлатишларга мораторий эълон қилиниши тўғрисида келишиб олишга тайёрмиз деб эълон қиламиз».

АТОМ ЭНЕРГИЯСИ БУЙИЧА ЕВРОПА УЮШМАСИ (ЕВРАТОМ)— *Европа иқтисодий ҳамжамияти* ва НАТОга кирадиган 9 мамлакат: Франция, ГФР, Италия, Бельгия, Нидерландия, Люксембург, Буюк Британия, Дания ва Ирландиянинг биқик иқтисодий группировкаси. Бу мамлакатларнинг атом энергияси ресурсларини ва атом саноатини бирлаштириш мақсадида 1957 йилда Европа иқтисодий ҳамжамияти билан бир вақтда тузилган. Ҳамжамият ядро энергетикасини ривожлантиришнинг миллий программасини уйғунлаштириб туради. Раҳбар органларининг қароргоҳи — Брюсселда (Бельгия).

АТОМ ЭНЕРГИЯСИ БУЙИЧА ХАЛҚАРО АГЕНТЛИК (МАГАТЭ)— атом энергиясидан тинчлик мақсадларида фойдаланишни ривожлантириш учун БМТ раҳбарлигида тузилган ихтисослаштирилган халқаро ташкилот. БМТ Бош Ассамблеясининг қарорига мувофиқ 1954 йилда таъсис этилган. МАГАТЭнинг энг муҳим

вазифаси ядро қуроли ёйилиб кетмаслиги тўғрисидаги Шартномага риё қилинишни назорат қилиб туришдир. МАГАТЭ атом энергияси соҳасидаги илмий-тадқиқот ишларига ҳамда уни тинч мақсадларда қўлланишга кўмаклашади, тажриба ва информациялар алмашиш бўйича конференциялар, семинарлар ва бошқа илмий кенгашлар чақириб туради. 110 давлат, шу жумладан СССР МАГАТЭ аъзосидир. Юқори органи — Бош конференциядир. Қароргоҳи — Венада (Австрия).

АТРОФ МУҲИТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ — ҳозирги замоннинг энг муҳим проблемаларидан биттаси. Ҳозирги кунда яшаётган кишиларнинггина эмас, балки келажак авлоднинг соғлиги ва фаровонлиги бу проблеманинг тўғри ҳал қилинишига боғлиқ. *Илмий-техника революцияси* саноатни, энергетикани, транспортни жадал ривожлантиришга, қишлоқ хўжалигини ва турмушни кенг химиялашга кўмаклашар экан, капиталистик хусусий мулкчилик ҳукмрон бўлган шароитда атроф муҳитнинг: ҳаво, сув, ернинг ифлосланишига ва ҳатто бузилишига ҳам олиб келади. Жуда катта масштабларда табиатни қайта ўзгартиш имкониятини берувчи қудратли индустрияни барпо этиб, капитализм ҳозирги замон техникаси билан атроф муҳитни узвий қўшиб олиб бориш проблемасини ҳал қилиш у ёқда турсин, балки табиатга ваҳшийларча муносабатда бўлишни келтириб чиқарди, уни шафқатсиз эксплуатация қилиш объектига айлантирди. Атроф муҳитни муҳофаза қилиш проблемасининг кескинлиги кўп мамлакатларни уни муҳофаза қилиш бўйича муайян тadbирлар қабул қилишга мажбур қилмоқда. Атроф муҳитдан оқилона фойдаланиш учун социализм гоёт катта имкониятларга эга. Табиий муҳитни муҳофаза қилишни биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган давлат вазифаси даражасига кўтариб, социализм фан ва техниканинг барқ уриб тараққий қилишини табиатга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш билан узвий боғлаб боришга эришмоқда. СССР Конституциясига мувофиқ ҳозирги ва келажак авлод манфаатларини кўзлаб ер ва ер ости бойликларини, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан илмий асосланган ҳолда, рационал фойдаланиш, ҳаво ва сувни тоза сақлаш, табиий бойликларнинг ўрнини тўлдириш ва инсониятни қуршаб олган муҳитни яхшилаш учун мамлакатда зарур тadbирлар қабул қилинмоқда. А. м. м. қ. га онд низом, қонда, нормалар, шунингдек зарур иқтисодий ва юридик гарантия ва санкциялар давлат томонидан тегишли қонунлар ва ҳуқуқий актларда регламентация қилинади. Ҳозирги замон шароитида А. м. м. қ. глобал проблема бўлиб, уни фақат кенг халқаро ҳамкорлик асосидагина ҳал қилиш мумкин.

1972 йилда Бош Ассамблеянинг XXVII сессиясида БМТнинг А. м. м. қ. соҳасидаги программаси эълон қилинди. Бу программа куйидаги соҳаларда: Жаҳон океанида; табиатни, ҳайвонот дунёсини ва генетик ресурсларни сақлашда; муҳитни муҳофаза қилиш ва ривожланиш проблемаси; аҳоли яшайдиган пунктлар ва кўчиб келиш жойлари; инсон саломатлиги ва муҳит сифати; энергетика; табиий офатлар соҳасида давлатлар ҳаракатини уйғунлаштиришни кўзда тутди. 1979 йилда БМТнинг Европа иқтисодий комиссияси ҳомийлигида А. м. м. қ. соҳасида ҳамкорлик қилиш бўйича умумевропа кенгаши ўтказилди. Кенгаш ва унда қабул қилинган ҳужжатлар Европа халқларининг А. м. м. қ. соҳасида самарали ва кенг ҳамкорлик қилишлари учун асос солди.

АТТАШЕ (фр. attaché — айнан биркирилган)—1) кичик дипломатик даража. 2) Элчихоналарда ва миссияларда дипломатия составидаги лавозимли киши. 3) Бирор бошқа (дипломатик бўлмаган) муассасанинг муайян соҳа бўйича мутахассис сифатида элчихоналарга ёки миссияларга юборилган вакили (мас., ҳарбий А., савдо А., пресс-А.).

АУТЕНТИК (грек. authentikós — асл, ҳақиқий)— бирон-бир ҳужжатнинг бошқа тилда ёзилган текстига айнан ўхшаш ва унинг билан бир хил кучга эга бўлган тексти. Халқаро ҳуқуқда А. термини халқаро шартномаларда қўлланилади. Агар шартнома икки ёки undan кўп тилда тузилган бўлса, умумий қоида бўйича, унинг ҳар бир тилдаги тексти тенг А., яъни бир хилда асл нусха ва тенг юридик кучга эга деб ҳисобланади. Бироқ шартномадаги қоидаларни шарҳлашда турли хил фикр пайдо бўлган ҳолларда шартномада кўрсатилган тилда (тилларда) ёзилган текстдаги фикр ва қоидалар асосий кучга эга бўлади, деб ёзиб қўйилади.

АУТСАЙДЕРЛАР (ингл. outsider — бегона, ўзга)— монополистик уюшмаларга кирмаган капиталистик корхоналар. Ҳозирги замон шароитида кўп майда ва ўрта А. ташқи кўринишдагинга мустақил бўлиб кўринса-да, бироқ уларнинг аҳволи, одатда, жуда беқарордир.

АФП — қ. *Франс Пресс Агентлиги*.

АФРИКА БИРЛИГИ ТАШКИЛОТИ (АБТ)— 49 та Африка давлатларининг давлатлараро регионал ташкилоти. Африкадаги мустақил мамлакатлар давлат ва ҳукумат бошлиқларининг 1963 йилда Аддис-Абебада бўлиб ўтган конференциясида тузилган. АБТнинг асосий вазибалари: Африка мамлакатлари ўртасида ҳар томонлама сиёсий ва иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш ва халқаро майдонда уларнинг бирдамлигини ва бирлигини мустаҳкамлаш, Африка давлатларининг мустақиллигини, суверенитети ва территориял бутунлигини ҳимоя қилишдир. АБТ аъзолари ташқи савдо, эконо-

мика, мудофаа, маданият ва б. соҳаларда ўз фаолиятини уйғунлаштириш мажбуриятини олганлар. Блокларга қўшилмаслик ва БМТ Уставига мувофиқ ҳамкорлик қилиш принципи АБТ сиёсатининг асоси деб эълон қилинган. «Мустамлакачиликнинг барча формаларига ва кўринишларига» қарши кураш, Африка мамлакатларининг ички ишларига империализмнинг аралашувига актив қаршилик кўрсатиш АБТ фаолиятининг асосий йўналишларидан биридир. АБТнинг юқори органи — давлат ва ҳукумат бошлиқларининг асамблеяси. Қароргоҳи — Аддис-Абебада (Эфиовия).

АХБОРОТ ВА МАДАНИЙ БОЙЛИҚЛАР АЛМАШУВ БУЙИЧА АМЕРИКА АГЕНТЛИГИ — ташқи сиёсий пропаганда билан шуғулланувчи расмий идора. Ташқи сиёсий пропаганда хизматини қайта тузаётганда АҚШ Ахборот агентлиги ва давлат департаментининг маориф ва маданият масалалари билан шуғулланувчи бюроси базасида 1978 йилда тузилган. У давлат департаментининг умумий раҳбарлигида иш олиб боради. Бу идоранинг вазифаси АҚШ ташқи сиёсатини пропаганда жиҳатдан таъминлашдир. Агентлик ўзининг амалий фаолиятида коммунистик идеологияга, реал социализмга, миллий-озодлик ҳаракатига қарши чиқишлар уюштиради, аслида, социалистик ҳамдўстликка қарши «психологик уруш» олиб боради.

АФРИКА СОЦИАЛИЗМИ — турли-туман номарксистик социалистик таълимот бўлиб, у Африка қитъасидаги халқлар антиимпериалистик *миллий-озодлик ҳаракатини* социализм ғоялари билан қўшиш базасида иккинчи жаҳон урушидан кейин вужудга келган. Африка мамлакатларининг реаллилари: қолоқ социал-иқтисодий муносабатлар, *трайбализм* қолдиқлари, диннинг кучли таъсири, ишчилар синфининг камсонлилиги А. с. концепциясига ўз тамғасини босди.

А. с. нинг энг кучли таъсир кўрсатиш даври 50—60-йилларга тўғри келади. Бу даврда уни нокапиталистик характердаги социал-иқтисодий қайта ўзгартишларнинг радикал программасини илгари сурган революцион-демократик кучлар ўзларига қурол қилиб олдилар. Бироқ бу кучларнинг социал базасини ташкил этган синфлар ва қатламлар — шаҳар майда буржуазияси, прогрессив интеллигенция, ватанпарварлик кайфиятидаги офицерлар, деҳқонлар — кўпинча социализмни фақат миллий тикланишни, иқтисодий тараққиётни ва абстракт тушуниладиган социал адолатни таъминлаш мақсадига эга бўлган жамият деб қабул этдилар. Маҳаллий буржуазиянинг, ер эгаларининг ва баъзи бир бошқа қатламларнинг турли гуруҳлари ҳам А. с. шiori остида чиқдилар. Булар антиимпериалистик умумдемократик ислохотлардан нари ўтмадилар.

Африка мамлакатларининг ўзига хос ривожланганлигини абсолютлаштиришга интилиш А. с. идеологлари учун характерлидир. Бу халқаро ишчи ва коммунистик ҳаракат, социалистик мамлакатлар тажрибасига етарли баҳо бермасликда ёки тўғридан-тўғри инкор этишда намоён бўлмоқда. А. с. нинг айрим вакиллари Тропик Африка мамлакатларидаги анъанавий ижтимоий структура (ойла, жамоа), улардаги аҳоли психологияси, маданияти ва ахлоқи социализмга ўтishi учун тарихан ташкил топган шарт-шароитга эга деб ҳисоблайдилар. Бу билан улар синфий кураш ва социалистик революция зарурлигини инкор этиб, шу билан бир вақтда динга социализмнинг социал ва ахлоқий проблемаларини ҳал этишнинг асосий қуролларидан бири сифатида муҳим роль бермоқдалар.

70-йилларда миллий-озодлик ҳаракатлари социал мазмунининг чуқурлашиши, унинг илғор отрядларининг халқаро коммунистик ҳаракат ва социалистик ҳамдўстлик билан алоқаларининг мустақамланиши, Африкадаги кўп мамлакатларнинг социалистик йўлни танлаб олиши А. с. тарафдорлари орасида дифференциацияни кучайтирди. Айрим партиялар ва ҳаракатлар «демократик» йўналиш, яъни реформистик, ёки очиқ буржуа «социализми» партияси томон эволюционлашдилар; бошқа партиялар ва ҳаракатлар — асосан революцион-демократик партиялар ва ҳаракатларга — илмий социализм ва социалистик мамлакатлар тажрибасининг таъсири тобора сезиларли бўлмоқда. Африкадаги қатор давлатларда (Ангола, Конго Халқ Республикаси ва б.) ҳукмрон доиралар ва партиялар илмий социализмни ўзларининг идеологик асоси сифатида танлаб олдилар.

АФТ — КПП — АҚШдаги энг йирик касаба союз бирлашмаси бўлиб, иккита асосий касаба союз марказининг — Америка меҳнат федерацияси (АФТ) ва Ишлаб чиқариш касаба союзлари Конгресси (КПП)нинг бирлашиши (1955) натижасида тузилган. Бу бирлашиш реакцион лидерлар раҳбарлигида реформистик ва антикоммунистик заминда рўй берди. АФТ — КППнинг ўнг раҳбарлари «синфий осойишталик»нинг сохта шиори остида чиқмоқдалар, капиталистик тузумни ҳимоя қилмоқдалар, забастовка курашининг зарарлигини исботлашга уришмоқдалар, актив антикоммунистик, антисовет пропагандаси олиб бормоқдалар, халқаро кескинликни юмшатишга қарши чиқмоқдалар. 1969 йилда АФТ — КППнинг реакцион раҳбарлари *Озод касаба союзларининг халқаро конференцияси* (МҚСП) билан алоқани узди, уни «коммунизмга ён босишда» айблади. Оддий аъзолари ва АФТ — КППга кирган айрим ташкилотлар унинг реакцион раҳбарларига қарши чиқмоқдалар.

АЯТОЛЛА (оятилла, форс. айнан оллоҳнинг белгиси ёки аломати) — мусулмон дини шиа мазҳабида шогирдлари ва ворислари

бўлган плохёт олимнинг юқори диний унвонидир. Эронда, мас., бир неча юз А. бор. Улар орасида бир нечта атоқли диндорлар бўлиб, улар «улуғ» деган унвонга эга. Мас., Эроннинг диний-сиёсий раҳбари Хумайни — улуғ А. дир.

АҲОЛИНИНГ РЕАЛ ДАРОМАДЛАРИ социализм даврида — миллий даромаднинг бир қисми бўлиб, аҳоли уни миллий даромаднинг сўнги тақсимланиши натижасида олади. А. р. д. жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўзининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учун пул ва натура шаклида қандай моддий неъматлар олишини кўрсатади. Аҳолининг реал даромадларини белгилаётганда меҳнатига қараб ҳақ тўлаш формасида олаётган даромадлар, *ижтимоий истеъмол фондларидан* бериладиган тўловлар (пенсиялар, нафақалар, стипендия ва ҳ. к.), шахсий хўжалигидан оладиган даромадлар, шунингдек бошқа бир қанча даромадлар ҳам ҳисобга олинади.

СССР Конституциясида давлат меҳнат унвондорлигини ўстириш асосида меҳнаткашларнинг меҳнат ҳақи, реал даромадлари даражасини кўпайтириш йўлини оғишмай амалга оширади, деб ёзиб қўйилган.

Совет ҳокимияти йилларида саноат ва қурилиш ишчиларининг реал даромади (1913 йилдагига нисбатан 1979 йилда) 10,5 баравар, деҳқонларники эса 15,8 баравар ошди.

АХЛОҚ (фр. morale — ахлоқлилик) — ижтимоий онг формаларидан бири, жамият, оиладаги юриш-туриш принциплари ва нормаларининг йиғиндиси. Риоя қилинишини давлат органлари қўллаб-қувватлаб ва назорат қилиб турадиган ҳуқуқ нормаларидан фарқ қилиб, А. жамоатчилик фякрига ва таъсирига, эътиқод, анъана ва одатга таянади. А. кишининг юриш-туришида, унинг жамиятга, меҳнатга, оилага, коллективга муносабатида ўз ифодасини топади. Синфий жамиятда А. синфий характерга эга ва ахлоқли, ахлоқсиз, яхшилик ва ёмонлик тушунчаси турли синфларда турлича бўлади. *Коммунистик ахлоқ* инсоният ахлоқининг юқори тарихий босқичидир.

АҚШ АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ (United States Information Agency (ЮСИА) — Америка ҳукуматининг ташқи сиёсий пропаганда органи. АҚШнинг расмий ташқи сиёсий пропаганда хизмати қайта тузилганлиги натижасида ЮСИА 1978 йилда ўз фаолиятини тўхтатди (қ. *Ахборот ва маданий бойликлар алмашув бўйича Америка агентлиги*).

Б

БАБУВИЗМ — фабрика-завод пролетариати пайдо бўлаётган даврда (18-аср охири — 19-аср бошида) Франциядаги революцион оқим. Коммунист-утопист, бу оқимнинг буюк назарийчиси ва «Тенглар фитнаси» (1796) революцион жамиятнинг раҳбари Гракха Бабёф (1760—97) номи билан аталган. Бабувистларнинг идеологияси утопик социализмдир. Коммунистик тузумни улар келажакдаги ижтимоий тартибнинг идеали деб ҳисобладилар. Бироқ бабувистлар коммунизми, уни «Тенглар фитнаси» программасида ифодалаганларидек, соддалаштирилган, текисчилик коммунизми эди. Бабувистларнинг фикрича, қайта ўзгартишлар йўли махфий революцион комитетлар ташаббуси ва уларнинг раҳбарлиги остида бўладиган камбағаллар қўзғолони орқали ўтади. Шу билан бирга бабувизмнинг коммунистик доктринасида ғоят муҳим ғоя илгари сурилган эдики, бу ғояга мувофиқ сиёсий революция социал революция билан тўлдирилиши керак; фақат ана шундагина меҳнаткашлар ўз орзу-умидларини амалга ошира оладилар. Бабувизм — илмий коммунизм ўтмишдошларининг ғоясини ривожлантиришда муҳим босқич бўлди.

БАЗИС ВА УСТҚУРМА — тарихий материализмнинг иқтисодий муносабатлар билан ва бошқа ҳамма ижтимоий муносабатларнинг ўзаро алоқасини очиб берувчи асосий тушунчасидир. Базис — жамиятнинг иқтисодий структураси, *ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётининг муайян босқичга мувофиқ келадиган ишлаб чиқариш муносабатларининг йиғиндисидир*. У ўз ичига *ишлаб чиқариш воқитларига* мулкчилик муносабатларини, синфлар ва социал гуруҳларнинг иқтисодий ўзаро алоқаларини, кишиларнинг ишлаб чиқариш соҳасидаги бошқа иқтисодий муносабатларини олади.

Устқурма — сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, фалсафий, диний қарашлар ва муассасалардир. Ҳар бир ижтимоий-иқтисодий формация базис ва устқурманинг муайян типи билан фарқланади. Базисни акс этиб ва унга хизмат қилар экан, устқурма нисбий мустақилликка эга бўлади, у базис ва умуман жамият тараққиётини тезлаштириши ёки секинлаштириши мумкин. Базиснинг устқурма ҳодисаларига нисбатан белгиловчи ролин таъкидлар экан, марксча-ленинча таълимот иқтисодий муносабатларнинг ролин абсолютлаштиришга ва жамият ҳаётида сиёсий ва идеологик фаолиятга етарли баҳо бермасликка қарши чиқади. Шунинг назарда тутиш муҳимики, иқтисодий базис «турли-туман чексиз эмпирик

ҳолатлар, табиий шароитлар, ирқий муносабатлар, ташқаридан келувчи тарихий таъсирлар ва ҳ. к. туфайли асосий шарт-шароитлар томонидан бир нарсанинг ўзи бўлиб, чексиз вариация ва градацияларда намоён бўладик, уларни ҳолатларнинг ана шу эмпирик далилларининг анализи ёрдамидагина тушуниш мумкин» (К. Маркс).

БАЛЛАТИРОВКА (баллотирлаш) (фр. ballotterдан — сайлаш, овоз бериш)— масалани ёки бирон-бир ташкилотнинг, комиссиянинг ва ҳ. к. аъзосини сайлашни овоз бериш йўли билан ҳал қилиш (сайлов қутисига оқ ва қора соққаларни — балles ташлаш илгари овоз беришнинг кенг тарқалган усулларидан бири эди, термин ана шундан келиб чиққан).

БАНКЛАР (ит. bancoдан — пул майдаловчининг дўкони, курси) — кредит-молия муассасаси бўлиб, уларнинг вазифаси вақтинча бўш бўлган пул воситаларини тўплаш ва пулга муҳтож бўлган корхоналарга қарзга беришдир. Омонат қўювчиларга маълум процент тўланади. Суда берилганлардан анча юқори процент олинади. Ана шу процентлар орасидаги фарқдан банк фойдаси ҳосил бўлади. Асосий вазифаларига қараб коммерция Б., ипотека, ташқи савдо, халқаро, эмиссион ва бошқа Б. ни фарқ қиладилар. Марказий эмиссион — «банклар банки» қимматбаҳо қоғозларни эмиссия қиладди, барча бошқа Б. нинг мажбурий резервларини сақлайди ва ана шу банкларга қарзлар беради, давлат бюджетининг касса ижросини олиб боради. Корхоналар ўртасида пул воситаларини қайта тақсимловчи камтарона восита сифатида вужудга келган Б. империализм даврида қудратли монополистларга айланиб, капиталистик мамлакатларнинг фақатгина хўжалик фаолиятига эмас, балки сиёсий ҳаётига ҳам актив таъсир кўрсатади. Капиталистик системанинг халқаро банклари ривожланаётган мамлакатларни асосий империалистик давлатлар томонидан коллектив эксплуатация қилиш қуроли бўлиб хизмат қилмоқда.

Социалистик мамлакатларда давлат Б. дан пул маблағларини корхоналар ўртасида планли қайта тақсимлаш қуроли сифатида фойдаланмоқда. Б. тартибга солиб туриладиган пул муомаласига, капитал қурилишни ва социалистик кредит муносабатларини давлат томонидан пул билан таъминлаб туришга хизмат этиб, ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантиришни жадаллаштириш ҳамда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида пул билан ҳисобкитоб қилишни ва корхоналарнинг хўжалик-молия фаолияти устидан контролни амалга оширишга имкон беради (шунингдек қ. СССР Давлат банки).

БАНКРОТЛИК (ит. bancarotta — айнан синган скамейка) — 1) хонавайрон бўлиш, ўз мажбуриятлари бўйича қарзларни тўлашдан бош тортиш, маблағи йўқлиги туфайли қарз тўлаш қобилияти-

ни йўқотиш. Б.— капиталистик мамлакатларда тез-тез учраб турадиган ҳодисадир, бунга шафқатсиз рақобат ва капиталистик ишлаб чиқариш *анархияси* сабаб бўлади. Биржадаги чайқовчилик, сохта корхоналарни вужудга келтириш ва ҳ. к. банкротликнинг кўпайишига сабаб бўлмоқда. Иқтисодий кризис даврида Б. оммавий характер касб этади. Б. корхоналарнинг ёпилишига, *ишсизликнинг* кучайишига, шунингдек капиталнинг концентрациялашувига ва марказлашувига олиб келади. 2) (*Кўч.*) қодир эмаслик, план ва орзуларнинг барбод бўлиши, инқирозга учрашидир.

БАРТЕР БИТИМИ (ингл. barter — товар алмашуви) — бевосита товар алмашуви. Ривожланмаган товар муносабатлари даври учун анча характерлидир. Валюта беқарор бўлган ҳозирги замон халқаро савдосида яна тарқалди. Б. б. вақтида пул туловларининг йўқлиги товар етказиб бериш баҳоларини ва уларни пул формасида ҳисобга олишни истисно қилмайди. Компенсацион асосда халқаро битимлар тузиш (қ. *Компенсацион битимлар*) Б. б. нинг турларидан биридир.

БАСТИЛИЯ — ўрта аср каземати, Париждаги ҳамма томони берк бўлган қалъа ва турма (14—18 асрлар) бўлиб, унда сиёсий маҳбуслар, *монархия* ва зулмининг душманлари сақланарди. Халқ оммаси учун Б. подшо зулмининг, ҳуқуқсизлик ва деспотизмнинг рамзи бўлиб хизмат қилар эди. 1789 йил 14.VII да халқ кўзғолони бўлди, у Буюк француз революциясига асос солди. Б. кўзғололчилар томонидан босиб олинди ва кейинроқ революцион омманинг иродасига мувофиқ, бузиб ташланди. Бастилия олинган кун (14.VII) Франциянинг миллий байрами бўлиб қолди.

БЕНИЛЮКС — Европадаги учта давлат: Бельгия, Нидерландия ва Люксембургнинг бож-иқтисодий иттифоқининг қисқартирилган номи. Иттифоқ тузиш тўғрисидаги шартномага 1958 йилда имзо чекилиб, у 50 йил муддатга тузилган. Шартнома 1960 йили кучга кирди. Шартнома ягона бозор тузилишига, иш кучи, товарлар, капиталлар ва хизмат кўрсатиш уч мамлакат орасида эркин кўчиб юришини, бу мамлакатларнинг иқтисодий, молиявий ва сиёсий фаолиятини уйғунлаштириб туришни, иттифоқ аъзоси бўлган мамлакатларнинг ташқи иқтисодий алоқаларда бир бутун бўлиб чиқишини назарда тутди. Бенилюкс мамлакатларининг НАТОда, Европа иқтисодий ҳамжамиятида ва *Гарбий Европа иттифоқида* иштирок этиши уларнинг социалистик мамлакатларга нисбатан сиёсатини белгилаб беради. Юқори органи — министрлар комитети. Қароргоҳи — Брюсселда (Бельгия).

БЕРЛИН КОНФЕРЕНЦИЯСИ 1945 — қ. *Потсдам конференцияси*.

БЕРНШТЕЙНЧИЛИК — қ. *Ревизионизм*.

БЕРЧИСТЛАР — реакция «Жорж Бёрч жамиятининг» (1945 йилда Хитойда ҳалок бўлган миссионер ва америка разведкасининг офицери номи билан аталган) аъзоси. У 1958 йилда тузилган, бизнесменлар ҳамда истеъфодаги ҳарбийлар унга раҳбарлик қилади. Б. АҚШда коммунизмга қарши курашни ўз мақсадлари деб эълон қилдилар, барча демократик ҳаракат ва гояларга, кескинликни юмшатишга қарши ана шу байроқ остида чиқмоқдалар.

«БЕШИНЧИ КОЛОННА» — у ёки бу мамлакатнинг орқа томонини издан чиқариш учун фойдаланиладиган душман яширин агентурасининг турдош оти. «Б. к.» термини Испаниядаги миллий-революцион уруш (1936—39) даврида вужудга келди. 1936 йил кузида Мадридга тўрт колонна бўлиб бостириб кирган испан фашистлари шаҳар ичида ваҳима туғдирган, саботаж билан шуғулланган, диверсия уюштирган хонлар ва сотқинлардан иборат ўз яширин агентурасини «Б. к.» деб атаган эдилар.

Иккинчи жаҳон уруши вақтида (1939—45) турли мамлакатларда иш олиб борган нацистлар агентураси «Б. к.» деб аталган эди.

БЕТАРАФЛИК (нем. Neutralität, лат. neuterдан — у ҳам эмас, бу ҳам эмас) — 1) бошқаларнинг жанжалига, икки томон курашига аралашмаслик. 2) Давлатнинг алоҳида ҳуқуқий статуси бўлиб, унинг ташқи сиёсий йўли қуроли низоларда (урушларда) ва ҳарбий-сиёсий иттифоқларда қатнашмаслик билан характерланади. Бу йўл уруш ва тинч йилларда амалга оширилиши мумкин. Доимий Б. (Швейцария ва Австрия халқаро тартибда расмийлаштириб олган); шартномали; анъанавий (Швеция узоқ муддат давомида рия қилиб келаётган); позитив (мустақил ривожланаётган, ҳарбий ва сиёсий блокларга қўшилмаслик сиёсатини олиб бораётган давлатлар вужудга келиши муносабати билан урушдан кейинги йилларда кенг ёйилган) Б. ни фарқ қиладилар. Бетараф давлатга қуроли ҳужум қилинган тақдирда бетараф давлат *БМТ* Уставига биноан ўзини индивидуал ёки коллектив тарзда ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга.

БЕШ ЙИЛЛИК ПЛАН (беш йиллик) — СССР ва бошқа социалистик мамлакатларда социал-иқтисодий ривожланишни марказлаштирилган планлаштиришнинг асосий формаси. Давлат беш йиллик плани партия ва ҳукумат съездлари ҳарорлари асосида тузилади. Б. п. биринчи марта СССРда 1928—32 йилларга мўлжаллаб (биринчи беш йиллик) ишлаб чиқилган ва муваффақиятли амалга оширилган эдики, бу плани социалистик хўжалик системасининг афзалликларини тасдиқлаб, жуда катта ички ва халқаро аҳамиятга эга бўлган эди. Бундан кейинги барча беш йиллик планларнинг бажарилиши мамлакатнинг социал-иқтисодий ривожланишида катта-катта босқичлар бўлган эдики, бу планлар партия то-

монидан муайян муддатга мўлжаллаб қўйилган вазифаларни ўзида мужассамлаган эди. Беш йиллик планнинг асосий вазифаси мамлакат тараққиётининг ҳар бир даврининг хусусиятига тўғри келар эди.

Учинчи беш йилликнинг (1976—80) асосий вазифаси ижтимоий ишлаб чиқаришни динамик ва пропорционал ривожлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш, фан-техника тараққиётини тезлаштириш, меҳнат унумдорлигини ўстириш, халқ хўжалигининг барча бўғинларида ишнинг сифатини бутун чоралар билан яхшилаш асосида Коммунистик партиянинг халқнинг моддий ва маданий турмуш даражасини оширишга қаратилган йўлини изчил амалга оширишдан иборат. Учинчи беш йиллик самарадорлик ва сифат беш йиллиги деган ном олди.

БИ-БИ-СИ (BBC — British Broadcasting Corporation) — Британия радио эшиттириш корпорациясининг қисқартирилган номи. 1927 йилда тузилган. Ҳукумат томонидан контроль қилиб турилади. Буюк Британия территориясида радио эшиттириш монопол ҳуқуқига эга. Мамлакат ичидаги эшиттиришлардан ташқари, чет эл учун 40 тилда эшиттириш олиб боради. СССР ва бошқа социалистик мамлакатлар учун эшиттиришлар, одатда, ғаразғўйликдан иборат бўлади. Маркази — Лондонда.

БИЗНЕС (ингл. business — иш, машғулот, коммерция фаолияти) — инглиз тилида сўзлашадиган мамлакатларда кенг тарқалган термин бўлиб, у буржуа жамиятида фойда келтирадиган фаолият ёки машғулотнинг ҳар қандай турини билдиради. АҚШнинг амалий ҳаётида Б. билан шўғулланувчи киши — бизнесмен — жамиятда муваффақиятга эришганликнинг рамзидир. Айрим ҳолларда Б. ўзaro манфаатларни кўзлаб корхоналар ёки мамлакатлар ўртасидаги хўжалик алоқаларини ва ҳамкорликни ишнинг кўзини биллиб йўлга қўйиш учун фойдаланилади. Бошқа ҳолларда Б. (одатда, йирик монополистик) турли социал тузумдаги давлатлар ўртасидаги зиддиятларни авж олдириш учун фойдаланилади, халқаро кескинликнинг, ҳарбий низоларнинг вужудга келиш хавфини кучайтиришга кўмаклашади.

БИЛЛЬ (ингл. bill) — Буюк Британия, АҚШ ва англосаксон ҳуқуқий системасини қабул қилган баъзи бошқа мамлакатларда қонун чиқарувчи органлар муҳокамасига киритиладиган қонун лойиҳаси. Б. нинг ва унга киритиладиган тўзатишларнинг тақдирини парламентда кўпчилик ўринга эга бўлган партиялар (ёки партиялар блоки)га боғлиқ.

БИРДАМЛИК (фр. solidairedан — бирга ҳаракат қилувчи) — қарашлар, манфаатларнинг яқинлиги ёки муштараклиги асосида ҳаракатлар, ташкилотлар ёки шахсларни қўллаб-қувватлаш; чиқишлардаги ва ҳаракатлардаги ҳамжиҳатлилик; марксча-ленинча пар-

тияларнинг турли мамлакат ишчилари билан интернационал Б. ишчилар синфининг миллий-озодлик ва прогрессив ҳаракатлар билан Б. ҳозирги революцион процесда биринчи даражали аҳамиятга эгадир.

БИРЖА (лат. *bursadan* — ҳамён) — стандартлар ёки намуналар бўйича сотиладиган оммавий товарларнинг мунтазам равишда амал қилиб турадиган капиталистик бозорнинг замонавий, энг ривожланган формаси, — товар Б. си, қимматбаҳо қоғозлар (*акциялар ёки облигациялар*) — фонд Б. си, чет эл *валютаси* — валюта Б. си. Нарх-навонинг ёки акциялар курсининг ҳақиқатда ёки чайқовчилик мақсадларида кўтарилиб ёхуд пасайиб туришидан фойдаланиш биржадаги битимларнинг характерли белгисидир. Ишлаб чиқаришни контроль қилиб турувчи монополистлар ишлаб чиқаришнинг кўзда тутилаётган пасайиши ёки ўсишини, *дивидендларнинг* қисқариши ёки кўнайишини ҳамда акциялар курсининг тушиб ёки кўтарилиб кетишини бошқалардан олдин билиб оладилар. Улар қимматбаҳо қоғозларни (товарларни) арзон нархда сотиб олиб, қиммат нархларда сотиб, чайқовчиликдан даромад кўрадилар. Шундай қилиб, Б. молия олигархиясини бойиш, майда ва ўрта буржуазияни хонавайрон қилиш воситаси бўлиб қолмоқда. Империализм ва капитализмнинг умумий кризиси даврида биржа муассасалари фаолиятида банк монополияси тобора каттароқ роль ўйнамоқда.

БИРИНЧИ ИНТЕРНАЦИОНАЛ (Ишчиларнинг халқаро ўртоқлиги) — пролетариатнинг биринчи халқаро уюشمаси бўлиб, 1864 йилда тузилган. Унинг тузилиши ва фаолияти К. Маркс ва Ф. Энгельс фаолияти билан мустаҳкам боғлиқдир. Улар реформистик ва мазҳабчилик (прудонизм, лассалчилик, бакунизм) қарашларини кескин танқид қилдиларки, бу Б. И. да *илмий коммунизм* принципларининг ғалаба қилишига олиб келди. Б. И. халқаро ишчилар ҳаракатининг назарий ва ташкилий пойдеворига асос солди. У пролетариатнинг сиёсий ва иқтисодий кураши ривожига катта таъсир кўрсатди. Б. И. марксизм ғояларининг ёйилишига, илмий социализмни ишчилар ҳаракати билан қўшишда, баъзи мамлакатларда ишчилар партиясини тузишда жуда катта роль ўйнади, ишчиларнинг халқаро бирдамлигининг ўсишига кўмаклашди. 1876 йилда Б. И. ўз фаолиятини тўхтатди.

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИ — қ. *БМТ*.

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИНИНГ БОШ АС-САМБЛЕЯСИ — *БМТ*нинг асосий органларидан бири. Унинг составига *БМТ*нинг ҳамма аъзолари киради. Ассамблея *БМТ* Устави доирасида ҳар қандай масалани муҳокама қилиши ва бу масалалар бўйича *БМТ* аъзолари бўлган давлатларга ёки *Хавфсизлик Кенгашига* тавсиялар бериши мумкин. Б. А. томонидан ташкилий ва

молия масалаларидан бошқа барча масалалар бўйича қабул қилинадиган резолюциялар БМТнинг барча аъзолари учун мажбурий эмас. БМТ Уставига мувофиқ, Б. А. Хавфсизлик Кенгашининг докладларини олади ва муҳокама қилади, БМТнинг Иқтисодий ва Социал кенгашининг (ИСК) фаолиятига раҳбарлик қилади, Хавфсизлик Кенгашининг доимий бўлмаган аъзоларини, ИСКни ва *Васийлик кенгашини* сайлайди, БМТнинг *Халқаро судларининг судьяларини* сайлашда қатнашади, Хавфсизлик Кенгашининг тавсиясига мувофиқ БМТнинг Бош секретарини тайинлайди, ташкилотнинг бюджетини муҳокама қилади ва тасдиқлайди.

БМТ Уставига мувофиқ, халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаб туриш учун асосий масъулият Хавфсизлик Кенгаши зиммасида бўлади. Б. А. шунингдек тинчлик учун, халқлар озодлиги ва мустақиллиги, қуролсизланиш учун курашнинг ҳал қилувчи масалаларини муҳокама қилади ва ҳ. к. СССРнинг, бошқа социалистик мамлакатларнинг, шунингдек озодликка эришган давлатларнинг ташаббуси билан Б. А. кейинги йилларда бу масалаларни амалда ҳал қилишга қаратилган кўп қарорлар қабул қилди. Б. А. ҳар йили бир марта навбатдаги сессияга тўпланади. Ўз истаги билан, шунингдек Хавфсизлик Кенгашининг ёки БМТ аъзолари бўлган мамлакатларнинг талаби билан Б. А. махсус ёки фавқулодда сессияга тўпланиши мумкин. 1980 йилгача Б. А. нинг 34 та навбатдаги, 10 та махсус ва 6 та фавқулодда мажлиси бўлиб ўтди.

БЛАНКИЗМ — 1) 19-асрдаги француз революцион ҳаракатидаги оқим бўлиб, у атоқли сиёсий арбоб Луи Огюст Бланкининг (1805—81) номи билан боғлиқ. Бланки бир гуруҳ революцион фитначилар томонидан сиёсий ҳокимиятни қўлга олиш йўли билан капиталистик эксплуатацияни тугатиш мумкин деб ҳисоблар эди. Бланкистлар, аслида, пролетариатнинг синфий курашини ва ишчиларнинг оммавий ишчилар ҳаракатига таянадиган сиёсий партияси тузиш зарурлигини инкор қилдиларки, бу муқаррар равишда революцион ҳаракатни бўшаштирарди. 2) Анча кенг маънода — қўзғолоннинг конкрет революцион вазиятини ҳисобга олмайдиган, партиянинг ролин камситадиган ва омма билан алоқани менсимайдиган фитначилик тактикаси.

БЛИЦКРИГ (нем. Blitzkrieg — яшин тезлигидаги уруш) — ғоят қисқа муддат (кунлар ёки ойлар) ичида душман устидан тўла ғалабага эришишга мўлжалланган уруш олиб бориш назарияси. Герман милитаристлари яратган. Уларнинг Б. ёрдамида ғалабага эришиш йўлидаги уриниши биринчи ва иккинчи жаҳон уруши вақтида барбод бўлди.

БЛОКАДА (ингл. blockade, блокдан — тўсқинлик қилмоқ, тўхтатмоқ) — сиёсий, иқтисодий, ҳарбий жиҳатдан ажратиб қўйиш.

Тинчлик ёки уруш вақтида бир давлат (давлатлар) томонидан бошқа давлат (давлатлар)га, уларнинг территориясига (қуруқликдаги, денгиздаги, ҳаводаги) қарши, унинг ташқи дунё билан алоқасини узиб қўйиш ва капитуляцияга ёки Б. ташкилотчиларининг муайян талабини бажаришга мажбур қилиш мақсадида амалга оширилган иқтисодий, сиёсий ёки ҳарбий характердаги тадбирлар системаси.

1918—20 йилларда империалистик давлатлар ёш Совет республикасига қарши қуролли интервенция билан бир қаторда уни блокада қилдилар. 1941 йил сентябридан 1944 йил январигача — 29 ой давом этган Б. нинг энг оғир шароитларида ўз шаҳарларини немис-фашист боққинчиларидан мудофаа қилган совет қўшинлари ва Ленинград аҳолиси Улуғ Ватан уруши йилларида ажойиб қаҳармонлик ва мардлик намуналарини кўрсатди.

БЛОКЛАРГА ҚУШИЛМАСЛИК ҲАРАКАТИ — халқларнинг тинчлик ва социал тараққиёт учун, империализм ва реакцияга қарши жаҳон фронтининг муҳим звеносидир. Унга блокларга қўшилмаслик ташқи сиёсат доктринасини қўллаб-қувватловчи давлатлар киряди. Доктринанинг асосий қоидалари: давлатларнинг ҳарбий-сиёсий блокларида қатнашмаслик, тинчлик ва халқаро хавфсизликни мустаҳкамлаш учун, *империализм, мустамлакачилик* ва *неоколониализмга* қарши актив кураш олиб боришдир. Ўз составига кўра, Б. қ. ҳ. (Осиё, Африка, Америка, Европадаги 90 мамлакат, шу жумладан Ҳиндистон, Жазоир, Мексика, Югославия, Куба ва б.) хилма-хил бўлиб, сиёсий тузуми турлича бўлган мамлакатларни ўз ичига олади. Б. қ. ҳ. 1961 йилда Белградда бўлиб ўтган конференцияда расмийлашди. Сўнгра блокларга қўшилмаган мамлакатларнинг Қоҳирада (1964), Лусакада (1970), Жазоирда (1973), Коломбода (1976), Гаванада (1979) юқори доирадаги конференциялари бўлиб ўтди. Координацион бюронинг мажлислари ҳам ўтказиб турилади. Б. қ. ҳ. аввал бошданоқ антиимпериалистик йўналиш касб этди. Ҳаракат иштирокчилари бўлган мамлакатлар *ирқчилик, апартеидга* қарши, давлатларнинг тўла тенг ҳуқуқлиги учун, социал-иқтисодий ва маданий тараққиёт йўлларини белгилашда суверен ҳуқуқ учун, ўз миллий бойликларидан фойдаланиш дахлсиз ҳуқуқлари учун курашмоқдалар. Б. қ. ҳ. иштирокчилари халқаро иқтисодий муносабатларни ҳар бир давлатнинг, айниқса собиқ мустамлака ва ярим мустамлака мамлакатларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳисобга олган ҳолда, ҳеч қандай камситишсиз, тенглик ва адолатли асосларда қайта қуришни талаб қилмоқдалар. Совет Иттифоқи ва социалистик ҳамдўстлик мамлакатлари блокларга қўшилмаган мамлакатларнинг прогрессив чиқишларини, уларнинг тинчликни сақлаб қолиш, халқларнинг озодлиги ва мустақиллиги учун кураш-

ларини қўллаб-қувватламоқдалар (шунингдек қ. *Янги халқаро иқтисодий тартиб*).

БМТ (Бирлашган Миллатлар Ташкилоти)— халқаро тинчлик ва хавфсизлиқни сақлаш ҳамда мустақамлаш, шунингдек давлатлар ўртасида тинч ҳамкорлик қилиш мақсадида суверен давлатларнинг ихтиёрий бирлашуви асосида тузилган халқаро ташкилот. БМТ Устави 1945 йилда Сан-Францискода бўлиб ўтган конференцияда 50 давлат вакиллари томонидан имзоланган ва 1945 йил 24 октябрда кучга кирган (бу сана БМТ куни сифатида нишонланади).

БМТ асосчиларидан бири бўлган СССР жаҳоннинг урушдан кейинги тузилишининг адолатли принципларини белгилашда, БМТнинг мақсадларини ва унинг Уставининг демократик принципларини ишлаб чиқишда муҳим роль ўйнади. Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик мамлакатлар тинчлик ва халқлар хавфсизлиги учун, қуролланиш пойгасига қарши, қуролсизланиш учун, империалистик агрессия ва мустамлакачиликка қарши БМТ доирасида кураш олиб бормоқдалар. БМТнинг мақсад ва принциплари — тинчлик ва халқаро хавфсизлиқни сақлаш, шунингдек халқаро ҳамкорликни ривожлантириш учун асосдир. 1979 йилда БМТ га 152 давлат кирган эди. БМТнинг асосий органилари: *Бош Ассамблея, Хавфсизлик Кенгаши, Иқтисодий ва Социал кенгаш, Васийлик кенгаши, Халқаро суд* ва Секретариат. Секретариатга БМТнинг бош секретари бошчилик қилади. БМТ системасида шунингдек 14 та ихтисослаштирилган муассаса ва МАГАТЭ бор. БМТнинг қароргоҳи — Нью-Йоркда (АҚШ).

БМТнинг АФРИКА УЧУН ИҚТИСОДИЙ КОМИССИЯСИ (АИК)— БМТнинг регионал органи, 1958 йилда тузилган. Африкадаги 49 та давлат унинг аъзосидир. АИК БМТнинг *Иқтисодий ва Социал кенгашининг (ИСК)* умумий раҳбарлиги остида иш олиб боради. 1963 йилда ИСК комиссия аъзоси бўлган Жанубий Африка Республикаси Кенгаш уни ўзининг ирқчилик сиёсатидан воз кечди, деб топмагунча АИК ишида қатнаша олмайди, деб қарор қилди. АИКнинг мақсади региондаги мамлакатлар ўртасида иқтисодий ва социал ҳамкорликни ривожлантиришга кўмаклашидир. Олий органи — экономика, планлаштириш ёки молия министрларининг конференциясидир. Комиссия секретариатининг қароргоҳи — Аддис-Абебада (Эфиопия).

БМТнинг ЕВРОПА УЧУН ИҚТИСОДИЙ КОМИССИЯСИ (ЕИК)— БМТнинг регионал органи. 1947 йилда таъсис этилган. Унга Европадаги 32 давлат, шу жумладан СССР, УССР, БССР, шунингдек АҚШ ва Канада ҳам аъзодир. ЕИК *БМТнинг Иқтисодий ва Социал кенгашининг* умумий раҳбарлигида иш олиб боради. Комиссиянинг асосий вазифаси — Европа мамлакатлари ўртасида,

шунингдек Европа мамлакатлари билан бошқа давлатлар ўртасида иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлаш ва кенгайтириш бўйича тadbирлар ишлаб чиқишдир. ЕИҚ ўзининг амалий ишида Шарқ билан Ғарб ўртасидаги савдога кўмаклашади, узоқ муддатга мўлжалланган иқтисодий планлаштиришни, фан-техника соҳасидаги ҳамкорликни амалга оширади; атроф муҳитни муҳофаза қилиш, транспортни ривожлантириш ва б. соҳасида ҳамкорлик қилиш масалалари бўйича умумевропа конгресси, давлатлараро кенгаши ўтказиш тўғрисидаги таклифи билан чиқади. Юқори органи — пленар сессиядир. Комиссия секретариатининг қароргоҳи — Женевада (Швейцария).

БМТнинг ИҚТИСОДИЙ ВА СОЦИАЛ КЕНГАШИ (ИСК) — 1946 йилда тузилган. Унинг 54 аъзоси бўлиб, уларнинг учдан бир қисмини БМТнинг Бош Ассамблеяси ҳар йили қайтадан сайлайди. *Хавфсизлик Кенгашининг* доимий аъзолари ИСКка ҳар бир навбатдаги муддатга сайланади. БМТнинг Бош Ассамблеяси раҳбарлиги остида иқтисодий ва социал соҳаларда халқаро ҳамкорлик қилиш соҳасида БМТ вазифалари ва принципларини амалга оширишга даъват қилинган. Бешта регионал комиссия: *БМТнинг Европа учун Иқтисодий комиссияси*, *БМТнинг Осиё ва Тинч Океан учун Иқтисодий ва социал комиссияси*, *БМТнинг Африка учун Иқтисодий комиссияси*, *БМТнинг Латин Америкаси учун Иқтисодий комиссияси* ва 17 та доимий комитет ва комиссиялар (табiiй ресурслар, тараққиётни планлаштириш, фан ва техника ютуқларини ривожланиш мақсадларида қўлланиш, камситилишнинг олдини олиш ва майда миллатларни ҳимоя қилиш, аҳоли кўпайиши, инсон ҳуқуқи ва б. бўйича) кенгашнинг ёрдамчи органларидир. Юқори органи — йилга икки марта чақириладиган сессиядир. Қароргоҳи — Нью-Йоркда (АҚШ).

БМТга Кўмаклашиш Ассоциацияларининг Жаҳон Федерацияси (БМТ КАЖФ) — ҳукумат ташкилоти бўлмаган халқаро ташкилот бўлиб, турли давлатларнинг БМТга кўмаклашувчи ассоциацияларини бирлаштиради. 1946 йилда тузилган. Адолатлилик йўлида халқлар ўртасида халқаро ҳамкорлик ва бир-бирини тушунишни, хавфсизлик ва қуролсизланишни мустаҳкамлаш, инсон ҳуқуқини ҳурматлаш ва унга риоя қилиш, жаҳондаги иқтисодий ва социал шароитларни яхшилаш бўйича миллий ассоциацияларнинг фаолиятини уйғунлаштириб туриш БМТ КАЖФнинг расмий мақсадидир. БМТга кўмаклашувчи Совет ассоциацияси 1956 йилдан бошлаб федерация аъзосидир. БМТ КАЖФнинг юқори органи пленар ассамблеядир. Қароргоҳи — Женевада (Швейцария).

БМТнинг ЛАТИН АМЕРИКАСИ УЧУН ИҚТИСОДИЙ КОМИССИЯСИ (ЛАИК)— БМТнинг регионал органи. 1948 йилда тузилган. Латин Америкасидаги 27 давлат, АҚШ, Канада, Буюк Британия, Франция, Нидерландия, Испания унинг аъзосидир. БМТнинг *Иқтисодий ва Социал кенгашининг* умумий раҳбарлигида иш олиб боради. ЛАИКнинг асосий вазифаси — региондаги мамлакатларнинг иқтисодий ва социал ривожланишига кўмаклашиш ва улар ўртасидаги иқтисодий муносабатларни мустақкамлашдир. ЛАИКнинг юқори органи — пленар мажлисдир. Комиссия секретариатининг қароргоҳи — Сантьягода (Чили).

БМТнинг МАОРИФ, ФАН ВА МАДАНИЯТ МАСАЛАЛАРИ БҲИЙИЧА ТАШКИЛОТИ — қ. ЮНЕСКО.

БМТНИНГ САНОАТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ БҲИЙИЧА ТАШКИЛОТИ (United Nations Industrial Development Organization — ЮНИДО) — БМТ Бош Ассамблеясининг органи. Ривожланаётган мамлакатларни индустрлаштиришни тезлаштиришга кўмаклашиш учун 1965 йилда тузилган. ЮНИДОга БМТ аъзолари, унинг ихтисослаштирилган идораларининг ва МАГАТЭ аъзолари киради. ЮНИДОда империалистик давлатлар билан ривожланаётган мамлакатларнинг манфаатлари тўқнашмоқда. Ривожланаётган мамлакатларга СССР ва бошқа социалистик давлатлар ёрдам кўрсатмоқда. СССРда ЮНИДО фаолиятида қатнашиш бўйича Миллий комитет иш олиб боради. Юқори органи — санoaтни ривожлантириш советидир. Қароргоҳи — Венада (Австрия).

БМТнинг ОЗИҚ-ОВҚАТ ВА ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИК БҲИЙИЧА ТАШКИЛОТИ (Food and Agricultural Organization — ФАО) — ҳукуматлараро ташкилот. БМТнинг ихтисослаштирилган идорасидир. 1945 йилда тузилган. 147 мамлакат ФАО аъзосидир. Қишлоқ хўжалик маҳсулотини кўпроқ етиштиришга ва уни тақсимлаш системасини яхшилашга, қишлоқ аҳолисининг фаровонлигини ва турмуш шароитини яхшилашга кўмаклашишни ФАО ўз мақсади деб эълон қилди. ФАО бир қанча регионал бюроларга эга; статистик ва мавсумий нашрлар босиб чиқаради; ўз аъзолари бўлган мамлакатларга техника ёрдами кўрсатади; семинар ва симпозиумлар ўтказиб туради. СССР, расман ФАОнинг аъзоси бўлмаса ҳам, ташкилотнинг баъзи тадбирларида фаол қатнашади. Юқори органи — конференциядир. ФАОнинг қароргоҳи — Римда (Италия).

БМТнинг ОСИЁ ВА ТИНЧ ОКЕАН УЧУН ИҚТИСОДИЙ ВА СОЦИАЛ КОМИССИЯСИ (ОТОИСК, 1974 йилгача — БМТнинг Осие ва Узоқ Шарқ учун Иқтисодий комиссияси — ОУШИК) — БМТнинг регионал органи. 1947 йилда тузилган. 36 давлат унинг аъзоси (шу жумладан СССР, АҚШ, Буюк Британия, Франция, Нидерландия). ОТОИСК БМТнинг *Иқтисодий ва Социал кенгашининг* умумий

раҳбарлиги остида иш олиб боради. ОТОИСҚнинг мақсади — региондаги мамлакатларнинг иқтисодий ва социал тараққиётини ўрганиш, улар ўртасида иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлаш, шунингдек бошқа регионлардаги мамлакатлар билан иқтисодий ҳамкорликни кенгайтиришдир. Юқори органи — ҳар йили бўладиган сессиядир. Комиссия секретариатининг қароргоҳи — Бангкокда (Таиланд).

БМТнинг САВДО ВА ТАРАҚҚИЁТ БУЙИЧА КОНФЕРЕНЦИЯСИ (UN Conference on Trade and Development — ЮНКТАД) — БМТ Бош Ассамблеясининг органи. 1964 йилда тузилган. ЮНКТАДга *БМТ* аъзолари, БМТнинг ихтисослаштирилган идораларининг ҳамда *Атом энергияси бўйича Халқаро агентликнинг* аъзолари бўлган давлатлар киради. Жадал иқтисодий тараққиёт мақсадида халқаро савдонини рағбатлантириш ЮНКТАДнинг асосий мақсади дир. СССР ва б. социалистик давлатлар ЮНКТАД ишида актив иштирок этмоқда. Сўнги йилларда ташкилотда ривожланаётган, шу жумладан блокларга қўшилмаган мамлакатларнинг активлиги ва позицияси анча кучайди. ЮНКТАДнинг юқори органи — сессиядир. Қароргоҳи — Женевада (Швейцария).

БМТнинг ХАЛҚАРО СУДИ — БМТнинг асосий суд органи. 1945 йилда тузилган. У 15 судьядан иборат бўлиб, уларни *Хавфсизлик Кенгаши* ва БМТнинг Бош Ассамблеяси бир-биридан қатъи назар абсолют кўпчилик овоз билан тўққиз йил муддатга сайлайди. БМТнинг Х. с. составининг $\frac{1}{3}$ қисми ҳар уч йилда ўзгариб туради. Судьялар БМТ аъзолари бўлган ҳар қандай мамлакат граждандаридан сайланади, бироқ ҳар бир давлатдан биттадан ортқ вакил бўлмаслиги керак. Ташкилотнинг статутига мувофиқ, судьяларнинг состави жаҳондаги барча ҳуқуқий системаларнинг вакилликни таъминлаши лозим. Бироқ бу қонда тўла амалга оширилмайди. Суднинг юрисдикцияси БМТнинг барча аъзолари учун мажбурий эмас. БМТнинг Х. с. давлатлар ўртасидаги ҳуқуқий жанжалларнигина (жанжаллашаётган давлатларнинг бунга розилиги бўлган тақдирда) қараб чиқиши мумкин. СССР БМТ Х. с. нинг юрисдикциясини мажбурий деб эътироф этганлиги тўғрисида баёнот бергани йўқ ва, бинобарин, суднинг қарори СССР учун мажбурий эмас. БМТнинг Х. с. давлатлар ўртасидаги жанжалли масалаларни бартараф қилишда катта роль ўйнамайди. Қароргоҳи — Гаагада (Нидерландия).

БМТнинг ҒАРБИЙ ОСИЁ УЧУН ИҚТИСОДИЙ КОМИССИЯСИ (ҒОИК) — БМТнинг регионал органи. 1973 йилда тузилган. Осийдаги 13 та араб давлати ва Паластинни овоз қилиш ташкилоти унинг аъзосидир. ҒОИК БМТнинг Иқтисодий ва Социал кенгашининг умумий раҳбарлигида иш олиб боради. Комиссиянинг асосий

вазифаси — комиссияга аъзо бўлган мамлакатларни иқтисодий ва социал ривожлантириш мақсадида уларнинг фаолиятини уйғунлаштириб туриш, шунингдек бу мамлакатларнинг ўзаро иқтисодий муносабатини ҳамда уларнинг бошқа мамлакатлар билан иқтисодий муносабатларини мустаҳкамлашдир. FOИКнинг юқори органи — сессия. Қароргоҳи — Байрутда (Ливан).

БОЖ — тегишли давлат органлари томонидан олинадиган пул йиғими. Регистрация ва герб йиғимлари, почта, суд, мерос, таможня божлари энг кўп тарқалган. Таможня Б.— таможня чегаралари орқали ўтказиладиган товарлар, мулк, қимматбаҳо нарсалар учун ундириладиган пул йиғими.

БОЙКОТ (бойкот қилиш) (ингл. boycott) — бошқа шахслар, ташкилотлар, ва давлатлар билан алоқа қилишдан тўла ёки қисман бош тортиш; бирор ташкилотда иштирок этишдан, бирор функцияни бажаришдан ёки бирор ҳуқуқдан фойдаланишдан (мас., ваколатли органларга сайловларда ва уларнинг ишида қатнашишдан), бирор кишининг хизматидан фойдаланишдан бош тортиш. Б.— иқтисодий ёки сийсий кураш, бирор кимсанинг фаолиятига қарши норозилик билдириш формаларидан биридир.

БОЛГАРИЯ ТЕЛЕГРАФ АГЕНТЛИГИ (БТА) — Болгария Халқ Республикаси давлат ахборот агентлиги. 1898 йилда таъсис этилган. Мамлакатда ва чет элда ички ва халқаро ахборот тарқатади. Софияда жойлашган. *Европа матбуот агентлиги альянси* аъзосидир.

БОЛЬШЕВИЗМ — халқаро ишчилар ҳаракатидаги сийсий фикрнинг революцион, изчил марксистик оқими бўлиб, 20-аср бошларида Россияда вужудга келган, В. И. Ленин томонидан тузилган янги типдаги пролетар партиясида, большевиклар партиясида ўз мужассамини топган (қ. *Совет Иттифоқи Коммунистик партияси*). РСДРПнинг II съездида (1903) партия раҳбар органларини сайлаш вақтида В. И. Ленин тарафдорлари кўпчиликни (большевиклар деган ном ана шундан келиб чиққан), оппортунистлар эса озчиликни (меньшевиклар) ташкил қилган эдилар.

Б. нинг назарий асоси — *марксизм-ленинизм*дир. В. И. Ленин Б. ни «революцион марксизмни даврнинг алоҳида шароитида татиқ қилиш...» деб таърифлаган эди. В. И. Ленин ишлаб чиққан гоявий, ташкилий ва тактик принциплар асосида Б. ўзида революцион назарий ва практика бирлигини мужассамлаштирди.

Ўзи мавжуд бўлган вақтдан бошлаб Б. ўз сафларининг тозаллигини қатъий кузатиб келди, нифоқчиликни рад этди, марксизм-ленинизмга душман бўлган партия ва оқимларга қарши, коммунистик ва ишчилар ҳаракатидаги оппортунизмга қарши доимо курашиб келди. Б. жаҳондаги революцион кураш тажрибасини умум-

лаштирди ва халқаро ишчилар ҳаракатида революцион йўналишга бошчилик қилди. Большевиклар партияси революцион назария, стратегия ва тактикани турмушга татбиқ этиб, ишчилар синфининг социализм учун курашини, тинчлик учун умумхалқ ҳаракатини, деҳқонларнинг ер учун курашини, Россиядаги мазлум халқларнинг миллий-озодлик курашини битта революцион оқимга бирлаштирди ва бу кучларни капиталистик тузумни ағдариб ташлаш сари йўналтирди. 1903 йилда қабул қилинган ўз Программасига содиқ бўлган большевистик партия Россия халқ оммасининг 1905—07 йиллардаги буржуа-демократик революциясида, 1917 йилдаги Февраль буржуа-демократик революциясида, 1917 йилдаги Улур Октябрь социалистик революциясида чоризм ва капитализмга қарши курашига раҳбарлик қилди. Россия ишчи ва деҳқонлари В. И. Ленин бошлиқ Коммунистик партия раҳбарлигида капиталистлар ва помещикларнинг ҳокимиятини ағдариб, зулм занжирларини парчалаб ташлади, *пролетариат диктатурасини* ўрнатди ва Совет давлатини — революцион галабаларни ҳимоя қилишнинг, социализм ва коммунизм қуришнинг асосий қуроли бўлган янги типдаги давлатни барпо этди. Бу билан партиянинг 1903 йилда қабул қилинган биринчи Программаси бажарилди. Совет халқини граждандар урушида галабага эришиш учун курашга, империалистик интервенцияни тор-мор қилиш учун, социалистик индустриалаш ва қишлоқ хўжалигини коллективлашга, маданий революцияни амалга оширишга, фашист босқинчиларни тор-мор қилишга уюштириб, партия СССРда социализмнинг тўла ва узил-кесил галаба қозонишини таъминлади. Бу билан партиянинг 1919 йилда қабул қилинган иккинчи Программаси бажарилди. Партиянинг 1961 йилда қабул қилинган Программаси коммунизм қуриш программасидир. Эндиликда СССРда ривожланган социалистик жамият қурилди. Ишчилар синфининг партияси бутун совет халқининг партияси бўлиб қолди. «Ўз зиммасидаги тарихий масъулият юксаклигида туриш учун партия-мизда ҳамма нарса бор...» — деди Л. И. Брежнев 1977 йил ноябрида. — Бизда янги турмуш қуришнинг бой, кўп йиллик тажрибаси мавжуд. Инсоният закосининг барча муваффақиятларини ўзига сингдириб олган фан — марксизм-ленинизм бизга раҳнамо бўлди».

БОНАПАРТИЗМ — *синфий кураш* кескинлашиб кетган вазиятда синфлар ўртасида икки юзламачилик қилувчи йирик буржуазия контрреволюцион диктатурасининг формаларидан бири. Ўзини «синфлардан устун», «партиядан устун» қилиб кўрсатишга уринар экан, бу диктатура ҳарбийларга, полициячи бюрократик аппарат ва черковга таяниб, амалда эксплуататорларнинг манфаатларини ҳимоя қилади. Б. Францияда 18-аср охиридаги буржуазия револю-

циясидан кейин Наполеон Бонапартнинг диктатураси даврида вужудга келди. Б. учун контрреволюцион сиёсатни ниқоблаш, ислохотлар тарзида хайр-садақалар қилиш, ваъдалар бериш, омман алдаш характерлидир. Буларнинг ҳаммаси ташқи сиёсатда агрессия қилиш ва ички сиёсатда демократия ва революцион ҳаракатга хурж қилиш билан қўшиб олиб борилади. Турли мамлакатларнинг буржуа ҳукуматлари учун бонапартистик методлар хосдир. В. И. Ленин Германияда Бисмарк, Россияда Столипин ва Керенскийларнинг бонапартизми ҳақида гапирган эди.

БОШ СЕКРЕТАРЬ — 1) кўпчилик коммунистик ва ишчи партиялардаги раҳбар лавозим. Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Уставида Марказий Комитет КПСС Марказий Комитетининг Бош секретарини сайлайди, деб кўрсатилган. 2) Асосий маъмурий лавозимли шахс (мас., БМТ Б. с., уни Хавфсизлик Кенгашининг тавсиясига мувофиқ БМТ Бош Ассамблеяси сайлайди).

БРЕСТ СУЛҲИ — 1918 йил 3.III да Брест-Литовскада, бир томондан, Совет Россияси ва, иккинчи томондан, Германия, Австро-Венгрия, Болгария ва Туркия (Тўртлар иттифоқи) ўртасида тузилган. Антанта мамлакатлари Советларнинг иккинчи съезди 1917 йил 8.XI да Тинчлик тўғрисидаги Декретда илгари сурилган адолатли сулҳ тузиш тўғрисидаги таклифни қабул қилишдан бош тортганлиги сабабли Совет ҳукумати Тўртлар иттифоқи давлатлари билан сепарат тинч музокаралар олиб боришга аҳд қилди. Музокаралар 1917 йил 22.XII да очилди ва ёш Совет республикаси учун мураккаб вазиятда ўтди. Германия ва унинг иттифоқчилари таклиф қилган сулҳ шартлари ниҳоятда оғир эди. Бироқ Совет ҳокимиятининг галабаларини мустаҳкамлаш учун тинч танаффус ғоятда зарур эди.

Брест тинчлик шартномасига мувофиқ Россиядан Польша, Литва, Белоруссия ва Латвиянинг бир қисми тортиб олинган эди; Қарс, Ардаган ва Батуми Туркия ихтиёрига ўтган эди; Украина Германияга ҳарам давлатга айланиб қолди; Совет республикаси Германияга катта контрибуция тўлашга мажбур бўлди. Б. с. Совет давлатига империалистик урушдан чиқиш, Қизил Армия тузиш, мамлакатнинг вайрон қилинган хўжалигини тиклашни бошлаш имкониятини берди. Германияда Ноябрь революцияси галаба қозонганидан кейин Совет ҳокимияти 1918 йил 13.XI да талончиликдан иборат Брест сулҳини бекор қилди.

БРИФИНГ (ингл. briefing) — айнан матбуот вакилларининг инструктажи, қисқача кенгаши бўлиб, унда бу иш учун махсус вакил қилинган шахслар муайян масала бўйича ҳукуматнинг позициясини баён қилиб беради ёки халқаро музокараларда, йиғилишларда, конференцияларда иштирок этаётган томонларнинг бу анжу-

манларнинг бориши тўғрисидаги, уларнинг қарашларини баён қилиб берувчи ахборот ва ҳ. к.

БТА — қ. *Болгария телеграф агентлиги*.

БУДДИЗМ — жаҳондаги динлардан бири. Эрамиздан олдинги I мингинчи йилликнинг ўрталарида Ҳиндистонда вужудга келган. Б. асосчиси — Сиддхартха бўлиб, у Будда (зиёланган) деб аталган. Шахс борлиғи, уни ҳар қандай азоб-уқубатларнинг асосий сабабчиси бўлган хоҳиш-истаклардан озод қилиш, ташқи дунёдан бутунлай юз ўгириш ҳолатига (таркидунёлик) тушишга эришиш проблемаси Б. даги асосий нарсасидир. Б. кўникиш, итоатгўйлик, пассивлик, воқелик билан келишишни тарғиб қилади. Б. чуқур индивидуализм, асоциаллик унинг издошларининг кўпчилигининг социал ва сиёсий қайта ўзгартишлар учун курашдан, синфий курашдан четлаб кетишини билдиради. Б. Осиёдаги бир қанча мамлакатларда ёйилган.

БУМЕРАНГ (ингл. boomerang, Австралия аборигенлари тилидан олинган) — 1) букилган ёғоч шаклидаги жанговар ва ов қуроли бўлиб, у отилганда биқик эгри доира ҳосил қилиб, отилган жойига яна қайтиб келади. 2) (*Кўч.*) Бирор кишига қарши бошланган ва уни бошлагачи киши учун салбий натижалар билан тугаган ҳаракат. 3) Оммавий ахборот назариясида «Б. самараси» — ахборотнинг кутилганига қараганда тескари таъсир кўрсатган натижасидир.

БУНДЕСВЕР (нем. Bundeswehr) — ГФРнинг қуроли кучлари бўлиб, қуруқликдаги қўшинлар, ҳарбий-ҳаво кучлари ва ҳарбий-денгиз флотидан иборат. Сони 500 минг кишига яқин. Шимолий Атлантика шартномаси ташкилотининг (НАТО) Европадаги таркибий қисми ва асосий таянчларидан биридир. ГФРнинг генералитети НАТОнинг раҳбар органларига киради.

БУНДЕСРАТ (нем. Bundesrat) — ГФРнинг икки палатали (қ. *Бундестаг*) парламентининг палаталаридан бири — ерлар палатаси. Ерлар ҳукуматларининг аъзоларидан (3 тадан 5 тагача вакиллар) ташкил топган.

БУНДЕСТАГ (нем. Bundestag) — ГФР парламенти депутатларининг (қ. *Бундесрат*) палатаси. 1949 йилда тузилган. Пропорционал ва мажоритар сайлов системаларининг белгиларини қўшувчи сайлов системаси бўйича тўрт йил муддатга сайланади (қ. *Мажоритар система*, *Пропорционал вакиллик системаси*). Бунда шундай тартиб мавжудки, сайловчилар овозининг 5% дан камини олган партия бирорга ҳам мандат олмайди. Б. га сайловнинг ана шундай мураккаблаштирилган системаси мавжуд сиёсий системани қўллаб-қувватловчи партияларнинг парламентда ҳукмронлик қилишини таъминлайди. 1961 йилдан бошлаб Б. га фақат Социал-демократик, Эркин демократик партия, шунингдек Христиан-демо-

кратик иттифоқи Христиан-социал иттифоқ билан блокда сайланиб келмоқда.

БҮРЖУАЗИЯ (фр. bourgeoisie) — капиталистик жамиятнинг ишлаб чиқариш воситаларига эга ва ёлланма меҳнатни эксплуатация қилувчи ҳукмрон синфи. Б. нинг даромад манбаи — қўшимча кийматдир. *Капитализм* тараққиётининг дастлабки босқичларида Б. ишлаб чиқарувчи кучларнинг жадал ривожланишига кўмаклашди, ўзининг иқтисодий ва сиёсий ҳукмронлигини ўрнатди. 19-асрнинг ўрталаридан бошлаб, пролетариат тарих саҳнасига чиқиши муносабати билан Б. тобора реакционлашиб борди, *империализм* даврига келиб ижтимоий тараққиётнинг асосий тормозига айланиб қолди. Б. турли қатламлардан — йирик, ўрта ва майда Б. дан иборат. Бунда йирик Б., айниқса молия олигархияси ҳал қилувчи роль ўйнайди. Молия олигархияси, аслида, капиталистик давлатларнинг ички ва ташқи сиёсатини белгилайди. Озодликка эришган мамлакатларда миллий Б. иккиюзлама, қарама-қарши роль ўйнайди. У антиимпериалистик ва антифеодал ҳаракатларда қатнашади, кўпинча миллий-озодлик курашига бошчилик қилади. Бироқ сиёсий мустақилликни қўлга киритиб олгандан кейин ва мамлакат ичида синфий қарама-қаршилиқлар ривожланиши муносабати билан миллий Б. нинг реакцион характери тобора кўпроқ намоён бўладики, у тараққиётни капиталистик йўлга солиб юборишга ҳаракат қилади. Социалистик революция Б. нинг ҳукмронлигини ағдариб ташлайди, социалистик қайта қуришлар унинг синф сифатида мавжуд бўлишининг социал-иқтисодий заминларини тугатади.

БҮРЖУА ДЕМОКРАТИЯСИ — қ. *Демократия*.

БҮРЖУА РЕВОЛЮЦИЯСИ — асосий вазифаси феодал тузумни ёки унинг қолдиқларини тугатиш, *буржуа* ҳокимиятини ўрнатиш, капиталистик тараққиёт учун шароит яратиш бўлган революция; қарам ва мустамлака мамлакатларда миллий мустақилликни курашиб қўлга киритишга ҳам қаратилган. Б. р. турли мамлакатларда, бу мамлакатларда зарур шарт-шароитлар пишиб етилганига қараб, турли вақтда амалга оширилади. Биринчи Б. р. Нидерландияда (16-аср), Англияда (17-аср) бўлиб, у Европада буржуазиянинг ҳукмронлигига йўл очиб берди. Шимолий Америкада бу ролин инглиз мустамлакаларининг мустақиллик учун уруши ўйнади, бу уруш АҚШнинг вужудга келишига (18-аср) олиб келди. Б. р. натижасида рўй берадиган социал-иқтисодий қайта ўзгаришларнинг чуқурлиги антифеодал лагерь (қ. *Буржуа-демократик революцияси*) ичидаги кучлар нисбатига боғлиқ. Жаҳон социализм системаси мавжуд бўлган шароитларда қарам ва мустамлака мамлакатлардаги Б. р. буржуа қайта ўзгаришлар доирасидан аста-секин ўсиб ўтиш тенденциясига эга.

БУРЖУА-ДЕМОКРАТИК РЕВОЛЮЦИЯСИ — буржуа революциясининг бир тури. «Юқоридан бўладиган» буржуа революциялари деб аталмиш революциялардан фарқли ўлароқ (бу революцияда гегемон бўлиб чиқаётган буржуазия воқеаларнинг ривожини ўз контролига олишга эришади), ўзининг шахсий талаблари билан чиқадиган, кенг халқ оммаси иштирок этадиган Б.-д. р. чуқур демократик характер касб этади. Ижтимоий «қуйи» табақаларнинг актив иштирок этиши революциянинг бутун боришида кучли из қолдиради, уни анча изчил ва радикал қилади. Буюк француз революцияси (1789—94), Россиядаги 1905—07 йиллардаги революция, Россиядаги 1917 йилги Февраль революцияси аслида Б.-д. р. лари бўлган эди. Буржуазия контрреволюцион бўлиб қолган ва гегемонлик роли пролетариатга ўтган (қ. *Пролетариат гегемонлиги*) империализм даврида сиёсий курашнинг йўналиши ва бутун бориши сифат жиҳатдан ўзгаради. Б.-д. р. нинг социалистик революцияга (қ. *Улуғ Октябрь социалистик революцияси*) ўсиб ўтиш имконияти пайдо бўлади. Шарқий Европа ва Осиёдаги баъзи бир мамлакатларда иккинчи жаҳон урушининг охирида ва ундан кейинги йилларда бу процесс ўзига хос формаларда бўлиб ўтди (қ. *Халқ-демократик революциялари*).

БУТУНИТТИФОҚ ЛЕНИНЧИ КОММУНИСТИК ЕШЛАР СОЮЗИ (ВЛКСМ — комсомол) — меҳнаткашларнинг оммавий ташкилотларидан бири бўлиб, ўз сафларида илғор совет ёшларини бирлаштиради; КПССнинг актив ёрдамчиси ва резерви, унинг раҳбарлигида ишлайди. СССР Конституциясининг 7-моддасига мувофиқ, ВЛКСМ қасаба союзлари ва бошқа жамоат ташкилотлари билан биргаликда ўзининг уставида кўрсатилган вазифаларга мос равишда «давлат ва жамоат ишларини бошқариш ишларида, сиёсий, хўжалик ва социал-маданий вазифаларни ҳал қилишда» иштирок этади.

ВЛКСМнинг асосий вазифаси — марксизм-ленинизм улуғ ғоялари, революцион курашнинг қаҳрамонона анъаналари асосида онгли, юқори маълумотли, социалистик Ватанга содиқ ёш коммунистик жамият қурувчиларини тарбиялашдир. Ёш ишчи ва деҳқон союзларининг (улар 1917 йилда вужудга келган) 1918 йил 29.Х—4.ХІ давомида бўлиб ўтган I Бутун Россия съездида тузилган, Россия Коммунистик Ёшлар Союзи (РКСМ) деб аталди. 1924 йилда РКСМга В. И. Ленин номи берилиб — Россия Ленинчи Коммунистик Ёшлар Союзи деб атала бошлади (РЛКСМ). 1926 йилда ВЛКСМ деб ном берилди. Комсомол Совет ҳокимиятини ўрнатиш учун курашда, социализм қурилишида ва гражданилар ҳамда Улуғ Ватан урушлари йилларида социалистик Ватанни ҳимоя қилишда актив иштирок этди, ҳозир эса коммунизм қурилишида актив иштирок этмоқда. ВЛКСМ жанговар ва меҳнатдаги қаҳрамонликлари

учун учта Ленин ордени, Октябрь революцияси ордени, Қизил Байроқ ордени, Меҳнат Қизил Байроқ ордени билан мукофотланган. Қомсомолнинг вазифаси ва унинг ташкилий тузилишининг принциплари ВЛКСМ Устави билан белгиланади. ВЛКСМ аъзоси меҳнатда ўрнак кўрсатиши, билим, маданият эгаллаши, мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида актив иштирок этиши, СССР халқлари дўстлигини, социализм мамлакатлари ёшлари билан, жаҳондаги барча меҳнаткаш ёшлар билан қардошларча алоқаларни мустаҳкамлашга кўмаклашади. ВЛКСМ кўлаб саноат ва қишлоқ хўжалик корхоналари қурилишини оталиққа олиб, уларни зарбдор комсомол қурилишлари деб эълон қилган. Комсомол сиёсий маорифининг кенг тармоғига эга. КПССнинг топшириғига мувофиқ В. И. Ленин номидаги Бутуниттифоқ пионерлар ташкилотига раҳбарлик қилади. 1980 йил 1.1 да ВЛКСМ сафарида СССРдаги барча миллат ва элатларнинг 39 миллиондан ошиқроқ йигит ва қизлари аъзо эди. ВЛКСМ кўп прогрессив халқаро ёшлар ва студентлар ташкилотининг ишида актив иштирок этади.

БУТУН РОССИЯ ФАВҚУЛОДДА КОМИССИЯ (ВЧК)— Совет давлатидаги 1917—22 йиллардаги давлат хавфсизлигини сақлаш бўйича махсус орган бўлиб, Совет республикаси қарор тонаётган вақтда *синфий кураш* кескинлашиб кетган даврда Халқ Комиссарлари Совети томонидан 1917 йил декабрида тузилган. Ф. Э. Держинский бошчилик қилган ВЧК олдида контрреволюция кучлари фаолиятининг олдини олиш ва тугатиш, саботаж ва спекуляцияга, амалидан фойдаланиб жиноят қилишларга ва б. жиноятларга қарши кураш олиб бориш каби вазифалар қўйилган эди. Социалистик революция галабаларини ҳимоя қилишда ВЧК муҳим роль ўйнади. 1922 йилда ВЧК Давлат сиёсий бошқармаси (ГПУ) қилиб қайта тузилди, СССР ташкил қилингандан кейин эса — Ички ишлар халқ комиссариати ҳузуридagi Бирлашган давлат сиёсий бошқармасига (ОГПУ) айлантирилди.

БУЮК ДАВЛАТЛАР — Вена конгрессидан (1814—15) буён сиёсий лугатга (лексиконга) ва халқаро ҳуқуққа кирган, жаҳон сиёсатида ҳамда халқаро муносабатда етакчи роль ўйнайдиган давлатларни кўрсатиш учун қабул қилинган термин. Иккилчи жаҳон урушидан кейин (1939—45) БМТ Уставига мувофиқ Хавфсизлик Кенгашининг доимий аъзолари бўлган СССР, АҚШ, Англия, Франция, Хитой Б. д. юридик статусига эга. Бу давлатларнинг алоҳида ҳуқуққа эгаллиги тиңчиликини сақлаш учун улар зиммасига юклатилган масъулиятдан келиб чиқади. БМТ Устави Б. д. га муайян ҳуқуқлар берганки, бу ҳуқуқлар улар зиммасига ҳамжиҳатлик принципига асосланиб иш олиб бориш масъулиятини юклайди (қ. *Ҳамжиҳатлик принципи*).

БЮДЖЕТ (ингл. budget — айнан сумка дегани) — давлат, шаҳар, муассаса, ташкилот ва ҳоказоларнинг маълум даврга (йил, квартал, ойга) мўлжалланган пул даромадлари ва харажатлари рўйхати, сметаси. Б. нинг кирим ва чиқим қисми кирим манбаларини ва маблағларни сарфлаш йўналишларини кўрсатиб беради. Агар харажатлар қисмининг якуни даромадлар қисмидан ошиб кетса, Б. дефицит билан тугалланган бўлади. Даромадларнинг харажатлардан ошиқ бўлиши Б. ижобий қолдигини ташкил этади. Давлат Б. — давлат даромадлари ва харажатларининг рўйхати. Буржуа давлатининг Б. даромадларни эксплуататорлар синфи фойдасига қайта тақсимлаш учун фойдаланилади. Социализм даврида — пул ресурслари марказлаштирилган фондини планли шакллантириш ва ундан ишлаб чиқаришни ривожлантириш ҳамда жамият аъзоларининг моддий ва маданий эҳтиёжларини қондириш мақсадида фойдаланишнинг асосий формасидир.

БЮЛЛЕТЕНЬ (фр. bulletin, ит. bulletinодан — варақа) — 1) муҳим воқеа ҳақида бериладиган қисқача расмий ахборот. 2) Давлат муассасалари ёки жамоат ташкилотлари томонидан чиқариладиган мавсумий ёки эпизодик нашрлар. 3) Сайлов б. — кандидатларнинг номлари ёзилиб, яширин овоз бериш вақтида сайловчилар сайлов қутиларида ташлайдиган ҳужжат.

БЮРОКРАТИЯ (фр. bureaucratie — айнан идоранинг ҳукмронлиги, фр. bureau — идора ва грек. krátos — ҳокимият, ҳукмронлик сўзларидан) — 1) халқдан ажраб қолган ва унинг устида турган, ўзига хос вазифаларга ҳамда имтиёзларга эга алоҳида аппарат ёрдамида амалга ошириладиган бошқариш системаси. 2) Ана шу система билан боғлиқ кишилар қатлами. Б. жамият синфларга ажралиши муносабати билан пайдо бўлади. У қулдорлик ва феодал жамиятда вужудга келди ҳамда давлат-монополиястик капитализми шароитида жуда катта қўлам олди. Социалистик революция буржуазиянинг бюрократик давлат машинасини синдиради, социализм қуриш эса бюрократизмнинг барча формаларини бутунлай тугатиш учун замин вужудга келтиради. Социалистик демократияни ҳар томонлама ривожлантириш, идора этиш ишларига ва халқ контроли вазифаларини амалга ошириш ишига меҳнаткашларни тобора кўпроқ жалб қилиш, танқид ва ўз-ўзини танқидни амалга ошириш бюрократизмга қарши курашнинг асосий қуролидир.

«БҒЛИБ ТАШЛА ВА ҲУКМРОНЛИК ҚИЛ» — Қадимги Римда ҳукмронлар ва лашкарбошилар ўзлари босиб олган ва бўйсундирган халқларни тобеликда сақлаб туриш учун амал қилган қонда. Мустамлакачи давлатлар — Англия, Испания, Португалия, Нидерландия ва б. — мустамлакаларда ўз ҳукмронлигини сақлаб туриш учун «Б. т. ва ҳ. қ.» сиёсатини жуда ҳам қаттиққўллик билан

ўтказдилар. Ҳозирги даврда ҳам «Б. т. ва ҳ. қ.» сиёсати империалистик давлатларнинг неокOLONиалистик сиёсатида илгаригидек уларнинг қуроли бўлиб қолмоқда.

БҮШ ВАҚТ — зарур вақтни чегириб ташлагандан кейин одамда қоладиган ва у ўзи истаганича фойдаланадиган вақт. Зарур вақтга: иш вақти, ишга бориш-келиш, уй ишлари ва физиологик эҳтиёжларини (уйқу, овқатланиш ва ҳ. к.) қондириш учун сарфланадиган вақт киради. Б. в. дан фойдаланиш характери, унинг структураси жамиятнинг социал-иқтисодий ва сиёсий тузуми билан боғлиқ. Синфий антагонистик формацияларда Б. в.— асосан ҳукмроз, эксплуататор синфларнинг бойлигидир. Синфий кураш процессида пролетариат иш вақтини қисқартиришга эришади.

Социалистик жамиятда меҳнаткашларнинг моддий фаровонлиги ва маданий даражаси оғишмай ошиб бораётганлиги, Коммунистик партия социал программаси амалга ошириб борилаётганлиги туфайли уларнинг Б. в. кўпайиб бормоқда. Унинг структураси тобора кўпроқ прогрессив характер олмоқда, яъни Б. в. дан шахснинг ҳар томонлама ривожланишига, меҳнаткашларнинг ижтимоий-сиёсий активлигини ўстиришга, маданиятнинг у ёки бу соҳасида ижодий фаолиятга жалб қилишга, жисмоний такомиллашишга ва ҳоказоларга ёрдам берадиган билим олиш учун кўпроқ фойдаланилмоқда.

В

ВАКИЛ (посланник) — дипломатик даража; II класс дипломатик вакил.

ВАЛЮТА (ит. *valuta*, лат. *valere*дан — баҳоламоқ)— 1) бирор мамлакатнинг пул системаси (олтин, кумуш ва ҳ. к.) ёки асосий пул бирлиги (сўм, доллар, франк ва ҳ. к.). 2) Халқаро бозорда ишлатиладиган чет эл пуллари (кредит билетлари, монеталар ва ҳ. к.), шунингдек халқаро ҳисоб-китобларда фойдаланиладиган қимматбаҳо металллар ва б. бойликлар.

ВАЛЮТА КРИЗИСИ — капитализм пул-кредит системасининг намоён бўлишларидан биридир. Бу капиталистик мамлакатлар ички кредит-пул системаси ва халқаро валюта-молия муносабатларининг кучли издан чиқишида ифодаланади. Экономикага катта таъсир кўрсатади, цикли иқтисодий кризисларни (қ. *Иқтисодий кризис*) ва социал конфликтларни кескинлаштиради, империалистлар ўртасидаги зиддиятларнинг чуқурлашишига кўмаклашади. Термин икки хил маънода: капитализм умумий кризиси давом этган бутун даврга хос бўлган ҳодиса — умумий В. к. сифатида ва цикли иқтисодий кризис туфайли қатор валюталар ҳолатининг вақт-вақти билан ёмонлашиши — хусусий В. к. сифатида қўлланилади. Олтин стандартининг тугатилиши ва майдаланмайдиган кредит-қоғоз пулларга ўтиш умумий В. к. нинг асосий белгисидир. Бу пулларнинг инфляцион қадрсизланиши уларнинг характерли белгисидир (қ. *Инфляция*). Капитализмнинг валюта системаси кризис ҳолатидадир, бунинг сабаблари: монополияларнинг ҳукмронлиги, экономикани ҳарбийлаштириш, инфляциянинг кучайиши ва унинг айрим мамлакатларда бир хилда ривожланмаслиги, мамлакатлар ва ишлаб чиқариш тармоқларининг диспропорцияси ва бир текисда ривожланмаслиги, АҚШ ташқи иқтисодий позицияларининг ёмонлашиши (унинг валютаси асосий резерв валюта ҳисобланади), капиталистик экономикада цикли тебранишларнинг кучайиши, хом ашё бозорларидаги кескин ўзгаришлардир (қ. *Энергетика кризиси*).

ВАЛЮТА КУРСИ — бир мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакат пул бирлигида ифодаланган қиймати. *Валюта курси*ни белгилаш валютани котировка қилиш деб аталади. Энг кенг тарқалгани тўғри (билвосита котировкадан фарқли ўлароқ) котировка қилиш бўлиб, бунда чет эл валютасининг маълум миқдордаги бир-

лиги (одатда 1, 100 бирлиги) ушбу мамлакат пул бирлигида ифодаланади. Мас., 1980 йил 1.III да АҚШнинг 100 доллари СССРда 64,75 сўм миқдоридида котировка қилинган эди. Марказий эмиссион банк ёки бирон-бир ҳукумат валюта органи томонидан белгиланганидан расмий В. к. ва валюта бозорида ташкил топадиган эркин В. к. фарқланади. Социалистик мамлакатларда В. к. планли тартибда белгиланади. СССРда чет эл валютасини котировка қилиши СССР Давлат банки амалга оширади.

ВАЛЮТА РЕЗЕРВЛАРИ (олтин-валюта резервлари) — чет эл банклари ҳисобидаги эркин муомалада бўлган чет эл валюталарининг марказий банкларга, хазинахоналарга ва махсус давлат валюта органларига тегишли запаси, шунингдек, чет эл банкноти, монета ва олтин запаси (зарур бўлиб қолганда керак бўлган ҳар қандай валюта олтинга сотиб олиниши мумкин).

В. р. халқаро тўлов воситасининг запас фонди ролини ўйнайди. Бу фонддан зарур бўлиб қолган ҳолларда мамлакат тўлов балансининг дефицитини қоплаш учун ёки валюта бозорларида миллий валютани маълум даражада сақлаб туриш учун фойдаланилади. Социалистик мамлакатларда В. р. ташқи иқтисодий алоқаларни ва капиталистик ҳамда ривожланаётган мамлакатлар билан пул ҳисоб-китобларини тартибга солиб туриш учун, шунингдек айрим ҳолларда социалистик мамлакатларга олтин ва эркин муомалада бўлган чет эл валютаси билан қарз бериб туриш учун фойдаланилади.

ВАНДАЛЛАР (лат. Vandali) — 1) I асрда яшаган қадимги герман қабиласи бўлиб, ўзининг ҳаддан ташқари агрессивлиги ва шафқатсизлиги билан ажралган. 2) Одамга нисбатан қўлланганда жоҳиллик, маданиятсизлик, қўполликни билдиради. В. деган сўздан «вандализм» — маданий ва моддий ёдгорликларни ўйламай-нетмай йўқ қилиб ташлаш тушунчаси келиб чиқади.

ВАРФОЛОМЕИ КЕЧАСИ — 1) Парижда 1572 йил 24.VIII да муқаддас Варфоломей байрамига ўтар кечаси католиклар томонидан гугенотларнинг (протестантлар) оммавий қирғин қилиниши. Бу қирғин француз қироли ва католик руҳонийларининг буйруғи билан уюштирилган ва амалга оширилган эди. Гугенот-дворянлар мавқени, аynиқса уларнинг Нидерландия билан яқинлашишга ва нидерландлар революциясини қўллаб-қувватлашга интилиши муносабатин билан улар мавқенининг кучайиб кетиши В. к. даги воқеаларга сабаб бўлган эди. 2) (*Кўч.*) муайян сабаблар — сиёсий, ирқий, диний ва б. сабаблар билан ташкилий равишда оммавий қирғин қилиш.

ВАРШАВА ШАРТНОМАСИ — қ. *Варшава Шартномаси Ташкилоти.*

ВАРШАВА ШАРТНОМАСИ ТАШКИЛОТИ — Европадаги социалистик давлатларнинг ҳарбий-сиёсий муҳофаза иттифоқи. Дўстлик, ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам тўғрисидаги Шартнома 1955 йил майда Варшавада Болгария, Венгрия, ГДР, Польша, Руминия, СССР, Чехословакия, шунингдек Албания (1962 йилдан буён В. Ш. Т. фаолиятида иштирок этмайди) вакиллари томонидан имзоланган. В. Ш. Т. нинг тузилиши *НАТО* блоки томонидан социализм мамлакатлари хавфсизлигига солинган таҳдидга жавоб бўлди. В. Ш. Т.— фаолияти тинчликни сақлаш ва мустақкамлаш манфаатларига тўла-тўқис бўйсундирилган давлатларнинг инсоният тарихида биринчи кўптомонлама шартномасидир. «Совуқ урушнинг» олдин олиш, социалистик давлатларнинг манфаатларини империалистик таъйиқдан ишонарли қилиб қўриқлаш В. Ш. Т. нинг хизматидир. Иккинчи жаҳон урушининг сиёсий натижаларини ва урушдан кейинги тараққиётни мустақкамлашга В. Ш. Т. катта ҳисса қўшди. Жумладан, В. Ш. Т. қатнашчиларининг биргаликдаги ҳаракати ГДРнинг халқаро-ҳуқуқий эътироф этилишини, Ғарбий Берлинга оид масалаларнинг тўрт томонлама битим доирасида ҳал қилинишини, Мюнхен битимининг бекор қилинишини ва ҳ. к. таъминлади. В. Ш. Т. Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик қилиш бўйича Кенгаш чақиришини ташаббускори бўлди.

Европадаги социалистик давлатларнинг регионал ташкилоти бўлган В. Ш. Т. жаҳоннинг бошқа қисмларидаги воқеалардан четда турмайди. В. Ш. Т. аъзолари бўлган мамлакатлар империалистик агрессиянинг барча турларига муттасил қарши чиқмоқдалар, халқларнинг озодлик курашини актив қўллаб-қувватламоқдалар.

Ташкилот иш методи чуқур демократикдир, у ташкилотга кирадиган давлатларнинг мустақиллик, тенгҳуқуқлилик ва суверенитети принципларини тўла ҳурмат қилиш принципига асосланади, халқаро муносабатларнинг янги, социалистик типидир. В. Ш. Т.— унинг қатнашчилари ташқи сиёсий фаолиятини уйғунлаштирувчи бош (асосий) марказдир. Ташкилот фаолиятида икки томон: ҳарбий ва сиёсий томон мавжуд. Социалистик ҳамдўстликнинг муҳофаза қобилиятини мустақкамлаш тўғрисида биргаликда ҳамхўрлик қилиш, агрессив империалистик кучларнинг кирдикорларига ҳушёр бўлиб туриш капиталистик давлатлар ҳукмрон доираларининг социалистик мамлакатлар билан ўзаро муносабатларга анча реалистик ёндашишига кўп жиҳатдан кўмаклашди. В. Ш. Т. га кирадиган мамлакатларнинг яқиндан сиёсий ҳамкорлик қилиши уларнинг миллий ва интернационал вазифаларни муваффақиятли ҳал қилишига кўмаклашади, бу иттифоқнинг тинчликни сақлашга қаратилган сиёсий ташаббусларининг таъсирчанлигини олдиндан белгилаб беради.

В. Ш. Т. қуrollаниш пойгасини чеклаб қўйиш ва тўхтатиш учун, Европада ҳарбий жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши туришни бўшаштириш учун кескин ва изчил чиқмоқда. В. Ш. Т. нинг бу йўли СКК Москва (1978) ва Варшава (1980) кенгашларининг декларацияларида, В. Ш. Т. бошқа аъзолари билан келишиб олиб 1979 йил 6 октябрда Берлинда Л. И. Брежнев томонидан илгари сурилган советларнинг ташаббусларида ўз ифодасини топди.

«Варшава Шартномаси имзолангандан кейин ўтган чорак аср,— деб қайд этилади КПСС МК Сиёсий бюроси, СССР Олий Совети Президиуми ва СССР Министрлар Советининг ҳужжатида (1980 йил V),— шуни кўрсатмоқдаки, социалистик давлатларнинг кўп томонлама иттифоқи — тинчликнинг Европадаги ва умумжаҳон кўламидаги энг катта факторидир. У В. Ш. Т. қатнашчиларининг социалистик ғалабаларини ишончли равишда ҳимоя қилмоқда, тинч ҳамкорлик қилиш манфаатларига фаол хизмат қилмоқда. Варшава Шартномаси қатнашчилари бўлган мамлакатлар кескинликни юмшатиш процессини ривожлантириш ва чуқурлаштиришчи, халқаро сиёсий иқлимни радикал соғломлаштиришни ёқлаб чиқдилар ва чиқмоқдалар... Варшава Шартномаси қатнашчилари бўлган мамлакатлар НАТОнинг хавфли йўлига «совуқ урушни» қайтадан бошлаб юбориш хавфини бартараф қилишга, халқаро муносабатларда ишонч ва ҳамжиҳатликни мустаҳкамлашга, воқеаларни соғлом ва тинч йўлга солиб юборишга даъват этилган кенг ҳаракат программасини қарши қўймоқдалар». В. Ш. Т. нинг юқори органи — *Сиёсий консултиватив комитетдир* (СКК). В. Ш. Т. доирасида Шартнома Қатнашчилари бўлган давлатлар қуроли кучларининг Бирлашган қўмондонлиги, Ҳарбий кенгаш, Бирлашган қуроли кучлар штаби ва Мудофаа министрлари комитети иш олиб боради. СККнинг 1976 йил ноябрда бўлиб ўтган кенгашида *Ташқи ишлар министрлари комитети* ва В. Ш. Т. нинг Бирлашган секретариати таъсис этилди.

ВАСИЙЛИК КЕНГАШИ — БМТ органи бўлиб, БМТ Бош Ассамблеяси раҳбарлигида иш олиб боради. 1946 йилда тузилган. *Хавфсизлик Кенгашининг* доимий аъзолари бўлган мамлакатлар: СССР, АҚШ (у шунингдек васийлигидаги территорияни идора этувчи мамлакат ҳамдир), Англия, Франция, Хитой вакилларидан ташкил топган. Кенгашнинг вазифаси — халқаро васийлик системасига киритилган территориялар устидан васийлик қилиш масалалари бўйича, жумладан ана шу территорияларга мустақиллик бериш бўйича БМТ Устави билан Бош Ассамблея ва Хавфсизлик Кенгаши зиммасига юклатилган вазифаларни бажаришда уларга ёрдам беришдир. Кенгаш совет дипломатиясининг империалистик

давлатларнинг неокOLONиалистик сиёсатига қарши кураш майдонидир.

ВАТАНПАРВАР (грек. patriotes — ҳамқишлоқ, ватандош)— ўз ватанига содиқ, унинг манфаатларига хизмат қилувчи киши (қ. *Ватанпарварлик*).

ВАТАНПАРВАРЛИК (грек. patriotesдан — ватандош, patris — ватан)— мамлакатга, ватанга муҳаббат, унга содиқлик. В.— «айрим-айрим мавжуд бўлган давлатлар тўғрисида асрлар ва минг йиллар давомида синдириб келинган энг чуқур ҳиссиётлардан биридир» (В. И. Ленин). Анча прогрессив ижтимоий тузум учун кураш унинг асосий мазмунидир. *Буржуазия* ривожининг дастлабки даврларида, миллий озодлик учун, ўзининг миллий давлатини тузиш учун кураш шароитларида буржуа В. умумдемократик, прогрессив мазмунга эга эди. Буржуазия ҳукмронлик қилган шароитда, айниқса империализм даврида, у меҳнаткашларни алдашнинг, империалистик буржуазиянинг ғаразли, халққа қарши, реакцион манфаатлари ва сиёсатини яширишнинг мунофиқона ниқобиغا айланиб кетган эди. Ишчилар синфи, меҳнаткашлар оммасининг ҳақиқий В. уларнинг ватанга, ўз халқига, маданиятига муҳаббати капитализм шароитида буржуа В. га қарши туради ва мавжуд тузумга қарши, социализм учун курашда ўз ифодасини топади (қ. *Миллий ғурур*).

Социалистик революция ғалаба қозонганидан ва меҳнаткашларнинг ҳақиқий Ватани вужудга келганидан кейин социалистик В.: социалистик Ватанга чексиз муҳаббат, жамиятни революцион тарзда қайта ўзгартиш ишига, коммунизм ишига содиқлик вужудга келади. Гражданилар ва Улуғ Ватан урушларида, социализм ва коммунизм қурилишидаги меҳнатда кўрсатилган қаҳрамонликларда совет социалистик В. ўзининг қудратли кучи ва таъсирчанлигини кўрсатди. Социалистик В. интернационализм, СССР даги барча халқлар, социалистик мамлакат халқларининг қардошларча дўстлиги билан мустаҳкам, узвий боғлиқдир. Жаҳон социализм системаси вужудга келиши муносабати билан В. нинг мазмуни янада кенгаймоқда.

В. И. ЛЕНИННИНГ КООПЕРАТИВ ПЛАНИ — СССРда социализм қуриш ленинча планининг таркибий қисми. В. И. Ленин томонидан «Кооперация тўғрисида» деган ва б. мақолаларда ишлаб чиқилган. В. И. Лениннинг К. п.— майда якка ҳол деҳқон хўжаликларини ихтиёрий равишда йирик коллектив хўжаликларга бирлаштириш йўли билан уларни социалистик қайта қуриш планидир. Бу план комплекс вазифаларни бажаришни кўзда tutган бўлиб, капиталистик муносабатларни ва кишини киши эксплуатация қилиш шароитларини вужудга келтирадиган майда товар ишлаб

чиқаришини тугатиш, қишлоқ хўжалигида ва саноатда социалистик ишлаб чиқариш муносабатларининг ягона системасини шакллантириш ва ишчилар синфи билан деҳқонлар иттифоқини ана шу асосда мустақкамлаш ва ривожлантириш, деҳқонларни коллективизм руҳида тарбиялаш мазкур вазифалар ичида энг муҳимидир. Социалистик революция ғалабаси, пролетариат диктатурасини ўрнатиш, унинг экономикада команда юксакликларини эгаллаб олиши, Коммунистик партиянинг раҳбар ва йўналтирувчи фаолияти В. И. Лениннинг Қ. п. ни амалга оширишнинг ҳал қилувчи шартидир. В. И. Лениннинг Қ. п. қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш, социалистик давлатнинг деҳқонларга ёрдам беришини кўзда тулади.

СССРда қишлоқ хўжалигини коллективлаш В. И. Лениннинг Қ. п. нинг мужассамлаштириш, социалистик қурилишнинг зарур босқичи бўлди. «Ривожланган социализм босқичида,— деб қайд этди Л. И. Брежнев «Коммунизм йўлидаги тарихий марра» (1977) номли мақоласида,— экономикани умумлаштириш даражаси анча ошади, социалистик мулкнинг давлат (умумхалқ) ва колхоз-кооператив формалари оғишмай яқинлашиб боради. Сўнгги йилларда бунга партиянинг хўжаликларо кооперациялаш ва агросаноат интеграцияси базасида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ихтисослаштириш ва концентрациялашга қаратилган йўли — ленинча кооператив план ғояларини ҳозирги замон шароитига мослаштириб ривожлантирувчи йўл актив қўмаклашмоқда. Ҳозирги вақтда мамлакатда давлат корхоналари ва колхозларнинг биргаликдаги ҳаракати билан вужудга келтирилган 7 мингдан ошиқроқ хўжаликларо ташкилотлар ва бирлашмалар ишлаб турипти. Бу бизнинг социал-иқтисодий практикамыздаги янги ҳодисадир».

СССРнинг В. И. Лениннинг Қ. п. ни амалга оширишдаги тажрибасини социалистик мамлакатлар ва капиталистик тараққиёт йўлига ўтиб олган мамлакатлар ўзларининг конкрет шароитларини ҳисобга олган ҳолда ижодий фойдаланмоқдалар.

ВАТИКАН — Италия пойтахти Римнинг ғарбий қисмида жойлашган давлат-шаҳар, рим-католик черковининг халқаро маъмурий ва идеологик маркази, католик черкови бошлиғи — рим папасининг резиденцияси.

ВЕНГРИЯ ТЕЛЕГРАФ АГЕНТЛИГИ (Magyar Távirati Iroda — МТИ) — ВХРнинг давлат информацион агентлиги, 1880 йилда тузилган. Мамлакат ичида ва чет элда ички ва халқаро ахборот тарқатади. Будапештда жойлашган. *Матбуот агентлиги Европа альянсининг аъзосидир.*

ВЕРМАХТ (нем. Wehrmacht, Wehrдан — қурол ва Macht — куч) — гитлерчи давлатнинг қуроли кучлари. Нацистлар партияси

билан биргаликда фашистлар режимининг бош таянчларидан бири, империалистик агрессиянинг асосий зарбдор кучи. Потсдам битимига мувофиқ (қ. *Потсдам конференцияси*) В. тугатилган. Шунга қарамай, ГФРда бундесверни тузаётган вақтда унинг анъаналари ва кадрларидан фойдаланилди.

ВЕСТЕРНИЗАЦИЯ (ингл. Western — ғарбий) — «ғарблаштириш», империализмнинг социологик концепцияларидан биридир. Унинг мақсади мустамлака занжирларини улоқтириб ташлаган мамлакатлар халқларини капитализмнинг иқтисодий ва сиёсий системаларининг «афзалликларига» ишонтириш, уларни капиталистик тараққиёт йўлини танлаб олишга ундашдир. Бу мамлакатларни ташқи сиёсат соҳасида Ғарб орбитасига тортишни, уларга идора этиш, ижтимоий-сиёсий ташкилотларнинг ва иқтисодий ҳаётнинг буржуача формаларини, буржуа ахлоқини, яъни «ғарб турмуш тарзини» мажбуран қабул қилдиришни кўзда тутлади.

ВЕТО (лат. veto—ман этиш)—ҳозирги замон буржуа давлатларида — давлат бошлиғининг ёки парламент уқори палатасининг қонун чиқарувчи орган ёки унинг қўйи палатаси томонидан қабул қилинган қонунни амалга оширишни вақтинча тўхтатиб туриш ҳуқуқи. 2) Буюк давлатларнинг БМТ *Хавфсизлик Кенгаши*да овоз беришдаги ҳамжиҳатлик принципи айрим ҳолда Вето ҳуқуқи деб аталади: халқаро тинчлик ва хавфсизлик масалаларига оид бирорта ҳам қарор агар унга Хавфсизлик Кенгашининг доимий аъзоларидан биттаси бўлса-да қарши овоз берса қабул қилинган деб ҳисобланмайди.

ВИА — қ. *Вьетнам информацион агентлиги*.

ВИЗА (фр. visa, лат. visusдан — қаралган)— 1) ҳар қандай шахснинг бирор мамлакатга келиши ёки ундан чиқиб кетиши мумкинлиги тўғрисида, шунингдек чет эллик кишининг бирор давлат территорияси орқали ўтиб кетиши тўғрисида унинг ҳужжатига қўйилган расмий белги. 2) Ҳужжатдаги расмий ёзув бўлиб, у бу ҳужжатнинг тасдиқланганлигини, рўйхатдан ёки текширишдан ўтказилганлигини билдиради.

ВИЗИТ (фр. visite — ташриф буюриш)—1) дипломатик вакилнинг ўзи турган мамлакатнинг расмий, жамоат ва ишга алоқаси бўлган вакиллари олдига ташриф буюриши (бориши). 2) Давлат ёки ҳукумат бошлиғининг чет мамлакатга сафари. 3) Эскадра ёки алоҳида ҳарбий кеманинг чет эл давлатлари портига бориши бўлиб, бу дўстлик манифестациясидир.

В. И. ЛЕНИН НОМИДАГИ БУТУНИТТИФОҚ ПИОНЕРЛАР ТАШКИЛОТИ — Совет Иттифоқидаги болалар ва ўсмирларнинг оммавий ташкилоти бўлиб, ВЛКСМнинг ўрибосари ва резервидир. 1922 йилда тузилган. 1924 йилда унга В. И. Ленин номи берилган.

Коммунистик партиянинг топириғига биноан Б.П.Т. кундалик фаолиятига ВЛКСМ раҳбарлик қилади. Пионер ташкилотининг асосий вазифаси — ўсиб келаётган авлодни коммунистик онглилик ва ахлоқлилик руҳида шакллантириш, болаларда ватанпарварлик ва интернационализмни, КПССга содиқлик, совет халқининг революцион, жанговар ва меҳнатдаги анъаналарига содиқликни тарбиялаш, уларни комсомолга киришга тайёрлашдир. Ташкилий асоси — пионерлар дружинасидир. Раҳбар органи — Б.П.Т.нинг Марказий Советидир. Пионер ташкилоти дунёдаги кўп мамлакатларнинг болалар ташкилотлари билан алоқа қилиб туради. Иккита Ленин ордени билан (1962 ва 1972 йилда) мукофотланган.

ВИТАЛИЗМ (лат. vitalisдан — ҳаётӣй) — биологияда идеалистик йўналиш бўлиб, у барча ҳаётӣй ҳодисаларни келтириб чиқарган ғайри табиӣй актив бошланиш («ҳаётӣй куч», «жон» ва ҳ. к.) мавжуд деб тасдиқлайди. Диалектик-материалистик философия В.нинг илмий жиҳатдан асоссизлигини тасдиқлаб берди.

«ВИШИ ҲУКУМАТИ» — хоинлар ва сотқинларнинг қўғирчоқ «ҳукумати» бўлиб, у фашистлар Германияси Францияни босиб олган даврда (VII 1940—VIII 1944) у ерда иш олиб борган эди. Курорт шаҳарчаси Виши бу «ҳукуматнинг» резиденцияси бўлиб, у ҳам шу ном билан аталган эди. Франция территориясининг $\frac{1}{3}$ қисми, яъни Жанубий Франциянинг оккупация қилинмаган зонаси ана шу «ҳукумат» маъмурияти ихтиёрида эди. 1942 йил ноябрдан бошлаб бу зонани Петен «ҳукуматининг» розилиги билан герман-итальян қўшинлари эгаллади. «В. ҳ.» мамлакатда вужудга келган *Қаршилик кўрсатиш ҳаракатини* таъқиб остига олди, кўп минглаб ватанпарварларнинг ҳалок бўлишида айбдордр. Фашизм тор-мор қилинганлиги ва Франция озод этилганлиги натижасида «В. ҳ.» тугатилди, унинг бошлиқлари Петен ва Лаваль эса судга берилди.

ВКП(б) — қ. *Совет Иттифоқи Коммунистик партияси.*

ВКТ — қ. *Жаҳон меҳнат конфедерацияси.*

ВЛКСМ — қ. *Бутуниттифоқ Ленинчи Коммунистик Ёшлар Союзи.*

ВОЛЮНТАРИЗМ (лат. voluntasдан — ирода) — философиядаги идеалистик йўналиш бўлиб, шахс иродасини жамият тараққиётининг белгиловчи кучи деб ҳисоблайди. В. ижтимоӣй тараққиётнинг объектив қонунилари мавжудлигини ва ижтимоӣй ҳодисалар ва процессларнинг сабабий боғлиқлигини рад этади. Сийсий соҳада В. субъективизм ва субъективистик ўзбошимчаликларда иборат. Марксизм-ленинизм В.ни қаттиқ танқид қилди, жамият кишиларнинг иродаси ва онгига боғлиқ бўлмаган объектив қонулар асосида ривожланишини кўрсатиб берди. Тарихий материализм ижтимоӣй онгнинг ва айрим шахсларнинг онгли фаолиятининг актив ролин

инкор этмайди, бироқ уларга иккиламчи, оқибат натижада жамиятнинг моддий ҳаёти шароитларига қарам бўлган ҳосила ҳол деб қарайди.

ВОТУМ (лат. votum — истақ, хоҳиш) — овоз бериш йўли билан ифодаланган қарор. Мас., ҳукуматнинг, министрнинг ва бошқаларнинг фаолиятига ишонч билдириш ёки ишонч билдирмаслик ҳақида парламент фикри.

ВСМ — қ. *Жаҳон тинчлик кенгаши*.

ВСНХ — қ. *Халқ ҳўжалиги олий кенгаши*.

ВУЛЬГАР МАТЕРИАЛИЗМ — буржуа философиясидаги оқим бўлиб, 19-аср ўрталарида, табиатшунослик барқ уриб ривожланаётган даврда вужудга келди. В. м. вакиллари (немис философлари Фогт, Бюхнер, Молешотт) ижтимоий ҳодисалар фақат физиологик процессларнинг оқибати деб ҳисоблаб *материализмнинг* асосий принципларини сохталаштирдилар ва дағаллаштирдилар, онг ва материяни айнан бир нарса деб қарадилар. Вульгар материалистлар жонли табиатда амал қилувчи қонуларни механик тарзда жамиятга олиб ўтдилар, синфий курашни яшаш учун курашнинг табиий қонунини билан алмаштирдилар. Улар миллий нотенгликни, мустамлака зулмини халқлар турмушининг табиий (географик ва иқлим) шароитлари билан тушунтиришга уриндилар ва ҳ. к.

В. м. ғоялари, асосий қондалари диалектик ва тарихий материализмга ётдир. Марксча-ленинча философия В. м.ни кескин танқид қилди.

ВФДМ — қ. *Жаҳон демократик ёшлар федерацияси*.

ВФП — қ. *Жаҳон касаба союзлари федерацияси*.

ВЬЕТНАМ ИНФОРМАЦИОН АГЕНТЛИГИ (ВИА) — Вьетнам Социалистик Республикасининг миллий ахборот агентлиги. 1945 йилда тузилган. Мамлакат ичида ва чет элда ички ва халқаро аҳволга оид ахборот тарқатади. Ханойда жойлашган.

Г

ГАВАНА ДЕКЛАРАЦИЯЛАРИ — Куба революциясининг сиёсий ҳужжатлари бўлиб, улар Куба халқининг Бош миллий ас-самблеяларида очиқ овоз бериш йўли билан маъқулланган. Биринчи Г. д. (1960 йил 2.IX) гражданларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини (меҳнат қилиш ҳуқуқи, деҳқонларнинг ерга эга бўлиш ҳуқуқи, ишчиларнинг ўз меҳнатиининг самараларига эга бўлиш ҳуқуқи, илм олиш ҳуқуқи, давлатнинг капиталистик мулкни национализация қилиш ҳуқуқи ва ҳ. к.), Кубанинг антиимпериалистик сиёсатини, миллий мустақиллик ва озодлик учун курашаётган халқлар билан унинг бирдамлигини белгилаб берган эди. Иккинчи Г. д. (1962 йил 4.II) Куба революциясининг антиимпериалистик, миллий-озодлик идеялари ва мақсадларини ривожлантирди, амалга оширилган социал-иқтисодий қайта ўзгартишларни маъқуллади. Меҳнаткашлар оммасини социалистик қурилишга жалб қилишда, жаҳондаги прогрессив кучларнинг Куба билан бирдамлигини мустақамлашда бу иккала ҳужжат катта роль ўйнади.

ГАНГСТЕРИЗМ (ингл. gangsterдан — бандит, профессионал қотил) — 1) одатда АҚШда ва бир қанча бошқа капиталистик мамлакатларда уюшган жиноятга тааллуқли термин. Г. деганда зўравонликда, ўлдиришларда, қўрқитишда, тамагириликда, давлат амалдорларини сотиб олишда ва ҳ. к. ифодаланадиган уюштирилган жиний фаолият тушунилади. *Мафияларнинг* фаолияти ҳам Г. га ҳўшилади. АҚШнинг монополистик уюшмалари ва реакция буржуа сиёсий ташкилотлари кўзголон кўтарган ишчиларга, прогрессив ҳаракатга қарши кураш учун, сиёсий муҳолифларини жисмоний йўқ қилиш, сайловчиларга таъсир ўтказиш учун кўпинча гангстерлардан фойдаланишмоқдалар. 2) (*Кўч.*) ҳар қандай воситалардан ҳам ҳазар қилмайдиган сиёсатбозлар (сиёсий гангстерлар).

ГАРАНТИЯ (фр. garantie — кафолат) — таъминлаш, кафилик. Халқаро Г. — халқаро ҳуқуқ нормаларига риоя қилинишини ва халқаро мажбуриятларнинг бажарилишини таъминловчи ҳуқуқий принцип ва воситалар йиғиндиси. Гарантияли шартномалар ҳозирги вақтда халқаро Г.нинг асосий формаси ҳисобланади. Хавфсизлик Г. си халқаро Г.нинг янги формаси бўлиб, Ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисидаги шартнома булар орасида катта аҳамиятга эга. Гарант — муайян гарантиялар берувчи ва уларнинг бажа-

рилишини (амалга оширилишини) кузатиб турувчи шахс, ташкилот, давлат ёки бир гуруҳ давлатлар.

ГВАРДИЯ (ит. *guardia* — қўриқчи, соқчи)—1) қадим вақтларда монарх ёки лашкарбошининг шахсий қўриқчилари. 2) Қуролли кучларнинг юксак жанговар сифатлари билан ажралиб турадиган, энг яхши, сараланган қисмлари ва қўшилмалари. 3) Қизил Г.— пролетариатнинг дастлаб 1905—07 йиллардаги революциялар даврида, сўнгра эса 1917 йилда чоризмни ағдариб ташлагандан кейин вужудга келган жанговар дружиналари ва қуролли отрядлари. Улуғ Октябрь социалистик революцияси вақтида Қизил Г. отрядлари Коммунистик партия раҳбарлигида катта роль ўйнадилар, 1918 йилда эса янгидан ташкил этилаётган Ишчи-Дехқон Қизил Армиясининг асосини ташкил этдилар. 4) Совет Г. си — Совет Армияси ва Ҳарбий-Денгиз Флотининг Улуғ Ватан урушида (1941—45) мардлик кўрсатган энг яхши, сараланган қисмлари ва қўшилмалари. 1942 йил майдан бошлаб гвардиячи қўшилмаларнинг шахсий состави учун кўракка тақиб юриладиган белги, қисмлар учун эса — алоҳида гвардия байроқлари жорий этилди. 5) (Кўч.) бирон социал гуруҳнинг, жамоат ташкилотининг энг яхши, синалган қисми, илгор, ўз ишига содиқ курашчилар (эски ишчи Г., большевик Г., ёш Г. ва ҳ. к.).

ГЕГЕМОНИЗМ (грек. *hegemoniadan* — йўл бошлаш, ҳукмронлик)— жаҳонда ҳукмрон бўлишга, бошқа мамлакатлар ва халқлар устидан ҳукмронлик қилишга интилишга асосланган сиёсат. Г.— давлатлар ва халқлар тенгҳуқуқлигининг бевосита антиподи. Улуғ Октябрь социалистик революцияси бутун дунё наздида илгари сурган ва БМТ, унинг Уставида кўзда тутилганидек, халқро муносабатларда бутун қоралар билан қарор топтириши лозим бўлган идеалнинг антиподидир. Ҳозирги босқичда Г.нинг намоён бўлиши — кескинликни юмшатиш йўлидаги жиддий ғовдирки, кескинликни юмшатишнинг ўрнини босадиган бошқа оқилона йўл йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас.

Совет давлати ўзи мавжуд бўлган дастлабки кунлардан бошлабоқ бир гуруҳ давлатларнинг иккинчи давлатларга нисбатан ҳукмрон мавқени эгаллашига кескин қарши чиқиб келмоқда. Совет халқи гитлерчиларнинг жаҳонда ўз ҳукмронлигини ўрнатишга қаратилган планини улоқтириб ташлаш ва фашист қиёфасидаги Г.ни йўқ қилмоқ учун 20 миллион одам ҳаётини қурбон этди. Эндиликда Совет Иттифоқи БМТ аъзолари бўлган барча давлатларни Г. га нисбатан қаттиқ позицияни эгаллашга — уни қоралашга, дунё ишларида гегемония томон ҳар қандай силжишларнинг олдини тўсиб қўйишга чақирмоқда. Ана шунга амал қилиб, СССР БМТ Бош Ассамблеясининг XXXIV сессиясига (1979) «Халқро

муносабатларда гегемонизм сиёсатига йўл қўймаслик тўғрисида» қарор лойиҳасини киритди. Совет Иттифоқи келгусида давлатларнинг Г. сиёсатидан унинг барча кўринишларида воз кечиши кенг халқаро битимда гавдалантирилиши учун чиқмоқда.

ГЕДИСТЛАР — 20-аср арафасидаги француз социалистлари сафларидаги революцион оқим (гедизм) вакиллари. Уларга Ж. Гед (1845—1922) бошчилик қилган. Г. ишчилар ҳаракатида *анархизм*, *оппортунизм* ва *социал-шовинизмга* актив қарши чиқдилар. Биринчи жаҳон уруши арафасида гедизм, В. И. Ленин қайд қилиб айтганидек, централизм томон қайта туғилди. Уруш бошланиши билан гедистларнинг бир қисми, Франциянинг имперналистик ҳукумати составига кирган Гед билан биргаликда, интернационал социалистик ҳаракатга хиёнат қилди. Биринчи жаҳон урушидан кейин гедизм мустақил сиёсий оқим сифатида тугаб кетди. 1920 йилда М. Кашен бошлиқ бир қисм сул гедистлар Франция компартиясини тузишда кўзга кўринарли роль ўйнади.

ГЕНОЦИД (грек. *genos*дан — уруғ ва лат. *caedere* — ўлдирish) — бирон-бир миллий, этник, ирқий ёки диний гуруҳларни батамом ёки қисман йўқ қилиб юбориш мақсадида амалга ошириладиган ҳаракат. БМТнинг Г. жиноятларининг олдини олиш ва бундай жиноятлар қилгани учун жавобгарликка тортиш тўғрисидаги Конвенцияси (1948 йил) шунга тасдиқладик, Г., у тилчлик ёки уруш вақтида амалга оширилишдан қатъи назар, *халқаро ҳуқуқ* нормаларини бузувчи жиноятдир. Иккинчи жаҳон уруши вақтида Г. гитлерчи босқинчилар томонидан кенг амалга оширилди. Ҳозирги вақтда Исроилнинг ҳукмрон доиралари Палестин араб халқига нисбатан ҳақиқатда Г. сиёсатини амалга оширмоқда. Конституцияга мувофиқ, СССРда «ҳуқуқларни ҳар қандай бўлмасин тўғридан-тўғри ёки бошқа йўллар билан чеклаш, ирқий ва миллий белгиларга қараб гражданларга тўғридан-тўғри ёки бошқа йўллар билан имтиёзлар бериш, шунингдек ирқий ёки миллий мумтозликни, адоватни ёки камситишни ҳар қандай тарғиб қилиш Қонунга мувофиқ жазоланади».

ГЕОПОЛИТИКА (грек. *gedan* — ер, мамлакат ва *сиёсат*) — буржуа сиёсий фикрининг жамият ҳаётида географик факторлар родини ғоятда ошириб юборишга асосланган реакцион йўлидир. Инсоният жамияти тараққиётини географик шароитга ва географик ҳолатга бевосита боғлиқ қилиб қўядиган геополитик қарашлар *мальтусчилик*, *социал дарвинизм*, ирқларнинг паст-баландлиги, «ҳаётий бўшлиқнинг», «табiiй чегараларнинг» ва ҳ. к. етишмаслиги тўғрисидаги ғояларни бирлаштириш асосида қурилган ҳамда империализм агрессив ташқи сиёсатини идеологик жиҳатдан асослаб беришга хизмат қилади.

Г. биринчи жаҳон уруши вақтида вужудга келди. Икки жаҳон уруш ўртасидаги даврда Г. Германияда зўр бериб ёйилди; Германияда у фашизмнинг расмий доктринаси даражасига кўтарилди. Немис геополитиклари *реваншизм*, *агрессия* ва «герман миллиатининг ҳаётий бўшлиқлари» ғоясини кенг пропаганда қилдилар.

Иккинчи жаҳон урушдан кейин Г. АҚШда ва баъзи бир бошқа мамлакатларда тарқалди. Йirik империалистик давлатларнинг дунёга ҳукмронлик қилиш даъвоси бу даврдаги Г. нинг характерли белгисидир. Г. *ирқчилик*, *миллатчилик* ва гегемонизм билан мустаҳкам алоқададир.

ГЕСТАПО (нем. Gestapo, Geheime Staatspolizeiдан қисқ.)— гитлерчилар Германиясида фашистларнинг яширин давлат полицияси, мамлакатда оммавий *террор* олиб борди. Г. ёрдамида мамлакат ичида демократик ишчилар ташкилоти яқсон қилинди, юз минглаб антифашистлар қириб ташланди, иккинчи жаҳон уруши вақтида босиб олинган мамлакатларда ҳарбий асирлар ва тинч аҳоли оммавий суратда ваҳшийларча ўлдирилди. 1946 йилда Нюрнбергда бўлиб ўтган Халқаро ҳарбий трибуналнинг қарорига мувофиқ, Г. жиноий ташкилот деб топилди ва қонундан ташқари деб эълон қилинди.

ГЕТТО (ит. ghetto)— ўрта аср шаҳарларида алоҳида кварталлар бўлиб, аҳолининг айрим ирқий, диний ёки ҳунарманд гуруҳларига бу кварталлардан ташқарида истиқомат қилишга руҳсат берилмас эди. Баъзи мамлакатларда Г. 19-асрнинг охиригача сақланиб қолди. Гитлерчилар фашистлар Германияси босиб олган мамлакатларда яҳудийлар Г.сини қайта тикладилар, сўнгра эса Г. аҳолисини ялписига қириб ташлашга ўтдилар. Г. термини баъзида шаҳарнинг камситиладиган миллий озчилик истиқомат қиладиган районини кўрсатиш учун ишлатилади (мас., Нью-Йоркда негрлар Г.си — Гарлем).

ГИМН (грек. ὕμνος — тантанали кўшиқ)— ватанни, давлатни, тарихий воқеаларни, уларнинг қаҳрамонларини шарафлайдиган поэтик-музикавий асар, давлат рамзиларидан бири. Совет Социалистик Республикалари Иттифоқининг Г.ни СССР Олий Совети Президиуми тасдиқлайди. 1944 йилда қабул қилинган Совет Иттифоқи Давлат Г.нинг янги редакцияси 1977 йилда тасдиқланди.

ГИПОТЕЗА (грек. hypothesis)— илмий текшириш жараёнида бирор ҳодиса ёки ҳодисалар йиғиндисини тушунтириб бериш учун илгари суриладиган тахмин; илмий назарияга айланиш учун Г. қўшимча текширишлар, тажриба, практика натижалари билан тасдиқланиши керак. Кенг маънода Г. тахминни, фаразни билдиради.

ГЛОБАЛ (фр. global — умумий, лат. globusдан — шар)— бутун ер шарини қамраб олувчи, умумий (мас., ҳозирги замоннинг Г. проблемалари — ер юзида тинчликни сақлаш, атроф муҳитни

муҳофаза қилиш, инсониятни энг хавфли касалликлардан қутқариш ва ҳ. к.).

ГОМИНЬДАН (айнан миллий партия)— Хитойда миллий-демократик партия бўлиб, Сунь Ятсен томонидан 1912 йилда прогрессив антифеодал ва антиимпериалистик партия сифатида тузилган эди. Бу партия мамлакатни парламентли республикага айлантиришга ҳаракат қилган эди. Улуғ Октябрнинг таъсири остида Г. 1923—24 йилларда ишчи, деҳқон, майда ва ўрта миллий буржуазияни бирлаштирган ягона революцион фронтнинг оммавий сиёсий партиясига айлантирилди. Коммунистлар Г. билан блокада чикдилар, бунда улар ўзларининг сиёсий ва ташкилий мустақиллигини сақлаб қолдилар. 1924 йилда Г.нинг I съезди программа қабул қилди. Бу программа асосида Сунь Ятсеннинг уч принципи (миллатчилик, халқ ҳокимияти ва халқ фаровонлиги) ётар эди. Бу принциплар империализм ва феодализмга қарши қаратилган эди. Программани амалга ошириш учун Сунь Ятсен учта сиёсий кўрсатмани: СССР билан иттифоқни, ХКП билан иттифоқни, деҳқонлар билан ишчиларни қўллаб-қувватлашни илгари сурган эди. ХКП билан Г. ягона фронтининг тузилиши Хитойдаги 1925—27 йиллар революциясининг энг муҳим шарт-шароитларидан бири эди. Бироқ революция ривожлана борган сари, айниқса Сунь Ятсен вафотидан кейин (1925) Г.нинг ўнг қаноти ХКП билан ҳамкорлик қилишдан четлаша бошлади. Г. га раҳбарлик Чан Кайши қўлга ўтди ва империалистлар томонидан қўллаб-қувватланган Чан Кайши 1927 йил апрелида мамлакатда ҳокимиятни босиб олди, йирик компрадор буржуазиянинг ва помешчикларнинг диктатурасини ўрнатди, гражданлар урушини бошлаб юборди. Г. контрреволюцион партияга айланиб кетди. 30-йилларда Г. Шимоли-Шарқий Хитойни босиб олган япон агрессорларига нисбатан таслимчилик сиёсатини ўтказди, Хитой Коммунистик партияси ташкил этган революцион базаларга қарши походлар уюштирди. Хитой халқининг япон босқинчиларига қарши олиб борган миллий-озодлик уруши даврида (1937—45 йиллар), бу урушни Г. ҳам олиб борган эди, унинг ХКП га қарши кураши тўхтамади. Хитой халқи қулай халқаро вазиятдан ва барча революцион кучлар, ва энг аввало Совет Иттифоқи берган ёрдамдан фойдаланиб, 1949 йил 1.Х да Хитой Халқ Республикаси тузилганини эълон қилди. Гоминьданчиларнинг қолдиқлари Чан Кайши бошчилигида Тайвань оролига Америка ҳарбийларининг паноҳига қочиб кетди. Ҳозирги вақтда Хитой раҳбарлари Тайвань ҳокимияти билан алоқа ўрнатишга интилоқдалар, оролда капиталистик тузумни сақлаб қолиш шартли билан Тайванни қитъадаги Хитой билан «қайта қўшиш»га ҳаракат қилмоқдалар.

ГОЭЛРО плани — мамлакатни электрлаштириш асосида Совет республикаси халқ хўжалигини ривожлантиришнинг биринчи ягона давлат перспектив комплекс плани. Уни В. И. Лениннинг топширигига мувофиқ ва унинг раҳбарлигида Россияни электрлаштириш бўйича давлат комиссияси (ГОЭЛРО) ишлаб чиққан эди. Комиссия ишига 200 дан ортиқ олим ва мутахассис жалб қилинган эди. Советларнинг VIII Бутун Россия съезди (1920 йил декабрь) ГОЭЛРО планини маъқуллади. 10—15 йилга мўлжалланган бу план социализмнинг моддий-техника базасини вужудга келтиришни кўзда тутган, халқ хўжалиги структурасида туб ўзгартишлар қилишни мўлжаллаган эди. ГОЭЛРО плани 1931 йилга келибоқ бажарилган, 1935 йилда эса анча ошириб бажарилган эди (чунончи, район электр станцияларининг қуввати 4,34 млн. кВт ни ташкил этган, яъни планда кўзда тутилганидан 2,5 барабар ортиқ бўлган эди).

ГРАЖДАНЛАР УРУШИ — мамлакат ичида синфлар ўртасида ҳамда социал гуруҳлар ўртасида давлат ҳокимияти учун олиб бориладиган синфий курашнинг энг кескин қуроли формаси. Г. у. ҳукмрон синфларнинг группировкалари ўртасида ҳам чиқиши мумкин. Г. у. типлари ва формалари: қулла қўзғолони, деҳқонлар уруши, партизанлар уруши, халқнинг эксплуататор синфларга қарши қуроли кураши (бу Г. унинг пролетар революцияси даври учун характерли бўлган энг юқори формаси). *Марксизм-ленинизм ишчилар синфи* маълум шароитларда ҳокимиятни тинч йўл билан қўлга олиши мумкин деб ҳисоблаб, догматик «сўлларча» позицияни рад этади. Бу позицияда турувчиларнинг фикрича Г. у. ҳокимиятни курашиб қўлга олишнинг яккаю ягона ва мажбурий воситаси эмиш. Чунончи, Г. у. Россияда *Улут Октябрь социалистик революциясининг* ғалабасидан кейин, ағдариб ташланган эксплуататор синфлар меҳнаткашлар ҳокимиятига қарши чиққанларида (уларни капиталистик мамлакатлар бевосита қарбий интервенция қилиш билан қўллаб-қувватладилар) у муқаррар бўлиб қолди. Ишчилар синфи озодлик курашининг формаларини белгилаш конкрет-тарихий вазиятга, мамлакат ичидаги ва жаҳон майдонидаги синфий кучларнинг нисбатига боғлиқ. Бу ишчилар синфи сиёсий ҳокимиятнинг барча формаларини эгаллаб олиши зарурлигини кўрсатади.

ГРАЖДАНЛИК — jisмоний шахснинг муайян давлат билан ҳуқуқий алоқаси. Ҳар бир гражданин маълум ҳуқуқларга эга ва ўз давлатига нисбатан тегишли бурчларни бажариши лозим. Бу ҳуқуқ ва бурчлар мамлакатнинг ички қонунлари: конституция, гражданлик тўғрисидаги қонун ва бошқа ҳуқуқий актлар билан белгиланади. Гражданлик шахснинг фақат ички ҳуқуқдагина эмас, балки халқаро ҳуқуқдаги ҳуқуқий ҳолатини ҳам белгилаб беради.

Чет элда бўлган граждандлар ўз давлати олдидаги бурчларини бажаришдан озод этилмайдилар ва шу билан бир вақтда ўз давлати томонидан дипломатик ҳимоя қилинишдан фойдаланадилар.

Гражданликка эга бўлиш ва гражданликдан маҳрум бўлиш тартиби давлат қонуни ва халқаро битимлар билан белгиланади. Бунда туғилиш муносабати билан Г. ка эга бўлишни ўрнашиб қолганлик (натурализация) туфайли Г. ка эга бўлишдан фарқ қилиш қабул этилган. Туғилиш муносабати билан Г. ка эга бўлишни ҳал қилаётганда иккита принцип қўлланилади. Бу принциплар миллий ва территориал принциплардир. Миллий принципга мувофиқ, бо- ланинг гражданлиги, у қаерда туғилганлигидан қатъи назар, ота- онасининг гражданлигига боғлиқ. Территориал принципда граж- данлик бола туғилган жойга қараб белгиланади ва бу бола ота- онасининг Г. билан боғлиқ бўлмайди. Практикада бу икки принцип муайян мажбурий шартларга риоя қилиш билан қўшиб олиб бо- рилади.

СССРда ягона иттифоқ гражданлиги белгиланган: иттифоқдош республиканинг ҳар бир граждани СССР гражданидир. Совет граждани бўлиш ва совет гражданлигидан маҳрум бўлиш асослари ва тартиби СССР Гражданлиги тўғрисидаги (1978 йил) қонун би- лан белгиланади. СССР граждандари чет элларда Совет давлати ҳимояси ва паноҳида бўлади. Улар гарантия қилинадиган кенг сиёсий ва социал-иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликларга эга. (қ. *СССР граждандарининг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурч- лари*). СССРда чет эл граждандарига ва гражданлиги бўлмаган шахсларга Қонунда назарда тутилган ҳуқуқлар ва эркинликларга, шу жумладан ўзларига тегишли шахсий, мулкый, оилавий ва б. ҳуқуқларни ҳимоя қилмоқ учун судга ва б. давлат органларига мурожаат қилиш ҳуқуқи гарантияланади. СССР территориясидаги чет эл граждандари ва гражданлиги бўлмаган шахслар СССР Кон- ституциясини ҳурматлашга ва Совет қонунларига риоя қилишга мажбурдирлар.

Меҳнаткашларнинг манфаатларини ва тинчлик ишини ҳимоя қилганликлари учун, революцион ва миллий-озодлик ҳаракатида қатнашганликлари учун, прогрессив ижтимоий-сиёсий, илмий ёки бошқа ижодий фаолият учун таъқиб қилинаётган ажнабийларга Совет Иттифоқи бошпана ҳуқуқини беради.

ГРАЖДАНСИЗЛИК (аполидизм, апатридизм)— ҳеч қандай гражданликка эга бўлмаган шахснинг ҳуқуқий ҳолати. Бир- рор шахс бир давлат гражданлигидан чиққан ёки у шу давлат граждандлигидан чиқариб юборилган вақтда ва ана шу шахс шу ондаёқ бошқа давлат гражданлигини қабул қилмаса Г. ҳолати рўй беради. Гражданлиги бўлмаган шахслар ёки *апатридлар* ўзлари

истиқомат қилиб турган мамлакат қонунларига итоат қиладилар ва бирон-бир давлат томонидан дипломатик ҳимоя қилинишга даъво қилолмайдилар. СССРда гражданлиги бўлмаган шахслар давлат органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга эмаслар, бироқ барча бошқа сиёсий ва гражданлик ҳуқуқларидан фойдаланадилар. СССР Конституциясининг 37-моддасига мувофиқ, СССРда гражданлиги бўлмаган шахсларга қонунда назарда тутилган ҳуқуқлар ва эркинликлар, шу жумладан ўзларига тегишли шахсий, мулкӣй, оилавий ва б. ҳуқуқларни ҳимоя қилмоқ учун судга ва б. давлат органларига мурожаат қилиш ҳуқуқи гарантсияланади. СССР территориясидаги гражданлиги бўлмаган шахслар СССР Конституциясини ҳурматлашга ва совет қонунларига риоя қилишга мажбурдирлар.

ГУБЕРНАТОР (лат. gubernator — ҳоким) — штат ҳукуматининг бошлиғи (мас., АҚШ ва Латин Америкасидаги бир қанча мамлакатларда) ёки губернияда (революциядаг олдинги Россияда), вилоятда, *департаментда* (мас., Бельгияда, Испанияда) олий мансабдор шахс. Генерал-губернатор — одатда граждан ва ҳарбий маъмурият функцияларини ўз қўлида бирлаштирувчи Г.

ГУМАНИЗМ (лат. humanus — инсонийлик) — одам ва унинг юксак ижтимоий вазифалари тўғрисидаги қарашлар йиғиндиси. Г. инсон фаровонлиги тўғрисида ғамхўрлик қилишни, унинг қадр-қимматини ҳурмат қилиш, шахсни ҳар томонлама камол топтиришни биринчи ўринга қўяди. Г. 14—16-асрларда Ғарбий Европада феодал-черков *идеологиясига* қарши, шахсининг эркинликлари ва ҳуқуқини ҳимоя қилишга қаратилган ижтимоий ва адабий ҳаракат сифатида вужудга келди. У ривожланиб келаётган буржуазиянинг феодализмнинг социал ва маънавий кишанларидан озод бўлиш учун олиб борган курашини акс эттиради. Буржуа гуманистлари томонидан эълон қилинган «озодлик, тенглик ва қардошлик» оқибат натижада буржуа эркинликларини ва биринчи навбатда *эксплуатация* қилиш эркинлигини, буржуазиянинг сиёсий ҳадада иқтисодий ҳокимиятини ҳимоя қилишдан иборат бўлиб қолди.

Ҳақиқий Г. социалистик гуманизмдир. Унинг назарий асоси марксизм-ленинизмдир. Ишчилар синфи социал табиатининг ўзи, коммунистик жамият бунёдкори эканлигидан иборат тарихий миссиясининг ўзи чуқур гуманистик характерга эга. Пролетар, социалистик Г. шахсни эркин ва ҳар томонлама ривожлантириш тўғрисидаги, кишиларнинг моддий фаровонлиги ва маданий савияси, уларнинг бахт-саодати тўғрисидаги ғояларни изчил ривожлантиришдан иборат. Ривожланган социалистик жамиятда бу идеялар реал ҳаётга татбиқ этилди. Бу жамиятда кишилар ўртасидаги муносабат ишлаб чиқариш қуроллари ва воситаларининг ижтимоий

мулклиги билан, синфлар ва б. социал гуруҳлар, тенгҳуқуқли миллат ва элатлар ўртасидаги қардошларча иттифоқ ва дўстлик билан белгиланади. Етук социалистик жамият ҳаётининг қонуни, СССР Конституциясида бу ҳақда ёзилганидек, ҳар бир кишининг бахт-саодати тўғрисида ҳамманинг ғамхўрлик қилиши ва ҳамманинг бахт-саодати тўғрисида ҳар бир кишининг ғамхўрлик қилишидир. КПСС социал сиёсатининг фаол реал Г. жамиятни муайян мақсад йўлида қайта ўзгартишларда намоён бўлмоқдаки, бу иш *илмий коммунизм* назариясига таяниб амалга оширилади. Совет халқи Коммунистик партия раҳбарлигида энг инсонпарвар жамият — коммунизм қурмоқда, бу жамият инсониятни социал тенгсизликнинг барча формаларидан, урушлардан батамом халос қилади ва ер юзида барча халқлар учун Тинчлик, Меҳнат, Озодлик, Тенглик, Қардошлик ва Бахт-саодат барқарор қилади.

ГУМАНИТАР (фр. *humanitaire*, лат. *humanitas*дан — инсоният) (билим, қизиқиш, фаолият доирасига нисбатан) — табиий илмий ва техника фанларидан фарқли ўлароқ ўрганиладиган предмети одам, одам онги, жамият бўлган фанлар (мас., Г. фанлар — философия, тарих, адабиётшунослик, этика, сиёсий иқтисод ва б. фанлар).

Д

ДАВЛАТ — синфий жамиятда сиёсий ҳокимият ташкилоти. Давлат, деб қайд этган эди В. И. Ленин, — бу «бир синф устидан бошқа бир синф ҳукмронлигини» ўтказиш машинасидир, «бир синфга бошқа бўйсунган синфларни тобе қилиб саҳлаб туриш» машинасидир. Буржуа Д.нинг асосий вазифаси — эксплуататор озчиликнинг иқтисодий ва сиёсий ҳукмронлигини мустаҳкамлаш мақсадида синфий муҳолифларни бостириш, хусусий мулкни ва эксплуататорлик тартибларини қўриқлаш, эксплуататор синфларнинг манфаатларига хизмат қиладиган ташқи сиёсат ўтказишдир.

Социалистик революция натижасида эксплуататорлик Д. ўрнига социалистик Д. келадики, у эксплуататорлик Д.дан фарқли ўлароқ, ишчилар синфининг ағдариб ташланган эксплуататорлар устидан, жуда катта кўпчиликнинг озчилик устидан ҳукмронлигининг сиёсий ташкилоти сифатида вужудга келади. Социалистик Д.нинг асосий вазифаси — зўравонликдан озод тузум, меҳнат кишилари социал жиҳатдан тенг бўлган тузум барпо этиш, социалистик демократияни барқарор этиш, синфсиз коммунистик жамият қуришдир. Бу вазифани ҳал қилар экан, социалистик Д. социализмнинг тўла, узил-кесил ғалабасини, ривожланган социалистик жамият қуришни таъминлайди. Бу тарихий миссияни бажариб бўлгач, пролетариат диктатураси Д. *социалистик умумхалқ давлатига* ўсиб ўтадики, бу Д.нинг олий мақсади синфсиз коммунистик жамият қуришдир, унда *коммунистик ижтимоий ўз-ўзини бошқариш* ривож топади.

ДАВЛАТ БАЙРОҒИ — давлатнинг расмий фарқ қилувчи белгиси бўлиб, унинг тасвири қонун (одатда, конституция) билан белгиланади. Д. б. давлат *суверенитетининг* рамзидир; у герб ва б. эмблема тасвирланган бир ёки кўп рангли алвондан иборат бўлади. СССР Конституциясига (170-модда) мувофиқ, СССР Д. б. «тўғри бурчакли қизил алвондан иборат бўлиб, унинг юқори бурчагида, дастаси ёнида зарҳал ўроқ ва болға тасвирланган, унинг юқорисида эса зарҳал ҳошия тutilган беш қиррали қизил юлдуз шакли бор. Байроқнинг эни бўйига нисбатан 1 : 2 дир». Иттифоқдош республикалар Д. б. тасвири ана шу республикаларнинг конституцияларида берилган. СССР Д. б.нинг қизил ранги — КПСС раҳбарлик қилаётган совет халқининг социализм ва коммунизм қуриш учун олиб бораётган қаҳрамонона курашининг рамзи, ўроқ ва

болга ишчилар синфи билан колхозчи деҳқонларнинг мустақкам иттифоқини билдиради.

ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ — қ. *Бюджет*.

ДАВЛАТ ГЕРБИ — давлатнинг расмий эмблемаси бўлган фарқ қилувчи белги; турларда (байроқларда), пул знакларида, печатларда, баъзи бир расмий ҳужжатларда, биноларда ва ҳ. к. тасвирланади. Давлат гербининг мазмуни конституция ёки махсус қонун билан белгиланади. СССР Конституциясига мувофиқ, СССРнинг Давлат герби ер шари фониди, қуёш нурларида, бошоқлар ўраминида ўроқ ва болга тасвирланиб, унинг устига иттифоқдош республикалар тилида «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» деб ёзиб қўйилган. Гербнинг юқори қисмида — беш қиррали юлдузнинг тасвири туширилган.

ДАВЛАТ ДЕПАРТАМЕНТИ — АҚШнинг ташқи сиёсий идораси бўлиб, ташқи ишлар министрлиги вазифасини бажаради. Президент томонидан тайинланадиган давлат секретари унга бошчилик қилади. Юридик жиҳатдан Д. д. — маслаҳат берувчи орган, ҳақиқатда эса президент ва конгресснинг ташқи сиёсатини амалга оширади.

ДАВЛАТ ЗАЁМЛАРИ — кредит-молия операцияларининг бир тури бўлиб, бунда давлат қарз олувчи ёки қарз берувчи бўлиб чиқади. Капитализм шароитида Д. з. миллий даромадни монополистик буржуазиянинг манфаатларини кўзлаб қайта тақсимлаш формаси ҳисобланади. Социалистик жамятда Д. з. ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун фойдаланилади.

ДАВЛАТ КАПИТАЛИЗМИ — хўжаликнинг капиталистик формалари ҳукмрон бўлган ёки сақланиб келинаётган мамлакатларда давлатнинг мамлакат экономикасида бевосита иштирок этишига қаратилган тадбирлар комплексидир. Д. к.нинг моҳияти давлатнинг синфий табиати билан, у ёки бу мамлакатдаги конкрет тарихий вазият ва экономикасининг ўзига хослиги билан белгиланади. Давлат бюджети ҳисобига янги корхоналар, асосан ҳарбий тармоқларда янги корхоналар қуриш натижасида монополистик капитализм давридаёқ вужудга келадиган давлат капиталистик мулк Д. к.нинг ҳал қилувчи элементларидан биридир. Давлат капиталистик мулки одатда кам рентабелли бўлган айрим корхоналарни ва ҳатто бутун-бутун тармоқларни национализация қилиш йўли билан кенгайтирилади. Шунингдек аралаш мулк ҳам мавжуд бўлиб, у давлатнинг хусусий капиталистик компанияларни олиши, хусусий фирмаларнинг корхоналарига давлат маблағларини сарфлаш йўли билан ташкил топади. Импералистик мамлакатларда Д. к. давлат-монополистик капитализм характерини касб этади. Озодликка эришган мамлакатларда, агар давлат тепасида прогрессив демо-

кратик табақалар турган бўлса, Д. к.—экономикага давлатнинг актив аралашининг муҳим воситасидир, мустамлака ва ярим мустамлака қарамлиги даврида вужудга келган хўжалик структурасини қайта қуриш қуролидир. Бундай мамлакатларда Д. к. чет эл капиталига қарши кураш, унинг ҳукмронлигининг иқтисодий илдизларини қўпориш қуроли бўлиб хизмат қилади, миллий экономикани мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга хизмат этади. Капитализмдан социализмга ўтиш даврида Д. к. бутун ишлаб чиқаришни социалистик асосда умумлаштириш учун шароит яратиш мақсадида капиталистик корхоналарнинг фаолиятини пролетариат диктатурасига бўйсундиришнинг алоҳида формаси бўлиб хизмат қилади. Утиш даврида Д. к. алоҳида укладни ташкил этади, бу укладдан собиқ капиталистик корхоналарни аста-секин социалистик корхоналарга айлантириш формаси сифатида фойдаланилади.

ДАВЛАТ-МОНОПОЛИСТИК КАПИТАЛИЗМИ — монополистик

капитализмнинг ҳозирги формаси. Унинг моҳияти монополистик капиталга тобора кўпайиб борадиган *фойдани* таъминлаш, ишчи ва демократик ҳаракатни, мазлум халқларнинг миллий-озодлик курашини бостириш мақсадида, капитализмни иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан мустаҳкамлаш мақсадида буржуа давлатининг кучини монополияларнинг кучи билан ягона механизмга бирлаштиришдир. Д.-м. к.нинг иқтисодий асоси ишлаб чиқаришни умумлаштиришнинг жуда кучайиб кетганлигини, энг йирик монополиялар қўлида жуда катта капитал тўпланганини акс эттиради, бу, бир томондан, уларнинг қудратини кучайтиради, иккинчи томондан эса, ҳозирги замон ишлаб чиқаришини умумлаштириш даражаси билан ўзлаштиришнинг хусусий капиталистик формаси ўртасидаги зиддиятни кескинлаштириб юборди. Давлатнинг ишлаб чиқариш воситалари ва, шу жумладан, саноат ва транспорт баъзи тармоқларининг эгасига айланганлиги, давлат-хусусий аралаш корхоналарнинг тузилиши, хусусий компаниялар акциясининг давлат томонидан сотиб олиниши, ишлаб чиқаришнинг турли тармоқлари, илмий тадқиқотларга давлат томонидан капитал маблағлар сарфланиши Д.-м. к. ривожланишининг энг муҳим формаларидир. Монополияларнинг қуроли бўлган буржуа давлати миллий даромад ва молия ресурсларини монополистик бирлашмалар манфаатини кўзлаб қайта тақсимлайди, экономикани тартибга солишга уринадики, бу ишлаб чиқаришни ўстириш программаларини ишлаб чиқишда, молия, кредит ва валюта регламентациясида, монополияларнинг ташқи сиёсий экспансияси учун шароит таъминлашда, *ҳарбий-саноат комплекси*ни, шунингдек капиталистик мамлакатларнинг регионал интеграцион группировкаларини тузишда ўз ифодасини топмоқда. Буржуа давлати ўзи қурби етадиган воситалар билан «кризисга қарши тад-

бирлар» деб аталмиш «тадбирлар» ўтказади, меҳнат билан капитал ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солишга интилади, хом ашё билан таъминлашда ва монополистик бирлашмаларнинг маҳсулотини сотишда ёрдам ташкил қилади ва ҳ. к. Бироқ бу тадбирларнинг ҳаммаси фақат вақтинчалик самарага эга ва капитализмни стабиллаштиришга кўмаклашмайди. *Капитализм умумий кризиси* янада кескинлашган шароитда Д.-м. к. ҳукумрон бўлган мамлакатларда социал конфликтлар, муросасиз зиддиятлар бўшамайди. «Давлат-монополистик капитализмнинг диалектикаси шундайки,— дейилади КПСС Программасида,— у буржуазия умид қилганидек, капиталистик системани мустаҳкамламайди, балки капитализм зиддиятларини янада кўпроқ кескинлаштиради, уни тағ-томирига ларзага келтиради. Давлат-монополистик капитализми — социализмни моддий жиҳатдан батамом тайёрлашдир».

ДАВЛАТ (УМУМХАЛҚ) МУЛКИ — қ. *Социалистик мулк.*

ДАВЛАТ СЕКРЕТАРИ — Европа ва Америкадаги қатор мамлакатларда юқори давлат амалдорлари лавозимининг номи, мас., АҚШда Д. с.— *давлат департаментининг* бошлиғи, Буюк Британияда — баъзи идораларнинг бошлиғи (ички ишлар, мудофаа), Бельгияда — амалда министр ўринбосари.

ДАВЛАТ ҚАРЗИ — давлатнинг узилмаган қарзлар ва улар бўйича тўлалмаган процентлар бўйича қарзининг умумий суммаси. Қарзларнинг жойлаштирилишига қараб Д. қ. ички ва ташқи бўлади. Капиталистик давлат Д. қ. бўйича процентларни тўлашни ва қарзни узишни солиқларни ошириш ҳисобига амалга оширадики, бу оддий солиқ тўловчилар елкасига оғир юк бўлиб тушади. Д. қ. ўсиши қоғоз пулларнинг қадрсизланишига, инфляциянинг кучайишига олиб келади. Капитализмнинг умумий кризиси вақтида капиталистик мамлакатлар экономикасини милитарлаштириш ва қуролланиш пойғаси туфайли Д. қ. жуда катта миқдорга етади (мас., АҚШда 1978 йил охирига келиб Д. қ. 785 млрд. долларни ташкил қилди).

ДАУНИНГ-СТРИТ (ингл. Downing Street) — Лондон марказидаги кўча бўлиб, бош министр *резиденцияси*, шунингдек Буюк Британия ташқи ишлар министрлиги ҳам ана шу кўчада жойлашган. «Д.-с.» термини матбуотда кўпинча бу мамлакат ҳукуматининг рамзи сифатида фойдаланилади.

ДЕБАТЛАР (фр. débats) — бирон мажлисда муҳокама қилиш, фикр алмашиш, музокара. Парламент Д.— қонун ёки ҳукумат фаолияти масалалари юзасидан депутатлар ўртасида фикр алмашишнинг расмий ўрнатилган тартиби. Д. термини ҳукуматнинг хатти-ҳаракатини матбуотда, митингларда ва ҳ. к. жамоат томонидан муҳокама қилиш маъносида ишлатилади.

ДЕБЛОКИРОВАНИЕ (лат. de...— бекор қилиш, инг. blockade — қуршов)— қамални тўхтатиш; қамал қилинган пунктни (шаҳарни, қалъани, территорияни) озод қилиш.

ДЕВАЛЬВАЦИЯ (нем. Devaluation, лат. de...— бекор қилиш, пасайтириш ва valere — қадрлашдан)— миллий пул знакларининг олтин билан таъминланганлигини қонуи билан камайтириш ёки чет эл валютасига нисбатан унинг курсини пасайтириш йўли билан мамлакат пул системасини стабиллаштириш усули. Д. пул муомаласини тартибга солишнинг капиталистик мамлакатларда (*ревальвацияга* нисбатан) энг кўп тарқалган усулидир. Ҳозирги вақтда иқтисодий кризис, ривожланишнинг беқарорлиги кучайиши ва экономикани милитарлаштириш, зиддиятларнинг кескинлашганлиги ва ташқи бозорларда рақобатчилик курашининг кучайганлиги оқибатида келиб чиққан кучли инфляция муносабати билан капиталистик мамлакатлар вақт-вақти билан валютани Д. қилишга мажбур бўлмоқдалар.

ДЕЗАВУИРОВАНИЕ (фр. désavouerдан — воз кечиш, рад этиш)— ҳукумат ёки давлатнинг бошқа компетент органининг акти бўлиб, дипломатик вакил ёки бошқа расмий вакил керакли топшириғи бўлмай туриб ёки ўз ваколатидан четга чиқиб, у ёки бу ишга қўл урганлиги тўғрисида ана шу актда билдирилади. Д. одатда воз кечилган дипломатик вакил ёки бошқа расмий вакилнинг чақириб олинишига олиб келади.

ДЕЗИНФОРМАЦИЯ (фр. dés ...дан — рад этиш ва informatiон — хабар)— жамоатчилик фикрини чалғитиш мақсадида ҳақиқат деб тарқатиладиган сохта, ифвогарликдан иборат хабар. Д. буржуазия матбуоти, радио, телевидениеси ва оммавий информациянинг бошқа воситалари томонидан кенг қўлланилади, антикоммунистик кампанияларнинг, социалистик мамлакатларга туҳматларнинг яхши кўрган воситаларидан биттасидир.

«**ДЕИДЕОЛОГИЗАЦИЯ**» (лат. de — бекор қилиш ва идеология)— буржуа ижтимоий фикридаги ғайри илмий концепция бўлиб, унингча социал зиддиятлар бартараф қилиниши натижасида ҳозирги дунёда идеологиянинг охири келиши лозим эмиш. Фан-техника тараққиёти гўё проблемаларни идеологиянинг таъсирсиз илмий ва техникавий ҳал қилиниши зарурлигига олиб келар эмиш. Улар идеологияни субъектив, синфлар ва социал гуруҳлар манфаатларини ифода этишнинг ҳаққонийлигини бузиб кўрсатувчи деб талқин этилади. Ижтимоий тараққиётнинг бориши, идеология ролининг ўсиб бораётганлиги Д.ни рад этмоқда. Ҳозир Фарбда «Д.» концепцияси «реидеологизация» концепцияси билан алмаштирилмоқда. Бу концепция оммани ўз орқасидан эргаштириб кета оладиган ва комму-

нистик дунёқарашга қарши тура оладиган идеология ва идеалларни ишлаб чиқишни талаб қилмоқда.

ДЕКАБРИСТЛАР — рус дворян революционерлари бўлиб, улар самодержавие ва крепостникликка қарши 1825 йил декабрда қўзғолон уюштирган. Россиядаги озодлик ҳаракатининг дворянлар босқичи тўғрисида гапирар экан, В. И. Ленин Д.ни ва А. И. Герценни унинг атоқли арбоблари деб атади. Д. яширин ташкилотлар («Шимолӣ жамият», 1821; «Жанубий жамият», 1821; «Бирлашган славянлар ташкилоти», 1823) тuzдйлар, бироқ Д.нинг таъсири бу ташкилотлар доирасидан четга чиқиб, рус жамиятининг илғор қатламларини қамраб олди. Д.нинг қуроли чикшлари бостирилди. Ҳаракатнинг энг кўзга кўринган ташкилотчилари ва идеологлари (П. Пестель, К. Рилев, С. Муравьев-Апостол, П. Каховский ва М. Бестужев-Рюмин) қатл этилди, 100 дан ортук киши эса каторга, сурғунга ҳукм қилинди, солдатликка туширилди. Д. ҳаракати феодал тартибларга қарши курашган халқ оммасининг норозилигини акс эттирарди. Д. самодержавиени, крепостникликни тугатишни, демократик эркиликлар ўрнатишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Д.нинг дворянларча чекланганлиги халқ революциясидан кўрқишда, кўзғолон вақтида кескин тактика ишлатмаганлигида намоён бўлди.

ДЕКАДЕНТЛИК (фр. *décadent*дан — тушкунлик) — 19-аср охири — 20-аср бошларидаги буржуа *маданиятидаги* кризисли ҳолнинг умумий номи. Улар учун умидсизлик, тушкунлик, ҳаётдан нолиш, ўтакетган индивидуализм кайфияти характерлидир. Декадентлар санъатда сиёсий ва гражданлик темаларидан бош тортар, синфий курашга «мешчанлик» ва қўпол утилитаризм деб қараб, унда ҳар қандай формаларда иштирок этишни рад этар эдилар. Революцияни улар тарихнинг фақат бузувчи кучи деб билдилар. Д.нинг кўп мотивлари кейинчалик санъатдаги модернистик оқимлар томонидан қабул қилиб олинди.

ДЕКЛАРАТИВ (лат. *declarativus* — баёнот, эълон қилувчи) — 1) декларация характерига эга, *декларацияга* эга. 2) Асослаб берилмаган ва конкретлаштирилмаган умумий қондалар ва баёнотларга эга.

ДЕКЛАРАЦИЯ (лат. *declaratio* — баёнот, эълон) — бир томонлама, икки томонлама ёки кўп томонлама акт бўлиб, унда давлатлар, ҳукуматлараро ёки халқаро жамоат ташкилотлари сиёсат, халқаро муносабатлар ёки халқаро ҳуқуқ соҳасидаги принципларни белгилайдилар ёки у ёки бу масалалар бўйича ўз позицияларини баён қиладилар (мас., *Россия халқлари ҳуқуқлари декларацияси*).

ДЕКРЕТ (лат. *decretum* — фармон, қарор) — давлат ҳокимиятининг юқори органи ёки давлат бошқармалари томонидан чиқари-

ладиган актларнинг номларидан биридир. Давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари бўйича ҳукумат (РСФСР Халқ Комиссарлари Совети) қабул қилган қонун, қарорлар Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида Д. деб аталган (мас., *Ер ҳақида Д., Тинчлик ҳақида Д.*).

ДЕЛИМИТАЦИЯ (лат. *delimitatio* — чегаралаш, чегара белгилаш) — тузилган шартномага мувофиқ давлат чегарасини, унинг ўтиш жойларини тасвирлаш ва картгага киритиб белгилаш.

ДЕМАГОГ (грек. *dēmagōgos*) — демагогия билан шуғулланувчи киши (қ. *Демагогия*).

ДЕМАГОГИЯ (грек. *dēmagogia, dēmosdan* — халқ ва *ago* — олиб бораман) — ўзининг ғаразли мақсадларига эришиш учун сохта ваъдалар бериш, фактларни бузиб кўрсатиш, қўпол хушомадгўйлик ёрдамида кишиларга таъсир қилиш; сиёсатбозлик. Д. — кўп буржуа идеологлари ва сиёсатчиларининг характерли белгисидир. Сайлов кампаниялари, *плебисцитлар* даврида оммага таъсир кўрсатиш учун айниқса кенг қўлланилади ва ҳ. к.

ДЕМАРКАЦИЯ (фр. *démarcation*) — чегаралаш; чегарадош давлатлар ўртасида тузилган шартнома ва битимларга асосан давлат чегараларини аниқлаш ва уни жойларда махсус чегара белгилари билан белгилаш. *Демаркация чизиғи* — вақтинча сулҳ эълон қилинган вақтда душман томонлар қўшинларини ажратиб турувчи ёки мағлуб давлат территориясини оккупация зоналарига ажратиб турувчи территория.

ДЕМАРШ (фр. *démarche*) — бир давлат ҳукумати ёки дипломатик органларининг бошқа давлат ҳукумати олдидаги дипломатик чиқиши. Д. илтимос, норозилик, огоҳлантириш ва ҳ. к. тарзида бўлиб, ёзма (*нота* ва ҳ. к.) ёки оғзаки формада ифода этилиши мумкин.

ДЕМИЛИТАРИЗАЦИЯ (лат. *de ...* — бекор қилиш ва *militaris* — ҳарбий) — *халқаро ҳуқуқда* давлатлар билан келишиб қабул қилинган тadbирлар бўлиб, унда муайян территорияда мавжуд ҳарбий истеҳкомлар ва иншоотларни сақлаб туриш ёки янгиларини қуриш (қисман Д.) ва (жамоат тартибини сақлаб туриш учун зарур бўлган чекланган қўшилмалардан ташқари) қуролли кучлар сақлашни тақиқлаш кўзда тутилади. *Территорияни Д.* (тўла ёки қиоман) манфаатдор давлатлар ўртасида, одатда, халқаро шартномага асосан амалга оширилади. *Зонани Д.* кўпинча давлат чегаралари бўйлаб ёки муваққат демаркацион чизиқлар бўйлаб ўрнатилади (мас., 1953 йилда Кореяда сулҳ тузаётган вақтда). 1961 йил 23.VI да кучга кирган кўп томонлама шартномага мувофиқ Антарктида тўла демилитаризация қилинган зона ҳисобланади.

ДЕМОБИЛИЗАЦИЯ (лат. de... — бекор қилиш ва mobilis — ҳаракатчан) — 1) армиянинг сон составини қисқартириш ёки ҳақиқий ҳарбий хизмат муддатини ўтаб бўлган ҳарбийларни бўшатиш. 2) Қурулми кучларни, шунингдек халқ хўжалигининг маълум тармоқларини ҳарбий ҳолатдан тинчлик ҳолатига ўтказиш. 3) (*Кўч.*) активликни, ҳушёрликни бўшаштириш, энергиянинг тушиши.

ДЕМОГРАФИЯ (грек. *dēmos* — халқ ва *grāphō* — ёзаман) — ижтимоий фанлардан бири бўлиб, аҳолини ва унинг ривожланиш қонуниятларини ўрганади. Аҳолининг тўлиб туришини, унинг сонини, составини ва табиий ҳаракат таъсири остида унинг жойлашишини (туғилиши, ўлими), аҳолининг миграцияси ва сафарбарлигини тадқиқ қилиш. Д.да марказий ўрни эгаллайди. Марксистик Д. конкрет ижтимоий муҳитда кечадиган аҳолининг тўлдирилиши жамият ҳаётининг социал-иқтисодий шароитлари билан белгиланади, деган қондага амал қилади. Д. шунингдек аҳоли ўсишининг жамият тараққиётига таъсирини, жумладан, меҳнат ресурслари состави ва ҳаракатини ўрганади. Д.нинг ривожланиши муҳим идеологик, сиёсий ва амалий, жумладан, ривожланаётган мамлакатларнинг иқтисодий қийинчиликларига аҳолининг кўпайиши сабабчи деб тушунтираётган, шунингдек урушларни пропаганда қилишни ва қуруланиш пойгасини ана шу билан оқлаётган буржуа мальтусчилик ва неомальтусчилик назарияларини фош этишда муҳим аҳамиятга эга. (қ. *Мальтусчилик*). Аҳолини, унинг составини ва жойлашишини, унинг тўлиш қонуниятларини ўрганиш, демографик процессларнинг келгусидаги оқимини олдиндан ўрганиш социализм мамлакатларида айниқса муҳимдир. Бу тадқиқотларнинг ҳаммаси социализм мамлакатларида ҳукуматнинг одамнинг моддий фаровонлигини яхшилашга, уни ҳар томонлама ривожлантиришга қаратилган тадбирларда амалий қўлланилмоқда.

ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ — мамлакатда *демократия* принципларини қарор топтириш процесси, демократик тузумни изчил ўрнатиш ва ривожлантириш.

«ДЕМОКРАТИК СОЦИАЛИЗМ» — демократик реформалар йўли билан капитализмни социализмга айлантиришда реформистик назария ва сиёсий концепция. «Д. с.» *идеологияси* марксизм-ленинизмга душман, коммунистик ва ишчи партияларнинг амалий фаолиятига қарши қаратилган. Эски оппортунистик ғояларни ҳозирги замон буржуа назариялари билан янгилаб, «Д. с.» тарафдорлари марксча-ленинча назариянинг энг муҳим қондаларини — синфлар ва *синфий кураш* тўғрисидаги, ишчилар синфининг тарихий миссияси тўғрисидаги, *империализм* тўғрисидаги, социалистик революция ва *пролетариат диктатураси* тўғрисидаги қондаларни рад этмоқдалар, «халқ» капитализми, капиталистик жамиятни, буржуа давлатини

«Ялли роҳат-фароғат давлатига» айланиш ғоясини тарғиб қилмоқдалар. «Д. с.»нинг асосий қондалари 1951 йилда *Социалистик интернационалнинг* таъсис конгрессида қабул қилинган «Демократик социализмнинг мақсадлари ва вазифалари» деган декларацияда баён қилинган.

ДЕМОКРАТИК ЦЕНТРАЛИЗМ — социалистик давлатни идора этиш, коммунистик партия, социалистик давлатнинг тузилиш ва фаолият принципи. СССРда ва бошқа социалистик мамлакатларда партия, давлат ва хўжалик раҳбарлигига Д. ц. асос қилиб олинган. Д. ц. ўзаро боғлиқ бўлган иккита ташкилий бошланиш — демократизм ва централизмнинг бирлигида ифодаланади. Демократизм раҳбар органларнинг сайлаб қўйилиши, уларнинг омма олдида масъулиги ва уларга ҳисоб бериб туришини кўзда тутади. Централизм ягона сиёсатни амалга оширишда, қуйи органларнинг юқори органларга, озчиликнинг кўпчиликка бўйсунушида намоён бўлади. Д. ц. ягона раҳбарликни жойлардаги ташаббускорлик ва ижодий активлик билан, ҳар бир давлат органининг ва мансабдор шахснинг топирилган иш учун масъулияти билан бирга қўшади. Д. ц. принципи туфайли жамият тараққиётини муайян мақсад сари йўналтиришга, умумдавлат ва маҳаллий манфаатларнинг муштараклигига эришилади.

КПСС XXV съезди идора этишнинг ташкилий структурасини ва усулларини такомиллаштира бориб, Д. ц. нинг иккала бошланишини мустақамлаш — централизмни ривожлантириш, бу билан маҳаллийчилик ва маҳкамачилик тенденцияларига йўл қўймаслик, шунингдек демократик асосларни ривожлантириш, жойлардаги ташаббусни ҳар томонлама рағбатлантириш ҳам муҳимдир, деб қайд этди.

ДЕМОКРАТИЯ (грек. *dēmokratia* — халқ ҳокимияти, *dēmos* — халқ ва *kratos* — ҳокимиятдан) — халқ ҳокимияти, граждандарнинг озодлиги ва тенглиги принципларини эълон қилишга асосланган сиёсий тузум формаси. Д. озчиликнинг кўпчиликка бўйсунушини, давлат ҳокимияти асосий органларининг сайлаб қўйилишини, сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар мавжудлигини кўзда тутади. Ваколатли Д. институтлари (сайлаб қўйиладиган муассасалар — парламентлар ва ҳ. к.) ва бевосита Д. (референдумлар, давлат ҳаёти масалаларининг умумхалқ муҳокамаси, жамоат ташкилотлари фаолияти) фарқ қилинади.

Марксизм-ленинизм Д.ни жамият ҳаётининг моддий шароитлари ва унинг синфий структураси билан мустақам алоқада олиб қарайди. Синфий жамиятда Д. ҳукмрон синф диктатурасининг ифодасидир. Эксплуататорлик тузуми — қулдорлик, феодал ва буржуа тузуми шароитида Д. институтлари ишлаб чиқариш воситалари ва сиёсий ҳокимият қайси синф қўлида бўлса шу синфларга, яъни

қулдорларга, феодалларга ва буржуазияга хизмат қилиб келди ва хизмат қилмоқда. Эксплуататорлик жамияти Д.сининг энг ривожланган тарихий типни бўлган буржуа Д.си тўғрисида гапириб В. И. Ленин бундай деган эди: у «тор, кесилган, сохта, иккиюзламачи демократия, бойлар учун жаннат, эксплуатация қилинувчилар, камбағаллар учун тузоқ ва алдамчиликдир». Шу билан бирга буржуа Д.си феодал сиёсий тузумга нисбатан прогрессдир. Капитализм шароитида ишчилар ҳаракати ва ишчилар синфи ташкилотини ривожлантириш учун анча кенг имкониятлар вужудга келтириладикки, улар Д.ни янги социал асосда кенгайтириш ва янгилаш учун курашадилар.

Социалистик демократия — сиёсий Д.нинг юқори типидир. Унинг иқтисодий асосини ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулкчилиги ташкил этади. Бу кишилар ўртасида тенглик ва ҳақиқий эркинликни қарор топтиришнинг ишончли заминидир. Социализм шароитида меҳнаткашлар оммаси маданий жамиятлар тарихида биринчи марта овоз бериш ва сайловлардагина эмас, балки давлатни идора этишда ҳам мустақил қатнашиш даражасигача кўтариладилар. Социалистик демократия амалда барча граждандарга қонун олдида тенглик, ҳақиқий тўғри ва тенг сайлов ҳуқуқи (яширин овоз бериш йўли билан) беради. У сиёсий эркинликлар ва социал-иқтисодий ҳуқуқларни фақат эълон қилибгина қолмай, балки шу билан бирга уларни ишончли гарантиялайди ҳам. Социалистик Д.нинг буржуа Д.сидан принципиал фарқларидан бири ана шундадир. Социализм даврида ваколатли Д. билан бир қаторда бевосита Д.нинг турли формалари ҳам алоҳида ривожлантириладикки, бу жамоат ташкилотларининг фаолиятида, халқ контроли системасида, фоят муҳим қонунлар лойиҳасини муҳокама қилишда ва ҳ.к. ўз ифодасини топмоқда. Коммунистик партия социалистик Д.ни ривожлантириш бугун процессининг етакчи кучи бўлиб, у давлат ва меҳнаткашлар жамоат ташкилотларининг ҳаммасига раҳбарлик қилади ва ўз сиёсатида социалистик жамиятдаги барча синф ва қатламлар манфаатларини акс эттиради.

СССР ва б. социализм мамлакатларининг тажрибаси социализмсиз ҳақиқий Д. бўлмаганидек, социалистик Д.ни муттасил ривожлантирмай ва такомиллаштирмай туриб социализм ҳам бўлиши мумкин эмаслигини рад қилиб бўлмайдиган қилиб тасдиқлади. СССРда қурилган етук социализм шароитида социалистик Д.нинг иқтисодий базаси кенгайди, граждандарнинг ҳуқуқлари анча асосли моддий асос билан бойиди, ана шу ҳуқуқларнинг гарантияси мустақамланди. Мамлакат ҳаётини идора этишда меҳнаткашлар оммасининг тобора кенгроқ ва активроқ қатнашиши совет жамияти сиёсий ривожланишининг марказий йўналиши бўлди. Социалистик

Д. принциплари, совет граждaнларининг ҳуқуқ ва эркинликлари СССР Конституциясида қонун билан мустақамланган. Коммунистик қурилиш процессида амалга оширилаётган социалистик Д.ни ҳар томонлама ривожлантириш оқибат натижада давлатни *ижтимоий коммунистик ўз-ўзини бошқариш* билан алмаштиришга олиб келади.

ДЕМОКРАТ-ЮРИСТЛАРНИНГ ХАЛҚАРО АССОЦИАЦИЯСИ (ДЮХА)— прогрессив юристларнинг демократик ташкилоти. Немис-фашист боқинчиларига қарши кураш иштирокчилари бўлган юристларнинг 1946 йил Парижда бўлиб ўтган Халқаро конференциясида тузилган. Уз сафида 70 дан ортқ мамлакат юристларини бирлаштиради. Совет юристларининг ассоциацияси — ДЮХАнинг коллектив аъзоси (1947 йилдан буён). ДЮХАнинг Устави 1947 йилда қабул қилинган. 1956 йилда қайта қараб чиқилган. Ассоциация халқаро қонунчиликка риоя қилиниши учун, халқаро муносабатларда ўзбошимчалик ва зўравонликка қарши курашади, тинчлик ва халқаро хавфсизликни, демократик ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилиб чиқади, барча халқларнинг мустақиллик учун ҳуқуқини ёқлаб чиқади. ДЮХАнинг юқори органи — конгресс. Қароргоҳи — Брюсселда (Бельгия).

ДЕМОКРАТИК ЁШЛАРНИНГ ЖАҲОН ФЕДЕРАЦИЯСИ (ДЕЖФ)— демократик ёшларнинг ҳукуматники бўлмаган жуда катта халқаро ташкилотидир. 1945 йилда Лондонда тузилган. Жаҳондаги 130 мамлакатнинг ёшлар ташкилоти унинг аъзоларидир. ДЕЖФ ёшларни сиёсий ва диний қарашлари, ирқи ва миллатига қарамай бирлаштиради. Тинчлик учун, ёшларнинг ҳуқуқи, халқлар мустақиллиги, тараққийпарвар ёшларнинг интернационал жипслашиши учун, империализмга, мустамлакачилик ва неокOLONиализм, фашизм ва ирқчиликка қарши курашмоқда. Совет ёшлар ташкилоти ДЕЖФ ташкил бўлгандан бошлаб унга аъзо. ДЕЖФнинг юқори органи — ассамблеядир. Қароргоҳи — Будапештда (Венгрия).

ДЕМПИНГ (ингл. dumping, dumpдан — улоқтириб ташлаш)— ташқи бозорларда товарларни ғоятда паст баҳоларда сотиш бўлиб, бу баҳо кўпинча ишлаб чиқариш чикимидан ҳам паст бўлади. Юқори таможня божлари билан бирга империалистик *протекционизм* системасининг ташқи бозорлар босиб олишга, дефицит валюта маблагларига эга бўлиб олишга ва ички бозорда монопол юқори баҳоларни сақлаб туришга қаратилган тадбирларидан биридир. Ички бозорда монопол юқори баҳоларни сақлаб туриш меҳнаткашлар оммасининг моддий аҳволининг ёмонлашишига олиб келади.

ДЕНАТУРАЛИЗАЦИЯ (лат. de...дан — бекор қилиш ва naturalis — табиий)— граждaннинг мазкур давлат фуқаролигидан

чиқиши ёки унинг ана шу давлат фуқаролигидан маҳрум қилиниши (тақ. *Натурализация*).

ДЕНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ (лат. de ...— бекор қилиш ва *национализация*)— национализация қилинган мулкларни давлат томонидан собиқ эгаларига қайтариб бериш (мас., Чилида Пиночет хунтаси ҳокимият тепасига келгандан кейин шундай бўлди).

ДЕНАЦИФИКАЦИЯ (лат. de ...— бекор қилиш)— гитлерчилар режими тугатилгандан кейин мамлакатдаги демократик қайта ўзгартишларни енгиллатиш учун Германиянинг ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий ҳаётини *фашизмдан* (нацизмдан) тозалаш процесси. 1945 йил *Потсдам конференцияси* ва Германиядаги Контроль кенгашининг Д. ўтказиш тўғрисидаги қароридан (1945 йил октябрь) национал-социалистик (фашист) партиясини йўқ қилиш, нацистларнинг барча идораларини тугатиш, ҳар қандай нацистлик фаолиятининг олдини олиш, ҳарбий жиноятлар қилишда айбдор бўлган шахсларни судга бериш, нацистларни барча лавозимлардан узоқлаштириш, фашист қонувларини бекор қилиш ва ҳ. к. кўзда тутилган эди. Германия Демократик Республикаси территориясида Д. тўла амалга оширилган. ГФРда маъмурлар йўл қўйиб бергани учун турли неонацист гуруҳлар, жамиятлар ва ташкилотлар ҳозиргача иш олиб бормоқда.

ДЕНОМИНАЦИЯ (лат. de ...— бекор қилиш, *renomination*— ном, от, ном қўйиш)— пул ислоҳоти ўтказилган вақтда қоғоз пулларнинг номини ва ёзиб қўйилган қийматини ўзгартириш.

ДЕНОНСАЦИЯ (фр. *dénoncer*— эълон қилиш, бекор қилмоқ)— денонсация қилиш— бир давлат томонидан иккинчи бир давлатга ўзлари ўртасида тузилган шартнома ёки битимнинг бекор қилинганлиги тўғрисида хабар берилиши.

ДЕПАРТАМЕНТ (фр. *département*)— 1) чор Россиясида — юқори маъмурий ва суд идоралари бўлимлари ёки бошқармаларининг номи. 2) Францияда — асосий маъмурий-территориал бирлик. 3) Баъзи давлатларда — идора, министрликнинг номи (мас., АҚШда ташқи ишлар министрлиги давлат Д. дейилади).

ДЕПОЗИТАРИЙ (лат. *depositum*— сақлаш учун берилган нарса)— халқаро ҳуқуқда — шартнома тузишда қатнашган давлатларнинг келишувига мувофиқ архивига топширилган кўп томонлама халқаро шартноманинг ҳақиқий текстини сақловчи давлат ёки халқаро ташкилот. Д.га шунингдек ратификацион ёрлиқлар, қўшилганлик тўғрисидаги, шартнома бекор (*денонсация*) қилинганлиги тўғрисидаги декларациялар ва шартномага тааллуқли бошқа ҳужжатлар ҳам берилади. СССР бир қанча халқаро шартномаларнинг, шу жумладан ядро қуролини атмосферада, космик фазода ва сув остида синашни тақиқлаш тўғрисида 1963 йил 5.VIII да имзоланган

Москва шартномасининг; Ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисида 1968 йил I.VII да имзоланган ва бошқа шартномаларнинг Д.си (сақловчиси) дир.

ДЕПОНЕНТЛАШ (лат. *deponere* — сақлаш учун бериш)— 1) қимматбаҳо қоғоз, пул ва ҳ. к. давлат муассасаларига (мас., банк ёки нотариал конторага) сақлаш учун бериш. Ана шу муассаса ихтиёрига вақтинчалик ўтган бу пул ёки қимматбаҳо қоғозлар уларни қўйган одамлар ёки берилиши мўлжалланган кишилар қўлига қайтиб боради. 2) Ратификация ёрлиқларини муайян давлатга ёки давлатларга, халқаро органларга ёки шундай ташкилотнинг бош ижрочисига сақлаш учун бериш.

ДЕПОРТАЦИЯ (лат. *deportatio* — айнан олиб кетиш)— шахсни зўрлик билан (мажбуран) давлатнинг ташқарисига кўчириб юбориш. Тегишли рухсатсиз бирон давлат территориясида юрган чет элликлар ва *апатридларга* ҳамда «кисталмаган шахсларнинг» бошқа категорияларига нисбатан қўлланилади.

ДЕПРЕССИЯ (лат. *depressio* — босиш, эзиш)— капиталистик экономикада — sanoat циклининг ортиқча товар ишлаб чиқариш кризисидан кейин рўй берадиган фазаси; бу фаза экономика ривожланмай қолиши, товарларга талаб кучсиз бўлиши билан характерланади. *Капитализм умумий кризиси* даврида депрессия фазалари чўзилиб кетади.

ДЕПУТАТ (лат. *deputatus* — юборилган)— ҳокимият органларига сайлаб қўйиладиган вакил. СССРда Д.— халқнинг халқ депутатлари Советларидаги мухтор вакилидир. Д.нинг ҳуқуқий мавқеи 1972 йилда СССР Олий Совети томонидан қабул қилинган Депутатлар статуси тўғрисидаги қонун билан регламентация қилинади. Унда Д.нинг Советдаги фаолияти билан боғлиқ ваколатлари, шунингдек тегишли давлат ва жамоат органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар раҳбарларининг Д.га нисбатан мажбуриятлари белгилаб берилган. Д.нинг асосий ваколатлари СССР Конституциясида қайд этилган.

Д.лар Советларнинг ишида қатнашиб, давлат, хўжалик ва социал-маданий қурилиш масалаларини ҳал этадилар, Советларнинг қарорлари ҳаётда амалга оширилишини ташкил қиладилар, давлат органларининг, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг иши устидан контроллик қиладилар. Д.нинг дахлсизлиги, шунингдек депутатлик фаолиятининг бошқа гарантиялари таъминланади. Д. ўз фаолиятида сайлов округи аҳолисининг талабларини ҳисобга олиб, умумдавлат манфаатларига амал қиладди. Д. *сайловчиларнинг нақзаларини* амалга оширишга эришади, ўз иши ва Советларнинг иши тўғрисида сайловчилар олдиди, шунингдек уни депутатликка номзод қилиб кўрсатган коллективлар ва жамоат ташкилотлари олди-

да ҳисоб бериб туриши шарт. Сайловчиларнинг юксак ишончини оқламаган депутат сайловчилар кўпчилигининг қарори билан қонунда белгиланган тартибда исталган вақтда чақириб олиниши мумкин.

Д. ўз ваколатларини ишлаб чиқариш ёки хизмат фаолиятини тўхтатмаган ҳолда амалга оширади.

ДЕСПОТИЗМ (грек. *despotéia* — чекланмаган ҳокимият) — давлат қурилиши системаси, чекланмаган *монархия* бўлиб, ҳокимиятнинг тўла ўзбошимчалиги, фуқароларнинг ҳуқуқсизлиги билан характерланади. 2) (*Кўч.*) мустабид ҳокимият, фуқароларга нисбатан ўзбошимчалик. Деспот — чекланмаган ва қаттиқ қўл ҳоким, мустабид одам, золим.

ДЕСТАБИЛИЗАЦИЯ (лат. *de...* — бекор қилиш ва *stabilis* — барқарор, доимий) (стабилизацияга қарши) — муносаббатларнинг бузилиши, беқарор вазиятни вужудга келтиришдир. Д. термини сиёсий адабиётда айрим мамлакатларнинг ички тараққиётида ёки регион кўламида шундай вазиятларни характерлаш учун қўлланиладики, бунда сиёсий кучлар нисбати ўзгариши ёки ташқаридан бўладиган таъсир туфайли вазиятда кескин ўзгаришлар бўлиши мумкинлиги яққол кўзга ташланиб қолади. Баъзи бир мамлакатларда, жумладан Чилида, ЦРУ ва бошқа Америка давлат идоралари иқтисодий бойкот, прогрессив сиёсий арбобларга қарши террор уюштириш, матбуотни сотиб олиш ва бошқа қўпоровчилик ҳаракатлари билан вазиятни Д. қилиш актив амалга оширилди. Европа вазиятини Д. қилиш АҚШ ва НАТОнинг бир қатор Ғарбий Европа давлатлари территорияларида янги типдаги америка ракета-ядро қуролини жойлаштириш планларини амалга оширишларига ёрдам бериши мумкин.

ДЕ-ФАКТО (лат. *de facto*) — ҳақиқатда, амалда; ҳақиқатда мавжуд бўлиб, бироқ юридик жиҳатдан расмийлаштирилмаган (тақ. *Де-юре*). Мас., Англия билан СССРнинг муносабатлари 1921 йилдан 1924 йилгача ана шундай бўлган эди.

ДЕФИНИЦИЯ (лат. *definitio*) — бирон тушунчанинг асосий мазмунини (илмий асарларда, луғатларда, юридик ва б. ҳужжатларда) қисқача баён қилиб бериш. Д. предмет ёки ҳодисаларнинг муҳим белгиларини ўз ичига олиши керак.

ДЕФЛЯЦИЯ (лат. *deflare* — пуфлаб тушириш) — инфляция даврида муомалада бўлган қоғоз пулларнинг харид қувватини ошириш мақсадида уларнинг сонини камайтириш. Бу буржуа давлатлари ҳукуматлари томонидан меҳнаткашларга қўшимча солиқ солиш, социал-маданий мақсадларга қилинадиган сарфларни камайтириш ва, одатда, меҳнаткашларнинг аҳолини ёмонлаштирувчи бошқа тадбирларни кўриш йўли билан амалга оширилади.

ДЕҲҚОНЛАР — ижтимоий синфларнинг энг қадимгиси ва кўп сонлиси бўлиб, ҳозирги жамиятда ер шари аҳолисининг ярмидан кўпини ташкил этади. Феодализм ва капитализм шароитида Д.—индивидуал хўжалигини ўзининг шахсий ишлаб чиқариш воситалари ва ўз оиласининг кучи билан юритувчи майда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқарувчиларининг йиғиндисидир, социализм шароитида эса Д.— ишлаб чиқариш воситаларига биргаликда эгаллик қилувчи ва коллектив хўжалик юритувчи қишлоқ хўжалик кооперативлари (аксарият ишлаб чиқарувчи) аъзоларининг йиғиндисидир.

Д. ибтидоий жамоа тузумининг бўлиниб кетиши жараёнида алоҳида ижтимоий синф сифатида шаклланади, феодализм даврида эксплуатация қилинувчи асосий синфдир. Капитализмнинг қишлоқ хўжалигига суқилиб кириши Д.нинг бўлиниб кетиши билан бирга боради. Ундан қишлоқ хўжалик пролетариати, ярим пролетарлар (яъни ёлланиб ишлашга мажбур бўладиган деҳқонлар), камбағаллар, ўрта ҳол деҳқонлар ва қишлоқ буржуазияси — қулоқлар ажралиб чиқади. Ўрта ҳол Д. табиати икки ёқламадир: меҳнаткаш ва эксплуатация қилинувчилар сифатида улар пролетариат томон, хусусий мулкчилар сифатида эса буржуазия томон интилади. Эксплуатациянинг турли формаларига қарши курашда ишчилар синфи билан меҳнаткаш деҳқонларнинг туб манфаатлари бир-бирига мос тушади. Бу ишчилар синфи билан Д. иттифоқининг иқтисодий асосини ташкил қилади. Бу иттифоқда ишчилар синфи раҳбарлик ролинини ўйнайди. Ишчилар синфи билан меҳнаткаш Д. иттифоқини мустаҳкамлаш коммунистик ва ишчи партиялар стратегияси ва тактикасида белгилувчи жиҳатлардан биридир.

Ривожланаётган мамлакатларда Д.— энг кўп сонли синф бўлиб, бу мамлакатларнинг кўпчилигида аҳволининг асосий қисмини ташкил этади. Шу сабабли Д. позицияси тўғрисидаги масала Осиё ва Африкадаги революцион процесснинг марказий масаласидир. «Дунёнинг бу районидаги деҳқонлар — қудратли революцион кучдир. Бироқ бу, одатда, — стихияли куч бўлиб, иккиланишлар, идеология ва сиёсатдаги барча қарама-қаршиликлар ана шу стихияликдан келиб чиқади» (Коммунистик ва ишчи партияларнинг халқаро Кенгаши, 1969).

Социализм шароитида Д. социалистик жамиятнинг асосий синфларидан бири бўлиб қолади. Помешчик ва йирик капиталистик ер эгаллигини тугатган революцион қайта ўзгартишлар натижасида ерив ва кам ерли деҳқонлар ер, йирик мулкдорлардан тортиб олинган асбоб-ускуна ва chorvanning бир қисмини олди. Д.ни ишлаб чиқариш жиҳатидан кооперациялаш, миллионлаб хусусий деҳқон хўжаликларини йирик коллектив хўжаликларга айлан-

тириш иқтисодий муносабатларда ва деҳқон ҳаётининг барча укладларидаги революцияни билдиради.

Совет Д. эндиликда революциядан олдинги ва ҳатто социализм асослари қурилган даврдаги деҳқонлардан тубдан фарқ қилади. Малакали механизациялашган меҳнат билан шуғулланувчи ходимлар колхозчилар орасида етакчи сиймо бўлиб қолдилар. Колхозчиларнинг 56% дан ортиги олий ва ўрта (тўла ва тўлиқсиз) маълумотга эга. Ўзининг социал мавқеи жиҳатидан Д. ишчилар синфига тобора яқинлашмоқдалар, унинг турмуш тарзи кўп жиҳатдан шаҳар аҳолисининг турмуш тарзига ўхшаб қолди. Колхоз тузуми шароитларида ўсиб етишган ҳозирги деҳқонлар учун коллективчилик психологияси, коммунизм ишига содиқлик характерлидир.

ДЕ-ЮРЕ (лат. de jure) — юридик, қонунав (мас., чет эл давлатлари томонидан янги ҳукумати *де-факто* деб танишдан фарқли ўлароқ, де-юре деб таниш).

ДЖИМКРОУИЗМ (ингл. jimcrowism, Jim Crowдан — АҚШда негрларнинг ҳақоратомуз мажозий номи) — АҚШда негр аҳолисининг: меҳнат, маълумот, соғлиқни сақлаш масалаларида, уй-жой масаласида, сиёсий, шу жумладан сайлов ҳуқуқлари ва б. масалаларда *сегрегация* қилиниши ва *камситилишини* абадийлаштиришга қаратилган ирқчилик тадбирлари ва традициялари системаси. Д. системаси АҚШнинг ҳукмрон доиралари томонидан 19-асрнинг учинчи чораги — 20-асрнинг бошларида барпо этилган эди.

ДЖИНГОИЗМ (ингл. jingoism) — ўта шовинистик қарашларни (қ. *Шовинизм*) ва кайфиятларни кўрсатиш мақсадида инглиз тилида сўзлашадиган мамлакатларда айрим вақтларда қўлланиладиган термин. Империя шовинистларининг лақаби бўлган «джинго» сўзидан келиб чиққан бўлиб, у 19-асрнинг 70-йилларидан бошлаб Англияда қўлланила бошланган. Кейинчалик АҚШда, айниқса америка империализмининг очиқ ташқи сиёсий экспансияси даврида кенг қўлланила бошлади. Д. «Монро доктринаси», «катта сўйил сиёсати» (қ. «*Катта сўйил сиёсати*») деб аталмиш сиёсат ва б. агрессив «доктриналар» ва схемалар доирасида бошқа мамлакатларга АҚШ диктатини мажбуран қабул қилдиришнинг энг қўпол формалари тарафдорлари учун характерлидир. Бундан ташқари, Америка Д. АҚШдаги оқ танли аҳолининг бошқа халқлар устидан ирқий устунлиги белгиларини қабул қилди. Вақт ўтиши билан Д. термин сифатида, гарчанд ҳозирги кунгача истеъмолдан тўла чиқиб кетмаган бўлса ҳам, кам учрайди. Бу ном билан аталган қарашлар эса АҚШда қадимгидек ҳали ҳам кенг қўлланилмоқда.

ДЖОН БУЛЛЬ (ингл. John Bull) — Англия (Буюк Британия), инглиз буржуазиясининг, очкўз ва қайсар инглиз буржуазиясининг кинояли йиғма номи. Бу ном инглиз қиролчаси Аннанинг сарой

врачи Дж. Арбетнотнинг (18-аср бошлари) памфлетларидаги бош персонаж номидан олинган.

ДЗАЙБАЦУ — ҳозирги Япониянинг монополиялари ва молия олигархияси. Иккинчи жаҳон урушидан кейин, айниқса 60-йиллардан бошлаб ишлаб чиқариш ва капитал концентрациялашуви ва кучайиши муносабати билан Д. мамлакатнинг энг йирик банкларини, саноат, савдо ва страхование компанияларини бирлаштирувчи молия-монополистик группалар формасида чиқади.

ДИАЛЕКТИКА (грек. *dialektikē* — баҳслашиш маҳорати) — умумий алоқалар тўғрисидаги, табиат, жамият ва тафаккур тараққиётининг энг умумий қонунлари тўғрисидаги таълимот. Д. метафизикага тўғридан-тўғри қарама-қаршидир. К. Маркс билан Ф. Энгельс Д. ни илмий, изчил материалистик талқин қилиб бердилар. В. И. Ленин материалистик Д.ни ривожлантиришга жуда катта ҳисса қўшди.

Материалистик Д. табиат ва жамият ҳодисалари тараққиётининг реал рўй берадиган процессидан келиб чиқади. Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши бу тараққиёт процессининг ички манбаи деб қаралади. В. И. Ленин қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонунини Д.нинг ядроси деб атади. Тараққиёт тўғрисидаги таълимот сифатида Д.ни тавсифлар экан, В. И. Ленин унинг қуйидаги характерли белгиларини ҳам қайд этиб ўтдики улар қуйидагилардан иборат: спираль бўйлаб ривожланиш, яъни босиб ўтилган босқични қайтариш, бироқ анча юқори заминда қайтариш (инкорнинг қонуни); сакраб-сакраб, ҳалокатли, революцион ривожланиш; миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш йўли билан ривожланиш; ҳар бир ҳодиса ҳамма томонларининг ўзаро боғлиқлиги ва мустақкам алоқаси, ҳаракатнинг ягона, қонуний жаҳон процессини ҳосил қилувчи алоқалардир. Умумий алоқа принципларини Ленин Д.нинг асосий принципларидан бири деб ҳисоблаган эди. Бу принципдан қуйидаги методологик хулоса чиқади: предметни ҳақиқатан билиш учун унинг ҳамма томонларини, барча алоқаларини ва воситаларини ўрганиш керак.

Материалистик Д. — изчил революцион таълимотдир. Табиатни, ижтимоий ҳодисаларни ва онгни анализ қилишга диалектик-материалистик нуқтан назардан ёндашиш тараққиёт қонуниятлари ва ҳаракатга келтирувчи кучларини очишга ҳамда келажакни олдиндан кўришга, инсоният тараққиётига кўмаклашишга имкон беради.

ДИАЛЕКТИК МАТЕРИАЛИЗМ — илмий философий дунёқараш, марксча-ленинча таълимотнинг таркибий қисмларидан бири, унинг умумназарий асосидир. Д. м. К. Маркс билан Ф. Энгельс томонидан ишлаб чиқилди, В. И. Ленин томонидан ижодий ривожлантирилди.

Д. м. материалистик философияни ривожлантириш ва оламга диалектик қараш асосида, фан ютуқлари ҳамда революцион ишчилар ҳаракати практикаси билан мустаҳкам алоқада вужудга келди. Ижтимоий тараққиётнинг боришига диалектик-материалистик қарашни ишлаб чиқиш ва унинг қонунлари (қ. *Тарихий материализм*) Д. м. ни шакллантиришнинг муҳим элементи бўлди. Д. м. материяни оламнинг яккаю-ягона асоси, предмет ва ҳодисаларнинг ўзаро умумий алоқада эканлигини, оламнинг ўзининг ичида амал қилувчи ички зиддиятлар натижасида унинг ҳаракат қилиши ва ривожланишини эътироф этишдан келиб чиқади. Д. м. онгни материя ҳаракатининг юқори даражада уюшган формасига хос нарса, объектив реалликнинг натижаси деб қарайди. Илмий тушунтиришни ва воқеликни анализ қилишни оламни революцион-амалий ўзгартириш идеяси билан бирга қўйиш Д. м. нинг характерли белгисидир. Энг революцион, ишчилар синфининг дунёқараши бўлиб қолган марксистик философиянинг синфий илдиэлари ана шунда ўз ифодасини топади.

Д. м.— марксчи-ленинчи коммунистик ва ишчи партиялар фаолиятининг философик асоси, капитализмдан озод бўлиш ва коммунизм ғалабаси учун курашда, буржуа философиясига, ҳозирги замон ревизионизми ва догматизмининг турли оқимларига қарши курашда ишчилар синфининг қуроли бўлиб хизмат қилади. Д. м. ҳозирги замон фанининг ютуқларига ва илгор ижтимоий практикага асосланиб, доимо ривожланиб ва бойиб боради.

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ (лат. *diversus*дан — турли ва *facere* — қилиш)—1) турли-туманлик, ўзгариш. 2) Капитал концентрациялашувининг формаларидан бири бўлиб, у илгари ихтисослаштирилган (саноат, транспорт, қурилиш, молия ва ҳ. к.) фирмаларнинг ишлаб чиқаришнинг бошқа тармоқларига, хизмат кўрсатиш соҳаларига суқилиб кириши билан бўлиқдир. Бу ғоят турли-туман товарлар ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи, шунингдек илмий тадқиқотлар ҳамда ишлаб чиқаришлар билан банд кўп тармоқли комплекслар вужудга келишига олиб келади. 3) Давлатнинг миллий халқ хўжалик комплексининг замонвий кўп тармоқли структурасини вужудга келтиришга қаратилган сиёсати; комплекс кўп тармоқли ривожланиш.

ДИВЕРСИЯ (лат. *diversio* — четга чиқиш, чалғитиш)—1) махсус тайёрланган агентлар ёки гуруҳлар томонидан бирон давлат территориясида ёки душман томонидан босиб олинган территорияда унинг иқтисодий ва ҳарбий кучларини кучсизлантириш, шунингдек аҳолининг маънавий ҳолатига таъсир ўтказиш мақсадида тинчлик ва ҳарбий вақтларда амалга оширилаётган қўпоровчилик ҳаракатлари (ўт қўйиш, бузиш ва ҳ. к.). 2) Идеологик Д.— «психологик

уруш» методларидан бири, радио, телевидение, матбуот орқали социалистик мамлакатларга, прогрессив сиёсий тузумга қарши олиб бориладиган провокацион программа.

ДИВИДЕНД (лат. *dividendus* — тақсимланиши лозим бўлган) — акция эгасига тўланадиган фойда. Д.нинг миқдори, одатда, ссуда процентининг ҳажмидан ошиб кетади. Бу пул эгасини акциялар сотиб олишдан манфаатдор қилади. Акцияларнинг асосий қисmini ўз қўлига тўллаб олган монополиялар даромадларнинг катта қисmini Д. тарзида олади.

ДИКСИКРАТЛАР (ингл. *Dixiecrat, Dixiedan* — АҚШ жанубий штатларининг умумий номи) — АҚШ демократик партиясининг, асосан мамлакатнинг жанубий штатларидан бўлган энг реакцион доираларини бирлаштирувчи группировка.

ДИКТАТ (нем. *Diktat*, лат. *dictatus*дан — буюрилган, амр қилинган) — сиёсий ва иқтисодий тазйиқ ҳамда ҳарбий таҳдидлар ёрдамида мажбур қилиш; кучли империалистик давлат томонидан бошқа давлатга бу давлат хоҳишига қарамай, тенг ҳуқуқли бўлмаган шартномалар, битимларни мажбуран қабул қилдириш сиёсати (мас., Латин Америкасидаги қатор мамлакатларга нисбатан АҚШ томонидан ўтказилаётган Д. сиёсати).

ДИКТАТОР (лат. *dictator, dictare*дан — амр қилиш) — чексиз ҳокимиятга эга бўлган, қонуларни оёқ ости қилувчи ва давлатни якка ўзи идора қилишни зўрлик ёрдамида амалга оширувчи ҳоким.

ДИКТАТУРА (лат. *dictatura*) — 1) бирон синфнинг сиёсий ҳукмронлиги. 2) *Диктатор* ҳокимияти.

ДИЛЕММА (грек. *dilemma*) — 1) бир-бирини инкор қилувчи иккита қоидага эга фикр ёки хулоса; бунда учинчи йўл бўлиши мумкин эмас. 2) Вазиятлар, шароитлар йиғиндиси бўлиб, бунда икки хил қарордан биттасини албатта танлаб олиш керак бўлади (шунингдек қ. *Альтернатива*).

ДИН (лат. *religiō*дан — диндор, муқаддас, сиғиниш предмети) — ижтимоий-тарихий ҳодиса бўлиб, унда воқеликнинг фантастик, хаёлий тасаввурларда акс этиши ва кишиларнинг ана шунга мувофиқ келадиган психологияси ва хулқ-атвори бирлашади. Ғайри табиий кучларга: худога, нариги дунёга, жоннинг ўлмаслиги ва шу кабиларга ишониш диний дунёқарашнинг асосий белгиларидир. Д. ўз ичига диний хатти-ҳаракатларнинг, маросимларнинг (сиғинишларнинг) йиғиндисини олади. Синфий антагонистик жамятда Д. мавжуд ижтимоий тузумни мустаҳкамлашнинг энг қудратли воситаларидан бири бўлиб қолади. Заминида ғайри илмий тасаввурлар ётган Д. фаннинг ривожланишига тўсқинлик қилди. Социализм мамлакатларида Д.нинг позициялари торайиб бормоқда. Бу ерда у

ўтмишнинг сарқити сифатида мавжуддир (шунингдек қ. *Атеистик тарбия*).

ДИНАМИЗМ (грек. *dýnamis*дан — куч) — тезлик, ҳаракатчанлик, тараққиётнинг юдори суръатлари; сусткашлик, ишончсизлик билан ҳаракат қилишнинг, бир жойда қотиб қолиш, депсиниб турининг тескариси. Д. — ривожланган социалистик жамият белгисидир.

ДИНАСТИЯ (грек. *dynastéia* — ҳокимият, ҳукмронлик) — бир уруғдан бўлган, тахтни бир-бирдан мерос қилиб олувчи монархист ҳокимлар. (*Кўч.*) бирон-бир касб-кор соҳасида донг чиқарган бир оила бир неча бўғиннинг вакили (мас., корхоналарда ишчилар Д.си, актёрлар Д.си ва ҳ. к.).

ДИПЛОМАТ (фр. *diplomate*) — 1) ўз давлатининг чет элдаги (хорижий) давлатлар билан расмий сиёсий алоқалар қилиб туриш бўйича вазифаларин амалга ошириб турувчи мансабдор шахс. Д. ташқи ишлар билан шуғулланувчи идорада ёки давлатларнинг чет элдаги вакилликларида мансабдор шахс бўлиши мумкин. 2) (*Кўч.*) музокаралар олиб бориш санъатини биладиган, кишиларга усталик билан муомалада бўлувчи киши.

ДИПЛОМАТИК ИММУНИТЕТ — чет эл дипломатик ваколатхоналарига ва ана шу ваколатхона ходимларига бериладиган енгилликлар, имтиёзлар ва афзалликлар: биноларнинг ва ҳаракат қилиш воситаларининг дахлсизлиги, шахсий дахлсизлик, жиноий ва гражданлик ишлари бўйича судга тортилишдан озод қилиш, солиқлар ва таможня солиқларидан озод қилиш, ўз ҳукумати билан хабарлашиб туриш эркинлиги, ваколатхона биносига байроқ ва герб осииш ҳуқуқи ва ҳ. к. йиғиндиси. Д. и. дипломатик ваколатхоналар ходимларининг онлаларига ҳам тааллуқли. Давлатнинг савдо ваколатхонаси ва уларнинг ходимлари ҳам Д. и. дан фойдаланади.

ДИПЛОМАТИК КОРПУС — 1) бирор давлатда аккредитланган чет эл дипломатик ваколатхоналари бошлиқларининг (*элчилар, вакиллар*, ишончли вакилларнинг) йиғиндиси. 2) Кенг маънода — дипломатик ваколатхоналарнинг барча дипломатик ходимлари ва уларнинг аъзолари. Д. к. юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган сиёсий уюшма, ташкилот эмас.

ДИПЛОМАТИК КУРЬЕР — мансабдор шахс бўлиб, унинг вазифасига ўз давлатининг ташқи ишлар билан шуғулланувчи идорасидан ана шу давлатнинг чет элдаги дипломатик ваколатхонасига дипломатик почтани олиб бориш ва у ердан олиб келиш киради. Д. к. дипломатик *иммунитетдан* тўла фойдаланмайди, бироқ территориясидан ўтиб кетадиган давлатларда шахсий дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланади ва суд қилинмаслик ҳуқуқига (*юрисдик*

ция) эгадир. Халқаро одоб тариқасида Д. к. шахсий багажини таможня қаровидан ўтказишдан ва таможня божлари тўлашдан озод қилинади.

ДИПЛОМАТИЯ (фр. diplomatie)— 1) давлат бошлиқлари ва ҳукуматларининг, шунингдек уларнинг махсус органларининг давлатнинг ташқи сиёсат соҳасидаги мақсад ва вазифаларини амалга ошириш соҳасидаги, чет элларда давлат, унинг идоралари ва граждандарининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш соҳасидаги расмий фаолияти. Д. давлат ташқи сиёсатининг муҳим воситасидир. Музокаралар, ёзишмалар ва давлатнинг чет элдаги кундалик вакиллиги формасида амалга оширилади. Социалистик Д. тинчлик ва халқлар озодлиги учун, социалистик ва коммунистик қурилиш учун қулай ташқи сиёсий шароит яратиб бериш учун кураш қуролидир. 2) (Кўч.) ўз мақсадларига дипломатга хос бўлган усуллар орқали эришиш санъати.

ДИСКРЕДИТАЦИЯ (фр. discréditer — ишончни йўқотиш, обрўни тушириш)— бирор кишига нисбатан ишончни йўқотиш, қадр-қиммати, нуфузни, обрўни тушириш.

ДИСКРИМИНАЦИЯ (лат. discriminatio — фарқлаш)— бир шахснинг, ташкилот ёки давлатнинг ҳуқуқини, имтиёзларини бошқа шахслар, ташкилотлар ёки давлатларникига нисбатан атайин камситиш. Капиталистик жамиятда irq, миллат белгиларига, қайси давлатга тааллуқлидиги, мулкий ҳолати, сиёсий ва диний эътиқодлари ва ҳоказоларга қараб Д. қилинади. Сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш — сиёсий Д.нинг тарқалган турларидан биридир. Ирқий Д.— элементар граждан ҳуқуқларини чеклаб қўйиш ва кишиларнинг irqига қараб таъъиб қилиниши. (Шунингдек қ. *Геноцид*, *Сегрегация*.)

ДИССИДЕНТЛАР (лат. dissidere — келишмаслик, тарқалиб кетиш)— 1) ҳукмрон черковнинг таълимотидан юз ўгирувчи (чекинувчи) шахс (ғайри фикрловчи). 2) Империалистик пропаганда «Д.» терминидан айрим муртадларни, социалистик жамиятдан ажралиб қолган шахсларни кўрсатиш учун ишлатадики, бу шахслар социалистик тузумга қарши актив чиқмоқдалар, социалистик тузумга қарши фаолият йўлига ўтиб олганлар, қонунларни бузадилар ва мамлакат ичкарисида таянч тополмай, ёрдам сўраб чет элларга, империалистик қўпоровчилик марказларига — пропагандистлик ва жосуслик марказларига мурожаат қиладилар. СССР Қасаба союзлари XVI съездида сўзлаган нутқида Л. И. Брежнев қайд қилиб айтган эдики: «Халқимиз ана шундай нотавон арбобларни социализм душманлари деб, ўз Ватанияга қарши иш қилаётган кишилар деб, империализмнинг гумашталари ва ҳатто агентлари деб билиб, улар билан шунга яраша муомала қилинишини талаб эт-

моқда. Табиийки, биз уларга нисбатан қонуимизда кўзда тутилган чораларни кўраёпмиз ва кўра берамиз».

ДИФФАМАЦИЯ (лат. diffamaredan — бирон-бир ноҳўя нарса ни эълон қилиш, бузиш) — бирон шахснинг, муассасанинг шуҳрати ни бадном қилувчи (чин ёки сохта) маълумотларни очиб (матбуот, радио ва ҳ. к. орқали) эълон қилиш. Буржуа давлатларининг ҳукмрон доиралари прогрессив арбобларни ва ташкилотларни кўпинча Д.да айбламоқдалар ва бу билан ўзларининг халққа қарши сиёсатини ниқобламоқдалар. Монополистларнинг ва уларнинг давлат аппаратидаги гунаҳдорларнинг жинояткорона кирдикорларини фош қилаётган коммунистик матбуотга қарши жон-жаҳдлари билан ҳужум қилмоқдалар. Шу билан бир вақтда коммунистларга ва б. прогрессив арбобларга қарши реакцион матбуотда қилинаётган бўхтондан иборат гиж-гижлашлар жазосиз қолиб кетмоқда (шунингдек қ. *Дискредитация*).

ДОГМА (грек. *dógma* — фикр, қарор) — у қўлланиладиган конкрет тарихий шароитларни ҳисобга олмай, тўғри деб кўр-кўрона қабул қилинадиган қоида; ҳамма замонлар ва шароитлар учун ўзгармайдиган деб нотўғри ҳисобланадиган шак-шубҳасиз ҳақиқат (қ. *Догматизм*).

ДОГМАТИЗМ — бир томонлама, схематик, қотиб қолган фикр юритиш бўлиб, қотиб қолган, ўзгармас қоидаларга асосланади, конкрет шароитларни ҳисобга олмайди, ҳаётдан, практикадан ажралиб қолган. Д. заминиди — обрўларга кўр-кўрона ишонч, эскириб қолган қоидаларни ҳимоя қилиш, уларни абсолютлаштириш ётади. Д. диний фикр юритиш учун характерлидир. Ишчилар ҳаракатида Д. марксизмни вульгарлаштиришга, мазҳабчиликка, сиёсий авантюризмга олиб келади. Марксизм-ленинизм Д.га назарияни ижодий ривожлантиришни, ҳақиқатнинг конкретлигининг диалектик принципини қарши қўяди.

ДОЙЧЕ ПРЕССЕ-АГЕНТУР (ДПА) — ГФРнинг ахборот агентлиги. 1949 йилда тузилган. Акционерлик жамият бўлиб, жуда катта газета нашриётларига қарашлидир. ГФРда ва чет элда ички ва халқаро ахборотлар тарқатади. Идораси Гамбургда жойлашган. *Матбуот агентлиги Европа альянсининг аъзосидир.*

ДОКТРИНА (лат. *doctrina, docere*дан — ўргатиш) — таълимот; қарашлар, принциплар системаси; сиёсий фаолиятнинг асосий кўрсатмасини ифода этувчи формула (мас., «Монро Д.си»). **Доктринаёрлик** — мавҳум, ҳаёт билан алоқаси бўлмаган, кўпинча исбот қилиб бўлмайдиган назариялар тузиш; асоссиз таълимотларга, кўр-кўрона ёдлаб олинган қоидаларга танқидсиз эргашиш.

«ДОЛЛАР ДИПЛОМАТИЯСИ» — АҚШнинг бошқа мамлакатларни америка монополиялари асоратига солишга қаратилган экс-

пансионистик сиёсати. Бу ибора биринчи марта АҚШ президенти У. Тафт томонидан 1912 йилда ишлатилган. «Д. д.» ҳароий-сиёсий таъйиқ кўрсатиш ва тўғридан-тўғри қуролини интервенция методи сифатида ҳам, шунингдек молия ва иқтисодий «ёрдам бериш» доирасида асоратли заёмлар бериш, бошқа мамлакатларда америка империализмининг ҳукмронлигини ўрнатиш мақсадида турли хил молия контроли ва таъйиқ кўрсатишни амалга ошириш методи сифатида ҳам кенг қўлланилади. «Д. д.» *миллий-озодлик ҳаракатига* қарши курашда қурол бўлиб хизмат қилади. «Д. д.» АҚШнинг империалистик ташқи сиёсий акцияларини, америка ташқи сиёсати капиталистик синфлар сиёсати эканлигини таъкидлаб кўрсатувчи турдош ном бўлиб қолди.

ДОМИНИОНЛАР (ингл. dominion, лат. dominiumдан — мулк) — собиқ Британия империясининг ўз-ўзини идора этувчи қисмининг, 1931 йилдан кейин эса Англиянинг собиқ мустамлакаси бўлган, сиёсий мустақиллик олган бўлса-да, бироқ Ҳамдўстлик аъзоси бўлиб қолган ва инглиз монархини давлат бошлиғи сифатида тан олувчи (бу мамлакатларда инглиз монархи номидан инглиз генерал-губернатори иш кўради) айрим мамлакатларнинг номи. Д. термини, гарчанд сиёсий адабиётда айрим ҳолларда «оқ доминионлар — Австралия, Канада ва Янги Зеландия» ибораси учраб турса-да, амалда истъмождан чиқиб кетмоқда.

«ДОМИНО НАЗАРИЯСИ» — буржуа матбуотида фойдаланиладиган термин. Бу терминга мувофиқ, бир мамлакатда ёки регионда рўй берган (сиёсий, иқтисодий ва социал) ўзгаришлар шу мамлакат ёки регион яқинидаги мамлакат ёки регионларда ҳам автоматик суратда ана шундай ўзгаришларга олиб келар эмиш. «Д. н.» ривожланаётган мамлакатлардаги прогрессив ўзгаришларга ва халқларнинг озодлик ва мустақиллик учун олиб бораётган миллий-озодлик курашига қарши асос бўлиб хизмат қилади ва б. мамлакатларнинг ички ишларига империалистик аралашув сиёсатини оқлайди.

ДПА — қ. *Дойче Прессе-Агентур*.

ДУАИЕН дипломатик корпуснинг (фр. doyen) — дипломатик корпус бўйича ўз ҳамкасблари орасида дипломатик вакил деган ёрлиқни вақт жиҳатидан энг олдин олган киши. Д. доимо биринчи класс дипломатик вакил (*элчи ёки нунций*) бўлади; баъзи мамлакатларда, уларда ўрнатилган анъаналарга кўра нунций, ишонч ёрлиғи уларга қачон берилганидан қатъи назар, доимо дипломатик корпус Д. бўлади.

ДУНАЙ КОМИССИЯСИ (ДК) — Дунайбўйи мамлакатларининг ҳукуматлараро ташкилоти. 1949 йилда тузилган. Унинг составига Австрия, БХР, ВХР, РСР, СССР, ЧССР, ЮСФР, кузатувчи сифа-

тида ГФР киради. Дунайбўйи давлатларининг манфаатлари ва суверен ҳуқуқларига мувофиқ Дунайда кемаларнинг бемалол сузиб юришини таъминлашга кўмаклашади. Дунай комиссияси билан УИЕК ўртасида ҳамкорлик қилиш тўғрисида битим тузилган (1975). УИЕК вакиллари ДКнинг ҳар йилги сессияларида, ДКнинг вакиллари эса УИЕКнинг транспорт бўйича Доимий комиссияларининг йиғилишларида ва сув-хўжалик органлари раҳбарларининг Кенгашларида кузатувчи сифатида иштирок қиладилар. ДК ва УИЕК материаллар, иш планларини алмашиб турадилар. ДКнинг юқори органи— сессия. ДК Секретариатининг қароргоҳи — Будапештдадир (Венгрия).

ДУНЕҚАРАШ — дунёга (табиатга, жамиятга ва уларнинг ривожланиш қонуниятларига) қарашларнинг системаси бўлиб, атроф воқеликка унинг муносабатини ифодалайди. Д.нинг характери, мазмуни ижтимоий борлиқнинг хусусиятлари, одам ҳаётининг социал шароитларига боғлиқ. Синфий жамиятда Д. синфий характерга эга. У материалистик ёки идеалистик бўлиши мумкин. Ишчилар синфи ва унинг коммунистик партиясининг Д. бўлган *марксизм-ленинизм* энг илғор, ҳақиқий илмий Д. ҳисобланади. Коммунистик қурилишнинг КПСС илгари сурган энг муҳим вазифаларидан бири барча совет кишиларида илмий Д.ни шакллантиришдир (қ. *Идеология, Коммунистик тарбия*).

Е

ЕААП — қ. *Матбуот агентлиги Европа альянси.*

ЕВРАТОМ — қ. *Атом энергияси бўйича Европа ҳамжамияти.*

«ЕВРОКОММУНИЗМ» — сўнги йилларда сиёсий адабиётда қўлланилаётган термин; коммунистик ва ишчи партияларнинг аксарият кўпчилиги томонидан сиёсий жиҳатдан нотўғри деб рад этилмоқда. «Е.» терминининг авторлари Ғарбий Европа капиталистик мамлакатларидаги коммунистик ва ишчи партияларни ҳукмрон коммунистик ва ишчи партияларга сунъий равишда қарши қўймоқдалар, Совет Иттифоқидаги ва б. социалистик мамлакатлардаги социалистик қайта ўзгартишларнинг тарихий аҳамиятини рад этмоқдалар, марксча-ленинча назарияни, революцион стратегия ва тактикани ревизионистик бузишларни кўкларга кўтариб мақтамоқдалар.

Революцион назария, В. И. Ленин таъкидлаганидек, «жаҳондаги барча мамлакатларнинг революцион тажрибаси ва революцион фикрининг йиғиндисидан» келиб чиқади. КПСС ҳар бир коммунистик партиянинг ижодиётига катта эътибор билан қарар экан, фақат практика у ёки бу қонданинг тўғрилиги ёхуд, аксинча, нотўғрилигининг критерийсидир, деб ҳисоблайди. КПСС революцион назарияни ижодий ривожлантиришда актив иштирок этар экан, ўртоқларча баҳслар ўтказишни, турли партиянинг нуқтаи назарини ва тажрибасини кенг қиёслашни ёқлаб чиқди ва ҳозир ҳам чиқмоқда. Шу билан бир вақтда бошқа қардош партиялар каби КПСС коммунистик ҳаракатни, шу жумладан, «Е.» ниқоби остида коммунизм душманлари томонидан парчалаб ташлашга ҳар қандай уринишларга кескин қарши чиқмоқда, *марксизм-ленинизм* принциплари асосида коммунистик ҳаракат бирлиги ва жипслигини мустаҳкамлаш учун қўлидан келган барча имкониятлардан фойдаланмоқда.

ЕВРОПА КЕНГАШИ — Ғарбий Европа давлатларининг давлатлараро консультатив ташкилоти. 1949 йилда тузилган. Кенгаш составига 21 мамлакат киради. Кенгашнинг расмий мақсади — унинг аъзоларининг ҳамжиҳатлигини таъминлаш, уларнинг иқтисодий ва социал тараққиётига қўмаклашишдир. Амалда Кенгашнинг фаолияти «Европа идеяси» деб аталмиш идеяни, яъни капиталистик Ғарбий Европанинг ҳамжиҳатлигини тутиб туришга қаратилган. Е. к. «совуқ уруш» сиёсатини ва НАТОнинг ҳарбий-сиёсий йўлини қўлади. 70-йиллардан бошлаб Е. к. ўз таъсирининг тушиб кетаётганлигини (айниқса НАТО ва ЕИҚ фаолиятининг активлашиши ту-

файли) олдини олишга ҳаракат қилиб, кескинликни юмшатиш фойдасига, Европадаги социалистик мамлакатлар билан алоқани йўлга қўйишга қаратилган баёнотлар билан чиқабошлади. Е. к. позициясининг бу йўсинда ўзгаришига энг аввало *Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик қилиш бўйича Кенгаши*нинг позитив якунлари ва Хельсинкида Якунловчи актга имзо чекилиши (1975) таъсир кўрсатди. Раҳбар органлари — министрлар комитети, консультатив ассамблеядир. Қароргоҳи — Страсбургда (Франция).

ЕВРОПА КОММУНИСТИК ВА ИШЧИ ПАРТИЯЛАРИНИНГ ҚАРЛОВИ ВАРИДАГИ КОНФЕРЕНЦИЯСИ (1967)— Европадаги социалистик ва капиталистик мамлакатлар коммунистларининг учрашуви. Бу учрашувда 25 та қардош партиянинг вакиллари қатнашди. Швеция коммунистик партияси кузатувчи юборди. Конференция Европада коллектив хавфсизликни таъминлаш билан боғлиқ масалаларни қараб чиқди. Конференциянинг асосий ҳужжати — «Европада тинчлик ва хавфсизлик учун» баёнотидир. Унда халқаро вазиятга чуқур анализ берилган, америка империализми ва Ғарбий Германия милитаризмининг сиёсати Европада тинчлик иши учун хавfli эканлиги таъкидлаб ўтилган. Баёнотдаги ҳаракат программаси бир-бирига қарама-қарши турган ҳарбий блокларни социал тузуми турлича бўлган давлатлар ўртасида тинч-тотув яшаш принципларига асосланган Европада коллектив хавфсизлик системаси билан алмаштиришни таклиф этди. Баёнот Европа хавфсизлиги ва ривожланиш проблемасини ўрганиш мақсадида Европадаги барча мамлакатларнинг конференциясини чақириш ғоясини, шунингдек ана шу йўналишдаги бошқа ташаббусларни қўллаб-қувватлади. Конференция шунингдек Американинг Вьетнамга қарши агрессиясини ва 1967 йил апрелида Грецияда қилинган ҳарбий тўнтаришни қоралаган баёнот билан ҳам чиқди.

ЕВРОПА КЎМИР ВА ПЎЛАТ УЮШМАСИ (ЕКПУ)— давлат-монополиястик ташкилот бўлиб, у ГФР, Франция, Буюк Британия, Италия, Бельгия, Нидерландия, Люксембург, Дания ва Ирландиянинг металлургия, темир конлари ва тошкўмир саноатини бирлаштиради. 1951 йилда тузилган. Расмий мақсади: кўмир, руда, металл қазиб чиқаришни кенгайтириш ва модернизациялашга кўмаклашиш. ЕКПУ Европадаги капиталистик мамлакатларда қазиб чиқарилаётган тошкўмир, руда ва қора металллар чиқаришни контроль қилиб, ўзининг бутун фаолиятини Ғарбининг ҳарбий-сиёсий иттифоқлари (НАТО, ФЕК) вазифаларига бўйсундиради. 1967 йилда ЕКПУ органлари *Европа иқтисодий уюшмаси* ва Евратом органлари билан қўшилиб кетди. Қароргоҳи — Брюсселда (Бельгия).

ЕВРОПА ПАРЛЯМЕНТИ — *Европа ҳамжамиятлари — Европа иқтисодий ҳамжамияти, Европа кўмир ва пўлат уюшмаси, Атом*

энергияси бўйича Европа ҳамжамияти органларидан бирidir. 1957 йилдаги Рим шартномасига мувофиқ, Е. п. консультатив вазифаларни бажаради, умумсиёсий масалалар бўйича тавсиялар беради, Европа ҳамжамиятлари комиссияларининг (ЕХК) йиллик ҳисоботларини қараб чиқади. Қонун чиқариш ҳуқуқига эга эмас, Европа ҳамжамиятларининг юқори органлари — Министрлар Совети (МС) ва ЕХКни тайинламайди ва назорат қилмайди, бироқ ЕХКга ишонсизлик вотуми чиқариши мумкин. Бундай ҳолларда ЕХК истеъфога чиқиши лозим. Е. п. Европа ҳамжамиятининг бюджетини тасдиқлаш ёки рад этиш ҳуқуқига (бироқ ўзгартиш эмас) эгадир.

1979 йилгача Е. п. составига 198 депутат кирган эди. Бу депутатларни Европа ҳамжамияти аъзоси бўлган мамлакатларнинг парламентлари миллий квоталарга мувофиқ равишда тайинлаган эди. 1979 йил июнида Е. п. га биринчи умумий тўппа-тўғри сайловлар бўлди. Бу сайловлар натижасида 410 та депутат 5 йил муддатга сайланди. Парламентдаги фракциялар партия принципига мувофиқ шаклланди. Коммунистлар анча кучли фракцияни (44 депутат) ташкил этадилар.

Буржуа партиялари Е. п. га тўппа-тўғри умумий сайловлар жорий этилишини Европа ҳамжамияти доирасида интеграция процессларини тезлаштириш планлари билан боғлайдилар. Ҳамжамиятнинг бошқа органлари каби Е. п. ҳам лидерлик учун ГФР, Франция ва Англия ўртасида олиб борилаётган рақобатчилик кураши майдонидир. «Янги» Е. п. Европа ҳамжамияти органлари системасида анча нуфузли мавқени эгаллашга интилмоқда. Е. п.нинг ваколатини кенгайтиришга, унга «миллий характер» беришга уриниб кўрилмоқда. Қатор комиссиялар (ички сиёсат, экономика ва валюта муносабатлари, аграр, ташқи иқтисодий алоқалар билан шуғулланувчи ва ҳ. к. комиссиялар) тузилди. Е. п. дастлабки сессияларида энергетика, инфляция, иш билан банд бўлиш, бюджет ва б. масалалар муҳокама этилди. Гарчанд Рим шартномасига мувофиқ ташқи сиёсат масалалари Европа ҳамжамияти компетенциясига кирмаса-да, Е. п. ҳозирдаёқ айрим сиёсий проблемаларни (мас., Европа ҳамжамияти мамлакатлари томонидан қурол-яроғ ишлаб чиқариш ва етказиб беришнинг биргаликдаги программасини) муҳокама қилмоқда. Е. п. нинг сессиялари Страсбургда (Франция) бўлиб ўтади.

ЕВРОПА ЭРКИН САВДО АССОЦИАЦИЯСИ (ЕЭСА)— Европадаги бир неча капиталистик мамлакатларнинг савдо-иқтисодий иттифоқи. 1960 йилда Буюк Британиянинг ташаббуси билан *Европа Иқтисодий Уюшмасига (ЕИУ)* қарши тузилган. Швеция, Норвегия, Австрия, Португалия, Исландия, Финляндия (1961 йилдан бошлаб ассоциация ҳуқуқига эга) ЕЭСAnинг аъзоларидир. ЕЭСА составига

1962—72 йилларда Буюк Британия ва Дания кирди. ЕЭСнинг асосий вазифаси — ассоциация иштирокчилари бўлган мамлакатлар ўртасида эркин савдо режимини таъминлашдир. ЕЭСга анча қудратлироқ группировка бўлган ЕИУ га кўп жиҳатдан ён беради. Зиддиятлар, рақобатчилик кураши мавжудлиги ва айрим аъзоларининг (Буюк Британия ва Даниядан ўрнак олиб) ЕИУга киришга ҳаракат қилаётганлиги туфайли ЕЭСга жиддий қийинчиликларни бошидан кечирмоқда. Раҳбар органи — кенгаш. Қароргоҳи — Женевада (Швейцария).

ЕВРОПА ҲАМЖАМИЯТИ — Ғарбий Европадаги учта регионал ташкилотни — *Европа кўмир ва пўлат уюшмаси* (ЕКПУ), *Атом энергияси бўйича Европа ҳамжамиятини* (Евратом), *Европа иқтисодий уюшмасини* (ЕИУ) кўрсатиш учун қўлланиладиган термин.

ЕВРОПА ХАВФСИЗЛИГИ — Европада тинчлик ва хавфсизликни таъминлашнинг комплекс тадбирлари. Европадаги барча давлатлар, уларнинг ижтимоий тузумидан қатъи назар, Е. х. системасида бирлаштирилиши лозим. Совет давлати Европада коллектив хавфсизлик системасини вужудга келтириш учун иккинчи жаҳон урушидан олдиноқ астойдил кураш олиб борган эди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин ҳам СССР бу курашга бошчилик қилди ва уни Европани парчалаб ташлаш ва янги жаҳон урушини тайёрлашдан иборат империалистик сиёсатга қарама-қарши қилиб қўйди. *Варшава Шартномаси Ташкилоти* Е. х. учун актив кураш олиб бормоқда. *Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик қилиш юзасидан ўтказилган Кенгаш* ана шу районда хавфсизликни таъминлаш проблемасини ҳал қилишда катта ютуқ бўлди.

ЕВРОПАДА ХАВФСИЗЛИК ВА ҲАМКОРЛИК БЎЙИЧА КЕНГАШ — *халқаро кескинликни юмшатишнинг* янги bosқичига асос солиди, турли ижтимоий тузумдаги давлатларнинг тинч-тотув яшаш принципларини мустаҳкамлашда ва улар ўртасида тенгҳуқуқли муносабатларни йўлга қўйишда муҳим қадам бўлди. Кенгаш социалистик ҳамдўстлик мамлакатларининг ташаббуси билан ўтказилди, бу ташаббусни Европа мамлакатлари, шунингдек АҚШ ва Канада қўллаб-қувватлади. Унда 35 давлат иштирок этди. Кенгаш bosқич-ма-bosқич (3 bosқичда) ўтди: Хельсинкида (1973 йил июль) ташқи ишлар министрлари даражасида, Женевада (1973 йил август — 1975 йил июль) якунловчи сиёсий ҳужжатларни тайёрлаш юзасидан ишлар олиб борилди ва 1975 йил 30.VI дан 1.VIII гача Хельсинкида якунловчи bosқич бўлиб ўтди. Бу якунловчи кенгаш Европадаги 33 мамлакат, АҚШ ва Канада раҳбар арбобларининг тарихда мисли йўқ учрашувни бўлди. СССР делегациясига Л.И. Брежнев бошчилик қилди.

Кенгаш коллектив бўлиб иккинчи жаҳон урушига зарур сиёсий яқун ясади, «совуқ уруш» сиёсатининг фойдасизлиги ва зарарлилигини тасдиқлади ҳамда тинчликни ва халқлар хавфсизлигини мустаҳкамлаш учун янги имкониятлар очди. Кенгашнинг Яқунловчи актида унинг иштирокчилари билан келишиб олинган давлатлар ўртасидаги муносабатларнинг принциплари ифодалаб берилдики, бу турли социал тузумдаги мамлакатларнинг тинч-тотув яшаш кодексидан иборатдир.

Кенгашда энг актуал проблемаларнинг кенг йўналишлари тўғрисида: тинчлик, хавфсизлик, турли-туман соҳаларда ҳамкорлик қилиш тўғрисида келишиб олинди. Унда Европа давлатлари ўртасидаги ҳамкорликни кенгайтириш ва активлаштиришнинг узоқ муддатга мўлжалланган программаси ишлаб чиқилдики, у экономика, фан, техника, атроф муҳитни муҳофаза қилиш, шунингдек маданият, маълумот, ахборот, кишилар ўртасида алоқа ва ҳ. к. соҳасини ўз ичига олади. Кенгаш қатор муҳим битимлар қабул қилди, улар кескинликни сиёсий жиҳатдан юмшатишни ҳарбий жиҳатдан юмшатиш билан тўлдиради. Кенгаш яқуни — ҳамма иштирокчиларнинг фикрини ва манфаатларини ҳисобга олиб ва ҳамманинг розилиги билан қабул қилинган битимлар йиғиндисиدير. Бундай битимлар идеология ва ижтимоий тузумдаги тафовутларни йўқ қилмай туриб, Европа қитъасидаги барча халқларнинг манфаатларига жавоб беради.

СССР ва социализмнинг бошқа мамлакатлари кенгашда қабул қилинган барча мажбуриятларга риоя қилмоқдалар. Яқунловчи актнинг қойдалари тўла-тўқис амалга оширилишига эришмоқдалар, социалистик мамлакатларнинг ички ишларига аралаштиш мақсадида унинг моҳиятини бузишга уринишларга қарши чиқмоқдалар.

ЕВРОПАДА ХАВФСИЗЛИК ВА ҲАМКОРЛИК УЧУН ЖАМОАТЧИЛИК КҮЧЛАРИНИНГ АССАМБЛЕЯСИ — 1972 йил июнида Брюсселда бўлиб ўтди. Унда 800 га яқин делегат қатнашиб, улар Европадаги кўпчилик мамлакатлардан, шу жумладан, СССРдан келган эди. Ассамблеяда Европада хавфсизлик ва ҳамкорликнинг энг муҳим проблемалари, шу жумладан, қуролсизлаштириш, иқтисодий ва илмий-техникавий алоқалар, маданий алоқаларни ривожлантириш проблемалари муҳокама қилинди. Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик қилиш учун халқаро комитет доимо ишлаб турувчи органдир. Сессия ҳар йили чақирилиб турилади. Қароргоҳи — Брюсселда (Бельгия).

ЕВРОПА ИҚТИСОДИЙ УЮШМАСИ («УМУМИЙ БОЗОР», ЕИУ) — Ғарбий Европадаги қатор капиталистик давлатларнинг биқик иқтисодий группировкаси, империализм дунёси иқтисодий қуд-

ратининг жамланган энг йирик уюшмаларидан бири. ЕИУ ни таъсис этиш тўғрисидаги шартномага 1957 йилда ГФР, Франция, Италия, Бельгия, Нидерландия ва Люксембург имзо чеккан. 1973 йилда ЕИУ га Буюк Британия, Дания ва Ирландия қўшилди. Ҳамжамият мақсадлари орасида ЕИУ доирасида таможна иттифоқни тузиш, иш кучи, хизмат кўрсатиш ва капиталларнинг умумий бозорини шакллантириш, учинчи мамлакатларга нисбатан ягона савдо сиёсатини юргизиш, уюшма иштирокчиларининг иқтисодий сиёсатидаги тафовутларни бартараф қилишга қаратилган иқтисодий иттифоқ тузиш ва қишлоқ хўжалик ҳамда транспорт соҳасида умумий сиёсат юргизиш, уюшма иштирокчиларининг иқтисодий қонуларини бир-бирига яқинлаштириш каби мақсадлар бор. Пировард мақсади — ана шу заминда сиёсий иттифоқ тузишдир.

ЕИУнинг уюшма қатнашчиси бўлган мамлакатларнинг йирик молия-саноат капитали манфаатларига жавоб берувчи фаолияти, гарчанд ЕИУ нинг нуфузли доиралари кейинги йилларда социалистик мамлакатлар билан амалий алоқалар ўрнатишга қизиқаётган бўлсалар ҳам, умуман Европа мамлакатларининг иқтисодий ҳамкорлигига халал бермоқда. ЕИУнинг интеграцион механизми капиталистик стихияни жиловлаб қўйишга ва кардинал социал-иқтисодий проблемаларни ҳал қилишга қодир эмаслигини практика кўрсатди. ЕИУ аъзоси бўлган мамлакатларда меҳнаткашларнинг ўзининг социал-иқтисодий аҳволини яхшилаш учун кураши кенгаймоқда. ЕИУнинг раҳбар органлари — Комиссия ва Министрлар совети — Брюсселда (Бельгия) жойлашган.

ЕР ТЎҒРИСИДА ДЕКРЕТ — Совет давлатининг ер муносабатлари соҳасидаги дастлабки қонун чиқарувчи актларидан биридир; II Бутун Россия Советлар съезди томонидан 1917 йил 27.X (9.XI)га ўтар кечаси қабул қилинган. Декретнинг лойиҳасини В. И. Ленин тайёрлаган ва у ер тўғрисидаги докладда съездга тақдим этган эди. В. И. Ленин Е. т. д. ни ёзаётганда «Деҳқон депутатларининг 1917 йил Петроградда бўлиб ўтган I Бутун Россия съездига маҳаллий депутатлар томонидан олиб келинган 242 наказ асосида тузилган намунали наказдан» фойдаланган эди. Е. т. д. ерга эгалик қилиш ва ердан фойдаланишнинг янги принципларини белгилаб берган эди: ерга хусусий мулк ҳуқуқи бекор қилинган, ерни сотиш, ижарага бериш ва гаровга қўйиш бекор қилинган эди, ер умумхалқ мулки деб эълон қилинди (яъни давлат мулки бўлди, бу ерни национализация қилиш демакдир); барча граждандлар ерни ўз меҳнати билан ишлаш шарти ила ундан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлди. Е. т. д. га мувофиқ деҳқонлар 150 млн. десятина собиқ помещчик, подшо, монастыр ва черков ерларини олди, ерни ижарага олганлик учун ҳар йили олтин билан тўланадиган 700 млн. сўмни,

ердан фойдаланганлик учун боқимонда бўлиб қолган 3 млрд. сўм қарзни тўлашдан озод бўлдилар. Е. т. дни ва Улуғ Октябрь социялистик революциясининг аграр қонунлари тўғрисидаги бошқа актларни амалга ошириш меҳнаткаш деҳқонлар томонидан Совет ҳокимиятининг қўллаб-қувватланишини, помешчик ер эгалигини ва помешчиклар синфини тугатишни таъминлади ҳамда «...социализмга ўтиш маъносидан анча қулай бўлган ер тузумини вужудга келтирди» (В. И. Ленин).

ЕВРОПА КОММУНИСТИК ВА ИШЧИ ПАРТИЯЛАРИ КОНФЕРЕНЦИЯСИ — қ. *Коммунистик ва ишчи партияларининг Берлин конференцияси (1976)*.

«77 ГРУППАСИ» — ривожланаётган давлатлар группировкаси бўлиб, у асосан БМТ ва унинг органлари доирасида амал қилади.

Осиё, Африка ва Латин Америкасидаги ривожланаётган мамлакатлар министрлари кенгашининг қарорига мувофиқ 1964 йилда тузилди, *БМТнинг савдо ва ривожланиш бўйича конференциясининг I сессиясида* (1964 йил, Женева) 77 та давлат составида ташкилий жиҳатдан расмийлашди. «77 г.» министрлари кенгаши (1977) қабул қилган Хартияда группа иштирокчилари ривожланаётган мамлакатларнинг бирлиги ва ҳамкорлигини мустаҳкамлайдилар, бир-бирлари билан мунтазам равишда маслаҳатлашиб ва алоқа боғлаб турадилар, деб қайд этилади. 1976 йилда «77 г.» министрларининг кенгашида ривожланаётган мамлакатлар Декларацияси ва ҳаракат Программаси қабул қилинди. «77 г.» состави фоят турли-тумандир: унга сиёсий системаси турлича бўлган ҳамда иқтисодий ва социал ривожланиш даражаси ҳархил бўлган мамлакатлар кирази. Социалистик мамлакатлардан Куба, Вьетнам, КХДР, Руминия ва Югославия «77 г.»нинг иштирокчиларидир. Гарчанд БМТ га янги аъзолар қабул қилинган сари «77 г.» сони анча кўпайган бўлса-да (1979 йил охирига келиб унга 122 та давлат аъзо эди), унинг дастлабки номи сақланиб қолмоқда.

«77 г.» иштирокчилари БМТ органларининг сессиялари ва конференцияларида ҳамда бошқа форумларда халқаро иқтисодий муносабатлар (савдо ҳам кирази), саноатни, қишлоқ хўжалигини, фан ва техникани ривожлантириш, иқтисодий, молиявий ва техника ёрдами бериш проблемалари бўйича ўз позицияларини ишлаб чиқардилар, келишиб оладилар ва уйғунлаштирадилар. «77 г.» янги халқаро иқтисодий тартиб ўрнатишни ўзининг асосий мақсади деб ҳисоблайди. Халқаро иқтисодий масалаларда «77 г.», гарчанд доимо изчил бўлмаса-да, асосан антиимпериалистик ва мустамлакачиликка қарши позицияларда чиқади. *Блокларга қўшилмаслик ҳаракати «77 г.» да анча таъсирга эга.*

1976 йилда «77 г.»нинг ташкилий структурасини тартибга солиш, янги аъзоларни қабул қилиш қондасини ишлаб чиқиш, секретариат тузиш, молия билан таъминлаш ҳақидаги таклифлар ва ҳ. к. тўғрисида келишиб олинган бўлса-да, бироқ ҳали булар амалга оширилгани йўқ.

ЕТТИТА ЕТАКЧИ КАПИТАЛИСТИК МАМЛАКАТЛАР ДАВЛАТ ВА ҲУКУМАТ БОШЛИҚЛАРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ МАСАЛАЛАР БЎЙИЧА КЕНГАШИ (Рамбуйе клуби)— АҚШ, Франция, ГФР, Англия, Италия, Япония, Канада вакилларининг юқори доирада вақт-вақти билан учрашиб туриши. Канада вакили биринчи кенгашда иштирок этмади. Кенгашнинг мақсади— Ғарбдаги иқтисодий конъюнктуранинг энг мураккаб масалалари бўйича ягона стратегия ишлаб чиқишдир. 1980 йилгача 5 та кенгаш бўлиб ўтди: Рамбуйеда (1975); Пуэрто-Рикода (1976); Лондонда (1977); Боннда (1978); Токиода (1979). Бу кенгашларда яқунловчи ҳужжатлар ва декларация қабул этилди. Д. ва ҳ. б. к.да жаҳон капиталистик экономикасининг истиқболлари, молия ва валюта масалалари, жаҳон савдоси проблемалари ва ГАТТ (қ. *Тарифлар ва савдо тўғрисида Бош битим*) доирасида олиб борилаётган халқаро музокара-лардаги ишларнинг, чет эл капитал сарфининг ва транснационал корпорацияларнинг (ТНК), Ғарбнинг ривожланаётган мамлакатлар ва социалистик мамлакатлар билан иқтисодий муносабатида ишларнинг аҳволи, энергетика масалалари муҳокама қилинади. Шу билан бирга шунингдек соф сиёсий масалалар, жумладан, Шарқ билан Ғарб ўртасидаги муносабатлар, кескинлики юмшатиш процесси ҳам муҳокама қилинади. Капиталистик мамлакатлар бошлиқларининг кенгашида империалистлар ўртасидаги чуқур зиддиятлар кескин намоён бўлмоқда. АҚШнинг ўз иқтисодий проблемаларининг бир қисмини шериклари елкасига юклаб қўйишга интилиши Ғарбий Европа мамлакатлари, Япония ва Канаданинг кучайиб бораётган қаршилигига учрамоқда. Тажриба шуни кўрсатмоқдаки, ўтказилган кенгашларнинг биронтаси ҳам капиталистик экономикадаги кризис ҳолатига қарши курашнинг реал чораларини ишлаб чиққани йўқ. Бунинг устига устак Д. ва ҳ. б. к. нинг натижалари етакчи капиталистик мамлакатларда капиталистик система проблемаларини ҳозирги босқичда ҳал этишга ягона ёндашиш йўқлигидан гувоҳлик бермоқда.

Ж

ЖАМОА — 1) кенг маънода — ғоят турли-туман бирликлар: шаҳар коммуналари, қишлоқ жамоалари, землячестволар, диний ҳамжамиятлар, ҳунар-касб уюшмалари ва ҳ. к. Қатор мамлакатларда (мас. Болгарияда) — қуйи маъмурий-территориал бирлик. 2) Кишиларнинг ишлаб чиқариш воситаларига коллектив эгаллик қилишга, ўз-ўзини тўла ёхуд қисман идора қилишга асосланган уюшмасы. Жамият тараққиётининг илк босқичларида Ж.нинг оклавий, уруғчилик ва бошқа турлари ҳамма жойда тарқалган эди. Қулдорлик ва феодал жамиятларида ҳам Ж.нинг хилма-хил турлари мавжуд бўлган. Капитализм тараққийси Ж. ичида синфий табақаланишга ва оқибат натижада унинг парчаланиб кетиши ва ҳалок бўлишига олиб келди.

ЖАНДАРМЕРИЯ (фр. gendarmerie) — капиталистик мамлакатларда давлат полициясининг алоҳида тури бўлиб, у ҳарбий ташкилотга эга ҳамда мамлакат ичида тартиб сақлаб туришга ва революцион ҳаракатни бостиришга мўлжалланган. **Жандарм** — жандарм полициясининг қуйи мансаби. (*Кўч.*) миллий-озодлик, революцион ҳаракатнинг бўғувчиси, ана шу мақсадлар учун фойдаланиладиган ҳарбий ва полиция кучлари.

ЖАМИЯТНИ ИДОРА ЭТИШ — жамиятни тартибга солиш, такомиллаштириш ва ривожлантириш мақсадида унга таъсир этиш. Ж. и. э.нинг мазмуни, мақсадлари, имкониятлари энг аввало ижтимоий тузум характериغا боғлиқ. Социализм даврида Ж. и. э. ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулкчиликка асосланади. Унинг мақсади — моддий ва маънавий эҳтиёжларни тобора тўлароқ қондириш ва шахсни ҳар томонлама ривожлантириш учун ишлаб чиқаришни, барча ижтимоий муносабатларни, маданиятни планли ривожлантиришдир. Иқтисодий, социал-сиёсий ва идеологик проблемаларни ўзаро боғлаб ҳал қилишни кўзда тутувчи система-лилик, комплекслик; хўжалик ва сиёсий раҳбарликнинг бирлиги; демократик централизм — планли марказлаштирилган бошқаришни кенг демократия, омманинг ташаббуси билан қўшиб олиб бориш; партиявийлик; илмийлик; конкретлик; асосий звено принципи; территориял-тармоқ принципи ва ҳ. к. социалистик Ж. и. э.нинг асосий принципларидир. Социализм даврида Ж. и. э. давлат ва жамият ташкилотлари системаси томонидан марксни-ленинчи партиялар раҳ-

барлигида амалга оширилади. Кенг омма ҳамма даражада Ж. и. э. га доимий ва ҳал қилувчи иштирок этишга жалб қилинади: СССР Конституциясига мувофиқ, барча граждандар давлат ва жамоат ишларини идора этиш, қонунларни муҳокама қилиш ва қабул қилиш, умумдавлат ва маҳаллий аҳамиятга молик қарорлар қабул қилишда иштирок этиш ҳуқуқига эга.

Капитализм даврида буржуа ҳокимиятини мустаҳкамлашга қаратилган Ж. и. э. ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулк ҳукмронлиги билан, стихияли бозор кучларининг амал қилиши билан чеклаб қўйилган ва капиталистик системага узвий хос бўлган чуқур социал зиддиятларни бартараф қилишга қодир эмасдир.

ЖАМИ ИЖТИМОЙ МАҲСУЛОТ — жамият томонидан муайян муддат давомида (одатда бир йилда) ишлаб чиқарилган моддий неъмат. Ўзининг натурал формасига кўра ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмларидан иборат. Қийматига кўра Ж. и. м. истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситаларининг қийматига ва янгидан вужудга келтирилган қиймат — миллий даромадга бўлинади. Ижтимоий меҳнатнинг ўсиш суръатлари ва ундан фойдаланиш характери батамом жамиятда ҳукмронлик қиладиган ишлаб чиқариш усули билан белгиланади.

ЖАМИЯТНИНГ СИЁСИЙ СИСТЕМАСИ — институтлар (давлат идоралари, сиёсий партиялар, жамоат уюшмалари) ва нормалар системаси бўлиб, ана шу рамкада жамиятнинг сиёсий ҳаёти кечади ва давлат ҳокимияти амалга оширилади. Ж. с. с. характери унинг социал-иқтисодий асосига боғлиқ. Буржуазия жамиятининг сиёсий системаси унинг ўзига хос синфий ва бошқа зиддиятларини акс эттиради, буржуазиянинг ҳукмронлиги ва имтиёзларини сақлаб қолиш мақсадларига хизмат қилади.

Социализм мамлакатларида Ж. с. с. социалистик революция ва янги жамият барпо этиш натижасида иқтисодий базис ва социал структурада рўй берган туб ўзгаришларни акс эттиради. У ишчилар синфи, деҳқонлар ва зиёлилар туб манфаатининг муштараклигига таянади. Жамиятнинг раҳбар кучи бўлган марксни-ленинчи партияни (қатор социалистик мамлакатларда бошқа сиёсий партиялар ҳам у билан ҳамкорлик қилади), оммавий давлат ва жамоат ташкилотларини (Советлар, касаба союз, ёшлар, кооператив ташкилотларини, халқ контроли органлари ва ҳ. к.) ўз ичига олади. Социалистик демократияни янада авж олдириш: умумхалқ давлати ва жамият ишларини бошқаришга граждандарнинг тобора кенгроқ иштирок этиши, давлат аппаратини такомиллаштириш, жамоат ташкилотларининг активлигини ошириш, халқ контролини кучайтириш, давлат ва жамият ҳаётининг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш, ошкораликни кенгайтириш, афкор омма фикрини донмо ҳисобга

олиб бориш совет жамияти сиёсий системасини ривожлантиришнинг асосий йўналишидир.

ЖАМИЯТНИНГ СОЦИАЛ-СИЁСИЙ ВА ҒОЯВИЙ БИРЛИГИ — жамиятдаги барча синфлар ва гуруҳларнинг социализм қуриш натижасида вужудга келадиган иқтисодий, сиёсий ва ғоявий манфаатларининг бирлиги. Ишчилар синфи дунёқараши заминида шаклланади. Ишлаб чиқариш воситаларига *социалистик мулкчилик*, социалистик ишлаб чиқариш муносабатлари унинг иқтисодий асосидир; социалистик давлат, социалистик демократия системаси унинг сиёсий асосини ташкил қилади. Миллий масаланинг ҳал қилинганлиги жамиятнинг ана шундай бирлигининг зарур шартларидан ва ажралмас белгиларидан биридир. Ишчилар синфининг идеологияси бўлган марксизм-ленинизм жамият социал бирлигининг ғоявий асосини ташкил қилади. Социализм қуриб бўлиниши билан марксизм-ленинизм бутун халқнинг идеологиясига айланади. Совет жамиятининг социал-иқтисодий ва ғоявий бирлиги, мас., коммунизм қурилиши бутун совет халқининг умумий мақсади эканлигида ёрқин намоён бўлмоқдаки, совет халқи бу ишни КПСС раҳбарлигида амалга оширмоқда.

ЖАМОАТЧИЛИК ФИҚРИ — аҳолининг турли гуруҳлари ва қатламларининг ўзларини қизиқтирган ва уларнинг жамоат ва давлат турмуши проблемаларига муносабатларини акс эттирувчи мулоҳазалари ҳамда баҳоларининг йиғиндисидир.

Антагонистик, капиталистик жамиятда бир-бирига қарши турган асосий социал кучлар — ишчилар синфи билан буржуазия Ж. ф. нинг асосий тарҳатувчиларидир. Шу сабабли бундай жамиятда Ж. ф. асосан синфий характерга эга бўлади, Ж. ф. га таъсир ўтказиш учун кураш эса синфий курашнинг муҳим аспектидир. Бунда ҳукмрон синфлар Ж. ф.ни шакллантиришга таъсир этиш воситаларидан фойдаланишда жуда катта афзалликларга эгадир. Ҳозирги замон капитализми қудратли идеологик ва пропагандастик аппарат вужудга келтирди. Бу аппарат жамият ҳаётининг барча соҳаларида иш олиб бормоқда. Шу билан бирга капитализм шароитида баъзи бир глобал проблемаларга нисбатан (мас., ер юзида тинчликни сақлаш ва б. масалаларда) кўпчилик аҳолининг кайфиятини акс эттирувчи бошқа Ж. ф. мавжуд бўлиши ҳам мумкин. Капитализмнинг социал-иқтисодий табиати социал процессларни бошқаришда Ж.ф. нинг тўғридан-тўғри иштирок этишини чеклаб қўяди.

Капитализмдан фарқ қилиб, социализм даврида социал процессларнинг мақсадлари ва принципларини белгилашда Ж. ф. дан кенг фойдаланилади. Социалистик жамиятда синфий антагонизмлар тугатилаётган, халқ социал-сиёсий ва ғоявий жиҳатдан жипслашаётган шароитда ижтимоий тараққиётнинг туб проблемалари бўйича

аҳолининг турли гуруҳлари манфаатлари бирлиги мавжуддир. Шу билан бир вақтда Ж. ф. меҳнаткашларнинг социал, миллий, профессионал ва б. категорияларининг турли-туман ўзига хос эҳтиёжлари ва манфаатларини акс эттиради. Партия ва давлат органлари Ж. ф. нинг ҳолати, структураси ва динамикаси тўғрисида системали ахборотга эга бўлиб, ўз вазифаларини амалга оширишда жамоат манфаатларини ҳисобга оладилар. Ж. ф. мазмунини билиш халқ маъқуллаган реалистик лойиҳалар ва планларни ишлаб чиқиш учун шарт-шароитдир (қ. *Консенсус*). «...халқ англайдиган нарсаларни тўғри ифода этган тақдирдагина,— деб ёзган эди В. И. Ленин,— биз идора этаоламиз».

Социализм Ж. ф. нинг демократик амал қилиши учун зарур шарт-шароитларни вужудга келтиради. Бу энг аввало актуал масалалар бўйича аҳолини сиёсий жиҳатдан хабардор қилиб туриш ва гражданларнинг, меҳнат коллективларининг ҳамда жамоат ташкилотларининг ўз мулоҳазаларини эркин ифода этиши мумкинлигидир. Турли методлардан (дискуссия, анкета тарқатиш ва ҳ. к.) фойдаланиш йўли билан гражданларнинг фикрини мунтазам равишда сўраб туриш, шунингдек сўровларнинг натижасини эълон қилиб туриш муҳим аҳамиятга эга. Ж. ф. дан системали фойдаланиб туриш унинг амал қилишининг асосий шартларидан биридир. Шу нарсга характерлики, СССРнинг янги Конституциясида «жамоатчилик фикрини доимо ҳисобга олиб туриш» тўғрисида конституцион норма бор. СССРнинг 1979 йил 19 апрелда қабул этилган СССР Олий Советининг Регламенти, 1978 йил 5 июлда қабул этилган СССР Министрлар Совети тўғрисидаги Қонун, «СССРда халқ депутатларининг статуси тўғрисида»ги (1979) каби ва қатор бошқа қонунлар ҳам Ж. ф. нинг сиёсий процессга қўшилганлиги тўғрисида гувоҳлик беради.

Ж. ф. нинг самарали амал қилиши унинг коммунистик идеология асосида шаклланиши билан бевосита боғлиқдир. Унинг характери ва мазмуни кўп жиҳатдан ана шунга боғлиқдир. В. И. Ленин партиянинг «бизнинг ғояларимизнинг тўғрилигига халқ оммасини ишонтириш соҳасидаги» ишнинг аҳамиятини бир неча бор таъкидлаб кўрсатган эди. Ленин васиятларига амал қилиб, КПСС оммани ғоявий тарбиялашга, марксизм-ленинизм ва пролетар интернационалиزم асосларида Ж. ф. ни шакллантиришга жуда катта аҳамият бермоқда.

ЖАМҒАРМА ФОНДИ — миллий даромаднинг ишлаб чиқаришни кенгайтириш, резервлар вужудга келтириш, шунингдек ишлаб чиқаришдан ташқари соҳанинг фондлари ва моддий запасларини кўпайтириш учун фойдаланиладиган қисми. Социализм даврида Ж. ф. социалистик ишлаб чиқаришни ўстириш ва такомиллаштириш-

нинг ҳамда халқ фаровонлигини оширишнинг моддий асоси бўлиб хизмат қилади. Жамғарма қўшимча фойда олиш учун ишлаб чиқаришни кенгайтириш мақсадларида амалга ошириладиган, стихияли характерга эга бўлган ва оғир рақобатчилик кураши шароитида ўтадиган капиталистик жамиятдан фарқ қилиб, социалистик жамғарма барча меҳнаткашларнинг манфаатлари йўлида амалга оширилади, ягона халқ хўжалик плани асосида бошқарилиб туради. Бу социалистик жамғарма фондидан анча самарали ва мақсадга мувофиқ фойдаланиш учун имконият очиб беради. Ижтимоий меҳнат унумдорлигини ошириш социализм даврида Ж. ф. ўсишининг асосий факторидир.

ЖАНУБИ-ШАРҚИЙ ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИ АССОЦИАЦИЯСИ (Association of South East Asian Nations—АСЕАН)— регионал сиёсий-иқтисодий ташкилот. 1967 йилда Индонезия, Малайзия, Сингапур, Таиланд ва Филиппин составида тузилган. Ассоциация аъзолари бўлган мамлакатларнинг иқтисодий, социал ва маданий алоқаларини ривожлантириш, Жануби-Шарқий Осиёда «тинчлик ва стабилликни» ўрнатишга кўмаклашиш, тегишли халқаро ва регионал ташкилотлар билан ҳамкорлик қилиб туриш АСЕАНнинг расмий мақсади деб эълон қилинган. Ассоциацияга кирган мамлакатлар Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларининг бетарафлиги учун кейинги йилларда тобора активроқ чиқмоқдалар, бугун регионни тинчлик зонасига айлантириш ғоясини қўллаб-қувватлай бошладилар. Қароргоҳи — Жакартада (Индонезия).

ЖАҲОН БОЗОРИ — товарларни ва хизматларни халқаро миқёсда кенг ва барқарор алмаштириш соҳаси бўлиб, унинг асосида халқаро меҳнат тақсмоти ётади. Тарихан Ж. б. капиталистик ишлаб чиқариш усули заминида жаҳон капиталистик бозори сифатида вужудга келди; унинг учун ҳукмронлик ва тобелик, *анархия* ва *рақобатчилик* муносабатлари характерлидир. Жаҳон социалистик системасининг вужудга келиши жаҳон социалистик бозорининг ташкил топишига олиб келдики, товар оборотининг планилик ва ўзаро манфаатдорлилик характерда эканлиги, унинг узлуксиз ўсиб бориши ва структурасининг такомиллаша бориши, *халқаро социалистик меҳнат тақсмотини*, *социалистик иқтисодий интеграцияни* чуқурлаштириш асосида бозорнинг ҳажмини ва барқарорлигини ошириш жаҳон социалистик бозорининг асосий белгиларидир.

Социалистик мамлакатлар ўртасида тозар оборотини доимо кенгайтириб бориш бу мамлакатларнинг капиталистик мамлакатлар билан кенг савдо алоқаларини истисно қилмайди (қ. *Халқаро иқтисодий ҳамкорлик*). Социализм мамлакатлари тинч-тотув яшаш принципига амал қилиб, ижтимоий тузумидан қатъи назар барча

давлатлар ўртасида савдони авж олдиришга актив кўмаклашмоқдалар.

ЖАҲОН КАПИТАЛИСТИК СИСТЕМАСИ — ўзаро алоқада бўлган мамлакатларнинг йиғиндиси бўлиб, уларда капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари ҳукмронлик қилади. Ж. к. с. нинг шаклланиши 16-асрдан бошланиб, 19-асрда ниҳоясига етди. У айрим мамлакатларда капитализмнинг тараққийи ва буржуа революциялари жараёнида унинг территориясининг кенгайиши, жаҳон капиталистик бозорини вужудга келтириш, мустамлака ҳукмронлиги системасини шакллантириш йўли билан амалга ошди. Социалистик революциялар ва жаҳон социализм системаси вужудга келиши натижасида, шунингдек капитализмнинг мустамлака системаси барбод бўлиши натижасида капитализмнинг ҳукмронлик қилиш доираси анча торайиб қолди. Ж. к. с. эндиликда жаҳон экономикаси ва сўсати тараққиётининг умумий йўналишини белгилаб беришга қодир эмасдир. *Капитализм умумий кризиси* чуқурлашиб бораётган шароитда Ж. к. с. социал антагонизмларнинг ўсиши, империалистлар ўртасидаги зиддиятларнинг кучайиши, иқтисодий тараққиёт даражасидаги жуда катта тафовут туфайли ривожланган мамлакатлар билан ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги зиддиятнинг кескинлашиши билан характерланади. Носоциалистик мамлакатлар аҳолисининг $\frac{2}{3}$ қисмидан ортиқроғи тўпланган ривожланган мамлакатлар ҳиссасига ҳозирги кунда Ж. к. с. чиқарилаётган жами ялпи маҳсулотнинг $\frac{1}{6}$ қисмдан камроғи тўғри келади. Жаҳон социализм мавқеининг мустақкамланиши, капитал мамлакатларидаги *синфий кураш*, ҳалоскор антиимпериалистик курашнинг кучайиши Ж. к. с. нинг янада заифлашишига олиб боради (қ. *Капитализм*).

ЖАҲОН КАСАБА СОЮЗЛАРИ ФЕДЕРАЦИЯСИ (ЖҚСФ) — демократик касаба союзларининг энг катта халқаро бирлашмаси. 1945 йилда касаба союзларининг Парижда бўлиб ўтган I Жаҳон конгрессида тузилган. Урушга ва уни келтириб чиқарувчи сабабларга қарши кураш, бутун дунё меҳнаткашлари манфаатларини ҳимоя қилиш, меҳнаткашларнинг иқтисодий ва социал ҳуқуқларига ва уларнинг иқтисодий эркинликларига ҳар қандай тажовузларга қарши барча мамлакатлар касаба союзларининг умумий курашини уюштириш, меҳнаткашларнинг халқаро бирдамлиги масалалари бўйича касаба союз аъзолари орасида маърифатпарварлик ишлари олиб бориш ва ҳ. к. ЖҚСФ нинг уставда белгиланган асосий вазифаларидир. СССР ва б. социалистик мамлакатлар касаба союзлари, шунингдек капиталистик ҳамда озодикка эришган мамлакатларнинг касаба союзлари ЖҚСФ га киради. У ўз сафларида 190 миллионга яқин кишини бирлаштиради. Совет касаба союзлари ЖҚСФ билан актив ҳамкорлик қилмоқда. У ЖҚСФнинг турли со-

циал-сиёсий системалар шароитида иш олиб бораётган барча оқимдаги касаба союз ташкилотларини синфий асосда жиқлаштириш соҳасидаги ҳаракатларини қўллаб-қувватламоқда, унинг обрўси ошишига, унинг самарадорлиги кўтарилишига, кенг омманинг кураши билан янада яқинлашишига кўмаклашмоқда.

Касаба союзларнинг IX Жаҳон Конгресси (1978 йил апрель) халқаро ҳаракат жиқлигини янада мустаҳкамлашнинг, меҳнаткашларнинг империализмга қарши, тинчлик, социал тараққиёт ва халқлар хавфсизлиги учун курашда биргаликда ҳаракат қилишининг энг муҳим масалалари бўйича қарор қабул қилди. Конгресс ишида 140 дан ошиқроқ мамлакат миллий ва халқаро касаба союз ташкилотларининг 356 делегати иштирок этди. ЖКСФ юқори органи — Жаҳон касаба союзлари конгрессидир. Қароргоҳи — Прагада.

ЖАҲОН МЕҲНАТ КОНФЕДЕРАЦИЯСИ (ЖМК) — касаба союзларнинг халқаро реформистик уюшмаси (1968 йилгача — Христиан касаба союзларининг халқаро конфедерацияси). У 79 мамлакатнинг 83 та миллий касаба союз ташкилотини бирлаштиради. 1926 йилда тузилган. Меҳнат билан капиталнинг синфий ҳамкорлигини ёқлаб чиқмоқда. Шу билан бирга капиталистларнинг меҳнаткашлар фойдасига баъзи бир социал-иқтисодий ён беришларини талаб қилмоқда. ЖМК ташқи сиёсат соҳасида қуролисзланиш учун, урушга қарши, ихтилофларни тинч воситалар билан ҳал қилиш учун чиқмоқда. ЖМК Латин Америкасида ва Осиёда регионал ташкилотларга эга. Юқори органи — конгресс, унинг сессиялари орасида эса — кенгашидир. Кундалик ишлар билан ижроия бюро шуғулланади. Раҳбар органларининг қароргоҳи — Брюсселда (Бельгия).

ЖАҲОН ОКЕАНИ — ер шари океан ва денгиз ҳавзаларининг йиғиндиси бўлиб, у денгиз сатҳини, сувнинг қалинлигини, сув кўтарилишининг энг юқорк белгисидан ташқаридаги денгиз тубининг юзаси ва денгиз тубидаги ер қаърини улардаги барча табиий ресурслар билан бирга ўз ичига олади.

Кейинги йилларда Ж. о. бутун инсоният манфаатларини кўзлаб уни комплекс ўрганиш, денгиз ресурсларидан самарали фойдаланишни ва денгиз муҳитини ифлосланишлардан муҳофаза қилишни амалга ошириш юзасидан социалистик, капиталистик ва ривожланаётган давлатлар халқаро кўламда ҳамкорлик қиладиган майдонга айланиб бормоқда.

ЖАҲОН РЕВОЛЮЦИОН ПРОЦЕССИ — ҳозирги замон революцион ҳаракатининг йиғма номи.

Жаҳон социализм системаси — давримизнинг асосий революцион кучидир. Барча прогрессив инсоният унда халқаро ишчилар ҳаракатининг улғувор ғалабасини, тинчлик, демократия ва социал тараққиёт учун курашаётган барча халқларнинг ишончли таянчини

кўради. Социалистик давлатлар ҳамдўстлиги илғор ишлаб чиқариш усулини ифодалайди, империализмга қарши турган асосий куч, тинчлик посбони, Ж. р. п. нинг базасидир. У бошқа барча революцион кучларга моддий, сиёсий, маънавий ёрдам беради ва қўллаб-қувватлайди. Қардош социалистик мамлакатлар жипслигининг мустаҳкамланиши, уларнинг марксчи-ленинчи партиялари ўртасида ўзаро таъсирининг чуқурлашиши, социалистик ва коммунистик қурилишда эришилган ютуқлар халқаро воқеаларнинг боришига, Ж. р. п. нинг боришига социализм кўрсатадиган таъсирни анча кучайтиради.

Капиталистик давлатлар ишчилар синфи Ж. р. п. нинг муҳим таркибий қисмидир. У — революцион курашнинг капитализм қўрғонидаги барча демократик антиимпериалистик ҳаракатнинг ҳаракатга келтирувчи ва сафарбар қилувчи бош кучидир. *Капитализмнинг умумий кризиси* жиддий чуқурлашган, унинг зиддиятлари кескинлашган ҳозирги замон шароитида ишчилар синфининг эксплуатацияга, монополияларнинг зўравонлигига қарши, демократия ва социализм учун кураши тобора катта қулоч ёймоқда, ишчилар ҳаракатининг бирлигига, сўл, демократик кучларни бирлаштиришга интилиш кучаймоқда. *Миллий-озодлик ҳаракати* — Ж. р. п. нинг узвий қисмидир. У империализмга, унинг мустамлакачилик ва неоколониализм сиёсатига қарши, ижтимоий муносабатларнинг ўз умрига яшаб бўлган формаларини тугатишга, тинчлик ва социал тараққиёт йўлидан ривожланишга қаратилган. Озодликка эришган кўп давлатлар капиталистик тараққиёт йўлини рад этмоқдалар ва эксплуатациядан озод жамият қуришни, социализм томон боришни ўзларига мақсад қилиб олганлар.

«Тарих ҳозирги замоннинг учта асосий революцион кучининг — жаҳон социализмининг, халқаро пролетариат ва миллий-озодлик ҳаракатининг енгиб бўлмас қудрати ҳақида рад қилиб бўлмайдиган гувоҳлик бермоқда», — деб қайд этилади КПСС Марказий Комитетининг «Улуғ Октябрь социалистик революциясининг 60 йиллиги тўғрисида»ги қарорида. Шунингдек антиимпериалистик йўналишга эга бўлган турли-туман ва кўпинча турли хил демократик отрядлар ва кучлар — кенг прогрессив жамоатчиликнинг тинчлик учун, хавфсизлик ва ҳамкорлик учун, халқаро кескинликни юмшатиш учун ҳаракати, фашистик ва зулмга асосланган бошқа режимларни афдариб ташлаш учун ҳаракат ва ҳ. к. ҳам ягона Ж. р. п. га қўшилади.

Коммунистик ва ишчи партиялари Ж. р. п. бирлигини таъминлашга, ҳозирги замон барча революцион ва демократик кучларнинг ягона антиимпериалистик ҳаракатларини жанговар программа билан қуроллантиришга даъват этилган сиёсий куч бўлиб чиқмоқда.

ЖАҲОН СОЦИАЛИСТИК СИСТЕМАСИ — суверен давлатларнинг йиғиндиси бўлиб, унда ишчилар синфи ва унинг авангарди — коммунизм ва социализм қурилишига бошчилик қиладиган марксчи-ленинчи партиялар раҳбарлик роль ўйнайди. Ж. с. с. нинг вужудга келиши — иккинчи жаҳон урушида антифашист кучлар эришган ғалабанинг энг муҳим якунларидан бири бўлди. Ж. с. с. нинг вужудга келиши ва мустақамланиши тарихий тараққиётнинг қудратли тезлатгичи бўлдики, бунга Улуғ Октябрь асос солган эди. Ижтимоий тараққиёт практикаси шуни кўрсатмоқдаки, Ж. с. с. эндиликда антиимпериалистик курашда ҳал қилувчи куч сифатида чиқмоқда. Халқаро муносабатларнинг янги, социалистик типининг шаклланиши Ж. с. с. нинг қарор топиши билан боғлиқки, бу муносабатлар учун тўла тенг ҳуқуқлилиқ, бир-бирининг ички ишларига аралашмаслик, мустақиллик ва суверенитетни ўзаро ҳурмат қилиш, ўртоқларча ўзаро ёрдам, социалистик интернационализм характерлидир.

«Ҳозирги куннинг социализми ўзининг муваффақиятлари ва истиқболлари, ўзининг бутун проблемалари билан, Л. И. Брежнев қайд этганидек, бу ҳали ёш, ўсаётган социал организм бўлиб, унда ҳамма нарса бардош бера олгани йўқ, кўп нарсаларда ўтмиш тарихий даврларнинг тамғаси сақланиб қолган. Социализм дунёси бошдан-оёқ ҳаракатда, у узлуксиз такомиллашиб бормоқда. Табиийки, унинг ҳаракати янгининг эски билан кураши орқали, ички қарама-қаршиликларни ҳал қилиш йўли билан боради. Тўпланган тажриба қардош партияларга қарама-қаршиликларни тўғри ва ўз вақтида ҳал қилишга ва пролетариатнинг буюк устозлари — Маркс, Энгельс ва Ленин кўрсатган йўлдан дадил боришга ёрдам беради».

Ҳар бир социалистик мамлакатнинг равнақи, социалистик давлатларнинг мустақамланиши билан биргаликда уларнинг ўзаро алоқалари тобора яқинроқ бўла боради, уларнинг сиёсатида, экономикасида, социал ҳаётида муштараклик элементлари тобора кўпроқ вужудга кела бошлайди, тараққиёт даражаси аста-секин бараварлаша боради. Социализм мамлакатларининг аста-секин яқинлашишидан иборат бу процесс эндиликда қонуният сифатида муайян равишда тўла намоён бўлмоқда. Социалистик давлатларнинг яқиндан ҳамкорлик қилишининг асоси, унинг йўналтирувчи ва ташкил этувчи кучи — бу социализм мамлакатлари коммунистик партияларининг бузилмас жанговар иттифоқи, уларнинг дунёқарашининг бирлиги, мақсадларининг бирлиги, иродасининг бирлигидир. Социал тузумнинг умумийлиги, социалистик мамлакатлар халқлари туб манфаатлари ва мақсадларининг бир хиллиги марксчи-ленинчи партиялар тўғри сиёсат олиб борган тақдирда янги жамият қурилиши ва давлатлар ўртасидаги муносабатларнинг янги, социалистик ти-

пиви қарор топтириш жараёнида вужудга келадиган объектив ва субъектив характердаги қийинчиликларни муваффақиятли ҳал қилиш, жаҳон социалистик системасини ривожлантириш ва мустақамлаш ишини оғишмай олдинга суртиш имкониятини беради.

Жипслашишга, социалистик давлатлар бирлигини мустақамлашга, барча соҳаларда — сиёсатда, экономикада, маданиятда уларнинг ўзаро таъсирини чуқурлаштиришга бўлган тенденция Ж. с. с. да ҳукмрон тенденция бўлиб қолмоқда. КПСС социализм мамлакатлари билан ўзининг муносабатида ишни тўла тенг ҳуқуқлилик ва бир-бирининг муваффақиятидан манфаатдор бўлиш, қарор қабул қилганда фақат миллий манфаатларнигина эмас, балки интернационал манфаатларни ҳам ёдда тутиб қабул қилиш руҳида олиб бориш қондасига қаттиқ амал қилади.

Социалистик давлатлар аксарият кўпчилигининг муносабатларида қарор топган дўстлик ва ҳамкорлик социализм мамлакатлари миллий вазифаларини ҳал қилишда биринчи даражали фактор бўлиб чиқмоқда, уларнинг социал-иқтисодий тараққиётини тезлаштирмоқда. Социалистик ҳамдўстлик мамлакатлари ташқи сиёсий ҳаракатларини уйғунлаштириш уларнинг халқаро майдондаги позициясини мустақамлайди, *халқаро кескинликни юмшатиш* ишини олга суртишга ҳал қилувчи даражада кўмаклашди, халқларнинг *мустамлакачилик* ва *неоколониализмга* қарши курашига самарали ёрдам кўрсатишга имкон беради.

КПСС Ж. с. с. нинг қудраги янада ўсишига ҳар томонлама кўмаклашишни ўзининг интернационал бурчи деб ҳисоблаб келди ва ҳозир ҳам шундай деб ҳисоблайди. «Биз,— деб кўрсатди Л. И. Брежнев,— жаҳон социализм системаси биргаликда янги жамият қураётган ва уни ҳимоя қилаётган, ўз тажриба ва билими билан бир-бирини бойитаётган халқларнинг аҳил оиласи бўлишини, жипслашган ва мустақам оила бўлишини истаймизки, ердаги кишилар унда озод халқларнинг келажакдаги жаҳон ҳамжамиятининг тимсолини кўрсиналар».

ЖАҲОН СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ТАШКИЛОТИ (ЖССТ)— БМТ нинг ҳукуматлараро ихтисослаштирилган ташкилоти. 1946 йилда тузилган. ЖССТга 150 дан ортиқроқ давлат, шу жумладан СССР (1948 йилдан бошлаб) киради. Соғлиқни сақлаш ва медицина фани соҳасида халқаро ҳамкорлик қилади, туғилиш, касалликлар ва ҳ. к. тўғрисида статистик маълумотлар тўплайди, эпидемияларга қарши курашда, соғлиқни сақлаш хизматини мустақамлашда мамлакатларга ёрдам беради, атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича айрим тadbирларда қатнашади. ЖССТ билан УИЕК ўртасида расмий муносабатлар ўрнатилган. ЖССТнинг юқори орга-

ни — жаҳон соғлиқни сақлаш ассамблеяси дир, Қароргоҳи — Женевада (Швейцария).

ЖАҲОН ТИНЧЛИК КЕНГАШИ (ЖТК) — урушга қарши жами ҳаракатларнинг энг оммавийси бўлган тинчлик тарафдорлари халқаро ҳаракатининг юқори раҳбар органи. Тинчлик тарафдорларининг 1950 йилда Варшавада бўлиб ўтган II Жаҳон конгрессида таъсис этилган. 130 дан ортиқ давлатнинг сиёсий партиялари, ташкилотлари ва миллий комитетлари вакиллари бирлаштиради. ЖТК тинчликни ҳимоя қилишга, ядро қуроли билан қуролланиш пойгасига қарши, янги жаҳон урушининг олдини олишга, халқлар ўртасида дўстлик ва ҳамкорликни кенгайтириш ва мустаҳкамлашга қаратилган оммавий тadbирларнинг ташаббускори ва ташкилотчиси бўлиб чиқади. ЖТК Президиуми Бюросининг сессияси (1978 йил январь) Вашингтон тинчлик декларациясини — планетадаги барча тинчликсевар кучларга тинчлик учун, кескинликни юмшатиш, учун, қуролланиш пойгасига қарши курашни активлаштириш тўғрисида даъват қабул қилди. Унда нейтрон бомбасини тайёрлаш ва ишлаб чиқаришга қарши норозилик билдирилди.

1979 йил 25—27 апрелда Прагада ЖТК Президиумининг сессияси бўлиб ўтди. Унинг қарорларида Европада кескинликни юмшатишни мустаҳкамлаш учун, қуролсизланиш учун, Вьетнам халқи билан, АҚШ воситачилигида Миср-Исроил сепарат битими тузилиши муносабати ила араб халқлари билан халқаро бирдамликни янада ривожлантириш учун курашнинг асосий вазифалари акс эттирилди.

ЖТК олий органи — Жаҳон тинчлик конгрессидир. Раҳбар органлари — сессия, президиум ва секретариатдир. ЖТКнинг қароргоҳи (1968 йилдан бошлаб) — Хельсинкида (Финляндия).

ЖАҲОН ЧЕРКОВЛАР КЕНГАШИ (ЖЧК) — халқаро диний ташкилот, христиан черковларини бирлаштириш учун ҳаракатнинг раҳбар органи. 1948 йилда Амстердамда тузилган. Протестант ва православ черковларини, шунингдек христиан йўналишдаги турли мазҳабларни бирлаштиради. Дин ва фаолият масалаларида бирликка эришишга кўмаклашишга даъват этилган. Қароргоҳи — Женевада. 1961 йилдан бошлаб рус православ черкови, сўнгра эса СССРдаги бошқа черковлар ЖЧК га аъзо бўлдилар. БМТ да ЖЧКнинг вакили бор.

«ЖИРКАНЧ УРУШ» — озодлик ва мустақиллик учун курашаётган халқларга қарши империалистик давлатлар олиб бораётган босқинчилик урушига характеристика бериш учун ишлатиладиган термин. «Ж. у.» термини биринчи марта француз империалистларининг Вьетнам халқига қарши олиб борган мустамлакачилик урушига (1946—54) характеристика бериш учун ишлатилган эди. Фран-

пуз халқи бу урушни «жирканч» уруш деб атаган эди. АҚШ Вьетнам проблемасини тинч йўл билан ҳал қилиш тўғрисидаги 1954 йилги Женева битимини бузиб, Вьетнамнинг ички ишларига қўпол равишда аралашди, эрксевар Вьетнам халқига қарши кўп-йиллик «Ж. у.» бошлаб юборди. Бу уруш Вьетнамнинг ғалабаси билан тамом бўлди. Вьетнам социализм мамлакатларининг ва жаҳон жамоатчилигининг қўллаб-қувватлаши билан мустақиллик ва миллий бирликка эришди.

«ЖОДУГАРЛАРНИ ОВЛАШ» — ном бўлиб, у ўрта аср диний фанатизм практикасига қиёс қилиб АҚШда прогрессив арбобларни таъқиб қилиш сиёсатига берилган. Бу таъқиб қилиш — «қора рўй-хатлар» юритиш ва ишдан бўшатишдан тортиб то бевосита суд репрессияларигача энг турли-туман формаларни қабул қилиши мумкин.

Маккартизм йилларида (50-йилларнинг бошларида) «Ж. о.» сиёсати энг қўпол равишда амалга оширилдики, ўша вақтда бу сиёсатни амалга оширишда сенатнинг «Америкага қарши фаолиятни текшириш бўйича» Ж. Маккарти бошлиқ подкомиссияси етакчи роль ўйнаган эди. АҚШ Коммунистик партияси «коммунистик фаолият устидан назорат қилиш тўғрисида»ги қонун (Маккарен — Вуд қонуни) деб аталмиш қонунга мувофиқ айниқса қаттиқ таъқиб этилди. Американинг ҳукмрон доиралари гарчанд кейинчалик маккартизмни расман рад этган бўлсалар-да, «Ж. о.» Ғарб мамлакатларининг сиёсий практикасида анча ниқобланган формаларда ҳозир ҳам ўрин олиб келмоқда. Мас., ГФРда касбларни тақиқлаш қўлланилади (ўзгача фикр юритувчиларни таъқиб қилиш формасида).

ЖУРНАЛИСТЛАРНИНГ ХАЛҚАРО ТАШКИЛОТИ (ЖХТ) — 1946 йилда таъсис этилган. 110 дан зиёд мамлакат журналистларини бирлаштиради. СССР журналистлари ЖХТ таъсис этилгандан бошлаб унинг коллектив аъзосидир. Жамоатчиликни эркин, ҳаққоний ва софдиллик билан хабардор қилиб туриш, журналистларнинг эркинлигини ва уларнинг ўз номуси ва эътиқодига мувофиқ равишда ёзиш ҳуқуқини ҳимоя қилиш йўли билан тинчликни ва халқлар ўртасида дўстликни мустаҳкамлаш ЖХТ нинг асосий мақсадидир. ЖХТ милитаристик пропаганда, фашизмга, миллий ва ирқий камситишларга, демократ журналистларнинг таъқиб қилинишига қарши чиқмоқда. ЖХТ журналистлар ҳаётининг моддий шароитларини яхшилаш манфаатлари йўлида ҳам иш олиб боради. ЖХТ нинг олий органи конгрессдир. Қароргоҳи — Прагада (Чехословакия).

ЗАБАСТОВКА (стачка) — ишчилар синфининг, меҳнаткашларнинг капиталистик эксплуатацияга қарши, сиёсий ва иқтисодий талабларни қондириш учун олиб бориладиган синфий кураш формаларидан бири бўлиб, бир ёки бир неча корхонада ишни уюшган ҳолда коллектив бўлиб тўхтатишдан иборат бўлади. З. нинг турли-туман формалари: 24 ёки 48 соатли (қисқа муддатли); «силжиб кетувчи» ёки «босқичли» (бир ҳафта ичида ишни бир неча кун ёки бир кунда бир неча соатга тўхтатиб қўйиш); «тескари З.» (корхонанинг ёлиб қўйилишига қарамай ишни давом эттириш); «вақт-вақти билан қилинадиган З.» (бир ойда бир неча марта такрорланиб турадиган); «кўчиб юрадиган З.» (цехдан-цехга кўчиб юрадиган ва корхона ишини издан чиқариб юборадиган); «ғайрат билан қилинадиган З.» ёки вақтга ҳалал етказган ҳолда хизмат инструкцияларининг барча пунктларини бачканалик билан бажариш билан характерланувчи «қатъий қондалар бўйича» ишлаш формалари билан бир-биридан ажралиб туради. Олдига қўйган мақсадига қараб З. лар иқтисодий ва сиёсий бўлади. Сиёсий З. лар салмоғининг ошиши стачка кураши ҳозирги босқичнинг характерли белгисидир, забастовкалар вақтида кўпинча қудратли намоёнлар ўтказилади, полиция, ҳукумат қўшинлари билан тўқнашувлар бўлади, улар монополюстик капитал билан умуммиллий олишувига айланиб кетади.

И

ИБТИДОИЯ ЖАМОА ТУЗУМИ — инсоният тарихидаги биринчи *ижтимоий-иқтисодий формац*ия. И. ж. т. учун ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиёти даражасининг пастлиги ва ижтимоий меҳнат тақсимотининг, хусусий мулкнинг, синфлар ва давлатнинг йўқлиги характерлидир. Ижтимоий меҳнат тақсимотининг вужудга келиши ва ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланишининг кучайиши, хусусий мулкнинг ва жамоанинг айрим аъзолари орасида иқтисодий тенгсизликнинг бўлиши И. ж. т. барбод бўлишига олиб келди, унинг ўрнига синфий жамият — қулдорлик жамияти келди.

ИДЕАЛИЗМ (фр. *idéalisme*, грек. *idea*дан — ғоя) — философиядаги ғайриилмий йўналиш бўлиб, *материализмга* қарама-қаршидир. И. сохта равишда руҳ, ғоя, онгни бирламчи, бошланғич, табииоти (материя, борлиқ) иккиламчи деб ҳисоблайди. И. ҳақиқий фанга душман. Идеалистлар моддий дунёга маънавий бошланишнинг ҳосиласи деб қарайдилар. И. нинг бу бош ҳоидаси уни диннинг дунёни худо яратганлиги, жаҳоннинг вақт ва макондаги нидоҳояси ҳақидаги доғмалари билан яқинлаштиради. *Философия* тарихининг бутун бориши давомида И., одатда, реакцион, эксплуататор синфларнинг манфаатларига хизмат қилди. И. нинг материализм билан кураши — бу муросасиз синфий курашнинг ғоявий ифодасидирки, бу курашда материализм прогрессив синфлар ва социал гуруҳларнинг дунёқараши сифатида чиқади.

Марксистик философия И.нинг барча турларини қаттиқ танқид қилди, унинг ғайри илмий моҳиятини ва реакцион социал родини фаш этди. В. И. Лениннинг «Материализм ва эмпириокритицизм» номи китобида И. ҳар томонлама танқид қилинган.

ИДЕОЛОГИЯ (грек. *idea*дан — тушунча, ғоя ва *lógos* — таълимот) — сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, философик, диний, бадий қарашлар ва ғоялар системаси. И. синфий характерга эга. «...Синфий зиддиятлар кемираётган жамиятда синфдан ташқари ёки синфдан устун турадиган идеология ҳеч қачон бўлиши мумкин эмас», — деб қайд этган эди В. И. Ленин. Антагонистик формацияларда ҳукмрон синф И. си ҳукмронлик қилади, унга эксплуатация қилинувчи синф И. си қарши туради. Чунончи, капиталистик жамиятда реакцион буржуа И. га ишчилар синфининг революцион И. си — *марксизм-ленинизм* қарши туради. Улар ўртасидаги муросасиз кураш (*идеологик кураш*) пролетариатнинг буржуазияга қарши синфий кура-

шининг асосий формаларидан бирidir. Бу И.нинг тўқнашувида капитализм билан социализм социал системаларининг қарама-қаршилиги акс этади.

И. ижтимоий борлиққа боғлиқ ва оқибат натижада иқтисодий муносабатларни акс эттиради. Шу билан бир вақтда И. нисбий мустақилликка эга, у иқтисодий базисга, ижтимоий ҳаёт ривожига тескари актив таъсир кўрсатади. Революцион синфларнинг И. си, объектив қонуниятларни энг тўла ҳисобга олиб, жамиятнинг прогрессив ривожланишига кўмаклашади. Реакцион, ўз умрини яшаб бўлган синфнинг И. си ижтимоий муносабатларнинг моҳиятини бузиб, жамият тараққиётига тўсқинлик қилади, ўз умрини яшаб бўлган синфларни сақлаб қолишга хизмат қилади. Манфаатлари объектив қонуниятларнинг амал қилишидан фарқ қиладиган империалистик буржуазиянинг И. си капитализмни сақлаб қолиш ва мустақкамлаш заруриятини оқлайди ва асослаб беради.

Марксизм-ленинизм — ҳозирги замоннинг энг илғор, энг революцион синфи — ишчилар синфининг И. си воқеликка, ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини, унинг асосий тенденцияларини ҳақиқий илмий анализ қилиб берадиган яккаю-ягона И. дир. Ишчилар синфининг манфаатлари жамият тараққиётининг объектив эҳтиёжлари билан, капитализмни социализм ва коммунизм билан алмаштиришнинг тарихий зарурияти билан тўла мос келади. Ишчилар синфининг илғор ва онгли отряди бўлган коммунистик партия илмий И. намоёндаси бўлиб, у омма орасига, ишчилар ҳаракатига марксча-ленинча идеологияни ёяди, меҳнаткашларда коммунистик дунёқарашни шакллантиради. И. нинг партиявийлик принципини ҳам И. нинг синфий характерда эканлиги тақозо қилади. И. нинг партиявийлик принципи В. И. Ленин асарларида ҳар томонлама ишлаб чиқилган. Марксча-ленинча И. нинг партиявийлик принципи шундаки, у ишчилар синфининг манфаатлари, мақсадлари ва идеалларини анча тўла ифода этади ва, жамият тараққиётининг билиб олинган қонуниятларига таяниб, унинг капитализмнинг бузувчиси ва коммунизм ижодкори сифатидаги ўзининг тарихий миссиясини амалга оширишнинг йўли ва воситаларини илмий асослаб беради. *Пролетар интернационалиزم*и марксизм-ленинизм И. сининг асосий принципларидан бирidir. Марксча-ленинча И. барча меҳнаткашларни, бутун прогрессив инсониятни умумий мақсадлар учун — тинчлик, демократия ва социал тараққиёт учун курашда ишчилар синфи ва унинг партияси атрофига жипслаштирувчи фактор, дунёни революцион қайта ўзгартишнинг қудратли қуроли сифатида чиқмоқда.

Империалистик буржуазия идеологлари ўз И. нинг синфий, партиявий характерда эканлигини яширишга, ниқоблашга, уни синфдан устун турадиган, партиясиз И. қилиб кўрсатишга ҳаракат

қилмоқда (қ. *Деидеологизация*). Марксизм-ленинизм бу даъволарнинг сохталигини фош этди, синфий жамиятда «синфдан устун», ёки партиясиз И. бўлиши мумкин эмаслигини тасдиқлади. У буржуа И. га қарши, илмий И. ни, хоҳ ўнгдан бўлсин, хоҳ сўлдан бўлсин ревизия қилишга ҳар қандай уринишларга қарши муросасиз кураш олиб бормоқда.

Жаҳон тараққиётининг ҳозирги босқичи халқаро майдонда синфий курашнинг кучайиши билан характерланади. Реакция кучлари, кескинликни юмшатиш душманлари ана шундай шароитда И. соҳасида исли кўрилмаган активлик кўрсатмоқдалар, энг нозиклаштирилган антикоммунистик ва антисовет пропаганда олиб бориш, фактларни сохталаштириш ва сохта уйдирмалар тарқатиш йўли билан социалистик мамлакатларни ва уларнинг ютуқларини бадном қилишга уринмоқдалар. Совет Иттифоқи, бошқа қардош социалистик мамлакатлар КПСС XXV съездининг принципиал мўҳим қондаларига амал қилиб, тинчлик ва социализм душманларининг қирдикорларига кескин зарба бермоқдалар. «Икки хил дунё-қараш ўртасидаги курашда бетарафликка ва ёнбосишларга ўрин бўлиши мумкин эмас. Бу курашда сиёсий ҳушёрлик юксак даражада бўлиши, пропаганда иши актив, оператив ва ишонтирарли равишда бўлиши, душманнинг идеологик диверсияларига ўз вақтида зарба берилиши лозим» (қ. *Идеологик кураш*).

ИДЕОЛОГИК КУРАШ ҳозирги замонда — буржуазия билан пролетариат ўртасидаги синфий кураш формаларидан биридир. Душман синфларга бўлинган жамиятда марксизм-ленинизм билан қуролланган ишчилар синфи буржуа идеологиясининг ҳар қандай кўринишларига қарши кураш олиб боради. Ишчилар ҳаракати ичида И. к., бир томондан, марксизм-ленинизм ва, иккинчи томондан, унинг ўнг ва «сўл» сохталаштирувчилари — догматизм, ревизионизм ва б. оқимлар ўртасидаги кураш сифатида намоён бўлади.

Халқаро майдонда И. к.— капитализм билан социализм ўртасидаги синфий кураш формаларидан биридир. Кучлар нисбати тинчлик, демократия ва социализм фойдасига ўзгараётганлиги, империализм позициялари бўшашаётганлиги буржуа пропагандасини анча эпчиллик ва усталик билан ҳаракат қилишга, ўз гоъларини илгари суришда янги формаларни қидиришга мажбур қилмоқда. Бу пропаганда ўз тигини СССРга ва б. қардош социализм мамлакатларига, халқаро коммунистик ва ишчи ҳаракатига, халқларнинг миллий-озодлик курашига, ҳозирги замон барча революцион кучларининг бирлигига қарши қаратмоқда. Кейинги йилларда буржуа пропагандаси социализм мамлакатларида «нисон ҳуқуқининг бузилиши» ҳақидаги масала атрофида шов-шув уюштиришга ихтисослашмоқда, «совет хавфи ҳақида»ги уйдирмани кенг тарқатмоқ-

да. Бу ва шунга ўхшаш усуллар аввало социализм ва коммунизм идеалларини бадном қилишга, революцион кучлар сафини бўлиб ташлашга, социализм мамлакатларидаги мавжуд тузумни ўзгартиришга ҳаракат қилиб кўришга, кескинликни юмшатишни блокада қилишга, империалистик кучлар манфаатини кўзлаб тўхтовсиз қуролланиш пойгасини оқлашга қаратилгандир.

Жаҳон сиёсатидаги ижобий силжишлар коммунистик идеологиянинг, янги ижтимоий тузум ғоявий бойликларининг дунёда кенг тарқалиши учун қулай шароит туғдирмоқда, социализм дунёсининг ҳужумкор идеологик курашини авж олдиршига кўмаклашмоқда. Бутун дунёдаги прогрессив демократик кучлар ҳам антикоммунизмнинг идеология ва сиёсатига қарши кескин кураш олиб бормоқда.

ИЕЗУИТ — 1) энг реакцион католик монахлик орденларидан бири — «Иисус жамияти»нинг аъзоси. Бу орден Рим папасининг ва умуман католик черковининг таъсири ва ҳоқимиятини кучайтириш мақсадида 16-асрда ташкил этилган. Орден бошлиғи бевосита Рим папасига бўйсунди. И. фақат черков соҳаси билангина чекланмайди, ўз мақсадига эришиш учун ҳар қандай воситалардан фойдаланиш ҳам оқланаверади деб ҳисоблаб сиёсий ва идеологик ҳаётга ҳам актив аралашади. Кўплаб тилларда нашр этиладиган минглаб газета ва журналлар И. қўлидадир. 2) (*Кўч.*) қабиҳ, иккиюзлама одам.

ИЕРАРХИЯ (грек. *hierarchia*, *hierós* — муқаддас ва *arché* — ҳокимият) — пастдан юқорига қараб, даражама-даража итоат қилиш тартибида жойлашган лавозимлар, мансаблар системаси. И. га қатъий риоя қилиш мустабид давлатларда (қ. *Абсолютизм. Бюрократия*) айниқса ривожланган.

ИЖАРА (лат. *agendagedan* — ижарага бериш) — мулкни шартнома билан расмийлаштириб ижарага олиш ёки топшириш. Шартномага мувофиқ бир томон — мулкдор, мулк эгаси муайян ҳақ эвазига уни иккинчи томонга (ижарачига) вақтинчалик фойдаланиш учун беради. Ер И.—ердан фойдаланиш формаси бўлиб, унда ер эгаси муайян ҳақ эвазига ўз ер участкасини хўжалик юритиш учун бошқа кишига (ижарачига) муайян муддатга беради. Ерни капиталистик И. га олишни — бунда ижарачи хўжаликка ўз капиталини сарфлайди, фойда чиқариб олиш мақсадида хўжаликни ёлланма меҳнат ёрдамида юритади ва ерни деҳқонлар томонидан ижарага олишни фарқ қиладилар. Бунда ер майда ва ўрта деҳқон ва унинг оиласининг истеъмолчилик эҳтиёжларини қондириш учун ижарага олинади. Капиталистик мамлакатларда ижара муносабатларининг ривожланиши ишлаб чиқаришнинг концентрацияси, меҳнаткаш деҳқонларнинг ва фермерларнинг оммавий хонавайрон бўлиши, қишлоқ

хўжалик маҳсулотларини сотиш бозорларида рақобатчилик кураши кучайиб бораётганлиги билан мустаҳкам боғлиқдир.

ИЖТИМОЙ БОРЛИҚ ВА ИЖТИМОЙ ОНГ — тарихий материализмнинг асосий тушунчаси бўлиб, жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаётини, уларнинг ўзаро алоқасини акс эттиради. И ж т и м о й б о р л и қ — бу жамиятнинг моддий ҳаёт шароитлари бўлиб, моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш жараёнида кишилар қиладиган иқтисодий муносабатлар (*ишлаб чиқариш муносабатлари*) ана шу шароитларнинг асосийси ва белгиловчисидир. И ж т и м о й о н г — сиёсий, ҳуқуқий, илмий, эстетик, ахлоқий ва б. ҳарашлар ҳамда ижтимоий ғоялар (кишилар ҳаётининг маънавий томонлари)дир. Тарихий материализм ижтимоий онг ижтимоий борлиқнинг инъикоси, унинг маҳсули эканлигини тасдиқлади. Жамиятнинг моддий ҳаётида, кишиларнинг ишлаб чиқариш фаолиятида уларнинг қарашлари ва ғояларининг манбаи этади. Синфий жамиятда кишиларнинг қарашлари ва ғоялари синфий характерга эга, яъни уларнинг ишлаб чиқариш системасидаги ўрни ва мавқеи тақозо қилган манфаатларини ифода этади. Синфий-эксплуататорлик жамиятда ижтимоий борлиқнинг антагонистик характерига унинг ижтимоий онгидаги антагонистик зиддият мос келади. Ижтимоий борлиқ ўзгариши билан ижтимоий онг ҳам ўзгаради. Чунончи, иқтисодий системасининг асосини ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий, социалистик мулк ташкил қилган етук, ривожланган социалистик жамият шароитларида ижтимоий онг гражданлар маънавий ҳаётининг барча соҳаларида марксча-ленинча *идеологиянинг* танҳо ҳукмронлик қилиши билан характерланади. Ижтимоий онг шу билан бирга жамият ҳаётида муҳим актив роль ўйнайди. (қ. *Базис ва устқурма, Идеология*).

ИЖТИМОЙ ИСТЕЪМОЛ ФОНДЛАРИ — социалистик жамият *миллий даромадининг* меҳнатга тўланадиган ҳақдан ташқари, муайян тўловлар, бепул хизмат кўрсатиш ёки имтиёзлар шаклида тўланадиган қисми. СССР Конституциясида совет кишиларининг эҳтиёжларини тағин ҳам тўлароқ қондириш мақсадида ижтимоий истеъмол фондлари вужудга келтирилади. Давлат жамоат ташкилотларининг ва *меҳнат коллективларининг* кенг иштироки билан И. и. ф. ни кўпайтиришни ва одилона тақсимлашни таъминлаб туради. И. и. ф. меҳнаткашларнинг *реал даромадларини* оширишга жиддий таъсир этади. Чунончи, 1979 йилда бу фондлардан берилган тўлов ва имтиёзлар аҳоли жон бошига ҳисоблаганда СССРда 417 сўмни ташкил этди. И. и. ф.нинг бир қисми пенсия, кўп болали оналарга ва вақтинча меҳнатга лаёқатсиз бўлиб қолганларга бериладиган нафақалар, стипендиялар, отпускарларга тўланадиган ҳақлар ва ҳ. к. тарзида бевосита меҳнаткашлар ихтиёрига келиб туша-

ди. Бошқа қисми эса ижтимоий истеъмол: аҳолига медицина хизмати кўрсатиш учун, бепул маълумот олиш учун, болалар боғчалари ва яслиларини, маданий-оқартув муассасаларини, санаторийлар ва ҳ. к. сақлаб туриш учун сарфланади. Бундан ташқари, И. и. ф. маблағларидан бир қисми турар жой фондининг СССРда амал қилувчи квартира ҳақининг паст бўлганлиги учун қопланмайдиган қисмини сақлаб туриш учун сарфланади. КПСС XXV съезди қарорларига мувофиқ, И. и. ф. ҳисобига аҳолига бериладиган тўлов ва имтиёзлар 1976—80 йилларда 28—30% ошади ва ўнинчи беш йилликнинг охирига бориб камиди 115 миллиард сўмини ташкил этади.

ИЖТИМОЙ ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ САМАРАДОРЛИГИ — ҳўжаликни ривожлантиришнинг иқтисодий натижалари бўлиб, оз маблағ сарфлаб энг катта самараларга эришишда ўз ифодасини топади. Ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги энг аввало ижтимоий меҳнат унумдорлигининг ўсиши билан боғлиқ бўлади. И. и. ч. с. критерийси ҳар бир ишлаб чиқариш усули учун специфик бўлади ва ишлаб чиқариш муносабатларининг характери билан белгиланади. Социалистик ишлаб чиқаришнинг критерийси социализмнинг асосий иқтисодий қонуни билан белгиланади: мавжуд ресурсларда жамиятнинг барча аъзоларининг фаровонлигини ўстиришни энг кўп таъминлайдиган вариант ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг самарали вариантдир. И. и. ч. с. ни ошириш совет жамиятининг ҳозирги босқичдаги тараққиётининг марказий вазифаларидан биридир. «Мамлакат олдида турган хилма-хил иқтисодий ва социал вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш учун,—деб кўрсатди КПСС XXV съездида Л. И. Брежнев,—меҳнат унумдорлигини тез ўстириш, бутун ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини кескин оширишдан бошқа йўл йўқ. Самарадорликка зўр бериш... бутун иқтисодий стратегиямизнинг жуда муҳим таркибий қисми»дир.

СССРда И. и. ч. с.ни оширишнинг асосий йўналишлари: фан ва техника ютуқларидан ишлаб чиқаришда фойдаланиш, планлаштириш ва ҳўжаликка раҳбарлик қилишнинг барча системаларини такомиллаштириш, халқ ҳўжалиги структурасини янада яхшилаш, маҳсулот сифатини ошириш, меҳнат унумдорлигини ошириш суръатларини жадаллаштириш, ишлаб чиқариш фондларидан яхшироқ фойдаланиш, фондинг самарадорлигини кўтариш, маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланадиган материаллар миқдорини қисқартириш, табиий ресурслардан самарали фойдаланишдир.

ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ФОРМАЦИЯ — ижтимоий тараққиётдаги босқич бўлиб, тарихан муайян иқтисодий тузум ва унга мос келадиган сиёсий ва юридик устқурма, шунингдек ижтимоий онг формалари билан характерланади. Ҳар бир И.-и. ф.нинг асосини

моддий неъматларни *ишлаб чиқаришнинг* унга хос *усули*, ишлаб чиқариш муносабатлари системаси ташкил этади. И.-н.ф.нинг ибтидоий жамоа (қ. *Ибтидоий жамоа тузуми*), қулдорлик (қ. *Қулдорлик тузуми*), феодал (қ. *Феодализм*), капиталистик (қ. *Капитализм*, *Империализм*, *Капитализмнинг умумий кризиси*) ва коммунистик (қ. *Социализм*, *Ривожланган социализм*, *Коммунизм*) турлари фарқланади. Ҳар бир И.-н. ф. ўзининг алоҳида вужудга келиш ва ривожланиш қонунарига эга, шу билан бирга ҳар бир формацияда барча ёки бир қатор формациялар учун умумий бўлган баъзи қонунлар амал қилади. Жамият тараққиётининг муайян босқичида тўхтовсиз ривожланиб бораётган *ишлаб чиқарувчи кучлар* шундай даражага етадики, мавжуд *ишлаб чиқариш муносабатлари* унга тўғаноқ бўлади. Эски ишлаб чиқариш усулини янги ишлаб чиқариш усули билан алмаштириш зарурати вужудга келадики, янги ишлаб чиқариш усулининг қарор топиши жамият ҳаётининг бошқа ҳамма томонларини ҳам ўзгартиришга олиб келади. Бир И.-н. ф.дан иккинчисига ўтиш илгарилаб борадиган, прогрессив ҳаракат характерига эга бўлади. Синфий антагонистик жамиятларда бир формациядан иккинчисига ўтиш душман синфларнинг кураши натижасида, ҳукмрон синфларни революцион ағдариб ташлаш йўли билан амалга оширилади.

И.-н. ф. тушунчаси биринчи марта марксизм томонидан ишлаб чиқилди ва тарихни материалистик тушунишнинг негизини ташкил этади, ишлаб чиқариш процессида кишиларнинг ижтимоий муносабатларининг, моддий неъматларни тақсимлаш, алмаштириш ва истеъмол қилишнинг боришини ва ривожланишини тушунтириш учун калит беради.

ИЖТИМОЙ СИНФЛАР — «ижтимоий ишлаб чиқаришнинг тарихан муайян системасида ўзининг тутган ўрни билан, ишлаб чиқариш воситаларига ўзининг (кўпчилик ҳолларда қонуларда мустаҳкамланган ва расмийлаштирилган) муносабати билан, меҳнатни ижтимоий ташкил қилишда ўзлари тутган роль билан ва бинобарин, ижтимоий бойлик олиш усуллари ва бу бойликнинг ўзлари эга бўлган миқдори билан ажралиб турадиган кишиларнинг катта-катта гуруҳлари» (В. И. Ленин). Барча синфий антагонистик *ижтимоий-иқтисодий формацияларда* битта синф бошқаларини эксплуатация қилади ва улар устидан ҳукмронлик қилади. Ана шу формацияларнинг ҳар бирида икки асосий синф мавжуд бўлади; улар манфаатларини бир-бири билан келиштириб бўлмайди. Булар: қулдорлик жамиятида — қулдорлар ва қуллар; феодал жамиятда — крепостник-помещиклар ва крепостной деҳқонлар; капиталистик жамиятда — буржуазия ва пролетариатдир. Антагонистик С. лар ўртасида доимий *синфий кураш* боради. Бу жамиятларнинг ҳар

бирида асосий С.дан бўлак бошқа С.лар ҳам мавжуд. Чунончи, капиталистик жамиятда асосий С.дан ташқари помешчиклар (йирик ер эгалари) ва деҳқонлар мавжуд.

Социалистик жамиятда ҳам С. мавжуд, бироқ бу ерда синфий *антагонизмлар*, бир синфнинг бошқа синф томонидан *эксплуатация* қилиниши йўқ, чунки ижтимоий ишлаб чиқариш ишлаб чиқариш қуруллари ва воситаларига социалистик мулкчиликка асосланган. Социалистик жамиятнинг синфий структурасини дўстона С.лар — ишчилар С., колхозчи деҳқонлар ва алоҳида социал группа — халқ интеллигенцияси ташкил этиб, буларнинг ҳаммаси мустақкам иттифоқдадир. Социалистик жамиятда ишчилар С. етакчи роль ўйнайди. Ривожланган социализм давридаёқ социалистик мулкнинг турли формаларининг яқинлашуви, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги, ақлий меҳнат билан jisмоний меҳнат ўртасидаги жиддий тафовутларнинг аста-секин барҳам топиши, барча меҳнаткашларнинг ишчилар синфининг гоявий-сиёсий позициясига ўтганлиги натижасида аҳолининг барча қатламларининг реал манфаатлари ва мақсадлари, социал идеаллари ва психологияси илгари исели кўрилмаган даражада яқинлашади. Коммунизм қурилиб бўлингандан ва жамиятнинг социал бир хиллигига эришилгандан кейин С. бутунлай барҳам топади.

ИЖТИМОЙ КОММУНИСТИК ЎЗ-ЎЗИНИ БОШҚАРИШ — социализм халқро миқёсда ғалаба қозонган ва мустақкамланиб олган шароитда мамлакатда *коммунизм* даврида жамиятни ташкил этиш. И. к. ў. б. социалистик демократияни ривожлантириш, барча граждандарни жамият ишларини бошқаришга жалб этиш, жамият барча аъзоларининг юқори даражада онгли бўлишига эришиш асосида шаклланадики, бу улар хулқ-атворининг ягона нормасида ўз ифодасини топади. И. к. ў. б. давлат органларини ижтимоий ўз-ўзини бошқариш органларига айлантиришни, мавжуд барча жамоат ташкилотларининг ташаббускорлигини ўстиришни кўзда тутати. «Социалистик давлатнинг ривожланиши,— дейилади КПСС Программасида,— унинг аста-секин ижтимоий коммунистик ўз-ўзини бошқаришга олиб келади, унда Советлар, касаба союз, кооператив ташкилотлари ва меҳнаткашларнинг бошқа оммавий ташкилотлари бирлашади». Шундай қилиб, коммунистик жамиятда давлат барҳам топиши билан бирга демократиянинг у билан боғлиқ бўлган формалари ҳам барҳам топади. Айни вақтда демократик принциплар ва институтлар янада ривожланади.

ИЗОЛЯЦИОНИЗМ (фр. isolation — айриш, алоҳида қилиб қўйиш) — АҚШ тарихи ва ташқи сиёсати билан боғлиқ термин бўлиб, унинг заминиде Америка қитъасидан ташқарида жойлашган мамлакатларнинг ишларига АҚШни жалб қилмаслик гояси ётади. АҚШдаги тарихий шароитлар ва ички сиёсий вазиятга қараб И.

тушунчаси америка жамиятининг турли доиралари томонидан турлича талқин этилди ва: Европа мамлакатларидан, энг аввало Англиядан мустақилликни мустаҳкамлашдан (18-асрдан) тортиб то Латин Америкасидаги мамлакатларни АҚШ контролига бўйсундириш (19-аср) мақсадида Америка қитъасида «қўлни бўшатиб олиш» гача; Америка қитъасидан ташқаридаги урушларда (биринчи жаҳон урушидан кейин «оммани ажратиб қўйиш» деб аталмиш) қатнашишдан қутулиб қолишга интилишдан тортиб Европада фашист агрессорларни америка реакцияси томонидан амалда «тинчлантириб қўйишгача» (бу иккинчи жаҳон урушининг бошланишига сабаб бўлди) бўлган ташқи сиёсат соҳасида муайян мақсадларга эришиш учун сиёсий платформа сифатида фойдаланилди. Ҳозирги вақтда гарчанд изоляционистик тенденциялар вақт-вақти билан, мас., АҚШнинг Жануби-Шарқий Осиёдаги агрессив уруши даврида кенг халқ оммасининг урушга қарши кайфиятида, ёки СССР билан муносабатларда кескинликни юмшатиш сиёсатида қарши чиқаётган ўнг йўналишдаги баъзи сиёсий доиралар позицияларида ўзини эслатиб турса-да, АҚШ ташқи сиёсатини шакллантиришга жиддий таъсир кўрсатмайди. Шу билан бирга Америка империализмининг экспансионистик ташқи сиёсати, АҚШнинг агрессив ҳарбий блокларда актив иштирок этиши, жаҳон капиталистик хўжалигини интернационализациялашнинг кучайиб бораётганлиги амалда И. учун унинг илгариги формаларида замин қолдирмайди.

ИККИ ПАРТИЯЛИ СИСТЕМА — баъзи бир капиталистик мамлакатларда мавжуд бўлган система бўлиб, бундай системада иккита энг йирик буржуа партиялари ҳукмрон синф манфаатларини таъминлаб бориб, ҳокимият тепасида вақт-вақти билан бир-бирини алмашиб туради: АҚШда — Республикачи ва Демократик партиялар, Буюк Британияда — Консерватив ва Лейбористлар партияси, Канадада — Либерал ва Прогрессив-консерватив партия. Партиялардан бири вақт-вақти билан ҳукмрон партия, бошқаси эса оппозицияда бўлиб қолади. И. п. с. бошқа партиялар мавжуд бўлишини инкор этмайди, бироқ бу партиялар давлатни идора қилишда турли сабабларга кўра реал иштирок этмайди. И. п. с. бу партиялардан қайси бири навбатдаги сайловларда ғалаба қозонишидан қатъи назар, буржуа ҳокимиятини сақлаб қолишни таъминлайди; айни вақтда «демократия» ва «сайлов кураши» туси вужудга келтирилади. К. Маркс қайд этганидек, буржуазия ҳокимиятини навбатма-навбат бир қўлидан чиқариб, шу ондаёқ бошқа қўли билан ушлаб олиш йўли ила ўз ҳокимиятини абадийлаштиришга ҳаракат қилади.

ИККИНЧИ ИНТЕРНАЦИОНАЛ — ишчилар синфининг 1889 йилда таъсис этилган халқаро ташкилоти. Ф. Энгельснинг яқиндан иштирокида тузилган И. И. марксизм идеяларининг ёйилишига,

оммавий ишчилар ҳаракатининг ривожланишига, социалистик партияларнинг мустақкамланиши ва ўсишига кўмаклашди. 19-асрнинг охири — 20-асрнинг бошидан бошлаб И. И. да аста-секин оппортунистик элементларнинг (қ. *Оппортунизм*) таъсири кучая бошлади, улар К. Маркс таълимотини ревизия қилиш йўлига тушиб олдилар. Биринчи жаҳон уруши бошларида (1914) И. И. бошлиқлари *социал-шовинизм* позициясига ўтиб олдилар ва «ўзларининг» буржуа ҳукуматларининг империалистик сиёсатини ҳимоя қила бошладилар. Бу социализм ишига хонликни, пролетариат манфаатларига хиёнатни билдирарди ва И. И. ни ҳалокатга олиб келди. В. И. Ленин раҳбарлик қилган большевиклар партияси оппортунизм ва социал-шовинизмга қарши муросасиз кураш олиб борди, Россияда социалистик революцияга бошчилик қилди ва ишчилар синфининг интернационал бирлигини қайта тиклаш учун шароит вужудга келтирди (қ. *Коммунистик Интернационал*).

ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ (1939—45) — халқаро империализм кучлари томонидан тайёрланган ва гитлерчилар Германияси, фашистлар Италияси, империалистик Япония томонидан бошлаб юборилган уруш. И. ж. у. империализм даврида капиталистик мамлакатларнинг иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан нотекис ривожланиш қонунин амал қилиши натижасида вужудга келди. 30-йилларда Германия иқтисодий тараққиётда Англия ва Францияни қувиб ўтиб, дунёни қайта тақсимлаш масаласини янгидан кун тартибига қўйди. Италия ва Япония империалистлари Германияга қўшилдилар: улар 1940 йил 27.IX да ҳарбий-сиёсий иттифоқ тўғрисидаги пактни имзоладилар. Венгрия, Руминия, Болгариянинг реакцион ҳукуматлари италян-герман-япон блокаига қўшилдилар. Бу блокка қарама-қарши қилиб англиз-француз блоки, сўнгра эса англиз-америка блоки тузилди. Империалистик коалицияларнинг сотиш бозори, хом ашё манбаи, капитал соладиган соҳалар учун кураши И. ж. у. га айланиб кетди.

АҚШ, Англия, Франция ҳукмрон доиралари агрессияни Шарққа, СССРга қарши йўналтиришга уриниб, гитлер Германиясига нисбатан «тинчители» сиёсатини юргиздилар. 1938 йилда Буюк Британия ва Франция ҳукуматлари гитлерчилар Германияси ва фашистлар Италияси билан шармандали Мюнхен битимини туздилар, бунинг натижасида Чехословакия гитлерчилик томонидан оккупация қилинди. Шундан кейин Италия Албанияни босиб олди. Фашистлар Германияси 1939 йил 1.IX да Польшага ҳужум қилиб И. ж. у. ни бошлаб юборди. 1939 йил 3.IX да Англия ва Франция Германияга уруш эълон қилдилар. Немис армияси қисқа муддат ичида Фландрияда англиз-француз-бельгия қўшинларини тор-мор этди ва Францияни таслим бўлишга мажбур қилди (1940 йил 22.VI). Герман

фашистлари Югославия ва шунингдек Греция қаҳрамонона қаршилик кўрсатишига қарамай, 1941 йил 6.IV да уларни босиб олди. 1940—41 йилларда италиян ва немис қўшинлари Африкада инглизларга қарши ҳужум бошладилар. Германия Яқин Шарқни босиб олишга тайёрланмоқда эди. Совет Иттифоқи урушни кенгайтиришга ҳар томонлама қаршилик кўрсатди, коллектив хавфсизликни таъминлаш ва агрессорларга қаршилик кўрсатиш учун қаттиқ ҳаракат қилди.

1941 йил 22.VI да гитлерчилар Германияси Совет Иттифоқиға хонинларча, уруш эълон қилмай ҳужум бошлаганидан кейин И. ж. унинг воқеалар маркази совет-герман фронтига ўтди; бу унинг асосий фронтига айланди. Германия ва унинг иттифоқчилари томонидан уруш босқинчилик, талончилик, жаҳонга ҳукмронлик қилиш, халқларни асоратга солиш мақсадида олиб борилган уруш эди. СССР ва фашистлар *агрессиясига* дучор бўлган бошқа мамлакатлар халқлари учун уруш адолатли, озодлик уруши эди. Германия СССРға ҳужум қилган дақиқадан бошлаб *антигитлерчи коалиция* ташкил топабошладди. 1942 йил 1.I да Вашингтонда 26 давлатнинг иттифоқлик Декларациясига имзо чекилди; бу «Бирлашган Миллатлар» деб атала бошлади. Улар фашист агрессорлари блокига қарши курашни ўзларининг асосий вазифалари деб эълон қилдилар. Япон ҳарбийларининг 1941 йил 7.XII да Американинг Тинч океандаги энг йирик денгиз базаси Пёрл-Харборга (Гавай ороллари) ҳужум қилиши билан урушнинг янги ўчоғи бошланди. Шундай қилиб, И. ж. у. 1942 йилга келиб совет-герман фронтда, Тинч океан ва Шимолий Африкада авж олиб кетди.

И. ж. у. инсоният тарихидаги урушларнинг энг каттаси бўлди. У олти йил (2194 кун) давом этди. Унда 61 та давлат қатнашди. Европа, Осиё ва Африкадаги 40 мамлакат территориясида ҳарбий ҳаракатлар олиб борилди. Қуrollи кучлар сафига 110 миллион киши чақирилди. Уруш йилларида 50 миллиондан ортиқ киши ҳалок бўлди.

Совет Иттифоқи қарийб тўрт йил давом этган шиддатли кураш жараёнидаги жуда катта ҳарбий, иқтисодий ва маънавий ҳаракатлари натижасида учта энг муҳим масалани ҳал қилишга эришди: немис-фашист босқинчиларининг ҳужумини тўхтатди ва орқага қайтишга мажбур этди ҳамда бу билан агрессорларнинг бошқа мамлакатларга ва б. қитъаларга йўлини тўсиб қўйди, *вермахтни* тормор келтириб, уруш олиб боришнинг асосий воситасини душман қўлидан юлиб олди, улуг ҳалоскорлик миссиясини адо этиб, фашистлар зулмидан озод бўлишда Европа халқларига ҳал қилувчи ёрдам кўрсатди. И. ж. у. коалицион уруш эди. АҚШ, Англия, Франция, антигитлерчи коалиция бошқа мамлакатларининг халқлари ва армиялари фашист агрессиясига қарши курашдилар. Югославия,

Польша, Чехословакия, Албаниянинг қўшинлари, халқ қўзғолони ғалабасидан кейин эса — Болгария ва Руминия қўшинлари фашист босқинчиларига қарши қаҳрамонона жанг қилдилар. Европадаги босиб олинган мамлакатларнинг Қаршилик кўрсатиш ҳаракати қатнашчилари душман устидан қозонилган умумий ғалабага ўз ҳиссаларини қўшдилар. Япониянинг бир миллионли Квантун армиясини тор-мор келтиришда Монголия Халқ Республикасининг қўшинлари актив иштирок этдилар. Барча мамлакатлар эркесвар халқларининг кураши ягона қудратли оқимга қўшилди.

И. ж. у. антигитлерчи коалициянинг ғалабаси билан тугади. Империализм зарбдор кучларининг — гитлерчилар Германиясининг, Италиянинг ва милитаристик Япониянинг — тор-мор келтирилиши жаҳондаги сиёсий кучларнинг жойлашини тубдан ўзгартириб юборди, унинг урушдан кейинги тараққиётини белгилаб берди. Империалистик доираларнинг И. ж. у. давомида СССРни заифлаштириб қўйиш тўғрисидаги ниятлари барбод бўлди. Совет Иттифоқи ҳал қилувчи роль ўйнагани ҳолда эришилган ғалаба Европа ва Осиёдаги кўп мамлакатларда революцион қайта ўзгартишларга, *жаҳон социалистик системасининг* вужудга келишига кўмаклашди. Халқаро коммунистик ва ишчи ҳаракати, шунингдек мустамлака ва қарам мамлакатлардаги *миллий-озодлик* ҳаракати анча юқори босқичга кўтарилди.

ИККИ СИСТЕМАНИНГ ИҚТИСОДИЙ МУСОБАҚАСИ *тинч-тотув яшаш* шароитида — бир-бирига қарама-қарши икки социал-иқтисодий система ўртасида инсоният фаолиятининг асосий соҳасида — моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги синфий кураш формаси. Ижтимоий ишлаб чиқариш билан миллий даромад ҳажмининг, ижтимоий меҳнат унумдорлиги даражаси, аҳоли жон бошига саноат ва қ. х. маҳсулотни ишлаб чиқариш, турмуш даражаси ва кишиларнинг социал эҳтиёжларини қондириш, фан-техника тараққиёти кўрсаткичлари ва қ. к. нисбати иқтисодий мусобақанинг боришини характерловчи асосий кўрсаткичлардир. Иқтисодий тараққиёт суръатлари И. с. и. м. нинг умумлаштирувчи кўрсаткичидир. Ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулкчилик, халқ хўжалигини планлаштиришининг ва бошқаришининг марказлаштирилган системаси — социалистик хўжалик системасининг афзалликлари социализм мамлакатлари экономикасини капитализм эриша олмайдиган суръатлар билан ривожлантиришга имкон беради. Бу оқибат натижада социализм мамлакатларига энг ривожланган капиталистик мамлакатлардан барча асосий иқтисодий кўрсаткичлар бўйича ўтиб кетиш имкониятини беради. Социалистик мамлакатларда саноат маҳсулотининг ўртача йиллик ўсиш суръатлари 1951 йилдан 1979 йилгача, яъни 29 йил ичида ривожланган капиталистик мамлакатлар-

дагига қараганда тахминан икки барабар ортиқ бўлиб, улар тегишнча 9,5 ва 4,8% ни ташкил этди. Меҳнаткашлар турмуш даражасининг кўп кўрсаткичлари бўйича, мас., меҳнатга лаёқатли аҳолининг бандлиги, бепул медицина ёрдами билан таъминланганлиги, бепул маълумот олиши, социал страхование, меҳнаткашларнинг дам олишини ташкил қилиш ва ҳ. к. бўйича СССР АҚШдан ва б. капиталистик мамлакатлардан ўзиб кетди.

ИЛМИЙ КОММУНИЗМ — 1) кенг маънода умуман *марксизм-ленинизм*. 2) Тор маънода — марксизм-ленинизмнинг учта таркибий қисмларидан бири, пролетариат *синфий кураши* ва социалистик *революция* тўғрисидаги, *социализм* ва *коммунизм* қуришнинг социалистик қонуниятлари тўғрисидаги, умуман *жаҳон революцион процесси* тўғрисидаги фандир. Марксизм-ленинизм классиклари И. к. (ёки илмий социализм) терминини ўз таълимотларининг таркибий қисмларидан бирини кўрсатиш учун философия ва сиёсий иқтисод билан бир қаторда тор маънода қўлланган эдилар. Марксизм-ленинизмнинг барча таркибий қисмлари бир вақтда шаклланди ва ривожланмоқда, пролетариатга ва барча меҳнаткашларга эксплуататорлик тузумни тугатиш ва синфсиз жамият барпо этиш йўлини кўрсатишдан иборат тарихий вазифани ҳал этишга қаратилган ягона бир бутунни ташкил этиб, улар бир-бирини тўлдирадидлар. И. к. социалистик ва коммунистик қурилишнинг умумий социалистик қонуниятларини ўрганар экан, тарихий тараққиётнинг турли босқичларида турли мамлакатларда бу умумий қонуниятлар намоён бўладиган ўзига хос шароитларни аниқлашга ҳам эътибор беради. И. к. — интернационал таълимот, бутун дунё меҳнаткашларининг бойлигидир. И. к. нинг интернационал характериға коммунистик ҳаракат табиатининг ўзи, барча мамлакат ишчилар синфи манфаатлари ва мақсадларининг муштараклиги сабаб бўлади.

К. Маркс билан Ф. Энгельс томонидан пролетариат синфий кураши тажрибасини назарий умумлаштириш ва пролетариатнинг гўркови ва коммунистик жамият бунёдкори эканлигидан иборат тарихий миссиясини асослаб бериш сифатида яратилган И. к. сўнгра янги тарихий шароитларда В. И. Ленин асарларида ижодий ривожлантирилди. В. И. Ленин революцион омманинг империализм давридаги фоят бой тажрибасига асосланиб туриб социалистик революция назариясини, коммунистик ҳаракатнинг сиёсий стратегия ва тактикаси тўғрисидаги таълимотни ривожлантирди. Лениннинг Октябрь революциясидан кейинги даврдаги асарларида социалистик қурилишнинг асосий қонуниятлари ва йўллари ҳар томонлама очиб берилган.

СССРда ривожланган социализм қуриш ва коммунизм қурилиши, жаҳон социализм системасининг вужудга келиши ва ривож-

ланиши, жаҳон революцион процессининг янада кенгайиши ва чуқурлашиши И. к. проблематикасини бойитди. Ҳозирги замон шароитида И. к. ни КПСС ва қардош коммунистик партиялар ижодий бойитмоқда. И. к.— марксчи-ленинчи партияларнинг назарий қуроли, уларнинг программаси, стратегия ва тактикасининг илмий асосидир.

ИЛМИЙ-ТЕХНИКА РЕВОЛЮЦИЯСИ (ИТР)— фанни аста-секин бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айлантириш асосида ҳозирги замон ишлаб чиқарувчи кучларини сифат жиҳатидан қайта қуриш. Жуда йирик илмий ва техника кашфиётларининг таъсири остида, фаннинг техника ва ишлаб чиқариш билан бир-бирига ўзаро таъсири кучайган вақтда 20-асрнинг ўрталарида бошланган ИТР меҳнат ва ишлаб чиқариш характери ни ўзгартиради, меҳнат унумдорлигининг тез ўсишига олиб боради, жамият ҳаётининг барча томонларига таъсир ўтказди. Ҳозирги замон ИТРнинг асосий йўналишлари: ЭҲМни қўллаш асосида ишлаб чиқаришни комплекс автоматлаштириш, контроль қилиш ва бошқариш; инсоннинг космосга кириб бориши; энергиянинг (атом, термоядро ва б.) янги турларини ва манбаларини кашф этиш ва фойдаланиш; конструкция материалларнинг янги турларини яратиш ва қўлланишидир. *Капитализм* даврида ИТР асосан монополиялар ва ҳарбий-саноат комплекси манфаатлари йўлида фойдаланилади, кўпинча иқтисодий зиддиятлар ва социал конфликтларни кескинлаштириб юборади. *Социализм*, инсон меҳнати ни ҳақиқий эркин меҳнатга айлантириб, ИТРни планли равишда авж олдириш учун чексиз кенгликлар яратади. Социалистик жамият тараққиёти ИТРнинг ютуқларини социалистик системанинг афзалликлари билан узвий боғлашни кўзда тутади. Л. И. Брежнев КПСС XXV съездида таъкидлаб айтдики, социализм шароитидагина илмий-техника революцияси инсон ва жамият манфаатларига мос келадиган тўғри йўналиш касб этади. Уз навбатида фан ва техникани жадал ривожлантириш асосидагина социал революциянинг туб вазифалари — коммунистик жамият қурилиши мумкин.

ИММИГРАЦИЯ [лат. *immigrans* (*immigrantis*)дан] — жойлашадиган] — бошқа давлатлар граждандарининг (иммигрантларнинг) бирон мамлакатга вақтинча ёки доимий яшаш учун келиши. И. га асосан сиёсий ва иқтисодий важлар сабаб бўлади. Дунёнинг иммигрантлар борадиган кўп мамлакатларида махсус иммигрантлик *квотлари* жорий этилган. Ана шу квотлар доирасида чет эл граждандарининг ҳар йилги оқими тартибга солиб турилади. (қ. *Эмиграция*).

ИММУНИТЕТ [лат. *immunitas* (*immunitatis*) — бирор нарсадан озод этиш] — 1) бирор нарсадан озод этиш, қутқариш. 2) Бирон

давлатнинг бошқа давлат территориясида бўлган органлари ёки граждандарини ана шу давлат юрисдикциясидан озод қилиш. И. халқаро ҳаётда муҳим амалий роль ўйнайди ва ҳозирги замон халқаро ҳуқуқининг ҳамма томонидан эътироф этилган институтидир (қ. *Дипломатик иммунитет*). 3) Депутатлик И.— қонун чиқарувчи орган депутати шахсининг дахлсизлиги (у қонун чиқарувчи органнинг розилигисиз қамоққа олинмайди ва суд жавобгарлигига тортилмайди).

ИМПЕРИАЛИЗМ (лат. *imperiūm*дан — ҳокимият)— монополистик капитализм, капитализмнинг 19-аср охири—20-аср бошидан бошланган юқори ва охириги босқичи, унинг чириш ва ҳалокатга учраш босқичи, ғолиб социалистик революциялар даври. И.нинг илмий назариясини В. И. Ленин ишлаб чиққан. В. И. Ленин И.нинг қуйидаги бешта асосий белгисини қайд этган эди: «...1) ишлаб чиқариш ва капиталнинг концентрациялашуви шундай юқори даражага етдики, натижада бутун хўжалик ҳаётида ҳал қилувчи роль ўйнайдиган монополияларни вужудга келтирди; 2) банк капитали саноат капитални билан қўшилиб, бу «молия капитали» заминида молия олигархияси пайдо бўлади; 3) четга товарлар чиқариш эмас, балки капитал чиқариш айниқса катта аҳамият қозонади; 4) капиталистларнинг бутун дунёни бўлиб олувчи халқаро монополистик иттифоқлари тузилади ва 5) ер юзи энг йирик капиталистик давлатлар ўртасида бўлиниб тамом бўлади». Эркин рақобатнинг монополиялар ҳукмронлиги билан алмашиши И.нинг иқтисодий моҳияти ва асосий фарқ қилувчи белгисидир. Капиталистик монополияларнинг иқтисодий ҳаётдаги мустақиллиги уларнинг сиёсатидаги таъво ҳукмронлиги билан тўлдирилади. Монополиялар давлат аппаратини ўзига бўйсундиради, ундан ўзининг бойиши манфаатлари йўлида фойдаланади. И.— паразит, чириб бораётган, ўлиб бораётган капитализмдир. У меҳнат билан капитал ўртасидаги зиддиятларни, турли империалистик давлатлар ўртасидаги, империалистик давлатлар билан мустамлака ва қарам мамлакатлар ўртасидаги зиддиятларни ғоят кескинлаштириб юборади. И. даврида капиталистик жамият зиддиятларининг ғоят даражада кескинлашиб кетиши капитализмнинг абсолют даражада қотиб қолишини билдирмайди. В. И. Ленин бундай деб кўрсатган эди: «Чиришга томон бўлган бу тенденция капитализмнинг тез ривожланишини истисно қилади, деб ўйлаш хато бўлув эди; йўқ, саноатнинг айрим тармоқлари, буржуазиянинг айрим қатламлари, айрим мамлакатлар империализм даврида бу тенденцияларнинг гоҳ унисини, гоҳ бунисини катта ёхуд кичикроқ куч билан намоеъ қилади». Капитализмнинг И. давридаги ривожланиши ғоят нотекис ва сакрашсимон бўлади. Ривожланишнинг нотекислиги

империалистик мамлакатлар ўртасидаги зиддиятларни ва мол сотиш бозори, хом ашё манбалари, бошқаларнинг территорияларини босиб олиш учун, дунёда ҳукмронлик қилиш учун улар ўртасидаги кураш-ни ғоят кескинлаштириб юборадик, бу *милитаризмни* ва на фақат локал *урушларнигина* эмас, балки жаҳон урушларининг ҳам авж олиб кетишига олиб келади. Ана шуларнинг ҳаммаси империалистик занжирнинг узилиши учун шаронг вужудга келтиради, дастлаб бир неча ёки ҳатто алоҳида олинган бир мамлакатда *социализмнинг* галабаси учун имконият вужудга келади. Улуғ Октябрь *социалистик* революцияси буни тасдиқлади. Биринчи жаҳон уруши (1914—18) ва Улуғ Октябрь *социалистик* революцияси *капитализмнинг умумий кризисини* бошлаб берди. Жаҳон капиталистик системасидан мамлакатларнинг бирин-кетин тушиб қолиши, жаҳон миқёсида капитализмнинг социализмга революцион ўтиши ҳозирги тарихий даврнинг асосий мазмунидир.

ИМПЕРИЯ (лат. imperium — ҳокимият, давлат)—1) император бошчилигидаги монархик давлат. 2) *Мустамлакалар* ва қарам мамлакатлар устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатган ҳамда ўз ҳукмронлигини зулм ва шафқатсиз *эксплуатация* системаси билан сақлаб турган ва сақлаб келаётган мустамлакачи давлат. 20-асрнинг 70-йилларида охириги, Португалия мустамлака империяси қулади.

ИМПИЧМЕНТ (ингл. impeachment — танбеҳ, айблаш)— баъзи бир буржуа давлатларида (мас., АҚШда, Буюк Британия, Японияда) олий мансабдор шахсларни жавобгарликка тортиш ва уларнинг жиноятлари тўғрисидаги ишларни судда қараб чиқишнинг алоҳида тартиби. И. да жавобгарликка тортиш тўғрисидаги масалани парламент (конгресс)нинг қўйи палатаси, жавобгарлик тўғрисидаги ишни қараб чиқиш ва ҳукм чиқаришни эса юқори палата амалга оширади дейилган.

ИМПОРТ (ингл. import, лат. importaredан — олиб келиш) — чет эллардан мамлакатга товарлар олиб келиш (тақ. *Экспорт*).

ИНАУГУРАЦИЯ (ингл. inauguration — лавозимга ўтирмақ, лат. inauguraredан — бирор нарсага бағишламоқ)— Қадимги Римда бирор шахсни лавозимга кўтаришнинг тантанали акти, аҳоли яшайдиган бирор пунктга муайян ном (мас., диний маросим) тайинлаш. Бу авгурлар (руҳонийлар коллегияси) томонидан амалга оширилиб, диний маросимлар ҳаракатлари билан қўшиб олиб бориларди. Ҳозирги вақтда — лавозимга кўтаришнинг тантанали акти (мас., АҚШнинг янги сайланган президентини — президент сайловлари ўтган йилдан кейинги йилнинг январини охирида тантанали равишда лавозимга ўтказишади).

ИНВЕСТИЦИЯ (нем. Investition, лат. investiredан — кийинтириш)— капиталистик экономикада фойда олиш мақсадида хўжа-

ликнинг турли тармоқларига узоқ муддатли капитал солиш. Молия ва реал И. фарқланади. Молия И.— *акциялар, облигациялар* ва б. қимматбаҳо қоғозларни сотиб олиш. Реал И.— капитални мамлакат ичида ҳам, шунингдек ундан ташқарида ҳам меҳнат воситаларига солиш, ёш суверен давлатларга кредитлар ва субсидиялар бериш (қ. *Неоколониализм*). Давлат ҳам, хусусий корхона эгалари ҳам инвеститорлар бўлиши мумкин. Давлат И. солиқлар, заёмлар, давлат даромадлари ҳисобига маблағ билан таъминланади. Инвеститорнинг шахсий маблағлари, узоқ муддатли кредитлар ва қимматбаҳо қоғоз чиқариш хусусий И. манбаи ҳисобланади. Империализм даврида чет эл И. катта кўламларга етади. Улар бу мамлакатларнинг экономикаси ва сиёсатини империалистик давлатларга бўйсундириш воситаси бўлиб хизмат қилади ва айниқса юқори даромад олиш манбаидир.

ИНДЕКС (лат. index)— 1) бирор нарсанинг рўйхати, кўрсаткичи, ҳисоби. 2) Бирон иқтисодий ҳодисанинг, мас., ишлаб чиқариш ҳажми, давлат чакана баҳолари, реал иш ҳақи ва ҳ. к. ривождаги изчил ўзгаришларнинг рақам кўрсаткичлари. И. одатда муайян муддат учун бошланғич рақамга процент ҳисобида тузилади, бу бошланғич рақам 100 процент қилиб олинади.

ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ — халқ хўжалигида ёки унинг алоҳида тармоғида, мас., қишлоқ хўжалигида йирик машина ишлаб чиқаришини вужудга келтириш процесси. И.нинг характери, суръати, воситалар манбаи ва социал оқибатлари мазкур мамлакатда ҳукмрон бўлган *ишлаб чиқариш муносабатлари* билан белгиланади. Капитализм даврида И. стихияли ва нотекис ўтади. Капиталистик жамиятда И., одатда, энгил саноат тармоқларини ривожлантиришдан бошланади, чунки уларни ривожлантириш капитални оз талаб қилади ва бу ерда у тез оборотга киради. Меҳнаткашларни эксплуатация қилиш, бошқа мамлакатларни талаш, ташқи заёмларни жалб қилиш ва ҳ. к. капиталистик И.нинг манбаидир. Социалистик И. анча юқори суръатлари, планлилиги билан фарқ қилади, социализмнинг моддий-техника базасини яратишни ривожлантиришнинг, *меҳнат унумдорлигининг* тез ўсишини таъминлайди. Социалистик И. биринчи бўлиб СССРда амалга оширилди. У социалистик укладнинг ғалабасини таъминлайди, яқка ҳол деҳқон хўжалиklarини йирик социалистик корхоналар қилиб қайта ўзгартиришнинг асоси бўлиб хизмат қилди, капиталистик қуршов шароитида мамлакат мустақиллиги ва мудофаа қобилятини гарантиялади. Ўз резервларини тўла сафарбар қилиш ҳисобига оғир саноатни биринчи навбатда ва тез ривожлантириш йўли билан амалга оширилди. Бошқа социалистик мамлакатлар И. ни *халқаро социалистик меҳнат тақсимооти* шароитида, коллектив тажрибадан фойдаланиб ва социал-

листик ҳамдўстлик мамлакатларига таяниб ўтказиш имкониятига эгадир.

«ИНДУСТРИАЛ ЖАМИЯТ» — буржуа социологияси ва сиёсий иқтисодида 20-асрнинг 50—60-йилларида илгари сурилган концепция. *Ижтимоий-иқтисодий формациялар* тўғрисидаги марксча-ленинча таълимотга қарама-қарши ўлароқ, жамиятнинг тури гўё унинг техникавий, индустриал ривожланиш даражаси билан бевосита белгиланади, деб даъво қиладилар. Улар буни жамият типини белгиловчи социал-иқтисодий характеристикалардан — ишлаб чиқариш муносабатлари, синфий структурадан ажратиб олиб қарайдилар. Вульгар *технологик детерминизм* бўлган бу концепция «конвергенция» назариясининг идеологик асосларидан бири бўлиб хизмат қилади.

ИНДУСТРИЯ (лат. industria — фаолият) — с а н о а т — халқ хўжалигининг ғоят муҳим тармоғи бўлиб, жамият *ишлаб чиқарувчи кучлари* тараққиёт даражасига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. И. нинг ўзи учун ҳам, шунингдек халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари учун ҳам меҳнат қуроли ишлаб чиқарувчи, шунингдек хом ашё, материаллар, ёқилги қазиб чиқарувчи, энергия ҳосил қилувчи, ёғоч тайёрловчи ва И. да олинган ёки қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулотларга сўнги ишлов берувчи корхоналар (заводлар, фабрикалар, конлар, шахталар, электр станция ва ҳ. к.) дан иборат.

ИНКВИЗИЦИЯ (лат. inquisitioдан — текширув, қидирув) — католик черковининг еретикларни, яъни эркин фикр юритувчи, ҳукмрон феодал-католик черкови догматларини рад этувчи кишиларни, папа ҳокимияти душманларини таъқиб қилиш учун 13-асрда ташкил этилган махсус трибунал. И. суди яширин, махфий маълумот бериб турувчиларнинг кўрсатмаларига асосланар эди. И. ҳукмрон синфлар қўлида халқ ҳаракатини бостириш қуроли ва черковнинг ҳам, шунингдек дунёвий феодал зодагонларнинг ҳам моддий жиҳатдан бойиши учун манба бўлиб хизмат қилган эди. Еретикларни ўтда ёндириш оммавий характер олди. Кўплаб буюк мутафаккирлар, олимлар (Ж. Бруно, Ж. Ванини ва б.) И.нинг қурбонлари бўлдилар. И. фаолияти 19-асрнинг ўрталаридагина тўхтатилди.

ИНСИНУАЦИЯ (лат. insinuatio, insinuatedан — ичига кириш, сездирмай ичига кириб олиш) — бирор кишининг обрўйини кетказиш, шаънига тегиш мақсадида қилинган сохта, тухматдан иборат уйдирмалар. *Дезинформация* каби И. ҳам буржуа *пропагандасининг* яхши кўрган усулидир.

ИНСОНПАРВАРЛИК (лат. humanitas) — инсонийлик, шафқатсизликдан фарқ қилгани ҳолда хайрихоҳларча муносабатда бўлиш.

ИНСТИТУТ (лат. institutum — ўрнатиш, муассаса) — 1) ижтимоий муносабатларнинг бирон соҳасидаги нормаларнинг йиғиндиси

(мас., мулк И.); бирон-бир норма билан ўрнатилган тартиб (мас., никоҳ И.). 2) Кўплаб илмий тадқиқотлар муассасаларининг, шунингдек ихтисослаштирилган олий ўқув юртларининг номи (мас., авиация И.).

ИНТЕГРАЦИЯ (лат. *integratio*, *integegдан* — бутун) — бирор-бир қисм ва элементларни бир бутунга бирлаштириш. Экономикада — хўжалик ҳаётини интернационализациялашнинг олий формаси бўлиб, бунга халқаро меҳнат тақсимотини чуқурлаштириш объектив равишда сабаб бўлади. У турли мамлакатларнинг ўзаро яқинлашувида ва уларнинг корхоналари, тармоқлари ва ҳатто миллий экономикасининг ягона хўжалик организмига бирлашувида ифодалангани ҳамда бу процессни тартибга солиб турувчи иқтисодий сиёсатдир (қ. *Социалистик иқтисодий интеграция*). Капиталистик И. — *давлат-монополистик капитализмнинг* энг ривожланган формаси бўлиб, халқаро давлат-монополистик бирлашмаларни, регионал иқтисодий блокларни ва группировкаларни тузишда намён бўладики, *Европа иқтисодий уюшмаси* («Умумий бозор») бу блоклардан энг ривожланганидир. Келишиб олинган давлат-монополистик сиёсат юргизиш йўли билан хусусий капиталистик хўжалик формасини ғоят даражада ўсиб кетган ишлаб чиқарувчи кучлар билан келиштиришга уриниш бўлган капиталистик интеграция шу билан бир вақтда жаҳон миқёсида ишчилар синфига қарши кураш воситаси, монополиялар экспансиясининг, уларнинг капиталистик жаҳон бозорини қайтадан тақсимлаш учун курашининг юқори формасидир. Практика кўрсатаётганидек, капиталистик И. империалистлар ўртасидаги зиддиятларни бартараф этмайди, балки, аксинча, кўпинча бу зиддиятларнинг кескинлашиши билан бирга кечади (мас., Европа иқтисодий уюшмасидаги зиддиятлар).

ИНТЕГРАЦИЯ СОЦИАЛИСТИК ИҚТИСОДИЙ — қ. *Социалистик иқтисодий интеграция*.

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ (лат. *intelligentia* — тушуниш, билиш кучи, *intelligensдан* — тушуנוувчи, оқил) — кишиларнинг ақлий, аксарият мураккаб, ижодий меҳнат билан шуғулланувчи ижтимоий қатлами. И. буржуа жамияти шароитида социал бир хил эмас ва ўз манфаатлари ҳамда қарашлари жиҳатидан турли синфларга эргалиши мумкин. Қулдорлик жамиятида вужудга келган И. капитализм вақтида анча ривожланди. Илмий-техника революцияси шароитида И.нинг сони ва роли ортмоқда. И.нинг асосий массаси ёлланма ходимларга айланиб кетдики, бу унинг ишчилар синфи билан яқинлашувига ва антиимпериалистик курашда тобора активроқ қатнашишига кўмаклашмоқда. Социализм ғалабаси билан халқ. социалистик И. шаклланади. Ривожланган социализм шароитида И.нинг сони кўпаймоқда, жамият ҳаётининг барча соҳаларида

унинг роли ошмоқда, ишчилар синфи, колхозчи деҳқонлар ва И.нинг иттифоқи мустаҳкамланмоқда.

ИНТЕЛЛИДЖЕНС СЕРВИС (ингл. Intelligence service)— Буюк Британия разведка ва контрразведка хизматлари тармоғининг йиғма номи.

ИНТЕРВЕНЦИЯ (лат. interventio — бостириб кириш)— бир давлатнинг бошқа давлатнинг ички ишларига ёки унинг учинчи давлатлар билан ўзаро муносабатига аралashiши. Ҳозирги замон халқаро ҳуқуқи, БМТ Устави И.ни тақиқлайди ва унга халқаро ҳуқуқни бузиш деб қарайди. Аралашмаслик принципига мувофиқ ҳеч бир давлат ёки давлатлар группаси бирон-бир сабаб билан бошқа давлатнинг ички ишларига бевосита ёки билвосита аралashiшга ҳақи йўқ. Шунинг учун қуроли аралashiш ва аралashiшнинг бошқа ҳамма формалари ёки ҳар қандай давлатнинг территориял дахлсизлигига ёки сиёсий мустақиллигига қарши қаратилган аралashiшнинг ҳар қандай таҳдидлари халқаро ҳуқуқни ва БМТ Уставини бузишдир.

СССР ва бошқа социалистик мамлакатлар доимо И.га қарши чиқиб келдиларки, И. империалистик давлат сиёсатининг қуролидир. СССРнинг ташаббуси билан БМТ 1965 йилда давлатларнинг ички ишларига аралashiшга йўл қўйиб бўлмаслиги тўғрисида Декларация қабул қилди.

ИНТЕРВИДЕНИЕ (лат. integдан — ўртасида, ўзаро ва телевидение)— телевизион эшиттиришларни халқаро алмаштириш системаси. *Радиоэшиттириш ва телевидение халқаро ташкилоти* доирасида 1960 йилда таъсис этилган. Белоруссия ССР, Болгария, Венгрия, ГДР, Латвия ССР, Литва ССР, Молдавия ССР, Монголия, Польша, Руминия, СССР, Украина ССР, Финляндия, Чехословакия, Эстония ССРнинг телевизион ташкилотлари И.га киради. Югославия И.нинг йиғилишлари ва сессияларида кузатувчи сифатида иштирок этади.

ИНТЕРВЬЮ (ингл. iterview)— сиёсий, жамоат ёки бирон-бир бошқа арбобнинг журналист билан эълон қилиш учун мўлжалланган суҳбати. Одатда, И. журналистлар берган саволлардан ва бу саволларга жавоблардан иборат бўлади.

ИНТЕРНАЦИОНАЛ [лат. inter — аро ва natio (nationis)— халқ] — йирик халқаро уюшмалар, одатда, ишчилар синфи сиёсий ташкилотларининг номи (қ. *Биринчи Интернационал, Иккинчи Интернационал, Коммунистик Интернационал*).

«**ИНТЕРНАЦИОНАЛ**» — жаҳон ишчилар синфи ва коммунистик партияларнинг, шу жумладан КПССнинг халқаро гимни. «И.»нинг текстини француз шоири-коммунар Э. Потье ёзган (1871 йилда ёзилган, 1887 йилда босиб чиқарилган), музикасини — француз

композитори П. Дегейтер басталаган (1888 йил) эди. Биринчи марта «И.» 1888 йилда ижро этилди.

ИНТЕРНИЈЛАШ (фр. *internet* — яшаш учун чиқариб юбормоқ, лат. *interplus*дан — ички)— бетараф давлат маъмурлари томонидан урушаётган давлатларнинг ана шу бетараф давлат территориясига ўтиб қолган ҳарбий қисмларини мажбуран ушлаб туриш ва қуролсизлантириш. 2) Бир урушаётган томоннинг иккинчи томоннинг граждон шахсларига нисбатан ўрнатиладиган эркинликни чеклаб қўйишнинг алоҳида режими.

ИНТЕРПЕЛЛЯЦИЯ (лат. *interpellatio* — нутқни бўлиб қўйиш)— юроҳ қонун чиқарувчи муассаса (парламент) *депутатининг* ёки бир гуруҳ депутатларнинг ҳукумат сўбатининг конкрет ёки умумий масалалари бўйича ҳукуматга ёки унинг айрим аъзоларига сўроқ-номаси. Буржуа парламентида И.— ҳукумат фаолиятини танқид қилиш формаларидан бири бўлиб, оппозициячи партиялар депутатлари ундан фойдаланадилар.

СССР Конституциясига мувофиқ, халқ депутатлари ҳар қандай Советининг депутати тегишли давлат органлари ва мансабдор шахсларга сўров билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эгадир, улар сўровга Совет сессиясида жавоб беришлари шарт.

ИНТЕРПОЛ— қ. *Халқаро жинойт полиция ташкилоти*.

ИНФЛЯЦИЯ (лат. *inflatio* — ошиш)— муомаладаги қоғоз пулларнинг қадрсизланиши, яъни уларнинг харид қобилиятининг пасайиши. Бу товар баҳоларининг кескин ошиб кетишига олиб келади. И. капитализм даврида муқаррардир, у капиталистик ишлаб чиқариш усулининг пул соҳасидаги зиддиятларининг ифодасидир. И.га урушлар, экономикани милитарлаштириш, иқтисодий кризисларнинг оқибати сабаб бўладикки, бу вақтларда буржуа давлати ўзининг ўсиб кетган харажатларини қоғоз пулларни қўшимча равишда чиқариш билан қоплайди. 20-аср 70-йилларининг иккинчи ярмида капиталистик дунёни қамраб олган И. тинчлик вақти учун мисли кўрилмаган кўламга етди. Бу И.нинг даражаси йилига 5% дан 20% гача тебраниб туради. И. капиталистик мамлакатларнинг бутун экономикасига, айниқса ишчилар синфининг аҳволига салбий таъсир кўрсатади. Товар нархларининг ошишига сабаб бўлиб, у меҳнаткашлар реал иш ҳақининг камайишига, бинобарин, улар турмуш даражасининг пасайишига олиб келади. Капитализмнинг умумий кризиси шароитида И. доимий характер касб этди.

ИНФОРМАЦИЯ (лат. *informatio* — тушунтириш, баён қилиш)—

1) бир хил кишилар томонидан бошқа кишиларга оғзаки, ёзма ёки бошқа бирон усулда бериладиган маълумот. 2) Ички ва халқаро ҳаётнинг актуал масалалари тўғрисида ахборот.

ИНТИЗОМ (лат. *disciplina*)— кишиларнинг юриш-туришининг жамиятда ташкил топган социал нормаларига, шунингдек бирон-бир ташкилотнинг қоида ва принципларига мос келадиган муайян формаси. И. жамиятнинг ҳамма аъзолари учун мажбурийдир. И.нинг — давлат, меҳнат, план, партия ва б. турлари фарқланади. И. кишиларнинг фаолиятини тартибга солиб туради ва жамият, ташкилотнинг нормал амал қилиб туриши учун асос бўлиб хизмат қилади. И., шунингдек уни бузганлик учун (ҳуқуқий, маъмурий, ахлоқий) санкциялар каби ҳукмрон ижтимоий муносабатлар билан белгиланади ва И.ни мустаҳкамлашга хизмат қилади. «Ижтимоий меҳнатни крепостнойчасига ташкил қилиш,— деб ёзган эди В. И. Ленин,— калтак интизомига асосланар эди... Ижтимоий меҳнатни капиталистчасига ташкил этиш очликка асосланар эди... Ижтимоий меҳнатни коммунистчасига ташкил этиш, социализм у томон биринчи қадам бўлади, меҳнаткашларнинг ўзининг эркин ва онгли интизомига таянади ва вақт ўтган сайин тобора кўпроқ таяна боради...» Социалистик И. жамият, давлат, меҳнат коллективлари ишларини бошқаришда меҳнаткашларнинг кенг ташаббус кўрсатишини, халқ контроли органларида иштирок этишини, ишнинг кўзини билиб қарор қабул қилишни, ўз хатти-ҳаракатларининг социал оқибатларини олдиндан кўраолишни билишни, умумий талабларга бўйсунини кўзда тутуди. Унга социал нормаларга кўркўрона бўйсунини, кишилар фаолиятини ижодий ташаббусга ғов бўлувчи, шахснинг мустақиллиги ва масъулиятини чеклаб қўювчи майда-чуйда тартибга солиш ётдир. Коммунистик онглиликнинг юқори даражасига, меҳнаткашларнинг умумий ва профессионал маданиятига таянувчи И.нинг барча формаларини мустаҳкамлаш — коммунистик жамиятни муваффақиятли барпо этишнинг ғоят муҳим шартидир.

ИНФРАСТРУКТУРА (лат. *infra*дан — қуйи, *ostri* ва *structura* — тузилиш) — хўжаликнинг саноат ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига, шунингдек аҳолига хизмат қилувчи: транспорт, алоқа, савдо, моддий-техника таъминоти, сув таъминоти ва б. тармоқлари комплекси, фан, маориф, соғлиқни сақлаш, атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва б. СССРда И. ишлаб чиқариш, моддий ишлаб чиқаришга бевосита хизмат қиладиган ва ноишлаб чиқариш (социал) тармоқларига бўлинади. Ноишлаб чиқаришга: умумий ва профессионал таълим, соғлиқни сақлаш қиради. *Илмий-техника революцияси* ишлаб чиқаришнинг ва унинг самардорлигининг ўсиш суръатларини И.нинг ривожланишига қарамлигини анча кучайтирди. Шу муносабат билан И.ни ва саноатнинг асосий тармоқларини ривожлантиришда пропорцияга риоя қилиш

зарурати кучаяди. Ривожланган социализм даврида социал И.ни ривожлантиришга алоҳида эътибор берилади.

ИНСОН ҲУҚУҚИ.— Марксизм-ленинизм инсоннинг реал ҳуқуқлари тўғрисидаги масалани жамият ҳаётининг конкрет шароитлари билан мустақкам бирликда олиб қарайди. Жамият ҳаётининг конкрет шароитлари унинг социал-иқтисодий ва сиёсий тузуми билан белгиланади.

Социализм шароитларида И. ҳ. капитализм жамиятидаги И. ҳ.дан принципиал равишда фарқ қилади. «Бизнинг революцияимиз, бизнинг мамлакатимизда социализмнинг ғалабаси,— деб қайд этди Л. И. Брежнев,— ҳар бир миллатдан бўлган меҳнаткаш инсон ҳуқуқини, миллионлаб меҳнаткашлар оммаси ҳуқуқини эълон қилибгина қолмай, балки реал таъминладик,— жаҳондаги биронта мамлакатда ҳам капитализм бу ишни қила олмади».

Инсоннинг асосий ҳуқуқлари СССР Конституциясида мустақкамлаб қўйилган. У ўз ичига: социал-иқтисодий, социал-маданий, сиёсий ҳуқуқ ва эркинликларни, гражданларнинг шахсий ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини ўз ичига олади (қ. *СССР граждaнларининг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари*). Бу ҳуқуқлар қуйидаги гарантиялар билан таъминланади: сиёсий (давлат ҳокимияти халқникидир, давлат ташкилоти ва фаолияти демократик централизм принципида асосланади, гражданларга давлат ва жамоат ишларини бошқаришда иштирок этиш учун кенг имкониятлар берилган); иқтисодий (СССР экономикаси ишлаб чиқариш воситаларининг социалистик мулклигига, кишиларнинг ўсиб боровчи моддий ва маънавий эҳтиёжларини анча тўлароқ қондириш мақсадларида планли ривожланишига асосланади); юридик (гражданларнинг конституцион ҳуқуқларини амалга оширишни таъминловчи ҳуқуқий нормаларнинг йиғиндиси, социалистик қонунчиликка риоя қилинишини жамият ва давлат томонидан контроль қилиш).

Буржуа идеологлари, капитализм корчалоғлари И. ҳ.ни «ҳимоя қилиш»ни мутлақо асосиз равишда ўзларига монополия қилиб олмоқдалар, социализм шароитида меҳнаткашлар фойдаланаётган ҳуқуқлар ва эркинликларнинг реаллигини инкор этишга ёки камситишга уринмоқдалар. СССР ва б. қардош социалистик мамлакатлар империалистик доираларнинг И. ҳ. ни «ҳимоя қилиш» баҳонаси билан социалистик давлатларнинг ички ишларига аралашнишга уринишларига кескин зарба бермоқдалар.

Социалистик воқеликни бадном қилишга уринишдан мақсад капитал мамлакатлари меҳнаткашларининг эътиборини гражданларнинг «умумий тенглиги» ва «эркинлигини» формал эълон қилган буржуа давлати ҳал қилишга қодир бўлмаган кескин социал проблемалардан четга тортишдир. Ҳозирги замон капиталистик жами-

ятида кимнинг капитали бўлса, ўша тўла ҳуқуққа эгадир. Меҳнаткашларга эса шундай «ҳуқуқ ва эркинликлар таъминланган»ки, бунда ўн миллионлаб кишилар учун ишсизлик, меҳнат қилишда ва маълумот олишда, турмушда ва сиёсий ҳаётда майда миллатларни таъқирли камситиш, жуда катта пул турадиган врач «ёрдами» олиш «ҳуқуқи»дан баҳраманд бўлмай, ёки уюшган жинояткорлар дунёсининг қудрати олдида даҳшатда яшаш «ҳуқуқи» мавжуддир. Турли социал қатламдан бўлган шахсларнинг, аёллар ва б. ҳуқуқларини юридик жиҳатдан тўғридан-тўғри чеклаб қўйишлар ҳам мавжуд. Бошқача фикр юритувчилар — эътиқоди ҳукмрон доираларнинг фикрига мувофиқ келмайдиган кишилар сиёсий сабабларга кўра қаттиқ таъқиб қилинади. Капитал дунёсида И. ҳ. эксплуататорларнинг иқтисодий ва сиёсий зулмига қарши меҳнаткашлар олиб борадиган синфий кураш натижасидагина улар учун реал бўлиб қолади.

СССР ва б. социалистик мамлакатлар И. ҳнинг умумий ҳурмат қилиниши ва ривож қилинишига кўмаклашиш мақсадида халқаро ҳамкорлик қилиш учун изчил чиқмоқдалар. Улар И. ҳ. тўғрисидаги халқаро пактлар, ирқий камситишларни таъқиқлаб қўйиш, *геноцид* жиноятларининг олдини олиш тўғрисидаги конвенцияларини ва ҳ. к. ишлаб чиқишда актив қатнашмоқдалар, кишининг мустақкам ва адолатли тинчлик шароитида яшаш ҳуқуқини ҳимоя қилишга катта ҳисса қўшмоқдалар.

ИНЦИДЕНТ [лат. incidens (inci dentis) — бўлиб турадиган] — одатда кўнгилсиз характерда бўладиган ҳодиса, воқеа, тўқнашув.

ИПОТЕКА (грек. hypotheke — гаровга қўйиш) — капиталистик мамлакатларда кредит берувчи муассасалар томонидан кўчмас мулкни (ер, биноларни) гаровга олиб бериладиган қарз. Ипотека кредитлари бўйича қарз бўлиб қолиш меҳнаткаш деҳқонлар ва майда фермерлар учун оғир азобдир.

ИМПЕРИАЛИЗМ ДАВРИДА КАПИТАЛИЗМНИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА СИЁСИЙ ЖИҲАТДАН НОТЕКИС РИВОЖЛАНИШ ҚОНУНИ — объектив қонун бўлиб, энг аввало капиталистик мамлакатларнинг иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан сакраб-сакраб ривожланишини ифодалайди. Империализмга ўтиш билан «капитализм бутун ер юзига озми-кўпми текис ёйилган давр сакрашсмон, ҳалокатли тараққиёт билан алмашинди, бу эса капитализмнинг барча зиддиятларининг — иқтисодий, сиёсий, синфий ва миллий зиддиятларнинг илгари мисли кўрилмаган даражада ўсиб ва кескинлашиб кетишига сабаб бўлди. Империалистик давлатларнинг сотиш бозори учун, капитал соладиган соҳалар учун, хом ашё учун, иш кучи учун ва жаҳонда ҳукмронлик қилиш учун кураши мисли кўрилмаган даражада кескинлашиб кетди. Империализм танҳо ҳукмронлик қил-

ган даврда бу кураш вайрон қилувчи урушларга муқаррар равишда олиб келди» (КПСС Программаси).

И. д. к. и. ва с. ж. н. р. қ. нинг амал қилиши социалистик революциянинг объектив ва субъектив шароитлари бир вақтда пишиб этилмаслигига сабаб бўладики, бу, бир томондан, дастлаб бир нечта, ёки ҳатто битта, алоҳида олинган бир мамлакатда социализмнинг ғалаба қилиши учун шароит яратади, иккинчи томондан эса — социалистик ва капиталистик мамлакатларнинг узоқ вақт бирга яшаши зарурлигини олдиндан белгилаб беради. В. И. Ленин асослаб берган бу қондалар кейинчалик тарихий тараққиётнинг бутун бориши билан тасдиқлаб берилди.

Империалистик давлатлар ўртасидаги зиддиятларни кескинлаштиришга олиб боровчи империалистик давлатлар кучи нисбатидаги сакрашсимон ўзгаришлар ҳозирги замон шароитида ҳам кузатилмақда. 80-йилларнинг бошига келиб империалистик рақобатнинг асосий марказлари: АҚШ — Ғарбий Европа (энг аввало «Умумий бозор» мамлакатлари) — Япония — яққол белгиланди. Улар ўртасида иқтисодий ва сиёсий кураш тобора кескинроқ авж олиб бормоқда.

ИНСОН ҲУҚУҚИ БЎЙИЧА КОМИССИЯ — БМТ Иқтисодий ва Социал Кенгашининг (ЭКОСОС) ёрдамчи органи. 1946 йилда таъсис этилган, унинг аъзоларини ЭКОСОС сайлайди. ЭКОСОСнинг тошйирғига мувофиқ тадқиқот олиб боради, унга ахборот бериб ва тавсиялар қилиб туради. Инсон ҳуқуқининг умумий декларацияси, инсон ҳуқуқи тўғрисида пактлар, Ирқий камситишнинг барча формаларини тугатиш тўғрисида халқаро конвенция, Ғарбий жинойятларга ва инсониятга қарши қилинган жинойятларга нисбатан муддат ўтганлигини қўлланмаслик тўғрисидаги конвенция, Апартеид жинойятининг олдини олиш ва бу жинойт учун жазолаш тўғрисидаги конвенция каби муҳим халқаро ҳужжатларни ишлаб чиқишда қатнашди. И. ҳ. бўйича к. ўзи резолюциялар қабул қилади, шунингдек ЭКОСОСга уларни кейинчалик БМТнинг *Бош Ассамблеясида* қабул қилиш учун резолюциялар лойиҳасини тавсия этади.

ИРҚИЙ КАМСИТИШ — қ. *Ирқчилик, Дискриминация.*

ИРҚЧИЛИК — буржуазия томонидан ташвиқ қилинаётган ва бошқа ирқ ва миллатдан бўлган халқларга нисбатан сиёсий практикада амалга оширилаётган ғайри илмий, инсониятга қарши, реакцияон «назария». Ирқчилар турли ирқлар ўзаро тенг эмас, уларнинг вакиллари эса ўз истеъдодлари бўйича бир хилда эмас, «тўлақонли» ва «тўлақонли бўлмаган» ирқлар ва миллатлар мавжуд деб даъво қиладилар. Бу билан ирқчилар ўз мамлакатлари ичда ўзлари олиб бораётган ирқий ва миллий камситишларни, бошқа халқларга нисбатан ўтказаетган агрессив, босқинчилик ва талончилик-

дан иборат мустамлакачилик сиёсатини оқлашга уринадилар (қ. *Мустамлакачилик*). И. назарияси ва практикаси фашист идеологияси ва сиёсати билан яқиндан алоқада. И. «назария»сини ўзига қурол қилиб олган фашистлар Германияси иккинчи жаҳон урушини бошлаб юборди. Бу уруш ёрдамида у «арий ирқ» аталмиш ирқнинг — немис миллатининг жаҳонга ҳукмронлигини ўрнатишга ҳаракат қилди. Гитлерчи ирқчилар бу урушда миллион-миллион руслар, украинлар, белоруслар, поляклар, яҳудийлар, серблар, чехлар ва б. миллатлардан бўлган кишиларни хиёнаткорона қириб ташлади, бироқ улар ўз мақсадларига эриша олмадилар ва тўла мағлубиятга учрадилар. Ҳозирги замон шароитида реакцион буржуа социологларни психоирқчилик концепциясини — қолоқ халқларнинг гўё мустақил ривожланишга психологик жиҳатдан тайёр эмасликлари тўғрисидаги концепцияни ташвиқот қилмоқдалар. Жанубий Африка Республикасида (ЖАР) И. ҳукмрон идеология ҳисобланади. Бу ерда оқ танли мустамлакачи озчилик кўп миллионли туб африкалик аҳолини шафқатсиз усуллар билан эксплуатация қилмоқда. Кўплаб капиталистик мамлакатларда (мас., АҚШда) ирқий камситиш тарқалган, бу мамлакатларда ирқчи террористик ташкилотлар актив иш олиб боради (қ. *Ку-клукс-клан*).

СССР халқларининг ривожланиш тажрибаси И. нинг реакцион уйдирмаларининг ишонарли ва яққол раiddиясидир. Чор Россиясининг собиқ қолоқ мустамлака чекка ўлкаларидаги миллатлар ва элатлар Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин қисқа тарихий муддат ичида ўз тараққиётида жуда катта сакраш қилди — капиталистик босқинчи четлаб социализмга келди, иқтисодий, социал ва маданий соҳаларда жуда катта ютуқларга эришди. СССРда барча ирқ ва миллатларнинг ҳақиқий тенг ҳуқуқлилиги амалга оширилиб, Конституцияда мустаҳкамланган.

«ИСКРА» — биринчи умумрус сиёсий марксистик нолегал газета, Россия социал-демократик ишчи партиясининг (РСДРП) органи. В. И. Ленин «И.» нинг ташкилотчиси ва раҳбари бўлган эди. «И.» нинг биринчи сони 1900 йил декабрда Лейпцигда чиқди. «И.» большевистик партияни вужудга келтиришда жуда катта роль ўйнади. «И.» редакцияси партиянинг марксистик программасини (1902 йил июнда эълон қилинди) ва уставини ишлаб чиқди. В. И. Ленин партия программаси ва уставини ишлаб чиқишда ҳал қилувчи роль ўйнади. «И.» «экономизмга», майда буржуа миллатчилигига, буржуа либерализмига қарши кураш олиб борди; Россия социал-демократларининг ғоявий ва ташкилий марказига айланди; РСДРП II съездини чақиритиши (1903) тайёрлади. Газета атрофида «И.» агентларининг тармоғи ташкил топди. Улар кейинчалик большевистик партиянинг ядросини ташкил этдилар.

ИСЛОМ (мусулмонлик) — энг кўп тарқалган динлардан бири бўлиб, ягона худо — Оллоҳга эътиқод қилади. Арабистонда 7-асрда вужудга келган. Муҳаммад И.нинг асосчиси дир. Одамнинг афсонавий самовий кучларга абадий тобелиги тўғрисидаги, ердаги турмушга пессимистик равишда қарама-қарши нарисги дунё мавжудлигига ишонч, одамнинг ўз қиммати ва автономлигини эътироф этишдан принципал воз кечиш тўғрисидаги ғояни тасдиқлаш характерли дир. И. идеологик устқурма сифатида илк феодал жамият базисига хизмат қилди, феодал эксплуатацияни оқлади ва муқаддаслаштирди, эндиликда буржуа жамиятига хизмат қилмоқда ва социализм шароитига мослашишга интилоқда. И. Туркияда, араб мамлакатларида, Эрон, Афғанистон, Покистон, Индонезия ва баъзи бир бошқа мамлакатларда ҳукмрон дин дир.

ИСЛОМ СОЦИАЛИЗМИ — турли-туман ғоявий ва сиёсий оқимларнинг йиғма номи бўлиб, уларда ислом дини ва социализм ғоялари «қўшилади» ёки бир қилиб кўрсатилади. Бир хил ҳолларда И. с. эксплуататор синфларнинг манфаатлари яшириниб ётган ва капиталистик тараққиёт йўли асослаб берилган идеологик қобиқ бўлиб хизмат қилади. Бошқа ҳолларда И. с. шiori шаҳар ва қишлоқлар майда буржуазиясининг мустамлакачиликка қарши ва антифеодал характердаги талабларни: радикал аграр ислоҳот ўтказишни, ажнайлар мулкни национализация қилиш ва б. прогрессив қайта ўзгартишларни амалга оширишни талаб қилаётган кенг қатламларнинг тенглик ва адолатли жамиятга интилишнинг ифода этади. Баъзи мамлакатларда И. с. байроғи остида нокапиталистик характердаги социал-иқтисодий қайта ўзгартишлар амалга оширилмоқда.

Осиё ва Африкадаги ислом давлатларида ижтимоий тартиб-қоидалар, ахлоқ, ҳуқуқ, оилавий муносабатлар кўп юз йилликлар давомида ислом кўрсатмаларига асосан тартибга солиб келинмоқда. Шу сабабли ғоявий ва сиёсий оқимлар, шу жумладан прогрессив оқимлар ҳам бу мамлакатларда, одатда, диний тус олмоқда. И. с. назарияси исломнинг баъзи қоидаларига асосланадики, бу қоидаларда уларни яратувчилар, мас., «закот» (камбағаллар фойдасига ундириб олинadиган мусулмон солиғи), капиталдан процентлар ундириб олишни тақиқлашларда ва ҳ. к. «социалистик табиатни» кўрадилар. Шу билан бир вақтда ислом хусусий мулкни — эксплуатациянинг иқтисодий асосини муқаддас ва дахлсиз деб билади. Шу сабабли И. с. назарияси асосан реформистик характерга эга, яъни капитализм «мутлақ хусусий мулкни» билан коммунизм «мутлақ ижтимоий мулкни» ўртасидаги «учинчи йўлни» топишга, «бойларни камбағаллаштирмай камбағалларни бойитишни» таъминлашга ва бу вазифаларга социал низоларсиз эришишга уринади.

Сўнги йиллар ислом тарафдорларининг — руҳонийлар орасидан, шунингдек давлат ва жамоат арбоблари орасидан чиққанларининг ҳам — сиёсий активлиги ўсганлиги билан қайд этилди. Реакция унга антикоммунистик йўналиш беришга, ислом ва И. с. мусулмон аҳолиси кўп бўлган мамлакатларда илмий социализмга қарши курашда уни асосий қурол қилиб олишга уринмоқда. Қатор мусулмон мамлакатларида антимпериалистик ва умумдемократик ҳаракатнинг ривожлантирилиши реакция планларига қарши қўйилмоқда.

ИСТЕБЛИШМЕНТ (ингл. establishment, establishдан — асосламоқ, ўрнатмоқ, мустаҳкамламоқ) — буржуа жамиятида муайян, асосан ижтимоий-сиёсий соҳада кишиларнинг имтиёзли топ доираси. Бу бой сараланган элита бўлиб, у экономикани ривожлантиришга, капиталистик давлат идеологияси ва сиёсатини шакллантиришга ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. И. ни ташкил этувчи кишилар, одатда, фаолиятнинг ҳал этувчи соҳаларида раҳбар лавозимларни эгаллайдилар, бу ўринларга бошқа кишиларнинг кўтарилишини чеклаб қўйишга интиладилар, юксак титуллар ва фахрли унвонларга эга бўладилар. И. асосан юқори даражада ривожланган капиталистик мамлакатларда, айниқса Англия ва АҚШда ёйилган.

ИСТЕЪМОЛ ФОНДИ — миллий даромаднинг аҳолининг шахсий истеъмоли, шунингдек аҳолига хизмат кўрсатувчи идоралар, илмий муассасалар ва бошқармалардаги моддий сарфлар учун сарфланадиган қисми. СССРда миллий даромаднинг $\frac{3}{4}$ қисми И. ф. га сарфланади. Социализм даврида фойдаланиш характерида қараб И. ф. социалистик ишлаб чиқариш ходимлари меҳнатига тўланадиган ҳақ фондига ва *ижтимоий истеъмолий фондига* бўлинади. Социалистик мамлакатларда жамғарма нормаси қиёсан стабил бўлгани ҳолда И. ф. нинг абсолют миқдори доимо ўсиб борадики, бу ана шу мамлакатлар халқларининг турмуш даражасини узлуксиз ўстириб боришни таъминлаш имконини беради. Капиталистик мамлакатларда миллий даромаднинг меҳнаткашлар истеъмоли қиладиган қисми мунтазам равишда камайиб боради, унинг эксплуататорлар истеъмоли қиладиган, давлат аппаратини сақлаб туриш, ҳарбий харажатлар ва ҳ. к. учун сарфланадиган қисми ортиб боради.

ИТТИФОҚДОШ СОВЕТ СОЦИАЛИСТИК РЕСПУБЛИКА — суверен совет социалистик давлати бўлиб, у бошқа совет республикалари билан биргаликда Совет Социалистик Республикалари Иттифоқига бирлашган. Барча миллат меҳнаткашлари мақсадларининг муштараклиги иттифоқ давлатининг ҳам, шунингдек уни ташкил этган республикаларнинг ҳам манфаатлари бирлигини таъминлайди. СССР суверенитети иттифоқдош республикалар суверенитетига зидлик қилмайди: иттифоқдош республикалар ўз куч-ғайратларини

СССР суверенитетини мустаҳкамлаш учун бирлаштиради, ССР Иттифоқи эса ўзининг сиёсий, ҳўжалик ва ҳарбий қўдрати билан иттифоқдош республикаларнинг суверен ҳуқуқларини ҳимоя қилади. Ҳар бир иттифоқдош республика СССР Конституциясига мувофиқ бўлган ва республика хусусиятларини ҳисобга олган ўз конституциясига эга, Асосий қонун ССР Иттифоқи ихтиёрига берилган масалалардан ташқари, ўз территориясида давлат ҳокимиятини амалга оширади. Иттифоқдош республика территорияси унинг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмас; у ўзининг маъмурий-территориал тузилишини мустақил белгилайди, чет давлатлар ва халқаро ташкилотлар билан алоқа боғлашга ҳақлидир; ўзининг давлат ҳокимиятининг, бошқарувнинг ва суднинг олий органларини барпо этади; ўз қонунларига эга; ўз эрки билан ССР Иттифоқидан чиқиб кетиш ҳуқуқини сақлаб қолади. Совет федерациясининг тенгҳуқуқли аъзоси бўлган иттифоқдош республика ССР Иттифоқи ихтиёридаги масалаларни ҳал этишда қатнашади, СССР Олий Советида, унинг Президиумида, ҳукуматда, Олий судда ва СССРнинг бошқа органларида ўз вакилларига эга.

Иттифоқдош республика ўз территориясида комплекс иқтисодий ва социал ривожланишни таъминлайди, шу территорияларда ССР Иттифоқи ваколатлари амалга оширилишига кўмаклашади, СССР давлат ҳокимияти ва бошқарувчи олий органларининг қарорларини бажаради. Иттифоқдош республика ўз ихтиёридаги масалалар юзасидан иттифоққа бўйсунувчи корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг фаолиятини мувофиқлаштиради ҳамда контроль қилади.

«Барча республикаларимизнинг, барча социалистик миллат ва элатларимизнинг,— деди Л. И. Брежнев,— экономикаси ва маданиятининг барқ уриб ривожланиши, айтиш мумкинки, ҳаёт нафасининг ўзи ҳар бир совет миллатини: барча совет кишиларининг қардошларча ҳамкорлиги, уларнинг миллий маданиятининг ўзаро бойиши, бутун улуг Совет мамлакатининг умумхалқ, умумдавлат проблемаларининг муваффақиятли ҳал этилиши унинг бундан буёнги равнақининг гаровидир деган оддий хулосага олиб келмоқда».

ИХТИСОСЛАШТИРИШ (фр. *spécialisation*, лат. *species*дан — хил, хилма-хиллик)— 1) фаолиятни бирон-бир машғулотда, касб-ҳунарда тўплаш, ижтимоий меҳнат тақсимиоти формаларидан бири. 2) Бирон-бир чекланган соҳада маълумот олиш. 3) Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш, саноатда, қурилишда, қишлоқ ҳўжалигида, хизмат кўрсатиш соҳасида технологияни И.— фаолиятни муайян маҳсулот, буюм, деталь ишлаб чиқариш устида тўплаш. Ишлаб чиқаришни И.— фан-техника тараққийетининг ва ишлаб чиқариш

кўлами ошганлигининг ифодаси, унинг самарадорлигини оширишнинг, меҳнат унумдорлигини кўтаришнинг энг муҳим йўлларида биридир. 4) Ишлаб чиқаришни халқаро И.—халқаро меҳнат тақсимотининг юқори формаси бўлиб, манфаатдор мамлакатлар ўртасида барқарор ва самарадор ишлаб чиқариш алоқалари билан характерланади. УИЕК аъзоси бўлган мамлакатлар ўртасида тобора кенг ривожланмоқда. XXV съезд «ишлаб чиқаришни халқаро ихтисослаштириш ва кооперациялаш имкониятларидан актив фойдаланиш» зарурлигини кўрсатди.

ИЧКИ СИЕСАТ — давлат ичида синфлар, социал қатламлар ва гуруҳларнинг, миллатларнинг ўзаро муносабатини ифодаловчи сиёсат бўлиб, унинг фаолиятининг ва ҳукмрон партия фаолиятининг асосий йўналишларини қамраб олади. Капиталистик давлатларнинг И. с. биринчи навбатда эксплуататор синфларнинг манфаатини ҳимоя қилишга қаратилган. Импералистик давлатлар учун И. с. нинг реакционлиги характерлидирки, бу граждандарнинг демократик ҳуқуқларига хуруж қилишда, прогрессив кучларни таъқиб қилишда, ишчилар синфи, коммунистик ва ишчи партияларга қарши репрессияларда ўз ифодасини топмоқда. Фашист тоталитар режими ўрнатилганда энг реакцион И. с. юритилади (қ. *Фашизм*).

Социалистик давлатларнинг И. с. халқ оммасининг манфаатини ифодалайди. У марксизм-ленинизм принципларига, ижтимоий тараққиётнинг объектив қонунаридан онгли равишда фойдаланишга асосланган. Бу давлатга жамият ҳаётининг барча томонларига илмий раҳбарликни амалга ошириш имкониятини беради. Совет давлатининг КПСС ишлаб чиқадиган И. с. меҳнаткашлар ҳаётининг моддий ва маданий даражасини кўтаришга, *коммунизмнинг моддий-техника базасини* яратишга, социалистик ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштиришга ва уларни коммунистик муносабатларга айлантиришга, коммунистик жамият кишисини тарбиялашга, мамлакат хавфсизлигини таъминлашга қаратилган (шунингдек қ. *Сиёсат*, *Ташқи сиёсат*).

ИЧКИ СУВЛАР — давлат территориясининг бир қисми бўлиб, уларга дарёлар, кўллар, каналлар, денгиз портларининг сув территориялари, ички денгизлар, кириладиган жойининг кенглиги 24 милдан ортиқ бўлмаган денгиз кўрфазлари, тарихий кўрфазлар, шунингдек денгиз территориясидан қуруқлик томонда жойлашган (уларга мазкур давлат *суверенитети* ёйилади) денгиз бўшлиқлари киради. Бу сувларда кемалар юриш режимини, балиқ овлаш ва б. фаолиятни тартибга солиб туриш фақат денгиз ёқасида жойлашган давлат компетенциясига киради. Халқаро аҳамиятга эга бўлган каналларда кема қатнови алоҳида битимлар билан тартибга солиб турилади.

ИШ СИФАТИ — «жуда кенг маънодаги тушунчадир,— деб қайд этган эди. Л. И. Брежнев ВЛКСМнинг XVIII съездиди (1974).— Бу тушунча талайгина ишлаб чиқариш-иқтисодий омиллардан ташкил толади ва шу билан бирга ахлоқий проблемаларнинг кенг доирасини ўз ичига олади.

Бу ишлаб чиқаришни пухта ташкил этиш, меҳнат процессининг қатъий равишда бир маром олиши, технологияга сўзсиз риоя қилиш демакдир. Бу — материалларни тежаб-тергаб сарфлаш, техникани эҳтиёт қилиш, жуда авайлаш, айтишим мумкинки, уни севиш демакдир ва албатта, англи, ўртоқлик интизоми, бир-бирига талабчанлик ва меҳнатда бир-бирга ёрдам бериш вазияти демакдир. Сифат учун кураш билан бепарволик, бўшанглик, ишёқмаслик бир-бири билан сиғишмайди.

Ишнинг юқори сифатли бўлиши қанчалик катта иқтисодий ва социал мазмунга эга эканлигини исботлаб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Виждонан, аъло даражада ясалган буюмлар — хоҳ станок ёки трактор, хоҳ автомобиль ёки телевизор бўлмасин, бари бир — ижтимоий сарфларни тежайди, меҳнатимизни енгиллаштиради ва айни бир вақтда кишининг кайфиятини, унинг ишчилик гурурини оширади».

Советлар экономикасини ривожлантиришнинг ҳозирги босқичида И. с. алоҳида муҳим аҳамият касб этмоқда, чунки ишлаб чиқаришнинг техника-иқтисодий даражаси бениҳоя ўсиб кетди, ижтимоий ишлаб чиқариш процессидаги ўзаро алоқадорлик мураккаблашиб кетди, кишиларнинг техник фаолиятининг роли ошди. Бундан ташқари И. с. *ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини* ошириш билан бевосита боғлиқ, унинг самарадорлигини ҳар томонлама ошириш эса — партия иқтисодий сиёсатининг туб масаласи, ҳал қилувчи проблема бўлиб, на фақат ўзинчи беш йилликдаги, балки шу билан бирга узоқ муддатли истиқболдаги улугвор социал-иқтисодий проблемани ҳал қилиш ана шу проблемага боғлиқдир.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВОСИТАЛАРИ — моддий неъматлар ишлаб чиқариш процессида кишилар фойдаланадиган меҳнат предметлари ва меҳнат воситаларининг йиғиндиси. Меҳнат предметлари — табиат берган (мас., руда) ёки ишлов бериш натижасида олинган (хом ашё) нарсалар, ишлаб чиқариш процессида меҳнат сарфланадиган нарсаларнинг ҳаммаси; меҳнат воситалари — буюмлар, одам моддий неъматлар ишлаб чиқариш учун ана шу буюмлар ёрдамида меҳнат предметларига ишлов беради (станоклар, машиналар, асбоб-ускуналар, ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотлар, юк ташувчи воситалар ва ҳ. к.). Капиталистик жамиятда И. ч. в. эксплуататорлар қўлида бўлиб, меҳнаткашларни экс-

плуатация қилиш учун фойдаланилади. Социализм даврида асосий И. ч. в. ижтимоий мулк бўлиб, у жамиятнинг иқтисодий асосини ташкил қилади.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ КОНЦЕНТРАЦИЯЛАШ — ишлаб чиқаришни йириклаштириш, корхоналарда тобора кўпроқ ишчиларни, кўпроқ миқдорда асбоб-ускуна тўплаш. Капиталистик мамлакатлар ишлаб чиқариш концентрацияси *капитални концентрациялаш* билан мустаҳкам алоқада олиб борилади. Ишлаб чиқаришни ва капитални концентрациялаш ўз тараққиётининг маълум босқичида *монополияларнинг* вужудга келишига олиб келадики, улар, ўз навбатида, И. ч. к.нинг кучайишига сабаб бўлади. Капитализм даврида И. ч. к. қаттиқ рақобатчилик кураши ва ишлаб чиқариш анархияси, доимо фойданинг кетидан қувиш, меҳнаткашларни эксплуатация қилишнинг кучайиши, майда ва ўрта буржуазиянинг хонавайрон бўлиши шароитида ўтади. И. ч. к. ва монополияларнинг вужудга келиши, бир томондан, ишлаб чиқаришни жуда катта кўламда умумлаштиришга олиб келади ва социализмга моддий замиён яратади, иккинчи томондан — капитализмнинг ишлаб чиқаришнинг умумий характери билан ўзлаштиришнинг хусусий капиталистик формаси ўртасидаги асосий зиддиятини чуқурлаштиради. Социалистик хўжаликда И. ч. к. — ишлаб чиқаришни энг йирик ишлаб чиқариш звеноларида тўплашдан иборат планли процессдир. Техника тараққиёти, агрегатларнинг қудратини ошириш, механизациялаштирилган ва автоматлаштирилган ихтисослашган йирик ишлаб чиқаришни ташкил этиш концентрациялашнинг моддий-техника асосидир. Бу ерда И. ч. к. дан кузатилган мақсад ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширмай оширишдир. СССРда ҳозирги вақтда И. ч. к. саноатда ҳам, шунингдек ҳишлоқ хўжалигида ҳам турли ишлаб чиқариш бирлашмалари вужудга келтириш фўрмасида олиб борилмоқда.

ИШЛАБ ЧИҚАРУВЧИ КУЧЛАР — ишлаб чиқариш воситалари ва уларни ҳаракатга келтирувчи кишиларнинг йиғиндиси. Моддий неъматларни ишлаб чиқарувчилар, муайян меҳнат тажрибалари ва билимларига эга бўлган меҳнаткашлар ҳар қандай жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучларидир. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг моддийлашган қисмидан (қ. *Ишлаб чиқариш воситалари*) меҳнат воситалари муҳим роль ўйнайди, чунки «иқтисодий даврлар бир-бирдан нималар ишлаб чиқарилганлиги билан эмас, балки қандай ишлаб чиқарилганлиги, қандай меҳнат воситалари ёрдамида ишлаб чиқарилганлиги билан фарқ қилади. Меҳнат воситаси инсон иш кучининг мезонигина эмас, балки шу билан бирга меҳнат амалга ошириладиган ижтимоий муносабатларнинг кўрсаткичи ҳамдир» (К. Маркс). Моддий неъматлар ишлаб чиқариш процессида киши-

лар меҳнат воситаларини ривожлантирадилар, такомиллаштирадилар, янги материаллар вужудга келтирадилар, табиат қонунларини тобора тўлароқ эгаллаб оладилар, ўз малакаларини оширадилар. Бу ишлаб чиқарувчи кучларнинг узлуксиз ўсиб боришига олиб келади. Фан жамиятнинг бевосита ишлаб чиқарувчи кучига тобора кўпроқ айлана боради. Ижтимоий меҳнат унумдорлиги И. ч. к. та-раққиёти даражасига, яъни ишлаб чиқариш қўроллариининг мураккаблиги ва мукамаллигига, шунингдек кишиларнинг ишлаб чиқариш тажрибасига, малакасига ва маданиятига боғлиқдир. Ишлаб чиқаришнинг иккинчи томонини — *ишлаб чиқариш муносабатларини* ривожлантириш асосида И. ч. к. нинг ривожи ётади.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МУНОСАБАТЛАРИ — кишиларнинг моддий неъматлар ишлаб чиқариш, уларни алмаштириш ва тақсимлаш процессидаги муносабати. Кишилар моддий неъматларни якка-якка бўлиб эмас, балки коллектив бўлиб ишлаб чиқарадилар ва ишлаб чиқариш процессида муайян, уларнинг иродаси ва истагига боғлиқ бўлмаган муносабатларга киришадилар. И. ч. м. нинг характери кишиларнинг *ишлаб чиқариш воситаларига* муносабатлари билан белгиланади. Хусусий мулкка асосланган И. ч. м. ҳукмронлик ва тобелик, кишини киши эксплуатация қилиш муносабатларидир. Қулдорлик (қ. *Қулдорлик тузуми*), феодал (қ. *Феодализм*), капиталистик (қ. *Капитализм*) муносабатлар ана шундай И. ч. м. нинг тарихий типларидир. Ишлаб чиқариш воситалари ижтимоий социалистик мулкка асосланган И. ч. м. эксплуатациядан озод кишиларнинг ўртоқларча ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам муносабатларидир. И. ч. м. *ишлаб чиқарувчи кучларнинг* даражаси ва характерига боғлиқ равишда ташкил топади ва ривожланади ҳамда у билан биргаликда *ишлаб чиқариш усулини* ташкил этади.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ УСУЛИ — кишиларга ишлаб чиқариш ва шахсий истеъмол қилиш учун зарур бўлган моддий неъматларни ҳосил қилишнинг тарихан муайян усули. У ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатларининг диалектик бирлиги ва ўзаро таъсирдан иборат. И. ч. у. да ишлаб чиқарувчи кучлар энг ҳаракатчан ва революцион элементдир; уларнинг ўзгариши ишлаб чиқариш муносабатларининг такомиллашишини олдиндан белгилаб беради. Ўз навбатида, ишлаб чиқариш муносабатлари ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишига кўмаклашиб ёки ғов бўлиб, унга таъсир кўрсатади. И. ч. у. ижтимоий тузумнинг асосини ташкил қилади, унинг характерини белгилайди. И. ч. у. га қараб жамиятнинг сиёсий тузуми, идеологик муассасалар, жамиятда ҳукмрон бўлган ғоя ва назариялар ташкил топади. Тарихда бир-бирини изчил алмаштириб турган бешта; ибтидоий жамоа, қулдорлик, феодал, капиталистик, коммунистик И. ч. у. маълум. Эски И. ч. у.ни

янгиси билан алмаштириш ўзгарган ишлаб чиқарувчи кучлар билан умрини яшаб бўлган ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги зиддиятларнинг ривожланиши асосида амалга ошади (шунингдек қ. *Базис ва устқурма, Ижтимоий-иқтисодий формациялар*).

ИШОНЧ ЕРЛИҒИ — давлат бошлиғи томонидан дипломатик вакилга у ана шу лавозимга тайинланаётган вақтда бериладиган ҳужжат. И. ё. дипломат борадиган давлат бошлиғи номига ёзилади. И. ё. топширилган вақтдан бошлаб дипломатик вакил ўз ва-зифаларини бажаришга киришди деб ҳисобланади.

ИШСИЗЛИК — капитализм шароитида муқаррар бўлган, ана шу *ижтимоий-иқтисодий формациянинг* объектив иқтисодий қонунларининг таъсири келтириб чиқарган социал ҳодиса бўлиб, бунда меҳнаткашларнинг бир қисми ишсиз қолиб, нисбатан ортиқча аҳолига, меҳнатнинг резерв армиясига айланиб қолади. Иқтисодий кризислар даврида И. кескин кўпайиб кетади. *Капитализмнинг умумий кризиси* бошланиши билан И. оммавий сурункали характер касб этади. Ишсизлар армиясидан капиталистлар, биринчидан, са-ноат юксалиши даврларида ишлаб чиқаришни кенгайтираётган вақтда иш кучи оладиган бозор сифатида, иккинчидан, ишчилар синфининг банд қисмини *эксплуатация* қилишни кучайтириш воситаси сифатида фойдаланади. Малакасиз ва кам малакали ишчилар, ёшлар ва аёллар, шунингдек аҳолининг ирқий *камситиладиган* табақалари И. дан айниқса азоб чекмоқдалар.

Совет Иттифоқида ва б. социалистик мамлакатларда И. тугатилган. СССР Конституциясига мувофиқ, СССР граждандари меҳнат қилиш ҳуқуқига, яъни меҳнатнинг миқдори ва сифатига мувофиқ ва камида давлат томонидан белгиланган минимал миқдорда ҳақ тўланадиган ва гарантйланган иш олиш ҳуқуқига, шу жумладан ўзларининг лаёқатларига, қобилиятларига, касб-ҳунар малакаларига, билимларига мувофиқ равишда ва жамият эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда касб, машғулот ва иш танлаш ҳуқуқига эгадирлар. Бу ҳуқуқ социалистик хўжалик системаси билан, ишлаб чиқариш кучларини муттасил ўстириш билан, текинга касб ўрганиш билан, меҳнат малакасини ошириш ва янги ихтисосларни ўрганиш билан, касб танлаш ва ишга жойлаштириш системасини ривожлантириш билан таъминланади.

ИШЧИЛАР СИНФИ — ҳозирги жамиятнинг энг илғор ва прогрессив синфи; капитализмдан социализмга ва коммунизмга ўтиш тарихий процессининг асосий ҳаракатлантирувчи кучидир.

Капиталистик дунёда И. с. (пролетариат) ишлаб чиқариш воситаларидан маҳрум ва шу сабабли ҳаёт кечирish учун ўз иш кучини сотишга мажбур, яъни капиталистлар томонидан эксплуатация қилиниш объектидир. Меҳнатнинг капитал томонидан

эксплуатация қилиниши пролетариат билан буржуазия ўртасидаги мурасасиз зиддиятларни, жуда қаттиқ синфий курашни келтириб чиқаради. Бу курашда пролетариат ўзининг туб синфий манфаатларинигина ҳимоя қилиб қолмай, балки шу билан бирга эксплуатация қилинувчи ва мазлум халқлар оммасининг раҳбари бўлиб ҳам чиқмоқда. Буржуа жамиятининг энг изчил революцион синфи бўлган пролетариат барча прогрессив кучларни ўз томонига жалб этади ва марксча-ленинча авангард бошчилигида капиталистлар ва помешчиклар ҳокимиятини ағдариб ташлайди, меҳнаткашларнинг ҳокимиятини ўрнатади, ижтимоий мулк ҳукмронлигини қарор топтиради, янги, социалистик жамият қуришни ташкил этади.

Социалистик мамлакатларда И. с.—етақчи ва раҳбар куч бўлиб, марксчи-ленинчи партия раҳбарлигида социализм ва коммунизм қурилишини ташкил этиб ва йўналтириб туради. И. с. социалистик революция натижасида зулм ва эксплуатациядан абадий озод бўлади ҳамда социалистик давлат орқали барча меҳнаткашлар билан биргаликда ижтимоий бойликнинг ҳўжайини бўлиб қолади. Ривожланган социализм шароитида И. с. нинг ижтимоий активлиги ва сиёсий етуклиги ошади, давлатни идора қилишда унинг иштироки ўсади.

ИШЧИЛАР СИНФИ БИЛАН ДЕҲҚОНЛАР ИТТИФОҚИ —

капитализмни ағдариб ташлаш ва коммунистик жамият қуриш учун курашда иккита меҳнаткаш синф синфий ҳамкорлигининг алоҳида формаси. Бу иттифоққа уларнинг туб манфаатларининг муштараклиги сабаб бўлади. Социалистик мамлакатларда давлат ва жамоат тузумининг социал асосини ташкил этади. Буржуазияни ағдариб ташлаш учун курашда И. с. билан д. и. идеясини биринчи бўлиб К. Маркс билан Ф. Энгельс айтган эдилар. В. И. Ленин бу синфий иттифоқнинг стратегияси ва тактикасини янги тарихий шароитларда ишлаб чиқди, ишчилар синфи раҳбар роль ўйнагани ҳолда И. с. билан д. и. ни пролетариат диктатурасининг олий принципи деб белгилади; курашнинг бир босқичидан бошқасига ўтганда бу иттифоқ ўз мазмунини ўзгартиради, деб кўрсатди (мас., умумдемократик мақсадлар учун курашдан социализм ва коммунизм қуриш учун курашга ўтганда). СССРда И. с. билан д. и. туб социал қайта ўзгартишни амалга оширишни, социализм ғалабасини, экономика ва маданиятни ривожлантиришни, халқнинг турмуш даражасини ўстиришни таъминлади. СССРда ривожланган социализм шароитида ишчилар синфи билан колхозчи деҳқонлар ва халқ интеллигенциясининг иттифоқи мустаҳкамланди (бу иттифоқ умумхалқ социалистик давлатнинг социалистик асоси бўлиб хизмат қилади), совет жамияти социал-сиёсий ва ғоявий бирлиги ташкил топди; ишчилар синфи бу бирликнинг етақчи кучидир. И. с. билан д. и. нинг прин-

циплари бошқа социализм мамлакатларида янги жамият ҳурши-нинг асоси бўлди.

«ИШЧИЛАР СИНФИНИ ОЗОД ҚИЛИШ УЧУН ҚУРАШ СОЮЗИ» — В. И. Ленин томонидан 1895 йилда тузилган социал-демократик ташкилот. Союз Петербургдаги барча марксистик ишчи тўғарақларни бирлаштирди, марксизмни оз сонли ишчилар орасида пропаганда қилишдан ишчилар синфининг кенг оммаси орасида кундалик сиёсий агитацияга ўтди; ишчиларнинг иқтисодий талаблар учун курашини чоризм ва капиталистик эксплуатацияга қарши сиёсий кураш билан боғлади. Союз Петербургдаги стачка курашига бевосита раҳбарлик қилди. Бошқа шаҳарлардаги социал-демократлар билан алоқа боғлаб, союз Россия социал-демократик маркази ролини ўйнай бошлади. 1895 йил охири — 1896 йил бошларида В. И. Ленин ва унинг энг яқин сафдошлари қамоққа олинди. Союзнинг янги раҳбарлари оппортунизм таъсири остида ишчилар ҳаракатини фақат иқтисодий кураш билан чеклаб қўйишга уринди. Союз фаолияти сусая бошлади, 1904 йилда у тугаб кетди. Союз Россияда революцион партиянинг куртаги сифатида илмий социализмни ишчилар ҳаракати билан боғлашга асос солди, Россия революцион ҳаракатида пролетар босқичини очди.

ИҚТИСОДИЙ ҲАМКОРЛИК ВА РИВОЖЛАНИШ ТАШКИЛОТИ (ИХРТ) — халқаро иқтисодий ташкилот, 1960 йилда таъсис этилган. ИХРТ га 24 та капиталистик давлат қиради. ИХРТнинг расмий мақсади — ташкилот аъзоси бўлган мамлакатларнинг экономикасини ўстиришни ва иқтисодий сиёсатини уйғунлаштиришни таъминлаш, шунингдек жаҳон экономикаси ва савдосини ривожлантиришга кўмаклашидир. Аслида эса ИХРТ АҚШ ҳимоясида иш олиб боради, ҳозирги замон капитализми алоқаларини давлат-иқтисодий жиҳатдан бошқариб туриш, ташкилот қатнашчилари бўлган мамлакатларнинг экономика соҳасидаги сиёсатини, жумладан озодликка эришган мамлакатларга нисбатан уларнинг хатти-ҳаракатини уйғунлаштириб турувчи қуролдир. Юқори органи — кенгаш. Қароргоҳи — Парижда (Франция).

ИҚТИСОДИЙ ҲАМКОРЛИК ХАЛҚАРО БАНКИ (ИХХБ) — социалистик мамлакатларнинг халқаро банки. УИЕКга аъзо бўлган мамлакатларнинг иқтисодий ҳамкорлик қилишига, халқ хўжалигини ривожлантиришга, шунингдек уларнинг савдо алоқаларини кенгайтириш мақсадида 1963 йилда тузилган. БХР, ВХР, ГДР, Куба, МХР, ПХР, ВСР, РСР, СССР, СССР ИХХБнинг аъзоларидир. Банк кўп томонлама операциялар олиб боради: ташқи савдо операциялари олиб бориш учун кредитлар беради; сўмга кўчирилган маблағларни жалб қилади ва бўшаганларини сақлайди; бошқа мамлакатлар билан ҳисоб-китоб қилади. Банк тахминан 300 та чет эл

ташкilotлари билан молия операциялари олиб боради. ИҚХБ фаолияти тўла тенг ҳуқуқлилиқка асосланган. Банк — очиқ ташкilot, унинг мақсадлари ва принципларини маъқуллаган бошқа мамлакатлар ИҚХБ аъзоси бўлишлари мумкин. Қароргоҳи — Москвада.

ИҚТИСОДИЙ КРИЗИС (ортиқча ишлаб чиқариш кризиси) (грек. krisis — ҳал қилиш, ечим, бурилиш momenti) — капиталистик такрор ишлаб чиқаришнинг энг концентрациялашган, шиддатли ва вайронгарчилик билан намоён бўлиш, шу билан бирга муросасиз антагонистик зиддиятларни қисман, вақтинчалик ҳал этиш усули. *Капитализмнинг асосий зиддиятлари* И. к. ни келтириб чиқарувчи асосий сабабдир. И. к. маҳсулотларни сотиш қийинчиликларининг анча кескинлашганлиги билан, сотилмай қолган маҳсулотлар запасининг кўпайганлиги билан, асбоб-ускуналар ва қурилишларга заказларнинг қисқариб кетиши билан характерланади. Савдо ва саноат фирмаларининг оммавий инқирозга учраганлиги кузатилади. Кредит-пул системаси издан чиқади. Товарлар ишлаб чиқариш кескин қисқариб кетади ёки тўхтатиб қўйилади. Бу ишсизликнинг жуда кўпайиб кетишига ва меҳнаткашлар оммасининг харид қуввати янада кўпроқ тушиб кетишига олиб келади. Меҳнаткашлар оммасининг аҳволи кескин ёмонлашади, иш ҳақи камайиб кетади, ишлаб чиқаришда ҳали банд бўлган ишчиларни эксплуатация қилиш кучаяди. И. к. синфий зиддиятлар кескинлашишига сабаб бўлади. И. к. капиталистик ишлаб чиқариш циклининг бир қисми бўлиб, у капитализм экономикасининг бир ортиқча ишлаб чиқариш кризисидан иккинчиси томон ҳаракатидан иборатдир. Сўнги, энг кучли И. к. 70-йилларнинг ўрталарида бошланди. У жаҳон капиталистик хўжаликнинг асосий марказларига бир вақтда ёйилди. Кўпчилик капиталистик мамлакатларда ишлаб чиқаришнинг кескин камайиб ва ишсизликнинг кўпайиб кетиши валюта, энергетика, хом ашё кризиси билан қўшилиб кетди. *Инфляция* кризисли процессларни айниқса кескинлаштириб юборди.

Ана шуларнинг ҳаммаси капитализмнинг кризисларсиз ривожланиши мумкинлиги тўғрисидаги буржуа назарияларни ва ҳозирги замон *ревизионизми* назарияларини рад этмоқда.

ИҚТИСОДИЙ УҚЛАД — мамлакат экономикасининг бир қисми, сектори, хўжаликнинг алоҳида типи бўлиб, унинг асосида ишлаб чиқариш воситаларига мулкчиликнинг муайян формаси ва ишчиларнинг ана шу мулкчилиқка мувофиқ келадиган ишлаб чиқариш муносабатлари ётади. И. у. нинг миқдори ва уларнинг у ёки бу мамлакат экономикасидаги улуши шу мамлакатнинг конкрет-тарихий ривожланишига, унинг социал-иқтисодий даражасига, халқ хўжалигининг, ижтимоий-сиёсий тузумининг структурасига боғлиқдир. Буржуа мамлакатлари учун ҳукмрон капиталистик ишлаб чиқариш

усулидан ташқари энг аввало деҳдон хўжалигининг, шахсий меҳнатга асосланган майда товар ишлаб чиқаришининг, баъзи бошқа капиталистик мамлакатлар учун эса шунингдек капитализм ўтмишдан сарқит қилиб олган қатор хўжалик укладлари ҳам характерли: бу феодал муносабатлар қолдиқлари ва ҳатто қулчилик меҳнати формаларидир. Еш ривожланаётган мамлакатлар экономикаси кўп укладлидир. Бу мамлакатлар экономикасида феодал ва ярим феодал муносабатлар, ибтидий ва патриархал хўжалик формалари анча салмоққа эга, хусусий капиталистик (айниқса чет элники) хўжаликларнинг зўравонлиги ва ҳукмрон мавқега эгаллиги кўриниб туради. Нокапиталистик тараққиёт йўлига ўтиб олган, социализм томон юз тутган ривожланаётган мамлакатларда эса, давлат сектори ва хўжаликнинг кооперативлашган формалари экономикада тобора катта роль ўйнамоқда. Капитализмдан социализмга ўтиш давридаги экономиканинг кўп укладлилигига қарамай, унда учта асосий иқтисодий уклад: етакчи, белгиловчи социалистик, майда товар ва капиталистик уклад мавжудлиги сезилиб туради. Социалистик қурилиш жараёнида социалистик уклад тобора ҳукмрон уклад бўла боради. Унинг таъсири остида ва ёрдами билан майда товар хўжалиги коллективчилик ва социалистик асосларда қайта ўзгаради. Социализм билан капитализм ўртасидаги кураш давомида хусусий капиталистик уклад тугатилади. Социализм қурилиши натижасида шаҳар ва қишлоқда, халқ хўжалигининг барча соҳа ва тармоқларида социалистик уклад танҳо ҳукмрон бўлиб қолди.

К

КАБИНЕТ (министрлар кабинети) — бош министр (министр-премьер) ёки президент (давлат бошлиғи президент бўлган, айти вақтда у министрлар кабинетининг ҳам бошлиғи бўлган мамлакатларда) бошлиқ министрлардан иборат олий ҳукумат органи.

«**КАЗАРМА КОММУНИЗМИ**» — коммунизмнинг ўта аскетик, шахсни эзувчи, тор қатламдаги «революцион бошлиқлар» томонидан бошқариладиган, ғоятда бюрократлаштирилган ижтимоий фаолиятнинг барча формаларини қаттиқ тартибга солиб турувчи тузум эканлиги тўғрисидаги вульгар-примитив, қўпол текисчилик концепцияси. К. Маркс билан Ф. Энгельс «К. к.» тушунчасини рус революционер С. Г. Нечаевнинг келажак жамият тўғрисидаги қарашларини тавсифлаш учун жорий қилган эдилар. «К. к.» — коммунизм принципларини патриархал, майда буржуача сохталаштириш натижасидир.

КАЗУИСТИКА — 1) ўрта аср схоластик илоҳиётида — шахсий ҳодисаларга (казусларга) умумий догматик қоидаларни қўллашдир. 2) Айрим суд ишларига (юридик казусларга) ҳуқуқий нормаларга мувофиқ, улар қандай ҳал қилиниши керак деган нуқтаи назардан қараш. 3) (*Кўч.*) баҳслашаётганда, сохта ёки шубҳалироқ қоидаларни исботлашда усталик, уддабуронлик қилиш, лўттибозлик.

КАЗУС БЕЛЛИ (лат. *casus belli* — айнан урушга баҳона) — уруш ҳолати вужудга келиши учун бевосита расмий сабаб. К. б.ни урушга сабаб сифатида урушни келтириб чиқарган ҳақиқий сабаблардан фарқ қилиш керак. Мас., Сараевода Австрия эрцгерцоги Фердинанднинг ўлдирилиши 1914—18 йиллардаги биринчи жаҳон уруши учун К. б. бўлган эди. Урушнинг ҳақиқий сабаби империалистик давлатларнинг дунёни қайта тақсимлаш учун кураши бўлган эди.

КАМПАНИЯ (фр. *campagne* — юриш, ит. *campagna* — уруш майдони) — 1) ҳарбий юриш; ҳарбий ҳаракатлар муайян театридаги ва муайян даврдаги (мас., совет-герман frontiдаги 1944 йилги ёзги К.) ҳарбий операцияларнинг йиғиндиси. 2) Муайян муддатга мўлжалланган йирик ижтимоий-сиёсий ёки хўжалик тадбири (мас., сайлов К., экиш К.,). 3) (*Кўч.*) буржуа мамлакатларида у ёки бу шахсга, ташкилот ва ҳ. к. қарши ёки уларни қўллаб-қувватлаб мунтазам суратда ва бир мақсадни кўзлаб чиқиш.

«**КАНОНЕРКАЛАР ДИПЛОМАТИЯСИ**» — кучсизроқ давлатларни асоратга солиш мақсадида уларнинг ички ишларига қўпол

равшида аралашш учун қуролли кучлардан (жумладан, ҳарбий кемалардан) фойдаланувчи империалистик давлатларнинг агрессив сиёсат юргизишининг тарқалган усулларидан бири. «К. д.» номи ана шу сиёсатда каноерка кемаларнинг кенг қўлланилиши натижасида вужудга келди. Чунончи, кайзер Германияси 1897 йилда немис кемаларидан туширилган десант ёрдамида Хитой порти Цзяо-чжоуни босиб олиш ва Хитой билан асоратли шартнома тузиш учун ана шу «дипломатик усулдан» фойдаланди. Бизнинг вақтимизда ҳам империалистик давлатлар «К. д.» сиёсатини, фақат янги сифатда, бунинг учун кемаларнинг замонавий классларидан — авианосецлар, атом сувости ракетаносецларидан ва ҳ. к. фойдаланиб, давом эттирмоқда. Мас., АҚШ ўз ҳарбий-денгиз кучларини Вашингтон тайиқ кўрсатишни мўлжаллаган мамлакатлар қирғоқларига юбориб, кўпинча «К. д.» сиёсатидан фойдаланмоқдалар.

КАНЦЛЕР (нем. Kanzler, лат. cancellariusдан) — қатор давлатларда юқори лавозимлар ёки мартабаларнинг номи (мас., федерал К. — Австрияда ва Германия Федератив Республикасида ҳукумат бошлиғи). Буюк Британияда министрлик лавозимлари орасида: лорд-К. (ҳукуматнинг юқори юридик маслаҳатчиси, унинг ўзи олий суднинг ва лордлар палатасининг раиси), хазина К. (молия министри) ва Ланкастер герцоглигининг К. (лавозимсиз министр) лавозимлари бор. Революциядан олдинги Россияда К. — юқори гражданлик лавозими.

КАПИТАЛИЗМ — ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчиликка ва капиталистлар томонидан ёлланма меҳнатни эксплуатация қилишга асосланган ижтимоий-иқтисодий формация. *Феодализмнинг* ўрнига келади ва *коммунизмнинг* биринчи фазаси бўлган *социализмдан* олдин мавжуд бўлади. К. 16-асрда вужудга келди ва *буржуа революцияларининг* натижасида қарор топди. У жамият тараққиётида прогрессив роль ўйнади, ишлаб чиқарувчи кучларни жадал ривожлантиришни ва феодализмга нисбатан меҳнат унумдорлигининг анча юқори даражасини таъминлади. Капиталистик ишлаб чиқаришнинг мақсади — фойда олишдир. Қ.нинг асосий зиддияти — ишлаб чиқаришнинг ижтимоий характери билан ўзлаштиришнинг хусусий капиталистик формаси ўртасидаги зиддият — ишлаб чиқариш анархиясида, вақт-вақти билан такрорланиб турадиган иқтисодий кризисларда, сурункали *ишсизликда* ўз ифодасини топмоқда. Бу зиддият капиталистик жамиятнинг асосий синфлари бўлган пролетариат билан буржуазия ўртасида антагонизм вужудга келтиради. Капиталистик жамиятда пролетариат ва буржуазия билан бир қаторда деҳқонлар, ҳунармандлар, зиёлилар ҳам мавжуд. Пролетариат билан буржуазия ўртасидаги синфий кураш — К. та-

раққиётининг ҳаракатлантирувчи кучидир. 19—20-асрлар арафасида К. ўзининг юқори босқичига — монополистик К., *империализм* босқичига қадам қўйдик, бу босқич *монополияларнинг* ва молия олигархиясининг ҳукмронлиги, сиёсат, идеология, маданият соҳасида *реакциянинг* кучайиши билан характерланади. Ҳозирги замон капитализми учун *давлат-монополистик капитализмининг* анча ривожланиши характерлидир. Давлат-монополистик капитализми кризисли ҳолатни тугатиш, меҳнаткашларнинг, энг аввало ишчилар синфининг озодлик ҳаракатини бостириш, янги тарихий шароитларга мослашиш мақсадида монополияларнинг кучини давлатнинг қудрати билан бирга қўшади. Капиталистик мамлакатлар экономикасини тартибга солишга ва илмий-техника революцияси ютуқларидан фойдаланишга урнишларга қарамай, *капитализм умумий кризисининг* чуқурлашиши давом этмоқда. Бу — иқтисодий кризиснинг валюта, энергетика, хом ашё кризиси билан қўшилиб кетилганлигида, инфляцияда, қимматчиликнинг ва ишсизликнинг кучайиб кетишида ўз ифодасини топмоқда. Буржуа жамиятининг ғоявий-сиёсий кризиси, маънавий маданият ва ахлоқлиликнинг инқирози кучаймоқда, жиноят кўпаймоқда. Социализм позицияларининг мустақамланиши ва кенгайиши, капиталистик мамлакатларда синфий курашнинг кучайиши, миллий-озодлик ҳаракатларининг галабаси, революцион-демократик, антиимпериалистик ҳаракатнинг галабаси жаҳон революцион процессининг ривожланганлигидан даллат беради. Ана шуларнинг ҳаммаси К. ижтимоий тараққиётга ров бўлиб қолганлигини, тарихан умрини яшаб бўлганлигини ва келажаги йўқлигини тасдиқлайди. *Жаҳон социализм системаси* ҳозирги замон ижтимоий тараққиётининг етакчи кучи бўлиб қолди.

КАПИТАЛ КОНЦЕНТРАЦИЯСИ (янги лат. concentratioдан — тўпلاш) — ёлланма меҳнатни *эксплуатация қилиш* натижасида олинган қўшимча қийматни қўшиш ҳисобига капитал ҳажмининг ошиши. Бу капитал солиш (ишлаб чиқариш, банк ишлари ва ҳ. к.) соҳасини кенгайтириш имкониятини беради. Концентрация капитални марказлаштириш билан, яъни бир неча капитални битта анча йirik капиталга бирлаштириш ёки бир капиталнинг иккинчисини ютиб юбориши орқали капитал ҳажмини ўстириш билан тўлдирлади. Капитални концентрациялаш ва марказлаштириш ишлаб чиқаришнинг концентрациялашувига — меҳнатни жуда катта кўламда умумлаштиришга, меҳнат устидан капитал ҳукмронлигининг кучайишига, ишчилар синфини эксплуатация қилишнинг кучайишига, ишчилар билан капиталистлар ўртасида *синфий курашнинг* кескинлашуви ва капиталистлар ўртасида *рақобатнинг* кучайишига олиб келади. Капитал ва ишлаб чиқариш концентрацияси ўз тараққиётининг муайян босқичида *монополияларнинг* вужудга келишига олиб келади.

Империализм даврида ўз қўлида жуда катта капитални тўплаган бир неча энг йирик капиталистлар капиталистик мамлакатларнинг экономикасида ҳам, сиёсатида ҳам ҳукмронлик қилади. Мас., Японияда мамлакатдаги барча компанияларнинг 0,9% инигина ташкил қилган монополистик бирлашмалар ҳиссасига акционерлик капиталининг 86% и тўғри келади; ГФРда 109 та энг йирик фирма (мамлакатдаги барча фирмаларнинг 4,7%) акционерлик капиталининг 64,7% ига эгалик қилади; АҚШда мамлакат ишлама sanoа-тида банд бўлган 200 та энг йирик компания ана шу тармоқ етиштираётган барча маҳсулотнинг 43% ини ишлаб чиқаради.

КАПИТАЛИЗМНИНГ АСОСИЙ ЗИДДИЯТЛАРИ — ишлаб чиқариш процессининг ижтимоий характери билан унинг натижаларини ўзлаштиришнинг хусусий капиталистик формаси ўртасидаги зиддиятлар. Ишлаб чиқариш процессининг ижтимоий характери йирик машина индустриясини ривожлантириш билан, ўсиб бораётган ижтимоий меҳнат тақсмоти билан боғлиқки, бу ёлланма ишчиларнинг тобора кўпроқ оммасини ўзида тўплаётган турли тармоқлар ва корхоналар ўртасидаги иқтисодий ўзаро боғлиқликни кучайтиради. Бу жамият миқёсида *ишлаб чиқарувчи кучларни* планли бошқариб туришни ва ишлаб чиқариш натижаларига жамият бевосита эгалик қилишини талаб қилади. Бироқ хусусий капиталистик ўзлаштириш бу талабларни амалга оширишга имконият бермайди. К. а. з. энг аввало буржуа жамиятининг икки синфи — ишчилар синфи билан капиталистлар синфи ўртасидаги зиддиятда намоён бўлади. Бу капитализмнинг асосий синфий зиддиятидир. К. а. з. капиталистик ишлаб чиқаришнинг *анархиясига*, товарларни ортиқча ишлаб чиқариш натижасида вақт-вақти билан рўй бериб турадиган иқтисодий кризисларга, *синфий курашларнинг* кескинлашувига, капиталистик жамият ҳаётидаги бузуқ социал ҳолларнинг рўй беришига сабаб бўлади.

Капитализм ривожлана борган сари, айниқса империализм даврида, К. а. з. янада кўпроқ чуқурлашади ва кескинлашади.

КАПИТАЛИЗМДАН СОЦИАЛИЗМГА УТИШ ДАВРИ — капиталистик жамиятни революцион асосда социалистик жамиятга қайта ўзгартиш даври. Бу давр ишчилар синфи томонидан сиёсий ҳокимиятни қўлга олишдан бошланади ва социализм асосларини қуриш билан тугалланади. Бу даврнинг зарурлигини шу нарса тақозо этадики, капиталистик эксплуатация системасига принципиал жиҳатдан қарама-қарши бўлган социализм капиталистик система қаърида вужудга кела олмайди, балки ишчилар синфи ҳокимияти ўрнатилганлиги ва жамиятни социалистик асосда қайта қуришда: хусусий мулкни, кишининг киши томонидан эксплуатация қилинишини тугатишда ва ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулк

ҳамда социалистик ижтимоий муносабатлар ўрнатишда, социалистик индустриаллаштириш ва қишлоқ хўжалигини социалистик асосда қайта ўзгартириш жараёнида, шунингдек маданий революцияни амалга ошираётганда, социализм асосларини барпо этаётганда ишчилар ҳокимиятидан фойдаланиш натижасида қарор топади. Капитализмдан социализмга ўтишнинг умумий қонуниятларини ташкил этган бу қайта ўзгартишлар турли мамлакатларда, бу мамлакатларнинг ҳар бирининг тарихий, миллий, иқтисодий, сиёсий ва маданий шароитларига қараб, ўзининг конкрет форма ва методлари билан характерланади.

СССР учун бу даврнинг ўзига хослиги шундан иборат эдики, мамлакат чор Россиясидан хўжаликнинг нисбатан паст техник-иқтисодий даражасини мерос қилиб олган, капиталистик қуршов мавжуд эди. Ана шуларнинг ҳаммаси ўтиш даври вазифаларини ҳал қилишни жуда қийинлаштириб юборди. Коммунистик партия раҳбарлик қилган ва илҳомлантирган совет халқи ўтиш даврининг вазифаларини 30-йилларнинг ўрталарига келиб тарихда биринчи бўлиб ҳал қилди, мамлакатни қудратли индустриал-колхозлашган социалистик давлатга айлантирди. Бошқа социалистик мамлакатларда социалистик қайта ўзгартишлар анча қулай шароитларда амалга оширилди. Бу мамлакатларнинг халқлари жаҳон социалистик системасининг ўсиб бораётган қудратига ва социалистик мамлакатларнинг яқиндан ҳамкорлик қилишига таяниши, Совет Иттифоқининг тажрибасидан ва ҳар томонлама ёрдамидан фойдаланиш мумкин эди. Бу социалистик қурилиш вазифаларининг ўзига хослигини ва энг аввало нисбатан тез ҳал қилинишини белгилаб берди.

КАПИТАЛИЗМНИНГ УМУМИЙ КРИЗИСИ — умуман капиталистик система кризиси. У иқтисодий ва давлат тузумини, сиёсат, идеология ва маданиятни қамраб олади. Бу империалистик ҳукмронлик доирасининг қисқариш процесси, социалистик ва капиталистик системалар ўртасидаги, капитал билан халқро ишчилар синфи ўртасидаги, империализм билан жаҳон миллий-озодлик ҳаракати ўртасидаги, монополиялар билан барча антиимпериалистик кучлар ўртасидаги зиддиятларнинг ривожланиш процессидир. Бу процессга биринчи жаҳон уруши ва Улуғ Октябрь социалистик революцияси асос солди. Жаҳоннинг иккита бир-бирига қарама-қарши социалистик системаларга — социалистик ва капиталистик системаларга бўлиниб кетиши ҳамда улар ўртасидаги кураш, империализм мустамлакачилик системасининг кризиси ва унинг барбод бўлиши, капиталистик мамлакатлар экономикаси ички зиддиятларининг кескинлашуви, унинг бақарорлиги ва чиришининг кучайиши, буржуа сиёсати ва идеологияси кризисининг чуқурлашуви К. у. к. нинг муҳим белгиларидир. К. у. к. ўз тараққиётида икки босқични ўтди ва ҳозир учинчи босқичда турипти. Биринчи жаҳон уруши ва Улуғ

Октябрь социалистик революцияси К. у. к.нинг биринчи босқичини бошлаб берди, Улуғ Октябрь ғалабаси социалистик жамият мавжуд бўлган даврни очиб берди ва капитализмнинг жаҳоннинг барча мамлакатларини қамраб олувчи система сифатидаги ҳукмронлигига барҳам берди. К. у. к.нинг иккинчи босқичи *иккинчи жаҳон уруши* (1939—45) ва Европа ҳамда Осиёдаги қатор мамлакатларда социалистик революциялар жараёнида авж олиб кетди. Бу босқич учун *жаҳон социалистик системасининг* вужудга келиши, мустамлака системаси кризисининг чуқурлашуви ва унинг барбод бўлиши характерлидир. Бу даврда капитализм билан социализм ўртасидаги кучлар нисбати социализм фойдасига кескин ўзгаради. 50-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб икки жаҳон системасининг кучлар нисбатида социализм фойдасига янги муҳим ўзгаришлар рўй берди, шунингдек империализмнинг ички иқтисодий ва социал зиддиятлари кескинлашди. Бу К. у. к. нинг учинчи босқичига ўтишни тақозо қилди.

Ҳозирги вақтда К. у. к. нинг асосий белгилари шунда намоён бўлмоқдаки, биринчидан, жаҳон социализм системаси инсоният жамияти тараққиётининг ҳал қилувчи факторига айланиб бормоқда, иккинчидан, империализм мустамлака системаси барбод бўлди, учинчидан *давлат-монополистик капитализмнинг* тараққиёти кучайдики, бу барча собиқ зиддиятларнинг кескинлашишига олиб келибгина қолмай, янги зиддиятларни ҳам келтириб чиқарди. «Бу — аввало, илмий-техника революцияси очиб бераётган мислсиз имкониятлар билан капитализм улардан бутун жамият манфаатларида фойдаланиш йўлига солаётган ғовлар ўртасидаги зиддиятдир; капитализм фан кашфиётларининг кўпчилик қисмини ва жуда катта моддий ресурсларни ҳарбий мақсадларга сарф қилиб, миллий бойликни исроф қилмоқда. Бу — ҳозирги замон ишлаб чиқаришининг ижтимоий характери билан уни бошқаришнинг давлат-монополистик характери ўртасидаги зиддиятдир. Бу — меҳнат билан капитал ўртасидаги зиддиятнинг ўсишигина бўлиб қолмай, балки миллат аксар кўпчилигининг манфаатлари билан молия олигархияси манфаатлари ўртасидаги антагонизмнинг чуқурлашуви ҳамдир» (Коммунистик ва ишчи партияларнинг халқаро Кенгаши, Ҳужжатлар ва материаллар. 1970).

КАПИТОЛИЙ (лат. Capitolium)—1) Қадимги Рим жойлашган еттига тепалиқдан бири; К. да саройлар, музейлар ва ҳ. к. бор. Римдаги энг қадимги К. ибодатхонаси ана шу ерда қурилган. 2) Вашингтонда АҚШ конгресси мажлис ўтказадиган бинонинг, шунингдек Америка Штатлари марказларидаги биноларнинг номи бўлиб, маҳаллий қонун чиқарувчи мажлисларнинг сессиялари ана шу биноларда ўтади.

КАПИТУЛЯЦИЯ (лат. capitulatio, capitulagedan — келишиш) —

1) мудофаа қилйнаётган объектни душманга топшириш ёки қўшиннинг асир тушиши. К., одатда, капитуляция бўлган давлат зиммасига снёсий, иқтисодий, ҳарбий ва ҳ. к. мажбуриятлар юклаш билан бирга қўшиб олиб борилади. 2) С ўз сиз К. — тўла мағлубиятга учраган душманинг ердаги, денгиздаги ва ҳаводаги кучларининг ғолиб давлатлар томонидан унга қўйилган шартлар асосида асирга тушиши ва кейинчалик қуролсизлантирилиши. Гитлерчилар Германиясининг ва милитаристик Япониянинг 1945 йилдаги К. си сўзсиз К. га мисолдир.

КАРАБИНЕРЛАР (фр. carabinier) — сараланган пиёда ва отлиқ мерганлар. Италияда карабинерлар қўшини *жандармерия* ролини бажаради.

КАРАНТИН (ит. quarantena, quaranta giornidan — қирқ кун) —

1) бир гуруҳ кишиларни, аҳоли яшайдиган пунктларни, территорияларни вақтинчалик ажратиб қўйиш. Эпидемиянинг тарқалишини тўхтатиш мақсадида амалга оширилади. Айрим ҳолларда — иқтисодий блокаданинг номи (мас., АҚШ империалистлари 1962 йилда Кубани блокада қилганликларини К. деб атаган эдилар). 2) Эпидемия тарқалган жойдан келган кишиларни, транспортни, юкни санитария нуқтаи назаридан қаровдан ўтказиш пункти.

КАРТ-БЛАНШ (фр. carte blanche) — бирор шахс имзо чекиб, бошқа шахсга уни ўзи истаган мазмунда тўлдириш ҳуқуқи берилган тоза бланк. (*Кўч.*) чекланмаган ваколат.

КАРТЕЛЬ (фр. cartel) — капиталистик *монополияларнинг* формаларидан бири бўлиб, у қарийб бир хил маҳсулот ишлаб чиқарадиган капиталистик корхоналарнинг иттифоқи, бирлашмасидан иборат. К. га бирлашган корхоналар ишлаб чиқариш ва савдо мустақиллигини сақлаб қолади. К. га кирган корхона эгалари ишлаб чиқариш ва бозордаги ўз улушлари ҳақида, маҳсулотларни сотиш шароитлари, нарх-наволар ва маҳсулотларни сотадиган районлар ва ҳ. к. ҳақида келишиб олади. К. бозорда монопол мавқени эгаллаб олиш ва максимал фойда қилиш мақсадини кўзлайди. Маҳсулотларнинг нархиви ҳаддан ташқари ошириб юбориб, К. меҳнаткашларни шафқатсиз талайди. Агар 20-асрнинг бошларида айрим корхоналарни бирлаштирган картеллар характерли бўлган бўлса, эндиликда уларга жуда катта *трестлар* киради.

КАРЬЕРИЗМ (фр. carriégedan — қочиш, ҳаёт йўли, ижтимоий мавқе) — ҳулқ-атвор принципи бўлиб, ана шу принципга мувофиқ шахсий муваффақият тўғрисида, хизмат бўйича юқорига томон силжиш тўғрисида ғамхўрлик қилиш биринчи ўринга қўйилади. К. хизмат фаолиятида шахсиятпарастлик ва эгоизмнинг намоён бўлиши бўлиб, уни кишиларга ва ишга бефарқ қарашдан, принципсизлик-

дан ва бошлиқлар олдида лаганбардорлик қилишдан ажратиб бўлмайди. Иш манфаатларини ўйлаб, кишиларнинг қобилиятларини ва б. ижобий сифатларини ҳисобга олиб юқорига кўтариш принциплари амал қилаётган социализм шароитида жамият К. га қарши кураш олиб бормоқда.

КАССАЦИЯ (лат. cassatio — бекор қилиш)—1) ҳукм, қарор, ажримларнинг улар қонуний кучга кирмасдан олдин юқори суд томонидан қайта кўрилиши. Агар буржуа ҳуқуқида кассацион суд одатда ишни берилган ариза доирасидагина текширса, СССРда кассацион суд ишни тўла ҳажмда текширади. Бутун ишни моҳияти жиҳатидан қайта кўриб чиқиш *апелляция* деб аталади. Сайловлар К.— конституция ёки сайлов ҳуқуқлари бузилиши оқибатида сайловларни ҳақиқий эмас деб топиш.

КАСАБА СОЮЗЛАРНИНГ ХАЛҚАРО УЮШМАСИ — (МОП-лар) — касаба союзларнинг тармоқлар бўйича бирлашмаси бўлиб, у *жаҳон касаба союзлари* (ЖКС) федерацияси билан яқиндан боғлиқ. Металлургия, тўқимачилик, химия, озиқ-овқат ва саноатнинг бошқа тармоқлари ишчиларининг МОПлари мавжуд. Социалистик мамлакатларнинг касаба союзлари, капиталистик ва ривожланаётган давлатлар касаба союзларининг кўпчилиги МОПга кириди. Улар ўз уставлари ва раҳбар органларига, ЖКСнинг иқтисодий ва социал программасига асосланган ўз программасига эга, конференциялар ўтказиб ва делегациялар алмашиб туради. Меҳнаткашларнинг бевосита манфаатларини ҳимоя қилишдан ташқари тинчлик, демократия учун курашни қўллаб-қувватлайди, мустамлакачилик ва неоколониализмга қарши чиқади.

КАСБ ТАНЛАШНИ ТАҚИҚЛАШ — меҳнаткашларнинг касбни эркин танлаш ҳуқуқини ГФРда кенг қўлланилаётган бузиш, сиёсий сабабларга кўра граждандарни меҳнатнинг муайян турлари билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш. Фарбий Германия ерларининг бош министрлари томонидан 1972 йил 28.1 да қабул қилинган «радикаллар тўғрисидаги қарор»га асосан мамлакатда прогрессив кайфиятдаги граждандарни (бу граждандарнинг сиёсий қарашлари «конституция учун хавфли» деб ҳисобланади) давлат хизмати-дан, мамлакатнинг мактаб ва олий ўқув юртларидан ҳайдаш бўйича кенг кампания бошлаб юборилди. 1975 йил 24.Х да *бундестаг* ҳукумат қонун лойиҳасини маъқулладики, бу ГФР сиёсий луғатида «радикаллар тўғрисидаги қонун»ни қарор топтирди. У граждандарнинг сиёсий жиҳатдан ишончлилигини текшириш тартибини белгилаб беради. Фақат демократик ташкилотлар вакилларига ишондан қувғин қилинади. Ҳолбуки собиқ нацистлар, шунингдек национал-демократик партиянинг актив аъзолари давлат муассасаларида ўз ўринларини эгаллаб келмоқдалар. Германия коммунистик партия-

сининг аъзоларигина эмас, балки шу билан бирга сўл социал-демократлар ва касаба союз арбоблари ҳам К. т. т.нинг қурбонлари бўлмоқдалар. К. т. т. граждандарнинг қайси динга мансублигидан ва қарашларидан қатъи назар ўзига эркин ва ҳеч қандай камситилмай иш ёки касб танлаб олиши мумкинлиги тўғрисида ГФРнинг конституциясида гарантияланган ҳуқуқига зиддир.

Гарбий Германия ва жаҳон жамоатчилигининг К. т. т. га қарши кенг норозиликлари таъсири остида ГФР ҳукумати давлат хизматига ишга кириш тартибига баъзи бир ўзгаришлар тўғрисида қарор қабул қилди. 1979 йил I.IV дан бошлаб янги «Конституцияга содиқликни текширишнинг принциплари» жорий қилиндики, кишиларни федерал муассасаларга ишга олиш ана шу принцип билан тартибга солиб турилади. Ўзгариш шундан иборатки, махсус хизмат идораларига автоматик равишда қилинадиган мажбурий сўроқнома бекор қилинди, ишга кирувчи одам тўғрисида тўпланадиган ҳужжатлар кўлами қисқартирилди ва характери анча аниқ белгиланди. Демократик кучлар камситишнинг барча формаларини тўла бекор қилиш учун, «касб танлашни тақиқлаш» практикасини тўхтатиш учун курашни давом эттирмоқдалар.

КАСТА (португ. casta — уруғ, авлод, лат. castus — соф) — 1) наслий ҳунарининг ва ҳуқуқий мавқеининг бирлиги билан боғланган кишиларнинг биқик гуруҳи. Қоҳинлар, ер эгалари, ҳунармандлар, савдогарлар ва б. К. си бир қанча мамлакатларда мавжуд эди. К. тузуми кўп кишилар учун камситиш ва камбағаллик манбаидир. Ҳозирги вақтда Ҳиндистонда, Шри Ланкада, Япония ва б. ерларда К. сарқитлари жуда кучлидир. 2) (*Кўч.*) буржуа жамиятининг биқикликка ва ўз имтиёзларини сақлаб қолишга интилаётган социал гуруҳлари (мас., офицерлар, зодагонлар К. си ва ҳ. к.).

КАТЕДЕР-СОЦИАЛИЗМ (нем. Katheder — кафедра) — кинояли ном («кафедрадан чиққан социализм»), яъни кафедра (минбардан) туриб ташвиқот қилинадиган социалистик гоғлар. 19-асрнинг 60—70-йилларида Германияда вужудга келган, 20-асрнинг бошигача нуфузга эга эди. К.-с. буржуа давлатлари томонидан амалга ошириладиган ислоҳотлар ёрдамида капитализм социализмга тинч йўл билан ўсиб ўтади, деган гоғни илгари сурди, ишчилар ҳаракатида *ревизионизм* манбаларидан бири бўлиб хизмат қилди.

КАТОЛИК ПАРТИЯЛАР — буржуа сиёсий партиялари бўлиб, улар ўз сафларида йирик ва ўрта буржуазия вакиллари билан бир қаторда меҳнаткаш-католикларнинг кўпми ёки озми кенг қатламини бирлаштиради. К. п. кучли партиялардир, жумладан, католицизм энг катта таъсирга эга бўлган мамлакатларда (Италия, Бельгия, Латин Америкасидаги давлатларда) кучлидир. К. п. динга ишонувчиларнинг барча гуруҳларининг, уларнинг социал-мавқеидан қатъи

назар, вакилликка эга бўлишини даъво қиладию, бироқ биринчи навбатда мулкдор синфларнинг манфаатини ифода этади. Улар динга ишонувчиларга католик анъаналарга, «синфдан ташқаридалик», синфий тотувлик ва «социал адолатлилик» тўғрисидаги демагогик концепцияларга асосланиб таъсир ўтказади. Баъзи бир католик партияларнинг составида радикал гуруҳлар ҳам мавжуд бўлиб, улар қайта ўзгартишлар ўтказишга интилмоқдалар. К. п., одатда, *Ватиканнинг* бевосита ёки бавосита қўллаб-қувватлашига таянади.

«КАТТА СУЙИЛ СИЕСАТИ» — бошқа давлатларнинг ишларини АҚШ томонидан ошкора шантаж қилиш ва уларнинг ишларига аралashi сиёсатини кўрсатиш учун кенг тарқалган таъриф. Бу сиёсатни АҚШ президенти Теодор Рузвельт 20-асрнинг бошларида Латин Америкаси давлатлари учун расман эълон қилган эди. Америка империализми ташқи сиёсий экспансиясининг энг мудҳиш кўринишларидан бири бўлган «К. с. с.» АҚШнинг Жанубий ва Марказий Америкадаги, Кариб ҳавзаси районидаги қатор давлатларга қилган қуроли интервенцияси сериясига қўшилди, у ана шу давлатлар устидан АҚШнинг иқтисодий ва сиёсий ҳукмронлиги ўрнатилишига олиб келди. Гарчанд АҚШ ҳукумати 30-йилларда «яхши қўшничилик сиёсати» деб аталмиш сиёсатни (қ. «*Яхши қўшничилик сиёсати*») эълон қилиб, расман «К. с. с.»ни рад этган бўлса-да, амалда Вашингтон кейинчалик ҳам Латин Америкасида ўша экспансионистик мақсадларни кўзлайверди ва бу мақсадларни кўпинча ўша усуллар билан амалга оширди (АҚШ ёлланма аскарларининг 1954 йилда Гватемалага, 1961 йилда Кубага интервенцияси, 1965 йилда Доминикан Республикасига қўшин туширилиши). Бошқа қитъалардаги давлатларга нисбатан ҳам АҚШ «К. с. с.» усулига бир неча марта мувожаат қилган эди, урушдан кейинги йиллардаги турли-туман агрессив «доктриналар» («Трумен доктринаси», «Эйзенхауэр — Даллес доктринаси», «Никсон доктринаси», «Қартер доктринаси» ва б.) ва бу доктриналарнинг Кореяда, Яқин ва Урта Шарқда, Жануби-Шарқий Осиёда ва б. районларда қўлланилиши, шунингдек 1979 йилда АҚШда «тез ҳаракат корпуси» тузилиши бу ҳақда далолат беради. «К. с. с.» кўпинча АҚШ ташқи сиёсатидаги экспансионистик ҳодисаларни тавсифлаш учун қўлланилади.

КВИСЛИНГЛАР — миллий душман билан ҳамкорлик қилувчи хонлар, ватанфурушлар. Бу ном Норвегия фашистларининг бошлиғи Квислинг фамилиясидан олинган. У Норвегиянинг 1940 йилда немис-фашист қўшинлари томонидан босиб олинishi ва оккупация қилинишига актив кўмаклашган ҳамда ҳўғирчоқ ҳукуматга бошчилик қилган эди. «К.» сўзи ўз халқининг хонлари ва жаллодлари учун турдош от бўлиб қолган.

КВОТА (лат. *quota* — ҳар кимга тўғри келадиган ҳисса, *quot-*

дан — қапча) — 1) монополистик уюшмалар (*картель, синдикат* ва ҳ. к.) иштирокчиларининг ҳар бирининг ишлаб чиқаришда ва маҳсулотни сотишда қатнашиши учун белгиланган ҳисса. 2) Солинган солиқ бирлигидан олинган солиқ миқдори. 3) Йўл қўйилмаган бирор нарсанинг (мас., *импортнинг*) улуши, ҳажми.

КИБЕРНЕТИКА (грек. *kybernetike* — бошқариш санъати) — турли-туман табиатнинг — техник, биологик, ижтимоий — мураккаб системаларидаги бошқаришнинг умумий қонунлари ҳақидаги фан. Ахборотни қабул қилиш, эслаб қолиш ва қайта ишлаш қобилияти уларнинг умумий хусусиятидир (мас., автоматик регуляторлар, электрон-ҳисоблаш машиналари (ЭҲМ), одам мияси, инсоният жамияти). К. мустақил фан сифатида расмийлаштирилгандан кейин (20-асрнинг 40-йилларида) кибернетик (информацион) ёндашиш кенг ривожланди ва билимнинг турли тармоқларида (экономика, биология, медицина, тилшунослик ва ҳ. к.) кенг қўлланилмоқда. Бошқаришнинг мураккаб системаларини, шунингдек ақлий меҳнатни автоматлаштириш учун системалар яратиш К.нинг муҳим вазифасидир. К. *илмий-техника революциясини* ривожлантиришга катта таъсир кўрсатди.

КИОДО ЦУСИН — Япониянинг йирик ахборот агентлиги. 1945 йилда асос солинган. Етакчи газета ва Эп-Эйч-Кей радиоэшиттириш корпорациясининг кооператив уюшмаси. Ички ва халқаро ҳаётга оид ахборот тарқатади. Жаҳондаги 35 та агентлик билан битимга эга. Токиода жойлашган. *Осиё ахборот агентликлари Ташкилотининг* аъзсидир.

КЛЕРИКАЛ (лат. *clericalis* — черковники, диний) — клерикализм тарафдори, клерикал партия аъзоси. (*Эск.*) руҳонийларга мансуб киши.

КЛЕРИКАЛИЗМ — жамиятнинг сиёсий ва маънавий ҳаётида черков ва диннинг позициясини кучайтиришга ҳаракат қилувчи ижтимоий-сиёсий оқим. Антагонистик жамиятдаги барча диний-черков ташкилотларига у ёки бу даражада К. тенденцияси характерлидир. Бироқ ҳозирги капиталистик жамиятда католик черков бу соҳада айниқса активлик кўрсатмоқда. Импернализмнинг сиёсий ва идеологик арсеналида К. га катта роль ажратилмоқда. К. фақат черков ташкилотларини унинг кенг тармоқли аппарати билан фойдаланиб қолмайди, балки кўплаб капиталистик мамлакатларда (мас., ГФРда, Италияда) катта сиёсий партияларга эга, аҳолининг кенг қатламларини ўз томонига оғдириб олиш мақсадида ўзининг касаба союз, ёшлар, хотин-қизлар ва б. ташкилотларини тузмоқда. Монополиялар клерикал партиялар ва ташкилотларни маблағ билан мўл-кўл таъминламоқдаларки, улар меҳнаткашларнинг диний ҳиссиётларини эксплуатация қилиб, уларга антикоммунистик этик-қодларни мажбуран қабул қилдиришга уринмоқдалар.

КЛИКА (фр. clique — шайка) — ўзларининг ғаразли, авантюристик ва жиний мақсадларига эришиш учун бирлашган кишилар тўдаси (мас., фашистлар тўдаси).

КЛИРИНГ (ингл. clearing, clearдан — тозалаш, аниқлик киритиш) — ўзаро талаб ва мажбуриятларни ҳисобга олишга асосланган нақд пулсиз ҳисоб-китоб юргизиш системаси. Капиталистик мамлакатларнинг ички ҳисоб-китобида кенг фойдаланилади. Халқаро ҳисоб-китобда валюта К. формасида чиқадики, бунда иккита ёки бир неча мамлакатлар ўртасидаги ҳисоб-китоблар муқобил талабларни ҳисобга олиш йўли билан амалга оширилади, *валюта* тўловлари эса бири-бирига товар етказиб бериш ва кўрсатилган хизматлардаги ҳосил бўлган фарқ ташкил қилган сумма миқдорига амалга оширилади.

КОАЛИЦИОН — коалиция асосида тузилган ва олиб бориладиган. К. ҳукумат — ўзаро келишиш асосида бир неча сиёсий партияларнинг вакилларида тузилган ҳукумат.

КОАЛИЦИЯ (лат. coalitio, coales сегодан — бирлашиш) — давлатлар, сиёсий партиялар, касаба союз ва б. ташкилотларнинг умумий сиёсий, ҳарбий, иқтисодий мақсадларга эришиш учун тузган уюшмаси, иттифоқи, битими. Иккинчи жаҳон уруши жараёнида антигитлерчи К. ташкил топди.

КОДЕКС (лат. codex — китоб) — 1) ҳуқуқнинг бирор соҳасига доир қонунларнинг системага солинган тўплами (мас., Гражданлик К., Жиноят К., Меҳнат ҳақидаги қонунлар К.). СССРда К.ларни нашр қилиш СССР Олий Совети ва иттифоқдош республикалар Олий Советларининг ихтиёридадир. 2) Муайян ижтимоий муҳитда қабул қилинган ахлоқ нормалари ва қоидаларининг йиғиндисидир (қ. *Коммунизм қурувчисининг ахлоқ кодекси*). 3) Фаолиятнинг бирор соҳасини, спорт мусобақалари ва ҳ. к. тартибга солиб турувчи қонун ва қоидалар тўплами.

КОЛЛАБОРАЦИОНИСТЛАР (фр. collaboration — ҳамкорлик) — 1939—45 йилларда гитлерчилар Германияси томонидан оккупация қилинган мамлакатларда немис-фашист босқинчилари билан ҳамкорлик қилган шахслар; душман билан ҳамкорлик қилувчи хоинлар, ватанфурушлар.

КОЛЛЕГИАЛЛИК — бир гуруҳ кишилар (коллегия) томонидан ишнинг муҳокама қилиниши ва ҳал қилиниши; коллегиял орган томонидан амалга ошириладиган раҳбарлик методи. Коммунистик партиянинг муҳим принципларидан бири бўлиб, партия ташкилотларида ва уларнинг раҳбар органларида масалаларни коллектив бўлиб муҳокама қилишни ва *демократик централизм* асосида қарорлар қабул қилишни кўзда тутаяди. К. коллегия (бюро, комитет ва ҳ. к.) аъзосининг топширилган иш учун умумий ва шахсий масъулиятни қўшиб олиб боришини кўзда тутаяди.

КОЛЛЕКТИВИЗМ (лат. *collectivus* — йиғма) — кишилар ижтимоий ҳаёти ва фаолиятининг меҳнат, мулк, дунёқараш, мақсад ва идеалларнинг муштараклигига, шахсий манфаатларни жамоат манфаатларига онгли равишда бўйсундиришга, уларни узвий бирга қўшиб боришга асосланган принцилдир. КПСС Программасида коммунизм қурувчисининг ахлоқ кодексига кирадиган ахлоқ принциплари жумласига К. ва ўртоқларча ўзаро ёрдам принципи ҳам тилга олинади. Пролетар социалистик К. индивидуализмга тубдан зиддир.

КОЛЛЕКТИВ ШАРТНОМА (меҳнат ҳуқуқида) — бир томондан, корхона (муассаса) маъмурияти, иккинчи томондан, ишчилар ва хизматчилар коллективи номидан иш кўраётган тегишли касба союзлари ўртасида тузладиган битим. СССРда К. ш. ишлаб чиқариш планини бажариш, меҳнатни ташкил қилишни ва муҳофаза этишни яхшилаш, корхонада ички тартиб қондаларига риоя қилиш, ишчи ва хизматчиларга моддий-маиший ва маданий хизмат кўрсатиш бўйича томонларнинг ўзаро мажбурияти ёзиб қўйилади. К. ш. тузилиши ва уларнинг бажарилиши ҳар йили текшириб турилади ва корхоналарда муҳокама қилинади.

Капиталистик мамлакатларда К. ш. корхона эгаларининг вакиллари билан меҳнаткашлар ўртасида меҳнат шароитлари, иш ҳақи ва ишчи ташкилотларнинг корхонадаги ҳуқуқлари тўғрисидаги битимдир. К. ш. ни тузиш бир қанча масалаларда корхона эгаларининг хўжалик ҳукмронлигини ва капиталистларнинг ишчилар ва хизматчилар устидан ўзбошимчилигини чеклаб қўяди. Барча мамлакатларнинг ишчилар ташкилоти К. ш.ни ўзининг ажралмас ютуғи ва ишчилар синфининг манфаатлари учун самарали кураш воситаси деб билиб, К. ш. тузиш ҳуқуқини ёқлаб чиқмоқдалар.

КОЛОНИЗАЦИЯ — 1) ўз мамлакатаи чеккасидаги ёки ундан ташқаридаги бўш ётган ерларга жойлашиш ва уни кейинчалик ўзлаштириш. 2) *Капитализм* вужудга келаётган ва тараққий этаётган даврда бошқаларнинг мамлакатларини ва территорияларини зўрлик билан босиб олиш, туб аҳолини талаш ва эксплуатация қилиш, табиий ресурсларидан ваҳшиёна фойдаланиш мақсадида ана шу мамлакат ва территорияларда оғир мустамлака режими ўрнатиш.

КОЛХОЗ-ҚООПЕРАТИВ МУЛКИ — к. *Социалистик мулк*.

КОЛХОЗ (коллектив хўжалик) — ижтимоий ишлаб чиқариш воситалари ва коллектив меҳнат асосида биргаликда йирик социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши юритиш учун кўнгилли равишда бирлашган деҳқонларнинг кооператив ташкилотидир (қ. *Кооперация*, *Қишлоқ хўжалигини коллективлаш*). К. ўз ишлаб чиқаришини ерда олиб боради. Ер давлат мулки бўлиб, К. га пулсиз ва бемуддат фойдаланиш учун биржитиб қўйилган. К. нинг фаолият

ти колхоз аъзоларининг умумий мажлиси томонидан қабул этилган Устав билан тартибга солиб турилади ва план ҳамда хўжалик ҳисоб-китоблари принципларига асосан амалга оширилади. К. совхозлар билан биргаликда СССРда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирувчи асосий корхоналардир. КПСС, Совет давлати колхоз тузумини янада ривожлантириш, К. экономикасини ўстириш, қишлоқ меҳнаткашларининг фаровонлигини ва маданий савиясини ошириш тўғрисида катта ғамхўрлик кўрсатмоқдалар. 1979 йилда СССРда 26,5 мингта К. бор эди. 1979 йилда К. да 1,1 млн. дан кўпроқ трактор, 304 мингта дон йиғиб оладиган комбайн, 0,5 млн. дан ошиқроқ юк автомобиллари ва б. техника бор эди.

КОМИТЕРН — қ. *Коммунистик Интернационал*.

КОМИССИЯ (лат. commissio — топшириқ) — 1) сайлаб ёки тайинлаб қўйиладиган давлат ёки жамоат коллегиял органи бўлиб, унинг вазифаси одатда муайян масалаларни тайёрлаш ёки ишлаб чиқишдан ёки назорат, тафтиш ва шу каби вазифаларни бажаришдан иборат. К. доимий бўлади ёки муайян муддатга тузилади. Совет социалистик демократияси системасида халқ депутатлари Советлари қошида тузиладиган ва кенг жамоатчиликка таяниб иш кўрадиган К. лар катта роль ўйнайди. СССР Олий Советида (унинг иккала палатасида), шунингдек иттифоқдош ва автоном республикаларнинг Олий Советларида ташқи ишлар бўйича К., бюджет К., халқ хўжалик тармоқлари ва маданият К.лари, қонуни чиқариш масалалари билан шуғулланувчи К. тузилади. 2) Шартнома, ана шу шартномага мувофиқ, бир томон — комиссионер — бошқа кишининг топшириғига мувофиқ муайян муомалани (ишни) амалга ошириш мажбуриятини олади. 3) Комиссионерга тўланадиган ҳақ.

КОММУНА (фр. commune, лат. communisдан — умумий) — 1) ўрта аср Фарбий Европасида шаҳарнинг ўзини ўзи идора қилиш тури. 2) Ҳозирги Францияда ва б. баъзи мамлакатларда маъмурий-территориал бирлик. 3) Шунингдек қ. *Париж Коммунаси*.

КОММУНАЛ — 1) шаҳар коммунал хўжалигига, шаҳар аҳолисига хизмат кўрсатишга тааллуқли. 2) Коммунага тааллуқли (территориал-маъмурий бирлик), мас., К. сайловлар.

КОММУНИЗМ — капитализм ўрнига келадиган *ижтимоий-иқтисодий формация*. *Социализм* К. нинг биринчи, қўйи фазасидир. Социалистик жамият социал-иқтисодий етуклигининг ана шу босқичида (қ. *Ривожланган социализм*) социализм аста-секин К. га ўсиб ўтади. Бу процесс ўз ичига энг аввало К.нинг моддий-техника базасини яратишни, коммунистик ижтимоий муносабатларни ривожлантиришни, социалистик давлатнинг *коммунистик ижтимоий ўз-ўзини* бошқаришга ўсиб ўтишини, янги кишини — ҳар томонлама ривожланган шахсни шакллантиришни олади. «Комму-

низм,— дейлади КПСС Программасида,— ишлаб чиқариш воситалари бир бутун умумхалқ мулки бўлган, жамиятнинг барча аъзолари социал жиҳатдан батамом тенг бўлган синфсиз ижтимоий тузум бўлиб, бу тузумда одамларнинг ҳар томонлама камолотга етиб бориши билан бирга, доим тараққий қила боровчи фан ва техника асосида ишлаб чиқарувчи кучлар ҳам ўсиб боради. Ижтимоий бойликнинг барча манбалари тўлиб-тошиб туради ва «ҳар кимдан қобилиятига яраша, ҳар кимга эҳтиёжига яраша» деган буюқ принцип амалга ошади. Коммунизм эркин ва оғли меҳнаткашларнинг юксак даражада уюшган жамиятидир, бу жамиятда ижтимоий ўз-ўзини бошқариш қарор топади, жамият бахт-саодати йўлида меҳнат қилиш ҳамма учун биринчи ҳаётий эҳтиёж, англаган зарурият бўлиб қолади, ҳар бир кишининг қобилияти унинг халққа энг кўп фойда келтиришини кўзлаб ишга солинади».

Қ.— кишилиқ жамиятини ташкил этишининг юқори формаси бўлиб, унда моддий ишлаб чиқаришни, маънавий маданиятни чексиз тараққий қилдириш, шахсни такомиллаштириш учун имконият мавжуддир.

КОММУНИЗМНИНГ МОДДИЙ-ТЕХНИКА БАЗАСИ — ишлаб чиқарувчи кучларнинг коммунистик формациянинг юқори фазасига — коммунизмга мос келувчи (адекват) моддий элементлари йиғиндиси. Қ. м.-т. б. ни яратиш социалистик умумхалқ давлатининг асосий вазифаларидан биридир. Қ. м.-т. б. ни қуриш илғор фанни қўлланиш асосида ишлаб чиқаришни техника жиҳатидан такомиллашган ишлаб чиқариш воситалари билан қуроллантиришни, мамлакатни тўла электрлаштиришни, ишлаб чиқаришни химиялаштиришни, меҳнат процессларини комплекс механизациялаш ва кенг автоматлаштиришни кўзда тутлади. Қ. м.-т. б. ни яратиш *илмий-техника революциясининг* ютуқларини социализмнинг афзалликлари билан узвий қўшиб олиб бориш йўли орқали амалга оширилади. У жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи — одамнинг ривожланиши билан бирга рўй беради. Қ. м.-т. б. ни яратиш натижасида жамият ўз қудрати жиҳатидан мисли кўрилмаган ишлаб чиқарувчи кучларга эга бўладики, бу социалистик ижтимоий муносабатларни аста-секин коммунистик муносабатларга айлантиришга асос бўлиб хизмат қилади.

КОММУНИСТИК ВА ИШЧИ ПАРТИЯЛАРНИНГ ХАЛҚАРО КЕНГАШИ — *Коммунистик Интернационал* тарқатиб юборилгандан кейин Коммунистик ва ишчи партиялар ўртасида ёйилган ғоявий-сиёсий алоқа, ихтиёрий равишда ҳамкорлик қилиш, ғоялар ва тажриба алмаштириш формаси. 1957, 1960 ва 1969 йилларда Москвада бўлиб ўтган Қ. ва и. п. х. к. халқаро коммунистик партия тарихида ғоят муҳим аҳамиятга эга.

1957 йил 14—16 ноябрда социалистик мамлакатлар 12 қардош партиялар вакиллариининг Кенгаши бўлиб, улар Декларация қабул қилдилар, 16—19 ноябрда эса жаҳондаги 74 мамлакат коммунистик ва ишчи партиялари вакиллариининг Кенгаши бўлиб, у асосий ҳужжатни — Тинчлик манифестини бир овоздан қабул қилди. Кенгаш қардош мамлакатлар ўртасидаги ўзаро муносабатда тўпланган тажрибани умумлаштирди ҳамда коммунистларнинг халқаро ҳамкорлигининг янги формаларига асос солди. Декларацияда ҳозирги замон шароитида раҳбар арбобларнинг учрашиб туриши ва икки томонлама асосда ўзаро ахборот алмаштириб туриш билан бир қаторда актуал проблемаларни муҳокама қилиш, тажриба алмашиш, бир-бирининг қарашлари ва позициялари билан танишиш, умумий мақсадлар — тинчлик, демократия ва социализм учун биргаликда кураш олиб боришни келишиб олиш мақсадида зарур бўлиб қолган тақдирда коммунистик партияларнинг анча кенг кенгашини ўтказиш мақсадга мувофиқдир, деб таъкидланди. Кейинги халқаро кенгашлар ҳам ана шу йўлни тасдиқлади.

1960 йил ноябрда бўлиб ўтган ва 81 партиянинг вакили қатнашган К. ва и. п. х. к. иш тажрибасини алмаштириш тўғрисидаги масалани қараб чиқди ва халқаро тараққиёт ва коммунистик ҳаракат проблемаларини тинчлик, демократия, миллий мустақиллик ва социализм манфаатлари нуқтаи назаридан муҳокама қилди. Кенгаш қабул қилган асосий ҳужжатлар — Коммунистик ва ишчи партияларининг баёноти ва Жаҳон халқларига мурожаат. Баёнодда бундай деб кўрсатилади: «Халқаро коммунистик ҳаракат бирлигини марксизм-ленинизм ва пролетар интернационализи принциплари асосида кескин ҳимоя қилиш, бу бирликка путур етказувчи бирор ҳаракатга йўл қўймаслик, миллий мустақиллик, демократия ва тинчлик учун курашда ғалабага эришишнинг, социалистик революция, социализм ва коммунизм қуриш вазифаларини муваффақиятли ҳал қилишнинг зарур шартидир».

1969 йил июнида бўлиб ўтган К. ва и. п. х. к. да 75 та коммунистик ва ишчи партияларнинг вакиллари қатнашди. Якуловчи Ҳужжат: «Ҳозирги босқичда империализмга қарши кураш вазифалари ҳамда коммунистик ва ишчи партияларининг, барча антиимпериалистик кучларнинг ҳаракат бирлиги», «Тинчликни ҳимоя қилиш тўғрисида хитобнома», «Владимир Ильич Ленин туғилган куннинг 100 йиллиги тўғрисида мурожаат» Кенгашнинг асосий ҳужжатларидир. Кенгаш «Вьетнамга мустақиллик, озодлик ва тинчлик!» деган чақириқ билан жаҳон халқларига мурожаат қилди. Кенгашнинг Якуловчи Ҳужжати аниқ ва конкрет ҳаракат программасидир. У уруш хавфига қарши, ядро қуролининг тарқалиб кетишининг олдини олиш учун, жаҳонда тинчлик учун, ижтимоий тузуми турли-

ча бўлган давлатларнинг тинч-тотув яшаш принципини амалга ошириш учун кураш қондаларига эга, империализмга қарши, унинг идеологияси ва агрессив сиёсатига қарши курашда кучларни бирлаштиришга, ижтимоий ҳаётнинг барча томонларини демократизациялашга, империализм агрессив тажовузларининг объекти бўлган халқлар билан бирдамликка, бу халқларнинг озодлик ва мустақиллик учун курашини қўллаб-қувватлашга, фашист таҳдидига қарши курашни кучайтиришга, мустамлакачиликнинг сўнгги ўчоқларини тугатишга даъват этади.

Бу программа коммунистик ҳаракат барча отрядларининггина эмас, балки шу билан бирга империализмга қарши барча курашчиларнинг ҳам туб манфаатларига жавоб беради, коммунистик ва ишчи партияларнинг, жаҳондаги барча антиимпериалистик, революцион кучларнинг биргаликда ҳаракат қилиши учун кенг имконият очиб берди.

К. ва и. п. х. к. ҳозирги даврда коммунистик ва ишчи партиялар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг принципларини ишлаб чиқди. Улардан муҳимлари: марксизм-ленинизмга, пролетар интернационализмга содиқлик; коммунистик ҳаракатни ҳар томонлама жипслаштириш тўғрисида ғамхўрлик қилиш; империализмга қарши, тинчлик, демократия, миллий мустақиллик ва социализм учун курашнинг умумий мақсадларига тааллуқли бўлган ва биргаликда ишлаб чиқилган баҳо ва хулосаларга ҳар бир коммунистик партия бирдамлик билан риоя қилиши; ҳар бир марксчи-ленинчи партиянинг мустақиллиги ва тенг ҳуқуқлиги; ўнг ва «сўл» оппортунизмнинг ҳар қандай формаларига, ревизионизм ва догматизмга қарши кураш; коммунистик партиялар орасида вужудга келадиган ихтилофларни консультация ва ўртоқларча учрашув йўли билан ҳал қилиш.

Турли региондаги қардош партияларнинг кўп томонлама учрашувлари ва кенгашлари, халқаро назарий конференциялар ўтказиш халқаро коммунистик ҳаракат практикасида кенг ўрин олди. *Латин Америкаси ва Қариб ҳавзаси мамлакатлари коммунистик партияларининг Гавана конференцияси* (1975 йил июнь) ва *Европа коммунистик ва ишчи партияларининг Берлин конференцияси* коммунистларнинг сўнгги йиллардаги энг йирик регионал форумлари бўлди. «Социализм ва коммунизм қурилиши ҳамда жаҳон тараққиёти» темасида ўтказилган (1978 йил, София) халқаро назарий конференция марксча-ленинча назарияни ривожлантиришга, жаҳон коммунистик ҳаракат бирлиги ва жипслигини марксизм-ленинизм, пролетар интернационалиزم принциплари асосида мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшди.

КОММУНИСТИК АХЛОҚ — коммунистик жамият қурувчиси хулқ-атвори принциплари, қоидалари ва нормаларининг системаси; инсоният ахлоқий тараққиётининг юқори босқичидир. Дастлаб К. а. пролетар ахлоқи формасида чиқади. Пролетар ахлоқининг *коллективизм* ва ўртоқларча *бирдамлик*, пролетариатни озод қилиш ишига садоқат ва уни амалга ошириш учун курашдаги қатъият, интернационализм, социал ва миллий зулмнинг ҳамда эксплуатациянинг ҳар қандай турларига нисбатан муросасизлик пролетариатга унинг капиталнинг ҳукмронлигига қарши, социализм учун курашида ёрдам берди ва бермоқда. К. а. *социализм* ва *коммунизм* қурилиши жараёнида шаклланади. «Коммунистик ахлоқлик заминиде коммунизмни мустаққамлаш ва қуриб бўлиш учун кураш ётади» (В. И. Ленин). Пролетариатнинг синфий ахлоқидан аста-секин социалистик жамиятнинг барча аъзолари учун ҳаётда ахлоқий қўлланмага айланиб боради. Унинг илмий асосланган принцип ва нормалари марксча-ленинча *идеологиянинг* таркибий қисмидир. К. а. га социал зулм ва ахлоқий камчиликларга қарши курашда халқ оммаси томонидан минг йиллар давомида ишлаб чиқилган асосий умуминсоний ахлоқ нормалари ҳам киради (қ. *Коммунизм қурувчисининг ахлоқ кодекси*). Ривожланган социалистик жамиятда К. а. барча меҳнаткашларнинг, барча совет халқининг манфаат ва интилишларини акс эттиради. Инсоннинг янги қиёфаси, унинг К. а. социалистик жамиятда коммунистик тарбия жараёнида, кишилар онги ва хулқ-атворидаги эскилик сарфитларига қарши курашда қарор топади. Л. И. Брежнев ривожланган социалистик жамиятда ташкил топган янги ахлоқни тавсифлаб, бундай деди: «Кишилар қайси социал гуруҳларга, қайси миллат ва элатга мансуб бўлмасин, улар орасида вужудга келган тенглик, коллективизм ва ўртоқларча ўзаро ёрдам, меҳнатга янгича муносабат, ҳақиқий демократизм, ниҳоят, чуқур гуманизм ва ҳар бир кишининг ҳуқуқи ва шахсини ҳурмат қилиш — унинг характерли белгилари ана шулардан иборатдр».

КОММУНИЗМ ҚУРУВЧИСИНИНГ АХЛОҚ КОДЕКСИ — коммунистик ахлоқлиликнинг асосий принциплари. 1961 йилда партия XXII съездида қабул қилинган КПСС Программасида баён қилиб берилганидек, бу принципларга қўйидагилар киради: коммунизм ишига садоқат, социалистик Ватанга, социализм мамлакатларига муҳаббат; жамият бахт-саодати йўлида ҳалол меҳнат қилиш; жамият бойлигини сақлаш ва кўпайтириш тўғрисида ҳар бир кишининг ғамхўрлик қилиши; ижтимоий бурчни юксак даражада англаш, жамият манфаатларини бузишларга нисбатан шафқатсиз бўлиш; коллективизм ва ўртоқларча ўзаро ёрдам: бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун; кишилар ўртасида инсонпарварлик муноса-

батлари ва ўзаро ҳурмат: киши кишига дўст, ўртоқ ва биродар; ижтимоий ва шахсий ҳаётда ҳалоллик ва ростгўйлик, ахлоқий поклик, оддийлик ва камтарлик; оилада бир-бирини ҳурмат қилиш, болалар тарбияси тўғрисида ғамхўрлик қилиш; адолатсизликка, текинхўрликка, виждонсизликка, мансабларастликка; юлғичликка нисбатан мурасасиз бўлиш, СССРдаги барча халқларнинг дўстлиги ва қардошлиги, миллий ва ирқий адоватларга нисбатан шафқатсиз бўлиш; коммунизмнинг, тинчлик ва халқлар озодлиги ишининг душманларига нисбатан мурасасиз бўлиш; ҳамма мамлакат меҳнаткашлари билан, ҳамма халқлар билан қардошларча бирдамлик. Совет кишиларини К. қ. а. к. руҳида тарбиялаш КПССнинг янги кишини тарбиялаш юзасидан олиб бораётган бутун идеологик ишининг муҳим таркибий қисмидир.

КОММУНИСТИК ШАНБАЛИКЛАР — совет меҳнаткашларининг жамият фаровонлиги учун дам олиш кунлари ва ишдан ташқари вақтларда ихтиёрий равишда текин ишлаб бериши бўлиб, бу уларнинг меҳнатга коммунистик муносабатини тавсифлайди. К. ш. *социалистик мусобақанинг* дастлабки формаларидан бири бўлди. Биринчи шанбалик Москва-Сортировочная депоси партия ячейкасининг ташаббуси билан ўтказилган эди. 15 та коммунист 1919 йил 12.IV да шанбага ўтар кечаси («шанбалик» деган ном ана шундан келиб чиққан) 3 та паровозни текинга ремонт қилиб берди. Бу ташаббус Москва ва б. шаҳарларнинг ишчилари орасида кенг қўллаб-қувватланди. В. И. Ленин К. ш. ни коммунизм куртаклари, «ишчиларнинг меҳнат унумдорлигини ўстиришда, янги меҳнат интизомига ўтишдаги, социалистик хўжалик ва турмуш шароитларини ижод этишдаги буюк онгли ва кўнгилли ташаббусидир» деб атади. Москвадаги Бутун Россия шанбалигида (1920 йил I.V) В. И. Ленин қатнашди. К. ш. ва якшанбаликлар урушдан олдинги беш йиллик йилларида ҳам, шунингдек 1941—45 йиллардаги Улуғ Ватан уруши йилларида ҳам ўтказилди. 1969 йилдан бошлаб меҳнаткашларнинг ташаббуси билан Бутун Иттифоқ К. ш. ўтказила бошланди. Ана шу шанбаликларда ишланган маблағлар турли объектларнинг, шу жумладан, касалхона, мактаблар қурилишига, шаҳарларни кўкаламзорлаштиришга ва ҳ. к. ишлатилмоқда. 1980 йил 19.IVда В. И. Ленин туғилган куннинг 110 йиллигига бағишланган К. ш. ўтказилди.

КОММУНИСТИК ИНТЕРНАЦИОНАЛ (Коминтерн, III Интернационал) — турли мамлакат коммунистик партияларининг халқаро уюшмаси бўлиб, 1919—43 йилларда мавжуд бўлган. К. И. *Биринчи Интернационал*нинг тарихий вориси ва ишининг давомчиси ва *Иккинчи Интернационал* яхши анъаналарининг давом эттирувчисидир. К. И. тузилиши революцион пролетар ҳаракатининг ғоя-

вий-сиёсий штаби вужудга келганлигини билдирарди. В. И. Ленин Қ. И. нинг ташкилотчиси ва илҳомчиси бўлган эди. Қ. И. революцион марксизмни ўнг ва «сўл» йўналишдаги оппортунистик ва ревизионистик бузишлардан ҳимоя қилди, ҳозирги замон халқаро коммунистик ҳаракатнинг ривожланишига асос солди. Қ. И. коммунистик партиялар раҳбар кадрларини тарбиялашга ҳамда бу партияларнинг янги типдаги оммавий революцион партияларга айланишига кўмаклашди. Қ. И. ишлаб турган йилларда коммунистик партиялар ғоявий ва ташкилий жиҳатдан ўсди, синфий жангларга раҳбарлик қилишда катта тажриба тўплади.

КОММУНИСТИҚ ВА ИШЧИ ПАРТИЯЛАРНИНГ БЕРЛИН КОНФЕРЕНЦИЯСИ (1976)— Европа коммунистларининг кенг ва ваколатли форуми. Бу форумда қитъанинг 29 коммунистик ва ишчи партиялари делегацияси қатнашди. Конференция яқдиллик билан марксизм-ленинизм принципларига асосланган «Европада тинчлик, хавфсизлик, ҳамкорлик ва социал тараққиёт учун» деб аталган яқунловчи ҳужжат қабул қилди. Унда ҳозирги замоннинг асосий революцион кучларига аниқ характеристика берилган, ядро урушининг олдини олиш учун, халқаро кескинликни юмшатиш учун, қуролсизланиш учун кескин кураш олиб бориш зарурлиги такидланган. *Антикоммунизм*ни яққалаб қўйиш ва мағлубиятга учратиш тўғрисида ҳамда коммунистик партияларга, Совет Иттифоқидан тортиб бутун социалистик мамлакатларга қарши кампания бошлаб юбораётган кучларга қарши кураш олиб бориш тўғрисида ҳужжатда баён этилган қондалар жуда катта аҳамиятга эга.

Коммунистик ва ишчи партияларининг Берлин конференцияси тинчлик учун курашининг социал тараққиёт учун кураш билан мустаҳкам алоқасини намойиш қилди, коммунистик ва ишчи партияларининг турли мамлакатлардаги вазиятни ва миллий анъаналарни ҳамда жамият тараққиёти умумий қондаларини ҳисобга олган ҳолда демократия ва социализм ишини сақлаб қолишга бўлган иродасини акс эттирди.

Конференция қардош партияларининг кенг сиёсий ҳамкорликка ва келишиб олинган умумий мақсадлар учун бирдам бўлиб ҳаракат қилишга интилишини мустаҳкамлади. У коммунистлар, шунингдек бошқа демократик кучлар олдида баббаравар турган конкрет вазифаларни белгилаб берди. Конференция Европа қитъасидаги коммунистик партияларнинг ўзаро таъсирини мустаҳкамловчи, улар орасидаги ўзаро муносабатнинг умум томонидан қабул қилинган нормаси базасида уларнинг интернационалистик ҳамкорлигини ривожлантирувчи фактор бўлди.

КОММУНИСТИҚ МАНИФЕСТ — қ. «Коммунистик партия манифести».

КОММУНИСТИК ТАРБИЯ — ҳар томовлама ривожланган одамни — юксак ғоявийликни, меҳнатсеварликни, уюшқоқликни, маънавий бойликни, ахлоқий поклик ва жисмоний тақомилликни ўзида узвий гавдалантирган коммунизм қурувчисини бир мақсад сари йўналтириб, планли равишда шакллантириш. К. т. нинг илмий асосларини К. Маркс, Ф. Энгельс ва В. И. Ленин ишлаб чиқдилар. Улар одамни ҳар томонлама ривожлантиришни ижтимоий муносабатларни қайта қуриш билан, кишиларнинг бу процессдаги актив роли билан биргаликда олиб қарадилар.

Совет кишиларининг фазилатлари ҳаётнинг барча социалистик уклади билан, жамиятдаги барча ишларнинг бориши, бироқ энг аввало партиянинг ғоявий-сиёсий иши натижасида шаклланади. «КПСС ўзининг бутун революционлаштирувчи фаолияти каби коммунистик тарбия ишини ҳам марксизм-ленинизм назариясининг мустаҳкам пойдеворига қурмоқда» — деб қайд этилди партия XXV съездида. СССРда социалистик ва коммунистик қурилиш жараёнида К. т. нинг мукамал системаси вужудга келтирилди.

«Совет кишиларида илмий дунёқарашни, партия ишига, коммунистик идеалларга чексиз садоқатни, социалистик Ватанга муҳаббатни, пролетар интернационализмини шакллантириш идеология, сиёсий-тарбиявий ишнинг ўзига бўлди ва шундай бўлиб қолади», — деб қайд этилади КПСС МКнинг 1979 йил 26.IV даги қарорида.

Марксизм-ленинизм назариясини эгаллаб олиш одамга тарихий истиқболни, жамиятнинг социал-иқтисодий ва сиёсий ривожланишини тушуниб олиш имкониятини беради, халқаро воқеалар борасида тўғри йўлни топиб олишга, буржуа идеологиясига қарши мurosасиз кураш олиб боришга кўмаклашади.

Меҳнат тарбияси — К. т. нинг муҳим таркибий қисмидир, совет кишиларида меҳнатга янги, коммунистик муносабатларни тарбиялашдир. *Меҳнат коллективи* — меҳнат тарбиясининг асосий босқичидир. Совет кишиларининг асосий маънавий сифатлари меҳнат коллективларида шаклланади. СССР Конституциясида қайд этилганидек (8-модда) «меҳнат коллективлари социалистик мусобақани ривожлантирадидлар, илғор иш методларини ёйишга, меҳнат интизомини мустаҳкамлашга кўмаклашадидлар, ўз аъзоларини коммунистик ахлоқ руҳида тарбиялайдидлар, уларнинг сиёсий онглигини, маданиятини ва касб малакасини ошириш тўғрисида ғамхўрлик қиладидлар».

Ахлоқий тарбия Қ. т. нинг таркибий қисмидир.

Шахснинг актив ҳаётий позициясини, ижтимоий бурчга онгли муносабатда бўлишни шакллантириш, социализмнинг ахлоқий нормаларини омманинг кундалик хулқ-атвор нормасига айлантиришга интилиш ва айлантиришни билиш ўтмиш сарқитларига қарши, бур-

жуа ахлоқнинг таъсирига қарши кураш ахлоқий тарбиянинг бош вазифасидир. Қ. т. эстетик, жисмоний тарбияни ва ўз-ўзини тарбиялашни ҳам ўз ичига олади. Партия кишиларда коммунистик онглиликни тарбиялашда, коммунизм қуришга тайёр, иродали ва уқувли қилиб тарбиялашда форма ҳамда воситаларнинг бой арсеналидан фойдаланмоқда. Қ. т. да адабиёт ва санъат, *оммавий ахборот воситалари* (матбуот, кино, телевидение, радио ва б.), *оғзаки пропаганданинг* турли-туман формалари муҳим роль ўйнайди. Маданий-оқартув муассасалари, жамоат ташкилотлари катта идеологик иш олиб бормоқдалар ва ҳ. к. Ўсиб келаётган авлодга билим беришда ва уларни тарбиялашда ўрта ва олий мактабнинг роли айниқса каттадир. Бу ерда одамнинг илмий билимларига, сиёсий ва ахлоқий эътиқодларига асос солинади. Қ. т. нинг самарадорлигини ошириш мақсадида КПСС Марказий Комитетининг партия XXV съездида Ҳисобот докладида бутун тарбия ишининг қўйилишига комплекс ёндашиш гоёси, яъни меҳнатқашларнинг турли гуруҳларини ҳисобга олган ҳолда гоёвий-сиёсий, меҳнат ва ахлоқий тарбиянинг мустаҳкам бирлигини таъминлаш гоёси илгари сурилди ва ҳар томонлама асослаб берилди (қ. *Гоёвий-тарбиявий ишга комплекс ёндашиш*).

КОММУНИСТЛАР СОЮЗИ — пролетариатнинг биринчи халқаро коммунистик ташкилоти. К. Маркс билан Ф. Энгельс томонидан 1847 йилда Лондонда тузилган. Қ. с. нинг шиори «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» Қ. Маркс билан Ф. Энгельс томонидан ёзилган *«Коммунистик партия манифести»* унинг программаси бўлган эди. Қ. с. нинг асосий таянч пунктлари Лондонда, Парижда, Брюсселда, Швейцарияда ва Германияда эди. Қ. с. нинг аъзолари 1848 йилги революцияда, айниқса Германиядаги революцияда актив иштирок этди. Қ. Маркс ва Ф. Энгельс Қ. с. баъзи аъзоларининг мазхабчилик ва реформистик қарашларига актив қарши чиқдилар. Қ. с. нинг актив аъзоларидан катта қисми қамоққа олингандан кейин Союзда оппортунистларнинг таъсири кучайди. 1852 йилдан бошлаб Союз ўзининг тарқатиб юборилганлигини эълон қилди. Қ. с. *илмий коммунизм* принциплари асосида амал қилган биринчи пролетар ташкилоти, *Биринчи Интернационалнинг* ўтмишдоши эди.

«КОММУНИСТИК ПАРТИЯ МАНИФЕСТИ» — *илмий коммунизмнинг* биринчи программ ҳужжати бўлиб, уни К. Маркс билан Ф. Энгельс Коммунистлар Союзи II конгрессининг топшириғига мувофиқ ёзганлар. 1848 йил бошида эълон қилинган. Унда марксизмнинг асосий қондалари ва унинг фалсафий асоси — диалектик ва тарихий материализм қисқача баён қилиб берилган. «Қ. п. м.» да ижтимоий тараққиёт қонунлари, ишлаб чиқариш усулларини алмаштиришнинг муқаррарлиги ва қонуниятлари очиб берилган, проле-

тариатнинг эски жамиятни революцион асосда қайта ўзгартувчи ва янги тузум бунёдкори, барча меҳнаткашларнинг манфаатларини ифода этувчиси сифатидаги роли илмий жиҳатдан асослаб берилган. Унинг сиёсий ҳокимиятни курашиб қўлга олиши ва *пролетариат диктатурасини* ўрнатиши муқаррарлиги кўрсатиб берилган. «К. п. м.»да коммунистлар партияси *ишчилар синфининг* бир қисми ва унинг илгор отряди сифатидаги тарихий роли очиб берилган, синфий антагонистик формациянинг ривожини ҳаракатга келтирувчи куч бўлган синфий кураш назарияси баён қилиб берилган. Социализмнинг номарксистик назарияларини ва реакцион сохта социалистик таълимотларни танқидий таҳлил қилиш ҳужжатда муҳим ўрин эгаллайди.

Халқаро пролетар бирдамлиги, бутун дунё пролетарлари манфаатлари бирлигининг ифодаси бўлган *пролетар интернационализи*ми ғояси асарнинг бошидан охиригача сингиб кетган. «К. п. м.» «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» деган даъват билан тугайдики, бу кейинчалик барча марксчи-ленинчи партияларнинг шиори бўлиб қолди.

КОММЮНИКЕ (фр. communiqué, лат. comunicatедан — хабар қилмоқ) — халқаро музокараларнинг бориши ва натижалари, бўлиб ўтган халқаро битимлар, мамлакат ичидаги муҳим воқеалар ва ҳ. к. тўғрисидаги расмий ахборот.

КОМПАНИЯ (фр. compagnie, лат. com, sim — биргаликда ва rapis — non) — 1) айрим капиталистларнинг ўз улуши билан қатнашини асосланган капиталистик саноат, банк ёки савдо корхонаси (мас., *акционерлик жамияти*). 2) Унча катта бўлмаган жамоа.

КОМПЕТЕНТЛИ (лат. competens — мос келадиган, тегишли) — 1) бирор соҳада маълумотга эга, шу соҳадан хабардор киши. 2) Бирор нарсани ҳал қилиш, бажариш учун тўла ҳуқуққа, ваколатга эга (мас., К. давлат органи).

КОМПЛЕКС (лат. complexus — алоқа, бирга қўшиш) — бир бутунни ташкил қилувчи предметлар, фаолиятлар, ҳодисалар, хусусиятлар, тушунчаларнинг бирикмаси, йиғиндиси (мас., шаҳар қурилиши К., ишлаб чиқариш К.).

КОМПРАДОРЛАР (исп. comprador — харидор) — иқтисодий жиҳатдан қолақ мамлакатлар буржуазиясининг аксарият чет эл капитали ва мустамлакачилар билан боғланган, иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан ана шуларга қарам бўлган, империалистларга ёқадиган сиёсат юргизадиган қисми.

КОМПРОМИСС (лат. compromissum) — манфаатлари, фикрлари бир-бирига тўқнаш кишиларнинг вакиллари ўртасида ўзаро ён беришлар йўли билан эришилган битим.

КОНВЕНЦИЯ (лат. conventio — шартнома, битим) — бирон махсус масала юзасидан тузилган битим, халқаро шартнома (мас., почта К. си, темир йўл К. си, балиқ тутиш К. си ва ҳ. к.).

«**КОНВЕРГЕНЦИЯ**» **НАЗАРИЯСИ** (лат. convergereдан — ўхшаш келади, яқинлашиш) — ҳозирги замон буржуа назарияси бўлиб, бу назарияга мувофиқ, капиталистик система билан социалистик система ўртасидаги иқтисодий, сиёсий ва идеологик тафовутлар аста-секин барҳам топиб кетар эмиш, бу гўё оқибат натижада уларнинг қўшилиб кетишига олиб келар эмиш. Ўзининг синфий моҳиятига кўра К. н. капитализм апологиясининг нозиклаштирилган формасидир. Гарчанд бу назария қандайдир «интеграл» иқтисодий системани мадҳ этиб, дастлаб қараганда гўё капитализмдан ҳам, социализмдан ҳам устун тургандай бўлиб кўринса-да, аслида капиталистик асосда, ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчилик негизида икки системани синтез қилишни кўзда тутди. Социализм билан капитализмни қандайдир «индустриал жамиятда бирлаштириш тўғрисидаги афсонани ташвиқот қилиб, буржуазия ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлашда синфий йўл ўтказмоқда.

КОНВЕРСИЯ (лат. conversio — айланиш, ўзгариш) — илгари чиқарилган давлат заёмларининг шартларини ўзгартириш; заём процентини камайтириш, заём муддатларини ўзгартириш ва ҳ. к.

КОНВЕРТИРЛАШ (лат. converterедан — айлантириш, ўзгартириш) — 1) бир мамлакат валютасини чет эл валютасига конверсия қилиш (алмаштириш). 2) Корхонани граждан маҳсулот ишлаб чиқаришдан ҳарбий маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтказиш ва аксинча.

КОНГЛОМЕРАТ (лат. conglomeratus — тўпланган, йиғилган) — 1) турли хилдаги бирон нарсанинг механик равишда бирлашиши. 2) Монополистик бирлашмаларнинг (20-асрнинг 60-йилларида вужудга келган) формаларидан бири бўлиб, у турли хил капиталистик фирмаларнинг қўшилиши ва йирик капитални контроль қилиш билан боғлиқ. К. юқори даромад олиш учун энг аввало экономиканинг ғоят мураккаб техника ишлаб чиқарувчи энг янги тармоғига суқилиб киришга ҳаракат қилади.

КОНГРЕСС (лат. congressus — учрашув, йиғилиш) — 1) кенг составдаги, кўпинча халқаро характерга эга бўлган съезд, кенгаш (мас., Тинчлик тарафдорларининг жаҳон К.). 2) АҚШда ва Латин Америкасидаги айрим мамлакатларда қонун чиқарувчи орган (*парламент*). 3) Баъзи мамлакатлардаги сиёсий партиялар ва ташкилотларнинг номи (мас., Ҳиндистон миллий К. партияси).

КОНГРЕССМЕН (ингл. congressman) — АҚШ ва баъзи бошқа мамлакатларда конгресс аъзоси.

КОНДОМИНИУМ (лат. *com* — бирга ва *dominium* — эгалик) — бирга эгалик қилиш, иккита ёки бир нечта давлатнинг бир территория устидан олий ҳокимиятни биргаликда амалга ошириш. К. у ёки бу территориянинг қайси давлатга мансублиги тўғрисида баҳс-лашаётган давлатларнинг бир-бирига ён беришининг натижасидир. Ҳозирги вақтда К. кам учрайди; мас., Янги Гибрид ороллари устидан Буюк Британия билан Франциянинг К. и маълум.

КОНКИСТАДОРЛАР (исп. *conquistador* — босқинчи) — 15-аср боши ва 16-аср охирида Марказий ва Жанубий Америкада жуда катта территорияларни босиб олган испан босқинчилари. Босиб олинган мамлакатларда оғир мустамлакачилик режими ўрнатилди, бу режим вақтида у ернинг туб аҳолиси бўлган индеецлар қириб ташланди ва асоратга солинди. К. номи барча босқинчилар ва фотиҳлар учун турдош от бўлиб қолди.

КОНКОРДАТ (лат. *concordatum* — битим, *concordare*дан — рози бўлмоқ) — папа тахти (Ватикан) билан бирор давлат ўртасида католик черковининг мазкур давлатдаги мавқеи, ҳуқуқ ва мажбуриятлари тўғрисида тузилган шартнома.

КОНСЕНСУС (лат. *consensus* — розилик, бирлик) — кенгаш, конференция ёки бошқа ваколатли форумлар барча қатнашчиларининг яқдил рози бўлиши воситаси билан коллектив бўлиб қарор қабул қилиш формаси. Халқаро муносабатлар практикасида у кейинги йилларда кенг ёйилди. Жумладан, *Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик қилиш бўйича Кенгаш (1975)*, *Коммунистик ва ишчи партияларининг Берлин конференциясини (1976)* тайёрлаш ва ўтказишда К. принципи асос қилиб олинди.

К. термини ички сиёсий муносабатларда ҳам қўлланилади. У сиёсий қарорлар аҳоли турли гуруҳлари ва қатламларининг социал эҳтиёжлари ҳамда манфаатларига мувофиқ келиши асосида у ёки бу масала бўйича уларнинг позицияларининг (нуқтаи назарларининг) муштараклигини билдиради. Социалистик жамиятда антагонистик зиддиятларнинг йўқлиги халқнинг ҳамжиҳатлигини таъминлашнинг объектив фактори бўлиб хизмат қиладики, халқ ҳамжиҳатлиги *ижтимоий фикр* орқали намоён бўлади. Социализм даврида қонунлар К. принципини ҳисобга олган ҳолда доимо ривожлантириб борилади.

КОНСЕРВАТИЗМ (фр. *conservatisme*, лат. *conservare*дан — сақлаб қолиш) — эскириб қолган, ўз умрини яшаб бўлган барча нарсаларга, эски тартибларга мутаассибона эътиқод қўйиш; тараққиётга, ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги, фан, санъат ва б. соҳалардаги барча янгиликларга қарши ҳаракат қилиш. Сиёсий фаолиятдаги К. — капиталистик тузум ва эксплуататорлар синфи ҳукмронлигининг даҳлсизлигини ҳимоя қилишга қаратилган, револю-

цион, миллий-озодлик, прогрессив ҳаракатларга қарши, монополистик капиталнинг манфаатларини кўзлаб империалистик ташқи сиёсат юритишни ёқлаб чиқиш.

КОНСЕРВАТОР (лат. conservator — қўриқловчи) — 1) консерватизм тарафдори, прогрессив қайта ўзгартишлар ва янгиликлар душмани. 2) Буюк Британия ва бир қанча бошқа мамлакатларда консерватив партиянинг аъзоси.

КОНСОЛИДАЦИЯ (лат. consolidatio, consolidareдан — мустаҳкамлаш, зичлаш) — мустаҳкамлаш, жипслаштириш. Сўз умумий мақсад учун курашни кучайтириш йўлида алоҳида ташкилотларни бирлаштириш, жипслаштириш ҳақида борганда К. термини адабиятда учраб туради. Реакция кучларига қарши курашда халқнинг барча илғор, прогрессив кучларини ишчилар синфи ва унинг раҳбари — коммунистик партия атрофига жипслаштириш жараёнини тавсифлаш учун кўпинча сиёсий К. иборасидан фойдаланилади.

КОНСОРЦИУМ (лат. consortium — бирга иштирок этиш, ҳамжамият) — империализм давридаги монополиялар формаларидан бири; катта заём ёки акцияларни жойлаштириш, саноат ва б. корхоналар (ўз мамлакатида ва чет элларда) қурилишини филиаллар тармоқлари орқали пул билан таъминлаб туриш юзасидан етакчи банклар тузган битим. Дж. П. Морганнинг банкирлар уйи, Рокфеллернинг нефть империяси — «Чейз Манхэттен бэнк»ка кирувчи банк ва б. банклар группаси АҚШдаги К.ни ташкил қилувчи энг йirik эмиссион уй ҳисобланади. Банк К. ҳарбий-саноат концернлари билан мустаҳкам алоқада, қуролланиш пойгасини қўллаб-қувватлайди ва, одатда, халқаро муносабатларда кескинликни юмшатишга қарши чиқмоқда.

КОНСПИРАЦИЯ (лат. conspiratio — фитна) — бирор фаолият соҳасида сирни сақлаш; нолегал, яширин ишнинг сирли характери-ни таъминловчи система ва усуллар.

КОНСТИТУЦИОН МОНАРХИЯ — қ. *Монархия*.

КОНСТИТУЦИЯ (лат. constitutio — тузилиш, қарор) — давлатнинг Асосий Қонуни бўлиб, ижтимоий ва давлат тузумининг асосларини, давлат органлари системасини, уларнинг тузилиш ва фаолият тартибини, граждaнларнинг ҳуқуқ ва бурчларини белгилаб беради. «Конституциянинг моҳияти шундан иборатки, умуман давлатнинг асосий қонунлари ва ваколатли муассасаларга сайлаш ҳуқуқига, уларнинг компетенциясига ва ҳоказоларга тааллуқли қонунлар синфий курашда кучларнинг ҳақиқий нисбатини ифода этади. Қонун ва воқелик бир-биридан фарқ қилса, конституция сохтадир; қонун билан воқелик бир-бирига мос келса, конституция сохта бўлмайди» (В. И. Ленин). Буржуа К.лари буржуазия ҳукмронлигини ниқоблашга, унинг иқтисодий ва сиёсий ҳукмронли-

гини хаспўшлашга интилиб, одатда, жамиятнинг иқтисодий тузуми, унинг синфий структураси ва бутун сиёсий ташкилоти тўғрисидаги қондага эга бўлмайдилар.

СССР К. си меҳнаткашларнинг иродаси ва манфаатларига мувофиқ равишда социалистик ижтимоий тузумнинг асосларини ва СССР сиёсатини, гражданларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, бурчларини, СССРнинг миллий-давлат тузилишини, давлат органларининг ташкил этиш ва фаолият принципларини расмийлаштиради ва мустаҳкамлайди.

1918 йил июлида қабул қилинган биринчи Совет К. си — РСФСР Конституцияси — шафқатсиз синфий курашда курашиб қўлга киритилган пролетариат диктатурасини мустаҳкамлади. 1924 йилда ССР Иттифоқи Конституцияси қабул қилинди. Бу К. тенг ҳуқуқли совет республикаларининг кўп миллатли ягона иттифоқ давлатига ихтиёрий равишда бирлашинини расмийлаштирди. 1936 йилги СССР К. си синфий курашнинг муҳим тарихий якунини — СССРда эксплуататор синфлар тугатилганлигини ва социализм асоси қурилганлигини акс эттирди. 1977 йил 7.Х да СССРда янги К. — ривожланган социализм конституцияси қабул қилинди. Унда партия ва халқнинг Октябрь ғалабасидан кейинги даврдаги бутун революцион қайта ўзгартувчилик фаолиятининг якуни акс эттирилди ва бундан кейинги коммунистик қурилишнинг аниқ истиқболи чизиб берилди. К. да Совет давлатининг умумхалқ характери, бутун ҳокимият халқ қўлида эканлиги қонуни йўли билан мустаҳкамланган, КПССнинг раҳбар ва йўналтирувчилик ролига характеристика берилган, СССР сиёсий системасининг структураси белгилаб берилган. Ишлаб чиқариш воситаларининг социалистик мулклиги СССР иқтисодий системасининг асоси эканлиги тўғрисидаги принципиал қонда тасдиқланади. 1977 йилги СССР Конституциясидаги янгиликнинг асосий йўналиши — бу социалистик демократияни ривожлантириш ва чуқурлаштиришдир. Советлар фаолиятини шакллантиришнинг демократик принциплари унда янада ривожлантирилди. Советларнинг, уларнинг депутатларининг омма билан алоқасини мустаҳкамлаш йўллари белгилаб берилди. Мамлакат ҳаётида касаба союзлар, комсомол, мағлубот ва меҳнаткашларнинг бошқа оммавий жамоат ташкилотлари, меҳнат коллективлари ўйнайдиган муҳим роль акс эттирилган. Янги К. да кишилар ҳаётининг энг асосига дахлдор бўлган конкрет социал-иқтисодий ҳуқуқлар тўғрисидаги қондалар ривожлантирилган ва кенгайтирилган.

КОНТРЕВОЛЮЦИЯНИ ЭКСПОРТ ҚИЛИШ — империалистик буржуазия реакцион донраларининг чуқур социал қайта ўзгаришлар йўлидан бораётган халқлар ва давлатларнинг революцион курашини бўғиб ташлашга, собиқ капиталистик ёки мустамлака

тартибларини зўрлик билан (қўшинлар киритиш, диверсия қилиш, маҳаллий реакцияга бевосита ёрдам бериш ва ҳ. к. йўллар билан) реставрация қилишга қаратилган ҳаракати. *Пролетар интернационализмига* содиқ бўлган социалистик ҳамдўстлик мамлакатлари, Совет Иттифоқи К. э. қ. га қарши курашда халқларга самарали маънавий ва моддий ёрдам кўрсатмоқдалар.

КОНСУЛ (лат. *consul*)—1) Қадимги Римда (республика даврида) сайлаб қўйиладиган юқори лавозимли киши. 2) Ҳозирги замон халқаро ҳуқуқида— бир *давлатнинг* бошқа бир давлатнинг консуллик округи деб аталувчи бирон шаҳарида (районида) ўз давлатининг ҳуқуқий, иқтисодий ва б. манфаатларини ҳимоя этувчи мансабдор кишиси.

КОНСУЛЛИК (ҳозирги замон халқаро ҳуқуқида) — бир *давлатнинг* бошқа давлатнинг муайян территориясидаги муассасаси бўлиб, унга *консул* бошчилик қилади.

КОНТИНГЕНТ (лат. *contingens*дан — чекига тушувчи улуши)— 1) бирор муносабат билан бир хил гуруҳни, категорияни ташкил қилувчи кишилар йиғиндиси (мас., ўқувчилар К.). 2) Бир *давлатдан* бошқа давлатга олиб келинадиган ва олиб чиқиладиган бирон товарнинг *лицензия* бериш йўли билан ҳуқумат томонидан ўрнатиладиган охириги нормаси.

КОНТИНЕНТАЛ ШЕЛЬФ (лат. *continens*дан — материк ва ингл. *shelf* — қирғоқ бўйи райони)—1) Жаҳон океанининг чуқурлиги 200 метргача (айрим жойларда 500 метргача) бўлган материкни ўраб олган ва материкли қоялар билан чекланган қирғоқ бўйи қисми. 2) Халқаро ҳуқуқда: а) қирғоққа чегарадош, бироқ территориял сувлар зонасидан ташқарида 200 метр чуқурликда ёки 200 метрдан ошиқ бўлиб, сув ости чуқурлиги ана шу районларнинг табиий бойликларини қазиб чиқаришга имкон берувчи сув ости районларининг юзаси ва денгиз остидаги ер бағри; б) қирғоққа туташ ороллар сув ости районлар юзаси ва ер бағри. Қирғоқ бўйидаги давлатлар К. ш. ни разведка қилиш ва унинг табиий бойликларини қазиб олиш мақсадида унинг устидан ўзининг суверен ҳуқуқини амалга оширади. БМТнинг денгиз ҳуқуқи бўйича III Конференцияси К. ш. нинг ташқи чегараларининг анча аниқ критерийларини ишлаб чиқмоқдаки, бу критерийга мувофиқ К. ш. чегараси ё материкнинг ер ости чеккасининг ташқи чегараси орқали ўтади, ёки қирғоқдан қатъий белгилаб қўйилган масофадан ўтади.

КОНТРАБАНДА (ит. *contrabando*, *contradan* — қарши ва *bando* — ҳуқумат фармони)—1) товарларни, қимматбаҳо нарсаларни ва б. предметларни мамлакатнинг амалдаги қонуний талабларини бузиб ёки таможня назоратидан яшириб давлат чегарасидан ғайри

қонуний равишда олиб чиқиб кетиш, шунингдек, мамлакат территориясида ана шундай товарларни сақлаш, бир жойдан иккинчи жойга кўчириш, сотиш ва сотиб олиш. Валютани ва валюта бойликларини ғайри қонуний равишда чет элга олиб чиқиб кетиш, у ердан олиб келиш ёки чет элдан келтириш, у ерга юбориш. 2) (*Кўч.*) бошқа бир нарса ниқоби остида, бекитиб, махфий қилинадиган, тақиқлаб қўйилладиган нарса.

КОНТРАКТ (лат. contractus) — шартлашаётган томонларнинг ўзаро мажбуриятлари ёзилган ёзма шартнома, битим.

КОНТРИБУЦИЯ (лат. contributio, contribueгедан — йнғиш) — 1) мағлубиятга учраган давлатдан голиб давлат фойдасига ундириб олиннадиган пул ёки бошқа моддий бойликлар. Ленинча *Тинчлик тўғрисидаги декрет* билан Қ. нинг халқаро институт сифатида тугатилишига асос солинди. Ҳозирги замон халқаро ҳуқуқи Қ. ни тақиқлаб қўйди. 2) Босқинчилар ёки босиб олинган территориядаги маъмурлар томонидан аҳолидан олиннадиган талончилик йнғимлари. Уруш даврида граждaн аҳолини қимоя қилиш тўғрисидаги 1949 йилги Женева конвенцияси бундай йнғимларни қатъиян тақиқлаб қўйди.

«КОНТКУЛЬТУРА» — расмий бойликларни ва буржуа жамиятининг турмуш тарзини, унинг маънисизлигини рад этувчи ёшлар ҳамда зиёлилар гуруҳларига («янги сўллар», хиппилар, битниклар ва б.) хос турли хил қарашлар, ахлоқ ва идеаллар формаларини кўрсатиш учун ғарб адабиётида қўлланиладиган усул. Бу норозилик — пассив норозиликдан тортиб экстремистик норозиликкача турли-туман кўринишларда намоён бўлади, умумдемократик мақсадлар эса кўпинча утопик майда буржуа анархизми, «сўл» радикализм билан чирмашиб кетган.

КОНТРЕВОЛЮЦИЯ (лат. contraдан — қарши; *революцияга* зид, тескари) — реакциян синфларнинг кучайиб бораётган революциянинг олдини олиш мақсадида ёки ғалаба қозонган революцияга ва унинг ғалабаси натижасида ўрнатилган ижтимоий ва давлат тузумига қарши, ўз умрини яшаб бўлган тартибларни қайта тиклаш учун актив кураши. Революция билан Қ. нинг бир-бирига қарши кураши — синфий курашнинг у энг кескинлашган даврдаги объектив қонунидир. Қ. турли формаларда: қуролли қаршилик кўрсатишда, *граждaнлар урушида*, фитна, суиқасдда, саботаж актлари, қўпоровчилик ишларида ва ҳ. к. намоён бўлади. Кенг оммани ўз томонига олдириб олиш учун Қ. кучлари алдамчиликдан, *демагогия*, шантаж, тўхмат ва б. усуллардан кенг фойдаланмоқда. Одатда Қ. террор билан бирга қўшиб олиб борилади. Бунга версалчиларнинг париж коммуналарини (1871) жазолаши, Россиядаги 1905—07 йиллар революцияси мағлубиятга учрагандан кейин иш-

чиларни оммавий суратда отишлар мисол бўла олади. Чилидаги тўнтариш ҳозирги замон К. сига ёрқин мисол бўлади.

КОНФЕДЕРАЦИЯ (лат. confederatio, confederagadedan — шартнома билан боғлаб қўйиш, қўшиш)—1) бирор ташкилотларнинг иттифоқи, бирлашмаси (мас., *Жаҳон меҳнат конфедерацияси*). 2) Мустақилликни сақлаб қолиб, фақат ўзларининг баъзи фаолиятларини, одатда ташқи сиёсий ва ҳарбий фаолиятларини уйғунлаштириш учун бирлашадиган давлатлар иттифоқи. Одатда К. *федерация* тусилишидан олдин бўлади.

КОНФИДЕНЦИАЛ (лат. confidentiадан — ишонч)— ишончли, ошкор қилиб бўлмайдиган, махфий.

КОНФИСКАЦИЯ (лат. confiscatio) — ҳамма мулкни ёки унинг бир қисмини мажбуран ва текинга давлат мулкига айлантириш. Жиной ҳуқуқда К. ёмон ниятдаги ва энг хавfli жиноят учун қанун билан кўзда тутилган жазо чораси ҳисобланади.

КОНФЛИКТ (лат. conflictus)— қарама-қарши манфаатларнинг, фикрларнинг, қарашларнинг тўқнашиши; кескинлашиш ва курашга сабаб бўладиган жиддий ихтилоф, кучли баҳс (мас., халқаро К.).

КОНФОРМИЗМ (лат. conformisдан — ўхшаш, айнан)— мослашиш, мавжуд тартиб, ҳукмрон фикрни пассив қабул қилиб олиш ва ҳ. к.; ўз позицияси йўқлик, энг кучли тазйиқ кучига эга бўлган ҳар қандай (обрў, анъана ва ҳ. к.) намунага принципсиз ва танқидий нуқтаи назардан қарамай кўр-кўрона эргашиш. Ҳозирги замон буржуа жамиятида социал тузумга ва ҳукмрон бойликларга нисбатан К. тарбия ва гоъвий таъсир ўтказиш системаси томонидан ўрнатилади.

КОНФРОНТАЦИЯ (фр. confrontation — қарама-қарши қўйиш)— халқаро вазият кескинлашиб, бир давлат иккинчи давлатга қарши турган даврни кўрсатиш учун қўлланиладиган термин. Бу термин «совуқ уруш» ва «зўравонликдан» иборат империалистик сиёсат авж олдирилган йилларда вужудга келган; халқаро кескинликни юмшатиш процесси ривожлана борган сари К. ҳар томонлама халқаро ҳамкорликка ўз ўрнини бўшатиб бера бошлади.

КОНЦЕПЦИЯ (лат. conceptio — жами)—1) у ёки бу масала, ҳодиса юзасидан қарашлар системаси, уни тушуниш ва талқин қилиш. 2) Темани гоъвий-ижодий изоҳлаш, илмий ва бадний асарнинг асосий маъноси.

КОНЦЕРН (ингл. concern, лат. concernegедан — аралаштириш)— капитал ва ишлаб чиқаришни концентрациялаш ва марказлаштириш гоъят юқори даражада бўлган монополистик бирлашмалар формаси (қ. *Монополия*). К. составига саноатнинг турли-туман тармоқларининг корхоналаригина эмас, балки банк, страхование ва

б. фирмалар ҳам киради. Қ. га кирадиган корхоналар расман мустақил бўлиб қолсалар-да, бироқ амалда Қ. бошчилик қиладиган молия магнатларининг назоратига бўйсунадилар. Ҳозирги замон Қ. учун турли мамлакат фирмаларининг бирлашиши, ишлаб чиқаришни халқаро миқёсда кооперациялаш ва ихтисослаштириш характерлидир. Мас., Англия — Голландия нефть Қ. «Ройял датч-Шелл», Бельгия — Фарбий Германия «Агфа-Геверт» Қ. ва б. ана шундайдир.

КОНЦЕССИЯ (лат. concessio — рухсат бериш, ён бериш) — 1) давлатнинг чет эл фирмаси, хусусий шахс билан келишиб олинган шартлар асосида муайян хўжалик фаолиятини амалга ошириш: ер ости бойликларини ишлаб чиқариш ва фойдали қазилмаларни қазиб чиқариш, корхоналар қуриш ва эксплуатация қилиш ва ҳ. к. бажариш ҳуқуқи берилганлиги тўғрисида тузган шартномаси, битими. *Халқаро ҳуқуққа мувофиқ* давлат Қ. ҳақидаги шартнома, битимни муддатидан илгари тўхтатиб қўйиши мумкин.

Капиталистик монополиялар ва буржуа давлатлари Қ. дан *ривожланган мамлакатлар* халқларини эксплуатация қилиш формаларидан бири сифатида фойдаланмоқдалар. *Капитализмдан социализмга ўтиш даврида* СССРда мавжуд бўлган концессиялар принципиал жиҳатдан бутунлай бошқача иқтисодий ва сиёсий характерга эга эди. Улар давлат капиталистик корхоналар бўлиб, социалистик давлат белгилаб берган шароитлар асосида ва унинг контроли остида ишлар эди. 2) Ана шундай шартнома, битим асосида ишлайдиган корхона.

КОНЬЮНКТУРА (лат. conjunctura, conjungereдан — бирлаштириш) — шароитлар йиғиндиси, фаолиятнинг маълум соҳасида ҳозирги вақтда вужудга келган вазият, аҳвол, мас., сиёсий Қ., халқаро Қ., иқтисодий Қ. Саноат маҳсулоти чиқариш ва капитал қурилиш ҳажми, ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш даражаси тайёр буюмлар, ярим фабрикатлар ва хом ашё запасларининг миқдори, баҳолар, фойдалар, процентлар динамикаси, қимматбаҳо қозғалар курси даражаси, инфляционга учраганлик, бандлилик, ишсизлик кўлами ва ҳ. к. капитализм даврида иқтисодий Қ. нинг асосий кўрсаткичларидир.

КООПЕРАЦИЯ (лат. cooperatio — ҳамкорлик) — 1) кўп кишиларнинг меҳнатнинг бир процессида ёки ўзаро боғлиқ бўлган меҳнат процессларида планли равишда биргаликда қатнашиши. 2) Биргаликда хўжалик фаолияти юргизиш учун моддий (мас., ишлаб чиқариш қуроллари) ёки пул маблағлари (пай взнослари) қўшган кишиларнинг оммавий кўнгилли уюшмаси. Қ. нинг ишлаб чиқариш, матлубот, таъминот-сотиш, кредит берадиган, уй-жой ва ҳ. к. турлари мавжуд.

Капитализм шароитида К. муқаррар равишда капитализмнинг тараққиёт қонунларига бўйсунди ва йирик капитал томонидан эксплуатация қилинади. Социалистик мамлакатларда жамият сийсий ташкилотлари системасида К. муҳим звенодир. Қолхозлар (қишлоқ хўжалик кооперативлари) қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш К. нинг асосий формасидир. Асосан қишлоқ аҳолисини бирлаштирувчи матлубот К. си СССРда катта ривож топди. У савдо ва бошқа корхоналарнинг қенг тармоғига эга; СССР Центросоюзи матлубот К. нинг раҳбар органидир. 3) Саноатда К. (кооперативлаштириш)—муайян маҳсулотни биргаликда тайёрловчи, бироқ хўжалик мустақиллигини сақлаб қолувчи қатор корхоналарнинг ишлаб чиқариш алоқалари (мас., автомобилсозлик, моторсозлик, асбобсозлик заводлари К. си). Кейинги йилларда УИЕК аъзоси бўлган мамлакатлар корхоналарининг машина, асбоб-ускуна ва ҳ. к. биргаликда ишлаб чиқариш бўйича К. си тобора кўпроқ ривожланмоқда.

КООПАЦИЯ (лат. *cooptatio* — қўшимча сайлаш)—сайлаб қўйиладиган бирор орган составига сайловчиларга мурожаат қилмай, ана шу органининг қарори билан янги аъзолар киритиш.

КОРИФЕЙ (грек. *κορυφαίος* — доҳий, йўлбошловчи)—фан, техника, адабиёт, санъатнинг бирор соҳасида етакчи ўрин тутган атоқли ароб.

КОРАНДАЛИК — ерни ижарага олганлик учун, пул билан эмас, балки олинган ҳосилнинг учдан бир қисми, ярмини бериб тўланадиган ижара ҳақи. К. йирик ер эгалари томонидан майда ижарачиларни *эксплуатация* қилишнинг асоратли формаларидан биридир.

КОРЕЯ МАРКАЗИЙ ТЕЛЕГРАФ АГЕНТЛИГИ (ЦТАК)—ҚХДР ахборот агентлиги. 1946 йилда асос солинган. Мамлакат ичкарисида ва чет элда ички ва халқаро аҳволга оид ахборот тарқатади. Пхеньянда жойлашган.

КОРПУС (лат. *corpus*дан — тана, бир бутун)—1) одатда бир неча дивизиядан иборат аскарий қўшилмалар. 2) Ёпиқ ҳарбий-ўқув юртларининг (кадетлар К., ҳарбий К.), шу жумладан, имтиёзли ўқув юртларининг (мас., Россияда 1917 йилгача Паждлар К.) номи. 3) (*Кўч.*) бирор муайян соҳада, бирон идорада, муассаса системасида ишловчи кишиларнинг йиғиндиси, мас., бош штаб офицерлари К. (революциягача бўлган Россияда ва баъзи б. мамлакатларда). Қонун чиқарувчи К.—давлатнинг қонун чиқарувчи органлари аъзоларининг (депутатларнинг) йиғиндиси (шунингдек қ. *Дипломатик корпус*).

КОРРЕСПОНДЕНЦИЯ — 1) ёзишма, хат. 2) Мухбирнинг кундалик нашр редакциясига (газета К., журнал К.), радио, телевиденгега юборган материали.

КОРРУПЦИЯ (лат. corrumpio — сотиб олиш, бузиш, тушкунлик) — буржуа дунёсида амалдор шахслар, сиёсий арбоблар, йирик чиновниклар орасида тарқалган сотиб олиш, порахўрлик. Гарчанд К. кўп капиталистик мамлакатларнинг қонунида жиноий жиноят деб ҳаралса-да, амалда у ҳамма вақт ҳам ва тўла меъёрда жазоланмайди.

КОРТЕСЛАР — Испанияда парламентнинг номи.

КОСМИК ТАДҚИҚОТЛАР — 1957 йил 4.Х да СССРда Ернинг жаҳонда биринчи сунъий йўлдошининг (ЕСИ) учирлиши билан К. т. га асос солинди. 1961 йил 12.IV да совет космик кемаси (КК) «Восток»да космосга биринчи бошқариладиган парвоз амалга оширилди (Ю. А. Гагарин). 1980 йил 1.I гача СССРда турли мақсадларга мўлжалланган 1425 та аппарат учирилди, 45 совет космонавти старт олди. Ўз космик техникамизни, шунингдек космосдан туриб кузатиш олиб бориш учун фойдаланиладиган приборлар ва асбоб-ускуналарни ишлатиш; илмий мақсадларда ва халқ хўжалигини ривожлантириш мақсадларида (медицина-биология ва технологик экспериментларни ҳам назарда тутганда) ўтказилган К. т.; Ойни ва Қуёш системасидаги планеталарни тадқиқ қилиш К. т. даги асосий йўналишдир. ЕСИдан, асосан «Қосмос» сериясидаги сунъий йўлдошлардан (уларнинг сони 1100 тадан ошади), бошқариладиган КК ва «Салют» сериясидаги орбитал станциялардан (ОС) фойдаланиб ерга яқин фазода анча интенсив К. т. олиб борилмоқда. «Салютлар»нинг бортидан туриб ер усти ва океанларнинг акваториялари, булут қатлами ва стихияли ҳодисалар мунтазам равишда кузатиб борилмоқда. Ҳозир мамлакатдаги 400 дан ортиқ илмий ва саноат ташкилотлари орбитадан олинган маълумотлардан фойдаланмоқдалар. Узоқ муддатга мўлжалланиб экипажи алмаштириб туриладиган ОСлар бунёд этилиши муносабати билан совет космонавтикаси турли-туман илмий-техника ва халқ хўжалик вазифаларини ҳал қилишга тобора каттароқ ҳисса қўшмоқда.

АҚШ космик фазода актив фаолият бошлаб юборди. Ерга яқин бўшлиқдаги ишлар, Ойга экспедиция, орбитал станциялар вужудга келтириш, Қуёш системасидаги планеталарга парвоз — Америка олимлари бажараётган К. т.нинг диапазони ана шундай. Франция, Англия, Япония, Хитой ҳам миллий космик программага эга.

Ерни самовий жисм сифатида ва унинг қаърида рўй бераётган жараёнларни тадқиқ этиш, Ердаги об-ҳаво ва иқлимни прогноз қилиш, экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш проблемалари глобал ва умумпланетар характерга эга. Шундай қилиб, давлат-

ларнинг биргаликдаги фаолиятини рағбатлантириб, космонавтика фан-техника факторидан сиёсий факторга айланмоқда.

К. т. нинг интернационаллик принципига амал қилиб, СССР космосда қўлга киритган ахборотларни б. мамлакатлар билан баҳам қўрибгина қолмай, балки халқаро космик программаларни амалга ошириш учун техника базаси ҳам беради. Социалистик ҳамдўстликнинг тўққиз мамлакати — БХР, ВХР, ГДР, Куба, МХР, ПХР, РСР, СССР ва ЧССР, 1979 йилда уларга Вьетнам қўшилди, — «Интеркосмос» программаси доирасида дўстлик орбитасига 20 та «Интеркосмос» йўлдошини чиқарди, 1978—79 йилларда совет КК ва ОСда интернационал экипажларнинг (СССР, ЧССР, ПХР, ГДР, БХР) биргаликдаги парвози амалга оширилди. Франция, Ҳиндистон, Швеция олимларининг иштирокида ҳам кўп сонли экспериментлар амалга оширилди.

1972 йилда СССР билан АҚШ ўртасида К. т. соҳасида узоқ муддатга мўлжалланган битим тузилди. Ана шу битимга мувофиқ 1975 йили ичида учувчиси бўлган биринчи халқаро КК «Союз» — «Аполлон» парвози амалга оширилди.

К. т.ни активлаштириш давлат ва давлатлараро бирлашмаларнинг космик фаолиятини тартибга солиб турувчи кўплаб ҳуқуқий масалаларни ҳал қилишни ва тегишли ҳужжатлар: ядро қуролини космик фазога ёймаслик, космонавтларни қутқариш тўғрисида ва б. ҳужжатлар қабул қилишни талаб қилди.

КОСМИК ФАЗО — ер атмосферасидан ташқарида ёйилган бўшлиқ (фазо). Давлатларнинг К. ф.даги фаолияти норма ва принциплар йиғиндисидан иборат, К. ф. ни тадқиқ қилишда ва фойдаланишда давлатлар ўртасида муносабат ўрнатувчи халқаро космик ҳуқуқи нормалари билан белгиланади. К. ф. даги фаолият Космос бўйича шартнома (1967), Космонавтларни қутқариш, космонавтларни қайтариш ва К. ф. га чиқарилган объектларни қайтариб бериш тўғрисидаги битим (1968), Космик объектлар билан етказилган зарар учун халқаро масъулиятга тортиш тўғрисидаги конвенция (1972), К. ф. га чиқарилган объектларни рўйхатга олиш тўғрисидаги конвенция (1975) билан тартибга солиб турилади. Ҳаво ва К. ф. бўшлигини чегаралаш тўғрисидаги масала БМТнинг Космос бўйича комитетининг қарамоғидадир.

КОСМИК ФАЗОНИ ЎРГАНИШ КОМИТЕТИ (Committee on Space Research — КОСПАР) — ҳукуматники бўлмаган ташкилот бўлиб, космик фазони ўрганиш билан шуғулланувчи миллий марказлар ва халқаро иттифоқларни ўз ичига олади. Илмий иттифоқлар халқаро кенгашининг 8-Бош Ассамблеясида 1958 йилда тузилган. 35 мамлакатнинг фанлар академияси ёки академияга ўхшаш илмий муассасалари, 12 та халқаро илмий кенгашлар КОСПАР

азьоларидир. СССР номидан СССР Фанлар академияси азьодир. КОСПАР азьолари орасида Космик фазони тадқиқ қилиш соҳасида халқаро ҳамкорлик қилиш бўйича кенгаш («Интеркосмос») бор. КОСПАРнинг асосий вазифаси ракета ва ер йўлдошлари ёрдамида олиб бориладиган барча турдаги илмий тадқиқотларни халқаро кўламда ташкил этиш ва тартибга солиб туришдир. КОСПАРнинг юқори органи — сессия. Қароргоҳи — Парижда (Франция).

КОСМОПОЛИТИЗМ (грек. kosmopolitesдан — жаҳон граждани) — ватанга, ўз халқига, унинг миллий маданиятига бефарқ қарашни тарғиб қилувчи, қандайдир «жаҳон давлати» тузиш, «жаҳон гражданлигини» ўрнатиш йўлида миллий суверенитетдан воз кечишни тарғиб қилувчи ҳозирги замон реакцион буржуа идеологияси. Буржуа К. пролетар интернационализмга зид ва унга душмандир.

КОТИРОВКА (фр. coteдан — нарх қўйиш) — 1) биржада акция ва б. қимматбаҳо қоғозларнинг курсини (баҳосини) белгилаш. 2) *Валюта* курсини, яъни бирор мамлакат валютаси билан чет эл валюталарининг қиммат nisбатини белгилаш, СССРда чет эл валютасини К. қилиш СССР Давлат банки томонидан амалга оширилади.

КПССнинг АГРАР СИЕСАТИ — партиянинг мамлакатимизнинг қишлоқ хўжалигини жадал юксалтириш ва ҳар томонлама ривожлантиришга, ишчилар синфи билан колхозчи деҳқонларнинг иттифоқини янада мустақкамлашга қаратилган илмий асосланган сиёсий йўли, КПСС умумий сиёсий йўлининг ажралмас таркибий қисмидир. КПССнинг а. с. В. И. Ленин *кооператив планинг* давом этирилиши ва ижодий ривожлантирилишидир. КПССнинг ҳозирги а. с. нинг принципиал асослари КПСС Марказий Комитетининг март (1965) Пленумида ишлаб чиқилди. Март Пленумининг йўли партия XXIII, XXIV, XXV съездларида ва КПСС Марказий Комитетининг кейинги пленумларида янада ривожлантирилди. КПССнинг ҳозирги а. с. қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг кенг комплекс программасида ўзининг конкрет мужассамини топди. Бу программа узоқ муддатли аҳамиятга эга. Бу программанинг моҳияти шундан иборатки, унда тармоқни муваффақиятли ривожлантиришни, қишлоқ хўжалигини мамлакат экономикасининг юқори даражада ривожланган секторига айлантиришни; колхоз ва совхозларда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни, шунингдек кишиларнинг моддий манфаатдорлигини таъминловчи барқарор иқтисодий шароитларни вужудга келтиришни белгиловчи факторларнинг бутун комплекси; деҳқончилик ва чорвачиликни фан-техника тараққиётининг барча соҳалари бўйича интенсивлаштириш йўлини

изчил амалга ошириш; хўжаликлараро кооперациялаш ва агросаноат интеграцияси асосида ихтисослаштириш ва концентрациялашни чуқурлаштириш, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни саноат асосига кўчириш; малакали кадрлар тайёрлаш ва уларни мазкур корхонада олиб қилиш; қишлоқ меҳнаткашларининг турмуш даражасини анча кўтаришга, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги муҳим тафовутларни аста-секин тугатишга қаратилган социал тадбирлар системаси кўзда тутилади. КПСС МҚнинг июль (1978) Пленуми КПСС а. с. ни ривожлантиришда муҳим босқич бўлди. Бу Пленумда партиянинг ҳозирги босқичда социалистик қишлоқ хўжалигини ривожлантириш соҳасидаги сиёсати ва амалий фаолияти чуқур илмий анализ қилиб берилди, қишлоқ хўжалигини бундан буён юксалтиришнинг асосий йўли ва конкрет тадбирлари белгилаб берилди. Қишлоқ хўжалигининг барча тармоқларини ҳар томонлама динамик ривожлантириш ва самарадорлигини ошириш, мамлакатни озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалик хом ашёси билан мустақкам таъминлаш ва бу билан халқнинг турмуш даражасини янада юксалтиришни, шаҳар билан қишлоқнинг моддий, маданий-маиший турмуш даражасини яқинлаштириш бу соҳадаги асосий вазифадир. Биринчи планга чорвачиликни жадал ривожлантириш, чорвачиликни саноат асосига кўчириш ва уни замонавий юқори самарали тармоққа айлантириш вазифаси қўйилади. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини бутун чоралар билан механизациялаш, электрлаштириш, ерларни химиялаштириш ва мелиорациялаш ҳозирги даврда КПСС а. с.нинг асосий йўналишлари бўлиб қолади.

КПССнинг ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТИ ВА СТРАТЕГИЯСИ.

Иқтисодий сиёсат — бу КПССнинг коммунизм учун курашнинг асосий соҳаси — экономика соҳасидаги фаолиятининг концентрациялашган, илмий жиҳатдан асосланган ифодасидир. КПССнинг иқтисодий сиёсати халқнинг туб манфаатларини ифодалайди, социалистик хўжалик юритишнинг ленинча принципларига тўла жавоб беради, ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантиришнинг эришилган даражасига асосланади ва социалистик жамиятда иқтисодий муносабатларни илмий анализ қилишга таянади. КПСС XXIV съезди партиянинг ривожланган социалистик жамият шароитидаги иқтисодий сиёсатининг туб масалалари бўйича принципиал кўрсатмалар берди. Партия XXV съезди бу кўрсатмаларни ривожлантирди ва келгуси беш йилликка ва анча узоқ истиқболга татбиқан конкретлаштирди. КПСС XXV съезди асосий йўналишлар ва иқтисодий сиёсатнинг хусусиятлари доирасида фан-техника тараққиётини тезлаштириш, қишлоқ хўжалигини янада ривожлантириш, халқ истеъмоли товарлари ишлаб чиқаришни кўпайтириш, савдони ва аҳолига маиший хизмат кўрсатишни яхшилаш, ташқи иқтисодий алоқаларни

ривожлантириш, экономикани бошқаришни, хўжалик механизмини янги талаблар даражасигача кўтариш каби қатор конкрет ҳал қилувчи проблемаларни ажратиб кўрсатди.

Иқтисодий сиёсатга мувофиқ равишда стратегик йўл ишлаб чиқилади, белгиланган марраларга эришишнинг энг самарали тактикаси белгиланади. Партиянинг бош мақсадларини ва экономикани конкрет тарихий даврга таъбиқан, бу тарихий даврнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, ривожлантиришнинг асосий йўналишларини белгилашда иқтисодий стратегия ўз ифодасини топди. «Ҳар қандай стратегия каби,— деб қайд этди КПСС XXV съездида Л. И. Брежнев,— партиянинг иқтисодий стратегияси ҳам вазифаларни ўртага қўйишдан, фундаментал, узоқ муддатга мўлжалланган мақсадларни белгилашдан бошланади». Халқ турмушининг моддий ва маданий даражасини муттасил юксалтириш шу мақсадлар орасида олий мақсад бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади. Иқтисодий стратегия олий мақсадлар билан бир қаторда ўртага қўйилган мақсадларга эришиш воситаларини, йўлларини аниқ белгилашни ҳам ўз ичига олади. XXV съезд ижтимоий ишлаб чиқаришни узлуксиз ва пропорционал ривожлантириш, унинг самарадорлигини ошириш, фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, меҳнат унумдорлигини ўстириш, халқ хўжалигининг ҳамма бўғинларида иш сифатини яхшилаш ана шундай восита ва йўллардир.

КПСС XXV съезди партия иқтисодий стратегиясининг ўнинчи беш йилликни ҳам, узоқ муддатли истиқболни ҳам қамраб олган ўзагини — мамлакат иқтисодий қудратини янада ошириш, ишлаб чиқариш фондларини кенгайтириш ва тубдан янгилаш, экономика пойдевори бўлган оғир саноатни муттасил балансли ўстиришни таъминлашни белгилаб берди.

Партиянинг иқтисодий стратегиясида ишлаб чиқариш самарадорлигини ҳар томонлама ошириш ва халқ хўжалигининг барча бўғинларида иш сифатини яхшилаш йўлини тутиш алоҳида муҳим ўрин эгаллайди. Самарадорликка зўр бериш партия бутун иқтисодий стратегиясининг жуда муҳим таркибий қисмидир. Ишлаб чиқилган стратегияга мувофиқ партия ўртага қўйилган мақсадларга эришишни таъминловчи тактик вазифаларни, конкрет формаларни, метод ва усулларни белгилайди. Экономикани ривожлантиришнинг партия XXV съездида ва КПСС Марказий Комитетининг октябрь (1976) Пленумида илгари сурилган стратегик ва тактик вазифалари ўнинчи беш йилликда ўзининг конкрет мужассамини топди. Партиянинг КПСС XXV съезди белгилаб берган сиёсий йўлини амалга ошириш СССРнинг иқтисодий ва мудофаа қудратини узлуксиз мустақамлаш ва ривожлантиришни, социалистик ижтимоий

муносабатларни такомиллаштиришни, халқнинг моддий ва маданий турмуш даражасини янада юксалтиришни ва СССРнинг коммунизм томон муваффақиятли ҳаракат қилишини таъминлайди.

КРЕДИТ (лат. creditum — ссуда, қарзга берилган пул) — маълум шартлар асосида маблағ, товарларни қарзга бериш, қарзга бирон-бир хизмат (мас., техника ёрдами) кўрсатиш.

КРИМИНАЛ — жиноий иш, жиноят.

КРИТЕРИЙ (грек. kriterion) — бирор нарсани классификациялашга асос қилиб олинган ёки бирон-бир ҳодисани, предметни баҳолашда, аниқлашда асос қилиб олинган белги; баҳо бериш, мулоҳаза қилиш учун мезон. Ҳақиқат К.си практикадир.

КУ-КЛУКС-КЛАН (Ku-Klux-Klan) — АҚШдаги террористик ирқчи ташкилот. Негрларнинг қулчилик бекор қилингандан кейин эълон қилинган гражданлик ҳуқуқига қарши кураш учун жанубий штат плантаторлари томонидан 1865 йилда тузилган. Кейинчалик америка монополиялари ку-клукс-кландан негрларни қиргин қилиш ва жазолаш учунгина фойдаланиб қолмай, балки шу билан бирга ишчилар ҳаракатининг актив арбобларини, айниқса коммунистларни таъқиб қилиш учун ҳам фойдаландилар.

КУЛУАРЛАР (фр. couloirs — том маъноси коридорлар) — парламент ва б. ҳукумат муассасалари, театрлар, концерт заллари биносидаги хона бўлиб, у мажлислар орасидаги танаффусларда, антрактларда дам олиш, норасмий учрашувлар, фикр алмашувлар, журналистларнинг ишлаши учун мўлжалланган. (Кўч.) «К.» — яширин битимлар ва сиёсий найранглар учун, депутатларга таъсир кўрсатиш учун, керакли қонун лойиҳаларини ўтказиш, ахборотлар олиш ва ҳ. к. характеристика бериш учун қўлланиладиган ибора (қ. *Лобби*).

КУЛЬТ (лат. cultus — сиғиниш, сажда қилиш) — 1) худога, шунингдек дин муқаддас деб ҳисоблаган предметлар, тасвирларга сиғиниш; дин қоидалари (канонлари) белгиллаган черков расм-русмларининг йиғиндиси. 2) Шахсга сиғиниш — бир кишининг ролини *марксизм-ленинизмга* ёт бўлган ҳолда кўкларга кўтариб мақташ, уни ғайри табиий сифатлар билан чулғаш, уни тарихий процесснинг боришига белгиловчи таъсир кўрсатувчи деб кўрсатиш. Шахсга сиғинишнинг *идеологияси* ва практикаси ижтимоий тараққиётни марксча-ленинча материалистик тушунишга зиддир. Бундай тушунишга мувофиқ тарихнинг ҳақиқий ижодкорлари буюк шахслар, «қаҳрамонлар» эмас, балки халқ, меҳнаткашлар омма-сидир.

КУПОН (фр. coupon) — қимматбаҳо қоғозларнинг (мас., давлат заёмлари облигацияларининг, *акцияларнинг*) кесиб олинadиган та-

лони бўлиб, у ўз эгасига белгиланган вақтда процент ёки *дивиденд* шаклида маълум миқдорда даромад олиш ҳуқуқини беради. Капиталистик мамлакатларда «К. қирқиш» ҳисобига яшайдиган, яъни ўз қўлларидаги қимматбаҳо қоғозлардан доимо даромад олиб турадиган кишилар табақаси мавжуд (қ. *Рантье*).

КУПЮРА (фр. *coupon*)— қоғоз пуллар, банкнотлар, облигациялар ва б. қимматли қоғозларнинг устига ёзиб қўйилган уларнинг қиймати (мас., беш сўмлик К.), шунингдек ана шундай қийматга эга пул ёки қимматбаҳо қоғознинг ўзи.

КУРИЯ (лат. *curia*)—1) қатор капиталистик мамлакатларда ваколатли муассасаларга сайловлар вақтида сайловчиларнинг разрядларга (группаларга) бўлиниши. К. лар миллий, синфий ва б. белгиларига қараб фарқланади. 2) Рим (п а п а) К. си — Ватикан муассасаларининг йиғиндиси бўлиб, Рим папаси католик черковларини ана шу муассасалар воситасида бошқаради.

КУРС (лат. *cursum* — югуриш, ҳаракат)— ҳаракат ёки фаолиятнинг йўналиши. Мас., давлатнинг ташқи снэсатининг К. Биржа К.— биржада акциялар ва б. қимматбаҳо қоғозлар ёки товарларнинг (товар биржасида) шу бугунги сотилган ва сотиб олинган баҳоси. Чет эл валютасига банк К. (қ. *Котировка*).

КЭ д'ОРСЕ — Парижда Сена дарёси қирғоғининг номи бўлиб, бу ерда Франция ташқи ишлар министрлиги жойлашган. Матбуотда француз ташқи ишлар министрлиги номининг турдош маъносини олган.

«КҲК РЕВОЛЮЦИЯ» — 60-йилларнинг ўрталарида — 70 йилларнинг бошларида баъзи мамлакатларнинг (Ҳиндистон, Покистон, Мексика ва б. мамлакатлар) суғориладиган ерларида ғалла экинлари етиштириш кўпайиб кетганлигини билдирувчи шартли термин. Бу буғдой, маккажўхори, шолининг 40-йилларнинг охириларида Мексикада етиштирилган навлари асосида вужудга келтирилган навларини қўлланиш билан боғлиқ бўлган эди. Ғалланинг янги навларини яратиш фанининг ютуғи бўлса-да, бироқ у озодликка эришган мамлакатларда озиқ-овқат проблемасини ўз-ўзидан ҳал қила олмайди, чунки бу ютуқларни жорий этиш катта сарфлар билан боғлиқ бўлиб, майда деҳқонларнинг бунга қурби етмайди ва у иқтисодий тараққиётнинг умумий даражасини кескин оширишни, жиддий социал қайта ўзгартишларни талаб қилади.

КУП МИЛЛАТЛИ БИР БУТУН ИТТИФОҚ ДАВЛАТ — 15 та суверен Совет Социалистик Иттифоқдош Республикалар давлат бирлашмаси бўлиб, унинг составида 20 та автоном республика, 8 автоном область ва 10 та автоном округ бор.

СССР социалистик федерализм принципи асосида, миллатларнинг ўз тақдирларини ўзлари эркин равишда белгилашлари, ихтирий ва тенг ҳуқуқли бирлашувлари асосида ташкил топган. СССР территорияси яхлит бўлиб, иттифоқдош республикалар территорияларини ўз ичига олади. СССРнинг суверенитети унинг бутун территориясига дахлдордир.

Миллат ва элатларнинг кучайиб бораётган яқинлашуви иттифоқ давлатининг кишиларнинг янги тарихий бирлиги — совет халқининг давлат бирлиги тимсоли сифатидаги роли ва аҳамиятини кўтаради.

1977 йилги СССР Конституцияси иттифоқ давлат бирлигини мустақкамлаш манфаатларини кўзлаб раҳбарликнинг иттифоқ асосларини мустақкамлашни таъминлайди ва, шу билан бирга умумдавлат ишларини ҳал этишда иттифоқдош республикалар ҳуқуқини кенгайтиради. СССР ихтиёрига, мас., ягона социал-иқтисодий сисёат юргизиш, фан-техника тараққиётининг асосий йўналишларини ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ҳамда уларни қўриқлаш умумий тадбирларини белгилаш киради. Бунга СССР экономикаси барча иттифоқдош республикаларнинг хўжалигини ўз ичига олган *ягона халқ хўжалик комплекси* эканлиги сабабдир.

СССР Конституцияси бутун СССР территориясида қонунларнинг бир-бирига мувофиқ бўлишини таъминлашни, ССР Иттифоқи ва иттифоқдош республикалар қонунларининг асосларини белгилашни, республика ва маҳаллий ҳокимият органларининг ташкил этилиши ва фаолиятининг умумий асосларини белгилашни иттифоқ компетенциясига беради. Ана шу туфайли бутун федерацияда қонунларнинг бир-бирига мувофиқ бўлиши принцили ва маҳаллий шароитларни ҳисобга олиш таъминланади. Ривожланган социализм Конституцияси шу билан бирга иттифоқдош республикаларнинг суверен ҳуқуқларини кенгайтирди. У иттифоқдош республика ССР Иттифоқи ихтиёридаги масалаларнинг СССР Олий Советида, СССР Олий Совети Президиумида, СССР ҳукуматида ва ССР Иттифоқининг бошқа органларида ҳал этилишида қатнашиш ҳуқуқини белгилади. Иттифоқдош республика ўз территориясида ССР Иттифоқи ваколатлари амалда оширилишига кўмаклашади, СССР давлат ҳокимияти ва бошқарувчи олий органларининг қарорларини бажаради. Иттифоқдош республикаларга СССР Олий Советига қонун лойиҳаларини таклиф қилиш ҳуқуқи берилган.

СССР янги Конституциясининг қондалари СССРни бир бутун иттифоқ давлати сифатида мустақкамлашга, СССРдаги барча халқларнинг давлат турмушини интернационализиациялаш процессига, кўп миллатли ССР Иттифоқининг умумий манфаатлари билан уни

ташкил этган ҳар бир республиканинг манфаатларини бирга қўшиб олиб боришга кўмаклашадди.

КЎП ТОМОНЛАМА ИНТЕГРАЦИОН ТАДБИРЛАРНИНГ КЕЛИШИБ ОЛИНГАН ПЛАНИ — ЎИЕҚ аъзоси бўлган мамлакатларнинг план фаолияти соҳасидаги ҳамкорлигининг янги формаси бўлиб, у планларни уйғунлаштиришни тўлдиради. ЎИЕҚнинг XXIX сессиясида (1975) 1976—80 йилларга мўлжалланган Қ. т. и. т. к. о. п. қабул этилди. Бу план кўплаб йирик интеграцион лойиҳаларни ва шу жумладан қудратли «Союз» газ қуварини биргаликда қуришни (1978 йилда қуриб бўлинди) кўзда тутди. Ҳозир 1981—85 йилларга мўлжалланган Қ. т. и. т. к. о. п. ишлаб чиқилди.

Л

ЛАВОЗИМСИЗ МИНИСТР — бевосита министрлик ёки давлат бошқармасининг бошқа марказий органларига бошчилик қилмайдиган ҳукумат аъзоси. Буржуа мамлакатларда парламентдаги ўз фракцияларининг депутатлари билан ҳукуматни қувватлашни таъминлай оладиган сиёсий арбоблар Л. м. сифатида чиқадилар. Баъзида Л. м. ҳукуматнинг сиёсий маслаҳатчилари сифатида ҳукуматга киритиладилар.

ЛАНДСКНЕХТ (нем. Landsknecht)—1) 15—17-асрларда феодал Европаси мамлакатларидаги ажнабий ёлланма солдат бўлиб, хизматга ўзининг шахсий қуроли билан келади. Л. асосан маҳаллий аҳолини талаш ҳисобига таъминланар ва ким кўп ҳақ тўласа ўшанга хизмат қилар эди. Миллий буржуа давлатлари вужудга келиши муносабати билан Л. ўз аҳамиятини йўқотди ва уларнинг ўрнини доимий армия эгаллади. 2) Елланган (*кўч.*). Империалистик давлатларнинг ҳукмрон доиралари ахлоқий бузуқ, ғаразли кишиларни, шу жумладан турли мамлакатларнинг ҳарбийлаштирилган реакцион ташкилотлари иштирокчиларини *ривожланаётган мамлакатларга* қарши қўпоровчилик ҳаракатлари қилиш ва ҳатто тўғридан-тўғри *интервенция* уюштириш учун ёллайдилар.

ЛАНДАГ (нем. Landtag, Land — ер, мамлакат ва Tag — йнглиш сўздан)—1) ўрта аср Германиясидаги феодал давлатларда табақалар (дворянлар, рухонийлар ва шаҳар табақалари) вакилларининг съезди. 2) 19-асрдан бошлаб — Германия иттифоқи, сўнгра эса Германия империяси составига кирган давлатларда, мас., Пруссияда сайлаб қўйиладиган орган. 3) Лихтенштейнда бир палатали *парламент*; ерларда (Австрия ва ГФРдаги территориял-сиёсий бўлиналарда) ваколатли орган.

ЛАТИН АМЕРИКАСИ ВА КАРИБ ҲАВЗАСИ МАМЛАКАТЛАРИ КОММУНИСТИК ПАРТИЯЛАРИНИНГ ГАВАНА КОНФЕРЕНЦИЯСИ — 24 та партия вакиллари иштирокида 1975 йил 10—13 июнда Гаванада бўлиб ўтди. «Латин Америкаси империализмга қарши, миллий мустақиллик, демократия, халқларнинг фаровонлиги, тинчлик ва социализм учун курашда» деган декларация қабул қилди. Бу декларацияда қитъадаги революцион, антиимпериалистик кураш тажрибаси умумлаштирилади, Куба революциясининг ривожланиши ва аҳамияти, Чилидаги фашистик тўнтариш сабоқлари анализи қилинади. Конференция барча демократик, антиимпериалистик кучларни бирлаштиришни ёқлаб чиқди.

ЛАТИН АМЕРИКАСИ МЕХНАТКАШЛАРИ КАСАБА СОЮЗ БИРЛИГИНИНГ ДОИМИЙ КОНГРЕССИ — Латин Америкаси мамлакатлари касаба союзларининг автоном регионал уюшмаси. 1964 йилда 18 мамлакат касаба союз маркази вакилларининг конференциясида тузилган. Асосий мақсади — қитъадаги касаба союз ҳаракатининг бирлигига эришиш. Меҳнаткашларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда, чет эл монополияларини национализация қилиш учун, демократик аграр реформа учун, меҳнаткашларнинг манфаатларини кўзлаб социал-иқтисодий тараққиётни планлаштириш учун биргаликда ҳаракат қилишни ёқлаб чиқмоқдалар ва ҳ. к. Конгресс *Жаҳон касаба союзлари федерацияси* (ЖҚСФ) билан ҳамкорлик қилади. Юқори органи — бош советдир.

ЛАТИН АМЕРИКАСИНING ЭРКИН САВДО АССОЦИАЦИЯСИ (ЛАЭСА) — савдо-иқтисодий ташкилот. ЛАЭСА ни тузиш тўғрисидаги шартнома («Монтевидео шартномаси») 1960 йилда тузилган. Дастлаб уни Аргентина, Бразилия, Мексика, Парагвай, Перу, Уругвай ва Чили имзолаган эди. Кейинроқ унга Колумбия, Эквадор, Венесуэла, Боливия қўшилди. Латин Америкаси мамлакатларининг ҳукмрон доиралари зона ичидаги савдони регионал иқтисодий интеграция томон ташланган биринчи қадам сифатида жонлантиришга умид боғлаган эдилар. 60-йилларнинг охирида ЛАЭСА доирасида иккита субрегионал иқтисодий блок — *Анд* (Тинч океан) ва *Ла-Плата* (Атлантика) *группаси* шаклланди. Бу группалар савдога кўмаклашишни, иқтисодий сиёсатни уйғунлаштиришни, инфраструктура, саноат ва қишлоқ хўжалиги ва б. соҳалардаги лойиҳаларни амалга оширишни мақсад қилиб қўйди. ЛАЭСА ўз фаолиятида ташкилот иштирокчилари бўлган мамлакатлар социал-иқтисодий тараққиёти даражаси турлича бўлгани билан боғлиқ қийинчиликларга дуч келди. Бразилия, Аргентина, Мексика ассоциацияда ҳукмрон мавқега эга бўлиб, асосий фойдани оладилар. Юқори органи — конференция. Қароргоҳи — Монтевидеода (Уругвай).

ЛАТИН АМЕРИКАСИ ИҚТИСОДИЙ СИСТЕМАСИ (ЛАИС) — Латин Америкаси мамлакатларининг регионал ташкилоти бўлиб, 1975 йилда тузилган. Бу ташкилотда региондаги 26 та давлат, шу жумладан Куба қатнашади. Панама шаҳрида ўтган таъсис конференциясида Ғарбий ярим шардаги бошқа мамлакатларнинг (АҚШ, Канаданинг) ЛАИСга қўшилиши истисно этилади, деб қарор қилинди. ЛАИСнинг асосий вазифалари — ривожланиш планларини уйғунлаштириш, интеграцион процессларга ва иқтисодий лойиҳаларни ва тадқиқотларнинг амалга оширилишига кўмаклашиш, ташкилот қатнашчилари ўртасида консултациялар ўтказиш ва ахборот алмашишдир. Юқори органи — Латин Америкаси кенгаши. Қароргоҳи — Каракасда (Венесуэла).

ЛАТИФУНДИЯ (лат. latifundium, latusдан — кенг ва fundus — ер-мулк) — йирик хусусий ер эгаллиги.

ЛЕГАЛ (лат. legalis) — қонун томонидан рухсат берилган, йўл қўйилган, подпольедаги, тақиқланган, яширин (нолегал) мавжуд бўлган ва амал қилган нарсага қарама-қарши равишда, қонун доирасида амал қилувчи.

«ЛЕГАЛ МАРКСИЗМ» — 19-аср 90-йилларининг ўрталарида Россияда вужудга келган буржуа-либерал оқим. «Л. м.» вакиллари К. Маркс таълимотидаги энг муҳим нарсани — пролетар революцияси ва пролетариат диктатураси тўғрисидаги таълимотни улоқтириб ташлаб, уни сохталаштириб талқин этдилар. «Л. м.» халқро реформизмнинг Россиядаги кўриниши бўлди. Чоризм, оғир цензура шароитларида «Л. м.» вакиллари ўз асарларини легал (очиқ) босиб чиқардилар (уларнинг номи ана шу ердан келиб чиққан). Бу асарларда Россияда капитализмнинг вужудга келишининг тарихий процесси марксизм байроғи остида буржуа-объективистик позициядан туриб талқин қилинди, пролетариатнинг синфий курашидан воз кечиш ташвиқот қилинди. Революцион марксистлар народникларнинг қарашларига қарши биргаликда ғоявий кураш олиб бориш ва марксизмнинг таъсир доирасини кенгайтириш учун «Л. м.» вакиллари билан вақтинчалик битимга бордилар. В. И. Ленин «Л. м.» буржуа табиятини тинмай қайд этди. Кейинчалик «легал марксистлар» марксизм ва революциянинг очиқ душманлари лагерига ўтиб кетдилар.

ЛЕГИОН [лат. legio (legionis)] — 1) Қадимги Римда пиёда ва отлик аскарларни ўз ичига олган ҳарбий қўшилма. 16—19-асрларда Франция, Англия, Германия, Польша, Россиядаги турли ҳарбий қўшилмалар ҳам Л. деб аталган. 2) Қатор капиталистик мамлакатлардаги ҳозирги ҳарбий ва полиция қўшилмалари бўлиб, улар революцион, *миллий-озодлик ҳаракатларини* бостириш учун мўлжалланган, фашист типдаги баъзи реакцион ташкилотларнинг номи.

ЛЕГИТИМАЦИЯ (лат. legitimusдан — қонуний) — 1) паспорт системаси бўлмаган мамлакатларда гражданнынг шахсини тасдиқлаш формаси. 2) Буржуа гражданд ҳуқуқида бирор гражданнынг ҳақ олиш, бирон-бир ҳаракатни амалга ошириш ҳуқуқини тасдиқлаш.

ЛЕЙБОРИСТЛАР (ингл. labourists, labourдан — меҳнат) — Буюк Британия, Австралия, Янги Зеландия ва баъзи бир бошқа мамлакатларда лейбористик (ишчи) партияларининг аъзоси. Бу партиялар раҳбарларининг аксарият кўнчилиги оппортунистик, реформистик (қ. *Реформизм*, *Оппортунизм*) сиёсат юргизадилар, *синфий курашни* рад этадилар, ишчилар билан капиталистлар манфаатларининг «уйғунлигини» ташвиқот қиладилар, мавжуд капиталистик тузумни ҳимоя қиладилар, ишчилар ҳаракати сафларининг бирлигига ҳар томонлама ғов солмоқдалар.

ЛЕНД-ЛИЗ (ингл. lend-lease, лендан — қарз бермоқ ва lease — ижарага бермоқ) — иккинчи жаҳон уруши даврида АҚШ *антицит-лерчи коалициядаги* иттифоқчиларга узоқ муддатли кредит ва ижарага беришнинг алоҳида шартлари асосида қурол, ўқ-дори, стратегик хом ашё, озиқ-овқат ва ҳ. к. етказиб берган система. Л.-л. тўғрисидаги қонунни АҚШ конгресси 1941 йил 11. III да қабул қилди. АҚШ билан СССР ўртасида Л.-л. бўйича ҳисоб-китобларни тартибга солиш тўғрисидаги битим 1972 йил 18. X да Вашингтонда имзоланди.

ЛЕНДЛОРД (ингл. landlord — айнан ер лорди) — 1) ўрта аср Англиясида имтиёзли аристократиядан бўлган йирик феодал ер эгаси. 2) Ҳозирги Англияда — ерни фермерларга *ижарага* берувчи ва уларни эксплуатация қилишдан юқори ер *рентаси* оловчи йирик ер эгаси. Қўп Л. лар бир вақтда саноат компанияларининг, банклар ва ҳ. к. акционерлари ҳамдир. Л. Буюк Британиянинг Консерватив партиясида катта роль ўйнайди.

ЛЕНИНИЗМ — қ. *Марксизм-ленинизм*.

ЛИБЕРАЛИЗМ (лат. liberalisдан — эркин) — 1) бужуа сиёсий ва идеологик оқим бўлиб, бу оқим саноат буржуазияси феодал-крепостнойлик тузумига ва абсолют монархияга қарши кураш олиб борган даврда унинг манфаатларини ифода қилган эди. Л. монархиянинг ҳуқуқини парламент билан чеклаб қўйишни, конституцион тузум ўрнатишни ва буржуазияни давлатни идора қилишда қатнаштиришни, баъзи демократик эркинликлар ўрнатишни талаб қилган эди («либераллар» номи ана шундан келиб чиққан). Пролетариатнинг революцион ҳаракати ўса борган сари либераллар реакция билан тил бириктириш йўлига ўтиб олдилар, ўзларининг прогрессив жиҳатларини йўқотдилар. Большевиклар партияси Л. га қарши курашга оммани революцион ва демократик асосда тарбиялашнинг зарур шarti деб қарадилар. Баъзи капиталистик мамлакатларда (Буюк Британия, Канадада) ўзини либерал партиялар деб атавчи буржуа партиялари ҳозир ҳам мавжуд. Одатда, бу партиялар консерваторларга қараганда анча мўътадил талаблар билан чиқмоқдалар, буржуа демократик институтларни қўллаб-қувватламоқдалар. 2) (*Кўч.*) ижтимоий ҳаётдаги салбий ҳодисаларга қарши актив кураша олмаслик, принципсиз муросасозлик, зарарли кўнгилачлик, бепарволик.

ЛИГА (фр. ligue, лат. ligagedан — боғламоқ) — ижтимоий-сиёсий бирлашма, иттифоқ, жамият, ассоциация (айрим кишилар, ташкилотлар, давлатларнинг) (қ. *Миллатлар лигаси, Араб баълилари лигаси*).

ЛИДЕР (ингл. leader — етакчи) — 1) сиёсий партиянинг касаба союз ёки бошқа жамоат ташкилоти ваколатли органидаги партия фракциясининг, ижтимоий ҳаракатнинг бошлиғи, доҳийси, раҳбари.

2) Бирон-бир спорт мусобақасида олдинда бораётган киши, ёки бир гуруҳ кишилар.

ЛИКВИДАТОРЛИК — РСДРПдаги ғоят ўнг оппортунистик оқим бўлиб, 1907—10 йиллардаги реакция йилларида, 1905—07 йиллардаги биринчи рус революцияси мағлубиятга учрагандан кейин вужудга келди. Революция мағлубиятидан руҳи тушиб кетган меньшевик ликвидаторлар омма орасида хоризмга таслим бўлиш идеологиясини ёйдилар, ишчилар синфини буржуазия билан келишишга чақирдилар, революцион марксизм партиясини тугатишга ва унинг нолегал фаолиятини тўхтатишга ҳаракат қилдилар.

В. И. Ленин ана шу шароитларда нолегал революцион партия раҳбарлигида нолегал ва легал ишни қўшиб олиб боришга асосланган пухта тактикани ишлаб чиқди ва асослаб берди.

Большевиклар янги революцион юксалиш (1910—14) йилларида Прага партия конференциясини (1912) чақиритишнинг ташаббускорлари ва ташкилотчилари бўлдилар. Партияни оппортунистлардан тозалаш бу конференциянинг ғоят муҳим иши бўлди. Унда ликвидаторларнинг фаолиятига тааллуқли резолюция қабул қилинди. Ликвидаторлар РСДРПдан чиқарилди.

«ЛИНЧ СУДИ» — АҚШда негрларни ва мамлакатнинг оқ танли аҳолисининг прогрессив кайфиятдаги вакиллари судсиз ва терговсиз оломон қилиш, ғайри қонуний равишда, ваҳшийларча жазолаш. 18-асрда истеъмолга киритилган «Л. с.» термини америка полковниги ирқчи Линч (Lynch) номи билан боғлиқ. У асосан сиёсий муҳолифларидан айниқса шафқатсизларча ўч олган эди. 20-асрнинг ўрталаридан бошлаб оломон қилиш ошкора синфий тус олди ва прогрессив арбобларни тўғридан-тўғри ўлдириш шаклини олди. *Ку-клукс-клан*, *Ж. Бэрч* жамияти каби ва б. ғоят ўнг, фашистик ташкилотлар «Л. с.» ни айниқса кўп қўлламоқдалар.

ЛИЦЕНЗИЯ (лат. licentia — озодлик, ҳуқуқ)—1) капиталистик мамлакатлар давлат органлари томонидан у ёки бу хўжалик фаолияти юритиш учун, ҳуқуқ, жумладан чет элдан товар олиб келиш ёки чет элга товар чиқариш ҳуқуқи бериш. 2) Бошқа кишилар ва ташкилотларга патент билан ҳимоя қилинган кашфиётдан, техник билимдан, тажриба, савдо маркасида фойдаланишга рухсат бериш.

ЛОББИ, ЛОББИСТЛАР (ингл. lobby — кулуарлар)— йирик монополиялар ёки уюшган гуруҳларнинг АҚШ қонун чиқарувчи органлари ҳузурдаги контораси ва агентлиги бўлиб, улар ўзлари вакиллари бўлган ташкилотлар манфаатларига мувофиқ келадиган қарорларни (муайян қонунлар қабул қилдириш, ҳукумат заказларини, субсидияларини) олиш мақсадида қонун чиқарувчиларга ва

давлат амалдорларига тазйиқ (ҳатто уларни сотиб олишгача) ўтказадилар.

ЛОКАЛ (лат. localis)— маҳаллий, муайян чегарадан ташқари чиқмайдиган (мас., Л. урушлар, жаҳон урушидан фарқ қилиб, маълум мамлакатларга ёйиладиган урушлар).

ЛОКАЛ УРУШЛАР — маҳаллий урушлар бўлиб, чекланган территорияга, айрим мамлакатларга ёйилади. *Империализм* ҳозирча мавжуд экан, Л. у. нинг чиқиши хавфи ҳам сақланиб қолади. Исроилнинг Яқин Шарқдаги агрессияси Л. у. га мисол бўлади. СССР ва б. социалистик мамлакатлар империалистлар томонидан Л. у. нинг чиқарилишига бир неча марта қарши чиқди. Чунки бу урушлар ер шарининг бошқа районларига осонлик билан ёйилиши ва инсониятни янги жаҳон урушига тортиши мумкин (шунингдек қ. *Уруш*).

ЛОКАУТ (ингл. lock-out — айнан бирор киши қаршисида эшик ёпиш) — буржуазиянинг ишчилар синфига қарши олиб борадиган *синфий курашининг* формаларидан бири бўлиб, бу капиталистларнинг ўз корхоналарини ёпиб қўйиб, ишчиларни оммавий равишда ишдан бўшатишда ўз ифодасини топади. Корхона эгалари *забастовканинг* олдини олиш ёки бостириш, ишчиларни ўзлари қўйган талаблардан қайтариш ва корхона эгаларининг шартларини қабул қилдириш мақсадида Л. дан фойдаланадилар ва ҳ. к.

«ЛОНДОН КЛУБИ» — матбуотда қўлланиладиган ибора бўлиб, ядро технологияси, асбоб-ускуна ва материаллар етказиб берувчи бир гуруҳ давлатларни билдиради. Бу гуруҳга СССР, АҚШ, Англия, Франция, ГДР, ЧССР, ПХР, ГФР, Япония, Канада, Италия ва баъзи б. экспортёрлар киради. Экспортёрларнинг 1975—77 йилларда Лондонда бўлиб ўтган қатор кенгашларида ядро асбоб-ускуналарини ва материалларни экспорт қилишга нисбатан баъзи бир муҳим принципларни қўллаш тўғрисида ана шу мамлакатлар ўртасида битимга келинди. Келишиб олинган принциплардан кутатилган мақсад ана шундай экспортлар устидан халқаро контролни кучайтиришдир. СССР ва б. социалистик мамлакатлар «Л. к.»да ядро қуролини ёймаслик халқаро режимини янада мустаҳкамлашга қаратилган принципал йўл ўтказмоқдалар.

ЛОРД (ингл. lord — дастлабки маъноси — хўжайин, уй бошлиғи) — Буюк Британияда дворянларнинг наслдан-наслга ўтадиган унвони. 2) Буюк Британияда баъзи юқори лавозимли шахсларнинг номи: Л.-канцлер — юстиция министри ва лордлар палатасининг раиси, адмиралтействонинг биринчи Л.— денгиз министри; Л.-мэр — Лондон Ситисигадаги ва қатор йирик шаҳарлардаги муниципал муассасаларнинг бошлиғи.

ЛОЯЛЛИК (фр. loyalдан — содиқ, ишончли)—1) қонунларни, ҳокимият органларининг қарор ва талабларини (баъзида фақат юзаки, расмий) бажариш. 2) Бефарқ муносабат, хушмуомалалик, бетарафлик, бирон-бир номуносиб ва ёмон ниятли ҳаракатдан бош тортиш.

ЛЮМПЕН-ПРОЛЕТАРИАТ (нем. Lumpen — эски-туски, увода) — буржуа жамиятида тубанлашган, ўз синфидан алоқасини узган элементлар.

М

МАГАТЭ — к. *Атом энергияси бўйича халқаро агентлик.*

МАГИСТРАТ (лат. magistratus — бошқарма, ҳокимият) — баъзи мамлакатларда шаҳар бошқармасининг, муниципалитетнинг номи.

МАГНАТ (лат. magnatus) — (эск.) бой, таниқли киши, Европадаги баъзи мамлакатларда ер эгалари аристократияси юқори даражасининг вакили. (*Кўч*) йирик саноат ва молия капиталининг вакили.

МАДАНИЯТ (лат. cultura — ишлов бермоқ) — жамият, одамнинг ижодий кучи ва қобилиятлари ривожининг тарихан муайян даражаси бўлиб, кишилар ҳаёти ва фаолиятини ташкил қилиш усулларида, шунингдек улар бунёд этаётган моддий ва маданий бойликларда ифодаланади. Муайян тарихий даврларнинг, ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг М., шунингдек меҳнат, турмуш М., бадний М. ни фарқлайдилар ва ҳ. к.; М. тушунчаси кўпинча жамиятнинг маънавий ҳаётини кўрсатиш учун қўлланилади. М. ни ривожлантириш замирида моддий ишлаб чиқаришни ривожлантириш ётади. Бир ижтимоий-иқтисодий формациядан иккинчисига ўтишда М. турлари ҳам ўзгаради (мас., буржуа М. ўрнига социалистик М. келади). Антагонистик жамиятда М. ни ривожлантириш эксплуататор синфларнинг манфаатига бўйсундирилган; капитализм шароитида ҳукмрон буржуа М. билан бир қаторда демократик ва социалистик М. нинг элементлари ҳам ривожланади.

Социалистик революция ғалабаси натижасида ва *маданий революция* давомида ўтмишнинг прогрессив М. нинг энг яхши ютуқлари замирида таркиб топган янги, социалистик М. қарор топади. СССРда шаклланган М. мазмунан социалистик, ўзининг миллий формалари бўйича хилма-хилдир. Унинг асосий белгилари — *партиявийлик* ва коммунистик ғоявийлик, халқчиллик, социалистик интернационализм билан совет ватанпарварлигининг узвий бирлиги, *гуманизмдир*. Социалистик М. инсоният тарихида юқори ва сифат жиҳатидан янги босқичдир.

МАДАНИЙ РЕВОЛЮЦИЯ — мамлакатнинг маънавий тараққиётида социалистик революциядан кейинги туб тўнтариш, социалистик қайта ўзгартишларнинг таркибий қисми. М. р. назарияси В. И. Ленин томонидан ишлаб чиқилган. М. р. коммунистик партия раҳбарлигида амалга оширилади ва халқ маорифи ҳамда мао-

рифнинг социалистик системасини барпо этишни, буржуа интеллигенциясини қайта тарбиялашни ҳамда янги, социалистик *интеллигенцияни* шакллантиришни, буржуа *идеологияси* таъсирини тугатишни ва марксча-ленинча идеологияни қарор топтиришни, социалистик маданиятни яратишни, турмушни қайта қуришни ўз ичига олади. М. р. ни амалга ошириш — социалистик қурилишнинг умумий қонуниятлари бўлиб, мамлакат тараққиётининг миллий-тарихий хусусиятларига мувофиқ намоён бўлади. Маданий революция натижасида СССР маданиятни ривожлантиришда олдинги марраларга чиқиб олди. Етук социалистик жамиятда маданий ривожланиш вазифаси коммунизм ғалабаси учун, шахснинг ҳар томонлама ривожланиши учун маънавий шарт-шароит яратишдан иборатдир.

МАЖОРИТАР СИСТЕМА (фр. majoritéдан — кўпчилик) — буржуа сайлов ҳуқуқида овоз бериш натижаларини аниқлаш тартиби, бунда округда кўпчилик овоз олган номзод (ёки номзодлар рўйхати) сайланган ҳисобланади. АҚШда, Буюк Британияда, Ҳиндистонда, Мексикада ва б. ерларда сайловнинг ана шу системаси қўлланилади. Абсолют (сайланган учун овозларнинг 50 процентдан ошқоғини олиш керак) ва нисбатан кўпчилик (бошқа номзодларга нисбатан овозларнинг кўпроғини олиш kifоя қилади) М. с. ни фарқлайдилар. М. с. сиёсий кучларнинг ҳақиқий нисбатини йирик буржуа партиялари фойдасига жиддий равишда бузиши туфайли демократик кучлар *пропорционал вакиллик системасини* жорий қилиш учун курашмоқдалар.

МАЗҲАБЧИЛИК *сиёсий* — революцион ишчилар ҳаракатидаги антимарксистик сўл оппортунистик оқим бўлиб, бу оқим учун касба-ба союزلарда ва б. жамоат ташкилотларида олиб бориладиган ишларнинг аҳамиятига етарли баҳо бермаслик, парламент курашини камситиш характерлидир. Сиёсий мазҳабчилар ўзларининг тор доираларида биқиниб қоладилар, кенг халқ оmmasидан, партиясиз меҳнаткашлардан ажралиб қоладилар ва ўзига хос мазҳабга, оммадан ажралиб қолган ташкилотга айланиб қоладилар. Догматизм, дироатхонлик, марксизм-ленинизмни ўзгариб турувчи тарихий шароитга мувофиқ равишда ижодий ривожлантиришни инкор этиш одатда сиёсий М.нинг идеологик формасидир. Ревизионизм каби М. ва догматизм ҳам халқаро коммунистик ҳаракатнинг ривожланиши, унинг сафларини мустаҳкамлаш учун маълум шароитда жиддий хавф бўлиши мумкин. Коммунистик ва ишчи партиялар марксча-ленинча назарияга изчил амал қилиб, ревизионизмга ҳам, догматизмга ҳам, шунингдек М. га ҳам қарши кескин кураш олиб бормоқдалар.

МАКИАВЕЛЛИЗМ — хулқ-атвор, айниқса сиёсий хулқ-атвор кўриниши бўлиб, бунда ўз олдига қўйган мақсадларга эришиш учун

ҳар қандай воситалардан, ҳатто энг қабиҳ, хиёнаткорона ва шафқатсиз усуллардан ҳам фойдаланиш мумкин деб ҳисобланади. Бу термин Италия сиёсий арбоби ва ёзувчиси, тугнаётган буржуазиянинг идеологи, эксплуататор синфларнинг рақобатлашаётган гуруҳларининг шафқатсиз кураши шароитларидаги давлат-сиёсий фаолият назариятчиси Н. Макиавелли (1469—1527) номи билан боғлиқ.

МАККАРТИЗМ — 20-асрнинг 50-йилларида АҚШдаги ғоят реакцион сиёсий оқим (бу ном Америкага қарши фаолиятни текшириш комиссиясига бошчилик қилган сенатор Ж. Маккарти номи билан боғлиқ).

Бу оқим «совуқ урушни» кучайтиришни, антидемократик ва ишчиларга қарши қонунлар қабул қилиш, антикоммунистик васвасани авж олдиришни ёқлаб чиққан. М. тарафдорлари қўрқитиш, шантаж қилиш, таҳдид солиш, суд жазосини қўлланишнинг қўпол усулларидан фойдаландилар. М. Америка монополияларининг мамлакат ички ҳаётидаги энг реакцион кирдикорларини ифодалаш учун турдош сўз бўлиб қолган.

МАКСИМУМ (лат. maximum)— энг катта ёки юқори чегара (ҳажм, катталиқ); охириги чегара, юқори босқич. Программа М. партиянинг, ташкилотнинг ушбу босқичдаги ёки истиқболдаги юқори мақсад ва вазифаларини белгилайди.

МАЛЬТУСЧИЛИК — аҳолига ғайри илмий қарашлар системаси бўлиб, номи ушбу назария автори — англиз реакцион экономисти, руҳоний Т. Р. Мальтус (1766—1834) номидан олинган. Мальтусчилар қашшоқлик, очлик, ишсизлик ва капиталистик жамиятнинг бошқа бахтсизликларига ишлаб чиқариш муносабатларининг ва экономикани ривожлантиришнинг капиталистик системаси эмас, балки аҳолининг ҳаддан ташқари тез кўпайиб кетаётганлиги ва истеъмо молларини ишлаб чиқариш бу кўпайиш кетидан қувиб ета олмаётганлиги сабаб бўлмоқда, деб даъво қиладилар. Ана шунга асосланиб, улар миллион-миллион кишиларни ҳалок қилувчи урушлар ва б. кулфатларни оқлайдилар; бундай кулфатларни улар «табиат эҳсонини» деб эълон қиладилар. 20-асрдаги кўплаб буржуа назариялари статистиканинг ер юзида аҳоли ўсиши тўғрисидаги маълумотларига ишора қилиб, янги шароитларда М. ни («неомальтусчилик») қайта тиклаш тўғрисида жонбозлик қилмоқдалар. Бу қарашларнинг тарафдорлари инсониятнинг келажига ғоят пессимистик қарамоқдалар ва кишиларни овқатлантириш учун янги йирик манбалар қидираётган ҳозирги замон фанининг жуда катта ютуқларини ҳам, социалистик ва коммунистик тузум ичидаги ғоят буюк ижодий кучларни ҳам ҳисобга олмайтирлар.

МАНДАТ (лат. *mandatum*)— ваколат, наказ, топшириқ; бирор кишининг ваколатини тасдиқловчи ҳужжат (мас., Олий Совет депутатининг М., съезд делегатининг М. ва ҳ. к.).

МАНИПУЛЯЦИЯ (фр. *manipulation*)—1) (*Кўч.*) ярамас мақсадларга эришиш учун айёрлик билан қилинган иш, найранг, фактларни бузиш; махинация — маккорлик маъносини беради. 2) Буржуа бойликларига ва турмуш тарзига бўйсундириш учун, *конформизм*, истеъмолчилик психологиясини ёймоқ учун уларга оммавий ахборот воситалари (матбуот, радио, телевидение ва ҳ. к.) ёрдамида психологик таъсир ўтказиш усуллари системаси.

МАНИФЕСТ (лат. *manifestum* — чақириқ)—1) бирон муҳим сиёсий воқеа муносабати билан олий ҳокимиятнинг аҳолча ёзма равишда тантанали мурожаат қилиши. 2) Сиёсий партиянинг, жамоат ташкилотининг ўзларининг асосий қарашлари, программа ва қарорлари баён қилинган мурожаати, чақириғи. К. Маркс билан Ф. Энгельс томонидан ёзилган «Коммунистик партия манифести» марксизмнинг ғоят муҳим программ ҳужжатиدير (қ. «*Коммунистик партия манифести*»).

МАНИФЕСТАЦИЯ (лат. *manifestatio* — изҳор қилмоқ, намойиш қилмоқ)— бирдамликни, ҳўллаб-қувватлашни ёки норозиликни ифодалаш учун оммавий равишда (кўчада намойиш қилиш, йиғилиш ўтказиш ва ҳ. к.) очик чиқиш.

МАРКАЗИЙ АМЕРИКА ДАВЛАТЛАРИ ТАШКИЛОТИ (МАДТ)— Гватемала, Гондурас, Коста-Рика, Никарагуа ва Сальвадор составидаги регионал ташкилот. 1951 йилда тузилган. АҚШнинг кучли таъсири остида эди. АҚШ МАДТ га антикоммунистик ҳарбий блок характерини беришга, ундан Марказий Америкадаги (мас., 1954 йилда Гватемалада) миллий-озодлик ҳаракатларига қарши курашишда фойдаланишга ҳаракат қилди. МАДТнинг баъзи қатнашчилари АҚШ билан икки томонлама ҳарбий битим билан боғланган. АҚШ таъйиқи остида МАДТ билан АДТ ўртасида ҳамкорлик қилиш тўғрисида 1966 йилда битим имзоланди. 60-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб МАДТ бошидан кризис ҳолатини кечирмоқда. Бу кризис ҳолати, жумладан ташкилот қатнашчилари бўлган давлатлар ўртасидаги, шунингдек региондаги бошқа давлатлар билан сиёсий ва иқтисодий қарама-қаршиликлар натижасида рўй берди. Никарагуада халқ революциясининг ғалабаси МАДТ қатнашчилари бўлган давлатлар ўртасидаги муносабатни кескин мураккаблаштириб юборди. Юқори органи — давлат бошлиқларининг мажлисиدير. Қароргоҳи — Сан-Сальвадорда (Сальвадор).

МАРКАЗИЙ АМЕРИКА УМУМИЙ БОЗОРИ (МАУБ)— Гвате-

мала, Никарагуа, Сальвадор составидаги регионал иқтисодий ташкилот (1958—71 йилларда Гондурас, 1962—72 йилларда Коста-Рика қатнашди). МАУБ ни ташкил этиш тўғрисидаги шартнома («Манагуа шартномаси») 1961 йилда кучга кирди. МАУБнинг асосий мақсади — таможия тўсиқларни бекор қилиш йўли билан савдо-иқтисодий интеграцияга кўмаклашишдир. 1961 йилда шартнома қатнашчилари иқтисодий интеграция Марказий Америка банкни тузишди. МАУБ мамлакатлари экономикаси АҚШ монополюстик капиталига жуда ҳам қарамдир. Бунга МАУБ фаолияти кўмаклашди. Сўнгги йилларда МАУБ қатнашчилари ўртасида зиддиятлар кескин кучайиб кетди, бу МАУБнинг кризисига олиб келди. МАУБнинг юқори органи — кенгаш. Қароргоҳи — Гватемала шаҳрида (Гватемала).

МАРКАЗИЙ РАЗВЕДКА БОШҚАРМАСИ (МРБ)— АҚШнинг разведка идораси. Миллий хавфсизлик тўғрисидаги қонун деб аталмиш қонунга мувофиқ 1947 йилда тузилган. «Совуқ урушининг» маҳсули бўлган МРБ ўзи мавжуд бўлган дастлабки онлардан бошлаб ўз фаолиятининг тўғрисида СССРга, бошқа социалистик мамлакатларга қарши қаратди, булар тўғрисида жосуслик маълумотлари йиғиш билангина чекланиб қолмай, балки бу мамлакатларнинг давлат ва ижтимоий тузумини кўпоришни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Шу билан бир қаторда у ривожланаётган мамлакатлар ишига актив аралашади, капиталистик давлатларда, шу жумладан АҚШнинг бевосита иттифоқчилари бўлган давлатларда жосуслик қилади, сўл, демократик кучларга қарши кўпорувилик ишлари олиб боради. Американинг бошқа махфий хизматлари билан бирга МРБ мамлакатнинг прогрессив арбобларини таъқиб қилишни, Қўшма Штатларнинг ўзида граждандарни оммавий равишда кузатиб юришни ташкил қилади.

Соф жосуслик вазифаларидан ташқари МРБ ҳақиқатда жуда катта кўламларда пропаганда ва дезинформация билан шуғулланади, у бошқа капиталистик мамлакатларнинг ҳукумат ташкилотларига, партияларига суқулиб киради, «ўз назоратидаги» шахсий ташкилотларини тузади, агентлар ёллашга, саботажга, чет эллардаги мансабдор кишиларни сотиб олишга ва шантаж қилишга жуда катта маблағ сарфлайди. МРБнинг турли давлатларнинг ички ишларига махфий ва ошқора аралашганлиги фактлари, уларга қарши очиқдан-очиқ агрессия қилиш актлари, ҳукуматни ағдариб ташлаш, сиёсий арбобларнинг ҳаётига суиқасд қилиш актлари кенг маълумдир (Гватемала, Куба, Жануби-Шарқий Осиё, Чили, Эрон, Афғонистондаги «махсус операциялар» МРБ «хизмат дафтарчасининг» бир қисмигина холос). МРБ фаолияти мамлакат ичида ҳам, шунингдек унинг ташқарисидо ҳам прогрессив жамоатчиликнинг қазабига ва норозилигига сабаб бўлмоқда.

МАРКАЗИЙ ШАРТНОМА ТАШКИЛОТИ (Central Treaty Organization — **СЕНТО**) — агрессив ҳарбий-сиёсий блок. 1955 йилда тузилган ва ундан Ироқ чиққунча (1959) «Бордод пакти» номи билан маълум эди. Унга Буюк Британия, Туркия, Эрон, Покистон расмий кирган эди; АҚШ расман блок аъзоси бўлмади (кузатувчи статусига эга эди), унинг фаолиятида актив қатнашди, амалда унинг ишини йўналтириб турди. 1979 йилда блок тарқалиб кетди. Бироқ унинг айрим собиқ қатнашчилари бу блокни бошқа ном остида қайта тиклашга уринмоқдалар. Бу ишда АҚШ алоҳида роль ўйнамоқда.

МАРКЕТИНГ (ингл. marketing, marketдан — бозор) — капиталистик компанияларда ишлаб чиқариш ва сотишни бошқариш системаси. *Капитализмнинг умумий кризис* даврида, бозорлар проблемаси айниқса кескинлашган вақтда вужудга келади. Унинг моҳияти шундан иборатки, бозор хусусиятларини, унинг ҳажми ва структурасининг ўзгаришини, аҳолининг истеъмол қилиш оdatларини ўрганиш асосида фирманинг ишлаб чиқариш программаси, унинг маҳсулотининг ассортименти ишлаб чиқилади. Бунда фирма маҳсулотига талабни ошириш учун маҳсулотни реклама, упаковка қилишга, маркалашга катта эътибор берилади. М. маҳсулот реализация қилишнинг ана шу бозор учун энг мос келадиган усуллари ҳам ўз ичига олади. Буржуа экономистлари М. ни бошқаришнинг истеъмолчиларнинг талабларини қондиришга қаратилган оптимал системаси деб ҳисоблайдилар. Аслида эса бу монополиаларнинг монопол фойда олишга қаратилган бозор учун курашнинг ҳозирги замон формасидир.

МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ — Маркс, Энгельс, Лениннинг революцион таълимоти; фалсафий, иқтисодий ва социал-сиёсий қарашларнинг бир бутун илмий системаси бўлиб, *ишчилар синфининг дунёқарашини ташкил қилади; дунёни билиш ва революцион асосда қайта ўзгартириш тўғрисидаги, жамиятнинг, табиатнинг ва инсон тафаккурининг тараққиёт қонувлари тўғрисидаги* фалдир.

Марксизм 19-асрнинг 40-йилларида вужудга келди. Бу вақтда ишчилар синфи тарих саҳнасига мустақил сиёсий куч сифатида чиқди. К. Маркс билан Ф. Энгельс ишчилар синфи ва унинг авангарди — коммунистик партиянинг илмий дунёқарашининг, унинг программаси, революцион курашнинг стратегия ва тактикасининг ижодкори бўлдилар. М.-л. асосчилари ҳақиқий революцион фан яратдилар, бу фanning вазифаси дунёни тўғри тушуниришгана бўлиб қолмай, балки уни ўзгартириш ҳам эди. Марксизм барча фанларнинг ютуғи, 19-аср ўрталаридаги илгор ижтимоий фикр замирида, пролетариат синфий кураш тажрибасини умумлаштириш замирида вужудга келди. У жамият тараққиёти объектив қонуниятларини, капитализм ҳалокати, уни коммунистик формация билан

алмаштириш муқаррарлигини ва пролетариатнинг капитализмнинг гўркови ҳамда янги, коммунистик жамият бунёдкори сифатидаги тарихий миссиясини кашф этди ва илмий жиҳатдан асослаб берди. Маркс билан Энгельс ўз таълимотларини доимо ривожлантирдилар, уларнинг тўғрилигини омманинг революцион тажрибасида, фаннинг янги ютуқлари асосда текшириб, янги ҳолида ва хулосалар билан бойитдилар.

В. И. Лениннинг назарий асарларида ва амалий фаолиятида марксизм янада ривожлантирилди. В. И. Ленин революцион таълимотни янги, юқори босқичга кўтарди, уни янги конкрет даврда ижодий ривожлантирди ва конкретлаштирди. В. И. Ленин бу таълимотнинг бир-бири билан узвий боғлиқ ва бир-бирини тақозо қиладиган уч таркибий қисми: *философияни* — диалектик ва тарихий материализмни, *сиёсий иқтисод*, *илмий коммунизмни* тўлдирди ва бойитди. Ленинизм — бу «империализм ва пролетар революциялари даврининг, мустамлакачиликнинг инқирозга учраши ва миллий-озодлик ҳаракати ғалабалари даврининг, инсониятнинг капитализмдан социализмга ўтиш ва коммунистик жамият қуриш даврининг марксизмидир» (КПСС Марказий Комитетининг «Владимир Ильич Ленин туғилган кунининг 100 йиллигига» Тезислари). В. И. Лениннинг марксизм таълимотига қўшган ҳиссаси шу қадар улканки, энди у ҳаққоний равишда М.-л. деб аталади. Совет Иттифоқи Коммунистик партияси (ҳ. Совет Иттифоқи Коммунистик партияси) ва б. қардош партиялар томонидан М.-л. нинг янада ижодий ривожлантирилиши СССРда ва б. социалистик мамлакатлардаги социалистик қурилиш тажрибаси билан, фаннинг энг янги кашфиётлар ва далилларини ҳамда маълумотларини умумлаштириш билан, жаҳон революцион ишчи ва озодлик ҳаракатининг тажрибаси билан мустаҳкам боғлиқ. М.-л. умумий, интернационал характерга эга. У жаҳонда тобора кўп ёйилмоқда ва социализмнинг капитализм билан курашда, жаҳон революцион процессини ривожлантиришда жиддий роль ўйнамоқда. Партия XXV съездида Марказий Комитетнинг Ҳисобот докладида бундай деб қайд этилган: «Маълумки, ҳар қандай назариянинг чинлигини кўрсатувчи мезон амалиётнинг ўзидир. Ишчилар синфининг ва барча меҳнаткашларнинг революцион кураши, коммунистларнинг бутун амалий фаолияти марксизм-ленинизм моҳиятини ифодаловчи назарий қондалар ва принципларнинг бузилмаслигини жуда яққол кўрсатиб берди». М.-л. коммунизмнинг бирдан-бир фани, омманинг революцион ижодиётига сиёсий раҳбарлик қилишининг энг мукамал санъати бўлган эди ва шундай бўлиб қолади.

МАРКУЗИАНЛИК — сўл йўналишдаги ғайри илмий «назариялардан» бир бўлиб, ўзини социалистик революция тўғрисидаги

марксча-ленинча назария билан алмаштиришга даъво қилади. Бу таълимот немис философи Герберт Маркуз томонидан илгари сурилган. М. нинг моҳияти шундан иборатки, капиталистик мамлакатлардаги ҳозирги ишчилар синфи истеъмом жамияти деб аталинш жамиятга гуё «тўла кўниқиб қолган» ва ўзининг (у билан бирга «анъанавий» компартиялар ҳам) революцион ролини йўқотган эмиш. Маркузнинг фикрича, бу роль радикал студентларга, интеллигенцияга, люмпенларга, жаҳон миқёсида эса — «камбағал мамлакатларга» ўтган эмиш. 60-йилларнинг охирларида Ғарбий Европадаги бўл гуруҳлар орасида бир оз ёйилган М. ҳозирги вақтда ўзини сўрсизлантириб, бевурт қилиб қўйди. Капитал мамлакатларида меҳнатқашларнинг ва биринчи навбатда коммунистлар бошчилигидаги ишчилар синфининг синфий кураши кучайиб бораётганлигининг объектив процесси М. нинг тўла асоссизлигини акс эттиради.

МАТБУОТ АГЕНТЛИГИ ЕВРОПА АЛЬЯНСИ (МАЕА)— Европадаги 23 мамлакатнинг: Австрия, Бельгия, Болгария, Буюк Британия, Венгрия, ГДР, Греция, Дания, Испания, Италия, Нидерландия, Норвегия, Польша, Португалия, СССР, Туркия, Финляндия, Франция, ГФР, Чехословакия, Швейцария, Швеция, Югославиянинг ахборот агентликларини бирлаштиради. 1957 йилда ташкил топган. Юқори органи — альянснинг Бош ассамблеяси бўлиб, у икки йилда бир марта Женевада чақирилади.

МАТЕРИАЛИЗМ (лат. materialis — моддий) — илмий фалсафий йўналиш бўлиб, у *идеализмга* қарама-қарши ўлароқ, дунё табиатан моддий, кишилар онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд, уни билиб бўлади, материя бирламчи, онг эса иккиламчи деб тасдиқлайди. Философиянинг бутун тарихи М. нинг идеализмнинг турли йўналишлари ва формаларига қарши кураш тарихидан иборат бўлиб, бу синфларнинг кураш тарихини акс эттиради. Бу курашда М., одатда, жамиятнинг илғор, революцион синфларининг ва қатламларининг дунёқараш сифатида чиқади. М. фан билан ўзаро яқин алоқада, унинг ютуқларини умумлаштириб ривожланади. М. фанга дунёнинг ва унинг қонунларини билишнинг, илмий методларни тақомиллаштиришнинг тўғри йўлини кўрсатиб беради. Бу эса ўз навбатида инсоният практикасини ривожлантиришга, ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантиришга даъво кўрсатади. М. нинг юқори ва энг изчил формаси бўлган диалектик ва тарихий М. ни пролетариатнинг идеологлари К. Маркс, Ф. Энгельс ва В. И. Ленин яратдилар (қ. *Диалектик материализм, Тарихий материализм*).

МАТРИАРХАТ (лат. mater — она ва грек. arche — ҳокимият) — ибтидоий жамоа тузуми тараққиётидаги давр бўлиб, бу даврда қариндошлик хотинлар томонидан бўлган қариндошлардан ҳисоблан-

ган ва хотинлар хўжалик ҳамда ижтимоий ҳаётда ҳукмрон, раҳбарлик ролини ўйнаганлар.

МАФИЯ [ит. maf(f)ia] — Сицилия оролидаги (Италия) махфий ташкилот бўлиб, у зўрлик, террор, ўлдириш усулларини қўллайди; кўпинча реакцион сиёсий мақсадларда фойдаланилади. Полиция, суд амалдорлари, Римдаги муайян сиёсий доиралар билан алоқаси бор. Сицилия М. си капиталистик мамлакатлардаги жиноятчилар оламининг бошқа ташкилотлари, жумладан АҚШнинг гангстерлар ташкилоти билан алоқа боғлаган.

МАҲАЛЛИЙЧИЛИК — 1) феодал жамиятида — белгиланган иерархияга, уруғнинг устунлиги ва машҳурлигига қатъий риоя қилиш (мас., М. бояр на Руси — Русда боёрларнинг тутган ўрни). 2) Жамият, давлат манфаатларига зарарли бўлгани ҳолда тор маҳаллийчилик манфаатлари ва фойдаларига риоя қилиш. СССРда ва б. социалистик мамлакатларда М. га қарши мурасасиз кураш олиб борилмоқда.

МАҲСУЛОТ СИФАТИ — маҳсулот хусусиятларининг йиғиндиси бўлиб, унинг вазифасини, хусусиятларини, фойдалилигини ва жамиятнинг муайян эҳтиёжларини қондиришга қодирлигини характерлайди. М. с. энг замонавий талабларга мувофиқ келиши лозим. У кўп факторларга: дастлабки хом ашё ва материалнинг сифатига, фан ва техника тараққиёти даражасига, қўлланилаётган технологиянинг, меҳнат ва ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг прогрессивлигига, кадрлар малакаси ва ҳ. к. боғлиқ. «Биз сифат проблемасини жуда кенг маънода тушунамиз,— деб қайд этди Л. И. Брежнев КПСС XXV съездида.— Бу проблема хўжалик фаолиятининг ҳамма соҳаларини ўз ичига олади. Юқори сифат деганда меҳнатни ва моддий ресурсларни тежаш, экспорт имкониятларини кўпайтириш, пировард натижада эса жамият эҳтиёжларини яхшироқ, янада тўлароқ қондириш маъносини тушунмоқ керак». М. с. *ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлиги* даражаси билан мустаҳкам боғлиқ. *Чиқарилаётган маҳсулот сифати қанчалик юқори бўлса, хўжалик самарадорлигини ошириш, моддий, меҳнат ва молия ресурсларини тежаш, халқ фаровонлигини ўстириш имкониятлари шунчалик кенг бўлади. Самарадорлик ва сифат — бу икки сўз, КПСС Марказий Комитетининг октябрь (1976) Пленумида қайд этиб ўтилганидек, эндиликда бутун хўжалик фаолиятининг девизи бўлиб қолди. Уларда халқ хўжалигини ривожлантириш ҳозирги босқичининг объектив эҳтиёжлари ифода этилган.*

МАҲСУЛОТ ТАННАРХИ — корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни реализация қилиш учун пул формасида қилган умумий сарфи. Бу хом ашё, материаллар, ёқилғи, электр энергияси учун қилинган сарфлардан, амортизация ажратмаларидан, шунингдек

ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақидан, маъмурий-бошқарма эҳтиёжлари учун қилинадиган сарфлардан ташкил топади. М. т.— бу корхона хўжалик фаолиятининг муҳим сифат кўрсаткичидир, чунки корхонанинг моддий, меҳнат ва молия ресурсларидан нақадар самарали фойдаланаётганлиги ҳақида фикр юритишга имкон беради. М. т. ни камайтириш, қаттиқ иқтисод қилиш ва тежамкорлик ишлаб чиқариш рентабеллигини ўстиришнинг, унинг самарадорлигини оширишнинг, ижтимоий бойликни кўпайтиришнинг ва шу асосда халқ фарвонлигини ўстиришнинг асосий факторидир. Меҳнат унумдорлигини ошириш, техникадан яхшироқ фойдаланиш, хом ашёни, материалларни, ёқилғи, электр энергиясини тежаш, идора ишларига кетадиган сарфларни қисқартириш, ишлаб чиқариш чиқиндиларидан фойдаланиш, юк ташишларнинг узоқлигини қисқартириш, бўш туришлар, исрофгарчиликлар ва бракка ҳарши кураш, оборот маблағларининг айланишини тезлаштириш ва ҳ. к. таннархни қисқартиришнинг асосий йўллари.

М. т. ни камайтириш учун курашда *иқтисод қилиш режимини* кучайтириш, хўжалик ҳисобини мустаҳкамлаш, социалистик мусобақани кенг авж олдириш катта роль ўйнайди.

МДҲЖ — қ. *Хотин-қизларнинг халқаро демократик федерацияси*.

МЕЖЛИС (араб. мажлис — йиғилиш) — Туркияда парламентнинг номи; Эронда парламентнинг қуйи палатаси.

МЕМОРАНДУМ (лат. *memorandum*дан — эсда сақлаб қолиниши лозим бўлган нарса) — дипломатик ёзишма формаларидан бири бўлиб, *нотага* қараганда одатда аҳамияти камроқ бўлади. М. музокара олиб борилаётган масаланинг фактик ёки юридик томонларини баён қилиш тарзида тузилади ва кўпинча нотага тиркаб қўйилиб, ундаги қоидаларни ривожлантиради ва асослаб беради.

МЕНШЕВИЗМ — Россия социал-демократиясидаги асосий реформистик майда буржуа оқим, халқаро *оппортунизмнинг* бир кўриниши. М. янги партия тузишнинг ленинча принципларининг мухолифларини бирлаштириб, партия марказий органларини сайлаш вақтида озчилик (номи ана шундан келиб чиққан) бўлиб қолиб, РСДРП II съездида (1903 йил) шаклланди. «*Легал марксизм*» ва «*экономизм*» билан, шунингдек бернштейнчилик билан (бу ном Германия социал-демократик партиясида оппортунистларнинг бошлиғи, халқаро *ревизионизмнинг* асосчиси Э. Бернштейн помидан олинган) ғоявий жиҳатдан боғлиқ. Меншевиклар марксизмни буздилар, унинг революцион моҳиятини йўқотдилар. М. буржуазияни буржуа-демократик революциянинг асосий ҳаракатга келтирувчи кучи деб, деҳқонларни эса реакцияон синф деб ҳисоблаб, ана шу революцияда пролетариатнинг гегемонлигига қарши чиқди. ишчилар синфини

либерал буржуазияга бўйсундиришга ундади. 1907—10 йиллардаги реакция йилларида *ликвидаторликни* вужудга келтирди. Биринчи жаҳон уруши вақтида меньшевикларнинг асосий қисми *социал-шовинизм* позициясига ўтиб олди. 1917 йилда М. буржуа Муваққат ҳукуматини қўллаб-қувватлади. Мустақил партия — (меньшевиклар) РСДРПСи бўлиб расмийлашишга уриниб кўрди, бироқ ўз сафларида ташкилий ва гоявий жиҳатдан бирлик йўқлиги учун доимо гуруҳларга бўлиниб турди. Бир қанча меньшевик арбоблар 1917 йил ёзда очикдан-очик контрреволюция лагерига ўтиб кетдилар, Октябрь революциясидан кейин эса Совет ҳокимиятига қарши курашда қатнашдилар. М.нинг бир қисм сўл элементлари (меньшевик-интернационалистлар) ўзларининг янглишганликларини англаб, большевикларга қўшилдилар. 1918—20 йиллардаги гражданлар урушидан кейин М. лидерлари чет элда туриб антисовет фаолиятини давом эттирдилар.

МЕРИТОКРАТИЯ (лат. *meritus* — муносиб ва грек. *krátos* — ҳокимият) — айнан энг истеъдоддилар ҳокимияти. М. — технократик утопиянинг бир тури бўлиб, бу утопияга кўра, капитализм гўё шундай жамиятга ўсиб ўтар эмишкн, унда аҳолининг барча қатламларидан танлаб олинган энг қобилиятли кишиларни раҳбар лавозимларга кўтариш принципи қарор топар эмиш. Социал тенгсизликни, элитага ва бoshқариладиган оммага бўлинишни оқлайди.

МЕРКАНТИЛИЗМ (фр. *mercantilisme*, ит. *mercantedan* — савдогар, бой) — 15—18-асрларда Европадаги қатор феодал давлатларда иқтисодий таълимот ва сиёсат бўлиб, у саноат капитализми ривожланишидан олдинги даврдаги савдо буржуазиясининг манфаатларини ифода қилган эди. М. бойлик билан пулни айнан бир нарса деб даъво қилган эди. Меркантилистлар жамият бойлиги ва фаровонлигининг манбаи моддий неъматлар ишлаб чиқаришда эмас, балки товар ва пул муомаласи соҳасидир, деб ҳисоблаган эдилар. Уларнинг фикрича, жамият фаровонлигига ташқи савдони йўлга солиб туриш, ташқаридан товарлар келтиришга қараганда ташқарига чиқаришни кўпайтириш ва мамлакатда капитал маблағ (тилла, кумушни) жамғариш орқали эришиш мумкин эмиш. Меркантиль — савдо, коммерция сўзи ана шу ердан келиб чиққан. (*Кўч.*) майда ҳисоб-китобли, яканчилик, моддий фойда олиш, таъмагирлик билан боғлиқ.

МЕТОДОЛОГИЯ (грек. *methodos*дан — билиш усули ва *lógos* — таълимот) — дунёни билиш ва қайта ўзгартириш методлари (метод — бирон-бир фанда тадқиқ қилиш усулларининг йиғиндисн) тўғрисидаги таълимот. Табиат, жамият ва тафаккур тараққиётининг анча умумий қонуниятлари тўғрисидаги фан бўлган *диалектик*

материализм барча конкрет фанлар учун илмий тадқиқотнинг умумий методологияси бўлиб хизмат қилади. Дialeктик ва тарихий *материализм* ижтимоий фанлар учун М. дир

МЕТРОПОЛИЯ (грек. metrópolis, mefer дан — она ва polis — шаҳар) — *мустамлакаларга* эга ва ана шу мустамлакалар устидан ҳукмронлик, тобелик, эксплуатация сиёсатини амалга оширувчи капиталистик давлат.

МЕҲНАТ БИРЖАСИ — иш кучини олиш-сотиш битимини тузаётган вақтда ишчи билан корхона эгаси ўртасида воситачиликни амалга оширувчи муассаса. М. б. шунингдек ишсизларни рўйхатга олади. Ҳозирги вақтда бу вазифаларни асосан давлат М. б. бажармоқда. Уларнинг фаолияти меҳнат бозорига жиддий таъсир қилмайди, чунки бундай биржаларнинг тавсияси корхона эгалари учун мажбурий эмас. СССРда 1930 йилнинг охирига келиб ишсизлик тугатилди ва М. б. барҳам топди.

МЕҲНАТ КОЛЛЕКТИВИ — социалистик жамиятнинг, бутун хўжалик, сиёсий ва социал организмнинг бошланғич ячейкаси. «Жамиятнинг бутун ҳаёти — иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаёти, — деган эди Л. И. Брежнев 1977 йил 4.Хда СССР Олий Совети сессиясида қилган докладыда, меҳнат коллективида, унинг партия, касаба союз, комсомол ташкилотининг ишида акс этиб туради». Коммунистик қурилишнинг ҳозирги босқичида иқтисодий ва социал вазифаларни ҳал этишда, янги кишини тарбиялаб етиштиришда меҳнат коллективларининг роли бениҳоя ошиб бормоқда. СССР Конституциясига мувофиқ М. к. давлат ва жамоат ишларини муҳокама қилиш ҳамда ҳал этишда, ишлаб чиқаришни ва социал ривожланишни планлаштиришда, кадрлар тайёрлаш ва уларни жой-жойига қўйишда, корхоналар ва муассасаларни бошқариш, меҳнат ва турмуш шароитларини яхшилаш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун, шунингдек социал-маданий тадбирларга ва моддий рағбатлантиришга мўлжалланган маблағлардан фойдаланиш масалаларини муҳокама қилиш ҳамда ҳал этишда қатнашадилар. СССР Конституцияси берган ҳуқуқ ва имкониятлардан фойдаланиб, М. к. *социалистик мусобақани* ривожлантиради, илгор иш методларини ёйишга, меҳнат интизомини мустаҳкамлашга кўмаклашади, ўз аъзоларини коммунистик ахлоқ руҳида тарбиялайди, уларнинг сиёсий онглилигини, маданиятини ва касб малакасини ошириш тўғрисида ғамхўрлик қилади.

МЕҲНАТГА МОДДИЙ ВА МАЪНАВИЙ СТИМУЛЛАР — иқтисодий, социал ва идеологик тадбирлар системаси бўлиб, меҳнаткашларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда, меҳнат унумдорлигини ўстиришда актив ва онгли равишда иштирок этиши ана шу систе-

ма воситасида ривожлантирилади. Моддий ва маънавий стимуллар ўзаро узвий боғланган, бир-бирини тўлдирди ва социалистик жамиятда бутун жамият ва ҳар бир меҳнатқашнинг манфаатлари йўлида фойдаланилади.

Коммунистик қурилишнинг ҳозирги босқичида ходимларнинг ўз меҳнатининг яхши натижаларидан моддий манфаатдорлиги ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантириш, унинг самарадорлигини оширишнинг тобора таъсирчан кучига айланиб бормоқда. Моддий манфаатдорлик энг аввало меҳнатга қараб тақсимлаш орқали таъминланади. Бу ҳар бир ходимнинг иш ҳақини, унинг моддий манфаатдорлигини ижтимоий ишлаб чиқаришга у сарфлаган меҳнатнинг миқдори ва сифатига боғлиқ қилиб қўяди. Хўжалик ҳисобини (қ. *Хўжалик ҳисоби*) узлуксиз амалга ошириш, *ижтимоий истеъмо* *фондларидан* бериладиган тўловлар ва имтиёзларни кўпайтириш, мукофот системасининг рағбатлантирувчи роли ошиб бориши меҳнатқашларнинг ўз меҳнати натижаларидан моддий манфаатдорликларини ошириш учун муҳим аҳамиятга эга. Мукофотлашни такомиллаштиришнинг ҳозирги вақтдаги асосий йўналиши моддий рағбатлантиришнинг бу системасини меҳнат унумдорлигини ўстириш ва: *маҳсулот сифатини* ошириш учун рағбатлантиришга бўйсундиришдан иборатдир.

Киши ўзи учун, ўз халқининг фаровонлиги учун меҳнат қиладиган социалистик жамиятда моддий манфаатдорлик билан бир қаторда ижтимоий бурч, истеъдод, шон-шараф ва қаҳрамонлик иши бўлган меҳнатнинг ғоявий, ахлоқий сабаблари ҳам тобора ривожланиб бормоқда. Шу сабабли маънавий рағбатлантиришнинг турли формалари (ташаккур эълон қилиш, Ҳурмат тахтасига ёзиб қўйиш, Фахрий ёрлиқлар, орден ва медаллар билан мукофотлаш, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонини, Ленин ва Давлат мукофотларини бериш ва ҳ. к.) муҳим аҳамият касб этмоқда.

Меҳнатга бўлган моддий ва маънавий стимулларнинг органик бирлиги янада тўла ва ҳамма нарсани ўз ичига оладиган социалистик мусобақада ўз ифодасини топади.

МЕҲНАТ ТАРБИЯСИ — қ. *Ғоявий-тарбиявий ишга комплекс ёндашиш*.

МЕҲНАТҚАШ ВА ЭКСПЛУАТАЦИЯ ҚИЛИНУВЧИ ХАЛҚ ҲУҚУҚЛАРИ ДЕКЛАРАЦИЯСИ — В. И. Ленин томонидан ёзилган ва 1918 йил 12 (25) Ҳда Бутун Россия Советларининг III съезди томонидан қабул қилинган бу декларация Совет давлатининг биринчи конституцион актидир. Кейинчалик М. ва э. қ. х. ҳ. д. Бутун Россия Советларининг V съезди 1918 йил июнида қабул қилган РСФСР Конституцияси (Асосий Қонун)га биринчи бўлим си-

фатида кирди. М. ва э. қ. х. ҳ. д. нинг биринчи моддасида бундай деб ёзиб қўйилган: «Россия ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари Советларнинг Республикаси деб эълон қилинади. Марказда ва жойларда бутун ҳокимият ана шу Советларга қарашлидир». М. ва э. қ. х. ҳ. д. *Улуғ Октябр* *социалистик революцияси* ғалабасини қонун йўли билан мустақкамлади ва Совет ҳокимиятининг асосий вазифасини — кишини киши томонидан ҳар қандай эксплуатация қилишни тугатишни ва социализм ғалабасини эълон қилди.

МЕҲНАТГА КОММУНИСТИК МУНОСАБАТДА БЎЛИШ УЧУН ҲАРАКАТ — СССРда меҳнаткашлар *социалистик мусобақасининг* энг оммавий формаларидан бири. Унинг қатнашчиларининг девизи — коммунистчасига ўқиш, ишлаш ва яшашдир. Бу ҳаракат КПСС XXI съезди шарафига социалистик мусобақа бораётганда 1958 йилда вужудга келди. 1979 йилда бу мусобақада 66 миллионга яқин киши иштирок этди. Меҳнатга коммунистик муносабатда бўлиш учун мусобақа қатнашчиларининг мажбуриятлари ва шартномаларига меҳнат унумдорлигини ўстириш, ишлаб чиқаришнинг сифати ва самарадорлигини ошириш учун курашдан ташқари социал-сиёсий ва ахлоқий-психологик кўрсаткичлар — профессионал маҳоратини ва маданий-техника даражасини ошириш, ижтимоий-сиёсий фаолиятда қатнашиш, коммунистик ахлоқ нормаларига риоя қилиш ҳам киритилади. Бу ҳаракатнинг кучи шундаки, унда сиёсий ва меҳнат тарбияси чамбарчас боғланиб кетган. У ишга коммунистик, ижодий ёндашишни шакллантиришга кўмаклашади, олга томон узлуксиз ҳаракат қилишга чорлайди, жамият учун ўз фаолиятининг аҳамиятини яхши англаб олишга кўмаклашади. М. к. м. б. у. ҳ. *илмий-техника революциясининг* ютуқларини социалистик тузумнинг афзалликлари билан қўшишнинг муҳим воситаси бўлиб қолди.

МЕҲНАТ УНУМДОРЛИГИ — меҳнатга қилган сарфнинг унумлилиги, самарадорлиги; вақт бирлигида маҳсулот ишлаб чиқариш. М. у. ни ошириш меҳнатни тежашни, маҳсулот бирлиги ишлаб чиқариш учун сарфланадиган меҳнатни қисқартиришни билдиради. М. у. ни ошириш — ижтимоий тараққиётнинг дастлабки шартидир. Қуйидагилар М. у. ни оширишнинг муҳим факторларидир: фан-техника тараққиёти; асбоб-ускунадан, хом ашёдан, материаллардан самарали фойдаланиш; иш кучини рационал қўлланиш, ишловчиларнинг малакасини ошириш, меҳнатни ва ишлаб чиқаришни ташкил этишни яхшилаш; ихтисослаштириш ва кооперациялашни чуқурлаштириш; табиий шароитлардан рационал фойдаланиш.

Капиталистик жамиятда, гарчанд капиталистлар ўз фойдаларини кўлайтириш учун М. у. ни оширишга эришсалар-да, ортиқча ишлаб чиқариш, ишлаб чиқариш аппаратини иш билан тўла таъ-

мин этмаслик ва ҳ. к. оқибатида рўй берадиган кризислар М. у. нинг оғишмай ўсиб боришини тўхтатиб туради. Капиталистик мамлакатларда М. у. нинг ўсиши меҳнатни ҳаддан ташқари интенсифлаштириш билан боради, *эксплуатацияни* кучайтиришга, *ишсизликнинг* кўпайишига, меҳнат билан капитал ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашишига олиб келади. Фақат социализм шароитидагина М. у. нинг узлуксиз ўсиши таъминланади. В. И. Ленин бундай деб ёзган эди: «Социализм янги хийла юқори меҳнат унумини яратадиган, капитализм батамом енгилиши мумкин ва албатта батамом енгилади...

Коммунизм кўнгилли, онгли, уюшган, янги техникадан фойдаланадиган ишчиларнинг капитализмдагига қараганда юқори меҳнат унумдорлигидир». Социализм шароитида М. у. ни ўстириш — ишлаб чиқаришни янада ривожлантириш ва халқ фаровонлигини юксалтиришнинг ҳал қилувчи шартидир. КПСС XXV съездида, социалистиксодий вазифаларни ҳал қилиш учун «меҳнат унумдорлигини тез ўстириш, бутун ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини кескин оширишдан» бошқа йўл йўқ, деб таъкидлаб ўтилди.

МЕШЧАНЛИҚ (мешчан)—1) революциягача бўлган Россияда шаҳар майда буржуазияси табақаси, «шаҳар обивателларининг қуйи разряди». 2) (*Кўч.*) шахсий ва ижтимоий билим доираси чеklangанлик билан, сиёсатга бепарқ қарashi билан, диди пастлиги билан характерланадиган фикр юритиш ва хулқ-атвор образи. М. идеали — «хотиржам» яшаш, майда хусусий мулкчилик манфаатларини қондириш. Хулқ-атворига худбинлик, индивидуализм (шахсият-парастлик), сиёсатга лоқайдлик, ғоясизлик, майда шахсий манфаатларини кўзлаш хос бўлган кишилар мешчан деб аталади.

МИЗАНТРОПИЯ (грек. *misanthropos* — одамёвлик, одамларни ёмон кўрувчи)— кишиларнинг фақат ёмон томонларини кўришга мойиллик, уларни ҳуш кўрмаслик, одам ёқтирмаслик.

МИЛИТАРИЗМ (лат. *militarus*дан — ҳарбий)— империалистик давлатларнинг ҳукмрон доиралари томонидан босқинчилик урушларига тайёрланиш, миллий-озодлик ҳаракатига қарши курашни, шунингдек мамлакат ичида меҳнаткашларнинг синфий чиқишларини бостириш учун олиб борилётган ҳарбий қудратни оширишдан ва ҳарбий тайёргарликни активлаштиришдан иборат реакцион сиёсат. М. га тўхтовсиз қуролланиш пойғаси, монополияларнинг манфаатлари йўлида ҳарбий харажатларни кўпайтириб юбориш, агрессив ҳарбий-сиёсий блоклар тузиш, давлат экономикаси ва сиёсатида *ҳарбий-саноат комплекси* таъсирини кучайтириш, шовинистик пропагандани авж олдириш хосдир. *Антикоммунизм* сиёсати ҳозирги М. нинг «ғоявий базаси» дир. Капиталистик мамлакатлар экономикасини милитаризациялаш социал эҳтиёжлар учун қилинади-

ган сарфларнинг кескин қисқариб кетишига, солиқларнинг, инфляциянинг ўсишига, меҳнаткашлар моддий аҳволининг ёмонлашишига олиб келадик, бу капитализмга хос бўлган барча иқтисодий, социал ва сиёсий зиддиятларни янада кескинлаштириб юборади.

СССР ва социалистик ҳамдўстликдаги бошқа мамлакатлар М. га қарши кескин чиқмоқдалар, халқаро кескинликни юмшатишни чуқурлаштиришга, қуролланиш пойгасини чеклаб қўйиш бўйича таъсирчан тadbирлар қабул қилишга изчиллик билан эришмоқдалар. Жаҳон жамоатчилигининг кенг доиралари бу позицияни тўла-тўқис қўллаб-қувватламоқдалар.

МИЛИЦИЯ (лат. militia — қўшин) — СССРда ва қатор социалистик мамлакатларда давлат маъмурий ижро этувчи орган бўлиб, унинг вазифаси жамоат тартибини сақлашдан, социалистик мулкни, гражданларнинг, корхоналарнинг, ташкилотларнинг ва муассасаларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини жинояткорона тажовузлардан ва б. жамиятга қарши ҳаракатлардан ҳимоя қилишдир.

МИЛЛАТ (лат. patio — қабила, халқ) — кишиларнинг тарихий бирлиги бўлиб, бу бирлик уларнинг иқтисодий ҳаётининг, тилининг, территорияси ва миллий характерининг барқарор умумийлиги билан характерланади, унинг маданиятининг ва турмушининг ўзига хослигида намоён бўлади. Ижтимоий-тарихий ҳодиса сифатида М. феодадал тарқоқлик тугатилаётган ва капиталистик муносабатлар ривожланаётган даврда вужудга келди. Бунда мамлакатнинг айрим областлари ўртасида иқтисодий алоқалар мустаҳкамланади, умуммиллий бозор ташкил топади. М. консолидациясида давлат муҳим роль ўйнайди. Капитализмга хос бўлган синфий антагонизмлар буржуа жамиятидаги М. га ва миллий муносабатларга ҳам характерлидир (қ. *Миллатчилик*). Миллатлар орасидаги душманлик, миллий низолар ва конфликтлар — капитализмнинг муқаррар йўлдошларидир.

Капитализм тугатилиши билан М. қиёфаси тубдан ўзгаради, улар янги, социалистик М. га айланадилар. Ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулкчиликка ва ана шунга мос келадиган сиёсий тузумга асосланган социалистик М. лар учун уларни ташкил қиладиган еинфлар ва социал гуруҳлар учун мустаҳкам дўстона иттифоқ ва маънавий-сиёсий бирлик, турмушининг барча жабҳаларида тенг ҳуқуқлилик, интернационал бирдамлик, ишчилар синфининг етакчи роли, марксча-ленинча идеологиянинг танҳо ҳукмронлиги характерлидир. Социализм шароитида социалистик интернационализм принциплари асосида қардошларча ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам жараёнида М. равнақ топади ва улар ўзаро бир-бирини бойнатади, уларнинг ўзаро яқинлашиш процесси аста-секин ривожланиб

боради. Кишиларнинг янги тарихий бирлиги — совет халқининг ташкил топиши ривожланган социалистик жамиятда социалистик М.нинг яқинлашиши ва жипслашишининг, уларнинг юридик ва ҳақиқий тенглигининг ёрқин намоён бўлиши бўлди. «Миллатлар орасидаги муносабатларда душманлик ва ишончсизликни дўстлик ва ўзаро ҳурмат олди. Асрлар давомида миллий эгоизм психологияси ёйилган жойда интернационализм мустаҳкам қарор топди», — деб қайд этганди Л. И. Брежнев Улуғ Октябрнинг 60 йиллиги тўғрисида қилган докладада. Етук социализм ва коммунизм қурилиши шароитида турмушнинг барча соҳасида ҳар бир М. эришган энг катта ютуқ умумий бойлик бўлиб қолади. М.нинг маданиятида, турмуш тарзида ва маънавий қиёфасида умумий интернационал белгилар тўплана боради. Бироқ миллий тафовутларнинг йўқ бўлиб кетиши синфий тафовутларнинг йўқолиб кетишига қараганда анча узоқ процесс, ва М.нинг қўшилиб кетишига фақат коммунизм бутун дунёда тўла ғалаба қозонгандагина эришиш мумкин.

МИЛЛАТЛАР ЛИГАСИ — биринчи ва иккинчи жаҳон урушлари (1919—39) ўртасидаги даврда мавжуд бўлган халқаро ташкилот. Уставга мувофиқ М. л.нинг мақсади халқлар ўртасида ҳамкорликни ривожлантириш ва уларнинг тинчлигини ва хавфсизлигини гарантиялашдан иборат эди. Амалда эса М. л. империалистик давлатлар, биринчи навбатда Буюк Британия ва Франция сиёсатининг қуроли эди. СССР беш йил (1934—39) давомида М. л. да қатнашди, тинчлик ишлари қатъий ҳимоя қилди ва фашист агрессияси олдида коллектив хавфсизлик системасини тузишни изчил ёқлаб чиқди. 1939 йил декабрида СССР М. л. дан чиққандан кейин унинг фаолияти, аслида, тўхтади. М. л. махсус қақирилган Ассамблеянинг қарори билан 1946 йил декабрида расман тарқатиб юборилди.

МИЛЛАТЧИЛИК — миллатлар ўртасидаги муносабатлар тўғрисидаги масала бўйича буржуа идеологияси, сиёсати ва психологияси. М. учун бир — «олий», табиатнинг ўзи «танлаб олган» миллатнинг бошқа — «паст», «тўлақонли бўлмаган» миллатдан устунлик идеяси характерлидир. М. пайдо бўлиши капитализмнинг туғилиши ва ривожланиши билан боғлиқ. Капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари, ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчилик М.нинг иқтисодий асосидир, миллий антагонизмларнинг, бир миллатнинг иккинчи миллат устидан ҳукмронлиги ва зулмининг манбаи бўлиб хизмат қилади. В. И. Ленин буржуа М.нинг пролетар интернационализмига мurosасиз қарама-қаршилигини таъкидлар экан, шу билан бирга М.ка баҳо беришга конкрет-тарихий ёндашишни талаб қилди. Феодализмга қарши кураш, миллий консолидация ва миллий давлатларни тузиш учун кураш даврида ёш кучайиб бораётган буржуазиянинг М.нисбатан прогрессив роль ўйнади. Би-

роқ ўз ҳукмронлигини ўрнатиб олгандан кейин буржуазия, ўз интилишларини умуммиллат манфаатлари қилиб кўрсатиб, М. дан бошқа халқларни асоратга солиш, пролетариатнинг синфий онгини ўтмаслаштириш, уни сиёсий курашдан чалғитиш, революцион ҳаракатнинг интернационал бирлигини қўпориш қуроли сифатида фойдалана бошлади. Шафқатсиз миллий-мустамлака зулми ва эксплуатациянинг идеологияси ва сиёсати бўлган монополистик буржуазиянинг М. империализм даврида айниқса реакциян характер касб этади. Шу билан бир вақтда мустамлака ва қарам мамлакатлар халқларининг миллий-озодлик курашида эзилган миллатларнинг М. империализмга қарши қаратилган прогрессив умумдемократик элементларга эга бўлади. Бироқ эзилган миллатларнинг миллатчилигида унинг реакциян эксплуататор юқори табақаларининг идеологияси ва манфаатларини ифодаловчи бошқа томонлари ҳам бор.

Социалистик жамиятда М. социал-иқтисодий базага эга эмас. Марксни-ленинчи партиялар М. нинг айрим кўринишларига қарши *меҳнаткашларни коммунистик тарбиялаш* процессида мунтазам кураш олиб бормоқдалар.

МИЛЛИЙ АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ (МАХ)— Куба ахборот агентлиги. 1974 йилда тузилган. Кубанинг матбуоти, радио ва телевидениесини ахборот билан таъминлайди. Маркази — Гава-нада.

МИЛЛИЙ БОЙЛИК — жамият муайян санада эга бўлган моддий неъматлар йиғиндиси. Ишлаб чиқариш усулига қараб у бутун жамият ёки айрим синфлар, гуруҳлар, шахслар қўлида бўлади. М. б. ка меҳнат процессида яратилган ва ишлаб чиқариш ва ношлаб чиқариш учун мўлжалланган (шу жумладан шахсий истеъмол буюмлари ҳам) моддий неъматлар, шунингдек хўжалик оборотига киритилган табиий ресурслар киради. Ишлаб чиқариш процессига ҳали жалб қилинмаган табиий ресурслар потенциал М. б. сифатида мавжуд бўлади. Социалистик жамиятда М. б. нинг асосий қисми бутун халқ қўлида, капитализм шароитида — буржуазиянинг эксплуататор синфлари қўлида бўлади.

МИЛЛИЙ ДАРОМАД — мамлакатнинг маълум давр ичида (мас., бир йил ичида) янгидан ҳосил қилинган қиймати; ана шу даврда ишлаб чиқилган *умумий ижтимоий маҳсулот* қиймати билан уни ишлаб чиқариш учун сарфланган хом ашё, ёқилғи, ёрдамчи материаллар ва ишлаб чиқариш биносининг эскириши ўртасидаги қийматнинг фарқини ташкил этади. Ўзининг натурал моддий формаси бўйича ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмларидан иборат. М. д.— давлат ресурсларининг реал ўсишидир; бу ўсишга қараб мамлакат тараққиётининг суръатлари тўғрисида фикр юрити-

лади. Капитализм шароитида М. д. асосий қисмини эксплуататор синфлар ўзлаштириб олади. Социализм шароитида М. д. меҳнат-кашларга тегишли бўлади ва уларнинг манфаатларига мувофиқ тақсимланади. СССРнинг М. д. 1913 йилга нисбатан 1979 йилда 73 баравар ўсди. М. д. иккита таркибий қисмга — *истеъмол фонди ва жамғарма фондига* ажратилади, ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш, уни интенсифлаштириш, меҳнат унумдорлигини ўстириш ривожланган социализм шароитида М. д. ни оширишнинг асосий воситасидир.

МИЛЛИЙ ИФТИХОР — ўз ватанига ва халқига муҳаббатнинг ватанпарварлик ҳисси. В. И. Ленин 1914 йилдаёқ ёзган эдики, онгли рус пролетарларига М. и. ёт эмас, улар ўз халқининг буюк революцион анъаналари билан, крепостнойлик ва чоризмга қарши озодлик курашининг қахрамонлари билан, рус пролетариати қудратли революцион партия тузганлиги билан фахрландилар. В. И. Ленин М. и. ни бундай тушунишни ҳукмрон эксплуататор синфлар тарғиб қилаётган *миллатчилик* ва *шовинизмга* қарши қўйди. *Ривожланган социализм* шароитида совет кишининг анча кенг умуммиллий, умумсовет ифтихор ҳиссиётлари вужудга келади. «...қайси миллатга ёки тилга мансуб бўлишларидан қатъи назар,— деб қайд этди Л. И. Брежнев,— барча совет кишилари — ўзларининг улуғ Ватанлари билан — нисоният тарихида янги даврни бошлаб берган Ватан билан фахрландилар, коммунистлар етакчилигида янги, чинакам адолатли ва эркин жамият қурган, кўп халқларнинг бузилмас қардошлик иттифоқини вужудга келтирган миллионларнинг фидокорона меҳнати билан фахрландилар».

МИЛЛИЙ-ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ — ҳозирги замондаги учта асосий революцион кучлардан бири.

Империализм мустамлакачилик системасининг кризисини бошлаб берган Улуғ Октябрь социалистик революцияси М.-о. ҳ. ривожланиши учун ҳал қилувчи роль ўйнади. СССРда *социализм* галабаси, иккинчи жаҳон урушида герман фашизмининг ва япон милитаризмининг тор-мор қилиниши, *жаҳон социалистик системасининг* ташкил топиши, капиталистик мамлакатларда революцион ишчилар ҳаракатининг ўсиши М.-о. ҳ. янада юксалиши учун қудратли стимул бўлди. Мазлум халқларнинг кураши мисли кўрилмаган кўлам олди ва мустамлакачиликнинг инқирозига олиб келди. Собىқ мустамлака ва ярим мустамлакалар территориясида урушдан кейинги даврда 90 га яқин ёш суверен давлатлар вужудга келди.

М.-о. ҳ. антиимпериалистик йўналишга эга. Шу билан бир вақтда кўпчилик мамлакатларда бу ҳаракат империализм томонидан қўллаб-қувватланаётган феодал, айрим ҳолларда эса феодализмга-ча бўлган муносабатларга ҳам қарши қаратилган. Миллий-озодлик

революциялари собиқ мустамлака ва қарам мамлакатларни сиёсий жиҳатдангина эмас, балки иқтисодий жиҳатдан ҳам озод қилишни ўзининг мақсади қилиб қўймоқда. Чунки сиёсий мустақилликка эришиш бу мамлакатларни империалистик эксплуатациядан, чет эл монополияларининг уларнинг иқтисодий ҳаётини контроль қилишидан ҳам озод этмайди. Халқаро миқёсда кучлар нисбати тинчлик, демократия ва социализм фойдасига ўзгараётган ҳозирги босқичда миллий-озодлик революциялари умумдемократик характердаги ва-зифаларни ҳал қилиш билан бирга социалистик қайта ўзгартишларга ўтиш учун шарт-шароит яратишга олиб келиши ҳам мумкин. Эндликда революцион-демократик кучлар бошчилик қилаётган озодликка эришган қатор давлатлар социалистик ориентация курсини олиб, нокапиталистик тараққиёт йўлидан бормоқдалар.

Империализмнинг озодликка эришган мамлакатларни турлитуман формалар ва усуллар ёрдамида ўз контроли остида ушлаб туришга (қ. *Неоколониализм*) жон-жаҳди билан уриниши собиқ мустамлака ва қарам мамлакатлар томонидан кескин қаршиликка учрамоқда. Озодликка эришган мамлакатлар ўзларининг табиий бойликлари устидан суверенитетни тиклашга, иқтисодий мустақилликка эришишга ҳаракат қилмоқдалар, капиталистик дунё билан ўзларининг иқтисодий алоқаларини тубдан қайта қуриш учун астойдил чиқмоқдалар, бу муносабатларни тенгҳуқуқлилик ва ўзаро манфаатдорлик руҳида қайта қараб чиқишга эришмоқдалар.

Совет Иттифоқи ва социалистик ҳамдўстликдаги бошқа мамлакатлар озодликка эришган мамлакатларни ўзларининг қонуний интилишларини амалга ошириш учун, империалистик эксплуатациядан тўла халос бўлиш учун, ўз тақдирлари тўғрисида ўзлари ўйлашлари учун курашда ҳар томонлама қўллаб-қувватламоқдалар.

Ҳозирги замондаги М.-о. ҳ. жаҳон революцион процессининг таркибий қисми сифатида чиқмоқда, у империализмга кескин қарши қаратилган ва объектив равишда ҳозирги замондаги революцион кучларнинг — халқаро пролетариат ва жаҳон социализмининг иттифоқчисидир.

МИЛЛИЙ ХАВФСИЗЛИК КЕНГАШИ — ташқи ва ҳарбий сиёсат масалалари бўйича АҚШ президенти ҳузуридаги асосий маслаҳат органи.

МИССИЯ (лат. missio — жўнатиш, топшириқ)—1) давлатнинг халқаро учрашувлар ва конференциялардаги делегацияси. 2) Элчи ёки ишончли вакил бошчилик қиладиган дипломатик вакиллик. 3) Бошқа давлатга махсус топшириқ билан юбориладиган бир гуруҳ кишилар (мас., иқтисодий М.). 4) Миссионерлик диний ташки-

лот. 5) Бирон кишининг истеъдоди, бурчи (мас., ишчилар синфининг тарихий М.).

МИСТИФИКАЦИЯ (грек. *mýstes* — бағишланган, сиру-асропларни билувчи ва лат. *facere* — қилиш) — атайин алдаш, бирор кишини алдаш, хато фикрга солиш.

МИФ (грек. *mýthos* — сўз, эртак) — 1) нақл, ривоят бўлиб, унда табиат, ижтимоий ҳаётдаги ва маданиятдаги ҳодисалар халқ фантазияси вужудга келтирган жонлантирилган образлар воситасида тасаввур қилинади ва тушунтирилади. 2) (*Кўч.*) уйдирма, фантастик, ҳақиқатга тўғри келмайдиган, афсонавий бир нарса. 3) Ҳозирги сиёсий лексикада реал ижтимоий процесслар тўғрисида сунъий равишда сохта тасаввур тугдиришни билдиради.

МОБИЛИЗАЦИЯ (лат. *mobilis*дан — ҳаракатчан) — 1) давлат қуроли кучларини тинчлик ҳолатидан ҳарбий ҳолатга кўчириш, армия ва ҳарбий-денгиз флотидан запасда турувчи ҳарбий мажбуриятли граждaнларни ҳақиқий ҳарбий хизматга қақриш. 2) Давлат қуроли кучларининг эҳтиёжларига энг яхши хизмат қилиш мақсадида саноатни, транспорт ва экономиканинг бошқа тармоқларини ҳарбий ҳолатга кўчириш. 3) Кенг маънода — бирон муҳим вазифани ҳал қилиш, оммавий кампания ўтказиш ва ҳ. к. учун кучларни, воситаларни, ресурсларни, ички резервларни жалб этиш ва актив ҳолатга келтириш.

МОДЕРНИЗАЦИЯ (модернизациялаш) (фр. *modern*дан — замонавий) — янги, ҳозирги замон талабларига мувофиқлаштириб янгилаш, ўзгартириш (мас., машинани М., ишлаб чиқариш технологиясини М.).

МОДУС (лат. *modus* — ўлчов, тур, образ) — бирор нарсаинг нормаси, мас., ҳокимият органларига, съездларга ва ҳ. к. сайловлар вақтида вакиллик М. *Modus vivendi* (айнан турмуш тарзи) — икки томон учун ҳам маъқул (одатда вақтинча бўлган) шартномалар тузиш мумкин бўлган шартлар. Дипломатия тилида бу термин томонлар ўртасидаги, ҳеч бўлмаганда вақтинча бўлса-да, нормал муносабатни сақлаб туриш имкониятини берадиган қисқа муддатли битимларга нисбатан ишлатилади.

МОЛИЯ ОЛИГАРХИЯСИ — қ. *Олигархия*.

МОЛИЯ КАПИТАЛИ — саноат ва банк монополиясининг қўшилиши натижасида вужудга келадиган капитал. Унинг вужудга келиши — империализмнинг асосий белгиларидан биридир. «Ишлаб чиқариш концентратияси; бундан ўсиб чиқадиган монополиялар; банкларнинг саноат билан қўшилиб ёхуд улашиб кетиши — молия капиталининг вужудга келиш тарихи ва молия капитали деган тушунчанинг мазмуни шу» (В. И. Ленин). Империализм даврида саноат, банк ва б. монополиялар М. к. амал қилишининг фақат тур-

ли формаларидир. М. к. жамоат бойлигининг жуда катта массасини энг катта монополияларнинг кичик бир гуруҳи — молия олигархияси қўлида тўллашга имкон беради. Капиталистик мамлакатлар экономикасида танҳо ҳукмрон бўлиб, молия олигархияси буржуа давлатини ўзига бўйсундиради, унинг сиёсатини ўз манфаатларини кўзлаб йўналтиради. Ҳарбий бизнес билан шуғулланувчи М. к. тинчлик иши учун айниқса хавфлидир. Қурол ишлаб чиқаришдан ва уни сотишдан жуда катта (200 дан 2000% гача) даромад олиб, *ҳарбий-саноат комплексининг* вакиллари баъзида нфвогарлик билан низоли вазиятлар вужудга келтириб, халқро кескинликни юмшатишга қарши, қуролланиш пойгасини кучайтириш учун актив чиқмоқдалар. М. к. нинг ривожланиши жамиятнинг социал поляризациясини кучайтирмоқда, монополистик буржуазия билан ишчилар синфи бошчилигидаги меҳнаткашлар оммаси ўртасидаги зиддиятни кучайтирмоқда.

МОНАРХИЗМ — реакцион сиёсий йўналиш, монархия тузуми тарафдорларининг қарашлари системаси (қ. *Монархия*).

МОНАРХИЯ (грек. monarchia — якка ҳокимлик) — эксплуататорлик давлатларида идора қилиш формаси бўлиб, унда олий давлат ҳокимияти (тўла ёки қисман) давлатнинг танҳо бошлиғи — меросхўр монарх қўлида бўлади. Қулдорлик ва феодал давлатларда М. чекланмаган деспотия (истибдод) бўлган. Ҳозирги замон буржуа давлатларида монарх ҳокимияти конституция билан чеклаб қўйилган; қонун чиқариш вазифалари парламентга, ижро этиш — ҳукуматга берилган, яъни монарх «подшолик қилади, бироқ бошқармайди», мас., Буюк Британияда (Буюк Британия ва Шимолий Ирландия Бирлашган қироллиги), Швецияда (Швеция қироллиги).

МОНГОЛИЯ ТЕЛЕГРАФ АГЕНТЛИГИ (МОНЦАМЕ) — МХР-нинг ҳукумат ахборот агентлиги. 1957 йилда тузилган. Мамлакат ичкарисида ички ва халқро воқеаларга оид ахборот тарқатади. «Монголия янгиликлари» номли газета нашр қилади. Улан-Баторда жойлашган.

МОНИЗМ (грек. monosдан — битта) — фалсафий қараш бўлиб, унга кўра дунё битта асосга эга. Материалистлар уни модда деб, идеалистлар гоё ёки руҳ деб биладилар. М. материя ва руҳни дунёнинг тенг ҳуқуқан асослари деб билувчи дуализмга, борлиқни кўп асосларга эга деб тасдиқловчи плюрализмга зиддир. Марксча философия изчил монистикдир. У дунёга *диалектик материализм* позициясидан қарайди.

МОНОКУЛЬТУРА (грек. monosдан — битта ва лат. cultura — экмoқ) — де ҳ қ о н ч и л и к д а — хўжаликда экиладиган ягона

экин. Монокультурная (монотоварная) специализация — мамлакат хўжалигининг битта, одатда, асосан экспорт қилинадиган, хом ашё товари етиштиришга бир ёқлама ихтисослашиши. Мустамлакачилар томонидан собиқ мустамлака ва қарам мамлакатларга мажбуран қабул қилдирилган. У мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларининг ўсишини, унинг меҳнат ресурсларидан рационал фойдаланишни орқага суради. Бундай мамлакат экономикаси етиштириладиган товарга жаҳон бозоридаги конъюнктурага қарам бўлиб қолади. М. шароитида бундай мамлакатларни империалистик монополиялар томонидан эксплуатация қилиш учун шароит яратилади, давлатнинг иқтисодий ва сиёсий мустақиллиги камситилади. *Ривожланаётган мамлакатлар* ҳозирги вақтда битта экинни етиштиришга ихтисослаштириш тугатишга ва экономикани комплекс ривожлантиришга шароит яратиш учун куч-ғайрат сарфламоқдалар.

МОНОПОЛИСТИК КАПИТАЛИЗМ — қ. *Империализм*.

МОНОПОЛИЯ. (грек. *μόνος*дан — битта ва *πόλεος* — сотаман) — 1) бирор нарсага, мас., бирор нарса ишлаб чиқаришга, муайян товарлар билан савдо қилишга, ташқи савдога (қ. *Ташқи савдо монополияси*) бўлган фавқуллода ҳуқуқ. 2) Капиталистик М. (картеллар, консорциумлар, концернлар, синдикатлар, трестлар ва ҳ. қ.) — капиталистларнинг ишлаб чиқариш ва капитални юқори даражада концентрациялаш асосида вужудга келадиган иттифоқлари, битимлари ёки уюшмалари. Монополияларнинг ҳукмронлигини ўрнатиш — *империализмнинг* биринчи белгисидир.

Капиталистик экономиканинг барча тармоқларида (саноатда, савдода, транспортда, банк ишларида) ташкил топган йирик М.лар бир ёки бир неча тармоқлар маҳсулотининг кўп қисмини етиштириш ва сотишни, саноат ва савдонинг маблағ билан таъминлашни ўз қўлларида тўплаган. *Халқаро М.* лар вужудга келмоқда ва кенг ёйилмоқда. М. нинг ҳукмронлиги монопол устама фойда олишда иқтисодий жиҳатдан амалга оширилади. Ҳарбий бизнес билан алоқада бўлган капиталистик М. лар қуролланиш пойгасида бойимоқдалар, давлатни реакцион ички ва агрессив ташқи сиёсат юргизишга итармоқдалар (қ. *Ҳарбий-саноат комплекси*). Капиталистик М. лар, одатда, тинчлик ва социал тараққиёт манфаатларига душман бўлган сиёсатни қўллаб-қувватлайдилар.

МОНЦАМЕ — қ. *Монголия телеграф агентлиги*.

МОРАТОРИЙ (лат. *moratorius*дан — ушлаб турувчи) — ички ёки ташқи мажбуриятларнинг бажарилишини узайтириш. М. муайян муддатга ёки алоҳида ҳолатлар (уруш, табиий офат) амал қилган давр учун ўрнатилади. М. мажбуриятларнинг барча турларига ёйилувчи (бош М.) умумий ёки муайян турдаги мажбуриятларгаги-

на тааллуқли, қисман (махсус М.) бўлиши мумкин. Банк М.—М. турларидан бири бўлиб бунда кредит берадиган муассасалар ҳукуматнинг буйруғи билан маълум вақтга ёпиб қўйилади. Мас., америка долларининг 1971—73 йиллардаги девальвацияси вақтида Ғарбий Европадаги асосий валюта бозорлари бир неча марта ёпиб қўйилди. Ядро портловлари М. си М. нинг асосий туридир. Ядро уруши хавфини камайтириш муҳимлигини назарда тутиб, Совет Иттифоқи 1977 йилда ядро қуролини синашнинг барча турларини маълум муддатга тақиқлаб қўйиш билан бир қаторда ядро қуролини тинчлик мақсадларида портлатишга М. эълон қилиш тўғрисидаги таклиф билан барча мамлакатларга мурожаат қилди.

МОТ — қ. *Халқаро меҳнат ташкилоти.*

МТИ — қ. *Венгрия телеграф агентлиги.*

МУАЙЯН МАҚСАДЛАРГА МЎЛЖАЛЛАНГАН УЗОҚ МУДАТЛИ ПРОГРАММАЛАР— УИЕК аъзолари бўлган мамлакатларнинг экономиканинг энг муҳим тармоқларида ҳамкорлик қилишнинг келишиб олинган ва узоқ даврга мўлжалланган стратегик йўналишлари. Шу программаларнинг мақсади— энергияга, ёқилғига, хом ашёнинг асосий турларига тез ўсиб бораётган эҳтиёжларни биргаликда куч-ғайрат сарфлаб таъминлашдан, озиқ-овқатларга ва халқ истеъмол қиладиган саноат молларига бўлган талабни тўла-роқ қондиришдан, машинасозликни ривожлантириш даражасини юксалтиришдан, транспортни тез ривожлантиришдан иборат. УИЕКнинг XXIX сессияси (1975) ёқилғи-энергетика ва хом ашё тармоқларида, машинасозликда, озиқ-овқатнинг асосий турларини ишлаб чиқаришда, халқ истеъмол қиладиган саноат товарларини ишлаб чиқаришда, шунингдек транспорт алоқаларини ривожлантиришда 10—15 йилга мўлжалланган М. м. м. у. м. п. ишлаб чиқиш тўғрисида қарор қабул қилди. УИЕКнинг XXXII (1978) ва XXXIII (1979) сессияларида М. м. м. у. м. п. нинг бутун комплекси маъқулланди. Уларни амалга ошириш ишлари бошланди. Эндиликда М. м. м. у. м. п. билан боғлаб туриб, СССРда УИЕК аъзолари бўлган Европадаги мамлакатларда ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва кооперациялашнинг 1981—1990 йилларга мўлжалланган икки томонлама программаси ишлаб чиқилди.

МУВАҚҚАТ ҲУКУМАТ Россияда — давлат ҳокимиятининг марказий органи бўлиб, уни 1917 йилдаги Февраль буржуа-демократик революциясидан кейин буржуазия билан помешчиклар эсер-меньшевик лидерларнинг иштирокида тузган. Ўзи мавжуд бўлган 1917 йил 15. III дан 7.XI гача давр нчида М. ҳ. ўз составини қайта-қайта ўзгартирган бўлса-да, бироқ унинг синфий буржуа-помешчиклик моҳияти ўзгармай қолаверди. Большевиклар империалистик урушни

давом эттиришдан, буржуазия ва помешчикларга қарши чиққан ишчи ва деҳқонларни бостиришдан иборат халққа қарши сиёсат олиб борган М. ҳ. нинг контрреволюцион фаолиятини изчил фойда қилдилар. М. ҳ. *Улуғ Октябрь социалистик революцияси томонидан афдариб ташланди.*

МУЛК — ишлаб чиқариш муносибатларининг асоси бўлиб, ишлаб чиқариш воситаларининг тарихан муайян формасини ифода этади. У ишлаб чиқаришни, тақсимотни, алмашув ва истеъмолни ўз ичига олади. М. нинг мазмуни ва формасини *ишлаб чиқариш усуллари* белгилайди ва меҳнат тақсимотининг ривожланишида муайян босқични ташкил этади. М. нинг иккита асосий формаси: ижтимоий ва хусусий формаси мавжуд. Хусусий М. билан жамиятнинг антагонистик синфларга бўлиниши алоқадор, хусусий М. қулдорлик тузумида, феодализм ва капитализмда ҳукмронлик қилади. Социалистик революция натижасида хусусий М. тугатилади ва ижтимоий социалистик мулк қарор топади. Синфлар ўртасидаги тафовут ана шу мулк асосида аста-секин тугаб боради.

Ишлаб чиқариш воситаларининг давлат (умумхалқ) ва колхоз-кооператив М. формасидаги социалистик М. СССР иқтисодий системасининг негизидир. Қасаба союз ва жамоат ташкилотларининг ўз уставларидаги вазифаларини амалга оширишлари учун зарур бўлган мол-мулки ҳам социалистик М. дир (шунингдек қ. *Социалистик мулк*).

МУНИЦИПАЛИЗАЦИЯ (лат. municipalisдан — шаҳар бошқармасига оид)— хусусий мулк бўлган мулкни маҳаллий ҳокимият органларининг ихтиёрига ўтказиш йўли билан давлат мулкига текинга айлантириш. Мас., 1918 йилдан 1921 йилгача Совет давлати томонидан М. ўтказилди ва бу асосан капиталистик типдаги катта-катта уйларга, шаҳар хўжалиги корхоналарига, хусусий мактаб, даволаш муассасаларига ва ҳ. к. оид бўлган эди.

МУНИЦИПАЛИТЕТ (нем. Municipalität, лат. municipiumдан — ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқига эга шаҳар)— буржуа давлатларда маҳаллий ўз-ўзини бошқаришнинг сайлаб қўйиладиган органи, кўпинча марказдан тайинланадиган амалдор томонидан контроль қилиб турилади. Бу амалдор кенг ваколатга, ҳатто М. ҳарорини бекор қилиш ҳуқуқига ҳам эга бўлади. Қатор капиталистик мамлакатларда коммунистик ва ишчи партияларнинг таъсири ошганлиги натижасида прогрессив кучларнинг вакиллари М. да кўпчилиكنи эгаллаб олмоқдалар (мас., Италия, Франция, Финляндияда). Коммунистик партиялар маҳаллий ўз-ўзини идора қилиш органларида ишлашни ўз фаолиятининг муҳим соҳаси деб, омма орасида ишлаш, уларни актив сиёсий ҳаётга жалб этиш формаларидан бири, деб қарамоқдалар.

МУСТАМЛАКА (лат. *coloniadan* — манзилгоҳ) — 1) ажнабий давлат томонидан сиёсий ва иқтисодий мустақиллигидан мажбуран мажбур қилинган мамлакат ёки территория. *М. эксплуатация* ва жабр-зулм қилиш объекти, метрополиянинг экономикаси бир томонлама чўлтоқ ривожланган аграр-хом ашё қўшоғидир. Мустамлака системаси барбод бўлиши билан *М.* нинг сони кескин қисқариб кетди. Мустамлака ва қарам мамлакатлар (1978 йилнинг ўртасига келиб) ер шаригадаги қуруқликнинг 1,1% ни эгаллаган, унда 0,4% аҳоли яшар эди. 2) Илгари аҳоли яшамаган жойда бунёд этилган қишлоқ.

МУСТАМЛАКАЧИЛИК — капиталистик давлатларнинг босқинчилик, талончилик сиёсати бўлиб, бу сиёсат *империализм* даврида ўзининг сўнгги формаларига етди. 20-аср бошига келиб дунё йирик мустамлака давлатлари — Буюк Британия, Франция, Германия, АҚШ, Италия, Япония, Нидерландия, Испания, Португалия ва б. давлатлар ўртасида амалда тақсимлаб олинган эди. *Метрополиялар* тўла ҳуқуқли хўжайин бўлган *мустамлакалар* билан бир қаторда қолоқ, кам тараққий қилган мамлакатларнинг империалистик давлатлардан иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан қарамлигининг турли ярим мустамлака формалари ҳам мавжуд эди. Монополия уюшмалар ва уларнинг амридан чиқмайдиган империалистик ҳукуматлар мустамлака ва қарам мамлакатлардан хом ашё манбаи, мол сотадиган бозор, капитал маблағлар сарфлайдиган жой, шунингдек бундан кейинги *экспансия* учун ҳарбий плацдарм ва таянч пунктлари сифатида фойдаландилар. Мустамлака ерларни ва қарам мамлакатларни шафқатсиз эксплуатация қилиш империалистларга жуда катта фойда келтирди ва ҳозир ҳам келтирмоқда. Бўлиб олинган дунёни қайта бўлиш учун империалистлар ўртасидаги кураш 1914—18 йиллардаги биринчи жаҳон урушининг асосий сабаби бўлган эди. Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси таъсири остида мустамлака ва қарам мамлакатларда *миллий-озодлик ҳаракати* активлашиб кетди. *Иккинчи жаҳон урушидан* (1939—45) ва *жаҳон социалистик системаси* вужудга келгандан кейин империализмнинг мустамлакачилик системасининг барбод бўлиши, сўнгра унинг умумий инқирози бошланди. Империалистларнинг ашаддий қаршилиқ кўрсатишларига қарамай, мустамлака ва ярим мустамлака мамлакатларнинг кўпчилик қисми сиёсий мустақилликни қўлга киритдилар ва ҳозир ўзларининг мустақиллигини мустаҳкамлаш, иқтисодий мустақиллик учун кураш олиб бормоқдалар. Совет Иттифоқи, бошқа қардош социалистик мамлакатлар мустамлака ва қарам мамлакатларнинг миллий-озодлик ҳаракатларини ҳар томонлама қўллаб-қувватладилар ва қўллаб-қувватламоқдалар. 1960 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош Ассамблеяси

СССРнинг БМТ га киритган таклифига мувофиқ мустамлака мамлакатлар ва халқларга мустақиллик бериш тўғрисида Декларация қабул қилди. Мустамлака системаси барбод бўлаётган шароитда имперналистлар Осиё, Африка, Латин Америкасидаги *ривожланаётган мамлакатларда* ўзларининг иқтисодий ва сиёсий мавқеларини бошқа методлар билан ва б. формада сақлаб қолишга уринмоқдалар (қ. *Неоколониализм*).

МУСТАҲКОМ ТИНЧЛИК ЎРНАТУВЧИЛАРНИНГ ЖАҲОН АССАМБЛЕЯСИ — тинчлик тарафдорлари ҳаракати тарихидаги энг кенг ва ваколатли учрашувлардан бири. 1977 йил 6 майдан 11 майдан Варшавада бўлиб ўтди. Бу ассамблеяни *Жаҳон Тинчлик Кенгаши* чақирган. Унинг ишида 125 мамлакатнинг 1200 вакили ва 50 дан ортиқ халқаро ташкилотнинг вакиллари иштирок этди. Ассамблея қуролланиш пойгасини тўхтатиш ва қуролсизланиш, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик қилиш, Хельсинкидаги умумевропа кенгаши Якуловчи актининг оламшумул аҳамияти тинчлик тақдир учун муҳим бўлган масалаларни муҳокама қилди ва ҳ. к.

Пленар мажлисларда, комиссияларда, «думалоқ стол» атрофидаги конференцияларда, континентал учрашувлар ва форумларда 1 мингдан ошқроқ киши — жамоат арбоблари, кўп мамлакатлар парламентларининг депутатлари, қатор давлатлар ҳукуматларининг аъзолари сўзга чиқди. Ассамблея жаҳон халқларига қарата Мурожаат қабул қилди. Бу Мурожаат ҳозирги босқичдаги ҳаракат фаолиятининг кенг программасига эга бўлиб, унда: «Барча халқларга, ҳозирги ва келажак авлодларга тинчлик, озодлик, социал адолат ва тараққиёт» деган вазифалар аниқ баён қилиб берилган.

МУСУЛМОНЛИК — қ. *Ислом*.

МУҚОБИЛ ПЛАНЛАР — меҳнат коллективларининг ва ҳар бир ходимнинг ишлаб чиқаришининг ички резервларини қидириб топишда ва улардан анча тўла фойдаланишда актив иштирок этишининг муҳим формаларидан биттаси. М. п. корхоналарда, бирлашмаларда, ташкилотларда бевосита коллективлар ҳамда ходимлар томонидан ишлаб чиқилади ва планлаштириляётган йил учун белгиланган топшириқларга нисбатан анча юқори кўрсаткичларга эришини кўзда тутади. Қабул қилинадиган М. п. нинг асосий вазифаси планда белгиланган топшириқларни: «Яхшироқ ишлаш, самарадорлик ва сифатни ошириш» девизи остида ошириб бажаришдир. Белгиланган тартибга мувофиқ корхона (бирлашма) коллективлари томонидан ишлаб чиқиладиган М. п. юқори ташкилотлар томонидан қараб чиқилади ва тасдиқланади. Уларнинг кўрсаткичлари йиллик планларда алоҳида кўрсатилади. М. п. ни тайёрлаш ва реализация қилиш ишларини уйғунлаштиришда, шунингдек уларни бажариш устидан контролни амалга оширишда министрликлар

(идоралар) ва иттифоқдош республикалар Министрлар Совети катта роль ўйнайди. Бир йиллик М. п. билан бир қаторда беш йиллик М. п. ҳам ишлаб чиқилади. Иқтисодий рағбатлантириш системаси М. п. ишлаб чиқиш ва амалга оширишдан манфаатдорликни оширади.

Социалистик мусобақага яқун ясалаётганда корхоналар (бирлашмалар, ташкилотлар)нинг фаолиятига улар беш йиллик иданни ва тегишли йил учун М. п. ни қандай бажарганликларига қараб баҳо берилади.

М. п. ни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш муҳим умумдавлат аҳамиятига эга ва катта халқ хўжалик самараси олишга имкон беради.

МУХБИР — корреспондент (нем. Korrespondent, лат. correspon- deoдан — жавоб бериш, хабардор қилиш)—1) ёзишма иштирокчиси, хабар юборувчи. 2) Вақтли матбуотни, радио, телевидениени, шунингдек ахборот агентликларини ўзи истиқомат қилиб турган жойдаги хабарлар билан (доимо ёки вақт-вақти билан) таъминлаб турадиган ходим. Оммавий ахборот ва пропаганда воситалари катта мухбирлар тармоғига эга. Софкор — шахсий М., спецкор — махсус М., рабкор — ишчи М., селькор — қишлоқ М.

МЭР (фр. maire) — муниципалитет, баъзи мамлакатларда — муниципал идора бошлиғи.

МЭРИЯ (фр. mairie) — муниципалитет идораси, шунингдек у жойлашган бино.

Н

НАМОЙИШ — 1) бирор нарсани оммавий кўрсатиш (мас., кинофильмни Н. қилиш; санъат асарларини виставкада Н. қилиш (кўрсатиш) ва ҳ. к.). 2) Ижтимоий-сиёсий кайфиятни, талабларни, норозиликни, бирдамликни ифода этиш учун оммавий юриш (мас., байрам Н., ҳукуматга қарши Н., урушга қарши Н.). 3) Эътиборни жалб қилиш, қўллаб-қувватлаш ёки тазйиқ кўрсатиш мақсадида қилинган ҳаракат (мас., империалистик давлатларнинг бошқа давлат олдида ўз кучини Н. қилиш ва ана шу давлат ҳукмрон доираларига тазйиқ ўтказиш мақсадида ана шу давлатлар қирғоқларига ҳарбий кемалар юбориш практикаси).

НАРОДНИКЛИК — Россиядаги озодлик курашининг пролетар даврдан олдинги ризночн демократик *интеллигенциянинг* идеологияси ва ҳаракати (19-асрнинг 60—90-йиллари). Н. деҳқонларнинг антикрепостник, демократик орзу-истакларининг ўзига хос ифодаси бўлди. Революцион народниклар деҳқонлар кўзғолони воситасини самодержавиени ағдариб ташлаш ва капитализмни четлаб ўтиб, деҳқонлар жамоаси ёрдамида социализмга ўтиш тарафдори эдилар. Н. *утопик социализмни* майда товар ишлаб чиқарувчиларнинг реал эҳтиёжлари билан қарама-қарши қўшишдан иборат эди. Капитализм тараққиёти жараёнида, деҳқонлар қишлоқ буржуазиясига ва қишлоқ пролетариатига бўлиниб кетаётган вақтда «Эски рус деҳқон социализми ҳам бўлиниб кетиб, ўз ўрнини, бир томондан, ишчи социализмга бўшатиб берди; иккинчи томондан — қабих мешчан радикализмга айланиб кетди» (В. И. Ленин), яъни либерал народникларга айланиб кетди. 80-йилларда Н. ни биринчи бор марксистик нуқтаи назардан танқид қилган киши Г. В. Плеханов бўлди. Сўнгра В. И. Ленин народникларнинг қарашлари ва тактикасини ҳар томонлама танқид қилди. Ленин Н.нинг реал мазмунини шунда кўрдики, у Россияда крепостной помешчикларга қарши кучайиб келаётган қудратли деҳқонлар ҳаракатининг симптоми (даракчиси) эди.

НАТО (North Atlantic Treaty Organization)— Шимолий Атлантика шартномаси Ташкилоти)— капиталистик давлатларнинг асосий ҳарбий-сиёсий блоки. АҚШ, Буюк Британия, Франция, Италия, Канада, Бельгия, Нидерландия, Люксембург, Португалия, Норвегия, Дания, Исландия ўртасида 1949 йили тузилган шартномага асосан тузилди. 1952 йилда НАТОга Греция ва Туркия, 1955 йилда

ГФР қўшилди. 1966 йилдан бошлаб Франция НАТО нинг ҳарбий ташкилотида қатнашмайди, 1974 йилда Греция ундан чиққанлигини эълон қилди. Бу блок ўзининг милитаризм ва қуролланиш пойгаси сиёсати билан СССРга ва б. социалистик мамлакатларга қарши қаратилган, Европада ва бутун дунёда халқаро кескинликнинг асосий манбаларидан биридир. НАТОнинг сўнги сессияларида унинг иштирокчилари ҳарбий харажатларни кўпайтиришни, қуролланиш пойгасини давом эттиришни, қуролланишни узоқ муддатга планлаштиришни ёқлаб чиқдилар. НАТОнинг махсус сессияси (1979 йил декабрь) Американинг ўрта радиусда учувчи янги ракета-ядро қуролини ишлаб чиқариш ва Ғарбий Европада жойлаштириш тўғрисида қарор қабул қилди. Бу қурол СССРга ва Варшава Шартномасининг бошқа мамлакатларига қарши қаратилган. Бу қарор амалга оширилган тақдирда у, НАТОнинг планларига кўра, Европадаги ҳарбий-стратегик мувозанатни АҚШ ва унинг иттифоқчилари фойдасига ўзгартириши лозим эди. НАТОнинг қарори ҳарбий-саноат монополияларининг истагига мувофиқ Ғарб амалга ошираётган қуролланиш пойгасини жадаллаштиради ва кескинликни юмшатиш ҳамда тинчлик сиёсатига қарши қаратилган.

АҚШ ва уларнинг қуролли кучлари НАТОда етакчи роль ўйнайди. НАТОнинг Европа ва Атлантикадаги бирлашган қуролли кучлари олий бош қўмондонлик постларини америка генераллари ва адмираллари эгаллаган.

СССР ва социалистик ҳамдўстликнинг бошқа мамлакатлари НАТО ва *Варшава Шартномаси Ташкилотини* (ёки дастлабки вақтларда уларнинг ҳарбий ташкилотларини) бир вақтда тарқатиб юборишни таклиф этмоқдалар. Бу халқаро вазиятни соғломлаштиришга кўмаклашар эди. Юқори органи — НАТО кенгашининг сессияси. Қароргоҳи — Брюсселда (Бельгия).

НАТУРАЛИЗАЦИЯ (лат. *naturalis*дан — табиий) — чет эллик киши томонидан бирон мамлакатда гражданлик олин.

НАТУРАЛ ХҲЖАЛИК — бу шундай хўжаликки, унда маҳсулот алмаштириш учун эмас, балки ушбу хўжаликнинг ўзининг эҳтиёжларини қондириш учун етиштирилади. Н. х. капитализмгача бўлган ишлаб чиқариш усулларида кўп эди. Бу вақтда ҳар бир хўжалик бирлиги (патриархал деҳқон оиласи, примитив қишлоқ жамоаси, феодал ер-мулки) хўжалик ишининг — турли хом ашё етиштиришдан тортиб то уларни истеъмол қилиш учун тўла-тўқис тайёрлагача бўлган барча турларини ўзлари бажарар эди. Маҳсулот алмашиш ривожлана борган сайин Н. х. аста-секин барҳам топа боради ва товар хўжалиги билан алмаштирила боради. Н. х. капиталистик жамиятда ҳам каттами-кичикми кўламларда сақланиб қолади. Бизнинг мамлакатимизда Улуғ Октябрь социалистик революцияси-

дан кейин Н. х. қолдиқлари бир неча вақт давомида патриархал уклад шаклида сақланиб қолди. Улар СССР экономикасини социалистик асосда қайта ўзгартиш натижасида тўла йўқ бўлиб кетди. *Ривожланаётган мамлакатларда* кўп деҳқон хўжаликлари ҳали натурал ёки ярим натурал характерга эга.

НАЦИЗМ — қ. *Национал-социалистлар. Фашизм.*

НАЦИОНАЛИЗАЦИЯ (лат. *natio*дан — миллат, халқ) — ер, саоат, транспорт алоқа, банкларнинг ва ҳ. к. хусусий мулкдан давлат мулкига ўтиши. Н. характери мамлакатда мавжуд бўлган ижтимоий тузум билан белгиланади. Ка п и т а л и с т и к Н. — национализация қилинган корхона, тармоқ ва ҳ. к. буржуа давлати мулкига айланади. Капитализмнинг моҳияти бунинг натижасида ўзгармайди, чунки эксплуатация қола беради, буржуа давлати эса капиталистлар мажмуи сифатида чиқаверади. Капиталистик Н. монополистик капитал манфаатлари йўлида амалга оширилади, кўпинча у монополистик фойдаларни кўпайтириш, экономикани милитаризациялаш воситасига айланади ва ҳ. к. Капитализм шароитида одатда етарли даражада даромадли бўлмаган ёки ҳатто зарар келтирадиган корхоналар, ишлаб чиқариш тармоқлари национализация қилинади. Қорхона эгаларига, одатда, компенсация тўланади.

Ривожланаётган мамлакатларда — чет эл капиталига тегишли корхоналарни Н. қилиш антиимпериалистик кураш ва ана шу давлатларнинг иқтисодий мустақиллигини таъминлаш воситаларидан бири сифатида **чиқмоқда**.

Социалистик Н. — эксплуататор синфлар мулкнинг пролетар ҳоқимияти томонидан тортиб олинishi ва уни давлат социалистик мулкига — умумхалқ бойлигига айлантиришдир. У ишлаб чиқариш воситаларига капиталистик ва помещик мулкчилигини тугатади, эксплуататор синфларнинг иқтисодий ҳукмронлигини йўқ қилади, экономикада социалистик уклад вужудга келтиради. Социализм шароитида асосий ишлаб чиқариш воситаларини Н. қилишнинг йўллари, методи ва суръатлари конкрет тарихий шароитларга боғлиқ бўлади ва турли мамлакатларда турлича бўлиши мумкин. Социалистик Н. фақат эксплуататор синфларнинг мулкчилигига умумхалқ мулкига айлантиради холос, майда товар ишлаб чиқарувчиларнинг (деҳқонлар, ҳунармандларнинг) мулки эса Н. қилмайди.

НАЦИОНАЛ-СОЦИАЛИСТЛАР (нацистлар, наци) —

Германия Национал-социалистик ишчи партияси (НСДАП), фашистлар партиясининг аъзоси. Партия 1919 йилда тузилган, монополистик буржуазиянинг энг реакцион ва агрессив доираларининг манфаатини фойдалар эди. Партияга бу ном унинг асосчилари томонидан демагогик мақсадларда, унинг оммавийлик базасини кел-

гайтиришни кўзлаб берилган эди. 1933 йилда Гитлер бошчилигидаги нацистлар ҳокимиятини босиб олдилар ва Германияда фашистлар режимини ўрнатдилар (қ. *Фашизм*). Национал-социализм идеологияси учун ўта *антикоммунизм, шовинизм, ирқчилик, реваншизм* характерлидир.

Герман фашизми тор-мор қилингандан кейин Нюрнберг процессида (1945—46 йиллар) национал-социалистик партия тўла-тўқис тугатилиб юборилиши керак бўлган жиний ташкилот деб топилди. Фақат Шарқий Германияда, ҳозирги ГДР территориясидагина тўла *денацификация* амалга оширилди. ГФРдаги неонацистлар реваншизм ғояларининг ворисларидир. Улар нацизми реабилитация қилиш учун ақтив пропаганда олиб бормоқдалар, иккинчи жаҳон урушининг сиёсий якунларини қайта қараб чиқишни кўтариб чиқмоқдалар.

НЕЙТРАЛИЗМ — бошқа давлатлар ва бир гуруҳ давлатлар билан ўзининг муносабатида *бетарафликни* асосий принцип қилиб эълон қилган давлат сиёсати (мас., Швейцария ва б.).

«**НЕМИС ТҮЛҚИНИ**» — ГФРнинг чет эл учун радиоэшиттириши. 1953 йилда тузилган. Эшиттириш программаларини 34 тилда олиб боради. Социалистик мамлакатлар учун эшиттириладиган материаллар тенденциоз ва кўпинча ошқора тўхматдан иборат мақсадлари кўзлайди. Маркази — Кельнда.

НЕОКОЛОНИАЛИЗМ — империалистик давлатлар ва монополияларнинг империализмнинг мустамлакачилик системаси барбод бўлаётган шароитда мустамлака қарамлигидан озод бўлган мамлакатлар устидан янги, анча тадбирли усуллар билан ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиш ва бу мамлакатлар халқларини эксплуатация қилишга қаратилган мустамлакачилик сиёсати. Н. Оснё, Африка ва Латин Америкасидаги ривожланаётган мамлакатларнинг ҳақиқий мустақиллик томон ҳаракатига, бу мамлакатларда чет эл монополиялари мулкнинг национализация қилинишига ва экономиканинг давлат секторига айланишига, социалистик ориентация йўлига ўтишга ва социалистик мамлакатлар билан ҳамкорликнинг ривожланишига тўсқинлик қилади. Неоколониалистик ҳукмронликнинг методлари ривожланаётган мамлакатларга иқтисодий ва сиёсий шартлар асосида «ёрдам» беришни, тенгҳуқуқли бўлмаган шартномалар ва битимлар тузишни, бу мамлакатларни империалистик давлатлар ҳомийлигида турли блок ва иттифоқларга тортишни, мустақил ривожланиш йўлига ўтиб олган мамлакатларнинг ички ишига аралашини, кўғирчоқ режимлари тузишни ва ҳ. к. ўз ичига олади.

НЕОФАШИЗМ (янги, ҳозирги *фашизм*) — ўта реакцион сиёсий оқим бўлиб, йирик монополистик буржуазиянинг энг агрессив, милитаристик ва шовинистик доираларининг қарашларини акс этти-

ради. 20—40-йиллардаги фашизм каби, Н. ҳам *давлат-монополистик капитализмнинг* маҳсулидир. Шу билан бирга Германиядаги нацистлар ва Италиядаги *қоракўйлақчилар* каби Н. ҳам майда ва ўрта буржуазия, *люмпенпролетариат* (синфдан юз ўгирган элементлар) орасида ўзига социал база топади. Неофашист партиялар ва группировкалар одатда ҳукмрон синфнинг у ёки бу фракцияси билан яқиндан боғланган бўлади. Бу фракциялар ана шу партиялар ва группировкаларни пул билан таъминлаб турадилар ва оқибат натижада ана шу фракцияларнинг сиёсий мақсадларига хизмат қиладилар.

Н. *идеологияси* учун *антикоммунизм, миллатчилик, ирқчилик, социал демагогия* характерлидир. Неофашистлар — *халқаро кескинликни юмшатишнинг* ашаддий душманлари, *милитаризм, қуролланиш* пойгасининг тарафдорларидир. Сиёсий курашда улар — ўзларига қарши турган социал гуруҳларга (энг аввало уюшган ишчилар синфига), шунингдек ҳукмрон синфларнинг манфаатларини бошқача тушунган ўзларининг сиёсий муҳолифларига нисбатан ҳам — зўрлик ишлатиш ва террордан кенг фойдаланадилар.

Ҳозирги замоннинг демократик, прогрессив кучлари Н. га қарши актив кураш олиб бормоқдалар. *Коммунистик ва ишчи партияларнинг 1969 йилги халқаро Кенгаши* бу курашни кучайтириш зарурлигини таъкидлаб ўтди. Европа коммунистик ва ишчи партияларининг 1976 йил 29—30 июнда бўлиб ўтган Конференциялари ҳам бундай кураш олиб боришга жиддий эътибор берди.

НЕФТЬ ЭКСПОРТ ҚИЛУВЧИ МАМЛАКАТЛАР ТАШКИЛОТИ — қ. *ОПЕК*.

НЕФТЕДОЛЛАРЛАР («нефть пуллари») — жаҳонда нефть баҳосини тарихда мисли кўрилмаган даражада кўтариш муносабати билан нефть қазиб чиқарувчи мамлакатларнинг соф валюта тарзида оладиган даромадлари кескин ошиб кетганлиги оқибатида халқаро коммерция практикасида 70-йилларда мустаҳкамланиб қолган тушунча. *ОПЕК* ташкилотига кирган нефть экспорт қилувчи мамлакатлар томонидан сотиладиган 1 баррель (158,988 куб. дм) нефтининг ўртача баҳоси 1973 йилдан 1979 йил охиригача АҚШ долларига 2,4 дан 18—23,5 долларгача ўсди. Натижада нефть экспорт қилувчи мамлакатларнинг олтин валюта резервлари кескин кўпайди. Фақат 1974—77 йиллар ичидагина уларнинг умумий суммаси 5 баравардан кўпроқ ошди. «Нефть даромадларининг» асосий қисми АҚШ долларига олинди ва сақланмоқда. Н.нинг жуда катта қисми нефть қазиб чиқарувчи мамлакатларга тегишлидир. Бироқ бу давлатлардан айримлари нефтдан олинган даромадни миллий эканомикани интенсив ривожлантириш учун (мас., Жапон, Венесуэла) фойдаланаётган бўлсалар, бошқалар, иқтисодий жиҳатдан камроқ ри-

вожланган, бироқ унинг устига капиталистик дунёда нефтни энг кўп экспорт қилувчи мамлакатлар (Саудия Арабистони, Қувайт, Бирлашган Араб Амирлиги) (инфраструктураси кучсиз ривожлангани, малакали иш кучи ва идора этувчи кадрлари йўқлиги туфайли) бундай имкониятдан маҳрумдирлар. Шу сабабли нефтдан олинadиган даромадлар уларда «ортиқча» нефтедолларларга айланади. Империалистик пропаганда ана шу «ортиқча» маблағлар проблемасидан ривожланаётган давлатларни иқтисодий жиҳатдан талаш ва уларга нисбатан юргизаётган зўравонлик сиёсатини оқлаш учун фойдаланмоқда. Аслида эса «ортиқча» нефтедолларлар депозитлар формасида ёки қимматбаҳо қоғозлардан иборат инвестициялар формасида ғарб давлатларининг банкларига қайта келиб тушади.

НИГИЛИЗМ (лат. nihilдан — ҳеч нима, ҳеч нарса) — қарор топган ижтимоий нормалар, бойликлар, обрўларни инкор этиш. Умумдемократик революцион ҳаракатнинг илк боққичларида Н. революционлаштирувчи роль ўйнаши, ўз умрини яшаб бўлган реакция ижтимоий тартибларга салбий муносабатда бўлиши мумкин. Бироқ аниқ ижобий кураш программаси бўлмаслиги Н.нинг умумий белгисидир. Шунингдек реакция, инсоният маданияти ва ахлоқининг ҳар қандай бойликларини оёқ ости қилувчи, фақат эксплуататор синфларнинг кучи ва ҳокимиятини сурбетларча тасдиқловчи Н. ҳам бўлади.

НИСФИКОРЛИК — йиғиштириб олинган ҳосилнинг ярмини ер эгасига бериш шarti билан ерни асоратли ижарага олишнинг бир тури.

НОБЕЛЬ МУКОФОТИ — ҳар йили (1901 йилдан бошлаб) бериладиган халқаро мукофот. Бу мукофот уни таъсис этган швед инженер-химиги, кашфиётчи ва саноатчи Альфред Бернхард Нобель номига қўйилган. Нобель васиятига кўра, унинг вафотидан кейин қолган капитал Нобель фондини ташкил этди. Бу фонддан олинган даромад Н. м. ни бериш учун сарфланади: мукофотлар — физика ва химия бўйича — Стокгольмдаги Қирол фанлар академияси томонидан, медицина ёки физиология бўйича — Стокгольмдаги Каролина Қирол медицина-хирургия институти томонидан, адабиёт бўйича — Стокгольмдаги Швед академияси томонидан берилади. Тинчликни мустаҳкамлаш фаолияти учун Н. м. Норвегияда Норвегия парламентининг Нобель комитети томонидан берилади.

Н. м. бериш айрим ҳолларда халқлар ўртасида ҳамкорлик қилиш ғоялари билан мос келмайдиган мақсадларда фойдаланилди. Бу турли мамлакатларнинг прогрессив тинчликсевар жамоатчилигининг адолатли ғзаби ва норозиликсиз сабаб бўлди.

НОВАТОР (лат. novator — янгиловчи, кашфиётчи) — фанда, техникада, ишлаб чиқаришни ташкил қилишда, санъатда ва ҳ. к.

янгилик ижодчиси, илғор, прогрессив гоёлар тарқатувчи, ана шу гоёларни ҳаётга татбиқ қилиш учун янги йўл очиб берувчи киши. Социализм мамлакатларида ишлаб чиқариш новаторларининг оммавий ҳаракати — *социалистик мусобақанинг* энг муҳим формаларидан биридир. СССРда у *меҳнатга коммунистик муносабатда бўлиш* учун бошланган ҳаракатга асос бўлди.

«НОВОСТИ» МАТБУОТ АГЕНТЛИГИ (АПН) — СССРнинг бир гуруҳ жамоат ташкилотлари томонидан 1961 йилда Москвада тuzилган ахборот агентлиги. СССРда ва чет элдаги мамлакатларда матбуот, радио ва телевидениени ахборот материаллари билан таъминлаб туради. Катта корреспондентлик тармоғига эга.

НОИШЛАБ ЧИҚАРИШ СОҲАСИ — халқ хўжалигининг моддий неъматлар ишлаб чиқариш билан банд бўлмаган тармоқлари йиғиндиси. Ноишлаб чиқариш соҳасига: туражой-коммунал хўжалик ва аҳолига манший хизмат кўрсатиш (ноишлаб чиқариш турлари), пассажир транспорти, алоқа (ноишлаб чиқариш соҳасига ва аҳолига хизмат қилиш), соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия, социал таъминот, маориф, маданият ва санъат, фан ва илмий хизмат қилиш, идора этиш қиради. Юқорида санаб ўтилган тармоқлар моддий неъматларни тақсимлаш ва истеъмол этишга, шунингдек шахснинг ва жамиятнинг хилма-хил эҳтиёжларини қондирувчи номоддий неъматларни вужудга келтиришга хизмат қилади.

НОКАПИТАЛИСТИК ТАРАҚҚИЕТ ЙУЛИ — иқтисодий тараққиётда орқада қолиб кетган мамлакатларнинг капиталистик босқични четлаб ўтиб, аста-секин социалистик қурилиш йўлига ўтиш процесси; социализмга ўтиш формаларидан бири. Илмий асослаб берилган Н. т. й. гоёси К. Маркс билан Ф. Энгельс томонидан айтилган эди. В. И. Ленин Россияда социалистик революция ғалабасидан кейин бу гоёни ривожлантирди ва ҳар томонлама асослаб берди. Н. т. й. тарихда биринчи марта Урта Осиёдаги совет республикаларида, Қозоғистонда, мамлакатимизнинг шимолида ва баъзи бошқа районларда, шунингдек Монголияда (МХР) амалга оширилди. Империализм мустамака системаси ҳалокатга учраган, жаҳон социализм системаси мавжуд бўлган ва капитализмнинг умумий кризиси кескинлашган ҳозирги замон шаронтида ўзларининг сиёсий мустақиллигини қўлга киритган озодликка эришган мамлакатлар олдида иккита йўлдан бирини — бундан буён ҳам капиталистик йўлдан бориш керакми ёки Н. т. й. дан бориш керакми — таялаб олиш масаласи туринти. Баъзи бир ёш давлатлар Н. т. й. га ўтиб олдилар. Бу йўл қоқоқликни тугатиш ва социалистик ривожланиш йўлига ўтиб олиш учун шароит яратиш имкониятини таъминлайди. Бу шароитларнинг моҳияти шундан иборатки, чет эл капитали ва миллатлар ўртасидаги монополиялар сиқиб чиқари-

лади, хусусий капитал чеклаб қўйилади ва давлат сектори ривожлантирилади. феодализм. йирик ер эгаллиги қолдиқлари тугатилади, меҳнаткашларнинг моддий фаровонлиги оширилади, халқ маорифи ривожлантирилади ва ҳ. к. Реал социализм тажрибасидан фойдаланиш, СССР ва б. социалистик мамлакатлар кўрсатаётган ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш Н. т. й. учун катта аҳамиятга эга.

НОТА (лат. nota, айнала — ёзма белги) — дипломатик практикада — бир давлатнинг иккинчи бир давлатга расмий мурожаати. Н. ёрдамида бир ҳукуматнинг ҳуқуқи ёки даъвоси, иккинчи бир ҳукуматнинг нотўғри хатти-ҳаракатларидан норозилиги баён қилиниши мумкин, шунингдек ноталав алмаштириш йўли билан битам тузилади. Бошқа расмий дипломатик ҳужжатлар (*меморандум*, *эс-слата* хат ва б. ҳужжатлар) каби Н. ҳам шунингдек инфорацион характерга эга бўлади.

НОУ-ХАУ (ингл. know how, айнала «каби биламан») — муайян буюм тайёрлаш, ишлаб чиқариш процессларини, технологияни такрор қайтариш ва ҳ. к. учун зарур бўлган техник билимлар, ишлаб чиқариш тажрибаси, маъака, коммерция ва б. инфорацияларнинг белгиси. Бу термин ҳужжатлар алмаштиришни, ходимларни ўқитишни, мутахассисларнинг иштирок этишини кўзда тутувчи халқаро битим ва шартномаларда қўлланилади.

НУВОРИШ (фр. pousser riche) — спекуляция йўли билан, айниқса уруш вақтида, иқтисодий жонланиш даврида бойиб олган янги пайло бўлган бой; ўзини кўрсатишга интилувчи бой.

НУНЦИЙ (лат. nuntius — хабарчи) — Рим папасининг бошқа давлат ҳукумати ҳузурндаги доимий дипломатик вакили; у элчи лавозимига тўғри келади.

НЭП (янги иқтисодий сиёсат) — Коммунистик партия ва Совет давлатининг капитализмдан социализмга ўтиш даврида амалга оширилган иқтисодий сиёсати, социализм йўлидаги муҳим босқич. *Гражданлар уруши* давридаги иқтисодий сиёсатдан фарқ қилиб, янги деб аталган (қ. *Ҳарбий коммунизм*). Бу сиёсатнинг асосини В. И. Ленин ишлаб чиқди.

Партия X съезди (1921 йил) қабул қилган янги иқтисодий сиёсат вайронларни тугатишга, социалистик экономика пайдеворини бунёд этишга, йирик саноатни ривожлантиришга, шаҳар билан қишлоқ ўртасида иқтисодий алоқа ўрнатишга, ишчилар синфи билан деҳқонлар иттифоқини мустаҳкамлашга, капиталистик элементларни сиқиб чиқариш ва тугатишга, социализм ғалабасига эришишга қаратилган эди. Кооперацияни ҳар томонлама ривожлантириш, савдони кенг авж олдириш, моддий рағбатлантириш ва хўжалик ҳисобидан фойдаланиш ана шу вазифаларни бажариш йўллари эди. Хўжаликни тиклаш мақсадига, команда юксакликлари пролетар

давлати қўлида сақлаб қолингани ҳолда, хусусий капитални жалб қилишга йўл қўйилди. В. И. Ленин нэп социализм билан капитализм ўртасида курашни кўзда тутди, деб таъкидлаб, «нэп Россияси социалистик Россияга айланади» деб қатъий ишонч билдирган эди.

Партия нэпни муваффақиятли амалга ошира бориб, *индустрлаштиришни* (1925 йил, партия XIV съезди) ва *қишлоқ хўжалигини коллективлаштиришни* (1927 йил, партия XV съезди) навбатдаги вазифалар қилиб қўйди. Индустрлаштириш ва коллективлаштириш асосида социалистик хўжалик системаси шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам ҳукмрон бўлиб олди. Эксплуататор синфлар тугатилди. Нэпнинг В. И. Ленин томонидан ишлаб чиқилган асосий принциплари ва бу принципларни амалга ошириш бўйича КПСС тажрибаси халқаро аҳамиятга эга, бошқа социалистик мамлакатлар томонидан конкрет тарихий шароитларни ҳисобга олиб ижодий фойдаланилмоқда.

НЮРНБЕРГ ПРОЦЕССИ — бир гуруҳ асосий нацист ҳарбий *жиноятчилар* устидан 1945 20.XI дан 1946 1.X гача Халқаро ҳарбий трибуналда Нюрнбергда (Германия) бўлиб ўтган суд процесси. Судланувчилар — гитлерчилар ҳукумати аъзолари, нацистлар партиясининг, *гестапо*, Германия қуроли кучлари бош штаби ва олий қўмондонлик раҳбарлари — тинчлик ва инсониятга қарши қилинган жуда оғир жиноятларда айбландилар. Трибунал 12 жиноятчини ўлим жазосига ҳукм қилди, қолган кўпчилиги турли муддатларга қамоқ жазосига ҳукм қилинди. Н. п. катта тарихий аҳамиятга эга бўлди: бу ҳарбий жиноятчиларни жазолаган ва *агрессияни* ғоят оғир халқаро жиноят деб билган биринчи халқаро суд процесси бўлди.

ОАГ (Америка давлатлари ташкilotи — АДТ) — Ғарбий ярим шардаги 27 мамлакатнинг (Латин Америкасидаги 26 мамлакат ва АҚШ нинг) регионал ташкilotи бўлиб, 1948 йилда тузилган. АДТ аъзолари 1947 йилда имзоланган ўзаро муҳофаа тўғрисидаги шартнома билан ва бир қанча бошқа битимлар орқали бир-бири билан боғланган. АДТ АҚШнинг кучли таъсиридадир. АҚШ бу ташкilotдан қитъадаги миллий-озодлик ҳаракатига ва прогрессив кучларга қарши курашда фойдаланди. АҚШнинг тазйиқи остида Куба 1962 йилда АДТ дан чиқариб юборилди. Кейинги йилларда АҚШ билан мустақил сиёсий йўлни амалга оширишга ҳаракат қилаётган Латин Америкаси мамлакатлари ўртасидаги зиддият кучайди. 1975 йилда АДТ аъзоси бўлган мамлакатлар ташқи ишлар министрларининг XVI маслаҳат кенгаши АДТ аъзоси бўлган давлатларга уларнинг Куба билан муносабатлари тўғрисидаги масалани мустақил ҳал қилиш ҳуқуқини берган резолюцияни қўлчилик овоз билан қабул қилди. Бу Кубага қарши қилинган санкциянинг бекор қилинганлигини билдирар эди. АДТ ташқи ишлар министрларининг 1979 йил июнида бўлиб ўтган фавқулodда кенгаши диктатор Сомосага ёрдам бериш мақсадида Никарагуага юбориш учун америкаро қуролли кучлар тузиш тўғрисида АҚШ ҳукумати илгариги сурган ланни рад этди. АДТнинг юқори органи — бош ассамблея. Қароргоҳи Вашингтонда (АҚШ).

ОБЛИГАЦИЯ (лат. obligatio — мажбурият) — ўзининг ёзиб қўйилган қиймати ёки ютуқ чиқиш имконияти билан ўз эгасига процент шаклида даромад келтирадиган қимматбаҳо қоғоз (мас., давлат ички заёми О.).

ОБСКУРАНТИЗМ [лат. obscurans (obscurantis) дан — қоронғилаштирувчи, хиралаштирувчи] — илм-маърифатга, фан ва тараққиётга нисбатан ғоят реакцион, душманларча муносабатда бўлиш; жаҳолат.

ОБСТРУКЦИЯ (лат. obstructio — тўсиқ, халал) — 1) норозилик билдириш усули, О.ни ўтказаетган оппозицион группа учун номақбул бўлган қонун лойиҳасининг парламентда муҳокама қилиниши ва қабул қилинишига йўл қўймасликка қаратилган парламент кураши методларидан бири. 2) Умуман бирон таклифни, тад-

бирни тўхтатишга, барбод қилишга намоёншкорона қаратилган ҳаракат.

ОБЪЕКТ (лат. *objectum* — предмет) — фалсафада киши онгидан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлувчи ҳар қандай ҳодиса. Кенг маънода — киши билишга интилган предмет, ҳодиса (мас., ўрганish О.) ва ўз фаолиятини шунга йўналтириш (қурилиш О.).

ОБЪЕКТИВИЗМ — буржуа концепцияси бўлиб, у жамиятни (ижтимоий қонуниятларни) илмий билишнинг объективлиги (ҳақиқийлиги) ижтимоий фанларнинг синфий партиявий характери билан тўғри келмайди деб даъво қилади. Жамият тўғрисидаги фанлардаги О. учун синфий нуқтан назардан анализ қилишдан, ижтимоий синфлар ва гуруҳларнинг фаолияти ҳамда курашини очиб беришдан воз кечиш характерлидир. Ҳақиқатда эса ижтимоий фанларнинг синфий характери, уларнинг партиявийлиги бу фанларнинг объективлиги ва ҳақиқийлигининг шартидир. Синфий жамиятда жамият тўғрисида ғайри синфий илмий билим бўлиши мумкин эмас. Бу билимларнинг илмий объективлиги (ҳақиқийлиги) ижтимоий қонуниятлар қайси синфий партиявий позициядан туриб тадқиқ қилинаётганлигига боғлиқ бўлади. Буржуа О. ҳам синфий ғоя (концепция) дир. Бироқ бу ғоя ғайри илмий, буржуазиянинг реакцион манфаатларини О. инқоби остида яширувчи ғоядир. Ижтимоий тараққиёт қонуллариини фақат ишчилар синфининг позициясидан туриб изчил илмий билиш мумкин. Чунки ишчилар синфининг (унинг ишлаб чиқариш процессида ва умуман жамият ҳаётида тутган ўрни ва роли тақозо қилган) манфаатлари тарихнинг объектив-қонуний ҳаракатига тўла мос келади.

ОДИОЗ (лат. *odiosus* — маъфур) — ўзига нисбатан нафрат қўзғатувчи; ғоят ёқимсиз, номақбул, тўғри келмайдиган.

ОККУПАЦИЯ (лат. *occupatio*) — бир давлат территориясининг бошқа бир давлат (ёки бошқа давлатлар) ҳарбий кучлари томонидан вақтинча босиб олинishi. О. вақтида оккупация қилинган давлат ҳокимияти амалда тўхтабди, маъмурий бошқариш, одатда, оккупацион қўшинларнинг ҳарбий қўмондонлиги томонидан амалга оширилади. Биринчи жаҳон уруши (1914—18) ва айниқса иккинчи жаҳон уруши (1939—45) практикасида урушнинг Гаага (1899 ва 1907) ҳамда Женева (1949) конвенцияларида мустаҳкамлаб қўйилган халқаро қонда ва одатлари бузилганлиги ҳақида кўплаб фактлар маълумдир. Фашистлар Германияси ва унинг иттифоқчилари вақтинча босиб олган территорияларида граждан аҳолисини эзиш ва қириб ташлашнинг шафқатсиз режимини жорий қилдилар, улар инсоият ва инсоийликка қарши ғоят оғир жиноят қилдилар. Исроил қуролли кучларининг унга чегарадош араб дав-

латларига қарши 1967 йилда қилган агрессив ҳарбий ҳарақатлари ҳужумга учраган давлатларнинг бир қанча территориялари Исроил қўшинлари томонидан ғайри қонуний равишда О. қилинишига олиб келди. БМТ Хавфсизлик Кенгашининг арабларнинг босиб олинган барча территорияларидан Исроил қўшинларини олиб чиқиб кетишни кўзда тутган резолюциясини қаттиқ саботаж қилиб, агрессор босиб олган ерларида араб аҳолисини эзши ва бостириш сиёсатини олиб бормоқда, Исроил ҳарбий қишлоқларини қурмоқда. Босиб олган территорияларни ўз қўлида сақлаб туриб, Исроил халқаро ҳуқуқни қўпол равишда бузмоқда.

«ОЗОДЛИК» — радиостанция бўлиб, уни АҚШ конгресси Вашингтондаги «Халқаро радиоэшиттириш кенгаши» орқали маблағ билан таъминлаб туради. Совет Иттифоқига қарши бўҳтондан иборат пропаганда ва қўпоровчилик фаолияти олиб бориладиган марказ. Мюнхенда (ГФР) жойлашган.

«ОЗОД ЕВРОПА» — радиостанция бўлиб, уни АҚШ конгресси Вашингтондаги «Халқаро радиоэшиттириш кенгаши» орқали маблағ билан таъминлаб туради. Европадаги социалистик мамлакатларга қарши бўҳтондан иборат пропаганда ва қўпоровчилик фаолияти олиб бориладиган марказ. Мюнхенда (ГФР) жойлашган.

ОЛИГАРХИЯ (грек. oligarchia, oligosдан — бир оз, оз совли ва archē — ҳокимият) — озчилик ҳокимияти, эксплуататор давлатнинг идора этиш формаларидан бири бўлиб, бунда давлат ҳокимияти тўла-тўқис бир ҳовуч бойлар қўлида бўлади (қадимги грек шаҳарлари-давлатларида йирик қулдорлар О., феодализм даврида крепостниклар О.). Ҳукмрон гуруҳларнинг ўзи ҳам О. деб аталади. Молия О. империализм шароитида давлат аппаратини ўзига бўйсундиради, давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини белгилайди, мамлакатда сиёсий ва иқтисодий ҳукмронликни амалга оширади.

ОЛТИН ЗАПАСИ — мамлакатнинг эмиссион банки ёки хазинасида тўпланган ёмби ва танга олтинларнинг марказлаштирилган резерв фонди.

Ички пул муомаласида олтиндан у ёки бу меъёрда фойдаланилган вақтда О. з. дан қоғоз пуллари, омонатлар бўйича тўловларни, банкнот алмаштиришни ва халқаро тўловларни таъминлаш учун фойдаланилар эди. Капитализмнинг умумий кризиси ва мамлакат ичкарисида олтин билан бўладиган муомалалар ҳамма ерда тугатилган шароитда О. з. давлатнинг халқаро ҳисоб-китоблар ва валюта резервларини сақлаш учун мўлжалланган фондига айланади. 1971 йилда АҚШнинг ана шу вақтгача чет эллардаги марказий банклар — долларли *авуарлар* эгалари учун сақлалиб қолинган

долларларини олтинга алмаштириш расман тўхтатилгандан ва халқаро ҳисоб-китобларни олтин билан қилиш амалда бекор этилгандан кейин О. з. фақат давлат резервига (мамлакатнинг халқаро мажбуриятларини тартибга солиб туриш учун зарур бўлган чет эл валютасини сотиб олиш учун керак бўлган давлат резервиги) айланиб қолди. *Халқаро валюта фонди (ХВФ)* томонидан 1978 й. IVдан бошлаб олтиннинг расмий баҳосининг бекор қилиниши ва унинг бозор нархининг узлуксиз ошиб бораётганлиги туфайли давлатлар О. з. дан фавқулодда ҳоллардагина фойдаланмоқдалар. Кўпчилик мамлакатлар жамғарган О. з. амалда «ишга солинмай» тўхтатиб қўйилган.

Барча носоциалистик мамлакатлардаги жаҳон О. з. нинг умумий миқдори 1979 йил июнь охирига келиб тахминан 31,7 минг тоннани ташкил қилди, шундан 85% и юксак даражада ривожланган капиталистик мамлакатлар қўяндадир.

ОММАВИЙ-АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИ — ахборотни кенг жамоатчиликка етказиб берувчи ҳозирги замондаги барча каналларни, шу жумладан матбуот, телевидение, радио ва кинони бирлаштирувчи тушунча.

ООП — қ. *Паластинни озод қилиш ташкилоти*.

ОПЕК (Organization of Petroleum Exporting Countries — Нефть экспорт қиладиган мамлакатлар ташкилоти) — Осиё, Африка ва Латин Америкасидаги нефть қазиб чиқарувчи асосий давлатлар ташкилоти. 1960 йилда тузилган. 13 та мамлакат ОПЕК аъзосидир. Асосий мақсади: ташкилот аъзолари бўлган мамлакатларда қазиб чиқарилаётган нефтдан олинадиган даромадни ошириш, концессион битимларнинг таҳқиқловчи шартларини ўзгартириш, Ғарб монополиялари томонидан нефть чиқарувчи мамлакатларда суюқ ёқилғи ресурсларининг ваҳшийларча эксплуатация қилинишининг олдини олиш, миллий нефть хўжалигини ривожлантиришни ҳар томонлама рағбатлантириш; ОПЕК — нефть қазиб чиқарувчи мамлакатларнинг Ғарб монополиялари билан тенг ҳуқуқли бўлмаган муносабатларни қайта қуриш учун, савдода ҳақиқий иқтисодий мустақилликка ва тенгҳуқуқликка эришиш учун кураш қуролидир. Кейинги йилларда ОПЕКдаги қатор мамлакатлар миллий компанияларнинг концессияларда қатнашиш, нефть монополияларининг мулкларини национализация қилиш, ўзларининг нефтни қайта ишловчи ва нефть химияси комплексларини вужудга келтириш йўлига ўтиб олдилар. Бироқ ОПЕК мамлакатларининг нефть монополияларига қарши курашдаги позицияси антиимпериалистик кураш вазифалари ва мақсадларига ана шу мамлакатларда турлича ёндашиш мавжудлиги туфайли бўшашиб кетмоқда. ОПЕК нинг юқори органи — министрлар конференцияси. Қароргоҳи — Венада (Австрия).

ОППОЗИЦИЯ (лат. *oppositio* — қарши қўйиш)—1) кенг маънода — қарши ҳаракат қилиш, қаршилик кўрсатиш, ўз қарашларини, ўз сиёсатини бошқа қарашларга, бошқа сиёсатга қарши қўйиш. 2) Қўпчиликнинг фикрича ёки ҳукмрон фикрга қарши чиқувчи бир гуруҳ шахслар ёки партиялар. П а р л а м е н т О.— ҳукумат тузишда қатнашмайдиган, қатор масалаларда ҳукумат сиёсатига қарши чиқувчи бир гуруҳ шахслар ёки партиялар. П а р т и я и ч и д а г и О.— партия ва унинг раҳбар органи сиёсатининг бирон-бир принципиал масалаларига қарши чиқувчи группа.

ОПОРТУНИЗМ (лат. *opportunus* — қулай, фойдали)—1) мувофиқлашиш, келишувчилик. 2) Ишчилар ҳаракатида — п л е т а р и а т н и н г буржуазия билан синфий келишишига, ҳамкорлик қилишига қаратилган сиёсат. Узининг социал табиати жиҳатидан О.— маъна буржуазия идеологияси ва сиёсатининг намоён бўлишидир. У н г О.— назарий қарашлар ва тактик йўл-йўриқлар йиғиндиси бўлиб, уларнинг заминида стихияли ишчилар ҳаракати олдида сажда қилиш, капитализмнинг аста-секин социализмга «трансформация»си тўғрисидаги реформистик ғоя, социалистик революциядан ва ишчилар синфининг ҳокимиятни курашиб қўлга киритишдан воз кечиш ётади. Буржуалашиб кетган ишчи аристократиясини, капиталистик жамиятнинг ўрта қатламларининг кайфиятини ифода этади, ўнг социалистик ғоялар учун характерлидир. Коммунистик ҳаракатда айрим даврларда ўнг *ревизионизм* сифатида намоён бўлади. «Сўл» О.— ўта революцион ва авантюристик кўрсатмалар аралашмаси бўлиб, уларнинг заминида «революцион зўрвонликнинг» ҳар нарасага қудрати етиши тўғрисидаги волюнтаристик тасаввур ётади. Саботли ва уюшган синфий кураш олиб боришга қодир бўлмаган хонавайрон бўлган майда мулк эгалари ва ўз синфий сиймосини йўқотган унсурларнинг ижтимоий кайфиятидаги тебранишни акс эттиради. Ижтимоий тараққиёт босқичларини эътиборга олмайди; ишчилар ҳаракатини сиёсий авантюралар ва фойдасиз қурбонлар бериш йўлига итаради. «Сўл» ва ўнг О.ни уларнинг бутун фарқи ва кўзга ташланиб турадиган қарама-қаршилигига қарамай, марксизм-ленинизмга, халқаро коммунистик ва ишчилар ҳаракатига душманлик бирлаштиради.

ОПТАЦИЯ (лат. *optatio* — хоҳиш, танлаш)—гражданлик танлаш ҳуқуқи, давлатлар томонидан одатда аҳолининг этник хусусиятларини ҳисобга олиб тузиладиган кўчириш тўғрисидаги битимга мувофиқ территориянинг бир давлатдан иккинчи давлатга ўтаётган вақтда, қайси давлат граждани бўлишни ихтиёрий равишда танлаш.

Давлатлар ўртасидаги битимга мувофиқ бир давлатдан иккинчи давлатга ўтган территория аҳолисига О. ҳуқуқи: ё олдинги гражданлигини сақлаб қолиш, ёхуд мазкур территория ўтган давлат гражданлигини олиш ҳуқуқи берилади.

ОПТИМИЗМ (лат. *optimus* — энг яхши) — ҳаётни оқил ва одил келажакка ишонч билан йўғрилган шод-хуррамлик билан идрок этиш, қабул қилиш. О. дунёқараш сифатида ўз умрини яшаб бўлган эксплуататор синфлар ўрнига келадиган революцион синфларга хос дунёқарашдир. Пролетар революционерларнинг О. ижтимоий тараққиётнинг марксча-ленинча назарияси томонидан илмий асослаб берилган. Онинг тескарисси — *пессимизм*дир.

ОРТОДОКС, ОРТОДОКСАЛ (грек. *orthodoxos* — мўмин, тўғри эътиқодчи, диндор) — муайян таълимотга (доктринага, қарашлар системасига) оғишмай амал қилувчи.

ОСИЁ АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ ТАШКИЛОТИ (ОААТ) — Ҳиндистон, Индонезия, Малайзия, Покнстон, Филиппин, Шри Ланка, Япония ахборот агентликларини, бирлаштиради. 1961 йилда Бангкокда тузилган. Юқори органи — Бзи ассамблея.

ОСИЁ ВА АФРИКА ХАЛҚЛАРИ БИРДАМЛИГИ ТАШКИЛОТИ (ОАХБТ) — ижтимоий-сиёсий ташкилот. 1957 йилда тузилган. Осиё ва Африкадаги 80 га яқин мамлакатнинг сиёсий партиялари, миллий-озодлик ҳаракатлари, миллий бирдамлик комитетлари ва б. оммавий ижтимоий-сиёсий ташкилотлари ОАХБТ аъзоларидир. Европадаги социалистик мамлакатларнинг Осиё ва Африка мамлакатлари билан бирдамлик комитетлари ассоциация қилинган аъзолар статусига эга. ОАХБТ Осиё ва Африка халқларининг империализмга, неоколониализмга, ирқчилик, сионизм ва фашизмга қарши курашини уйғунлаштиришни, халқларнинг иқтисодий, социал ва маданий ривожланишини таъминлашни ўзининг мақсади қилиб қўйган. Миллий-озодлик курашига ёрдам бериш учун (ОАХБТ аъзоларининг ва б. прогрессив ташкилотларнинг кўнгилли вазосидан) Африка-Осиё бирдамлиги фонди тузилган. Фонд комитети Конакрида (Гвинея). Совет жамоатчилиги Осиё ва Африка бирдамлик комитети орқали ОАХБТ фаолиятида актив иштирок этмоқда. Юқори органи — бирдамлик конференцияси. Қароргоҳи — Қоҳирала (Миср).

ОСИЁ-ТИНЧ ОКЕАН КЕНГАШИ — (Asian and Pacific Council — АЗПАК) — регионал сиёсий-иқтисодий ташкилот. 1966 йилда тузилган. Унинг составига дастлаб Япония, Австралия, Янги Зеландия, Таиланд, Филиппин, Малайзия, шунингдек Жанубий Корея, Жанубий Вьетнам ва Тайвандаги кўғирчоқ режимлар кирган эди.

Кенгашнинг мақсади — империализм, маҳаллий реакциянинг позициясини мустаҳкамлаш. Осиё ва Тинч океан ҳавзаси районида миллий-озодлик ҳаракатига қарши курашишдир. Ҳинди-Хитойдаги миллий-озодлик ҳаракатининг ва халқаро кескинликни юмшатиш тазйиқи остида кейинги йилларда АЗПАК кескин сиёсий кризисни бошидан кечирмоқда. 1973 йилда ундан Малайзия чиқди; барбод бўлган Сайгон қўғирчоқ режими 1975 йилда автоматик тарзда ундан чиқиб кетди. Кенгаш аъзоси бўлган бир қанча мамлакатлар уни тарқатиб юбориш ёки тубдан қайта куришни таклиф этмоқдалар. Ҳозир кенгаш фаолияти амалда издан чиққан. Қароргоҳи — Бангкокда (Таиланд).

ОТЗОВИЗМ — большевистик партиядagi оппортунистик оқим бўлиб, 1908 йилда вужудга келган. Отзовистлар партия аъзоларининг қасаба союзлари ва б. легал ташкилотлар ишида қатнашишига қарши чиқдилар ва социал-демократик депутатларни Давлат думасидан чиқариб олишни (О. деган ном шу ердан келиб чиққан) талаб қилдилар. 1905 йил революцияси мағлубиятга учрагандан кейин бошланган реакция шароитида большевистик партия подпольеда юриб келма билан алоқани мустаҳкамлаш ва янги революцион юксалишни тайёрлаш учун барча легал имкониятлардан фойдаланганда О. бунга халақ берди. Большевистик «Пролетарий» газета редакциясининг 1909 йилда бўлиб ўтган кенгайтирилган мажлисида (ҳақиқатда Большевистик марказ) О. большевизмга энд деб қараланди.

ОФИЦИОЗ (лат. officiosusдан — хизматга тайёр, илтифотли) — ҳукуматнинг нуқтан назарини ифода этувчи, у билан боғлиқ, амалда унинг директиваларини амалга оширувчи, бироқ расман унинг расмий органи бўлмаган матбуот органи (газета, журнал ва ҳ. к.).

ОЧИҚ ДЕНГИЗ — денгиз ва океанларнинг бирон давлат суверенитети остида бўлмаган районлари. О. д. қирғоқ бўйидаги давлатлар учун ҳам, денгиз билан чегараланмайдиган давлатлар учун ҳам охиқдир. О. д. нинг умум томонидан эътироф этилган очиклик принципи ўз ичига: кемалар қатновининг эркинлигини, парвоз эркинлигини, сув ости кабеллари ва трубопроводларни эркин ётқизишни, баллиқ овлаш ва илмий-тадқиқотлар эркинлигини, суний ороллар вужудга келтириш ва халқаро ҳуқуқ йўл кўядиган бошқа фаолиятлар билан шуғулланиш эркинлигини олади.

СЭСР — қ. *Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққийт ташкилоти*.
«ОҚ КИТОБ» — қ. *«Рангли китоблар»*.

ОҚ, ҚҰҚ, ҚУЛРАНГ ЁҚАЛАР — капиталистик мамлакатлар адабиётида кенг қўлланиладиган термин. Ёлланма меҳнат билан шуғулланувчи шахсларнинг турли категориялари бир-биридан ана шу термин билан ажратилади: оқ ёқалар — инженер-техник персонал ва идора хизматчилари, қўқ ёқалар — станок ёнида ишлайдиган ишчилар, кулранг ёқалар — хизмат кўрсатиш соҳасида ишловчи ходимлар.

ОҚ УЙ — АҚШ президентининг Вашингтондаги резиденцияси. О. у. деганда кўпинча АҚШ ҳукумати тушунилади.

ПАГУОШ ҲАРАКАТИ — олимларнинг тинчлик, қуrolсизланиш ва халқаро хавфсизлик учун халқаро ҳаракати. Бу ном Пагуош (Канада) деган жойнинг номидан олинган. 1957 йилда бу ерда олимларнинг биринчи конференцияси бўлган эди. Умумий ва тўла қуrolсизланиш биринчи даражали вазифалардан биридир, деб таъкидланади П. ҳ. программасида. П. ҳ. қатъий рўйхатга олинган аъзоларга эга эмас. Миллий пагуош группалари, Доимий комитет томонидан у ёки бу конференцияда иштирок этиш учун таклиф этилган олимлар унинг аъзолари ҳисобланади. Конференциялар йилига бир-икки марта чақирилади. Уларда ядро урушининг олдини олиш, кескинликни юмшатишни чуқурлаштириш ва унга қайтарилмайдиган характер бериш, ривожланаётган мамлакатлар проблемаси каби ва б. ақтуал масалалар муҳокама қилинади. П. ҳ.нинг раҳбар ва ижро этувчи органи — Доимий комитетдир. У *ЮНЕСКО* ва БМТнинг ихтисослаштирилган бошқа ташкилотлари билан алоқада бўлиб туради. П. ҳ. нинг қароргоҳи Лондонда (Буюк Британия).

ПАКТ (лат. pactum — битим) — катта сиёсий аҳамиятга эга бўлган халқаро шартнома, битим. Пакт хавфсизлик, ҳужум қилмаслик, ўзаро ёрдам каби ва б. ташқи сиёсий масалаларни тартибга солиб туради.

ПАЛАСТИННИ ОЗОД ҚИЛИШ ТАШКИЛОТИ (ПОҚТ) — Паластин қаршилик кўрсатиш ҳаракатининг катта ташкилотлари ва гуруҳларини бирлаштиради. 1964 йилда ташкил топди. ПОҚТ составига: Паластин озодлик ҳаракати (Фатх), Паластинни озод қилиш Демократик fronti, Паластинни озод қилиш Халқ fronti, Паластинни озод қилиш армияси, қатор б. ташкилотлар киради. Араб давлатлари бошлиқларининг (1973) ва мусулмон мамлакатлари бошлиқларининг (1974) кенгаши ПОҚТни Паластин араб халқининг бирдан-бир қонуний вакили деб танидилар. 1974 йилдан бошлаб ташкилот БМТ Бош Ассамблеясининг ишида ва БМТнинг ҳомийлигида чақириладиган халқаро конференцияларда қатнашиш учун кузатувчи статусига эга. ПОҚТ — *Араб давлатлари лигасининг* аъзосидир. ПОҚТ Паластин араб халқининг қонуний ҳуқуқларини ҳимоя қилмоқда, унинг озодлик ва миллий мустақиллик учун курашига бошчилик қилмоқда. Исроил билан Мисрнинг сепарат битимини кескин рад этмоқда. ПОҚТ делегациялари Москвага бир неча марта келиб-кетди. Москвада ПОҚТнинг ваколатхонаси бор. Юқори

органи — Паластин миллий кепгаши (ПМК) дир. ПОҚТ Ижроня комитети амалий раҳбарлик қилади.

ПАЛАТА — 1) қонун чиқарувчи баъзи бир ваколатли органлар ёки уларнинг айрим таркибий қисмларининг номи. Мас., СССР *Олий Совети* иккита тенгҳуқуқли Пдан — Иттифоқ Совети ва Миллатлар Советидан иборат. 2) Баъзи давлат ва жамоат ташкилотларининг, муассасаларининг номи (мас., Савдо П., Китоб П.).

ПАМФЛЕТ (ингл. pamphlet) — публицистик асар, одатда муҳим темага бағишланган, заҳархандалик билан, кучли сатира ва жўшқинлик билан ёзилган бўлиб, бирон шахс, ижтимоий ва сиёсий ҳаётдаги бирор ҳодисани фош этади.

ПАНАМЕРИКАНИЗМ — АҚШ империалистларининг сиёсий доктринаси бўлиб, у Америка қитъасидаги мамлакатлар ва халқларнинг сохта тарихий, иқтисодий ва маданий «бирлигини» ташвиқот қилади. АҚШ империалистлари ўзларининг шахсий империалистик манфаатлари йўлида Европадаги мустамлакачи давлатларга қарши олиб борган курашнинг Пнинг демагогик («Америка америкаликлар учун») шиорлари билан ниқоблади. «Манфаатлар бирлиги» шиорларидан АҚШ Кубага, Мексикага, Гаити ва б. Латин Америкаси мамлакатларига интервенция қилиш учун фойдаланди. Пни тарғиб қилиш ўзининг агрессив мақсадлари йўлида турли «панамерика» (америкааро) ташкилотларидан фойдаланаётган АҚШ монополистик капиталининг Ғарбий яримшар мамлакатларида ҳукмрон бўлиб олишга интилаётганлигини ниқобламоқда.

ПАП — қ. *Польша маъбуот агентлиги*.

ПАРАДОКС (грек. παράδοχος — қутилмаган) — 1) қутилмаган, одатланмаган, одатдаги, анъанавий фикрдан кескин фарқ қилувчи мулоҳаза (фикр юритиш). 2) Қабул қилинган тасаввурларга тўғри келмайдиган ҳалати ҳодиса. «Парадоксал» (стандарт бўлмаган, одатдагидан бошқа) эпитетлар «ортодоксал» (умум томонидан қабул қилинган, анъанавий фикр, йўналиш ва ҳ. к. ортидан борувчи) эпитетга қарши қўйилади.

ПАРАЗИТИЗМ (грек. παράσιτοςдан — текинхўр) — ижтимоий ҳаётда — бешқаларнинг меҳнати ҳисобига, меҳнат қилмай топишган даромадлар ҳисобига, бунинг устига зарурият орқали (ёни ўтиб қолганлиги, касалиги ва б. туфайли) эмас, балки бошқа кишиларнинг кучини ва имкониятини эксплуатация қилиш орқали яшаш. П. социал ҳодиса сифатида эксплуататор синфларга хосдир. Социализм шароитида П. сарқит бўлиб, унга қарши кураш олиб борилади.

ПАРАФИРЛАШ (фр. parapherдан — қисқартирилган имзо) — шартноманинг текстини келишиб олиш мақсадида шартнома (битим)ни ёки унинг айрим моддаларини ахдлашувчи томонлар мухтор

вакилларининг исми ва отасининг исмининг бош ҳарфларини қўйиб олдиндан имзолаш. Шартномани (битимни) давлат арбоблари имзолагандан ва давлатнинг олий қонун чиқарувчи органи томонидан *ратификация* қилингандан кейин у юридик кучга киради.

ПАРИЖ КОММУНАСИ — 1) Улуғ француз буржуа революцияси (1789—94) даврида Париж шаҳрининг ўз-ўзини идора қилиш органи, Контрреволюцион тўнтариш натижасида (1794 йил 9—10.VIII) П. К. тарқатиб юборилди, унинг аъзоларининг кўпчилиги қатл этилди. 2) П. К. (1871)— жаҳон тарихидаги биринчи пролетар революцияси ва ишчилар синфининг биринчи ҳукуматидир.

П. К.— француз ва халқаро ишчилар синфининг буржуазиянинг сиёсий ҳукмронлигига қарши кураши натижасидир. П. К. вужудга келишига Франциянинг Пруссия билан урушда (1870—71) оғир мағлубиятга учраганлиги натижасида пролетариат билан буржуазия ўртасидаги синфий зиддиятларнинг кескинлашиб кетганлиги сабаб бўлди. Тьер реакцион ҳукуматининг ютқизиб қўйилган уруш чиқимларини аҳолининг кенг қатламлари зиммасига юклашга уриниши демократик кучларнинг қудратли ҳаракатига олиб келди. Марказий комитет бошлиқ миллий гвардия тузилди, у ҳукумат идораларини эгаллади. Париж ратушаси устида 1871 йил 18.III да пролетар революциясининг қизил байроғи ҳилпиради, 28.III да П. К. да ишчилар етакчи роль ўйнадилар, уларнинг кўпчилиги I Интернационалнинг аъзолари эди. Лион, Марсель, Тулуза ва баъзи бошқа шаҳарларда ҳам революцион коммуналар эълон қилинди. Бироқ улар узоқ яшамадилар.

П. К. буржуа давлат машинасини бузиб ташлади (мунтазам армияни, полицияни тугатди, черковни давлатдан ажратди ва ҳ. к.) ва янги типдаги давлат барпо қилди. Бу *пролетариат диктатурасининг* тарихидаги биринчи формаси эди. Ҳокимиятнинг янги аппарати демократик принципларда қурилди: барча мансабдор кишилар сайлаб қўйилар, масъулиятли ва алмаштириб турилар, бошқарув коллегиял тарзда амалга оширилар эди.

Ишчилар синфининг ҳукумати бўлган П. К. ўз ҳокимиятини халқ манфаати йўлида ва халқ учун амалга оширар эди. У кенг омманинг моддий аҳволини яхшилаш тўғрисида катта ғамхўрлик кўрсатди: меҳнат ҳақининг мажбурий минимуми ўрнатилди, меҳнатни муҳофаза қилиш ва ишсизликка қарши кураш, уй-жой шартларини яхшилаш ва аҳолини маҳсулот билан таъминлаш ва б. чора-тадбирлар қабул қилинди. П. К. мактаб ислоҳотини ишлаб чиқди, унга умумий, пулсиз, мажбурий, дунёвий ва ҳар томонлама таълим асос қилиб олинди. П. К.нинг эгалари ташлаб кетган корхоналарда ишлаб чиқариш кооперативлари тузиш, ишчи контролнинг жорий қилиш, айрим давлат корхоналари раҳбарларининг сайлаб

қўйилиши тўғрисидаги декретлари алоҳида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ташқи сиёсатда П. К. тинчлик ва халқлар ўртасида дўстлик ўрнатишга амал қилди.

П. К. 72 кун яшади, *контрреволюциянинг* сон жиҳатдан устун кучларининг зарбаси остида 28.V да у қулади.

Ишчилар синфининг етарли даражада етук эмаслиги, унинг пролетариатнинг синфий кураши тўғрисидаги таълимот билан қуролланган сиёсий партияси йўқлиги, П. К. сиёсий составининг бир хил бўлмаганлиги, ишчилар синфи билан деҳқонларнинг жанговар иттифоқининг йўқлиги, шунингдек версалликлар ва оккупацион немис қўшинлари томонидан шаҳар қуршаб олинганлиги натижасида Париж мамлакатининг бошқа районларидан ажраб қолганлиги П. К. мағлубиятининг асосий сабабларидир.

П. К. оз вақт яшаганлиги, унинг тактик хатолари ва оқибатда мағлубиятга учраганлиги пролетариат озодлик ҳаракати тарихида унинг аҳамиятини камситмайди. П. К. тажрибаси, унинг ибратли сабоқлари марксча-ленинча назарияни ривожлантиришда, халқаро ишчилар ҳаракати тарихида, *Улуғ Октябрь социалистик революциясичи* тайёрлаш ва амалга оширишда муҳим роль ўйнади.

ПАРИЖ КЛУБИ — қ. *Ўнлар группаси*.

ПАРИТЕТ (нем. Parität, лат. paritasдан — тенглик)—1) тенглик, тенг муносабат, бир хил аҳвол. 2) Турли мамлакатлар пул бирлигининг олтинга нисбатан қиммати.

ПАРИЯ — 1) Ҳиндистонда дахлсизлар кастасининг биттасига — пария кастасига мансуб киши. 2) (*Кўч.*) мискин, хўрланган, ҳар қандай ҳуқуқдан маҳрум этилган киши.

ПАРЛАМЕНТ (ингл. parliament, фр. parlement, парладан — га-пирмоқ)— капиталистик мамлакатларда сайлаб қўйиладиган (баъзида қисман тайинланадиган) қонун чиқарувчи ваколатли орган. АҚШда ва Америкадаги бошқа ҳатор мамлакатларда П. *конгресс* деб, Туркияда — Буюк миллат мажлиси, Швецияда — *риксдаг* деб аталади ва ҳ. к. Сайлов ҳуқуқи, сайловларни уюштириш ва ўтказиш усуллари ёрдамида буржуазия халқнинг ҳақиқий вакиллари-нинг П. да иштирок этишига ҳар қандай йўллар билан қаршилик қилмоқда, уни ҳукмрон эксплуататор синфлар манфаатларини таъминловчи орган сифатида сақлаб қолишга ҳаракат қилмоқда. Капиталистик мамлакатлардаги коммунистик ва ишчи партиялар парламент трибунасида меҳнаткашлар манфаатлари учун курашнинг легал формаларидан бири сифатида фойдаланмоқдалар.

ПАРЛАМЕНТЕР (фр. parlementaire)— урушаётган томон қўмондошлигининг душман томон вакиллари билан музокара олиб бориш учун юборилган расмий вакили.

ПАРЛАМЕНТЛАРАРО ИТТИФОҚ (ПИ)— ҳукуматники бўлмаган халқаро ташкилот бўлиб, турли мамлакатлар парламент аъзолари группаларидан (миллий парламент группаларидан) ташкил топган. 1889 йили Парижда асос солинган. СССР 1955 йилдан бошлаб иттифоқ аъзоси. ПИ Устави ПИга кирадиган барча парламент аъзолари ўртасидаги мулоҳотларни рағбатлантиришни, демократик институтларни мустаҳкамлаш ва ривожлантиришда, шунингдек тинчликни ҳимоя қилиш ишида ва халқлар ўртасида ҳамкорлик қилишда биргалишиб ҳаракат қилишни кўзда тутди. ПИнинг 66-конференцияси (1979 йил сентябрь) прогрессив инсониятни тинчлик, халқаро кескинликни юмшатиш учун, халқларнинг ўз тақдирларини ўзлари белгилаш ҳуқуқини ҳимоя қилиш, халқаро ҳамкорликни, давлатлар ўртасидаги ҳамжиҳатликни ривожлантириш учун курашини қўллаб-қувватлаб чиқди. Унинг қатнашчилари — ПИ аъзолари бўлган 80 дан ошиқроқ давлат вакиллари *мустамлакачилик, ирқчилик, апартеидни* ва зулмнинг бошқа формаларини қораладилар.

ПИ аъзолари бўлган мамлакатлар парламентлари унинг қарорларига тавсия деб қарайдилар. СССР ва б. социалистик мамлакатларнинг иштирок этиши ПИ фаолиятини активлаштириб юборди. Иттифоқ фаолияти халқаро ҳамкорлик ва тинчлик ишига қўшилган муайян ҳиссадир. Юқори органи — парламентларо конференция. Қароргоҳи — Женевада (Швейцария).

ПАРТИЯВИЙЛИК — 1) сиёсий партиёга мансублик. 2) Дунёқараш, ижтимоий фанлар, адабиёт ва санъатнинг ғоявий йўналиши бўлиб, муайян синфлар ва социал гуруҳларнинг манфаатларини ифода этади ҳамда илмий ва бадий ижодиётнинг социал тенденцияларида намоён бўлади. Кенг маънода — кишиларнинг хулқ-атвори, ташкилотлар фаолияти принциплари, сиёсий ва ғоявий кураш қуролидир. П. ривожланган синфий қарама-қаршиликларнинг натижаси ва сиёсий ифодаси сифатида сиёсий партиёларнинг фаолияти билан мустаҳкам боғланган. Коммунистик П. ғоявий позициялар аниқ ва равшан бўлишини, сўз билан иш бир бўлишини, сиёсатга беварқ бўлишга, буржуа ва ревизионистик қарашларга қарши изчил кураш олиб боришни талаб қилади. Коммунистик П. ижтимоий ҳаётдаги барча ҳодисаларга синфий ёндашишни кўзда тутди. У буржуа ва ревизионистик объективизм, идеологиянинг партиявий-сизлиги, идеологияларнинг тинч-тотув яшаш концепцияларига зиддир. Коммунистик П. буржуа идеологиясини, антикоммунизм ва антисоветизмни, марксизм-ленинизм принципларидан ҳар қандай чекинишни қаттиқ танқид қилишни талаб қилади.

ПАРТИЯ ИЧКИ ДЕМОКРАТИЯСИ — КПСС ва б. марксизм-ленинчи партиёлар ташкилоти ва фаолиятининг асоси, партиа таш-

килий тузилиши раҳбар принципи — демократик централизмнинг муҳим томонидир. В. И. Ленин П. и. д.нинг ҳоҳиятини очиб берар экан, бундай деб ёзган эди: «Бу партиянинг барча аъзолари тенг ҳуқуқларда ва ҳеч қандай истисносиз, тўғридан-тўғри ёки вакиллар орқали партиянинг бутун ишларини олиб борадилар; бунинг устига барча мансабдор шахслар, партиянинг барча раҳбар коллегиялари, барча муассасалари сайлаб қўйилади, ҳисоб бериб туради, ўзгартириб турилади демакдир». П. и. д. коммунистларга танқид қилиш ҳуқуқини беради, танқидни бўғганлик учун КПСС Устави партия жазоси беришни кўзда тутди. Партия барча аъзоларининг партиянинг сисёати ва амалий фаолияти масалаларини партия йиғилишларида муҳокама қилиши, таклифлар киритиши, партия ташкилоти қарор қабул қилганига қадар ўз фикрини очиқ айтиб чиқиши ва ҳимоя қилиши П. и. д.нинг КПСС Уставида мустаҳкамлаб қўйилган муҳим қондасидир. Масалалар ҳал қилиб бўлингандан кейин партия интизоми кучга киради. Партия интизоми озчиликнинг кўпчиликка сўзсиз бўйсуниниши талаб қилади. П. и. д. партия интизомидан ажралмасдир. П. и. д. партия турмушининг ленинча нормаларига риоя қилинишини, барча коммунистларнинг активлиги ва ташаббускорлигини ўстиришни таъминлайди. П. и. д. ни ривожлантириш КПССни янада мустаҳкамлашга, унинг омма билан алоқасини кенгайтиришга, КПССнинг обрўйини оширишга кўмаклашади. «Партия ички демократиясини изчил ривожлантириш,— деди Л. И. Брежнев,— партиянинг ҳар бир аъзосига нисбатан талабчанликни ошириш — бу ленинча принциплар босиб ўтилган босқич эмас. Бу бизнинг кунларда ҳам партия тараққиётининг негизидир».

ПАССИВ САЙЛОВ ҲУҚУҚИ — воколатли (марказий ва маҳаллий) органларга сайланиш ҳуқуқи. Тақ. *Актив сайлов ҳуқуқи*.

ПАТЕРНАЛИЗМ (лат. *paternus*дан — оталарча, *pater* — ота) — буржуа доктринаси бўлиб, унинг вазифаси меҳнаткашлар онгига «социал шериклик» ғоясини сингдиришдир. Ана шу мақсадларда корхона эгалари томонидан меҳнаткашлар тўғрисида хўжакўрсинга қилинаётган «оталарча ғамхўрлик» социал-иқтисодий ва ташкилий-техникавий тадбирларнинг бутун бир системасини ўз ичига олади. Мас., ишчи ва хизматчиларнинг ишчилар ҳаракатида ва прогрессив касаба союзларда қатнашмаслиги эвазига меҳнатга рағбатлантирувчи ҳақ тўлаш; спорт ва маданий-оммавий тадбирларни ва ҳ. к. пул билан таъминлаш. Меҳнаткашларда «ишда иштирок этдим» деган ҳиссиётни тарбиялашга доктринада алоҳида роль берилади. Майда *акцияларни* чиқариш ва уларни меҳнаткашлар орасида тарқатиш, ишчиларнинг фойдада қисман қатнашиши ва ҳ. к. ана шунга қаратилган. Бироқ ана шу тадбирларнинг ҳаммаси синфий «ҳамкорлик» кўринишини вужудга келтиришга даъват этилган,

аслида эса меҳнаткашларни *синфий курашдан* чалғитишга ва ишчиларни капиталистик корхоналарда меҳнат унумдорлигини ўстиришга мажбур қилади. Ишчилар ҳаракатидаги ўнг оппортунистик лидерлар П. ўтказишга кўмаклашадилар. Коммунистик ва ишчи партиялар, шунингдек прогрессив касаба союзлар П.нинг синфий моҳиятини фош этмоқдалар.

ПАУПЕРИЗМ (лат. раирегдан — камбағал) — меҳнаткашларнинг оммавий қашшоқланиши, уларда тирикчилик учун зарур воситаларнинг минимуми ҳам йўқлиги. Бу эксплуататорлик жамиятига хосдир. Ҳозирги капиталистик мамлакатларда П. — сурункали оммавий ишсизлик ва инфляциянинг муқаррар натижасидир.

ПАЦИФИЗМ (лат. pacificusдан — тинчлантириш) — капиталистик мамлакатлардаги урушга қарши ҳаракат бўлиб, бу ҳаракат қатнашчилари характери ва мақсадларидан қатъи назар, ҳар қандай урушга қарши чиқадилар. П. тарафдорлари одамнинг қурбон бўлишига олиб келадиган ҳар қандай қуроли курашни, шу жумладан адолатли озодлик курашларини ҳам ахлоқий қоралаш позициясида турадилар. Улар урушларнинг синфий характерини, уларни келтириб чиқарадиган сабабларни очмайдилар, ишонтириш йўли билан урушларнинг олдини олиш мумкинлигига ишонадилар.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин, жаҳон миқёсида кучлар нисбати социализм фойдасига тубдан ўзгарган ва тинчлик учун курашга планета аҳолисининг кенг қатламлари жалб қилинган шароитда коммунистик ва ишчи партиялар П.нинг камчилиги ва чекланганлигини қайд этиб, барча тинчликсевар кучларни, шу жумладан пацифистларни ҳам уруш хавфига қарши курашга бирлаштиришга ҳаракат қилдилар. Кўплаб софдил пацифистлар *тинчлик тарафдорларининг* уюшган оммавий *ҳаракати* билан ҳамкорлик қилмоқдалар, термоядро урушини, қуролсизланишнинг олдини олиш учун, умумий тинчликни ва халқлар хавфсизлигини мустаҳкамлаш, халқаро кескинликни юмшатишни мустаҳкамлаш учун курашда актив қатнашмоқдалар.

ПЕНТАГОН (ингл. Pentagon, грек. pentágonопдан — бешбурчакли) — АҚШ ҳарбий идораси (дастлаб Вашингтон яқинида АҚШ ҳарбий министрлиги жойлашган беш бурчакли бинонинг номи); америка милитаризмининг рамзидир.

ПЕРСОНА ГРАТА (лат. persona grata — исталган шахс) — дипломатик ваколатхонанинг бошлиғи қилиб тайинланишига у бораётган мамлакат ҳукумати розилик берган дипломатик вакил; ўзи тайинланган мамлакатга бориш учун рухсатнома (виза) олган ҳар қандай бошқа дипломатик ходим.

ПЕРСОНА НОН ГРАТА (лат. persona non grata — номатлуб киши) — дипломатик ваколатхонанинг бошлиғи қилиб тайин-

ланишига уни юбориш мўлжалланган мамлакат ҳукумати розилик бермаган киши; ўзи ишлаб турган мамлакатнинг ҳукумати ундай бирор сабабларга кўра мамлакатдан чиқиб кетишни талаб қилган ҳар қандай дипломатик ходим.

ПЕССИМИЗМ (лат. *pessimus*дан— энг ёмон)— ҳаётни, воқеаларнинг боришини идрок этиш бўлиб, у тушкунлик, умидсизлик, келажакка ишончсизлик билан суғорилган. П. дунёқараш сифатида мавжуд тузумнинг ҳалокатга маҳкумлигини ва ҳалокатини олдиндан ҳис этган ўз умрини яшаб бўлган реакцион синфлар учун характерлидир. П.нинг тескариси — *оптимизмдир*.

ПЕТИЦИЯ (лат. *petitio* — илтимос)— ҳукумат вакилларига коллектив томонидан берилган илтимоснома ёки чақириқ.

ПЛ — қ. *Пренса Латина*.

ПЛАНЛАРНИ УЙҒУНЛАШТИРИШ (лат. *co* — биргаликда ва *ordinatio* — тартибга солиш)— социалистик мамлакатларнинг планли равишда ҳамкорлик қилишининг асосий методи. Социалистик мамлакатлар ўртасидаги барқарор ва ўзаро манфаатли бўлган иқтисодий ва илмий-техник алоқалар ана шу метод асосида шакллантирилади. Халқаро социалистик меҳнат тақсимои мутаносиблигини, ўзаро товар етказиб беришни, беш йиллик даврда ҳамкорлик қилиш юзасидан бошқа тадбирлар келишиб олинаётганликда, ҳар бир иштирокчи мамлакатнинг марказий план органлари томонидан ана шу келишиб олинганликлар ҳисобга олинаётганлигида ўз ифодасини топмоқда. УИЕК аъзолари бўлган мамлакатларнинг ҳамкорлигида 50-йилларнинг ўрталаридан П. у. муваффақиятли равишда қўлланиб келмоқда, ҳозирги вақтда 1981—85 йилларга мўлжалланган план уйғунлаштирилмоқда. П. у.— *социалистик иқтисодий интеграциянинг ўзига хос хусусияти ва афзаллигидир*.

ПЛАТФОРМА (фр. *plate-forme* — кўтарилган майдон)— (*кўч.*) сиёсий партия, ижтимоий гуруҳлар ёки ташкилотлар амал қиладиган асосий принципиал назарий қондалар ёки амалий программа.

ПЛЕБЕЙЛАР (лат. *plebeii*, *plebs*дан— оддий халқ)— 1) Қадимги Римда озод аҳоли табақаларидан бири, дастлаб граждн ва сиёсий ҳуқуқлардан фойдаланмаган оддий халқ. Рим аристократияси— патрицийларга ҳарши олиб борилган шиддатли ва узоқ давом этган курашда П. гражднлик ва сиёсий ҳуқуқларда улар билан барабар бўлиб олишга эришдилар. 2) (*Кўч.*) буржуача тушунчада— аслзодалардан бўлмаган, паст табақа, халқ орасидан чиққанлар.

ПЛЕБИСЦИТ (лат. *plebs*дан— оддий халқ ва *scitum*— қарор)— умумхалқ овоз беришининг бир тури (шунингдек қ. *Референдум*). Халқаро муносабатларда П.— баҳсга сабаб бўлаётган территориянинг ёки унинг бир қисмининг қайси давлатга тегиш-

лилигини халқ орасида овозга қўйиш йўли билан халқнинг хоҳиш-иродасини билиш асосида аниқлаш.

ПЛЕНУМ (лат. plenumдан — тўла) — сайлаб қўйиладиган раҳбар орган, бирон ташкилот, совет, комитет, комиссия ва шу кабилар аъзоларининг тўла составида ўтадиган мажлис, йиғилиш.

ПЛУТОКРАТИЯ (грек. plutokratia, plutosдан — бойлик ва kratos — куч, ҳокимият) — 1) (айнан) бойлар ҳокимияти, пул ҳукмронлиги. 2) Сиёсий тузум бўлиб, бунда мамлакатдаги давлат ҳокимияти жамиятнинг энг бой табақалари қўлида бўлади.

ПЛЮРАЛИЗМ (лат. pluralisдан — кўпчилик) — 1) фалсафий тушунча бўлиб, у дунёнинг бирлик ғоясини инкор этади ва борлиқнинг бир неча ёки кўп асослари ҳамда турлари бор деб билади. 2) Ҳозирги замон буржуа социологиясида П. демократиянинг «соф», «юқори» формасининг белгиси сифатида талқин қилинади. Бу демократия шароитида сиёсий ҳокимият бир-бири билан курашаётган ва бир-бирини мувозанатлаштираётган сиёсий партиялар, шунингдек ташкилотлар — касаба союз, деҳқонлар, черков ташкилотлари, корхона эгаларининг ассоциацияси томонидан амалга оширилар эмиш. 3) «Еврокоммунизм» идеологларида П. социализмнинг кўплаб «моделларини», шу жумладан иқтисодий, идеологик ва сиёсий П. мавжудлиги билан реал социализмдан фарқ қилувчи «модел»ларини эътироф қилишда намоён бўлади. Бу ғайри қонуний концепциялар марксизм-ленинизмнинг интернационал характери ва социалистик революция ҳамда социализм қурилишининг умумий қонуниятларини рад этади.

ПОЛИТЕИЗМ (грек. polyдан — кўп ва theos — худо) — кўп худолик; кўп худолар мавжудлигини ва уларга сифатида эътироф этувчи дин. Монотеизмдан — бир худодикдан фарқ қилиб, П. да ғайри табиий дунё каттаи ёки кичикми ҳокимиятга, ўз отига, қиёфасига ҳамда табиат ва жамиятда ўзи бошқарадиган муайян соҳага эга бўлган худолар *иерархияси* деб тасаввур қилинади. Қадимги мисрликларнинг, грекларнинг ва қадимги дунёдаги бошқа халқларнинг дини ана шундай бўлган эди, шунингдек Ҳиндистон, Япония ва б. мамлакатлардаги ҳозирги динлар ана шундайdir.

ПОЛЬША МАТБУОТ АГЕНТЛИГИ (ПАП) — ПХР давлат ахборот агентлиги. 1944 йилда тузилган. Мамлакат ичида ва чет элдан ички ва халқаро ҳаётга оид ахборот тарқатади. Варшавада жойлашган. *Европа матбуот агентлиги альянсининг* аъзоси.

ПОРТО-ФРАНКО (ит. porto franco — эркин, озод порт) — ўз доирасида бож тўламай, товар олиб кириладиган ва чиқариладиган порт.

«ПОСТИНДУСТРИАЛ ЖАМИЯТ» — буржуа назарияларида жамиятнинг номи бўлиб, бу жамият гўё *давлат-монополистик ка-*

патализмнинг ўрнини босар ва социализмга қарши қўйилар эмиш. Бу назарияда ишлаб чиқариш техникасини жамият тараққлиёти бошқичини белгилувчи асосий фактор деб, синфлар муносабати, ишлаб чиқариш воситаларига эгаллик эса муҳим бўлмаган факторлар деб эълон қилинади. Хизмат кўрсатиш соҳасига, фан ва маорифга, яъни олим ва мутахассисларга етакчи роль берилади. Жамиятти бошқариш гўё олимлар ва мутахассислар қўлига ўтар эмиш. Бунда социал тенгсизлик ва социал конфликтлар сақланиб қола беради. Аслида «П. ж.» назарияси — буржуа назариячиларининг капитализм ўрнига социализм келишининг тарихий муҳаррарлигини рад этиш йўлидаги яна бир урнишидир.

ПОСТУЛАТ (лат. *postulatum* — талаб) — бирон илмий назариянинг бошланғич қондаси деб қабул қилинадиган мулоҳаза, принцип.

ПОТСДАМ КОНФЕРЕНЦИЯСИ — учта иттифоқчи давлат (СССР, АҚШ, Буюк Британия) раҳбарлари И. Сталин, Г. Трумэн, У. Черчилль (28.VII дан К. Эттли) раҳбарларининг 1945 йил 17.VII дан 2.VIII гача Берлин яқинидаги Потсдамда бўлиб ўтган конференцияси.

Конференциянинг мақсади — урушдан кейинги кечиктириб бўлмайдиган халқаро проблемаларни ҳал қилиш. Совет Иттифоқи *антигитлерчи коалиция* мамлакатларининг умумий куч-ғайрати билан мустақкам ва узоққа чўзиладиган тинчлик ва халқаро ҳамкорлик қилиш учун шароит яратиш зарур деб ҳисоблади. П. к. Европанинг урушдан кейинги тузилиши масалалари бўйича келишиб туриб қарор қабул қилди. Германияни тўла демилитаризациялаш, унинг қуроли кучларини тарқатиб юбориш, милитаристик ва нацистик фаолиятни ва пропагандани тақиқлаб қўйиш, Германиянинг ҳарбий-саноат потенциалини тугатиш кўзда тутилди. Конференция экономикани демилитаризациялаш ва герман милитаризмини ҳаракатга келтирувчи асосий куч бўлган монополистик уюшмаларни тугатиш программасини белгилади. Германияни иқтисодий қуролисизлантириш ва герман агрессиясидан жабр тортган мамлакатларнинг зарарини қоплаш учун Германиядан репарация ундириб олиш тўғрисида қарор қабул қилди. Уни демократлаштириш мақсадида барча нацист ташкилотлар ва идоралар тарқатиб юборилди, фашист рейхининг ирқий ва дискриминацион қонунлари бекор қилинди.

Германияни демилитаризациялаш ва демократлаштириш мақсадида уни тўрт томонлама оккупация қилиш системаси келишиб олинди. Тегишли зоналардаги оккупацион қўшинларнинг бош қўмондонлари составидан ташкил топган Контроль кенгаш тўрт давлат (СССР, АҚШ, Буюк Британия, Франция) ҳокимиятининг олий

органи бўлиб қолди. Территория масалалари ҳал қилинаётганда Польшанинг янги ғарбий чегараси Одер — Ғарбий Нейсе дарёлари линияси бўйлаб белгиланди; бу билан ўтмишда Польшадан топ-тиб олинган ва азалдан полякларники бўлган ерлар унга қайтадан қўшилди. Совет Иттифоқига Кенигсберг шаҳри (1946 йилдан бошлаб Калининград) ва унинг атрофидаги районлар берилди.

П. к., айрим қийинчиликларга ва унинг иштирокчилари ўртасидаги келишмовчиликларга қарамай, урушдан кейинги проблема-ларни тартибга солишда иттифоқчи давлатлар ҳамкорлик қилиши мумкинлигини кўрсатди. Бироқ кейинги даврда ғарб давлатлари Потсдам қарорларини бузиш йўлига ўтиб олдилар; фақат СССР уларни изчил ва оғишмай бажариб келди.

ПРАГМАТИЗМ (грек. pragmatadan — иш, ҳаракат) — ҳозирги замон буржуа фалсафасидаги оқим, субьектив *идеализмнинг* бир кўриниши. П. қарашларнинг воқеликка, табиат ва жамият тараққиётининг объектив қонунарига мос келишини эмас, балки тушунчалар, ғоялар, қарашлар фойдалигини, уларнинг амалий натижаларини, реал фойдаллигини ҳақиқатнинг критерийси деб ҳисоблайди. Ижтимоий ҳаётдаги ҳодиса ва процессларни тушунтирар экан, П. объектив қонуниятлар мавжудлигини инкор этади, тарихий процессларни айрим шахслар фаолиятининг натижаси деб биледи. П. буржуа демократиясининг апологети сифатида чиқади ва марксизм-ленинизмга қарши қаратилган.

ПРЕАМБУЛА (фр. préambule, лат. praeventibusдан — олдинда борувчи) — халқаро шартнома ёки битимнинг кириш қисми бўлиб, унда одатда принципиал қондалар ва сабаблар, шартномани (битимни) тузиш учун асослар баён этилади.

ПРЕВЕНТИВ (фр. préventif — огоҳлантирувчи, лат. praevenire — бирор нарсанинг олдини олиш) — бошқа томоннинг хавфли ҳаракатларининг олдини олиш. П. ядро зарбаси, П. ядро уруши — АҚШ империалистларининг «совуқ уруш» даврида социализм мамлакатларига қарши қаратилган доктринаси. Гарчанд Ғарбнинг ҳарбий доктриналарида кейинроқ бошқа ғоялар асосий роль ўйнай бошлаган бўлса-да П. ядро урушига аввалгидек муҳим роль берилди. Империалистик давлатларнинг ҳарбий потенциаллини, аввало АҚШнинг ядро потенциаллини янада орттиришни империалистик пропаганда жаҳон «стабиллигининг» ҳал қилувчи фактори, деб эълон қилди.

ПРЕЗИДЕНТ (лат. praesidensдан — олдинда ўтирувчи) — 1) қатор жамоат ва илмий муассасалар, ташкилотлар ва шу кабиларда (шу жумладан халқаро ташкилотларда ҳам) сайлаб қўйиладиган раҳбар, раис (мас., СССР Фанлар академиясининг президенти).

2) Идора усули республика бўлган мамлакатларда давлат бошлиғи. Парламентар республика деб аталмиш республикаларда (Италия, Ҳиндистон, ГФР) П. ё парламент томонидан, ёхуд асосини парламент аъзолари ташкил этган махсус коллегия томонидан сайланади. Президентли республикаларда П. тўғри (Франция) ёки билвосита (АҚШ) сайловлар йўли билан сайланади.

ПРЕЛИМИНАР [лат. praedан — олди ва limen (liminis) — остона; бошланиши] — дастлабки. П. тинчлик шартномаси — урушаётган томонлар ўртасидаги дастлабки битим бўлиб, унда бўлажак тинчлик шартномасининг асосий қоидалари: уруш ҳолатини тўхтатиш шартлари, территория ўзгаришлари, давлат чегаралари, ҳарбий асирларни алмаштириш, зарарларни қоплаш ва шу кабилар ёзиб қўйилади.

ПРЕМЬЕР-МИНИСТР — бош министр (фр. premier — биринчи) — бир қатор ҳозирги замон буржуа давлатларида, одатда давлат бошлиғи томонидан тайинланадиган ҳукумат бошлиғи. П.-м. парламентда кўпчиликка эга бўлган партиялар ёки партия коалициясининг лидери, кўпчиликнинг парламент фракциясининг раҳбари.

ПРЕНСА ЛАТИНА (ПЛ) — Латин Америкасининг ахборот агентлиги. Куба революциясининг ривожланиши ва Латин Америкаси халқларининг миллий-озодлик кураши тўғрисида жаҳон жамоатчилигини хабардор қилиб туриш мақсадида 1959 йилда тuzилган. Кубада ва чет элда ахборот тарқатади. Маркази — Гаванада.

ПРЕРОГАТИВА (лат. prerogativa — афзаллик, биринчилик) — бирор соҳада ёки муайян бирор масала юзасидан давлат органи ёки расмий шахс эга бўлган фавқулодда ҳуқуқ (мас., СССРнинг бошқа давлатлар билан шартномасини ратификация қилиш СССР Олий Совети Президиумининг Пидир).

ПРЕССА (фр. presse) — вақтли матбуот, яъни газета ва журналларнинг умумий номи.

ПРЕСС-АТТАШЕ (фр. presse — вақтли матбуот ва attaché — қуйи дипломатик даража) — дипломатик ваколатхонанинг (элчихона, миссия ва ҳ. к.) матбуот масалалари билан шуғуullanувчи ходими.

ПРЕСС-БЮРО (ингл. pressbureau, фр. presseedан — вақтли матбуот ва bureau — бюро, ижро этувчи ва раҳбар орган) — 1) матбуот агентликлари, телеграф ахборот агентликлари, катта газеталар редакциялари ва матбуотни тайёр мақолалар, ахборотлар, иллюстратив ва б. материаллар билан таъминлаб турувчи бошқа муассасалар ҳузуридаги доимо ишлаб турувчи ахборот органи (бўлим, редакция). 2) Съезд, конференция, кенгаш иштини ёритаётган журнал

листларга қўмаклашиш учун ана шу анжуманлар ўтаётган вақтда тузиладиган ахборот хизмати.

ПРЕСС-КОНФЕРЕНЦИЯ (ингл. press-conference, фр. presse-dan — вақтли матбуот ва лат. conferentia — йиғилиш, кенгаш) — расмий, давлат, жамоат арбоблари, олимларнинг ва ҳ. к. матбуот, радио, телевидение, телеграф-ахборот агентликлари билан кенг ижтимоий қизиқиш туғдираётган масалалар бўйича учрашуви, суҳбат.

ПРЕСТИЖ (фр. prestige — обрў, нуфуз) — муайян жамиятда кишилар фаолиятининг турли томонларига, уларнинг социал мавқега ва касб-ҳунарига, одамгарчилик сифатларига (ташаббускорлик, интеллектуализм); турли неъматлар ва хизматларга, шунингдек социал гуруҳларга, ташкилотларга, бирон бир қонун-қоидаларга, нормаларга нисбатан бериладиган муҳимлик, жозибалилик. Обрў, ҳурмат, нуфуз билан мустаҳкам қўшилиб кетган. Кишилар ҳуқ-атвори сабабларига, уларнинг қарорларига ва ҳаракатига катта таъсир кўрсатади. Мас., касб-ҳунар П. ёшлар учун унинг жозибадорлигини кўп жиҳатдан белгилаб беради.

ПРЕФЕРЕНЦИЯ (лат. praefereentia) — афзаллик, устунлик, имтиёз. Преференциал божлар — маълум мамлакатлардан келтириладиган товарлар (уларнинг ҳаммаси ёки айримлари) учун энг имтиёзли божлар бўлиб, у бошқа мамлакатлардан келтириладиган молларга ёйилмайди. Мустамлака ва қарам мамлакатлар билан савдода империалистик давлатлар томонидан бундай божлар кенг қўлланилар эди.

ПРЕЦЕДЕНТ [лат. praecedens (praecedentis) — олдинги] — ўтмишда бўлиб ўтган ва ҳозирги вақтда ана шундай ҳаракатлар қилиш учун намуна ёки асос бўлиб хизмат қилувчи ҳол, иш, воқеа. Мас., суднинг бирор мураккаб иш юзасидан қарори суд П. бўлиб хизмат қилиши мумкин; кейинги шунга ўхшаш ишларни кўраётганда ана шу қарорга амал қилинади.

ПРИНЦИП (лат. principium — асос, бошланиши) — назарияда, фанда, сиёсатда бошланғич қоида, раҳбар ғоя, фаолият, юриш-туриш ва ҳ. к. асосий қоидаси (мас., партия раҳбарлиги П.).

ПРИНЦИПАЛЛИК — ҳар қандай масала, вазифага қабул қилинган принципларни изчил ўтказиш позициясидан ёндашиш ва буни удалаш қобилияти. Коммунистик П. вазият мажбур этадиган *компромисслар* мумкинлигини истисно қилмайди, лекин бу компромисслар принциплардан чекинишга олиб бормаслиги керак.

ПРОГНОЗЛАШ — (грек. prognosis — олдиндан кўриш) — 1) прогност ишлаб чиқиш; 2) бирон ижтимоий ҳодисанинг конкрет истиқболларини махсус илмий тадқиқ этиш (иқтисодий П., сиёсий П. ва ҳ. к.). Социализм шароитида марксча-ленинча назария П.нинг

асоси бўлиб хизмат қилади; у халқ хўжалигини планлаштириш билан мустақкам боғланган. Капиталистик мамлакатларда П. буржуа фалсафаси ва социологияси концепцияларига таянади, давлат-монополистик капитализм манфаатларига хизмат қилади.

ПРОГРЕСС (лат. progressus — олға томон ҳаракат қилиш, муваффақият) — қуйидан юқорига қараб, олға томон, анча такомиллашган ва илғор нарсага қараб ҳаракат қилиш, янги, яхши томонга ўзгариш. П.нинг тескарисси — *регресс*.

ПРОДЮСЕР (продьюсер) (ингл. producer, лат. producere — ишлаб чиқариш, яратиш) — АҚШ ва бошқа капиталистик мамлакатлар кинематографиясида кинокомпаниянинг ишончли одами бўлиб, у фильм олинаётганда унинг гоаявий-бадий мазмунини ва ташкилий-молиявий тадбирларни назорат қилиб туради. Ўзларнинг шахсий фильмларини яратаётган режиссёрлар, актёрлар, сценариячилар гоҳида П. ролида чиқадилар.

ПРОЛЕТАРИАТ — қ. *Ишчилар синфи* (капитализм шао роиктида).

ПРОЛЕТАР РЕВОЛЮЦИЯСИ — қ. *Революция*.

ПРОЛЕТАР ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМИ — коммунистлар фаолиятининг ҳаёт томонидан текширилган муҳим принципи. У *илмий коммунизм* назарисни ва практикасининг бутун мазмунига сингиб кетган. П. и. ишчилар синфи, барча мамлакатлар меҳнаткашлари ўзларининг умумий мақсадлари учун курашда халқаро ҳамкорликни, ўзаро ёрдамни, ҳаракат бирлигини, ҳар бир партиянинг эркин ва мустақиллигини, унинг ўз мамлакати халқи олдидаги ва б. мамлакатлар меҳнаткашлари олдидаги масъулиятини ўзаро ҳурмат қилишни кўзда тутди. П. и. шундай тарихий фактни акс эттирадиди, ҳар қандай мамлакат ва миллат ишчилари ягона социал табиатга эга, буржуа жамиятида ишлаб чиқаришда ва шунга мувофиқ ижтимоий ҳаётда бир хил мавқени эгаллайди. П. и. гоаяси биринчи марта К. Маркс билан Ф. Энгельс томонидан эълон қилинган ва асослаб берилган эди. У «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» деган машҳур чаҳириқда ўз ифодасини топди. Бу чаҳириқ халқаро ишчилар ва коммунистик ҳаракатнинг жанговар шиори бўлиб қолди. В. И. Ленин П. и. ни таърифлар экан, уни ишчилар синфининг идеологияси ва сиёсати, унинг миллий масаладаги дунёқараши деб, бу дунёқараш буржуа *миллатчилиши* идеологиясининг тўғридан-тўғри тескарисидир, деб атади. Пролетариатнинг оламшумул-тарихий миссиясини — капиталистик тузумни социалистик тузумга революцион қайта ўзгартишни амалга оширишнинг қудратли воситаси бўлган П. и. халқаро коммунистик ва ишчи ҳаракати тараққиёти билан бирга ривожланмоқда ва бойимоқда.

П. и. байроғи остида Октябрь ғалаба қозонди, биринчи социалистик давлатнинг позициялари мустақкамланди, *жаҳон социалистик системаси* вужудга келди, социалистик давлатларнинг ҳамдўстлиги мустақкамланди ва ривожланмоқда, халқаро коммунистик ва ишчи ҳаракати ўсмоқда ва мустақкамланмоқда. Биринчи социалистик давлат ташкил топиши билан П. и. КПССнинг ички ва халқаро фаолиятининг раҳбар принциплярдан бири бўлиб қолди. Жаҳон социализм системаси вужудга келиши меҳнаткашларнинг интернационал бирдамлигининг форма ва мазмунини чуқурлаштирди ва кенгайтди. Социализм шароитида социалистик И. вужудга келди. У социализм йўлига тушиб олган миллатлар ва элатлар ўртасидаги ва суверен социалистик давлатлар ўртасидаги муносабатларда П. и. принципларини қўллаш ва ривожлантиришдан иборатдир. «Муштарак мақсадлар йўлидаги курашда барча мамлакатлар ишчилар синфи, коммунистларининг бирдамлиги, улар халқларнинг миллий-озодлик ва социал тараққиёт йўлидаги курашини қўллаб-қувватлаши, тенг ҳуқуқли, мустақил қардош партияларнинг ихтиёрий ҳамкорлиги, улар ўз сиёсатида меҳнаткашларнинг миллий ва интернационал манфаатларини узвий равишда боғлаб олиб бораётганлиги, ана шуларнинг ўзи амалдаги пролетар интернационализмидир» («Улуг Октябрь социалистик революциясининг 60 йиллиги тўғрисида» КПСС Марказий Комитетининг қарори).

ПРОЛЕТАРИАТ БИЛАН ДЕҲҚОНЛАРНИНГ РЕВОЛЮЦИОН-ДЕМОКРАТИК ДИКТАТУРАСИ — ишчилар билан деҳқонларнинг ишчилар синфи ва унинг партияси раҳбарлигидаги революцион ҳокимияти. Бу ҳокимият империализм давридаги *буржуа-демократик революциянинг* ғалабаси натижасида ўрнатилади. В. И. Ленин П. б. д. р.-д. д. ғояси ва шioriни биринчи бўлиб илгари сурди ва илмий жиҳатдан асослаб берди. У Россияда 1905—07 йиллар буржуа-демократик революцияси бораётганда ана шундай диктатура ўрнатиш зарурлигини тасдиқлаб берди. Бу вақтда буржуазия ўзининг илгариги революциончилигини йўқотган ва революциянинг на асосий ҳаракатга келтирувчиси, на доҳийи бўлаолар эди, революцион курашнинг пешсаҳнасига ишчилар синфи чиқмоқда эди, аграр проблеманинг кескинлиги эса деҳқонларнинг жуда катта оммасини чуқур демократик қайта ўзгартишлар сари йўналтирар эди. Муваққат революцион ҳукумат, В. И. Лениннинг фикрича, П. б. д. р.-д. д.нинг сиёсий органи бўлиши керак эди. Бу ҳукумат РСДРПнинг программа-минимумини амалга ошириши: демократик республика ўрнатиши, 8 соатлик иш куни ўрнатиши, помещик ерларини мусодара қилиши, барча миллатларга ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи бериши, революцияни буржуа-демократик революцияси социалистик революцияга ўсиб ўтгунга қа-

дар янада ривожлантириши керак эди. Россиядаги революцион воқеаларнинг кейинги бориши бу ленинча назариянинг ҳаётийлигини тасдиқлади.

ПРОЛЕТАРИАТ ГЕГЕМОНИЯСИ — буржуа-демократик, социалистик революцияларда, миллий-озодлик ҳаракатида, социализм ва коммунизм қурилишида муштарак манфаатлар билан бирлашган синфлар, социал қатламлар ва гуруҳлар иттифоқида ишчилар синфининг раҳбар, етакчилик роли. Ишчилар синфининг деҳқонлар ва меҳнаткашларнинг бошқа қатламлари билан иттифоқи П. г. асосидир. П. г. ни ишчилар синфининг жамиятнинг энг уюшган ва энг революцион синфи сифатидаги мавқеи тақозо этади. Пролетариатнинг илғор отряди бўлган марксча-ленинча партиянинг раҳбарлиги П. г. нинг муҳим шартидир. Социалистик революция галабасидан кейин П. г. *пролетариат диктатурасининг* у ёки бу формасида амалга оширилади. Ишчилар синфи умумхалқ давлати системасида ҳам етакчи роль ўйнайди. Халқаро ишчилар синфи — жаҳондаги антиимпериалистик курашнинг гегемонидир (шунингдек қ. *Ишчилар синфи*).

ПРОЛЕТАРИАТ ДИКТАТУРАСИ — ишчилар синфининг социалистик революция амалга ошаётган вақтда ўрнатиладиган ҳокимияти. П. д., деб ёзган эди В. И. Ленин, «меҳнаткашларнинг авангарди бўлган пролетариат билан меҳнаткашларнинг пролетар бўлмаган кўп сонли қатламлари ўртасидаги синфий иттифоқнинг алоҳида формасидир». П. д. тарихан қонуний ва пролетариатнинг синфий мақсадларини, унинг оламшумул-тарихий миссиясини: капитализмни, шунинг билан бирга кишининг киши томонидан ҳар қандай эксплуатация қилинишини, социал ва миллий зулмнинг ҳар қандай формаларини тугатишни ҳамда *социализм* қурилишини амалга ошириш учун зарурдир. Узининг ҳукмронлигини ҳар қандай воситалар билан абадийлаштиришга интилаётган буржуазия билан ишчилар синфи ўртасидаги шиддатли синфий кураш шароитларида жамиятни революцион тарзда қайта ўзгартиришдан, капитализмни тугатишдан ва социализм қуришдан бошқа йўл йўқ. Ишчилар синфи билан деҳқонларнинг ишчилар синфи раҳбарлигидаги иттифоқи П. д. асосини ва унинг олий принципини ташкил этади. Пролетариат диктатураси тўғрисидаги таълимот — *марксизм-ленинизмнинг, илмий коммунизмнинг* муҳим таркибий қисмидир.

«Капиталистик жамият билан коммунистик жамият ўртасида революцион тарзда биринчисини иккинчисига айлантириш даври этади. Бу даврга айни сиёсий ўтиш даври мос келади, ана шу даврнинг давлати эса пролетариатнинг диктатурасидан бўлак бошқа ҳеч нарса бўлиши мумкин эмас» (К. Маркс). *Париж Коммунаси* (1871) П. д. ўрнатишнинг биринчи тарихий

тажрибаси бўлган эди. В. И. Ленин империализм ва пролетар революциялари даврининг янги тарихий шароитларида П. д. тўғрисидаги таълимотни ривожлантирди. У пролетар бўлмаган меҳнаткашлар қатлами актив қўллаб-қувватлаган тақдирдагина пролетариат ўзининг революцион мақсадларини амалга оширишга эришиши мумкин деган қондани илмий тасдиқлаб берди. П. д. марксчи-ленинчи партиялар бирлаштирган ва раҳбарлик қиладиган давлат, сиёсий ва жамоат ташкилотларининг бутун бир системасидир. П. д. системасида марксчи-ленинчи партияларнинг раҳбарлик ва йўналтирувчилик роли, унинг жамият тараққиётининг объектив қонуниятларини чуқур илмий билиб олишга ва фойдаланишга асосланган изчил сиёсати — пролетариат тарихий миссиясини бажаришнинг ҳал қилувчи шартидир. В. И. Ленин Россияда пролетариатнинг революцион кураш тажрибасини умумлаштириб, П. д.нинг давлат формаси — Советларни кашф этди. Советлар мамлакатнинг барча меҳнаткашларини қамраб оладиган энг оммавий ташкилотдир. Иккинчи жаҳон урушидан кейин қатор мамлакатларда П. д.нинг янги формаси — *халқ демократияси* вужудга келди.

Бизнинг мамлакатимизда П. д. халқнинг қуроли қўзғолони йўли билан амалга оширилган социалистик революция ҳамда ички ва ташқи контрреволюция томонидан халққа мажбуран қабул қилдирилган граждандар уруши натижасида қарор топди. Бироқ ҳозирги замон шароитида ҳукмрон синфлар қаршилик кўрсатиш фойдасизлигига иқдор бўлиб, революцияга қарши қуроли кураш бошлашга журъат этолмаган ҳолларда П. д., меҳнаткашлар ҳокимияти социалистик революция тинч ривожланиши натижасида ҳам ўрнатилиши мумкин.

П. д.нинг охири мақсади — жамиятни революцион тарзда қайта ўзгартиш: капитализмни тугатиш ва социализм қуришдир. Совет Иттифоқи ривожланган социализм даврига қадам қўйиши билан бизнинг мамлакатимизда П. д. давлати ўз миссиясини бажариб бўлганлиги натижасида социалистик *умумхалқ давлатига*, ишчилар синфи раҳбарлигида бутун халқнинг оммавий ташкилотига айланди.

ПРОЛОНГАЦИЯ (фр. prolongation, лат. prolongaredan — чўзиш, узайтириш) — бирон шартнома, битимнинг амал қилиш муддатини чўзиш.

ПРОПАГАНДА (лат. proaganda — тарқатилиши керак бўлган) — сиёсий, фалсафий, илмий, бадний ва б. ғояларни ижтимоий онгга жорий қилиш ва оммавий амалий фаолиятни активлаштириш мақсадида уларни ёйиш; анча тор маънода — оммада муайян дунёқарашни шакллантириш мақсадида сиёсий ёки ғоявий П. олиб бориш. П. нинг икки қарама-қарши типи: коммунистик ва буржуа

пропагандаси мавжуд. Коммунистик П.—оммага билим бериш, уни тарбиялаш ва уюштириш мақсадида маркче-ленинча ғояларни ёйиш, партия сиёсатини тушунтириш юзасидан олиб бориладиган маънавий фаолиятнинг коммунистик партиялар томонидан ишлаб чиқилган системаси, революцион кураш процессларига, социализм ва коммунизм қурилишига партия раҳбарлиги воситаларидан бери-дир. Унинг асосий принциплари: илмийлик, партиявийлик, конкрет-лик, турмуш билан яқиндан алоқа, пропагандистлик ва ташкилотчи-лик ишининг бирлиги. Буржуа П. нинг вазифаси— ҳукмрон синф манфаатларига хизмат қилишдир; социализмга қарши идеологик курашда буржуа П. ёлғондан ҳам, туҳматдан ҳам ва шу каби бош-қа усуллардан ҳам жирканмайди.

ПРОПОРЦИОНАЛ ВАКИЛЛИК СИСТЕМАСИ — буржуа сай-лов ҳуқуқида овозларнинг натижаларини аниқлаш тартиби бўлиб, бунда ўз номзодини ваколатли органга қўйган партиялар ўртасида мандатлар ана шу партиялар олган овозларнинг миқдорига муво-фиқ равишда тақсимланади. П. в. с. вақтида катта сайлов округ-лари тузилади, бу округларда ҳар бир партия ўз номзодларининг рўйхатини овозга қўяди, сайловчи эса тегишли партиянинг рўйхати учун овоз беради. Овоз бериш натижаларини аниқлаш учун бир депутатлик мандати олиш учун зарур бўлган овозлар минимуми ўрнатилади. Партия рўйхатлари ичида мандатларни тақсимлаш, одатда, номзодлар рўйхатда жойлаштирилган тартибга мувофиқ амалга оширилади. П. в. с. Италия, Бельгия, Финляндия ва б. мамлакатларда амал қилади. Буржуа кўп партиявийлиги шаронти-да П. в. с. овозларни аниқлашнинг энг демократик формасидир, чунки унинг асосида сайланган органлар анча ваколатли характер-га эга бўлади (қ. *Мажоритар система*).

ПРОТЕКТОРАТ (лат. protectorдан — ҳимоячи, ҳомийлик қилув-чи)— кучли давлатнинг кучсиз давлат устидан расмий ҳомийлик қилиши. Амалда П. империалистик давлатлар томонидан иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан кучсиз мамлакатларга мажбуран қабул қилди-рилар эди. П. кўпинча протекторат ўрнатилган давлат территория-сини оккупация қилиш билан бирга амалга оширилар эди. П. қа-рам мамлакатни тўла босиб олиш ва ўзига қўшиб олишда айрим ҳолларда фақат ўтиш формаси бўларди, холос.

Халқаро муносабатлар тарихида П. кўпинча бир томонлама акт билан ўрнатилар эди. Буюк Британия 1914 йилда Миср усти-дан протекторат ўрнатди, аслида эса уни 1882 йилда босиб олган эди. 1939 йилда гитлерчилар Германияси Чехия ва Моравия устидан протекторат ўрнатди, аслида эса улар фашист агрессорларининг қурбони бўлган эди.

ПРОТЕКЦИОНИЗМ (фр. protectionnisme, лат. protectiодан — ҳимоя, ҳомийлик) — давлатнинг миллий хўжаликни чет эл рақобатидан муҳофаза қилиш йўли билан уни ривожлантиришга қаратилган иқтисодий тадбирлар системаси. Бунга, мас., чет эл товарларига катта бож солиш, ўз мамлакатининг саноатига субсидиялар бериш ва ҳ. к. киради. Империализм шароитида П. ташқи бозорларни босиб олиш билан боғлиқ агрессив сиёсат воситасига айланади. Мамлакатга келтириладиган товарларга катта божлар солиб, буржуа давлати мамлакат ичкарасида монопол-юқори баҳоларни сақлаб қолишга ва чет элга жаҳон бозоридагига қараганда анча паст баҳоларда товар чиқаришга кўмаклашади. Империалистик П. капитализм зиддиятларини анча кескинлаштиради, меҳнаткашлар аҳволини ёмонлаштиради.

ПРОТОКОЛ (фр. protocole, грек. protókollондан — манускрипт ўрамига клейлаб ёпиштириб қўйилган биринчи varaқ) — 1) йиғилишда, мажлисда, сўроқ вақтида ва ҳ. к. бўлиб ўтган гаплар ёзилган ҳужжат. 2) Бирор факт, ҳодиса тўғрисида гувоҳлик берувчи ҳужжат. 3) Бирор махсус масала бўйича давлатлар ўртасидаги ёзма битим. 4) Дипломатик П. — турли дипломатик актларни амалга ошириш тартибини ва турли мамлакатлар дипломатлари ўртасидаги ва раҳбар давлат арбоблари ўртасидаги муносабатларнинг ташқи формаларини тартибга солиб турувчи қондалар йиғиндиси.

«ПСИХОЛОГИК УРУШ» — империализмнинг социализм, ишчи ва миллий-озодлик ҳаракати кучларига қарши қўпоровчилик фаолиятини билдирувчи термин. Бу фаолият кишиларга психологик таъсир кўрсатишнинг энг ноҳўя ва нозик усулларини ва сиёсий диверсияни (сиёсий, ҳарбий, иқтисодий шантаж, турли хил провокациялар, қўрқитиш, атайин ёлгон хабарлар тарқатиш ва ҳ. к.) ўз ичига олади. «П. у.» заминида урушқоқ антикоммунизм ётади. Империалистик мамлакатларнинг реакциян доиралари капитализмни бўяб кўрсатишга ва социализмни обрўсизлантиришга ҳаракат қилиб «П. у.»нинг мақсади «душман» аҳолиси орасида ҳам, шунингдек бетараф ва иттифоқчи мамлакатлар аҳолиси орасида ҳам ҳар қандай воситалар билан одамларнинг қарашлари ва кайфиятларига таъсир ўтказишдир, деб билади. Сиёсий ва идеологик диверсияларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда империалистик давлатлар махсус хизматларининг актив қатнашиши, уларнинг буржуа пропагандаси органлари билан яқиндан ҳамкорлик қилиши «П. у.»нинг характерли хусусиятидир. Тарихий шароитга қараб «П. у.»нинг методлари ҳам ўзгариб туради. Коммунизмни «тўхтатиб туриш» ва «улоқтириб ташлаш» доктринасини амалга ошириш мумкин эмаслигини англаб, «П. у.»нинг «тўғридан уриш» воситаларини

бувдан буён муваффақиятли қўллай олмаслигига кўзи етган «П. у.» стратеглари *халқаро кескинлик юмшаётган* шароитда қўпоровчилик фаолиятининг анча нозиклашган усулларига умид боғламоқдаларки, бу фаолият миллий, диний ва б. таассубларни, истеъмолчилик кайфияти ва ҳ. к. авж олдириш воситасида социалистик воқелик фактларини сохталаштириш ёрдамида социализмни ичидан туриб «чиритишга» қаратилган. Ана шу мақсадлар учун империализм оммавий ахборот воситаларининг қудратли аппаратидан, туризм, савдо, илмий, маданий алмашувлардан ва ҳ. к. фойдаланмоқда. «Биз империалистик пропаганда энг нозик усуллар ва қудратли техника воситаларидан фойдаланиб мамлакатимизга, социализм дунёсига ҳарши тинмай идеологик уруш олиб бораётган шароитда яшамоқдамиз,— деб қайд этган эди Л. И. Брежнев.— Ақл-идроққа таъсир этишининг буржуазия қўлидаги барча воситалари — матбуот, кино, радио — кишиларни йўлдан оздиришга, уларнинг онгига капитализм шароитида қарийб жаннатдагидек ҳаёт кечириш мумкинлиги тўғрисидаги тасаввурни сингдиришга, социализмга туҳматлар ёғдиришга сафарбар этилган... Бизнинг пропагандастик, оммавий агитация fronti ходимларимизнинг бурчи — бу идеологик ҳуружларга ўз вақтида, кескин ва самарали зарба беришдан, юз миллионлаб кишиларга социалистик жамият тўғрисидаги, совет турмуш тарзи тўғрисидаги, мамлакатимизда коммунизм қуриляётганлиги тўғрисидаги ҳақиқатни элтишдан иборат» (шунингдек қ. *Идеологик кураш*).

ПУТЧ (нем. Putsch)— кичик бир гуруҳ фитначиларнинг давлат тўнтариши қилиш йўлидаги авантюристик уриниши.

Р

РАДИКАЛИЗМ (лат. radixдан — томир)—1) истакларни кескин, мурасасиз амалга ошириш, у ёки бу ишдаги мавжуд аҳволни тубдан ўзгартиришга интилиш. 2) Ижтимоий-сиёсий ҳаётда — 19-асрда вужудга келган буржуа сиёсий оқим. Бу оқимнинг программаси эксплуататорлик тузумнинг социал-иқтисодий асосларига халал етказмайдиган буржуа-демократик ислохотлар ўтказишдан иборат эди. Баъзи буржуа мамлакатларида мавжуд бўлган радикал партиялар асосан майда буржуазия, ўрта амалдорлар, интеллигенциянинг манфаатларини ифода этади. Буржуа сиёсий системаси доирасида амал қилган бу партиялар бу системани капиталистик асослардан бошқа асосларда ўзгартиришни ўзларига мақсад қилиб қўймайдилар, одатда улар коммунистик ва ишчи партияларнинг программ кўрсатмаларига қарши чиқмоқдалар.

РАДИОЭШИТТИРИШ ВА ТЕЛЕВИДЕНИЕ ХАЛҚАРО ТАШКИЛОТИ (Organisation Internationale de Radiodiffusion et Télévision — **ОИРТ**)—1946 йилда тузилган. Болгария, Венгрия, ГДР, Польша, Руминия, СССР, Чехословакия, Вьетнам, КХДР, Монголия ва Кубанинг радио- ва телеташкилотлари унинг аъзоларидир. Албания билан Хитой 1963 йилдан буён ОИРТнинг ишида қатнашмайди. Югословия кузатувчи сифатида қатнашмоқда. УССР, БССР, Литва ССР, Латвия ССР, Молдавия ССР, Эстония ССР радио- ва телеташкилотлари ҳам ОИРТ аъзоларидир. Миср, Жазоир, Мали, Судан, Ироқ ва Финляндия радио- ва телеташкилотлари ҳам ОИРТга киради ОИРТнинг доимий органлари Прагада (Чехословакия) жойлашган.

РАМБУЙЕ КЛУБИ — қ. *Еттига етакчи капиталистик мамлакатлар давлат ва ҳукумат бошлиқларининг иқтисодий масалалар бўйича Кенгаши.*

«РАНГЛИ КИТОБЛАР» (оқ, қизил, кўк ва б.)— ҳужжатлар ва материалларнинг баъзи тематик тўпламларининг махсус адабиётда қабул қилинган умумий номи. «Р. к.» биринчи жаҳон уруши бошлангандан кейин тарқалди. Бу вақтда турли мамлакатларнинг ҳукуматлари 1914 йил ёзида халқаро муносабатларда кризис юз берган даврдаги ўз сиёсатини оқлаш мақсадида дипломатик ҳужжатлар тўплами нашр қила бошладилар. Одатда ҳар бир ҳукумат нашр қиладиган тўпламнинг муқоваси муайян рангда бўлар эди (мас., инглиз ҳукуматининг «Оқ китоби», чор Россияси ҳукумати-

нинг «Тўқ сариқ китоби»). Кейинги вақтларда сиёсий партиялар, касаба союз ва б. жамоат ташкилотлари сиёсий, социал. иқтисодий ва б. масалалар бўйича материаллар тўплаб «Р. к.» нашр этмоқда. Чунончи, ГДРда Миллий фронт Миллий кенгаши 1967 йилда «Гарбий Германияда экспансионистик сиёсат ва неонацизм» деган «Қулранг китоб» нашр этди. Халқаро ташкилотларнинг баъзи ҳужжатлар тўплами ҳам «Р. к.» деб аталади. Мас., Табиатни ва табиий ресурсларни муҳофаза қилувчи халқаро иттифоқ «Қизил китоб» нашр этади. Унга ҳар доим муҳофаза қилишга муҳтож нодир ҳайвонлар ва ўсимликларнинг тури ёзиб қўйилади.

РАНТБЕ (фр. *rentier, rentedan* — рента) — капиталистик жамиятда текинхўр социал табақа; қимматбаҳо қоғозларнинг (*акциялар, облигацияларнинг*) эгалари, улар ана шулардан процент олади ва ана шу даромад ҳисобига яшайди. Р. бевосита унумли меҳнатда қатнашмайди.

РАСМИЙ (лат. *officialis*) — 1) ҳукумат ёки лавозимли, мас., Р. баёнот, Р. матбуот органи (тақ. *Офицюз*). 2) Атайин қилинган вазминлик, ҳаяжонсиз, эҳтироссиз, ишчан (мас., суҳбат вақтидаги Р. оҳанг, Р. муносабат).

РАТИФИКАЦИЯ (лат. *ratus* — тасдиқланган ва *facere*дан — қилмоқ) — аҳдлашувчи давлатларнинг мухтор вакиллари томонидан тузилган халқаро шартнома ёки битимнинг олий давлат ҳокимияти органлари томонидан тасдиқланиши. Р. шартнома (битим)га юридик куч беради.

РАТУША (поляк. *ratusz*, нем. *Rathaus*дан) — 1) Европадаги қатор мамлакатларда шаҳарнинг ўз-ўзини идора қилиш маҳкамаси биноси. 2) Европадаги қатор мамлакатлардаги ўрта аср шаҳарларида ўз-ўзини идора қилиш органи.

РАЦИОНАЛИЗАЦИЯ (лат. *rationalis*дан — оқил) — фаолиятнинг бирор соҳасида, иш процессидаги такомиллаштириш, ишни яхшилаш. Бу меҳнат унумдорлигини оширишга, маҳсулот сифатини яхшилашга, техникадан яхшироқ фойдаланишга, ишлаб чиқариш процессларини автоматлаштиришга, маҳсулот таннархини камайтиришга олиб келади ва ҳ. к. Социалистик жамиятда ишлаб чиқаришни Р. қилиш бутун халқ хўжалиги, бутун жамият манфаатларини кўзлаб амалга оширилади; рационализаторлик иши ҳар томонлама рағбатлантирилади.

РАҚОБАТ (лат. *concurrentia, concurregedan* — туртиб йиқитмоқ) — хом ашё манбалари, мол сотадиган бозорлар ва капитал қўядиган соҳалар, фойданинг катта улуши учун айрим капиталистлар ўртасида ва капиталистик мамлакатлар ўртасида олиб бориладиган шиддатли кураш. Бу курашнинг келиб чиқишига ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мүлк сабабчидир. Капитализм та-

рақдйётнинг бутун босқичларида унга Р. хосдир. Капиталистик Р. процессида кичик бир қисм эксплуататорлар бойийди ва меҳнат-кашлар оммаси, майда ва ўрта буржуазия хонавайрон бўлади.

Капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари тугатилиши билан Р. ўз фаолиятини тўхтатади. Социализм учун *социалистик мусобақа* характерлидир. Бир-бири билан шиддатли рақобатчилик кураши олиб борувчи капиталистик мамлакатлардан фарқ қилиб, социалистик мамлакатлар ўз экономикасини яқиндан ҳамкорлик қилиш ва ўзаро ёрдам асосида ривожлантирмоқда.

РЕАКЦИОНЕР (фр. réactionnaire) — сиёсий реакция, эски тартибларга қайтиш тарафдори; мавжуд эксплуататорлик тузумни сақлаб қолиш учун, барча янги ва прогрессив нарсаларга қарши курашувчи киши; контрреволюционер ва антикоммунист.

РЕВАЛЬВАЦИЯ (РЕВАЛОРИЗАЦИЯ) (фр. revalorisation) — миллий пул бирлигининг қиймат мазмунини расмий ошириш. Р. маъноси ва миллий экономикага таъсир кўрсатиш механизми жиҳатидан *девальвациянинг* тескарисидир.

РЕВАНШИЗМ (фр. revanche — ўч, қасос) — урушда мағлубиятга учраган мамлакат сиёсий реакцион кучларининг сиёсати. Бу кучлар ўзларининг қўлдан бой бериб қўйган позицияларини ҳар қандай йўллар билан, ҳатто янги уруш очиб бўлса ҳам қайтариб олишга ҳаракат қилади. *Шовинизм* билан яқиндан алоқада бўлган Р. сиёсати «қасос олиш» (реванш), қўлдан кетган территорияларни қайтариб олиш, урушгача бўлган чегараларни тиклаш ва ҳ. к. баҳоналар билан агрессия тайёрлашга хизмат қилади. Империалистик доиралар томонидан гитлерчилар Германиясида Р. ни рағбатлантириш 30-йилларда иккинчи жаҳон урушининг бошланиб кетишига сабаб бўлди. Бизнинг вақтимизда реваншист кучлар ўзини, жумладан, ГФРда кўрсатмоқда. Улар Европадаги ҳамма томонидан тан олинган чегараларни қайтадан кўриб чиқишни талаб қилмоқдалар, халқаро кескинликни юмшатишга ва ижтимоий тузуми турлича бўлган давлатларнинг тинч-тотув яшашига қарши чиқмоқдалар.

РЕВИЗИОНИЗМ (лат. revisioдан — қайта қараб чиқиш) — ишчи ва коммунистик ҳаракатдаги гоёвий-сиёсий оқим. Бу оқим «янгилаш», «қайта кўриб чиқиш», «ревизия қилиш» ниқоби остида Маркс — Энгельс — Ленин таълимотини сохталаштиради ва маркчи-ленинчи партияларга нисбатан душманлик позициясида туради. Р. ижтимоий тараққийётнинг янги масалаларини ижодий ҳал қилишга даъво қилмоқда. Амалда эса ўзи ишчилар ҳаракатига буржуа таъсирининг, унга майда буржуа ва пролетар бўлмаган бошқа қатламлар тазйиқининг аксидир. 19-асрнинг 90-йилларида вужудга келди, унинг вакиллари марксизмнинг барча таркибий қисмларини

«қайта қараб чиқдилар», синфий кураш, социалистик революция, пролетариат диктатурасини инкор этдилар. Ҳозирги замон Р.—ўнг ва «сўл» Р.—учун реал социализмга ҳуруж қилиш, социалистик тараққиётнинг умумий қонуниятларини инкор этиш характерлидир. Ҳўнг Р., жумладан, марксчи-ленинчи партияларнинг революцион процессдаги ва социалистик қурилишга раҳбарлик қилишдаги ролини, озодлик ҳаракатида ишчилар синфининг гегемониясини рад этмоқда. Ревизионистларнинг социализм шароитида «сиёсий кучларнинг эркин ўйини» деган талаби амалда социалистик тузумни бўшаштиришга ва қўпоришга кўмаклашади. «Сўл» Р. *илмий коммунизм* назариясини ва практикасини атака қилмоқда, уни «ҳарбий-казарма социализми» билан (қ. «*Казарма коммунизми*») алмаштиришга интилмоқда, пролетар интернационализмдан чекинишни ультра революцион иборалар билан ниқобламоқда. Догматизм билан яқиндан алоқада бўлган «сўл ревизионизм» оқибат натижада мазҳабчиликка олиб боради (қ. *Оппортунизм, Реформизм, Догматизм, Мазҳабчилик*). Коммунистик партиялар марксча-ленинча назарияни ижодий ривожлантириб ва бойитиб, Р. га принципиал, асосли зарба бермоқдалар.

РЕВИЗИЯ (лат. revisio — қайта кўриш) — бирор муассаса, корхона, жамоат ташкилоти ёки мансабдор шахснинг ишидаги камчиликларни топиш ва бартараф қилиш мақсадида уларнинг фаолиятини текшириш. 2) Бирор таълимотнинг, назариянинг асосий қондаларини қайта қараб чиқиш, унга принципиал ўзгаришлар киришиш (қ. *Ревизионизм*).

РЕВОЛЮЦИОН ВАЗИЯТ — социал революция учун зарур бўлган объектив шарт-шароитлар йиғиндиси. В. И. Ленин Р. в. ни тавсифлар экан, қуйидаги учта асосий белгини кўрсатиб ўтган эди: «1) Ҳукмрон синфларнинг ўз ҳукмронлигини ўзгартмасдан сақлаб қолиши мумкин бўлмай қолади; «юқори табақаларнинг» у ёки бу кризиси ҳукмрон синф сиёсатининг кризиси бўлиб, бу кризис натижасида раҳна пайдо бўлади, эзилган синфларнинг норозилиги ва ғазаби мана шу раҳнани ўпириб чиқади. Революциянинг бошланиши учун одатда «қуйи табақаларнинг истамасликлари» кифоя қилмайди, бунинг учун яна «юқори табақаларнинг» эскича «яшай олмай» қолишлари ҳам талаб қилинади. 2) Эзилган синфларнинг муҳтожлиги ва кулфатлари одатдагидан ҳам юқори даражага етиб ўткирлашади. 3) Шу кўрсатилган сабабларга кўра... бутун кризис шаронитига кўра ҳам, «юқори табақаларнинг» ўзлари томонидан ҳам мустақил тарихий ҳаракатга тортиладиган омманинг активлиги анча кучаяди.

Фақат айрим группалар ва партияларнинг эмас, балки айрим синфларнинг ҳам иродасига боғлиқ бўлмаган бу объектив ўзгариш-

лар бўлмаса, революция бўлиши — умумий қондага мувофиқ — мумкин эмас».

Р. в. нинг мавжудлиги автоматик равишда революцияга олиб бормади. Революция учун объектив шарт-шароитлардан ташқари тегишли субъектив шарт-шароитлар ва энг аввало революцион синф ана шундай оммавий, етарли даражада кучли революцион ҳаракатларга, эски давлат ҳокимиятини синдириб, ағдариб ташлай оладиган, революцион ҳаракатларга қодир бўлиши зарур. Бу кўп жиҳатдан илғор назария билан қуролланган жанговар революцион партиянинг мавжудлигига боғлиқ. Марксчи-ленинчилар ишчиларнинг қуролли қўзғолони учун объектив шарт-шароит бўлмаган жойда бундай қўзғолонни чиқаришга уринган анархистик, сўл оҳимларга доимо қарши чиқиб келдилар ва ҳозир ҳам қарши чиқмоқдалар. Жаҳон социалистик системаси мустаҳкамланаётган, капитализмнинг умумий кризиси кескинлашаётган, революцион процесс чуқурлашаётган, капиталистик жамият доирасида зиддиятлар кучайиб бораётган ҳозирги шароитда айрим капиталистик мамлакатларда Р. в. нинг пишиб егилиш имконияти ўсиб бормоқда (шунингдек қ. *Революция*).

РЕВОЛЮЦИЯ (лат. *revolutio* — бурилиш, тўнтариш)—1) табиат, жамият ва тафаккурнинг диалектик ривожланишининг энг муҳим қонуниятларидан бирининг намоён бўлиши сифатида бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига сакраш йўли билан тез ўтиш (тақ. *Эволюция*). 2) Социал Р.— ижтимоий ва сиёсий (давлат) тузумдаги туб тўнтариш бўлиб, у ўз умрини яшаб бўлган ижтимоий тузумни ағдариб ташлаб, янги прогрессив ижтимоий тузумни қарор топтиришни билдиради. Р. эксплуатация қилинувчи ва мазлум синфларнинг қуролли қўзғолони ва бу синфлар томонидан эксплуататор синфларнинг қаршилиги бостирилаётган вақтда амалга оширилади. Қулай шароитда у тинч йўл билан ҳам амалга оширилиши мумкин. Мамлакатда *революцион вазият* мавжуд бўлган тақдирдагина Р. муваффақиятли тугалланиши мумкин. Р.— синфлар курашининг олий формасидир. *Буржуа революцияси* натижасида ҳокимият тепасига капиталистлар синфи келади, капиталистик тузум ўрнатилади (қ. *Капитализм*). Меҳнаткашлар учун бу эксплуатациянинг бир формаси иккинчиси билан алмаштирилганлигини билдиради. Фақат ишчилар синфи томонидан меҳнаткаш деҳқонлар билан иттифоқда коммунистик партия раҳбарлигида амалга ошириладиган пролетар социалистик Р. гина буржуазия ҳокимиятини ағдариб ташлайди, ишчилар синфи ҳокимиятини, яъни у ёки бу формада *пролетариат диктатурасини* ўрнатади, социалистик жамият қурилишини авж олдиради. Социалистик жамиятда социал зулм ва кишини киши эксплуатация қилиш бўлмайд-

ди, социалистик демократия қарор топади. Россиядаги 1917 йил *Улуғ Октябрь социалистик революцияси* биринчи ғолиб пролетар социалистик Р. дир.

РЕГИОНАЛ (лат. *regiō*дан — мамлакат, область) — маҳаллий, муайян район, область, давлат ёки бир неча давлатга тааллуқли. Р. битим, Р. пакт — муайян географик районда жойлашган давлатлар ўртасида тузилган халқаро битим.

РЕГРЕСС (лат. *regressus* — қайтиш, орқага қараб ҳаракат қилиш) — тараққиётнинг анча юқори формаларидан қуйи формаларига ўтиш, орқага ҳаракат қилиш, яхши ҳолатдан ёмонга ўтиш. Р.нинг тескариси — *прогресс*дир.

РЕДЕМАРКАЦИЯ (фр. *démarcation*) — давлат чегараларида бузиб ташланган ёки йўқ бўлиб кетган чегара белгиларини қайта тиклаш.

РЕЖИМ (фр. *régime*, лат. *regimen*дан — идора) — 1) давлат тузуми, идора қилиш тарзи ва усули бўлиб, ана шулар орқали ҳукмрон синф ўзининг иқтисодий ва сиёсий ҳукмронлигини амалга оширади (мас., монархистик Р.). 2) Турмуш, меҳнат дам олиш ва ҳоказоларнинг аниқ белгиланган тартиби (мас., иш кuni Р.). 3) Фаолиятнинг бирор тури учун ўрнатилган зарур принциплар ёки қоидалар системаси (мас., тежамкорлик Р., кема қатнови Р.).

РЕЗЕРВАЦИЯ (резерват) (лат. *reservat*дан — сақлаш) — мамлакатнинг туб аҳолисини (мас., АҚШда индеецларни, Жанубий Африка Республикасида африкалик халқларни, Австралияда аборигенларни ва ҳ. к.) ёки аҳолининг бошқа гуруҳини мажбуран жойлаштириш учун махсус ажратилган территория. Одатда Р. учун табиий шароити ёмон районлар ажратилади; бу районларда аҳоли орасидаги ўлим бошқа районлардагига қараганда кўп бўлади. Р. — ирқий ва миллий камситиш формаларидан биридир.

РЕЗИДЕНЦИЯ (лат. *residens*дан — жойида қолиш, бўлмақ, турмоқ) — давлат, ҳукумат бошлигининг, шунингдек юқори давлат маъмурий лавозимини эгаллаган кишиларнинг қароргоҳи.

РЕЙТЕР — дунёдаги энг йирик ахборот агентликларидан биридир. Буюк Британиянинг офицноз телеграф агентлиги мавқени эгаллайди. 1851 йилда тузилган. Чет эл ахборотларини тўплашга ва тарқатишга ихтисослашган. Газета ва агентликлар эгаларининг уюшмасига қарашлидир. Лондонда жойлашган.

РЕКОНВЕРСИЯ (лат. *reversio* — тиклаш, қайтариш маъносини билдирувчи одд қўшимча ва *conversio* — мурожаат, қайтиш) — ҳарбий саноатни ва халқ ҳўжалигининг бошқа тармоқларини тинчлик вақти маҳсулоти ишлаб чиқаришга кўчириш.

РЕКОНСТРУКЦИЯ (лат. ге...— тиклаш, қайтариш маъносини билдирувчи олд қўшимча ва constructio — қуриш)—1) бирор нарса-ни такомиллаштириш, яхшилаш мақсадида тубдан қайта қуриш, қайта жиҳозлаш, янги техника воситаларини ва технологияни жорий қилиш. Ишлаб турган корхонани реконструкция қилиш ва техника билан қайта қурулантириш, одатда, ана шундай корхоналарни ян-гидан қурганга қараганда камроқ маблағ сарфлаш анча юқори са-мара олишни таъминлайди. 2) Архитектура ёки скульптура ёдгор-ликларини, тасвирий санъат буюмларини, аҳоли яшайдиган пункт ва ҳ. к. дастлабки ҳолатини иншоот ёки буюмларнинг сақланиб қол-ган қолдиқлари, эски расмлар ва ёзма далилларга қараб тиклаш.

РЕКОНСТРУКЦИЯ ВА РИВОЖЛАНИШ ХАЛҚАРО БАНКИ (РРХБ)— Бреттон-Вудса (АҚШ) бўлиб ўтган Халқаро валюта-молия конференциясининг қарорига мувофиқ 1944 йилда тузилган. БМТнинг ихтисослаштирилган муассасаси статусига эга. 133 давлат РРХБ аъзосидир (СССР ва УИЁКнинг аъзолари бўлган бошқа мам-лакатлар банкнинг фаолиятида қатнашмайдилар). РРХБ аъзолари бўлган мамлакатларга узоқ муддатли заёмлар ва кредитлар бериш йўли билан уларнинг экономикасини ривожлантиришга кўмаклашиш, шунингдек хусусий капитал маблағлар солишни гарантиялаш РРХБ-нинг расмий мақсадидир. Амалда банк ривожланаётган мамлакат-ларга АҚШ ва б. империалистик мамлакатлар монополиялари мо-лия-иқтисодий экспансия қиладиган каналдир. РРХБнинг кредит сиёсатини ана шу мамлакат монополиялари белгилайди. РРХБнинг маблағи банк аъзоси бўлган мамлакатлар тўлайдиган взносдан ва ссуда капитали халқаро бозорларига облигациялар тарқатишдан ташкил топади. РРХБнинг юқори органи — бошқарувчилар кенгаши-дир. Қароргоҳи — Вашингтонда (АҚШ).

РЕМИЛИТАРИЗАЦИЯ (лат. ге...— тиклаш, қайтариш маъно-сини билдирувчи олд қўшимча ва militaris — ҳарбий)— давлатнинг ҳарбий потенциалини қайта тиклаш (маъноси жиҳатидан *демилита-ризациянинг* тескараси). Халқаро практикада бу тушунча кўпинча иккинчи жаҳон уруши вақтида мағлубиятга учраган империалистик мамлакатлар, энг аввало ГФР, Япониянинг зўр бериб қуруланиши билан боғлаб ишлатилади.

РЕНЕГАТ (лат. renegatus, renegateda — воз кезиш, юз ўги-риш)— ўз маслағи, ўз партиясига хиёнат қилган ва душман лагери-га ўтиб кетган арбоб; муртад, хонн.

РЕНТА (нем. Rente, лат. redditдан — қайтарилган, пули тўлан-ган)— капиталдан, ердан, мулкдан олинадиган даромад. Бу мулк-дорнинг корчалолик фаолияти билан боғлиқ эмас. Давлат заёмла-ри облигациялари эгалари оладиган даромад ҳам Р. дейилади. Е р Р.— қўшимча маҳсулотнинг бир қисми бўлиб, у қишлоқ хўжалигида

бевосита ишлаб чиқарувчилар томонидан ҳосил қилинади ва ер эгаси томонидан ўзлаштирилади. Абсолют, дифференциал ва монопол ер рентасини фарқ қиладилар. Абсолют Р.—ерга хусусий мулк монополияси туфайли ер эгаси ўзлаштирадиган фойда, дифференциал Р.—қўшимча қийматнинг бир қисми бўлиб, уни хўжалик объекти бўлган ерга монополия ўрнатилганлиги туфайли ер эгаси ўзлаштиради. Нисбатан яхшироқ ер участкаларида хўжалик юритиб меҳнат унумдорлиги анча юқори бўлганлиги билан боғлиқ даромад. Монопол Р.—ер рентаси формаси бўлиб, у ерга хусусий мулк эгаллиги билан боғлиқ. Энг (фавқулодда) қулай шартларда етиштирилган товарларни сотаётган вақтда ҳосил бўлади. Мас., нодир таъмли винолар ишлаб чиқариш учун ерда узумнинг алоҳида навларини етиштириш имконияти ана шу ернинг эгасига монопол Р. олиш имкониятини беради.

Социализм шартотида фақат дифференциал ер рентаси сақланиб қолади. Бу ўз табиати жиҳатидан капиталистик ер рентасидан тубдан фарқ қилади, чунки у эксплуататорлик характериға эга эмас ва меҳнатқашлар мулкидир.

РЕНТАБЕЛ (нем. *rentabel*дан)— фойдали, даромадли; қилинган меҳнат, сарфланган материал ва маблағларни фойдаси билан оқловчи; Рентабеллик— корхона, бирлашма, тармоқ ва умуман халқ хўжалигининг муайян давр ичидаги ишининг иқтисодий самарадорлигининг кўрсаткичларидан бири. У бу корхоналарнинг фойдалилик ва даромадлилик даражасини кўрсатади.

РЕПАРАЦИЯ (лат. *reparatio* — тиклаш)— агрессия қилган давлат томонидан ҳужумга учраган давлатга *агрессия* натижасида етказган зарарини қоплаш учун тўланадиган тоvon. Р. миқдори тишчилик аҳди ёки бошқа ҳуқуқий актлар билан белгиланади.

РЕПАТРИАЦИЯ (лат. *repatriare* — ватанга қайтиш)— уруш ёки *эмиграция* натижасида ўз мамлакатидан ташқарида қолган ҳарбий асирларни ва граждaн шахсларни ватанига қайтариш.

РЕПОРТАЖ (фр. *reportage*, ингл. *to report*дан— хабар қилмоқ)— журналистик фаолият турларидан бири; ички ва халқаро воқеалар тўғрисидаги хабар, ҳикоя бўлиб, воқеа содир бўлган жойдан матбуот, радио, телевидение орқали берилади.

РЕПОРТЁР (ингл. *reporter*, *report*дан— хабар қилмоқ)— газета, журналлар редакцияларининг, радио кино, телевидениенинг воқеалар содир бўлган жойдан ахборот материаллари тўловчи ходими; воқеалар ва саргузаштлар ҳақидаги хабарларнинг автори.

РЕПРЕССАЛИИ (лат. *reprehendere* — тўхтатиб туриш, тўхта-тиш, танбеҳ бериш)— халқаро муносабатларда бирор давлат томонидан ўзининг ҳуқуқларини бошқа давлат бузганлигига жавобан,

ана шу давлатни ўзи қабул қилган тадбирларни бекор қилишга мажбур қилиш мақсадида қилинган тадбир ёки ҳаракат.

РЕПРЕССИЯ (лат. *repressio* — бостириш) — давлат томонидан қўлланиладиган жазо чоралари, жазо.

РЕПРИВАТИЗАЦИЯ (лат. *re...* — тиклаш, қайтариш маъносини билдирувчи олд қўшимча ва *privatus* — хусусий) — национализация қилинган мулкни хусусий шахсларга қайтариб бериш.

РЕСПУБЛИКА (лат. *respublica*, *res* — иш ва *publicus*дан — ижтимоий, умумхалқ) — давлатни идора қилиш формаси бўлиб, унда давлат ҳокимиятининг юқори органлари ё сайлаб қўйилади, ёки умуммиллий ваколатли муассасалар (парламентлар) томонидан шакллантирилади, граждандар эса шахсий ва сиёсий ҳуқуқларга эга бўлади. Р.— *монархияга* нисбатан анча прогрессив давлат тузуми формасидир. Бироқ идора қилиш республика формасининг ҳақиқий аҳамияти мавжуд социал-иқтисодий тузумга ва синфлар ўртасидаги кучлар нисбатига боғлиқ бўлади.

Буржуа Р. — ўзига хос давлат формаси бўлиб, унинг воситасида буржуазиянинг синфий ҳукмронлиги амалга оширилади. Ҳукумат парламент олдида масъулиятлими, ёки президент олдида масъулиятлими эканлигига қараб, парламентлик Р. (мас., Италия) ва президентлик Р. (мас., АҚШ) фарқ қиладилар. Президентлик ниқоби остида шахсий диктатура режими ўрнатилган республикалар ҳам (мас., Жанубий Корея) мавжуд.

Социалистик Р. — Россиядаги *Улуғ Октябрь социалистик революциясидан* кейин *пролетариат диктатурасининг* давлат формаси сифатида ва ривожланган социализм шароитида *умумхалқ давлати* сифатида қарор топди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин революцион ва миллий-озодлик ҳаракатининг ўсиши натижасида Европа, Осиё, Америкада бошқа социалистик республикалар вужудга келди. Р. социалистик давлатнинг мумкин бўлган бирдан-бир формасидир (мас., ССР Иттифоқи, халқ Р., демократик Р.). Совет социалистик Р.нинг характерли белгилари қуйидагилардир: бутун ҳокимият халқники; давлат ҳокимияти халқ депутатлари Советлари орқали амалга оширилади; граждандар давлатни бошқариш ишларига жамоат ташкилотлари ва меҳнат коллективлари орқали кенг иштирок этадилар. Давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари умумхалқ муҳокамасига чиқарилади, шунингдек умумхалқ ўртасида овозга қўйилади. Совет давлатининг ташкил этилиши ва фаолияти *демократик централизм* принципига мувофиқ, социалистик қонунчилик асосида қурилган. Совет жамиятининг раҳбар ва етакчи кучи, совет жамияти сиёсий системасининг, давлат ва жамоат ташкилотларининг ўзаги Совет Иттифоқи Коммунистик партиясидир. У халқ учун яшайди ва халққа хизмат қилади.

РЕСТАВРАЦИЯ (лат. restauratio)—1) бирор нарса (нарсаларни, санъат асарларини, бинолар ва ҳ. к.) асл ҳолига келтириш. 2) *Революция* ағдариб ташлаган ижтимоий-сиёсий тузумни ёки илгаридора қилиб келган династияни қайта тиклаш; реакциянинг вақтинчалик ғалабаси.

РЕСТИТУЦИЯ (лат. restitutio — тиклаш) (х а л қ а р о ҳ у қ у қ д а)— урушаётган давлат томонидан душман территориясидан ғайри қонуний равишда босиб олинган ва олиб чиқиб кетилган мулкни қайтариб бериш; Р. тартиби тинчлик аҳди ёки бошқа ҳуқуқий актлар билан белгиланади.

РЕСУРСЛАР (фр. ressource — ёрдамчи восита)— зарур бўлиб қолган тақдирда фойдаланиш мумкин бўлган воситалар, запаслар, даромадлар манбаи.

РЕТРОСПЕКЦИЯ (лат. retro — орқага ва specere — қараш)— ўтмишга мувожаат қилиш, ўтмиш воқеаларни қараб чиқиш; ретроспектив қараш — ўтмишга назар солиш, ўтмиш воқеаларини обзор қилиш.

РЕФЕРЕНДУМ (лат. referendum — хабар қилиниши лозим бўлган нарса)— алоҳида аҳамиятга эга бўлган давлат масалалари юзасидан умумхалқ фикрини сўраш (овоз бериш).

РЕФОРМИЗМ (с о ц и а л р е ф о р м и з м)— ишчилар ҳаракати ичидаги сиёсий оқим бўлиб, у синфий курашнинг, социалистик революция ва пролетариат диктатурасининг зарурлигини инкор этади, синфларнинг ҳамкорлигини ёқлаб чиқади ва буржуа қонунчилиги доирасида ўтказиладиган ислохотлар ёрдамида капитализмни «умумий роҳат-фароват» жамятига айлантиришга ҳаракат қилади. 19-асрнинг охири чорагида вужудга келди ва социал-демократик партиялар орасида ёйилди. 1951 йилда Р. «*демократик социализмни*» ўзининг расмий доктринаси деб эълон қилди. Бу доктрина *илмий коммунизмга* қарши қўйилади ва капитализмнинг табиатини ўзгартирмай туриб уни янги тарихий шароитларга мослаштиришга қаратилган. Реформистик партиялар ва касба союзлар ишчилар синфининг турмуш шароитини яхшилаш учун курашда маълум роль ўйнайдилар, қатор мамлакатларда уларни меҳнаткашларнинг катта гуруҳи қўллаб-қувватламоқда. Коммунистик партиялар Р. идеологиясини танқид қилиш билан бирга меҳнаткашларнинг Р. таъсири остида бўлган ташкилотлари билан ҳамкорлик қилишни, халқлар ўртасида мустаҳкам тинчлик ва социал тараққиёт учун курашда ишчилар синфининг биргаликда ҳаракат қилишини ёқлаб чиқмоқдалар.

РЕЭКСПОРТ — илгари чет эллардан бир мамлакатга олиб келинган товарларни ундан олиб чиқиб кетиш (*экспорт* қилиш) ва бошқа мамлакатларга сотиш.

РИАС (Rundfunk im americaschen Sektor)— Америка раҳбар-

лиги остидаги ҳамда *Ахборот ва маданий алмашувлар бўйича Америка агентлиги* томонидан маблағ билан таъминланиб турувчи радиостанция. 1946 йилда тузилган. Эшиттиришни немис тилида олиб боради. РИАС — Германия Демократик Республикасига қарши олиб бориладиган ивгогарона пропаганданинг маркази. Гарбий Берлинда жойлашган.

РИВОЖЛАНАЕТГАН МАМЛАКАТЛАР — Осиё, Африка, Латин Америкаси ва Океаниядаги ўтмишда империалистик давлатларнинг мустамлакаси ва ярим мустамлакаси ёки уларга қарам бўлган, империалистик зулм натижасида тараққиётда ривожланган капиталистик мамлакатлардан орқада қолиб кетган бир гуруҳ мамлакатлар. Бу мамлакатлар халқаро капиталистик меҳнат тақсмотида саноат жиҳатидан ривожланган давлатларнинг аграр-хом ашё етказиб берувчи қўшоғи ролини бажарди ва кўплари ҳозир ҳам бажариб келмоқда. Р. м. учун, одатда, ишлаб чиқарувчи кучларнинг нисбатан паст даражада ривожланганлиги, монокультура хўжалиги, кўп укладли экономика, унда патриархал ва майда товар хўжалик уклади салмоғининг юқорилиги, социал-иқтисодий қайта ўзгартишларнинг тугалланмаганлиги характерлидир. Саноати ривожланган капиталистик мамлакатларнинг жаҳон бозоридаги тенг ҳуқуқли бўлмаган шериги бўлиб қолаётган Р. м. халқаро иқтисодий алоқаларни тубдан қайта қуришни талаб қилмоқда (қ. *Янги халқаро иқтисодий тартиб*).

Иқтисодий ўсиш суръатларини тезлаштириш, миллий экономикани мустаҳкамлаш, индустрлаштириш, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг механизациялаш, маданий қолоқликни тугатиш Р. м. нинг ҳаммаси учун умумий проблема бўлиб қолмоқда. Бу проблемалар нокапиталистик тараққиёт йўлида муваффақиятли ҳал қилиниши мумкин. Нокапиталистик тараққиёт йўли экономика ва маданиятни тез юксалтиришни таъминлайди, социал тенгсизлик, қашшоқлик, ишсизликни ва ҳ. к. тугатиш учун асос яратади.

Капиталистик тараққиёт йўли оқибат натижада Р. м. нинг империалистик давлатларга қарамлигини мустаҳкамлайди, прогрессив иқтисодий қайта ўзгартишларни амалга оширишга ғов бўлади, меҳнаткашлар оммасининг оғир аҳволини чуқурлаштиради.

Халқаро майдонда кучлар нисбати социализм фойдасига тубдан ўзгараётган вазиятда Р. м. учун социалистик мамлакатлар билан ҳамкорлик қилишнинг турли формалари — ўзаро манфаатли савдо, табиий ресурсларни комплекс ўзлаштиришда, саноат корхоналари ва б. объектларни қуришда социалистик мамлакатларнинг кўмаги, Р. м. учун миллий кадрлар тайёрлашда социалистик мамлакатларнинг ёрдами ва ҳ. к. тобора катта аҳамият касб этмоқда. Кўпчилик Р. м. нинг блокларга қўшилмаслик ва позитив бетарафлик прин-

ципига асосланган ташқи сиёсий йўли ҳам ана шундай ҳамкорликка кўмаклашмоқда (қ. *Блокларга қўшилмаслик ҳаракати*).

РИВОЖЛАНГАН СОЦИАЛИЗМ — социалистик тузум социалистик етуклигининг қонуний босқичидир. В. И. Лениннинг сўзлари билан айтганда, бу ўша тўла мустақамланиб олган *социализм*ки, ундан аста-секин *коммунизмга* ўтиш бошланади. Бу босқичда социализм энди ўз асосида ривожланади, бунинг натижасида янги тузумнинг бунёдкорлик кучи, социалистик турмуш тарзининг афзалликлари анча тўла намоён бўлади, меҳнаткашлар буюк революцион ғалабаларнинг самараларидан тобора кенгроқ фойдаланадилар. Р. с.—«...Янги жамият етуклигининг шундай босқичи, шундай стадиясики, бунда жами ижтимоий муносабатларни социализмга ичдан ҳос бўлган коллективчилик асосларда қайта қуриш тугалланади. Социализм қонунилари амал қилиши учун, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида унинг афзаллигини аниқлаш учун тўла имконият очилиши, социал системанинг органик бирлиги ва динамизми, унинг сиёсий барқарорлиги, енгилмас ички бирлик — ривожланган социалистик жамиятнинг энг муҳим фарқ қилувчи белгилари ана шулардан иборат» (Л. И. Брежнев).

Р. с.: қудратли ишлаб чиқарувчи кучлар, илғор фан ва маданиятнинг вужудга келтирганлик, халқ фаровонлигининг доимо ўсиб бориши, шахснинг ҳар томонлама ривожланиши учун тобора қўлай шароитлар вужудга келтирилиши билан; социалистик ижтимоий муносабатларнинг етуклиги билан; экономикани умумлаштириш даражасининг анча ошганлиги билан, социалистик мулкнинг давлат (умумхалқ) ва колхоз-кооператив формасининг очишмай яқинлаша бориши билан; жамиятнинг социал структурасидаги чуқур силжишлар, унинг социал бир хиллигининг ўсиши, социалистик тузум социал базасининг кенгайиши билан; барча синфлар ва социал қатламларнинг яқинлашиши, барча миллатлар ва элатларнинг юридик ва амалдаги тенглиги асосида тарихан янги социал ва интернационал бирлик — совет халқи вужудга келганлиги билан; ватанпарварлар ва интернационалистлар бўлган меҳнаткашларнинг юксак уюлқоқлиги, ғоявийлиги ва онглилиги билан; ишчилар синфининг раҳбарлик роли сақлаб қолингани ҳолда бутун халқнинг сиёсий ташкилоти бўлган умумхалқ давлати билан; ҳақиқий демократия билан, давлат ҳаётида меҳнаткашларнинг тобора активроқ иштирок этиши билан, граждандарнинг реал ҳуқуқлари ва эркинликларини уларнинг бурчлари ва жамият олдидаги масъулияти билан бирга қўшиб олиб бориш билан; бутун совет халқининг авангарди бўлган Коммунистик партиянинг раҳбарлик ролининг ошганлиги, КПССнинг назарий, сиёсий ва ташкилотчилик фаолиятининг ўсганлиги билан характерланади.

1977 йилги СССР Конституцияси Совет Иттифоқида ривожланган социализм қурилганини ақс эттирди ва мустақамлади.

Бошқа қатор қардош социалистик мамлакатлар ҳам Р. с. қуриш йўлига ўтиб олдилар Р. с.— бугунги кунда ижтимоий тараққиётнинг юксак ютуғидир. Социализм қураётган мамлакатларнинг ўзига хос шарт-шароитларидан қатъи назар Р. с. босқичи социал қайта ўзгартишларнинг зарур бўғини, капитализмдан коммунизмга томон ривожланиш йўлининг нисбатан узоқ давридир. Бироқ бу қонуният турли социалистик мамлакатларнинг шароитларида ўзига хос тарзда юзага чиқади.

Ривожланган социализм жамияти концепцияси КПСС ҳамда қардош коммунистик ва ишчи партияларининг коллектив ҳаракати билан Ленин ғоялари асосида ишлаб чиқилди, марксча-ленинча назарияга қўшилган катта ижодий ҳиссадир. КПСС Р. с. назарияси ва практикасига таяниб, яқин йилларда ва анча узоқ тарихий истиқболда қилинадиган ҳаракатнинг аниқ, реалистик йўлини белгилаб берди, совет халқининг программ мақсадларини амалга ошириш йўлларини конкретлаштириб берди.

РИВОЖЛАНИШ УЧУН РЕГИОНАЛ ҲАМКОРЛИК ҚИЛИШ (РРҲҚ)— регионал ташкилот. Эрон, Туркия ва Покистон составида 1964 йили тузилган. Бу мамлакатларнинг техника-иқтисодий ва маданий ҳамкорлик қилиши РРҲҚ расмий мақсади деб эълон қилинган. Кейинги йилларда ташкилотда ҳарбий sanoатнинг қўшма корхоналарини вужудга келтириш соҳасида ҳамкорлик қилишни йўлга қўйишга интилиш ҳам намоён бўлмоқда. Қароргоҳи — Тегронда (Эрон).

РИКСДАГ — Швециянинг бир палатали парламенти.

РИМ КЛУБИ — ҳукуматга тегишли бўлмаган халқаро ташкилот. 1968 йилда Римда тузилган. Унинг аниқ структураси ҳам, маъмурий штати ҳам, белгиланган бюджети ҳам йўқ. Ғарбий Европа, АҚШ ва Япониядаги 100 га яқин таниқли сиёсий ва жамоат арбобларини, олимларни, йирик халқаро корпорацияларнинг раҳбарларини бирлаштиради. Маблағ олиннадиган асосий манба — йирик монополистик бирлашмалар ва фондлар берадиган ионадир. Фаолиятининг асосий формаси — йирик кўламда, энг аввало экономика соҳасида илмий тадқиқотлар ўтказишдир. Тадқиқотлар ўтказиш учун турли соҳадаги йирик мутахассислар жалб қилинади. Тадқиқотларнинг натижаси «Рим клубига докладлар» деб аталадиган докладларда эълон қилинади. Улар ғарбий мамлакатлар жамоатчилики фикрида катта резонансга сабаб бўлмоқда. Клуб президентларидан бирининг гувоҳлик беришича, клубнинг мақсади «инсоният олдида турган қийинчиликларни тўғри тушунишни аниқлаш» ва «ҳозирги аҳволга қарши тура оладиган янги кўрсатма ва стратегик йўналиш-

ларни қабул қилишга кўмаклашиш»дир. Умуман олганда Р. к. нинг фаолияти инсоният жамияти тараққиётининг истиқболларига ҳозирги замон буржуа идеологияси позицияларидан туриб баҳо беришга уринишдан иборатдир. Бу шу фактни олдиндан белгилаб берадики, Р. к. ишларида ривожлантирилаётган доктриналарнинг кўпчилиги капиталистик ишлаб чиқариш усулини очиқ-ойдин ҳимоя қилиб мақташдан иборат. Қатор қизиқарли тадқиқотларнинг аҳамияти шу билан анча тушиб кетадики, ишлаб чиқаришнинг капиталистик моделининг амал қилишини ўрганиш асосида чиқарилган хулосалар жаҳон социалистик системасининг тажрибасини ва ютуқларини ҳисобга олмай туриб, бутун инсоният жамиятига ёйилади.

РОССИЯ ХАЛҚЛАРИ ҲУҚУҚЛАРИ ДЕКЛАРАЦИЯСИ — Совет ҳукуматининг миллий масала бўйича биринчи қонун чиқарувчи акти. Халқ Комиссарлари Совети томонидан 1917 йил 2 (15).XI да қабул қилинган. Р. х. ҳ. д. Совет ҳокимияти миллий сиёсатининг асосий қоидаларини, Россия халқлари тенглиги ва суверенлигини; Россия халқларининг ўз тақдирларини то ажралиб чиқиб кетишгача ва мустақил давлат ташкил қилишгача ўзлари эркин равишда белгилашга бўлган ҳуқуқларини; ҳамма ва ҳар қандай миллий ва миллий-диний имтиёзлар ва чеклашлар, Россия территориясида жойлашган майда миллатлар ва этнографик гуруҳларнинг эркин ривожланишини эълон қилди. Совет давлатининг қатор ҳужжатларида бу қоидалар тасдиқланди ва конкретлаштирилди ҳамда изчил амалга оширилди. Ленинча миллий сиёсат амалга оширилаётган вақтда бизнинг мамлакатимиз халқларининг миллий совет давлати ва бу миллий давлатларнинг ихтиёрий ва эркин бирлашиши натижасида — кўп миллатли бир бутун иттифоқ давлат — Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи барпо этилди. ССР Иттифоқининг тузилиши ленинча миллий сиёсатнинг катта ғалабаси бўлди ва *социализм* ҳамда *коммунизм* қурилишида, миллий масалани муваффақиятли ҳал этишда, тарихан янги социал ва интернационал бирлик — *совет халқини* шакллантиришда ғоят муҳим роль ўйнади.

РОЯЛИЗМ (фр. royalisme, royalisme — қиролники) — ўта реакция сиёсий оқим бўлиб, қирол ҳокимиятига, монархик тузумга тарафдорликни билдиради. Бу термин 18-асрдаги француз буржуа революцияси даврида истеъмолга киритилган.

РУМИНИЯ МАТБУОТ АГЕНТЛИГИ (АДЖЕРПРЕС) — РСР Министрлар Совети ҳузуридаги матбуот агентлиги. 1949 йилда тузилган. Мамлакат ичкарисида ва чет элда ички ва халқаро воқеаларга оид хабарлар тарқатади. Бухарестда жойлашган.

РЭКЕТ (ингл. racket) — АҚШда зўрлик ишлатилиш шантаж қилиш, дўқ ва пўписа билан пора олиш, *гангстеризмнинг* бир тури. Р. ни амалга оширувчи кишини рэкетир деб аташади.

С

САЙЛОВЧИЛАР — қатор буржуа давлатларида (АҚШ, Франция, ГФР ва б.) билвосита сайловларда овоз бериш ҳуқуқига эга бўлган шахсдир. С. ё улар ўзларининг мазкур вазифаларини амалга оширишлари учун (АҚШда президент сайлаётган вақтда) сайланадилар, ёки лавозимлари бўйича (Францияда сенат сайлаётган вақтдаги бош совет аъзолари) ана шундай вазифани бажарадилар. Революциядан олдинги Россияда Давлат думасига депутатлар сайлаётган вақтда ҳам С. мавжуд эди. С. институти сайлов натижаларини аниқлаётганда у ёки бу рақобатлашаётган партияларнинг манфаатларини кўзлаб қаллоблик қиладилар, сайловчиларнинг иродасини бузадилар.

САЙЛОВЧИЛАР НАКАЗИ — халқ депутатлари Советларининг ёки баъзи *депутатларнинг* иши масаласи бўйича гражданларнинг таклифи бўлиб, у сайловчиларнинг умумий йиғилишида кўпчилик овоз билан қабул қилинади. С. н. совет томонидан сессияда тасдиқланади. Наказларнинг бажариллиши — Советлар ва уларнинг депутатлари ишининг муҳим қисмидир. СССР Конституциясига мувофиқ, тегишли халқ депутатлари Советлари С. н. ни муҳокама этади, иқтисодий ва социал ривожлантириш планларини ишлаб чиқаётганда ва бюджетни тузаётганда уларни ҳисобга олади, С. н. бажарилишини ташкил этади ва уларнинг бажарилганлиги ҳақида сайловчиларни хабардор қилади. Советнинг депутати сайлов округи аҳолисининг талабларини ҳисобга олиб, С. н. ҳаётга татбиқ қилинишга эришади. С. н. ни бажариш корхоналар, колхозлар, қурилишлар ва муассасалар раҳбарларининг зиммасига ҳам юклатилади.

САЙЛОВ СИСТЕМАСИ — ваколатли идораларга сайловларни ташкил этиш ва ўтказишнинг юридик нормаларда, шунингдек давлат ва жамоат ташкилотлари фаолияти практикаси билан мустаҳкамланган тартиби. С. с. *сайлов ҳуқуқларининг* асосий принципларини, шунингдек депутатликка номзодлар кўрсатиш ҳуқуқи ва тартибини ҳам ўз ичига олади. Конституцияга мувофиқ СССРда халқ депутатларининг ҳамма Советларига *депутатлар* сайлаш умумий, тенг ва тўппа-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади. 18 ёшга тўлган барча гражданлар сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. СССР Олий Совети депутатлигига 21 ёшга тўлган граждан сайланиши мумкин. Депутатликка номзод-

лар кўрсатиш ҳуқуқи Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг, касаба союзларининг, Бутуниттифоқ Ленинчи Коммунистик Ешлар Союзининг ташкилотларига, кооператив ва б. жамоат ташкилотларига, меҳнат коллективларига, шунингдек ҳарбий қисмларда ҳарбий хизматчилар йиғилишларига берилади.

СССР граждaнларининг ва жамоат ташкилотларининг депутатликка номзодларнинг сиёсий, амалий ва шахсий сифатларини эркин ва ҳар томонлама муҳокама қилиши, шунингдек йиғилишларда, матбуотда, телевидение, радио орқали агитация қилиш ҳуқуқи гарaнтияланади. Депутатларнинг ўз иши ва Советнинг иши тўғрисида сайловчилар олдидa ҳисоб бeриб туриши ва сайловчиларнинг депутатни чақириб олиш ҳуқуқи совет С. с. нинг принципларидан биридир. Халқ депутатлари Советларига сайлов ўтказиш тартиби ССР Иттифоқи, иттифоқдош ва автоном республикалар қонунлари билан белгиланади.

Кўп буржуа давлатларининг сайлов системаси кўплаб цензларни — мулкий, ирқий, маълумот, ўтроқлик цензларини кўзда тутадик, булар миллионлаб меҳнаткашларнинг ҳуқуқини чеклаб қўяди ёки сайловдан бутунлай четлаштиради.

САЙЛОВ ЦЕНЗИ (лат. census, censuredan — рўйхатга олиш) — капиталистик мамлакатларда конституция ёки сайлов қонунидa кўзда тутилган шарт бўлиб, сайлаш ва сайланиш учун граждaн ана шу шартларга мувофиқ келиши керак. Бир қатор С. ц. қўлланилади, меҳнаткашларни сиёсий ҳаётда қатнашишдан четлаштириш мақсадида улар аҳолининг меҳнаткашлар қатламига қарши қаратилган. Қуйидаги цензлар энг кўп тарқалган: мулк ц. — муайян қимматга эга бўлган мулкка эга бўлиш ёки махсус сайлов солиғи тўлаш; ўтроқлик ц. — бирон жойда қонунда кўрсатилган муддатдан кам истиқомат қилмаслик; ёш ц. — бу ценз *актив сайлов ҳуқуқи* учун 21 ёшдан 25 ёш орасида тебраниб туради (пассив сайлов ҳуқуқи учун — анча юқори бўлади) ва бир неча бошқа (маълумот, ирқий ва миллий) цензлар бор.

САЙЛОВ ҲУҚУҚИ — 1) граждaнларнинг ҳокимиятнинг ваколатли органларига сайловларда иштирок этишини, сайловларни ташкил этиш ва ўтказишни, сайловчилар билан ваколатли идоралар ўртасидаги муносабатни тартибга солиб турувчи юридик нормалар йиғиндисиدير. 2) Граждaнларнинг ана шу органларни сайлаш (актив С. ҳ.) ва ана шу органларга сайланиш (пассив С. ҳ.) ҳуқуқи. Совет сайлов ҳуқуқи барча сайловчиларга ўз хоҳиш-иродасини изҳор этиш учун тўла эркинлик таъминлаб беради СССРда халқ депутатлари Советларига сайлов ўтказиш тартиби. Конституцияга мувофиқ, ССР Иттифоқи, иттифоқдош ва автоном республикалар қонунлари билан белгиланади.

САНАЦИЯ (лат. sanatio — даволаш, соғайтириш) — корхоналарнинг, банкларнинг синишининг олдини олиш ёки айниқса иқтисодий кризислар даврида рақобатга бардош бера олишни ошириш мақсадида уларнинг молиявий аҳволини яхшилаш юзасидан капиталистик давлатлар амалга оширадиган тадбирлар (ссуда, субсидия бериш ва ҳ. к.) системасидир. С. молия олигархияси ҳукмронлигининг кучайишига, меҳнаткашлардан олинadиган давлат солиқларининг ошишига, уларнинг турмуш даражасининг кескин ёмонлашишига олиб келади.

САНКЦИЯ (лат. sanctio — ғоят қатъий қарор) — 1) бирор акта тўла-тўқис куч бериш учун уни юқори инстанцияларнинг тасдиқлаши; 2) ички ҳуқуқда — қонунбузарларга нисбатан қўлланиладиган таъсир чоралари; 3) халқаро ҳуқуқда — давлат ўзининг халқаро мажбуриятларини ёки халқаро ҳуқуқ нормаларини бузган тақдирда унга нисбатан қўлланиладиган таъсир чоралари.

Кўпинча империалистик давлатлар практикасида гегемонистик мақсадларга эришиш йўлида у ёки бу давлатларга қўпол тазйиқ ўтказиш учун С. дан фойдаланилади.

САРИҚ МАТБУОТ — капиталистик мамлакатларнинг китобхоналар айрим қатламларининг энг паст дидларига йўл қўйиб берувчи сотқин реакциян *матбуотининг* йиғма номи. Сенсацияга муккасидан кетган С. м. тўхматдан ҳам, фактларни сохталаштириш ва шу каби бошқа нарсалардан ҳам қайтмайди. Унинг органлари — газета, журнал ва б. — асосан капиталистик монополиялар, капиталнинг баъзи *магнатлари*, реакциян партиялар ва гуруҳлардан келадиган хайрсадақалар, айрим ҳолларда эса империалистик мамлакатларнинг давлат органлари берадиган субсидиялар ҳисобига яшайди.

САТЕЛЛИТ [лат. satelles (satellitit) — йўлдош шерик] — Қадимги Римда ўз хўжасига ҳамроҳ бўлиб юрувчи қуроли ёлланма аскар. (*Кўч.*) бошқаларнинг иродасини кўр-кўрона бажарувчи киши. С а т е л л и т д а в л а т — расман мустақил, бироқ ҳақиқатда йирик империалистик давлатга тўла қарам мамлакат.

СЕГРЕГАЦИЯ (лат. segregatio — бўлим) — буржуа давлатларида *ирқий камситишининг* ўтакетган формаларидан бири, ирқий ёки миллий мансублигига қараб ҳуқуқини чеклаш. С. — негрларни ва б. «рангли аҳолини» «оқ танли» аҳолидан мажбуран ажратиш сиёсати. «Қоралар ва ранглилар учун» махсус бўлимлар ёки параллель муассасалар (институционал С.) ташкил қилиш, айрим ирқий гуруҳларни махсус ажратилган территорияларга (территориал С.) жойлаштириш йўли билан жамият ҳаётининг барча соҳаларида сегрегация сиёсати ўтказилади. С. Жанубий Африка Республикасида анча ривожланган. С. элементлари АҚШда сақланиб қолмоқда (шунингдек қ. *Резервация, Апартеид, Ирқчилик*).

СЕИМ —1) Польша Халқ Республикасида давлат ҳокимияти-нинг олий органи. 2) Финляндияда парламент.

СЕКУЛЯРИЗАЦИЯ (лат. saecularisдан — дунёвий)—1) черков ва монастир мулкни (асосан ер мулкни) тортиб олиш ҳамда уни давлат ёки б. дунёвий мулк эгаларининг ихтиёрига топшириш. 2) Бирор нарсани (мас., мактаб таълимотини) черков ихтиёридан тортиб олиш ва дунёвий, граждан органлар ихтиёрига ўтказиш.

СЕНАТ (лат. senatus)—1) Қадимги Римда—зодагонлар кенгаши, олий давлат органи. 2) Революциягача бўлган Россияда—олий ҳукумат муассасалари (идоралари) бўлиб, уни Петр I боярлар думаси ўрнига тузган эди (кейинроқ олий суд органи). 3) Қатор (мас., Франция, Италия, АҚШ ва б.) давлатлар парламентларининг юқори палатаси.

СЕНТО — қ. *Марказий шартнома ташкилоти*.

СЕПАРАТИЗМ, (фр. séparatisme, лат. separatusдан — алоҳида)— ажралиб чиқишга, алоҳида бўлиб олишга, алоҳида ҳаракат қилишга интилиш (мас., кўп миллатли буржуа давлатларида майда миллатларнинг ажралиб чиқишга ва мустақил давлат ёки автоном область тузишга интилиши). Оммавий *миллий-озодлик ҳаракатидан* фарқ қилиб, С. одатда маҳаллий (миллий) ёки чет эл буржуазияси муайян доираларининг тор манфаатларини ифода этади.

СЕПАРАТ СУЛҲ (лат. separatus — алоҳида)—уруш олиб бо-раётган давлатларнинг биттаси томонидан ўзи урушаётган давлат билан урушни давом эттираётган ўз иттифоқчиларидан алоҳида тузилган сулҳ шартномаси.

СЕССИЯ (лат. sessio — йиғилиш)—ваколатли орган, халқаро ташкилот, илмий конференциянинг ва ҳ. к. (мас., СССР Олий Совети ёки иттифоқдош республика Олий Советининг С., суднинг сайёр С.) ишлаш даври; имтиҳон С.—олий ёки ўрта махсус ўқув юр்தларида имтиҳон топшириш даври.

СНЕСАТ (грек. politiká — давлат ёки жамоат ишлари)—катта социал гуруҳлар, энг аввало синфлар, шунингдек миллатлар ва давлатлар ўртасидаги муносабатлар соҳасидаги фаолият. Снесатдаги энг муҳим нарса—«давлат ҳокимиятини ташкил этишдир» (В. И. Ленин). С. соҳасига энг аввало «давлат ишларида қатнашиш, давлатни бошқариш, давлат фаолиятининг формаси, вазифалари, мазмунини белгилаш...» киради (В. И. Ленин). Ҳар қандай проблема, агар уни ҳал қилиш синфий манфаатларга, давлат ҳокимиятига дахлдор бўлса, синфий характер касб этади. С. да синфларнинг туб социал-иқтисодий манфаатлари акс эттирилганлиги туфайли, у «экономиканинг концентрациялашган ифодасидир...» (В. И. Ленин). Шу билан бирга у нисбий мустақилликка эга ва экономика ҳамда жамият ҳаётининг бошқа соҳаларига кучли про-

грессив ёки реакцион таъсир ўтказди. Актив сиёсий ҳаракатларга етарли даражада баҳо бермаслик одатда стихияли жараёнларнинг кучайишига, пассив кутиб туришларга олиб келади. Аксинча, экономика талабларини менсимаслик, С. нинг ҳар нарсага қудрати етишига ишониш кўпинча субъективизмда, ўзбошимчаликда, авантюризмда намён бўлади ва сиёсий барбодликларга олиб келади. Синфий антагонистик жамиятда синфлар ўртасидаги сиёсий кураш унинг ривожининг асосини ташкил этади. Тарих саҳнасида тушиб кетаётган синфлар реакцион сиёсат юргизади, жамиятнинг прогрессив тараққиётини орқага суришга ҳаракат қилади. Ҳозирги замон империалистик буржуазиясининг сиёсати социализм мамлакатларига, ишчи ва коммунистик ҳаракатга, миллий-озодлик революцияларига қарши қаратилган. Социализм шароитларида марксчи-ленинчи партияларнинг С. ишчилар синфининг, барча меҳнаткашларнинг манфаатини ифода этади ва социалистик ҳамда коммунистик қурилиш вазифаларини ҳал қилишга, жаҳонда тинч-тотув яшаш принципларини қарор топтиришга, ҳамма халқларнинг эркин, мустақил ривожланиш ҳуқуқини таъминлашга қаратилган (қ. *Ички сиёсат, Ташқи сиёсат*).

СИЁСИЙ АВАНТЮРИЗМ (фр. *aventure* — саргузашт, хавф-хатар, таваккалчилик) — *сиёсат* соҳасида ижтимоий қонуниятларни, реал вазиятни ва кучлар нисбатини ҳисобга олмай амалга оширилган фаолият бўлиб, у, одатда, барбод бўлади, мағлубиятга учрайди. С. а. — реакцион синфлар ва гуруҳларнинг тарих майдонидан кетишининг характерли хусусияти.

СИЁСИЙ БЛОК — давлатларнинг, сиёсий партияларнинг, жамоат ташкилотларининг биргаликда ҳаракат қилиш учун, умумий, асосан сиёсий, мақсадларга эришиш учун тузган битимлари, бирлашмалари. Буржуа давлатларида парламентдаги партия фракциялари бирор қонун қабул қилиш ёки бундай қонунни рад этиш учун блок тузишади. СССРда сайлов кампаниялари даврида коммунистлар партиясиз ишчилар, колхозчилар ва интеллигенция билан биргаликда чиқади. Агрессив Б. — бошқа давлатга ёки бошқа давлатларга қуроли ҳужум тайёрлашни ва амалга оширишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган давлатларнинг ҳарбий-сиёсий иттифоқи. Ғарб давлатларининг ва биринчи навбатда АҚШнинг империалистик доиралари 40-йилларнинг охири — 50-йилларнинг бошида қатор биқик ҳарбий блоклар туздилар, мас., *НАТО, АНЗЮС, Ғарбий Европа иттифоқи*.

СИЁСИЙ ИҚТИСОД — ижтимоий фаз, *марксизм-ленинизм*нинг таркибий қисмларидан бири. У кишиларнинг инсоният жамияти тараққиётининг турли босқичларида моддий неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, алмаштириш ва истеъмол қилиш жараёнида ташкил топадиган ижтимоий муносабатларни ўрганади. Ижтимоий иш-

лаб чиқаришнинг амал қилиши ва ривожланиши муайян иқтисодий қонунларга бўйсунди. Бу қонунларнинг мазмунини, уларнинг амал қилиш механизмини очиш ва кишилар томонидан улардан амалий фаолиятда фойдаланиш С. и. предметни ташкил этади. Синфлар ва социал гуруҳларнинг энг туб иқтисодий ва сиёсий манфаатлари дахл қилиб, С. и. манфаатлари бир-бирига зид бўлган синфлар учун битта бўлмайди.

Марксча-ленинча С. и. синфий, партиявий фандир. У ишчилар синфининг манфаатларини ифода этади, ҳозирги замон буржуа С. и. нинг гайри илмий, маддоҳлик характерини фош қилади. К. Маркс билан Ф. Энгельс ҳақиқий илмий пролетар С. и. нинг асосчилари бўлган эдилар. В. И. Ленин марксча-ленинча С. и. га жуда катта ҳисса қўшди. У К. Маркс билан Ф. Энгельснинг иқтисодий таълимотини ижодий бойитди ва ривожлантирди, империализм тўғрисида таълимот яратди. В. И. Ленин социализм С. и. нинг энг муҳим масалалари бўйича асосий қондаларни ишлаб чиқди. Коммунистик ва ишчи партияларнинг назарий фаолиятида марксча-ленинча С. и. янада ривожлантирилмоқда. Социализмнинг С. и. социалистик мамлакатларда коммунистик ва ишчи партиялар иқтисодий фаолиятининг илмий асосидир, социалистик ишлаб чиқаришнинг турли томонларини ўрганувчи бошқа иқтисодий фанларнинг асосидир.

СИЕСИЙ КОНСУЛЬТАТИВ КОМИТЕТ (СКК)— *Варшава Шартномаси Ташкилотининг* олвий органи. СКК нинг кенгашларида Варшава Шартномаси Ташкилоти қатнашчилари бўлган мамлакатлар коммунистик ва ишчи партияларининг бош (биринчи) секретарлари ва ҳукумат бошлиқлари қатнашадилар. СКК — Шартнома қатнашчилари бўлган давлатлар фикр алмашиши ва ташқи сиёсий ҳаракати келишиб олинадиган таъсирчан институтдир. Сўнгги йилларда комитет илгари сурган ташаббусларнинг кўпи (мас., *Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик юзасидан Кенгаш ўтказиш* тўғрисидаги таклиф) йирик халқаро форумларнинг қарорига асос бўлди ёки давлатлар ўртасидаги икки томонлама муҳим актларда ўз аксини топди.

СКК нинг (1978 йил XI) Москвада бўлиб ўтган кенгашида қабул қилинган Декларация Варшава Шартномаси Ташкилоти қатнашчилари бўлган давлатлар фикр алмашиши ва ташқи сиёсатидан далолат беради. Варшава Шартномаси қатнашчилари бу Декларацияда биронта ҳам мамлакатнинг хавфсизлигига зарар етказмаслик принципига қатъий риоя қилиш асосида чеклашга ёки қисқартиришга улар тайёр бўлмаган қурол тури йўқ деб баён қилдилар. Улар Варшава Шартномаси Ташкилотини Шимолий Атлантика ташкилоти билан бир вақтда тарқатиб юборишга ва биринчи қадам сифатида — ҳарбий фаолиятни ўзаро қисқартиришдан бошлаб уларнинг

ҳарбий ташкилотларини тугатишга тайёр эканликларини тасдиқладилар. Улар яқин вақт ичида бешта ядро давлати — СССР, АҚШ, Англия, Франция, Хитойнинг — ядро қуролининг бутун турларини давлат арсеналларидан олиб ташлаш ва ядро энергиясидан фақат тинчлик мақсадларида фойдаланиш мақсадини кўзлаб музокара бошлашни таклиф этдилар.

СҚКнинг Варшавада (1980 йил 14—15.V) бўлиб ўтган кенгашида иштирокчи-давлатлар ўзларининг қардошларча мудофаа иттифоқининг 25 йиллик фаолиятига яқун ясадилар, ҳозирги замоннинг актуал проблемалари ва вазифаларини муҳокама қилдилар. Кенгашида Декларация қабул қилинди, унда Варшава Шартномаси қатнашчилари бўлган давлатлар ўзларининг Европада хавфсизликни мустаҳкамлаш ва ҳамкорликни ривожлантириш учун, ялпи тинчлик, халқларнинг озодлиги ва мустақиллиги учун, халқаро кескинликни юмшатиш учун, қуролланиш пойгасини тўхтатиш ва қуролсизланиш учун ўз курашларини давом эттиришга аҳд қилганликларини тасдиқладилар. Декларацияда тинчликни мустаҳкамлаш бўйича ҳаракатнинг конкрет программаси мавжуддир.

СҚК кенгаши қатнашчилари ўзининг 1980 йил 15.V даги Баёнотида жаҳоннинг ҳамма районларидаги давлат раҳбарларининг энг юқори даражадаги учрашувини ўтказиб, бу учрашувда халқаро кескинлик ўчоқларини бартараф қилиш ва урушнинг олдини олиш йўллариини муҳокама қилишни таклиф этдилар.

СҚКнинг Варшава кенгаши қарорлари кескинликни юмшатиш процессига янги кучли импульс беради. Варшава Шартномаси Ташкилоти қатнашчилари бўлган давлатлар СҚК кенгаши Европада ва бутун дунёда тинчликни мустаҳкамлаш томон олға ҳаракат қилиш учун тўғри йўл-йўриқ беради.

СИЕСИЙ МАДАНИЯТ — граждандарнинг сиёсий билими, фикри ва ҳаракати даражаси ва характери, шунингдек сиёсий муносабатларни тартибга солиб турувчи социал бойлиқлар, анъаналар ва нормаларнинг мазмуни ва сифати. С. м. аниқ ифодаланган синфий йўналишга эгадир. Чунончи буржуа жамиятда эксплуататор синфларнинг ва эксплуатация қилинувчи синфларнинг С. м. мавжуд бўлиб, улар синфий кураш ҳолатидадир. Социализм шароитида ягона С. м. шаклланди. Бу С. м. сиёсий манфаатларнинг ва эҳтиёжларнинг муштараклигига, аҳоли турли гуруҳлари ва қатламларининг сиёсий ҳокимиятнинг мавжуд механизмига муносабатлари мос келишига асосланади. Социалистик жамият институтлари (давлат, демократия, конституция, ҳуқуқ ва ҳ. к.) унинг С. м. ифодасидир. Улар меҳнаткашларнинг демократик ғалабаларидаги ҳамма энг яхши нарсаларни мерос қилиб олади, доимо ривожланиб ва такомиллашиб боради. Социализмнинг С. м. қатор муҳим социал вазифаларни

бажаради. Ана шу вазифалардан бири — тарбиявий вазифадир. Унинг вазифаси гражданларнинг сиёсий хабардорлигини ва компетентлигини ошириш, уларнинг социал процессларни сиёсий жиҳадан англаб олишга натижишини қўллаб-қувватлашдан иборат. Бошқа вазифаси — регулятив (тартибга солиб туриш) вазифадир. У гражданларнинг сиёсий процессга таъсир ўтказишини, оқибат натижада эса уларни ана шу процессга қўшишни таъминлашга қаратилган. Ва, ниҳоят, ҳимоя қилиш вазифасидир. Бу вазифа социализмнинг жамиятнинг коммунистик ижтимоий ўз-ўзини идора этиш томон тараққиёти талабларига жавоб берадиган сиёсий бойликларини ҳимоя қилишда ифодаланади.

Социализмнинг С. м. асосида сиёсий тарбия, яъни социалистик жамият томонидан эътироф этиладиган ва ҳимоя қилинадиган сиёсий бойликларни ёйиш, шундай ҳолатни вужудга келтириш амалга ошириладигани, бунда ҳар бир киши ўзини граждани деб ҳис этадиган ва ўзининг гражданлик статусини қадрлайдиган бўлсин. Фақат ана шундагина у ўзининг гражданлик сифатини тўла намоён этиши ва ташкил топган сиёсий позиция асосида давлат ва жамият олдида турган вазифаларни ҳал этишда сиёсий ташаббус ва активлик кўрсатиши ва ўзининг хулқ-атворини социалистик жамиятнинг сиёсий норма ва тартиб-қоидаларига оғли ва ихтиёрли равишда бўйсундириши мумкин бўлади. «Бунга кўмаклашиш, ҳар бир граждани юксак сиёсий маданиятли қилиб тарбиялаб етиштиришга ёрдам бериш меҳнаткашларни коммунистик руҳда тарбиялаш учун масъулиятли бўлган партия, давлат ва жамоат ташкилотларининг муҳим вазифасидир» (Л. И. Брежнев).

СИЁСИЙ ПАРТИЯ — бирон синфнинг ёки унинг қатламининг анча актив ва уюшган қисми бўлиб, ана шу синф ва қатламларнинг манфаатини ифода этади. С. п. лар жамият қарама-қарши синфларга бўлиниб кетгандан кейин вужудга келди ва синфий ташкилотнинг олий формасидир. С. п. давлат ҳокимиятини амалга оширишда, жамиятнинг сиёсий ҳаётига ва ташкилотига таъсир ўтказишда ҳал қилувчи позицияларни эгаллашга ҳаракат қилар экан, бунда у муайян мақсадларни кўзлайди. Буржуа давлатида одатда бир неча С. п. амал қилади. Бу синфлар ва социал қатламлар ўртасидаги зиддиятлар билан, буржуазиянинг турли гуруҳларининг имтиёзларнинг катта улуши учун кураши билан боғлиқдир. Ҳукмрон синф кўпинча иккита партия тузади. Бу партиялар сиёсий мақсадларни қўлга киритиш методи билан бир-биридан бир оз фарқ қилади. Бу ҳукмрон синфга усталлик билан иш кўришга, бу партиялардан гоҳ унисини гоҳ бунисини галма-галдан ҳокимият тепасига чиқариш имкониятини беради. С. п. фаолият шаронти мамлакатдаги сиёсий режимига боғлиқ. Буржуа демократияси шаронтида коммунистик ва

ишчи партияларнинг мавжуд бўлишига, одатда, йўл қўйилади, бироқ кўпинча уларнинг фаолияти жиддий равишда чеклаб қўйилади; қарбий фашист диктатураси шароитида С. п. фаолияти тўхтатиб қўйилади ёки фашист режимини мустаҳкамлаш учун битта — ҳукмрон партия тузилади.

Марксчи-ленинчи коммунистик ва ишчи партиялар — ишчилар синфининг, меҳнаткашлар оммасининг энг изчил ифода этувчиларидир, улар демократия, социализм, тинчлик, миллий мустақиллик учун курашда авангард куч сифатида чиқмоқдалар. Ҳокимият тепасида ишчилар синфи турган мамлакатларда бу партиялар социализм ва коммунизм қурилишига раҳбарлик қилмоқдалар. Социализм, халқ-демократик ва миллий-демократик режимлар шароитида мамлакат тараққиётининг тарихий хусусиятларига қараб бир партияли, шунингдек кўп партияли система ҳам мавжуд бўлиши мумкин. СССРда ривожланган социалистик жамият қурилиши натижасида КПСС ишчилар синфи партияси, унинг коммунистик идеалларининг ифодачиси бўлиб қолиши билан бир қаторда бутун халқнинг авангарди, коммунизм қуриш учун курашда унинг раҳбар ва йўналтирувчи кучи ҳамдир (қ. *Совет Иттифоқи Коммунистик партияси*).

СИЕСИЙ РЕАКЦИЯ — ўз умрини яшаб бўлаётган социал тартибларни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш мақсадида ижтимоий тараққиётга актив қаршилиқ кўрсатиш. С. р. революцион, демократик ва миллий-озодлик ҳаракатига қарши курашда, демократик ҳуқуқ ва эркинликларни бостиришда, прогрессив сиёсий ва жамоат ташкилотларини ва арбобларни таъқиб этишда, оммавий *террор* ва ўзравонликда, ирқий ва миллий *камситишда*, агрессив ташки сиёсатда намоён бўлади. Реакциянинг ўтакетган формаси — *фашизмдир*.

СИЕСИЙ РЕАЛИЗМ — сиёсат соҳасидаги ҳаракат бўлиб, у вазиятни, кучлар нисбати ва жойлашишини, ўз олдида қўйган мақсадларга эришишда, белгиланган программани амалга оширишда муваффақиятларга олиб келадиган ривожланиш тенденциясини объектив анализ қилишга асосланган. С. р. — марксча-ленинча методологияга асосланган коммунистик партияларнинг характерли белгисидир. С. р. халқаро муносабатларда мавжуд проблемаларнинг тинч-тотув яшаш принципи асосида ўзаро мақбул бўлган ечимини топишга интилишни ҳамма томонлардан талаб қилади.

СИЕСИЙ ФАН (политология) — сиёсий муносабатларнинг барча соҳасини ўрганувчи ижтимоий фанларга нисбатан қўлланиладиган термин (қ. *Сиёсат*). С. ф. тарих, юриспруденция ва сиёсий иқтисод билан мустаҳкам алоқада ривожланди, сўнгра мустақил тадқиқот соҳаси бўлиб ажралиб чиқди. С. ф. предметига энг аввало *жамият сиёсий системаси* принциплари, унинг асосий компонентларининг — давлат, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотларининг роли ва нисба-

ти, давлат сиёсатини ишлаб чиқиш ва турмушга татбиқ этиш усуллари, ижтимоий-сиёсий муносабатларни тартибга солиб туриш, *демократия* тушунчасини ташкил этувчи проблемаларнинг бутун комплекси киради. С. ф. соҳасига шунингдек давлатнинг ташқи сиёсатини ўрганиш, турли сиёсий кучларнинг халқаро майдондаги бир-бирига таъсири ва кураши, халқаро муносабатлар ҳам киради. *Илмий коммунизмнинг* умумий назариясида сиёсий муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг бутун йиғиндиси — иқтисодий, социал, идеологик муносабатларнинг бутун йиғиндиси билан биргалликда олиб қаралади.

Буржуа С. ф. учун ягона ва бир бутун илмий концепциянинг йўқлиги, эклектизм ва эмпиризм характерлидир. Тадқиқотлар ва эълон қилинган асарлар сони бўйича у Ғарб мамлакатларида бошқа ижтимоий фанлар орасида биринчи ўринни эгаллайди. Бунга сабаб шуки, унга муҳим роль — капиталистик системани гоявий жиҳатдан мустаҳкамлаш вазифаси ажратилган. Ҳозирги замон С. ф. конкрет тадқиқот усуллари ва методларининг, шу жумладан ҳисоблаш техникасини қўлланадиган усуллар ва методларнинг кўп арсеналига эга. Бу тадқиқотлардан баъзиларнинг натижаларидан буржуа давлат механизмини «такомиллаштириш» ишида, сиёсий қарорлар қабул қилиш технологияси соҳасида, сиёсий партияларнинг амал қилишида ва ҳ. к. фойдаланилмоқда.

1949 йилдан бошлаб Сиёсий фанлар халқаро ассоциацияси (МАПН) ташкил топди. У ЮНЕСКО ташаббуси билан тузилган ва унинг ҳомий чигида иш олиб боради. СССР ФА томонидан 1955 йилда тузилган сиёсий фанлар совет ассоциацияси МАПНнинг аъзосидир ва сиёсгч фанларни демократия, тараққиёт руҳида, жаҳон олимларининг ҳамжиҳатлигини ва ҳамкорлигини мустаҳкамлаш руҳида ривожлантиришга кўмаклашишни ўз мақсади деб билади.

СИНДИКАТ (лат. *syndicatus, syndicatus* — қарамоқ, билмоқ, текширмоқ) — картель типидagi монополистик битимларнинг формаларидан бири бўлиб, унинг мақсади энг юқори фойда олиш учун асосан бир турдаги оммавий маҳсулот бозори устидан назорат ўрнатиш йўли билан хом ашё олиш ва харид қилиш соҳасида *монополиялар* ўргасидаги рақобатни йўқотишдир. С. да унинг иштирокчиларининг маҳсулотини сотиш, шунингдек хом ашё харид қилиш ягона орган — маҳсулот сотиш контораси орқали амалга оширилади. Бу контора барча заказларни ўз қўлида тўплайди ва уларни шартлашиб олинган *квоталарга* мувофиқ тақсимлайди.

СИНОД (грек. *synodos* — йиғилиш, мажлис) — баъзи черковлар составидаги маслаҳат ёки маъмурий орган, черков иерархиясида одатда юқори лавозимларни эгалловчи шахслар коллегиясидир. Рус

православ черковида патриарх хузуридаги, католик черковида — рим панаси хузуридаги маслаҳат органи.

СИНИЙ КУРАШ — келиштириб бўлмайдиган қарама-қарши манфаатга эга ижтимоий синфлар ўртасидаги кураш. Жамиятнинг ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулк пайдо бўлгандан тортиб то синфлар вужудга келганга қадар бутун тарихи эксплуатация қилинувчилар билан эксплуататор синфлар ўртасидаги муросасиз С. к. тарихидан иборат. Марксизм-ленинизм С. к. нинг моҳиятини очиб берди, синфий кураш ҳамма антагонистик ижтимоий-иқтисодий формациялар тараққиётининг ҳаракатга келтирувчи кучи эканлигини гасдиқлади. С. к. оқибат натижада социал *революцияга* олиб боради, бу революция натижасида жамиятнинг бир формациядан иккинчисига ўтиши амалга оширилади. Капиталистик жамиятда асосий синфлар — пролетариат билан буржуазия ўртасидаги С. к. иқтисодий, сиёсий ва идеологик формада амалга ошади. С. к. нинг юқори формаси сиёсий курашдир. Унинг вазифаси буржуазия ҳукмронлигини ағдариб ташлаш ва у ёки бу формада пролетариат ҳукмронлигини ўрнатишдир. Ишчилар синфи ўзининг *илмий коммунизм* назарияси билан қуролланган сиёсий партиясини тузиши унинг етуқлигининг кўрсаткичи ва унинг С. к. юқори формасининг вужудга келиши ва ривожланишининг энг муҳим шартидир. Ишчилар синфи но-пролетар меҳнатқашлар оммаси билан мустаҳкам иттифоқ бўлиб капитализмга қарши кураш олиб боради, уларни бу курашга жипшаштиради ва уларга бошчилик қилади. *Империализм* даврида С. к. тобора кескинлашиб боради.

Ҳозирги замон капиталистик жамият шароитларида пролетариат С. к. нинг тиги монополияларнинг танҳо ҳоқимиятига қарши қаратилган. Миллатнинг тинчликни сақлаб қолишдан, кенг демократик талабларни амалга оширишдан манфаатдор бўлган ҳамма асосий қатламлари капиталистик монополияларга қарши курашда пролетариат атрофида жипшлашади. Пролетариатнинг миллий доиралардаги С. к. халқаро майдондаги С. к. билан мустаҳкам чирмашиб кетган. Монополиялар ва буржуа давлатларининг бирлашган кучлари мамлакат ичидаги, шунингдек унинг ташқарисидаги революцион кучларни бостириш мақсадида ўсиб бораётган революцион ҳаракатга қарши бир фронт бўлиб чиқмоқда. Жаҳон социализм системаси вужудга келиши билан кучлар нисбатида меҳнатқашлар фойдасига жиддий ўзгаришлар рўй берди. Улуг Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси ва жаҳон майдонида социализм пайдо бўлиши билан С. к. нинг янги fronti — иккита турли социал системанинг бир-бирига қарши кураши вужудга келди. Икки системанинг С. к. ҳозирги даврининг асосий зиддиятларини ифода этади.

СИНЬХУА — ХХРнинг давлат ахборот агентлиги. 1937 йилда тузилган. Мамлакатнинг бутун матбуоти, радио ва телевидениесини ахборот билан таъминлайди. Чет элга ахборот бериб туради, 11 та чет тилда босилган бюллетенлар тарқатади. Пекинда жойлашган.

СИОНИЗМ (Иерусалимдаги Сион тепалигининг номидан олинган)—19-аср охирида Европада яҳудий буржуазияси орасида вужудга келган реакцион миллатчилик оқими бўлиб, яҳудийларнинг «ирқий» устунлиги ва «нодирлиги» тўғрисидаги афсонавий тезис бу оқимга асос қилиб олинган эди. 1948 йилда Исроил давлати тузилгандан кейин С. Исроилнинг расмий идеологияси ва давлат сиёсатининг асоси бўлди.

Ҳозирги замон С. нинг асосий мазмуни — урушқоқ *шовинизм* ва ўта миллатчилик, *антикоммунизм* ва *антисоветизм*дир. С. идеологияси империалистик давлатларнинг монополистик доиралари билан яқиндан алоқада бўлган йирик яҳудий буржуазиясининг манфаатларини ифодалайди. С. қайси мамлакатда яшашидан қатъи назар гўё барча яҳудийларни бирлаштирувчи илмий жиҳатдан асоссиз, «ягона яҳудий миллати» концепциясини ташвиқот қилади. Сионистлар С. нинг ўта империалистик буржуа-реакцион моҳиятини ниқоблаб, «синфий ҳамкорлик қилиш» деб аталмиш ҳамкорликка даъват этмоқдалар, бу билан меҳнаткаш яҳудийларни буржуазияга қарши курашдан чалғитмоқдалар, яҳудийларни бошқа халқларга қарши қўймоқдалар. Сионистлар Исроилдаги ва айниқса бошқа капиталистик мамлакатлардаги прогрессив кайфиятдаги яҳудийларни С. томонига оғдириб олишга ва ўз таъсирига бўйсундиришга интилиб ўз гояларига «социалистик» тус беришга интилмоқдалар ва С. ни миллий-озодлик ҳаракатининг турларидан бири сифатида тасвирламоқдалар. Ҳақиқатда эса С. программаси ва практикаси империализм билан ҳамкорлик қилишга асосланган, халқаро империализм планларига ва Исроил ҳукмрон доираларининг экспансионистик мақсадларига тўла бўйсундирилган. Сионистик пропаганда ва фаолият социалистик давлатларга, халқларнинг антиимпериалистик ва миллий-озодлик ҳаракатларига қарши қаратилган. БМТ Бош Ассамблеясининг ХХХ сессиясида (1975) С. *ирқчилик* ва ирқий камситиш формаси деб топилди.

СИТИ (ингл. City)—Лондоннинг марказий қисми бўлиб, бу ерда савдо ва саноат монополияларининг, пароход компанияларининг, банклар, юридик фирмаларнинг идоралари ва контроллари, биржалар ва ҳ. к. жойлашган. (*Кўч.*) инглиз капитализми ва империализмининг рамзи, Буюк Британия молия олигархиясини ифодадаш.

СКЕПТИЦИЗМ (грек. skeptikós — айнан қараб чиқувчи, тадиқ қилувчи)—1) *фалсафадаги* (билиш назариясидаги) оқим бўлиб,

у билимларнинг тўғрилигини ва объектив ҳақиқат мавжудлигини шубҳа остига олади. С. Қадимги Грецияда вужудга келди ва фалсафанинг бутун тарихи давомида турли формаларда мавжуд бўлди. Агностицизм С. нинг энг ўта ифодаси бўлиб, у реал воқелик тўғрисида тўғри ҳақиқий билим бўлиши мумкин эмас, деб тасдиқлайди. *Диалектик материализмнинг* абсолют ва диний ҳақиқат ва ҳақиқатнинг мезони бўлган практиканинг роли тўғрисидаги татлимоти дунёда билиб бўлмайдиган ҳодиса йўқ, балки фақат ҳали билиб олинмаган нарсалар ва ҳодисаларгина мавжуд бўлиб, уларнинг моҳияти илмий билимларнинг ва ижтимоий практиканинг янада ривожланиши натижасида очилади ва билиб олинади, деб ҳисоблайди.

2) Кундалик ҳаётда ишлатиладиган маънода С.—ҳамма нарсани шубҳа остига олишга интилиш, бирор нарсанинг ҳақиқат эканлиги-га ишонмай, танқидий муносабатда бўлиш.

СКУПШЧИНА — Югославия Социалистик Федератив Республикасида ваколатли органларнинг номи (ЮСФРнинг С., Республика, автоном ўлка ёки жамоа С.)

СОВЕТ ИТТИФОҚИНИНГ КОМПЕНСАЦИОН БИТИМЛАРИ (лат. compensatio — ўрнини қопламоқ, бараварлаштирмақ) — ССРРнинг капиталистик фирмалар билан тузадиган узоқ муддатли халқаро иқтисодий битим формасидир. К. б. лар чет элдаги партнёрларнинг бизнинг мамлакатимизга узоқ муддатли кредит беришини, йирик саноат объектлари қурилиши учун ана шу кредит ҳисобидан *лицензиялар*, асбоб-ускуналар, машиналар, механизмлар етказиб беришини ва ССРРдан, айтайлик мас., 10—15 йил давомида ана шу объектлар маҳсулотининг, процентларни ҳам ҳисоблаганда, берилган кредит суммасининг ўрнини тўла қоплайдиган бир қисмини сотиб олишини кўзда тутати. Бунда қурилаётган объект тўлатўкис бизнинг мамлакатимизнинг мулки бўлиб қолади. Компенсация тарзида экспортга чиқариладиган маҳсулот улуши, одатда, ўзаро тузилган битимларда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажмининг 20—30% ини ташкил этади. К. б. ни амалга ошириш йирик халқ хўжалик вазифаларини ҳал қилиш ва мамлакатнинг экспорт базасини кенгайтириш имкониятини беради.

СОВЕТ ИТТИФОҚИ КОММУНИСТИК ПАРТИЯСИ (КПСС) — совет халқининг жанговар синалган авангарди бўлиб, *ишчилар синфи*, колхозчи *деҳқонлар* ва *интеллигенциянинг* илғор, энг онгли қисмини ўз сафларида ихтиёрий равишда бирлаштиради; ижтимоий-сиёсий ташкилотнинг юқори формаси, совет жамиятининг раҳбар ва йўналтирувчи кучи, унинг сиёсий системасининг, давлат ва жамоат ташкилотларининг ядроси, халқаро коммунистик ва ишчи ҳаракатининг ажралмас, таркибий қисмидир. В. И. Ленин партияннинг асосчиси ва доҳийсидир. I съезддан (1898) бошлаб партия Россия соци-

ал-демократик ишчи партияси (РСДРП) деб, 1917 йилдан бошлаб (большевиклар) РСДРПси — РСДРП(б) (қ. *Большевизм*) деб ата-ла бошлади. VII съезд (1918) партия номини Россия Коммунистик (большевиклар) партияси — РКП(б) деб, XIV съезд (1925) — Бутуниттифоқ Коммунистик (большевиклар) партияси — ВКП(б), XIX съезд (1952) — Совет Иттифоқи Коммунистик партияси — КПСС деб ўзгартирди.

КПСС — илмий коммунизм партиясидир. *Марксизм-ленинизм* КПССнинг назарий асосидир. СССРда, қардош социализм мамлакатларида социалистик ва коммунистик қурилиш тажрибаси, жаҳон коммунистик ва ишчи партиялари тажрибаси асосида марксизм-ленинизмни ижодий ривожлантирар ва янги хулосалар билан бойитиб борар экан, КПСС *оппортунизм*, *ревизионизм* ва *догматизмнинг* ҳар қандай кўринишларига муросасиздир. КПСС буржуа идеологиясига қарши кескин кураш олиб бормоқда, империализмнинг асосий ғоявий-сиёсий қуроли бўлган *антикоммунизмни* фош этмоқда.

Марксизм-ленинизмга содиқ бўлган КПСС ўзининг охири мақсади — коммунизм қуришга амал қилиб, ҳар бир тарихий босқичда навбатдаги ва истиқболдаги вазифаларни белгилаб беради. Партиянинг РСДРП II съездида (1903) қабул қилинган биринчи Программаси партия ва ишчилар синфини сиёсий ҳокимиятни қўлга киритиш ва *пролетариат диктатурасини* ўрнатиш сари отлантирди. 1917 йилдаги Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси ва Советлар Республикасини барпо этиш билан биринчи Программа бажарилди. РКП(б) VIII съезди (1919) партиянинг иккинчи Программасини — социализм қуриш программасини қабул қилди. Унинг бажарилиши СССРда социализмнинг тўла ва узил-кесил ғалабаси билан тамомланди. КПССнинг XXII съезди (1961) учинчи Программани — СССРда коммунистик жамият қуриш программасини қабул қилди.

КПСС Россиядаги олдинги озодлик ҳаракатининг энг яхши революцион анъаналарини ўзига сингдириб олган, ишчилар синфи билан деҳқонларнинг подшо, капиталистлар ва помешчиклар ҳокимиятига қарши курашини мазлум халқларнинг миллий зулмга қарши кураши билан қўшди. КПСС — пролетариатни ҳокимиятни қўлга киритишга, социалистик давлат барпо этишга олиб келган жаҳондаги биринчи марксистик партиядир. КПСС — 1918—20 йиллардаги гражданлар уруши даврида, шунингдек 1941—45 йиллардаги Улуғ Ватан уруши йилларида социалистик Ватанни ҳимоя қилиш ташкилотчиси-дир. КПСС раҳбарлигида Совет Иттифоқида ривожланган социалистик жамият қурилди. 19—20-асрлар чегарасида асос солинган Россия пролетариатининг революцион партияси, ишчилар синфи-

нинг партияси бўлиб қолавериб, СССРда социализмнинг ғалабаси ва совет жамиятининг социал ҳамда ғоявий-сиёсий бирлигининг мустақамланиши натижасида бутун халқ партиясига айланди. КПСС совет халқининг бутун яратувчилик фаолиятига раҳбарлик қилади. Совет давлатининг илмий жиҳатдан асосланган ички ва ташқи сиёсатини ишлаб чиқади, давлат ва хўжалик органларининг, жамоат ташкилотларининг ишhini бирлаштиради ва йўналтириб туради. КПССнинг ички сиёсати *коммунизмнинг моддий-техника базасини* барпо этишга, ижтимоий муносабатларни такомиллаштиришга ва янги одамни тарбиялашга, халқнинг моддий ва маданий турмуш даражасини анча юксалтиришни таъминлашга қаратилган.

Ташқи сиёсат соҳасида КПСС *халқаро кескинликни юмшатиш*, қуролсизланиш ва социал тузуми турлича бўлган давлатларнинг *тинч-тотув яшаш* принципини қарор топтириш, тинчликни сақлаб қолиш ва янги жаҳон урушига йўл қўймаслик йўлини изчил амалга оширмоқда. КПСС *жаҳон социалистик системасини* жипслаштириш ва ривожлантириш, капиталистик мамлакатлардаги ишчилар ҳаракати билан бирликни ва интернационал бирдамликни мустақамлаш учун курашмоқда, *империализм ва неоколониализмга* қарши миллий ва иқтисодий мустақиллик учун курашаётган халқларни қўллаб-қувватламоқда. КПСС XXIV съезди (1971) ишлаб чиққан ва XXV съезд (1976) қарорларида янада ривожлантирилган *Тинчлик программаси* халқлар томонидан тўла қўллаб-қувватланмоқда.

КПССнинг ташкилий асослари партия Уставида гавдалантирилган. Уставда партия ҳаётининг нормалари, партия қурилишининг методлари ва формалари, давлат ва ижтимоий фаолиятнинг барча соҳаларига партия раҳбарлигининг услублари белгилаб берилган. КПСС ташкилий тузилишининг раҳбар принципи — *демократик централизмдир*. Партия раҳбарлигининг олий принципи коллектив раҳбарлик принциpidир. Коллектив раҳбарлик қабул қилинган қарорларнинг бажарилиши учун шахсий масъулиятни кўзда тутлади. 1980 йилнинг 1. I га келиб КПСС сафларида 17 082 минг партия аъзоси ва аъзоликка кандидат бор эди.

СОВЕТ ИТТИФОҚИ ТЕЛЕГРАФ АГЕНТЛИГИ (ТАСС) СССР Министрлар Совети қошида — совет матбуотини, радио ва телевидениесини СССР ва чет элдаги мамлакатлар ҳаёти тўғрисидаги ахборотлар, чет эллардаги ахборот воситаларини эса СССР тўғрисидаги ахборот материаллари билан таъминлаб турадиган давлат органи. 1925 йилда тузилган, ҳамма иттифоқдош республикалар агентликларини ўз ичига олади. ТАСС СССРда ва чет элларда ўз бўлимлари ва мухбирларининг кенг тармоғига эга. *Матбуот агентлиги Европа альянсининг* аъзосидир.

СОВЕТ ИТТИФОҚИНИНГ УЛУФ ВАТАН УРУШИ (1941—45)—

совет халқининг фашистлар Германияси ва унинг иттифоқчилари (Венгрия, Руминия, Италия, Финляндия, 1945 йилда эса Япония)га қарши олиб борган озодлик кураши, *иккинчи жаҳон урушининга* (1939—45) энг муҳим қисми. Европадаги кўп мамлакатларни босиб олиб, уларнинг иқтисодий ресурсларидан фойдаланиб, фашистлар Германияси 5,5 миллион солдат ва офицери, 4890 та самолёти, 2800 та танки, 47,2 минг тўпи ва миномёти бўлган 190 дивизия кучи билан 1941 йилда СССР территориясига хиёнаткорона, уруш эълон қилмай бостириб кирди. Бу жаҳон империализмининг социализмга қарши энг катта қуроли чиқиши эди. Совет Армияси ва Флотининг жангчилари уруш давомида мисли кўрилмаган мардлик ва жуда катта қаҳрамонлик кўрсатдилар. Совет ҳарбий санъати ўзининг устунлигини кўрсатди, Қуроли Кучларнинг Коммунистик партия тарбиялаган команда ва сиёсий кадрлари жанговар операциялар ўтказишда юксак маҳорат намойиш қилдилар. Душман орқасида партизанлар ва подполье қатнашчилари қаҳрамонона ҳаракат қилдилар. Босиб олинган барча территорияга ёйилиб кетган оммавий партизанлик ҳаракатида совет кишиларининг қизғин ватанпарварлиги ёрқин намойён бўлди. Ишчилар синфи, колхозчи деҳқонлар, совет интеллигенцияси буюк жасорат кўрсатдилар. Улар ўзларининг фидокорона меҳнатлари билан Қуроли Кучларнинг жангчилари билан биргаликда душман устидан ғалабани тайёрладилар, бутун уруш давомида фронт билан унинг орқаси ягона жанговар лагерь бўлди.

Ленинчи Коммунистик партия совет халқининг фашистлар Германиясига қарши курашининг илҳомчиси ва ташкилотчиси бўлди. У ғоят қийин шароитларда совет халқини фашист босқинчиларга қарши муқаддас курашга кўтара олди ва, ҳарбий ҳаракатларнинг бошланғич давридаги вақтинчалик муваффақиятсизликларга қарамай, уруш боришида туб бурилиш ясашга ва уни ғалаба билан тугаллашни таъминлашга эришди. Москва остоналарида босқинчилар армиясининг тор-мор келтирилиши, Ленинград муҳофааси, қаҳрамонона Сталинград эпопеяси, Кавказ учун жанг, Курск-Орёл дугасидаги жуда қаттиқ олишув, Корсунь-Шевченко операцияси, Берлиннинг ғолибона штурм қилиниши каби ва б. жуда катта операциялар У. В. у. тарихига кирди. Совет Иттифоқи гитлерчилар Германиясига қарши урушни *антигитлерчи коалиция* составида олиб борди.

Ижтимоий тузуми турлича бўлган давлатларнинг ҳамкорлик қилиши мумкинлигини ва зарурлигини тасдиқловчи бу коалициянинг мавжудлиги ва фаолияти босқинчилар устидан ғалабага эришиш учун қулай халқаро шароит бўлди.

Совет-герман fronti иккинчи жаҳон урушининг асосий fronti бўлган эди. Германия қуроли кучларининг 70% дан ошиқроғи ана шу фронтда эди. Урушининг асосий оғирлиги СССР зиммасига тушди. Бу урушда (граждан аҳолини қўшиб ҳисоблаганда) 20 миллиондан ошиқ совет граждани ҳалок бўлди. Умуман мамлакатнинг моддий зарари 2600 млрд. сўми ташкил этди.

Совет Иттифоқининг Улуғ Ватан урушидаги ғалабаси жаҳонда биринчи социалистик давлатнинг ҳаётчанлигини ва энгилмаслигини ёрқин кўрсатди. У янги ижтимоий ва давлат тузумининг, социалистик экономика, марксизм-ленинизм идеологияси, совет жамияти маънавий-сиёсий бирлигининг, СССР халқлари бузилмас дўстлигининг таънаси бўлди.

Герман фашизми ва япон милитаризмининг тор-мор келтирилиши Европа ва Осиёдаги қатор давлатларда реакцион режимларнинг қулашига олиб келди, меҳнаткашлар оммасининг социализм учун кураш олиб боришига қулай шароит яратиб берди. Европа ва Осиёдаги қатор мамлакатларда революциянинг муваффақиятли амалга оширилганлиги натижасида жаҳон социалистик системаси вужудга келди, капитализмнинг умумий кризиси чуқурлашди, жаҳон революцион процессининг ривожланиши тезлашди. Фашизм устидан қозонилган ғалаба капитал мамлакатларида ишчилар ҳаракатининг янада ривожланиши, коммунистик ва ишчи партияларнинг ўсиши ва мустақамланиши учун қулай шароит яратиб берди. Гитлерчилар Германиясини ва милитаристик Японияни тор-мор қилиш миллий-озодлик ҳаракатининг кучли юксалишига, империализм мустамлакачилик системасининг барбод бўлишига олиб келди.

СОВЕТ ТИНЧЛИК ФОНДИ — халқларнинг тинчлик ва миллий озодлик учун олиб бораётган курашини қўллаб-қувватлаш мақсадида меҳнаткашларнинг 50-йилларда вужудга келган ватанпарварлик ташаббусининг натижаси сифатида совет жамоатчилигининг ташаббуси билан 1961 йилда ташкил этилган.

Ун миллионлаб совет кишилари С. т. ф. нинг фаолиятида иштирок этади. Иттифоқдош ва автоном республикаларда, ўлка ва областларда, шаҳар ва районларда, ишлаб чиқариш бирлашмаларида, корхоналарда, колхозларда, совхозларда, муассасаларда, илмий ва ўқув юртларида, ижодий союзлар, матлубот ва б. ташкилотларда Фондга кўмаклашиш комиссиялари жамоатчилик асосида тузилган ва иш олиб бормоқда. С. т. ф. маблағлари шанбаликлар, «тинчлик вахтаси», «тинчлик рейслари», меҳнат семестрлари ўтказишдан кўнгилли равишда тушадиган вэнослардан, меҳнат коллективлари составига ёзиб қўйилган фахрий аъзоларнинг иш ҳақини ўтказишдан, Фонд ихтиёрига ўтказилган бойликлар, санъат асарлари, коллекцияларни реализация қилишдан, махсус ташкил этилган спектаклар,

концертлар, кечалар, лекциялар, спорт чиқишларидан тушадиган маблағлардан, топширилган металллом, макулатура, дори ўтлар ва ҳ. к. тушадиган маблағлардан ташкил топади. Интернационализм принципларига содиқ бўлган С. т. ф. прогрессив ҳаракатларга, ривожланаётган мамлакатларга, озодлик ва миллий мустақиллик учун курашаётган халқларга ёрдам кўрсатмоқда. Мустамлака терригорияларнинг озод этилган районларидаги тинч аҳолига ва Жанубий Африкадаги апартеид қурбонларига ёрдам кўрсатиш учун у Африка бирлиги ташкилоти фондига ҳар йили моддий ҳисса қўшиб туради. 1979 йилда С. т. ф. маблағи ҳисобидан Африка-Осиё бирдамлиги Вьетнам комитетига озиқ-овқат ва саноат моллари юборилди, Кампучияни миллий қутқариш ягона фронтга болалар кийими, пойафзал, газмоллар ва дори-дармонлар юборилди, табиий офатдан зарар кўрган Мадагаскар Демократик Республикаси аҳолисига текин ёрдам кўрсатилди. Тинчлик фонди тинчлик проблемалари бўйича илмий тадқиқотлар ўтказишни ҳам маблағ билан таъминлаб туради. С. т. ф. тинчлик учун, қуролланиш пойғасини тўхтатиш учун, қуролсизланиш учун ўтказиладиган барча йирик жамоат тадбирларида иштирок этади. 1978 йил мартда Фонднинг Бутуниттифоқ конференцияси бўлиб ўтди. У Фонд фаолиятининг муҳим масалаларини муҳокама қилди, янги Уставини тасдиқлади, унинг марказий органларини қайта сайлади.

СОВЕТ ХАЛҚИНИНГ МАЪНАВИЙ-СИЁСИЙ БИРЛИГИ —

ишчилар синфи, колхозчи деҳқонлар ва халқ интеллигенциясининг социалистик революциянинг ғалабаси ва социалистик жамят қуриш натижасида ташкил топган иқтисодий, сиёсий, ғоявий манфаатларининг ва булар тақозо этган ахлоқий принципларнинг муштараклигидир. С. х. м.-с. б. нинг иқтисодий асоси — ишлаб чиқариш воситаларига *социалистик мулкчиликдир*, сиёсий асоси — совет социалистик давлати ва социалистик демократиядир. Ғоявий асоси — *марксизм-ленинизмдир*. Совет халқи коммунистик жамят қуришдан иборат ягона мақсадга эга бўлган дўстона синфлар ва социал гуруҳлардан иборат. С. х. м.-с. б. совет жамятини ҳаракатга келтирувчи асосий кучлардан бири, совет халқи энгилмаслигининг манбаи бўлиб қолди. У Улуғ Ватан уруши йилларида синовдан ўтди ва бу урушда совет халқи эришган ғалабанинг, урушдан кейинги йилларда эса социализм ва коммунизм қурилишида муваффақиятларга эришилганлигининг ҳал қилувчи факторларидан бири бўлди. С. х. м.-с. б. — социалистик ва коммунистик қурилиш йилларида бизнинг мамлакатимизда ташкил топган кишиларнинг янги тарихий бирлиги — *совет халқининг* муҳим ҳарактерли белгиларидан биридир.

СОВЕТ ХОТИН-ҚИЗЛАРИ КОМИТЕТИ — жамоат ташкилоти.

1941 йил сентябрида Совет хотин-қизларининг антифашист комитети

сифатида ташкил этилган, 1956 йилдан буён — Совет хотин-қизлари комитети. 1945 йилдан бошлаб *Хотин-қизларнинг халқаро демократик федерациясига* аъзодир. С. х.-қ. к. жаҳондаги 140 дан ошиқроқ давлатдаги прогрессив хотин-қизлар ташкилоти билан дўстона алоқа қилиб туради, озодликка эришган мамлакатларнинг хотин-қизлар ташкилотларига ёрдам кўрсатади.

СОВЕТОЛОГИЯ — СССР ва б. социалистик мамлакатларни, уларнинг иқтисодий ва сиёсий системасини, тарихи, маданиятини ва ҳ. к. — одатда атайин бузиб — ўрганишга ихтисослашадиган ҳозирги замон буржуа ижтимоий фани, пропагандаси, идеологиясидаги реакцияон йўналиш. Кўпчилик советологлар реакцияон, антикоммунистик доираларга ёқиш учун социализмни бузиб, сохталаштириб кўрсатмоқдалар, буржуа оммавий пропаганда воситаларига СССР тўғрисида нотўғри, кўпинча бўҳтондан иборат материаллар бермоқдалар. С. билан шуғулланувчи илмий ва пропагандистик марказлар буржуа давлати ёки монополиялар томонидан маблағ билан таъминлаб гурилади.

СОВЕТ ТУРМУШ ТАРЗИ — қ. *Социалистик турмуш тарзи*.

СОВЕТ ХАЛҚИ — кишиларнинг янги тарихий бирлиги бўлиб, у СССРда барча синфларнинг ва социал табақаларнинг яқинлашуви, барча миллатлар ва элатларнинг юридик ҳамда ҳақиқий тенглиги, уларнинг қардошларча ҳамкорлиги асосида ташкил топган. Бу birlik ишчилар синфи, колхозчи деҳқонлар ва халқ интеллигенцияси бузилмас иттифоқининг гавдалантирилиши бўлиб, бу иттифокда ишчилар синфи етакчи роль ўйнайди. С. х. кишиларнинг тарихан янги социал ва интернационал бирлиги сифатида социалистик ва коммунистик қурилиш йилларида СССРдаги юздан ортиқ миллатлар ва элатларнинг иқтисодий, социал-сиёсий ва маданий ҳаётининг бирлиги базасида вужудга келди. С. х. коммунизм қуришдан иборат юксак мақсадларнинг, марксча-ленинча идеологиянинг муштараклиги, ишчилар синфининг коммунистик идеаллари, интернационализм принциплари билан боғланган, ленинчи-интернационалистлар партияси, совет жамиятининг раҳбар ва йўналтирувчи кучи бўлган КПСС СССР халқлари дўстлигини, уларнинг турмушнинг барча соҳаларидаги интернационал бирлигини изчил ва бир мақсадни кўзлаб ривожлантирмоқда ва мустаҳкамламоқда. С. х. умумий интернационал манфаатларининг уларнинг миллий манфаатлари билан узвий қўшилиб кетиши кишиларнинг кўп миллатли ва интернационал бирлиги бўлган С. х. хусусиятидир.

Пролетариат диктатураси давлатининг умумхалқ давлатига ўсиб ўтиши ҳам С. х. шаклланиши билан мустаҳкам боғлиқдир. Янги тарихий birlikнинг вужудга келиши кўп миллатли совет давлатининг социал базаси кенгайганлигини ва мустаҳкамланганлигини

билдиради, совет кишиларининг Коммунистик партия атрофига тобора мустаҳкам жипслашганлигининг ёрқин далилидир. С. х. нинг кишиларининг янги тарихий бирлиги сифатида вужудга келганлиги СССР Конституциясида мустаҳкамлаб қўйилган.

«СОВУҚ УРУШ»— бу термин иккинчи жаҳон урушидан кейин вужудга келди, империалистик давлатларнинг Совет Иттифоқи ва б. социалистик мамлакатларга нисбатан душманларча сиёсатини кўрсатиш учун қўлланилади. «С. у.» сиёсатига АҚШ ва ғарбдаги бошқа мамлакатлар энг реакцион кучларининг манфаатлари сабаб бўлган, унинг элементлари АҚШ ва Буюк Британия ҳукмрон доираларининг хатти-ҳаракатларида иккинчи жаҳон уруши тугамасдан илгариеқ намоён бўлган эди. Инглиз сиёсий арбоби У. Черчиллнинг 1946 йил 5. III да Фултонда (АҚШ) сўзлаган нутқи социализм дунёсига Ғарб томондан «С. у.» ни ошқора эълон қилиш бўлган эди. Бу нутқда, аслида, «С. у.» программаси баён қилиб берилган эди. 1947 йилда у СССРга қарши Ғарбий Европанинг ҳарбий блокнинг тузиш лойиҳасини ҳам кўтариб чиқди. «С. у.» учун куч ишлатиш хавфини солиш, диктатликка интилиш, социалистик давлатларга қарши иқтисодий блокада ташкил этиш ва қўпоровчилик фаолияти олиб боришга уриниш, қуролланиш пойгасини ва ҳарбий тайёргарликни бутун чоралар билан тезлаштириш, агрессив блоklar ва иттифоқлар тузиш, «психологик уруш» характерини касб этаётган антикоммунистик пропагандани авж олдириш характерлидир. «С. у.» ва у вужудга келтирган ташқи сиёсий концепциялар ва доктриналар — «эўравонлик сиёсати», «коммунизмни улоқтириб ташлаш», «уруш ёқасида тутиш» ва б. Ғарб мамлакатлари энг реакцион монополистик доираларининг манфаатларидан келиб чиққан эди. Халқаро кескинликнинг ошиб кетиши ва жаҳон урушининг бошланиб кетиш хавфи «С. у.» натижаси бўлди.

Кучлар нисбатидаги туб ўзгаришлар асосида жаҳонда халқаро муносабатларнинг бутун системасида қайта қурилиш рўй бермоқда. Сўнгги йилларда «С. у.» дан халқаро кескинликни юмшатиш томон, ижтимоий тузуми турлича бўлган давлатлар ўртасидаги муносабат практикасида тинч-тотув яшаш принципини қарор топтириш томон бурилиш қилишга эришилди. Бу муваффақиятлар СССР ва б. социалистик мамлакатларнинг қудрати ошганлиги, уларнинг бутун дунёда меҳнаткашлар қўллаб-қувватлаётган изчил тинчликсевар сиёсати туфайли мумкин бўлди.

СОЦИАЛ ДАРВИНИЗМ—19-аср охири—20-аср бошидаги буржуа социал фикридаги йўналишдир. Унинг вакиллари табиий сараланиш, яшаш учун кураш ва энг қобилиятларининг тирик сақланиб қолиш биологик принципларини инсоният жамиятига татбиқ этадилар, уларни белгиловчи фактор деб ҳисоблайдилар. С. д. синф-

лар курашини, давлатлар ўртасидаги урушни «табiiй» ва «бартараф қилиб бўлмайдиган» ҳол деб биладилар. С. д. нинг энг реакцион вариантларидан буржуазиянинг синфий ҳукмронлигини, шунингдек ташқи сиёсатда милитаризм ва экспансионизмни ва ички сиёсатда фашистик ирқчилик методларини оқлаш учун фойдаланилмоқда.

СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЯ — халқаро ишчилар ҳаракатидаги сиёсий оқим бўлиб, 19-асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган. У ишчилар синфининг кенг қатламлари орасида социализм ғояларини ёйишда, ишчилар синфини сиёсий партияларга ва касабга союзларига бирлаштиришда муҳим роль ўйнади. 19-аср охирида С.-д. да марксизм ғалаба қозонди, у социал-демократик партиялар томонидан 1889 йилда асос солинган II Интернационалнинг расмий доктринаси бўлиб қолди. Бироқ капитализм нисбатан тинч ривожланиётган 20-аср бошларида Европадаги кўпчилик социал-демократик партияларда оппортунистик оқим устун чиқдики, бу биринчи жаҳон уруши йилларида бу партияларнинг социал-шовинизм томон оғиб кетишига ва II Интернационалнинг барбод бўлишига олиб келди. Уруш давомида, ва айниқса *Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин*, С.-д. сўл қаноти Ленин партияси — большевиклар партияси билан биргаликда оппортунистлар билан алоқани узди. Ана шу вақтдан бошлаб С.-д. ишчилар ҳаракатида социал-реформистик оқимдан (қ. *Реформизм*) иборат бўлиб, у буржуазия билан актив ҳамкорлик қилади.

Социалистик интернационалнинг Франкфурт-Майнда бўлиб ўтган таъсис конгрессида (1951) программ декларация қабул қилинди. Бу декларацияда «дунёқарашлик плюрализми» ниқоби остида марксизмдан воз кечиш йўли ўтказилади, «*демократик социализм*» идеали ташвиқот қилинди, капитализмни енгил-елпи танқид қилиш билан бир қаторда кескин антикоммунистик тезислар ҳам бор. Декларациянинг асосий қондалари сўнгра социал-демократик партияларнинг 50—60-йиллар чегарасида қабул қилинган программаларига киритилди. Бу программаларда қатор демократик талаблар буржуа давлатининг тартибга солиб турувчилик функциясини кучайтириш ва такомиллаштириш қондалари билан қўшиб олиб борилади. Буржуа давлатининг синфий характери тўғрисида эса оғиз очилмайди. 50—60-йиллар бошидаги вақтинчалик иқтисодий юксалиш абсолютлаштирилади ва капитализмнинг кризиссиз ривожланиш эраси бошлангани ташвиқот қилинади. 60-йилларнинг охири ва 70-йилларнинг бошларида Ҳинди-Хитой ва Чилида империализмнинг агрессив ва реакцион моҳиятининг очиқ намоён бўлиши, капиталистик мамлакатларда синфий конфликтларнинг кескинлашиши С.-д. да антиимпериалистик кайфиятни кучайтирди. Халқаро кескинликнинг юмшаши

монополияларга қарши актив синфий кураш олиб боришни ва компартиялар билан ҳамкорлик қилишни ёқлаб чиқаётган сўл кучларнинг ўсишига кўмаклашди. Италияда, Финляндияда, Францияда ва б. мамлакатларда ана шундай ҳамкорлик турли меъёрда ва турли формаларда амалга оширилмоқда. Бироқ ўнг С.-д. буржуазия билан синфий ҳамкорлик қилиш сиёсатига амал қилиб, бунга ҳар қандай йўллар билан тўсқинлик қилмоқда.

Европадан ташқарида ўз таъсирини жиддий кенгайтиролмаган бўлса-да, С. -д. Европадаги кўп капиталистик мамлакатларнинг кўплаб меҳнаткашлар оммасини ўз кетидан эргаштириб бормоқда. Ишчилар синфининг аҳволини тубдан ўзгартиришга қодир бўлмаган социал-демократик партиялар меҳнаткашларнинг манфаатларини маълум даражада акс эттириб, унинг ўзининг социал-иқтисодий аҳволини яхшилаш учун ва сиёсий ҳуқуқини кенгайтириш учун курашида қатнашдилар, қатор мамлакатларда социал ислохотлар ўтказилишига эришдилар. Баъзи социал-демократик партияларнинг тинчлик учун ва халқаро кескинликни юмшатиш учун чиқишлари империализмнинг энг реакцион кучларига қарши курашда позитив фактордир.

Коммунистлар социал-демократик партияларнинг синфий ҳамкорлик қилиш идеологияси ва практикасини танқид қилар эканлар, тинчлик, халқаро кескинликни юмшатиш ва социал тараққиёт учун курашда социал-демократлар билан биргаликда ҳаракат қилишни ёқлаб чиқмоқдалар.

СОЦИАЛ РЕФОРМА (фр. réformе, лат. reformaredan — қайта ўзгартириш) — мавжуд социал тузумни сақлаб қолган ҳолда ижтимоий ҳаётнинг бирон томонини (тартибларни, муассасаларни) қайта тузиш, ўзгартириш, қайта қуриш, буржуа жамиятида ҳукмрон синф сиёсий ҳокимиятни ўз қўлида сақлаб қолишга ҳаракат қилиб, омманинг тазийқи остида (экономика, давлатни бошқариш соҳасида) турли реформалар ўтказилади. Бу реформалар капитализмнинг табиатини ўзгартирмайди, бироқ меҳнаткашларнинг аҳволини маълум даражада ва маълум шароитларда ўзгартириши мумкин. Ривожланган капиталистик мамлакатларда ишчилар синфи коммунистик ва ишчи партиялар бошчилигида жамиятнинг демократик ва социалистик асосда қайта ўзгартиришнинг муҳим воситаларидан бири бўлган чуқур туб С. р. учун кураш олиб бормоқда. Социалистик жамиятда С. р. — ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларини такомиллаштириш воситасидир. Жамият ҳаётининг у ёки бу соҳаларидаги сифат силжишлари синфий антагонизм йўқлиги туфайли меҳнаткашларнинг актив иштирокида коммунистик ва ишчи партиялар ташаббуси билан ва раҳбарлигида социалистик давлат томонидан аста-секин ва планли амалга ошириладиган ўзгартиришлар характерига эга бўлади.

СОЦИАЛ СТАТУС — индивид ёки гуруҳнинг социал системада бошқа индивидлар ва гуруҳларга нисбатан туганган мавқеи. Бу мавқе иқтисодий, профессионал ва б. белгиларга қараб характерланади. Марксизм-ленинизм жамиятнинг синфий структурасини С. с. нинг асоси деб ҳисоблайди. Социалистик жамиятда С. с. одамнинг меҳнат фаолияти ва хизматлари, унинг меҳнатининг ижтимоий фойдалидиги билан белгиланади.

Капиталистик тузум асосан бойликка, мулкый ҳолатга асосланган С. с. нинг иерархияси билан характерланади. Буржуа социологлари жамиятнинг синфларга бўлинишини статус гуруҳлар деб аталмиш гуруҳларга бўлиниши билан алмаштирадилар ва С. с. ни «ҳаёт стили» дан ва хулқ-атворнинг соф ташқи белгилари йиғиндисидан иборат деб биладилар.

СОЦИАЛ СТЕРЕОТИП (грек. stereós — қаттиқ ва τύποςдан — из, белги, тамға) — социал объект ёки ҳодиса (мас., давлат идораси, миллий гуруҳ ва ҳ. к.) тўғрисида мустаҳкам ўрнашиб қолган содда-лаштирилган тасаввур. Кишиларда уларга нисбатан ҳаёт шароитлари ва олдинги тажриба таъсири остида ташкил топган муносабатни ифода этади.

СОЦИАЛ СТРАТИФИКАЦИЯ (лат. stratum — қатлам ва facege — қилмоқ) — буржуа социологиясининг тушунчаси бўлиб, у 1) жамият структурасини; 2) социал табақаланиш, тенгсизлик белгилари системасини билдиради. Марксистик бўлмаган концепцияларда жамиятнинг С. с. маълумоти, турмуш шароитлари, машғулот, даромади, психологияси, дини ва ҳ. к. каби белгилар асосида ўзбошимчалик билан «оқори», «ўрта» ва «қуйи» синфларга ва стратларга (қатламларга) бўлинади, гўё ҳар қандай жамиятда ҳам социал тенгсизлик муқаррар деб даъво қилинади. Синфлар ва синфий куранш тўғрисидаги марксча-ленинча назарияга қарши қаратилган бу концепциялар, одатда, капитализмни мадҳ этиш учун хизмат қилади.

СОЦИАЛ СТРУКТУРА (лат. structura — тузилиш) — умуман жамиятнинг элементлари, таркибий қисмлари ёки унга кирувчи соҳалар (фан, маданият ва ҳ. к.) ўртасидаги барқарор ва тартибга солинган алоқалар, аҳолининг профессионал, миллий, жинс-ёш состави ҳам С. с. га киради. С. с. синфлар ва б. социал гуруҳларнинг муносабати, меҳнат тақсимоти, социал муассаса, институтларнинг характери билан белгиланади. Жамиятда унинг синфий структураси гоят муҳим аҳамиятга эга. Жамият С. с. нинг бошқа формаларига иқтисодий муносабатлар ҳал қилувчи таъсир кўрсатмоқда; шу билан бирга жамият С. с. бошқа формаларининг иқтисодий структурага тескари таъсирини ҳисобга олиш ҳам муҳимдир. Эксплуататор синфларнинг йўқлиги, ишчилар, деҳқонлар ва интеллигенциянинг социал-сиёсий ва ғоявий бирлиги социалистик жамият С. с. учун характер-

лидир. Унинг буржуа жамиятининг С. с. дан сифат жиҳатдан фарқи ҳам ана шундадир.

СОЦИАЛ ТАБАҚА — ораликдаги ёки ўтувчи ижтимоий гуруҳ бўлиб, у синфнинг барча белгиларига эга бўлмайди, муайян синфнинг бир қисми (мас., малакали ишчилар).

СОЦИАЛ (ИЖТИМОИЙ) ТАРАҚҚИЕТ — жамиятнинг илгарилаб ривожланиши, унинг анча юқори босқичга ёки даражага кўтарилиши. Ҳозирги замон буржуа социологияси гўё жамиятда рўй бераётган ўзгаришларнинг, шу жумладан революцион ўзгаришларнинг ҳам, тараққиёт тушунчасининг ўзига алоқаси йўқ деб тасдиқлашга уринмоқда. *Марксизм-ленинизм* С. т. назариясини илмий жиҳатдан асослаб берди. У С. т. муайян ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг қонуний қарор топишидан, ривожланишидан ва бири-бирини алмашишидан иборатдир, энг юқори формация — коммунистик формациядир, деб кўрсатди. «Социализм мамлакатларнинг ривожланиши, улар қудратининг ўсиши, улар ўтказаетган халқаро сиёсат ижобий таъсирининг кучайиши — ана шулар эндиликда инсоният социал тараққиётининг асосий йўналишларидир» — деб қайд этди Л. И. Брежнев КПСС XXV съездида. СССРда қурилган ривожланган социализм — С. т. нинг ҳозирги замон шароитидаги энг одий ютуғидир.

СОЦИАЛ ТУЗУМ — ижтимоий, давлат тузилиши системаси бўлиб, муайян ижтимоий муносабатлар ва жамиятнинг сиёсий ташкилотлари билан характерланади (мас., капиталистик тузум, социалистик тузум). С. т. термини кўпинча *ижтимоий-иқтисодий формация* тушунчасининг синоними сифатида фойдаланилади (қ. *Социализм. Капитализм*).

СОЦИАЛ ҲАРАКАТЧАНЛИК — индивид ёки гуруҳ томонидан социал структурада тугган ўрнининг ўзгартирилиши, бир социал қатламдан (синфдан, гуруҳдан) бошқа қатламга кўчиш ёки бир социал қатламнинг ўзининг ичида кўчиш. (Бу жараёни кўрсатиш учун адабиётда «социал силжишлар» деган термин ҳам ишлатилади.) Каста ва табақаларга бўлинган жамиятда кескин чеклаб қўйилган С. ҳ. капитализм шароитида кучаяди, бу билан капитализмнинг синфий структураси ўзгарганлигини (ишчилар синфи, интеллигенция сонининг ўсганлигини, майда буржуазиянинг хонавайрон бўлганлигини) билдиради. Социализм шароитида чуқур социал қайта ўзгартишлар С. ҳ. нинг анча кучайишига олиб келади. Деҳқонлардан ишчилар синфига ўтиш, қишлоқдан шаҳарга кўчиш, аксарват жисмоний меҳнат билан шуғулланувчи гуруҳдан зиёлилар ва хизматчилар составига ўтиш, малакаси паст ишчилардан юқори ва ўрта малакали ишчилар составига ўтиш С. ҳ. нинг асосий йўналишидир. С. ҳ. жамиятда рўй берадиган миграция процесси билан мустаҳкам алоқададир.

СОЦИАЛИЗМ (фр. socialisme, лат. socialisдан — ижтимоий) — *капитализмнинг* ўрнига келадиган ижтимоий тузум, *коммунизмнинг* биринчи фазасидир. К. Маркс билан Ф. Энгельс С. нинг капитализм устидан галабаси муқаррарлигини асослаб бердилар. Улар С. га илмий характеристика бердилар, янги ижтимоий тузум тараққиётининг энг муҳим белгилари ва қонуниятларини кашф этдилар. Янги тарихий даврда — капитализмдан социализмга ўтиш даврида С. тўғрисидаги таълимот В. И. Ленин томонидан ижодий ривожлантирилди. КПСС ва б. марксчи-ленинчи партиялар бу таълимотни доимо бойитмоқдалар ва ривожлантирмоқдалар.

Кўп миллатли Россиянинг КПСС раҳбарлик қилган *ишчилар синфи* С. ни бунёд этишда биринчи йўл очувчи бўлди. Тараққиёт даражаси турлича бўлган бошқа мамлакатларнинг С. га ўтиши социалистик қурилишнинг турли-туман конкрет формаларини очиб берди. Бироқ бунда социалистик революция ва социалистик қурилишнинг умумий қонуниятлари қола ва ўз кучини сақлай беради. Социал-сиёсий соҳада — бу пролетар революциясини амалга ошириш ва у ёки бу формада *пролетариат диктатурасини* ўрнатиш, ишчилар синфининг меҳнаткашлар оммасига раҳбарлик қилиши, марксчи-ленинчи партия ишчилар синфининг авангардидир, ишчилар синфининг деҳқонларнинг асосий оммаси ва меҳнаткашларнинг бошқа қатламлари билан иттифоқи, миллий зулми тугатиш ва халқлар ўртасида тенгхуқуқлик ва қардошларча дўстлик ўрнатиш, ташқи ва ички душманлардан социализмнинг ютуқларини ҳимоя қилиш, ушбу мамлакат ишчилар синфининг бошқа мамлакат ишчилар синфи билан бирдамлиги — пролетар интернационализמידир. Иқтисодий соҳада — бу асосий ишлаб чиқариш воситаларига капиталистик мулкни тугатиш ва ижтимоий мулк ўрнатиш, социалистик ишлаб чиқаришни ташкил этиш, шаҳар билан қишлоқдаги парчаланиб кетган майда ишлаб чиқаришни аста-секин социалистик асосда қайта қуриш, социализм ва коммунизм қуришга, меҳнаткашларнинг турмуш даражасини оширишга қаратилган халқ хўжалигини планли ривожлантиришдир. Маънавий ҳаёт соҳасида — бу маданий революцияни амалга ошириш демакдир (умумий халқ маорифини жорий этиш, социализм ишига содиқ бўлган интеллигенцияни вужудга келтириш, социалистик идеологияни қарор топтиришдир).

Ижтимоий мулк кишининг киши томонидан *эксплуатация* қилиниши бўлмаслигини, ижтимоий ишлаб чиқаришни планли ривожлантиришни, ходимларнинг ўртоқларча ҳамкорлиги ва ўзаро ёрдамни кўзда тутати. Социалистик тузум фан-техника, иқтисодий ва социал тараққиёт йўлидаги ғовларни бартараф қилади. Ижтимоий ишлаб чиқаришни узлуксиз ривожлантириш ва тақомиллаштириш йўли билан С. нинг мақсади — «халқнинг ўсиб бораётган моддий ва

маданий эҳтиёжларини тобора тўлароқ қондириш» амалга оширилади (КПСС Программаси). Моддий неъматлар меҳнатнинг миқдори ва сифатига қараб тақсимланади. Социалистик жамият иккита дўстона синфдан — *ишчилар синфи* билан *колхозчи деҳқонлардан* ташкил топган. Социал табақа бўлган *интеллигенция* социалистик ижтимоий кучларнинг узвий қисмини ташкил этади. Интеллигенция ўз сафларини ишчилар билан деҳқонлар орасидан чиққан кишилар ҳисобига тўлдириб, тез ўсиб бормоқда. С. миллатларнинг юридик ва амалдаги тенглигини, иқтисодий ҳаётнинг, марксча-ленинча идеологиянинг муштараклиги, маданиятларнинг ўзаро бойиши, ленинча миллий сиёсатни изчил турмушга татбиқ қилиш асосида уларнинг аста-секин яқинлашувини таъминлайди. Социалистик жамиятда антагонистик синфлар йўқлиги туфайли унда халқнинг социал-сиёсий ва ғоявий бирлиги қарор топади, синфий ва социал тафовутлар аста-секин барҳам топиб кетади.

С. нинг сиёсий системаси ишчилар синфининг, Коммунистик партиянинг раҳбарлик роли билан, социалистик демократияни ривожлантириш билан, давлатни мустақкамлаш билан характерланади. С. нинг тўла ва узил-кесил ғалабаси билан пролетариат диктатураси *умумхалқ давлатига* ўсиб ўтади.

С. қарор топаётганда ва ривожланаётганда бир неча босқичларни босиб ўтади. Бу босқичлардан юқориси ривожланган С. дир. (қ. *Ривожланган социализм*).

СОЦИАЛИСТИК ДЕМОКРАТИЯ — қ. *Демократия*.

СОЦИАЛИСТИК ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ — қ. *Пролетар интернационализи*.

СОЦИАЛИСТИК ИНТЕРНАЦИОНАЛ (Социинтерн) — ишчилар ҳаракатида реформистик йўл ўтказаетган социал-демократик ва социалистик партияларнинг халқаро уюшмаси. С. и. Франкфурт-Майндаги конгрессда 1951 йилда тузилган. У 50 дан ортиқ партиялар ва ташкилотларни бирлаштиради (1976). С. и. марксизмдан воз кечишни идеология ва сиёсатнинг асоси сифатида таъсис декларациясида мустақкамлаб, «*демократик социализмнинг*» реформистик принципларини амалга оширишни ўзининг мақсади деб эълон қилди. С. и. нинг узоқ йиллар давомидаги фаолияти учун *антикоммунизм* характерли белги бўлди. Халқаро масалаларда С. и., одатда, империалистик сиёсатнинг таъсири остида борди. 60-йилларнинг охирларидан бошлаб С. и. да қатор халқаро проблемаларга нисбатан муайян ижобий силжишлар сезилди. С. и. нинг лидерлари тинч-тотув яшаш принципларини, халқаро кескинликни юмшатиш сиёсатини қувватлаб баёнот эълон қилдилар. Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик қилиш бўйича Кенгашни қўллаб-қувватладилар. С. и. қуролсизланиш проблемаларига бағишланган конференция чақирди

(Хельсинки, 1978 йил апрель). Бу конференция ишида КПСС иштирок этди. Сўнгги йилларда С. и. нинг кўп партияларида сўл ва ўнг оқимлар ўртасида зиддиятлар пайдо бўлди. С. и. нинг қатор партияларида коммунистлар билан ҳамкорлик қилиш тенденцияси мустақамланмоқда. С. и. нинг бюроси С. и. партияларига бошқа партиялар билан муносабат масалаларини мустақил ҳал қилиш ҳуқуқини берган қарор қабул қилди (1972). Коммунистик партиялар С. и. лидерларининг реформизми ва антикоммунизмини танқид қилиш билан бирга ишчилар ҳаракатининг бирлигини, тинчлик ва социал тараққиёт учун курашда социалистик партиялар билан ҳамкорлик қилишни ёқлаб чиқмоқдалар.

СОЦИАЛИСТИК ИҚТИСОДИЙ ИНТЕГРАЦИЯ — УИЕК аъзолари бўлган мамлакатлар коммунистик ва ишчи партиялари ҳамда ҳукуматлари томонидан онгли ва планли равишда тартибга солиб туриладиган халқаро социалистик меҳнат тақсимоги, бу мамлакатлар экономикасини яқинлаштириш ва миллий хўжаликларнинг замонавий, юқори самарали структурасини шакллантириш, уларнинг иқтисодий ривожланиш даражасини аста-секин яқинлаштириш ва бараварлаш, бу мамлакатлар экономикаси, фани ва техникасининг асосий тармоқларида чуқур ва барқарор алоқаларни шакллантириш, халқаро бозорини кенгайтириш ва мустақамлаш процессидир. С. и. и. ана шу мамлакатлардан ҳар бирида социализм ва коммунизм қурилишининг энг муҳим социал-иқтисодий заифаларини энг мақсадга мувофиқ қилиб ҳал этишга, илмий-техника революцияси ютуқларини амалга ошириш асосида ижтимоий меҳнат унумдорлигини ўстиришга, халқ фаровонлигини оширишга, социалистик ҳамдўстлик мамлакатлари мудофаа қудратини мустақамлашга, икки жаҳон ижтимоий системасининг иқтисодий мусобақасида социализм ғалабасини таъминлашга кўмаклашади.

Интеграция иштирокчилари бўлган мамлакатлар план фаолиятини координациялаш, ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва кооперативлаш ҳамда халқаро иқтисодий ташкилотлар («Интерметалл», «Интерэнерго» каби ва ҳ. к.) тузиш, ёқилғи-энергетика проблемаларини ҳал қилишда ҳамкорлик қилиш (Сибирнинг энергетика ва хом ашё ресурсларини биргаликда ўзлаштириш, «Союз» трансконтинентал газ қувурини қуриш (1978 йилда қуриб бўлинди), УИЕК аъзоси бўлган Европадаги мамлакатларнинг ягона энергетика системасини шакллантириш), фан ва техника соҳасида ҳамкорлик қилиш, валюта-молия ва ташқи савдо фаолиятини уйғунлаштириш ва ҳ. к. С. и. и. нинг асосий йўналишларидир.

УИЕК аъзоси бўлган мамлакатларнинг ҳамкорлигини янада чуқурлаштириш ва такомиллаштириш ҳамда социалистик иқтисодий ин-

теграцияни ривожлантиришнинг комплекс программасида С. и. и. ни амалга оширишнинг асосий мақсадлари, вазифалари, принциплари ва механизми белгилаб берилган. Бу программани улар 1971 йилда бир овоздан қабул қилганлар ва у 15—20 йил давомида босқичма-босқич амалга оширишга мўлжалланган. Моддий ишлаб чиқаришнинг энг муҳим соҳаларида ҳамкорлик қилиш бўйича кейинги йилларда қабул қилинган *муайян мақсадни кўзлаб узоқ муддатга мўлжалланган программалар* С. и. и. ни чуқурлаштиришга хизмат қилади. КПСС XXV съезди С. и. и. программасини бажаришда социалистик ҳамдўстлик мамлакатлари куч-ғайратини янада мустаҳкамроқ уйғунлаштириш ва бирлаштиришни бундан буён ҳам таъминлаш жуда катта аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаб ўтди. СССР Конституциясида Совет Иттифоқи иқтисодий интеграцияда ва халқаро социалистик меҳнат тақсимотида актив қатнашади, деб ёзиб қўйилган (шунингдек қ. *Узаро Иқтисодий Ёрдам Кенгаши, Жаҳон социалистик системаси*).

СОЦИАЛИСТИК МАМЛАКАТЛАРНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ДАРАЖАСИНИ БАВАРҚИЛАШТИРИШ — социалистик мамлакатлар социал-иқтисодий тараққиёти даражасини аста-секин яқинлаштиришнинг ва уларнинг капитализм даврида бир текисда ривожланмаганлиги оқибатларини ана шу асосда бартараф этишнинг тарихан қонуний процессидир. Ҳар бир социализм мамлакатининг ўз куч-ғайратини ва ресурсларини максимал даражада сафарбар қилиш ҳамда *халқаро социалистик меҳнат тақсимоти* афзалликларидан, социалистик давлатлар ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва илмий-техника ҳамкорлиги ва ўзаро ёрдамнинг бутун системасидан самарали фойдаланиш С. м. т. д. б. нинг бош омилларидир. С. м. т. д. б.— *Узаро Иқтисодий Ёрдам Кенгашининг* уставда ёзиб қўйилган мақсадларидан бири ва социалистик иқтисодий интеграциянинг УИЕК аъзоси бўлган мамлакатлар ҳамкорлигини янада чуқурлаштириш ва такомиллаштириш ҳамда *социалистик иқтисодий интеграцияни* ривожлантиришнинг Комплекс программасида кўзда тутилган муҳим йўналишларидан биридир. Қардош мамлакатлар социализм афзалликларини намойиш қилиб, нотекис тараққиёт оқибатларини бартараф қилишда катта-катта муваффақиятларга эришдилар. Европадаги УИЕК аъзоси бўлган барча мамлакатлар эндиликда индустриал ривожланган давлатлардир. МХР, Куба, ВСР, ЛХДР га катта иқтисодий ёрдам, айниқса Совет Иттифоқи томонидан кўрсатилмоқда.

СОЦИАЛИСТИК МУЛК — ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулкчилик бўлиб, социализм иқтисодий системасининг асосини ташкил этади. Социалистик революция натижасида йирик хусусий капиталистик мулкни умумлаштириш ва майда хусусий мулкни

социалистик асосда қайта ўзгартиш йўли билан вужудга келади. СССРда ишлаб чиқариш воситаларига С. м. нинг қарор топиши янги ижтимоий тузум ғалабасининг ҳал қилувчи шарти, янги типдаги кўп миллатли давлатни барпо этиш ва мустақкамлашнинг, ривожланган социалистик жамият қуришнинг асосий иқтисодий шарти бўлди. Социалистик қурилиш барча қатнашчиларининг туб иқтисодий манфаатларининг бирлиги С. м. базасида таъминланади. Хусусий мулк бекор қилиниши, эксплуатация ва уни келтириб чиқарувчи сабаблар тугатилиши билан моддий ресурсларни, молия маблағларини, шунингдек бутун совет халқининг меҳнат шижоатларини социализм ва коммунизм қурилиши вазифаларини ҳал қилиш учун тўплашга имкон берадиган зарур шарт-шароитлар вужудга келтирилди. СССРда С. м. давлат (умумхалқ) ва колхоз-кооператив мулки формасида мавжуддир. Қасаба союзлар ва б. жамоат ташкилотларининг ўз уставларидаги вазифаларини амалга оширишлари учун зарур бўлган мол-мулк ҳам С. м. дир.

Давлат (умумхалқ) мулки — бутун совет халқининг умумий бойлиги, социалистик мулкнинг асосий формасидир. Ер, ер ости бойликлари, сувлар, ўрмонлар фақат давлат мулкидир. Саноатдаги, қурилишдаги ва қишлоқ хўжалигидаги асосий ишлаб чиқариш воситалари, транспорт ва алоқа воситалари, банклар, давлат ташкил этган савдо, коммунал ва б. корхоналарнинг мол-мулки, шаҳарлардаги асосий уй-жой фондлари, шунингдек давлат вазифаларини бажариш учун зарур бўлган бошқа мол-мулклар давлатникидир. 1979 йил бошига келиб 45 мингга яқин саноат корхоналари ва бирлашмалари, 26 мингга яқин қурилиш ва монтаж ташкилотлари, 20,5 минг совхоз, 90 минг алоқа корхонаси, 265,7 минг маиший хизмат кўрсатиш корхонаси, 222 минг чакана савдо магазинлари, шаҳарлардаги уй-жой фондининг $\frac{3}{4}$ қисмидан кўпроғи давлат мулки эди.

Колхоз-кооператив мулки — колхозлар ва б. кооператив ташкилотларнинг мулки бўлиб, у ишлаб чиқариш воситалари ҳамда уларнинг уставда кўрсатилган вазифаларини бажариш учун ўзларига зарур бўлган бошқа мол-мулклардан иборат. Матлубот жамиятларига, уй-жой-қурилиш ва б. кооперативларга тегишли мол-мулклар ҳам колхоз-кооператив мулкидир. Ривожланган социализм босқичида экономикани умумлаштириш даражаси анча ошади, социалистик мулкнинг давлат (умумхалқ) ва колхоз-кооператив формаси оғишмай яқинлашиб боради. Хўжаликлараро кооперация ва агросаноат интеграцияси (қ. СССРда хўжаликлараро корхоналар, бирлашмалар, ташкилотлар ва агросаноат комплекслари) базасида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ихтисослаштириш ва концентрациялашни чуқурлаштириш йўлининг амалга оширилаётган-

лиги кейинги йилларда бунга актив кўмаклашмоқда. Давлат С. м. ни қўриқлайди ва уни кўпайтириш учун шароит яратиб беради. С. м. дан шахсий бойлик орттириш ва б. ғаразли мақсадларда фойдаланишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ. СССРнинг ҳар бир граждани С. м. ни муҳофаза қилиши ва мустаҳкамлаши шарт. СССР гражданининг бурчи — давлат ва жамоат бойлигини ўғирлашга ва талон-торож қилишга қарши курашиши, халқ бойлигига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиши шарт.

СОЦИАЛИСТИК МУСОБАҚА — иқтисодий ва социал тараққиётнинг қудратли воситаси, меҳнаткашларни сиёсий, меҳнат ва ахлоқий тарбиялаш мактабидир. С. м. социалистик ва коммунистик қурилишнинг самарали усулидир, ишлаб чиқаришни бошқаришга меҳнаткашлар оммасини жалб қилишнинг, уларнинг маданий-техника даражасини, коммунистик онглигини, меҳнат ва ижтимоий-сиёсий активлигини оширишнинг муҳим воситасидир. У социалистик коллективизмни шакллантиришга, меҳнатда ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам муносабатини мустаҳкамлашга кўмаклашади. С. м. фақат социалистик жамиятга хосдир, чунки эксплуатациядан озод меҳнатгина меҳнаткашларда яхшироқ ишлашга ҳақиқий интилиш туғдиради. Бунда кишилар фақат шахсий манфаатларигагина эмас, балки жамият манфаатларига ҳам амал қилдилар. Бу ерда ҳар бир киши ташаббус, ижодиёт, почин кўрсатиш имкониятига эга бўлади.

В. И. Ленин Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидаёқ социалистик мусобақани ташкил этишнинг йўллари, методлари ва принципларини — ошкоралик, натижаларни солиштириш, илғор тажрибанинг қайтарлиши мумкинлиги каби принципларини ишлаб чиқиб, уни ривожлантиришга катта аҳамият берган эди. Социалистик жамият ривожлана борган сари социалистик мусобақанинг формалари ҳам ўзгариб ва такомиллашиб борди.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида вужудга келган С. м. (коммунистик шанбаликлар) СССРда қатор босқичларни босиб ўтди. 20-йилларнинг охири ва 30-йилларнинг ўрталаридан бошлаб оммавий С. м. ва ударниклик авж олиб кетди. Ударникликни ривожлантиришда стахановчилик ҳаракати (донецлик забойшич А. Стаханов номидан олинган) муҳим давр бўлди. Улуғ Ватан уруши йилларида (1941—45) С. м. «Ҳамма нарса фронт учун, ҳамма нарса галаба учун» деган шнор остида ўтди. 50-йилларнинг охирида С. м. нинг янги формаси — меҳнатга коммунистик муносабатда бўлиш ҳаракати вужудга келди.

Ривожланган социализм босқичида С. м. сифат жиҳатдан янги белгилар, янги хусусиятлар касб этади. СССР касаба союзларининг XVI съездида Л. И. Брежнев бугунги кунда мусобақани ил-

мий-техника революциясидан ажратиб бўлмайди. У самарадорлик ва сифат проблемаси атрофида тобора кўпроқ тўпланмоқда. У халқ хўжалигида энг яхши охириги натижаларга эришишга қаратилган. У муқобил планлар билан мустаҳкам боғланган. Муқобил планларда миллионларнинг ташаббуси ва фидокорона меҳнати ёрқин ифода этилган, деб таъкидлади. 103 млн. киши ўнинчи беш йилликни муваффақиятли бажариш учун бошланган С. м. да қатнашди. С. м. янги тажриба, «Сифат беш йиллигига — ишчи кафолоти», «Ишчилар ташаббусига — инженерлик қўллаб-қувватлаши», «Ҳар бир кишининг юқори сифатли меҳнатидан — коллектив меҳнатининг юқори самарадорлигига», «Сафимизда бирорта қолоқ бўлмасин!» каби ва б. қимматли ватанпарварлик ташаббуслари билан доимо бойиб бормоқда.

СОЦИАЛИСТИҚ ТУРМУШ ТАРЗИ — социалистик жамият меҳнаткашлари ҳаётий фаолияти асосий белгиларининг йиғиндиси; кишиларнинг меҳнат, маишат, дам олиш соҳасидаги ва оиладаги ҳатти-ҳаракатларини қамраб олади. Юқори даражада ривожланган ишлаб чиқарувчи кучлар ва етук социалистик ишлаб чиқариш муносабатлари, жамиятнинг ҳақиқий халқ ҳокимиятини гавдалантирувчи юқори даражада ривожланган сиёсий ташкилоти, марксча-ленинча идеологиянинг ҳукмронлиги, коммунистик партия раҳбарлигида жамиятнинг илмий ташкил этилган планли ривожлантириш С. т. т. нинг асосини ташкил этади. С. т. т.— бу кишини киши эксплуатация қилишнинг йўқлиги; меҳнат инсон қадрининг асосий мезони эканлиги; моддий неъматларни меҳнатга қараб тақсимлаш; ҳуқуқлар ҳақиқатда гарантиялангани ҳолда меҳнаткашлар учун ҳақиқий озодлик; халқлар дўстлиги ва социал аҳволи, миллий, ирқий ёки диний белгиларига қараб ҳар қандай камситишнинг йўқлиги; ижтимоий ишлаб чиқаришни меҳнаткашлар манфаатлари йўлида ривожлантириш; социалистик ахлоқни қарор топтириш; социалистик мамлакатлар халқлари, бутун дунё меҳнаткашлари билан интернационал бирдамлик; тинчлик учун курашдир. Коллективнинг ҳар бир меҳнаткаш тўғрисида ғамхўрлик қилиши, унинг эҳтиёжларига эътибор, ўзаро ёрдам ва талабчанлик С. т. т. нинг ажралмас белгиларидир. «Чинакам коллективизм ва ўртоқлик,— деб қайд этди Л. И. Брежнев.— мамлакатдаги барча миллатлар ва халқларнинг кундан-кунга мустаҳкамланиб бораётган жипслиги, дўстлиги, бизни кучли, бардам қилаётган маънавий соғломлик — буларнинг ҳаммаси турмуш тарзимизнинг ёрқин қирраларидир, воқелигимизнинг жон-танига сингиб кетган социализмнинг буюк ғалабаларидир». С. т. учун халқ маорифининг, умуман жамият маънавий маданияти ривожининг, шунингдек социал-таъминот ва соғлиқни сақлашнинг юқори даражаси характерлидир. Социал тараққиёт ва халқнинг турмуш даражасини кўтариш бўйича КПСС XXV съезди илгари сурган программада

С. т. т. ни янада ривожлантириш кўзда тутилган, бу программани амалга оширишнинг конкрет тадбирлари белгилаб берилган.

СОЦИАЛИСТИК ХАЛҚ ХУЖАЛИГИДА ИҚТИСОДИЙ РАҒБАТЛАНТИРИШ ОМИЛЛАРИ ВА ВОСИТАЛАРИ — хўжалик ҳисоби, фойда, таннарх, баҳо, мукофот, иқтисодий рағбатлантириш фондлари ва б. Социалистик давлат булардан фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, маҳсулот сифатини яхшилаш, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, корхоналарнинг бир меъёردа ишлашини, меҳнат ва моддий ресурслардан рационал фойдаланишни таъминлаш учун актив фойдаланимоқда. Иқтисодий рағбатлантириш омиллари ва воситаларидан самарали фойдаланиш министриликлар, бирлашмалар, корхоналарнинг фаолиятига баҳо бериш, улар бажарадиган ишнинг самарадорлиги ва сифатига баҳо бериш учун асос бўлган бутун кўрсаткичлар системасини такомиллаштиришни талаб қилади. «Бу кўрсаткичлар,— деб таъкидлаган эди Л. И. Брежнев КПСС XXV съездида,— ходимнинг манфаатларини корхонанинг манфаатлари билан, корхонанинг манфаатларини давлат манфаатлари билан бирга қўшиб олиб бориш, тигиз планларни қабул қилиш (ва, албатта бажариш), ресурсларни тежаш, буюмларнинг таннархини камайтириш ва айни вақтда уларнинг янги турларини тезроқ ўзлаштириш, гоаят сифатли маҳсулотни зарур ассортиментда ишлаб чиқаришга даъват этмоғи лозим».

Иқтисодий рағбатлантириш омилларида самарали фойдаланишга катта аҳамият бериб, партия XXV съездда хўжалик юритиш усулларини, улгуржи баҳолар ва тарифлар системасини такомиллаштириш, ишлаб чиқаришни ривожлантиришга хўжалик ҳисобининг, молиянинг ва кредитнинг таъсирини кучайтириш, ишнинг сифат кўрсаткичларини яхшилаш, ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ва исрофгарчиликларни қисқартириш, давлат даромадларини кўпайтириш вазифаларини қўйди. Партия XXV съездининг халқ хўжалигини бошқариш тўғрисидаги қарорини бажариб, КПСС Марказий Комитети 1979 йил июлида «Хўжалик механизминини янада такомиллаштириш ва партия ҳамда давлат органларининг вазифалари тўғрисида» қарор қабул қилди. Шу билан бирга КПСС МҚ ва СССР Министрлар Совети «Планлаштиришни яхшилаш ва хўжалик механизмининг ишлаб чиқариш самарадорлиги ҳамда иш сифатини оширишга таъсирини кучайтириш тўғрисида» қарор қабул қилдилар. Партия XXV съезди, Марказий Комитетнинг кейинги пленумлари қарорларидан ва СССР Конституцияси қоидаларидан келиб чиқиб, экономикага планли раҳбарлик қилишни такомиллаштириш, ишлаб чиқаришни бошқаришда демократик асосларни ривожлантириш ва меҳнат коллективларининг ижодий ташаббусини ошириш юзасидан тадбирлар системаси кўзда тутилган.

Ҳўжалик ҳисобини ривожлантиришга ва иқтисодий рағбатлантириш омиллари ва воситаларининг ролини оширишга алоҳида эътибор берилади.

Иқтисодий рағбатлантириш соҳасида меҳнатга ҳақ тўлаш ва нормалаштириш системасини янада такомиллаштиришга муҳим роль берилади. Шу муносабат билан иш ҳақини планлаштиришни яхшилаш, уни ижро этиш устидан контролни кучайтириш катта аҳамиятга эга. Шу билан бирга иқтисодий рағбатлантириш фонди ҳажмларининг (моддий рағбатлантириш фонди, социал-маданий тадбирлар фонди, ишлаб чиқаришни ривожлантириш фонди), шунингдек ходимларга бериладиган мукофотларнинг шартнома ва заказларга мувофиқ маҳсулот етказиб бериш планининг бажарилишига, меҳнат унумдорлигини оширишга, маҳсулот сифатини яхшилаш ва фойданинг ўсишига (айрим тармоқларда — маҳсулот таннархини камайтириш) боғлиқлигини кучайтириш бўйича тадбирлар амалга оширилмоқда. Моддий ва маънавий воситаларни анча тўлароқ қўшиб олиб боришга ва уларнинг ишлаб чиқариш натижаларига, энг кам маблағ сарфлаб энг кўп самара олишга таъсирини кучайтиришга катта эътибор берилмоқда.

Жарима, пеня, айбона ва б. шу каби иқтисодий санкцияларни қўлланиш ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва тежамкорлик режимини кучайтириш учун муҳим аҳамиятга эга. Давлат план интизомини бузганлик, ўзаро мажбуриятларга риоя қилмаганлик, сифатсиз маҳсулот чиқарганлик ва ҳ. к. учун юқоридаги иқтисодий санкцияларни қўлланиш ҳўжалик механизмнинг аниқ ишлашини яхшилайдди. Чиқарилган маҳсулотнинг сифати учун ва бир текисда ишлаш учун корхона ва бирлашмаларнинг масъулиятини оширади.

СОЦИАЛИСТИК ҚОНУНЧИЛИК — меҳнаткашларнинг иродасини ифода этувчи қонунлар чиқариш ва оғишмай амалга ошириш йўли билан социалистик жамиятда тартиб ва адолатни таъминлашнинг асосий принципи ва методлари. Қонунларга, уларга асосланган юридик нормалар ва б. ҳуқуқий актларга аниқ риоя қилиш, уларни бажариш барча давлат, жамоат ва ҳўжалик ташкилотлари учун, барча мансабдор шахслар ва граждандар учун мажбурийдир. С. қ. социалистик жамият қуриш ва уни ривожлантириш, унинг давлат тузумини муҳофаза қилиш, ҳар бир гражданининг қадр-қиммати, ҳуқуқи ва эркинлигини ҳимоя қилиш мақсадларига хизмат қилади. СССР Олий Совети Президиуми «СССР Конституциясига риоя этилишини контроль қилади ва иттифоқдош республикалар конституциялари ва қонунларининг СССР Конституцияси ва қонунларига мувофиқ бўлишини таъминлайди» (СССР Конституцияси, 121-модда). С. қ. талаблари партия интизоми талаблари билан, социалистик

ахлоқ, социалистик жамият қондалари билан мустаҳкам алоқада. С. қ. ни бузишларга қарши кураш — совет давлат аппарати ходимларининг, жамиятнинг ҳар бир онгли аъзосининг энг муҳим вазифаларидан биридир. «Совет кишиларининг бурчи,— дейилади КПСС Программасида,— қонунчилик ва ҳуқуқ-тартиботларни қўриқлашдан, сунистеъмолларга асло йўл қўймасликдан ва уларга қарши кураш олиб боришдан иборат». С. қ. ни таъминлаш тўғрисида ғамхўрлик қилиш КПСС фаолиятида муҳим ўрин эгаллайди. Жамият ҳаётининг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш ҳам, давлат ишларини бошқаришга меҳнаткашларнинг кенг қатламларини жалб этиш ҳам, партия ва давлат органларининг омма орасида олиб бораётган кўп қиррали бутун сиёсий-ташкilotчилик ва гоёвий-тарбиявий ишлари ҳам ана шунга хизмат қилади.

СОЦИАЛИСТЛАР-РЕВОЛЮЦИОНЕРЛАР — қ. *Эсерлар*.

СОЦИАЛ-ШОВИНИЗМ — халқаро ишчилар ҳаракатидаги оппортунистик оқим бўлиб, у биринчи жаҳон уруши (1914—18) даврида II Интернационал партиялари ва лидерлари орасида вужудга келди. С.-ш. вакиллари ўз мамлакатининг буржуазияси билан синфий тотувликни ташвиқот қилдилар, бошқа халқларни асоратга солиш ва дунёни империалистлар томонидан қайта бўлиб олиш мақсадида урушни галабага эришгунга қадар давом эттиришга даъват этдилар. Ана шуларнинг ҳаммаси халқаро *социал-демократиянинг* ўнг қаноти империалистик буржуазия томон тўла-тўқис ўтиб кетганлигидан, пролетар интернационализм гоёларига ошқора ва бутунлай хиёнат қилинганлигидан далолат берарди.

В. И. Ленин бошлиқ большевиклар партияси С.-ш. нинг хиёнаткорона ролини фош этиб ташлади. Большевиклар партияси «ватанни ҳимоя қилиш» деган сохта ватанпарварлик шиорига ўз мамлакат буржуазиясини мағлубиятга учратиш, империалистик урушни граждавлар урушига, ўз ҳукуматига, буржуазиясига ва помешчикларига қарши урушга айлантириш шиорини қарши қўйди. Ҳозирги замон шароитида С.-ш. кўп мамлакатлар ўнг социалистик партияларининг идеологик қуроли бўлиб қолмоқда ва империалистик давлатларнинг мустамлакачилик ҳаракатларини маъқуллашда, иккинчи жаҳон урушидан кейин ўз мамлакатларида *милитаризм* гоёсини қўллаб-қувватлашда бир неча марта намоён бўлди.

СОЦИНТЕРН — қ. *Социалистик интернационал*.

СОЦИОЛОГИЯ — (фр. sociologie, лат. societas — жамият ва грек. lógos — таълимотдан) — умуман жамият, алоҳида социал институтлар (давлат, ҳуқуқ, ахлоқ ва ҳ. к.), процесслар ва ижтимоий гуруҳлар тўғрисидаги фандир. Марксча-ленинча социология К. Маркс, Ф. Энгельс ва В. И. Ленин томонидан яратилди. *Тарихий материализм* унинг назарий ва методологик асосини ташкил этади. Ижти-

мой борлиқ билан ижтимоий онгнинг ўзаро муносабати тўғрисидаги масалани материалистик ҳал қилиш, ижтимоий-иқтисодий формациялар тўғрисидаги таълимот, партиявийлик ва тарихийлик принциплари марксча-ленинча С. учун принципиал аҳамиятга эгадир. Марксча С. дунёни билишга ва революцион асосда қайта ўзгартиришга, социализм ва коммунизм қурилишига хизмат қилади, социализм билан капитализмнинг идеологик курашида муҳим роль ўйнайди. Социолог-марксистлар социалистик жамият структурасини ривожлантириш, илмий-техника революцияси, планлаштириш, социалистик турмуш тарзи, бошқарма ва ташкилотлар, меҳнат ва бўш вақт, оила, ёшлар, фан, миллатлараро муносабатларнинг социал проблемаларини ишлаб чиқмоқдалар ва ҳ. к. Қишиларнинг эҳтиёжлари, қизиқишлари, уларнинг фаолият мотивларини ва қимматли тушунчаларини, ижтимоий фикрни социологик тадқиқ қилиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Буржуа С. нинг вазифасига келганда эса, бу вазифалар — *антикоммунизм*, ижтимоий онг билан ҳийла-найранг ишлатиш, социал низоларни «бартараф қилиш» воситаларини, монополистик буржуазия манфаатларини кўзлаб бошқариш ва ташкил этишнинг анча рационал усулларини ишлаб чиқишдан иборат.

СПИКЕР (ингл. speaker — айнан нотик) — баъзи мамлакатларда парламент қуйи палатасининг раиси (мас., Буюк Британияда община палатасининг С., АҚШда — вакиллар палатасининг С.).

СССР ГРАЖДАНЛАРИНИНГ АСОСИЙ ҲУҚУҚЛАРИ, ЭРКИНЛИКЛАРИ ВА БУРЧЛАРИ — граждaнларнинг *Конституцияда* белгиланадиган ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари бўлиб, давлат граждaнининг конституцион-ҳуқуқий *статусининг* асосини ташкил этади ва жамиятнинг сиёсий, социал ва маданий ҳаётида унинг иштирок этиш имкониятини белгилайди.

СССРда граждaнлар ҳуқуқи ва эркинлигининг туб ўзига хослиги шундаки, уларни ҳақиқатда амалга ошириш имконияти қонун билан гарантияланади (қ. *Инсон ҳуқуқи*). Ривожланган социалистик жамият қурилиши СССРнинг янги Конституциясида граждaнларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисидаги қонидани кенгайтириш имконини берди. Граждaнларнинг соғлиғини сақлаш, уй-жойли бўлиш, маданият ютуқларидан фойдаланиш, илмий, техникавий ва бадний ижод эркинлиги, давлат ва жамоат ишларини бошқаришда иштирок этиш, давлат органларининг ва жамоат ташкилотларининг фаолиятини яхшилаш тўғрисида уларга таклифлар киритиш, ишдаги камчиликларни танқид қилиш ҳуқуқи, ор-номусига ва кадр-қимматига, ўз ҳаётига ва соғлиғига, шахсий эркинлиги ва мол-мулкига тажовуздан суд орқали ҳимоя қилиш ҳуқуқи, мансабдор шахсларнинг

хатти-ҳаракати устидан шикоят қилиш ҳуқуқи, ғайри қонуний хатти-ҳаракатлар натижасида етказилган зарарни ундириб олиш ҳуқуқи биринчи марта Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилган. 1977 йилги СССР Конституцияси гражданларнинг илгари эълон қилинган ҳуқуқ ва эркинликларини ҳам қайтадан ишлаб чиқиб, уларнинг мазмунини ва гарантиясини бойитди ва чуқурлаштирди. Булар қуйидагилардир: меҳнат қилиш ҳуқуқи, дам олиш ҳуқуқи, қариган чоғда, касал бўлиб қолганларида, меҳнат қобилиятини тўла ёки қисман йўқотганларида, шунингдек боқувчисиз қолганларида моддий таъминот олиш ҳуқуқи, илм олиш ҳуқуқи, сўз, матбуот, йиғилишлар, митинглар, кўчаларда намойишлар қилиб юриш эркинлиги, жамоат ташкилотларига уюшиш ҳуқуқи, виждон эркинлиги, шахснинг, уй-жойнинг дахлсизлиги, ёзишмалар сири, телефонда айтилган гапларнинг ва телеграфда берилган хабарларнинг сири.

СССР граждани ўзларининг насл-насабидан, социал ва мулкый мавқандан, ирқи ва миллатидан, жинси, маълумоти, тили, динга муносабати, машғулотининг тури ва характери, яшаш жойи ва б. ҳолатларидан қатъи назар тенгдирлар. Иқтисодий, сиёсий, социал ва маданий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида тенглик таъминланади.

Совет тузумининг асосий хусусиятларидан бири — гражданларнинг ҳуқуқ ва бурчларининг узвий бирлигидир. «Гражданларнинг ҳуқуқлар ва эркинликлардан фойдаланишлари жамият ва давлатнинг манфаатларига, бошқа гражданларнинг ҳуқуқларига зарар етказмаслиги керак», балки «гражданнинг ҳуқуқ ва эркинликлари амалга оширилиши унинг ўз бурчларини бажариши билан чамбарчас боғлиқдир». СССР граждани СССР Конституциясига ва совет қонунларига риоя қилиши, социалистик турмуш қоидаларини ҳурматлаши, СССР граждани деган юксак номга муносиб бўлиши шарт. Гражданлар ҳалол меҳнат қилиши, социалистик мулкни асраши ва мустаҳкамлаши, Совет давлатининг манфаатларини ҳимоя қилиши, унинг қудратини ва обрў-эътиборини мустаҳкамлашга кўмаклашиши шарт. Социалистик Ватанни ҳимоя қилиш ҳар бир гражданнинг муқаддас бурчи, СССР Қуролли Кучлари сафларида ҳарбий хизмат қилиш эса совет гражданларининг фахрли бурчидир. Конституция бошқа гражданларнинг миллий қадр-қимматини ҳурматлашни кўп миллатли Совет давлати миллатларининг ва элатларининг дўстлигини мустаҳкамлашни, бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонуний манфаатларини ҳурматлашни, жамият манфаатларига эид хатти-ҳаракатларга нисбатан муросасиз бўлишни, жамоат тартибини сақлашга бутун қоралар билан кўмаклашишни, болаларни тарбиялаш тўғрисида ғамхўрлик қилишни, табиатни муҳофаза қи-

лишни, тарихий ёдгорликларни ва б. маданий бойликларни сақлаш тўғрисида ҳамхўрлик қилишни шарт қилиб қўяди. Бошқа мамлакатларнинг халқлари билан дўстлик ва ҳамкорликни ривожлантиришга, ялпи тинчликни сақлаш ва мустақамлашга кўмаклашиш — СССР гражданининг интернационал бурчидир.

СССР ДАВЛАТ БАНКИ (Госбанк) — мамлакатнинг ягона эмиссион, кредит берадиган, ҳисоб-китоб ва касса маркази, асосий кредит идораси. Дунёдаги энг йирик банклардан бири бўлиб, кенг тараққалган тармоққа эга (1975 йилда 4300 дан ортиқ банк муассасаси бор эди). Давлат банки СССР территориясида муомалага банк билетлари, қоғоз пуллар ва танга-чақалар чиқариш монопол ҳуқуқига эга. Социал ва иқтисодий ривожлантириш давлат плани асосида СССР Д. б. мамлакатда пул муомаласини ташкил этади ва тартибга солиб туради, нақд пуллар потоклари ҳаракатини акс эттирувчи касса планини тузади ва ижро этади, омонат касса ишларини ташкил этади. Давлат банки корхоналарга, шунингдек аҳолига қисқа муддатли ва узоқ муддатли кредитлар беради. Кредит планларини тузади ва ижро этади; товар-материал бойликлар ва банклар ҳамда давлат бюджети хизматлари учун корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар билан пулсиз қилинадиган ҳисоб-китобларни амалга оширади; давлат корхоналарининг ва қишлоқ, ўрмончилик ҳамда сув хўжалиги ва ҳ. к. ташкилотларининг капитал сарфларини маблар билан таъминлайди. Давлат банки халқаро ҳисоб-китобларни, ташқи савдони кредит билан таъминлашни, чет эл валютаси, тилла ва б. қимматбаҳо металллар билан бўладиган операцияни ташкил этади ва амалга оширади.

СССРда ХАЛҚ КОНТРОЛИ — социалистик демократия формаларидан бири. Х. к. — давлат контролини меҳнатқашларнинг жамоатчилик контроли билан уйғунлаштирувчи органдир. Меҳнатқашлар кенг оммаси давлат ва жамоат ишларини бошқариш ишига Х. к. органлари орқали жалб этилади. СССР Халқ контроли комитети, иттифоқдош, автоном республикалар, ўлкалар, областлар, автоном областлар ва автоном округларнинг, районлар ва шаҳарларнинг Х. к., шаҳарлардаги район Х. к. комитетлари, шунингдек халқ депутатлари қишлоқ, посёлка Советлари қошидаги Х. к. группалари, корхоналар, колхозлар, муассасалар ва ташкилотлардаги, ҳарбий қисмлардаги комитетлар, группалар ва постлар Х. к. органларидир. Партия ташкилотлари Х. к. ни ҳар томонлама қўллаб-қувватламоқдалар ва ёрдам кўрсатмоқдалар. Ҳозирги вақтда СССР Х. к. органларида 9 млн. дан ошқроқ граждан меҳнат қилиб, улар иқтисодий ва социал ривожланиш давлат планларининг, план топшириқларининг бажарилишини контроль қилмоқдалар, *ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини* оширишга эришмоқдалар, давлат интизо-

мини бузишларга, маҳаллийчилик кўринишларига, ишга расмийчилик нуқтаи назаридан ёндашишга; хўжасизлик ва исрофгарчиликка, сансалорлик ва бюрократизмга, давлатни ҳар қандай алдашларга, социалистик мулкка тажовуз қилишларга қарши кураш олиб бормоқда, давлат аппарати ишини такомиллаштиришга, меҳнатни ва бошқаришни илмий асосда жорий қилишга кўмаклашмоқда, мансабдор шахслар томонидан совет қонунларига риоя қилинишини контроль қилади.

СССРда ХАЛҚЛАР ДУСТЛИГИ — халқларнинг тенг ҳуқуқли асосдаги сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳамкорлиги ҳамда ўзаро ёрдами. Халқлар, миллатлар ва элатлар ўртасидаги муносабат жамиятда ҳукмрон бўлган социал-иқтисодий ва сиёсий тузумнинг ҳарактери билан белгиланади. Фақат социалистик қурилиш процессидагина кўп миллатли социалистик давлат (мас., СССРда) ичида, шунингдек социалистик мамлакатлар халқлари ўртасида ҳар томонлама ва изчил Х. д. вужудга келиши ва қарор топиши мумкин. СССРда Х. д. социализм ғалабаси, социалистик миллатлар ва элатларнинг, янги типдаги миллий муносабатларнинг, ленинча миллий сиёсатни изчил амалга ошириш натижасида вужудга келиши ва ривожланиши натижасида қарор топди. ССР Иттифоқининг ташкил топиши, унинг муваффақиятли ривожланиши КПСС ленинча миллий сиёсатининг, унинг ҳақиқий интернационалистик характерининг тантанаси бўлди. Бутун мамлакат доирасида ташкил топган ягона халқ хўжалик комплекси Х. д. нинг мустаҳкам моддий асоси бўлди. Жамият ҳаётининг ҳамма соҳаларида барча миллат ва элатларнинг амалдаги тенглиги таъминланди, шаклан миллий ва мазмунан социалистик маданият барқ уриб ривожланди. Х. д.— туб манфаатлари, мақсадлари ва марксча-ленинча идеологиянинг муштараклиги билан мустаҳкам алоқада бўлган меҳнат аҳлининг ҳақиқий қардошлигидир, бу «социализмнинг энг катта ва ҳар бир совет кишиси учун энг қимматли бўлган ютуғидир» (Л. И. Брежнев).

Совет социалистик турмуш тарзининг характерли белгиларидан бири бўлган Х. д. ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида, умуман ССР Иттифоқининг ва алоҳида ҳар бир республиканинг экономикаси ва маданиятини ривожлантиришда, халқларнинг қардошларча ҳамкорлигида, хом ашё манбаларини ишлаб чиқиш ва фойдаланишда, моддий-техника ва маънавий воситаларини тақсимлашда, кадрлар, илмий ютуқлар, илмий-техника тажрибалари алмаштиришда, социалистик мусобақада, маданий бойликлар билан ўзаро бойишда намоён бўлмоқда. Барча синфлар ва социал гуруҳлар, барча миллат ва элатлар бир-бири билан тобора яқинлашаётган, улар ҳар томонлама равнақ топаётган ва интернационал асосда жипшлашаётган шароитда Х. д. жамиятни ривожлантиришни ҳаракатга келтирувчи қудрат-

ли кучи, СССРдаги барча миллат меҳнаткашларининг коммунизм қуриш йўлидаги ижодий яратувчилигининг манбаи бўлди. Қардош партияларнинг интернационалистик сиёсати туфайли социалистик давлатлар ўртасида ва энг аввало социалистик ҳамдўстлик мамлакатлари ўртасида ташкил топган дўстлик ва ҳамкорлик муносабатлари ҳозирги дунё ҳаётига жаҳон социализми қўшган катта ҳиссалар. Социалистик ҳамдўстлик мамлакатларининг Х. д.— тинчлик, демократия ва тараққиёт учун курашда умумий мақсадлар, ўртоқларча бирдамлик ва ўзаро ёрдам иллари билан бирлашган суверен, тенг ҳуқуқли давлатларнинг иттифоқи, дўстлиги ва ҳамкорлигидир. Ватанпарварлик ва интернационализмни уйғунлаштириб, Х. д. социалистик мамлакатлар ва миллатларнинг ҳаётий манфаатларига, уларнинг ҳар томонлама ҳамкорлигига жавоб беради.

СССРда ХҲЖАЛИКЛАРАРО ҚОРХОНАЛАР, БИРЛАШМАЛАР, ТАШКИЛОТЛАР ВА АГРАР-САНОАТ КОМПЛЕКСЛАРИ — қишлоқ хўжалик маҳсулотларини биргаликда етиштириш, қайта ишлаш ва реализация қилиш учун бир неча хўжаликлар (*колхозлар*, колхозлар билан совхозлар, совхозлар) томонидан, шунингдек колхоз ва совхозларга хизмат кўрсатиш учун қуриладиган (қурилиш ташкилотлари, электр станциялар ва ҳ. к.) корхоналар. Одатда булар ҳозирги замон техникасига асосланган юқори даражада ихтисослашган корхоналардир. 1978 йилда қишлоқ хўжалигида 8906 та хўжаликларо корхона ва ташкилотлар бор эди. Хўжаликларо корхона ва ташкилотларда (қурилиш ташкилотларидан ташқари) банд бўлган ходимларнинг рўйхатдаги сони 515,6 минг кишини ташкил қилди, асосий фондларнинг қиймати 1978 йил охирида 5,5 млрд. сўмдан ортиқ бўлди. Учинчи беш йилликнинг бошида хўжаликларо корхоналар, ташкилотлар ва бирлашмаларнинг 96% қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг бир турини етиштиришга ихтисослашдилар. Бундай хўжаликларнинг юқори даражада ихтисослашганлиги катта самара бермоқда. Хўжаликларо ихтисослашган корхоналарда маҳсулот бирлиги етиштириш учун ихтисослашмаган корхоналардагига қараганда 2,5—3 барабар кам меҳнат сарфланмоқда, маҳсулот таннархи эса 1,5—2 барабар паст бўлди. Уларда фан ва техниканинг энг янги ютуқларини ишлаб чиқаришга тезкорлик билан жорий қилиш учун, барча ишлаб чиқариш ресурсларидан анча тежамкорлик билан фойдаланиш, хом ашёни комплекс қайта ишлаш ва чиқиндиларни фойдали суратда ишлатиш учун анча қулай имкониятлар яратилмоқда.

Техникадан, иш кучи ва ердан яхшироқ фойдаланишни таъминлаётган колхоз- заводлар ва совхоз- заводларнинг тармоқлари анча кенгайтирилаётганида агросаноат интеграцияси процесси, тармоқларо ва хўжаликларо кооперативлаштиришни ривожлантириш

ўз ифодасини топмоқда. Қишлоқ хўжалик маҳсулотни етиштириш, уларни қайта ишлаш ва реализация қиладиган қудратли аграр-сааноат бирлашмалари ва комплексларини бунёд этиш ва улар сонининг кўпайиши агросаноат интеграциясининг юқори ва энг самарали формасидир. Уларнинг составига қишлоқ хўжалик корхоналари билан бир қаторда консерва ва ё. қайта ишловчи корхоналар, маҳсулотни сақловчи ҳозирги замон базалари, шунингдек савдо ташкилотлари кирази. Хўжаликлараро асосда ташкил этилаётган чорвачилик комплекслари, йирик фермаларга катта эътибор берилмоқда. Хўжаликлараро чорвачилик корхоналарининг сони 1970 йилда 315 та бўлган бўлса, 1978 га келиб 988 тага етди. Мамлакатда ана шу корхоналар билан бир қаторда жуда кўп хўжаликлараро паррандачилик фабрикалари, паррандачилик фермалари ва инкубатория станциялари ҳам мавжуддир. Колхозлараро қурилиш ташкилотлари катта роль ўйнамоқда. Улар 7895 млн. сўмлик асосий фондга эга, уларда банд бўлган ходимлар сони 1978 йилда 1175 минг кишини ташкил этди.

КПССнинг аграр сиёсати қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини индустрлаштиришни янада тезлаштиришга, ихтисослаштириш ва концентрациялашни янада чуқурлаштиришга қаратилган. КПСС МКнинг июль (1978) Пленуми хўжаликлараро кооперация ва агросаноат интеграцияси базасида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ихтисослаштириш ва концентрациялаш қишлоқ хўжалигини янада юксалтириш учун ғоят муҳим аҳамиятга эга эканлигини яна бир бор таъкидлаб ўтди. КПСС аграр сиёсатини амалга ошириш экономикани умумлаштириш даражасини анча оширишга, *социалистик мулкнинг* давлат (умумхалқ) ва колхоз-кооператив формаларини оғишмай яқинлаштиришга, шунингдек энг муҳим социал проблемаларни муваффақиятли ҳал этишга кўмаклашади. Партия белгилаган тадбирларни амалга ошириш қишлоқ ва шаҳар аҳолисининг турмуш даражаси ва шароитларини янада яқинлаштиришга, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги социал-иқтисодий ва маданий-маиший тафовутларни изчил бартараф этишга кўмаклашади. Ўз характери ва ташкил этилиши жиҳатидан қишлоқ хўжалик меҳнати сааноатдаги меҳнатга тобора яқинлаша боради.

СССРда ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ КОЛЛЕКТИВЛАШТИРИШ — майда индивидуал деҳқон хўжалигини ишлаб чиқариш жиҳатидан кооперативлаш, уларни йирик, социалистик хўжаликка айлантириш процесси, қишлоқ хўжалигини *капитализмдан социализмга ўтги даврида* амалга ошириладиган социалистик қайта ўзгартириш формаси. Ерни национализация қилиш, пролетар давлатининг актив қўллаб-қувватлаши ва ёрдами, мамлакатни *индустриялаш ва маданий революция* СССРда Қ. х. к. ни амалга оширишнинг муҳим шар-

ти бўлган эди. *В. И. Лениннинг кооператив планида* Совет Иттифоқида қишлоқ хўжалигини социалистик тарзда қайта ўзгартириш йўллари ва формалари белгилаб берилган эди.

Деҳқонларнинг ихтиёрий равишда бирлашини, коллектив меҳнатдан моддий манфаатдорлик, шахсий ва ижтимоий манфаатларнинг тўғри қўшиб олиб борилиши қишлоқда социалистик қайта ўзгартиришнинг асосий принциплари бўлди.

Қ. х. к. ни амалга ошириш майда, парчаланиб кетган деҳқон хўжалигини йирик социалистик ишлаб чиқариш йўлига солиб юборишдек ғоят мураккаб ва муҳим вазифани тарихда биринчи марта ҳал этди. Йирик социалистик хўжаликлар (колхозлар ва совхозлар) базасида қ. х. меҳнати механизациялаш, экономиканинг бутун аграр секторини планли ривожлантириш, деҳқонлар онги ва психологиясини чуқур қайта қуриш, қишлоқ турмушини тубдан ўзгартириш учун кенг имкониятлар очилди. Колхозлар ва совхозларни иқтисодий мустақамлаш, қишлоқ хўжалигини ҳозирги замон индустриал асосига аста-секин ўтказиш, қишлоқ меҳнаткашларининг моддий ва маданий-маиший шароитларини мутгасил яхшилаб бориш шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги жиддий тафовутларни бартараф қилишга олиб боради.

СССРда амалга оширилган Қ. х. к. жуда катта халқаро аҳамиятга эга бўлди. Қишлоқ хўжалигини аста-секин социалистик қайта ўзгартиришнинг асосий белгиларда умумий бўлган йўли практикада синалди.

СССР ЁШЛАР ТАШКИЛОТЛАРИ КОМИТЕТИ — жамоат ташкилоти бўлиб, у совет ёшлар ташкилотларининг чет элдаги демократик ёшлар ва студентлар ташкилотлари билан ҳамкорлик ва дўстона алоқаларини ривожлантириш учун таъсис этилган. 1941 йилда Совет ёшларининг антифашист комитети сифатида тузилган. 1956 йилдан буён СССР Ёшлар ташкилотлари комитетидир. *Жаҳон студентлар союзида* ва *Жаҳон демократик ёшлар федерациясида* СССР ёшлар ташкилоти номидан иш кўради.

СССР КАСАБА СОЮЗЛАРИ — энг оммавий жамоат ташкилоти, социалистик демократик системасидаги, давлат ва жамоат ишларини бошқаришга меҳнаткашларни жалб қилишдаги, сиёсий, хўжалик ва социал-маданий масалаларни ҳал қилишдаги энг муҳим звенолардан биридир. Партия 1905—07 йиллар даврида стачка комитетларидан вужудга келган касаба союзларнинг ташкилотчиси ва ғоявий раҳбари бўлди. В. И. Ленин совет жамияти сиёсий системасида касаба союзларнинг роли ва аҳамиятини асослаб берди. Касаба союзлар, деб кўрсатган эди у, «тарбияловчи ташкилотдир, жалб этувчи, таълим берувчи ташкилотдир, бу мактабдир, бошқариш мактаби, хўжалик юритиш мактаби, коммунизм мактабидир». Ривож-

ланган социализм шароитида СССР Қ. с. нинг роли янада кўпроқ ошади, уларнинг асосий вазифалари кенгайди, бу коммунистик қурилиш кўламининг ўсганлиги ва вазифаларининг мураккаблиги билан, совет жамятининг ривожланганлиги билан боғлиқдир. СССР Конституциясида совет касаба союзларининг ҳуқуқий ҳолатлари белгилаб берилган, улар фаолиятининг социал-сиёсий ва иқтисодий асослари юридик жиҳатдан мустаҳкамланган. СССР Қ. с. ўз сафларида 121 миллион аъзони бирлаштиради (1978). Қ. с. *демократик централизм асосида* ишлаб чиқариш белгилари бўйича тузилган. СССР Қ. с. нинг юқори органи — съезддир. У касаба союзларининг Бутуниттифоқ Марказий Советини (ВЦСПС) сайлайди.

СССР Қ. с. — партия ишида унинг таянчидир, коммунизм қурчилишида омманинг танилган ва обрўли ташкилотчисидир. СССР Қ. с. ўзининг фаолият марказига киши манфаатини қўйиб, энг аввало халқнинг турмушини яхшилаш асоси бўлган ишлаб чиқаришни юксалтириш тўғрисида ғамхўрлик қилади. Улар қорхона фаолиятига катта таъсир ўтказиши, аграр сиёсатни ўтказишида партиянинг актив ёрдамчисидир. *Социалистик мусобақани* ривожлантиришда касаба союзлари катта роль ўйнайди. Меҳнаткашларнинг манфаатлари тўғрисида, меҳнат ва турмуш шароитларини яхшилаш тўғрисида ғамхўрлик қилиш, меҳнат қонунарига, меҳнатни муҳофаза қилиш ҳамда меҳнат хавфсизлиги қондалари ва нормаларига риоя қилишни контрол қилиш, социал страхование, меҳнаткашларнинг санаторий-курортларда даволаниши ва дам олишини ташкил этиш ва ҳ. к. масалалар СССР Қ. с. нинг фаолият доирасидир.

СССР Қ. с. қонун чиқариш ташаббусига эга. Уларнинг ташаббуси ва актив иштирокида меҳнаткашларнинг турмуш шароитини, дам олишини, уларга медицина хизмати кўрсатишни, атроф муҳитни муҳофаза қилишни яхшилашга қаратилган муҳим қонулар, партия ва ҳукуматнинг қарорлари қабул қилинди. СССР Қ. с. тинчлик учун, халқаро касаба союз ҳаракатининг бирлиги учун актив кураш олиб бормоқдалар.

СССР МИНИСТРЛАР СОВЕТИ — СССР давлат ҳокимиятининг ижро қилувчи ва бошқарувчи олий органи. СССР Министрлар Совети СССР Олий Совети томонидан унинг иккала палатасининг қўшма мажлисида СССР Министрлар Советининг Раиси, Раиснинг биринчи ўринбосарлари ва ўринбосарлари, СССР министрлари, СССР давлат комитетларининг раисларидан иборат составда тузилади. Иттифоқдош республикалар Министрлар Советларининг раислари лавозими бўйича СССР М. С. составига кирадики, бу СССРнинг федератив миллий-давлат тузилишини акс эттиради. СССР М. С. Раисининг тақдимига биноан СССР Олий Совети СССРнинг бошқа органлари ва ташкилотлари раҳбарларини СССР Ҳукумати

составига киритиши мумкин. Янги тузилган СССР М. С. ўзининг келгусидаги фаолияти тўғрисидаги баёнотни СССР Олий Совети муҳокамасига тақдим этади. СССР М. С. ўз иши тўғрисида СССР Олий Советига мунтазам равишда ҳисоб бериб туради. СССР Конституциясига мувофиқ, СССР М. С. ўз ваколатлари доирасида халқ хўжалигига ва социал-маданий қурилишга раҳбарлик қилишни таъминлайди, халқ фаровонлиги ва маданиятини ўстиришни таъминлаш, фан ва техникани ривожлантириш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни қўриқлаш тadbирларини ишлаб чиқади ва амалга оширади, шунингдек СССР Конституциясининг 131-моддасида кўзда тутилган қатор бошқа тadbирларни ҳам амалга оширади. Бундан ташқари, СССР М. С. ССР Иттифоқи ихтиёридаги давлатни бошқаришнинг барча масалаларини ҳал қилиш ҳуқуқига эгадир, чунки бу масалалар СССР Олий Совети ва СССР Олий Совети Президиумининг компетенциясига кирмайди. Халқ хўжалигига раҳбарликни таъминлаш билан боғлиқ масалаларни ва давлат бошқарувининг бошқа масалаларини ҳал этиш учун СССР М. С. нинг доимий органи сифатида СССР М. С. нинг Раиси, унинг биринчи ўринбосарлари ва ўринбосарларидан иборат СССР М. С. нинг Президиуми иш олиб боради. СССР М. С. нинг ва унинг Президиумининг компетенцияси, уларнинг фаолият тартиби, бошқа давлат органлари билан муносабати Конституция асосида тўққизинчи чақириқ СССР Олий Советининг тўққизинчи сессиясида (1978 йил июль) қабул қилинган СССР Министрлар Совети тўғрисидаги Қонун билан белгиланади.

СССР ОЛИЙ СОВЕТИ — Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи давлат ҳокимиятининг олий органидир. ССР Иттифоқи Конституциясига мувофиқ, давлатда қонун чиқариш ҳокимиятини О. С. амалга оширади. У Конституцияга мувофиқ, ССР Иттифоқи ихтиёрига берилган ҳамма масалаларни ҳал этишга ҳақлидир. СССР Конституциясини қабул қилиш, унга ўзгартишлар киритиш, СССР составига янги республикалар қабул этиш, янги автоном республикалар ва автоном областлари тузилганлигини тасдиқлаш, СССРни иқтисодий ва социал ривожлантириш давлат планларини, СССР Давлат бюджетини ва уларнинг бажарилиши тўғрисидаги ҳисоботларни тасдиқлаш, ССР Иттифоқининг унга ҳисоб бериб турадиган органларини тузиш ана шундай масалалардандир. О. С. тенг ҳуқуқли икки палатадан: Иттифоқ Совети ва Миллатлар Советидан иборат. Улардаги депутатларнинг сони баб-баравардир. СССР О. С. нинг икки палатали структурасини мамлакат аҳолисининг кўп миллатлилик состави тақозо этади. Барча меҳнаткашларнинг умумий манфаатларини ифода этган Иттифоқ Совети аҳолисининг сони тенг бўлган сайлов округларидан сайланади, айрим миллатлар ва элатларнинг ўзига хос манфаатларини, уларнинг миллий-давлат тузили-

шни акс эттирувчи Миллатлар Совети эса қуйидаги норма билан: ҳар бир иттифоқдош республикадан 32 депутат, ҳар бир автоном республикадан 11 депутат, ҳар бир автоном областдан 5 депутат ва ҳар бир автоном округдан бир депутат сайланади. СССР О. С. палаталарнинг қўшма мажлисида давлат ҳокимиятининг доимий ишлаб турадиган олий органини, ўзининг бутун фаолияти тўғрисида унга ҳисоб берадиган СССР О. С. Президиумини СССР О. С. Президиумининг Раиси, Раиснинг биринчи ўринбосарлари ва унинг 15 та ўринбосари (ҳар бир иттифоқдош республикадан биттадан), Президиум Секретари ва СССР О. С. Президиумининг 21 аъзоси саставида сайлайди. СССР граждaнлари СССР О. С. га депутатларни умумий, тенг ва тўппа-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида, яширин овоз бериш йўли билан сайлайди.

СССР ОЛИЙ СОВЕТИНИНГ ПРЕЗИДИУМИ — СССР Олий Советининг доимий ишлайдиган, ўзининг бутун фаолияти тўғрисида унга ҳисоб берадиган, унинг сессиялари ўртасидаги даврда СССР давлат ҳокимиятининг олий органи вазифаларини Конституцияда кўзда тутилган доираларда амалга оширадиган доимий органи. СССР О. С. П. Олий Совет палаталарининг қўшма мажлисида депутатлар орасидан Олий Совет Президиумининг Раиси, Раиснинг Биринчи ўринбосари, Раиснинг ҳар бир иттифоқдош республикадан биттадан — 15 ўринбосари, Президиум Секретари ва Президиумнинг 21 аъзосидан иборат қилиб сайланади. Конституцияга мувофиқ, СССР О. С. П. СССРнинг ички ва ташқи сиёсатининг кенг доирадаги масалаларини мустақил ҳал этади. У СССР Олий Советига сайлов ўтказишни тайинлайди, СССР Олий Советининг сессияларини чақиради, СССР Конституциясига риоя этилишини контрол қилади, СССР қонунларини шарҳлаб беради, СССРнинг халқаро шартномаларини ратификация этади ва денонсация қилади, СССР Мудофаа кенгашини тузади ва унинг составини тасдиқлайди, СССР Қуроли Кучлари олий қўмондонлигини тайинлайди ва ўзгартиради, шунингдек СССР Конституциясининг 121-моддасида, шунингдек СССРнинг бошқа қонунларида кўзда тутилган бошқа кўп вазифаларни бажаради. СССР О. С. П. баъзи масалаларни кейинчалик СССР Олий Советининг навбатдаги сессияси тасдиғига киритиш шarti билан ҳал қилади. СССРнинг амалдаги қонунларига ўзгаришлар киритиш, иттифоқдош республикалар ўртасидаги чегараларнинг ўзгаришини тасдиқлаш, СССР Министрлар Советининг таклифига биноан СССР министрликлари ва СССР давлат комитетларини тузиш ва тугатиш, СССР Министрлар Совети Раисининг тақдимига биноан СССР Министрлар Совети составига кирадиган айрим шахсларни лавозимидан озод қилиш ва тайинлаш ана шундай масалалардир. СССР О. С. П. фармонлар чиқаради ва қарорлар қабул қилади. СССР Олий Сове-

тининг ваколати тамом бўлгандан кейин СССР О. С. П. янги сайланган СССР Олий Совети томонидан янги СССР О. С. П. тузилгунга қадар ўз ваколатини сақлайди.

СССР ОЛИЙ СУДИ — СССР Конституциясига мувофиқ, СССРнинг энг юқори суд органидир. У СССР судларининг, шунингдек иттифоқдош республикалар судларининг судлов фаолияти устидан қонунда белгиланган доирада назорат қилиб туради. СССР О. С. социалистик қонунчилик асосида иш олиб боради, ҳуқуқ-тартиботларини мустақкамлашга, жамият манфаатларини, граждандарнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишга кўмаклашади. О. С. ўзининг бутун фаолиятида одил судловни амалга оширишда қонунларнинг тўғри ва бир хилда қўлланилишини таъминлаши, граждандарни Ватанга ва коммунизм ишига содиқлик руҳида, СССР Конституцияси ва совет қонунларини аниқ ва оғишмай бажариш руҳида, социалистик мулкка эҳтиётлик билан муносабатда бўлиш, меҳнат интизомига риоя қилиш, давлат ва ижтимоий бурчга виждонан муносабатда бўлиш, граждандарнинг ҳуқуқлари, шон-шухрати ва қадр-қиммати; социалистик жамият қоидаларини ҳурмат қилиш руҳида тарбиялаши лозим. СССР О. С. СССР Олий Совети томонидан Суд Раиси, унинг ўринбосарлари, аъзолари ва халқ маслаҳатчилари составида тузилади. Иттифоқдош республикалар олий судларининг раислари лавозими бўйича СССР О. С. составига киради. СССР О. С. ни тузиш ва фаолият тартиби СССР О. С. тўғрисидаги Қонун билан белгиланади.

СССР ОРДЕНЛАРИ — социалистик қурилиш ва СССРни мудофаа қилиш соҳасидаги алоҳида хизматлари учун бериладиган орденлар, медаллар, олий мукофот. Биринчи совет О. лари: РСФСР Бутуниттифоқ Марказий Ижроия Комитети томонидан: Қизил Байроқ О. (жанговар, қаҳрамонлик ва мардлик учун) 1918 йилда, Меҳнат Қизил Байроқ О. (меҳнатдаги қаҳрамонлиги учун) 1920 йилда РСФСРда, сўнгра эса бошқа совет республикаларида таъсис этилган эди. СССР тузилгандан кейин умумиттифоқ О. лари таъсис этилди. СССР О. ни таъсис этиш ва улар билан мукофотлаш ҳуқуқи СССР Олий Совети Президиумидадир. СССРда жами 20 та О. (1976 йилга келиб): Қизил Байроқ (1924), Меҳнат Қизил Байроқ (1928), Ленин (1930, олий мукофот), Қизил Юлдуз (1930), «Хурмат Белгиси» (1935), 1- ва 2-даражали Ватан уруши (1942), 1-, 2- ва 3-даражали Суворов, 1-, 2-даражали Кутузов, Александр Невский (1942), 3-даражали Кутузов (1943), 1-, 2- ва 3-даражали Богдан Хмельницкий (1943), «Ғалаба», 1-, 2- ва 3-даражали Шухрат (1943), 1- ва 2-даражали Ушаков, 1- ва 2-даражали Нахимов (1944), «Қаҳрамон она», 1-, 2- ва 3-даражали «Оналик шухрати» (1944), Октябрь Революцияси (1967), Халқар дўстлиги (1972), 1-,

2- ва 3-даражали Меҳнат Шухрати (1974), 1-, 2- ва 3-даражали «СССР Қурулли Кучлари сафида Ватанга хизмат қилганлик учун» (1974) орденлари бор. Айрим шахслар (жумладан чет элликлар), корхона, муассаса коллективлари, республикалар, ўлкалар, областлар, шаҳарлар, ҳарбий қисмлар СССР О. билан мукофотланадилар.

СССР ЭКОНОМИКАСИНИ БОШҚАРИШ — ижтимоий тақрор ишлаб чиқаришга раҳбарлик қилиш, ишлаб чиқариш процессида кишилар коллективининг фаолиятини бир мақсадга қаратиб ташкил этиш ва координация қилиш. Бутун халқ хўжалиги миқёсида ҳақиқий илмий бошқариш ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулк ҳукм сурган социализм шароитидагина биринчи марта мумкин бўлади. Бу ерда у бутун халқнинг манфаатини кўзлаб амалга оширилади ва хўжаликни анча рационал юритишни, коммунистик қурилиш вазифаларини муваффақиятли ҳал қилишни, энг кам маблағ сарфлаб энг юқори халқ хўжалик натижаларига эришишни таъминлайди. Марксча-ленинча таълимот билан қурулланган Коммунистик партия жамият тараққиётининг бош истиқболини белгилайди, иқтисодий сиёсат ва стратегияни ишлаб чиқади, мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётига раҳбарлик қилади. Халқ хўжалигига, унинг соҳалари, тармоқлари, бўғинларига раҳбарлик бўйича кундалик иш СССР Министрлар Совети, иттифоқдош республикалар Министрлар Совети, халқ депутатлари Совети ижроия комитети, министрликлар, идоралар, давлат комитетлари, шунингдек бирлашма ва корхоналарнинг маъмурияти томонидан амалга оширилади. Э. б. нинг бундай системаси ҳаракат бирлигини, корхона, тармоқ ва умуман хўжалик коллективлари ишини бир мақсад сари йўналтиришни ва уйғунлаштиришни, хўжаликнинг ҳамма бўғинлари комплекс ишлашини таъминлашга даъват этилган. Социалистик экономикага раҳбарлик иқтисодий ва социал ривожланиш давлат планлари асосида, тармоқ ва территория принципларини назарда тутган, марказлаштирилган бошқаришни корхона, бирлашма ва б. ташкилотларнинг хўжалик мустақиллиги ва ташаббуси билан бирга қўшган ҳолда амалга оширилади. Барча ишлаб чиқариш ресурсларини: иш кучи, меҳнат қуроли, моддий ва б. ресурсларни тежаб фойдаланишни, тўғри қўшиб олиб боришни ва яхшироқ баланслашни таъминлашда бошқариш муҳим роль ўйнайдик, бу оқибат натижада хўжалик юритишнинг самарадорлигида ўз ифодасини топади Э. б. нинг социалистик системаси пул, кредит, молия, фойда, баҳо, мукофот каби иқтисодий дастаклардан ҳар томонлама фойдаланишни кўзда тутди. У жамият ҳаётида ҳар бир меҳнаткашнинг актив иштирок этишини, омманинг ижодий ташаббуси, социалистик мусобақа кенг ривожланишини, коммунизм қурувчисининг профессионал ва маданий даражаси ошишини таъминлайдиган қилиб ташкил этилади. Ишлаб чиқариш кў-

ламининг ўсиши, фан-техника тараққиётининг жадаллашуви, иқтисодий алоқаларнинг мураккаблашиб ва кенгайиб кетганлиги Э. б. ни доимо ривожлантириб ва такомиллаштириб бориш заруратини гақозо қилади. КПСС Марказий Комитети партия XXV съездининг халқ хўжалигини бошқаришни яхшилаш тўғрисидаги қарорини бажара бориб, «Хўжалик механизмини янада такомиллаштириш ва партия ҳамда давлат органларининг вазифалари тўғрисида» қарор қабул қилди. Шунингдек КПСС МҚнинг ва СССР Министрлар Советининг «Планлаштиришни яхшилаш ва хўжалик механизмининг ишлаб чиқариш самарадорлиги ва иш сифатини оширишга таъсирини кучайтириш тўғрисида»ги қарори ҳам қабул қилинди. Экономикага раҳбарлик қилишни яхшилаш юзасидан Коммунистик партия ишлаб чиққан тадбирлар — планлаштиришни, бошқаришнинг ташкилий структураси ва методларини такомиллаштириш, иқтисодий стимуллар ва воситалардан анча усталик билан фойдаланиш ва б.— хўжаликнинг ҳамма бўғинларида ишлаб чиқариш самарадорлигини янада оширишга ва иш сифатини яхшилашга қаратилган.

СТАГНАЦИЯ (фр. stagnation, лат. stagnaredan — силжимайдиган, қимирламайдиган қилиб қўйиш, тўхтатиб қўйиш)— экономикада, ишлаб чиқаришда, савдода ва ҳ. к. турғунлик ҳолати.

СТАНДАРТ (ингл. standard)—1) намуна, эталон, модель бўлиб, улар билан бошқа предметларни солиштириш учун улар асос қилиб олинади; *стандартлаштириладиган* предметга нормалар, қоидалар, талаблар, ҳажмлар ва ҳ. к. комплексини ўрнатувчи компетент органлар (мас., СССР Давлат стандарти) томонидан тасдиқланган норматив-техник ҳужжатлар. 2) (*Кўч.* маъқулламаслик маъносидан) шаблон, трафарет (сийқаси чиққан қолип).

СТАНДАРТЛАШТИРИШ — *стандарт* ўрнатиш; кўплаб ишлаб чиқариладиган буюмлар ва маҳсулотларга бир хиллик ва мажбурий талаблар жорий қилиш ва ҳ. к. Қайта-қайта қўлланиш истиқболига эга бўлган, фанда, техникада, саноат ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида, қурилиш, транспорт, маданият, соғлиқни сақлаш ва халқ хўжалигининг бошқа соҳаларида, шунингдек халқаро савдода фойдаланиладиган конкрет маҳсулот, норма, талабнома, усуллар, терминлар, белгилар ва ҳ. к. С. керак. СССРда С. дан кузатилган асосий мақсад: фан-техника тараққиётини тезлаштириш, *ишти-мой ишлаб чиқариш ва меҳнат унумдорлигининг самарадорлигини* ошириш, маҳсулот сифатини яхшилаш, жаҳон бозори талабларига жавоб берувчи юқори сифатли товарлар экспорт қилишни кенг ривожлантириш учун шароит яратиш, маҳсулотга бўлган талабни халқ хўжалик эҳтиёжлари билан боғлашни таъминлаш, аҳоли соғлигини ва ишлаётганлар меҳнатининг хавфсизлигини таъминлаш, халқаро иқтисодий, техникавий ва маданий ҳамкорликни ривож-

лантиришдир. С. ишлаб чиқаришни ривожлантириш суръатлари ва даражасига жиддий таъсир кўрсатади. С. фан, техника ва амалий тажрибанинг сўнгги ютуқларига асосланиб, кўп нарсада ишлаб чиқариш эришган даражани белгилабгина қолмай, балки шу билан бирга фан ва техника тараққиёти стимуллари билан бири бўлиб ҳам хизмат қилади.

УИЕК доирасида С. ҳамкорликни янада чуқурлаштириш ва такомиллаштириш ҳамда *социалистик иқтисодий интеграцияни* ривожлантириш комплекс программаси вазибалари билан мувофиқлаштириб олинади.

СТАТС-СЕКРЕТАРЬ (нем. Staatssekretär — давлат секретари) — қатор мамлакатларда баъзи министрларнинг, министрлар муовинларининг (ёрдамчиларининг) ёки айрим идора бошлиқларининг расмий унвони; АҚШда — ташқи ишлар министри.

СТАТУС (лат. statusдан — ҳолат) — гражданд, юридик шахснинг ҳуқуқий мавқеи.

СТАТУС-КВО (лат. status quo, айнан ҳолат бўлиб, унда) — халқаро ҳуқуқда термин бўлиб, у ҳозирги вақтда мавжуд ёки муайян вақтгача мавжуд бўлган ҳақиқий ёки юридик ҳолатни билдириш учун ишлатилади. С.-к. ни тиклаш — рўй берган ўзгаришларгача бўлган ҳолатга қайтишдир.

СТАТУТ (лат. statuедан — қарор қилмоқ, ҳал қилмоқ) — 1) давлат ичидаги ва халқаро идоралар ва ташкилотларнинг ташкил этиш ва фаолияти тартибини белгиловчи қонда, устав. 2) Қатор давлатларда (Буюк Британия, АҚШда) қонун чиқарувчи актлар. 3) Бирор орден тўғрисидаги устав бўлиб, у бу орденни бериш тартибларини, тасвирини белгилаб беради ва ҳ. к.

СТИМУЛ (лат. stimulus — қувноқ) — ҳаракатга ундаш, ҳуқуқатворнинг ундовчи сабаби, манфаатдорлик. Социализм шароитида меҳнатни рағбатлантириш системаси амал қилиб, у *меҳнатга моддий ва маънавий* стимулни бирга қўшиб олиб боришга асосланган.

СТРАТЕГИК ҚУРОЛЛАРНИ ЧЕКЛАШ (СҚЧ) — стратегик ҳужумкор ва мудофаа қуролиларини миқдор ва сифат жиҳатдан чеклаб қўйиш, шунингдек қисқартириш бўйича тадбирлар. Стратегик ҳужумкор қуроолларга ерда жойлашган қурооллар — қитъалараро баллистик ракетаалар (ҚБР), денгизда жойлашган қурооллар — сув ости кемаларидаги баллистик ракетаалар, шунингдек стратегик бомбардимончи самолётлар киради; стратегик мудофаа қуроолларига — ракетага қарши мудофаа системаси киради.

СССР 1953 йил 22.XII даги баёнотидаёқ атом қуроли билан қуроолланиш пойгасини чеклаб қўйиш масаласини қараб чиқаётганда ракета қуролини эътибордан четда қолдирмаслик заруратига эътиборни қаратган эди, 1958 йил майида СССР ҳар қандай радиусда

амал қила оладиган ракета қуролини қўллашдан воз кечишни ёқлаб чиқди, 1963 йил февралда эса ядро қуролини элтувчи стратегик воситаларни жойлаштириш учун чет эл территориясидан фойдаланишдан воз кечиш тўғрисидаги Декларация лойиҳаси билан чиқди. 60-йилларнинг бошларида ялпи ва тўла қуролсизлишни тўғрисидаги таклифларни ўз ичига олган ҳужжатларда СССР ракета қуролини йўқ қилиш тўғрисидаги масалани аниқ қилиб қўйди. 1968 йил июлда Совет Иттифоқи ядро қуролини элтувчи стратегик воситаларни чеклаш ва кейинчалик қисқартириш соҳасидаги конкрет тадбирлар тўғрисида келишиб олишни таклиф этди.

СССРнинг бу позицияси стратегик қуролларни чеклаш тўғрисида 1969 йил ноябрида совет-америка музокаралари бошланишига ёрдам бердики, бу музокаралар ана шу соҳадаги биринчи амалий қадамларга олиб келди. 1972 йил майда СССР билан АҚШ ракетага қарши мудофаа системасини (РҚМС) чеклаш тўғрисидаги Шартномани ва стратегик ҳужумкор қуролларни (жаҳон матбуотида СҚЧ-1 номи билан маълум бўлган) чеклаш соҳасидаги баъзи тадбирлар тўғрисидаги Вақтли битимни имзолادилар. Ракетага қарши мудофаа системаси тўғрисидаги шартноманинг, сўнгра унга бағишланиб, 1974 йил 3.VII да имзоланган протоколнинг кучга кириши ракетага қарши мудофаа системасини авж олдиришни тўхтатиб қўйди ва иккала мамлакатда мавжуд бўлган системалар жойлаштириладиган районларни чеклаб қўйди.

СҚЧ-1 тўғрисидаги битим стратегик қуролларнинг — ерда ва сув остида жойлашган стратегик қуролларнинг асосий компонентларини чеклаб қўйишни кўзда тутган ва стратегик бомбардимончи авиацияга дахлдор бўлмаган эди. У тенглик ва томонларнинг бир хил хавфсизлиги принципи асосида 1972 йилдан 1977 йилгача бўлган беш йил муддатга тузилган эди. 1977 йил октябрида битимнинг амал қилиш муддати тугаган вақтда томонлар музокаралар охирига етмагунча мазкур битим қондаларига мос келмайдиган ҳеч қандай ҳаракат қилмасликлари тўғрисида баёнот бердилар. 1974 йилда СССР билан АҚШ янги битимнинг асосий параметрлари тўғрисида Владивостокда келишиб олдилар, 1979 йил июнида эса ана шу келишиш асосида стратегик ҳужумкор қуролларни чеклаш (СҚЧ) тўғрисидаги Шартномага Венада имзо чекдилар. Томонлар ўз зиммаларига стратегик ҳужумкор қуролларни миқдор жиҳатидан ҳам, сифат жиҳатидан ҳам чеклаш мажбуриятини олдилар, шунингдек стратегик қуролларни чеклаш тўғрисидаги кейинги музокараларнинг принциплари ва асосий йўналишлари тўғрисида келишиб олишди.

Стратегик қуролларни чеклаш масалалари АҚШнинг муайян доиралари томонларнинг музокарада келишиб олинган тенглик ва бир хил хавфсизлиги принципини менсмай бир томонлама ҳарбий

афзалликлар олишга ҳар қандай йўллар билан интилаётган мураккаб шароитларда ҳал қилинмоқда. Бундан ташқари, ХХР, Англия ва Франция стратегик қуролларни чеклаш борасидаги ҳаракатларда ҳозирча қатнашмаётир.

СССР СҚЧ-2 тўғрисидаги битимни тезда ратификация қилишни ёқлаб чиқмоқдаки, бу янги битим — СҚЧ-3 тўғрисида дарҳол музокара бошлаш имконини берар эди. «Биз бу музокараларни СҚЧ-2 Шартномаси кучга кирганидан кейиноқ бошлаш тарафдоримиз,— деб қайд этган эди Л. И. Брежнев 1979 йил октябрда Берлинда сўзлаган нутқида.— Шу музокаралар доирасида биз қитъалараро қуролларнигина эмас, шу билан бирга бошқа турдаги қурол-яроғларни ҳам чеклаш имкониятини муҳокама қилишга тайёрмиз, ammo бунинг учун шунга алоқадор ҳамма омиллар ҳисобга олинishi ва томонларнинг теппа-тенг хавфсизлиги принципига қаттиқ риоя қилиниши шарт эканлиги ўз-ўзидан маълум».

СУБЪЕКТИВИЗМ — қ. *Волюнтаризм*.

СУВЕРЕНИТЕТ (нем. *Souveränität*, фр. *Souveraineté*дан — олий ҳокимият) — давлатнинг ўз ички ва ташқи сиёсий фаолиятига чет элдан аралашувга йўл қўймайдиган тўла сиёсий мустақиллиги. Территориясининг катта-кичиклигидан, аҳолисининг сонидан ва ижтимоий тузумидан қатъи назар, мамлакатлар давлат С. га эгадир. Капиталистик давлатлар империалистик *экспансия*ни амалга ошириб, кўпинча бошқа мамлакатларнинг С. ни бузадилар.

Суверен — С. га эга, мустақил.

СУД — давлатнинг одил судловни амалга оширувчи махсус органи. С. нинг вазифаси жиноий ишларни, гражданлик, меҳнат ёки бошқа жанжалларни қонун томонидан белгиланган тартибда (суд процессида) кўриб чиқиш ва ҳал қилишдан иборат. Конституцияга мувофиқ, СССРда одил судлов, гражданларнинг қонун ва суд олдида тенглиги асосида, халқ судьялари ва халқ маслаҳатчиларининг сайлаб қўйилиши, судларда ишларни коллегиал қараб чиқиш, халқ судлари ва халқ маслаҳатчиларининг мустақиллиги, уларнинг фақат қонунга бўйсунishi асосида амалга оширилади. Ошкоралик ва айбланувчининг ўзини ҳимоя қилиш ҳуқуқи билан таъминлаш совет одил судловининг принципларидир. Суд процесси иттифоқдош республика, автоном республика, область, округ тилида ёки ана шу ерда яшаб турган кўпчилик аҳоли тилида олиб борилади.

СУДХҲРЛИК — юқори процентлар тўлаш ҳисобига асоратли шартлар билан пул ссудалари бериш. Ҳозирги капиталистик мамлакатларда С. мавжуд бўлиб, у майда товар ишлаб чиқарувчиларнинг эксплуатация қилинишини ва хонавайрон бўлишини кучайтормоқда.

СХЕМАТИЗМ (грек. shéмадан — ташқи кўриниш)— фикрни, назарияни оғзаки ёки ёзма баён қилишда, бирор нарсани графикада ёки бошқача тасвирлашдаги соддалик бўлиб, у реал мавжуд бўлган предмет ёки ҳодисалар тўғрисида фақат энг умумий ва тахминий тасаввур беради. Соддалаштирилган тайёр схемалар асосида фикр юритишга мойиллик — *догматизм* ва қироатхонликнинг кўринишларидан биридир.

СХОЛАСТИКА (грек. scholastikóсдан — олим, мактабники)— 1) ўрта аср христиан фалсафаси бўлиб, унинг асосий мақсади дин ақидаларини асослаб беришдан иборат эди. Уйғониш даврининг гуманистлари С. га қарши чиқдилар, философ-маърифатчилар С. ни ўлик, қотиб қолган бир нарса деб кескин танқид қилдилар. Неосхоластика деб аталмиш схоластика 19-аср бошидан бошлаб кенг ёйила бошлади Неосхоластика материализм билан курашда диний эътиқодни билим, маданиятнинг энг янги ютуқлари билан қўшишга ҳаракат қилади. 2) (*Кўч.*) ҳаётдан ажралган, бефойда, бесамара фикр юритиш.

СЭВ — қ. *Узаро Иқтисодий Ердам Кенгаши*.

«СУЛ КОММУНИСТЛАР»—1918 йилда РКП(б) да вужудга келган ва ташқи ҳамда ички сиёсат масалаларида майда буржуа революционлиги позициясидан чиқувчи фракцион группа. «С. к» империалистлар билан битим тузиб бўлмайти деб ҳисоблаб, *Брест сулҳини* тузишга қарши чиқдилар. «С. к» социализмнинг бир мамлакатда галаба қилишини инкор этдилар, пролетариат диктатурасини ва Октябрь галабаларини ёғлиб жаҳон социалистик революцияси шароитидагина сақлаб қолиш мумкин, жаҳон социалистик революциясини эса жаҳон империализмга қарши кураш воситасида «илгари суриш керак» деб даъво қилдилар. Ички сиёсат соҳасида улар революцион-социалистик тadbирларга қарши чиқдилар, корхоналарда интизом ўрнатиш ва яккабошчиликни жорий этиш, буржуа мутахассислари ва давлат капитализмдан фойдаланиш гўё буржуа партияларига қайтишни билдиради, деб даъво қилдилар.

В. И. Ленин ва партия томонидан VII съездда кескин танқидга учрагандан кейин, РКП(б) нинг ленинча сиёсатининг тўғрилигига ўз тажрибасида иқроор бўлиб, «С. к.» 1918 йил ёзида ўз хатоларини очик тан олдилар ва партия ҳамда давлат ишига киришиб кетдилар.

СУЛ СОЦИАЛИСТЛАР — социал-демократик ҳаракатнинг бир қисми бўлиб, у гарчанд коммунистларнинг қарашларига албатта қўшилмаса-да, реакцияга, монополияларнинг ҳукмронлигига, уруш хавфига қарши курашга интилади. Халқаро социал-демократия сафларида ўнглларга, центристларга ва сўлларга бўлиниб кетиш биринчи жаҳон урушигача рўй берди ва Улуғ Октябрь социалистик революциясининг таъсири остида бу бўлиниш кучайди. Октябрь револю-

циясидан кейин социал-демократиянинг энг яхши, революцион элементлари коммунистик партияга қўшилдилар. Социал-демократик партияларнинг кўпчилигида ҳозир ҳам озми-кўпми анчагина сўл гуруҳлар бор. Қатор мамлакатларда (мас., Италия социалистик партияси, Япония социалистик партияси ва б.) сўл социалистик партиялар иш олиб бормоқда, улар коммунистлар билан кенг ҳамкорлик қилмоқда. Капиталистик мамлакатлардаги социалистлар орасида *анархизмга* яқин бўлган ўта сўл, яъни сўлларча қараш тарафдорлари ҳам бўлиб, улар майда буржуа революционаризмининг кўришидир.

Т

ТАБАҚА — капитализмгача бўлган жамиятлардаги социал гуруҳ, урф-одат ёки қонун билан мустақкамлаб қўйилган ворислик ҳуқуқи ва мажбуриятларига эга бўлган. Табақали ташкилотлар Т. тенгсизлиги билан, улардан айримларининг имтиёзларга эга бўлганлиги билан характерланган эди. 18-асрдан бошлаб Россияда дворянлар, руҳонийлар, деҳқонлар, савдогарлар, мешчанлар табақасига бўлиниш қарор топди. Капиталистик муносабатлар қарор топиши билан Т. нинг бузилиб кетиши рўй беради, бироқ ҳозирги замон буржуа мамлакатларида ҳам табақавий сарҳитлар сақланиб келмоқда. Фақат социалистик революция натижасидагина табақавий тенгсизлик тўла барҳам топиб кетади.

ТАҚРОР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ — ишлаб чиқаришнинг ижтимоий процессини доимо қайтариб, янгидан бошлаб туриш. Ҳар қандай Т. и. ч. моддий неъматларни ёки *жами ижтимоий маҳсулотни* такрор ишлаб чиқаришдир. Шу билан бир вақтда иш кучи ва ҳукмрон *ишлаб чиқариш муносабатлари* ҳам такрор ишлаб чиқарилади. Икки типдаги: оддий ва кенгайтирилган Т. и. ч. мавжуд. Оддий Т. и. ч. вақтида ишлаб чиқариш процесси ўзгармас миқдорда, кенгайтирилган Т. и. ч. эса тобора кўпая борувчи миқдорда қайта бошланади. Т. и. ч. нинг социал-иқтисодий характери, унинг моҳияти *ишлаб чиқариш воситаларига* жамиятда ҳукмрон бўлган мулк формаси билан белгиланади. Капитализм учун капиталистларнинг энг кўп даромад олиши мақсадида кенгайтирилган Т. и. ч. характерлидир. Социалистик кенгайтирилган Т. и. ч. ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулкни ривожлантиришга асосланган ижтимоий ишлаб чиқаришни доимо қайтадан бошлаш ва ўстиришнинг планли процесси бўлиб, унинг мақсади жамият барча аъзоларининг тўла фаровонлиги ва ҳар томонлама ривожланишини таъминлашдир.

ТАМОЖНЯ — давлат чегарасидан олиб ўтиладиган юкларни (шу жумладан багажларни, почта билан юбориладиган нарсаларни ҳам) контроль қилувчи ва улардан таможня божлари ва йиғимлари ундириб олувчи давлат идораси. СССР Таможня кодексига мувофиқ, таможня контроли бир мамлакатдан иккинчисига юкларни олиб чиқиб кетиш, олиб келиш ёки транзит бўлиб ташиш қонуний равишда қиллинаётганини аниқлаш ва контрабандага қарши кураш олиб бориш мақсадида амалга оширилади.

ТАНТЬЕМА (фр. *tantième* — улуш, қисм) — акционерлар жамияти ва б. капиталистик корхоналар правление аъзоларини, директорларини қўшимча рағбатлантириш формаларидан бири. Т. корхона олган фойдадан тўланади.

ТАНЮГ — қ. *Янги Югославия телеграф агентлиги.*

ТАСС — қ. *Совет Иттифоқи телеграф агентлиги.*

ТАНҚИД ВА ЎЗ-ЎЗИНИ ТАНҚИД (грек. *kritiké* — муҳокама қилиш, фикр юргизиш санъати) — ижтимоий тараққиётдаги зиддиятларни очиш усули; марксчи-ленинчи партиялар фаолиятининг туб принципларидан бири. Ишчанлик билан қилинадиган принципиал конструктив Т. ва ў.-ў. т. — партия ҳаётининг муҳим ленинча нормасидир. Социалистик жамиятда — тараққиётни ҳаракатга келтирувчи кучлардан бири, шахсни ахлоқий тарбиялаш, ўз-ўзини тарбиялаш ва камол топтириш принциpidир. Объектив ёки субъектив сабабларга кўра вужудга келадиган зиддият, хато ва камчиликларни фош этиб, Т. ва ў.-ў. т. уларни бартараф қилишга кўмаклашади. СССР Конституцияси барча граждандарга давлат органларининг ва жамоат ташкилотларининг фаолиятини яхшилаш тўғрисида уларга тақлифлар киритиш, ишдаги камчиликларни танқид қилиш ҳуқуқини гарантиялайди. Мансабдор шахслар граждандарнинг тақлифларини ва аризаларини белгиланган муддатларда кўриб чиқишга, уларга жавоб бериш ва зарур чоралар кўришга мажбурдирлар. Танқид учун таъқиб қилиш тақиқланади. Танқид учун таъқиб этувчи шахслар жавобгарликка тортилади.

ТАРИФ ВА САВДО БУЙИЧА БОШ БИТИМ (General Agreement on Tariff and Trade — ГАТТ) — савдо режими ва савдо снѐсати тўғрисида кўп томонлама битим. Битимга 1947 йилда дастлаб 23 мамлакат имзо чекди. 1980 йилда турли шартлар билан унда 100 дан ортиқ давлат иштирок этди. ГАТТ доирасида таможня божларини ўзаро камайтириш ва халқаро савдодаги бошқа тўсиқлар тўғрисида музокара олиб борилади. Ривожланган капиталистик мамлакатлар озодликка эришган мамлакатлар зарарига протекционистик (қ. *Протекционизм*) савдо снѐсати юргизиш учун ГАТТ дан фойдаланмоқдалар. СССР ГАТТ да иштирок этмайди. Қароргоҳи — Женевада (Швейцария).

ТАРИХИЙ МАТЕРИАЛИЗМ — жамият тараққиётининг энг умумий ва ҳаракатга келтирувчи кучлари тўғрисидаги фан, марксча-ленинча *фалсафанинг* таркибий қисми. К. Маркс билан Ф. Энгельс *диалектик материализмнинг* асосий қондаларини ижтимоий ҳаётдаги ҳодисаларни тушуниришга татбиқ қилиб, Т. м. ни (ёки тарихни материалистик тушунишни) очдилар. В. И. Ленин пролетариатнинг империализм давридаги, пролетар революциялари давридаги синфий кураши ва СССР да социализм қурилиши бошланишидаги тажриба-

ни умумлаштириб, Т. м. ни ривожлантиришга жуда катта ҳисса қўшди.

Тарихий материализм вужудга келгунга қадар жамиятга қарашларда турли идеалистик концепциялар ҳукмронлик қилар эди. Бу концепциялар жамиятда рўй берадиган ҳодисалар ва процессларнинг ҳақиқий манбаи ва сабабларини тушунтириб бера олмас эди. Т. м. ижтимоий ҳаётнинг моддий асосини ва унинг ривожланишини белгиловчи қонунларни очиб берди. У моддий неъматлар ишлаб чиқариш усули — ишлаб чиқарувчи кучлар ва ана шулар заминида ташкил топадиган ишлаб чиқариш муносабатлари инсоният жамиятининг реал базиси эканлигини, буларга муайян сиёсий устқурма мувофиқ келишини кўрсатиб берди. Бир ишлаб чиқариш усулини иккинчиси билан алмаштириш бир *ижтимоий-иқтисодий формациядан* бошқасига, анча юқорисига ўтишни билдиради. Инсоният жамияти тарихи ибтидоий жамоа, қулдорлик, феодал ва капиталистик формацияларнинг бир-бирини изчил алмашиб туришидан иборатдир. Капиталистик формация ўрнига худди ана шундай қонуният билан коммунистик формация келади. К. Маркс томонидан очилган ишлаб чиқариш муносабатларининг ишлаб чиқарувчи кучларга мувофиқ келиш қонуни тарихий процесснинг моҳиятини белгиловчи қонундир. Мазкур ишлаб чиқариш муносабатлари доирасида ривожланиб, ишлаб чиқарувчи кучлар ўз тараққиётининг маълум босқичида унга зид келиб қолади. Ана шу вақтда социал революция рўй бериб, у (социалистик давр киргунга қадар) бир ижтимоий-иқтисодий формациядан иккинчисига ўтишнинг қонуний формасидир.

Т. м. нинг очилиши ва асослаб берилиши жамиятга қарашларда ҳақиқий революцион тўнтариш эди. Т. м. тарихий процесс қонуниятларини кашф этиб, ишчилар синфини ва унинг революцион партиясини ижтимоий тараққиёт объектив қонуниятларини билиб олиш асосида ўзини озод қилиш учун кураш программаси билан қуроллантирди, тарихнинг ҳақиқий яратувчиси моддий неъматлар ишлаб чиқарувчи меҳнаткашлар оммаси эканлигини кўрсатиб берди. Айни меҳнаткашлар оммаси — жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучларидир. Меҳнаткашлар ўз умрини яшаб бўлган, ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш йўлида гов бўлиб қолган иқтисодий муносабатларга ва уларни ҳимоя қилувчи ҳукмрон синфларга қарши чиқувчи революцион куч ҳамдир, синфий кураш эса — антагонистик жамият ривожини ҳаракатга келтирувчи кучдир.

Т. м. тарихий тараққиётнинг янги тажрибаси тўпланиши билан бирга ривожланиб ва бойиб боради. Ҳозирги замондаги ғоявий курашда у буржуа фалсафасига ва социологиясига, оппортунизм ва ревизионизмга қарши туради.

Конкрет ижтимоий фанлардан фарқли ўлароқ Т. м. нинг пред-

мети умуман жамият, унинг тараққиётининг энг умумий қонунларидир: Т. м. бошқа барча ижтимоий фанлар учун умумий назария ва методология бўлиб хизмат қилади.

ТАШҚИ ИШЛАР МИНИСТРЛАРИ ҚОМИТЕТИ (ТИМК)—

социалистик ҳамдўстлик мамлакатлари ҳамкорлиги ва ташқи сиёсий фаолиятини уйғунлаштириш механизмидаги муҳим звено. ТИМКни таъсис этиш тўғрисидаги қарор 1976 йилда *Сиёсий консултация комитет* кенгашида (СКК) қабул этилди. ТИМК мажлисларида ташқи ишлар министрлари актуал халқаро проблемалар бўйича фикр ва ахборотлар алмашадилар. Жумладан, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича Кенгашнинг Якуловчи акти принциплари ва аҳдноmalarини турмушга татбиқ этиш, қуролланиш пойгасини тўхтатишга алоҳида эътибор берилади; СКК кенгашларида қабул қилинган қарорларни бажариш юзасидан тадбирлар вазиятнинг ривожланишини ҳисобга олган ҳолда қараб чиқилади. ТИМКнинг мажлислари Москвада (1977 йил май), Софияда (1978 йил апрель), Будапештда (1979 йил май), Берлинда (1979 йил декабрь) бўлиб ўтди. Будапештда бўлиб ўтган мажлисда ишонч ва ҳарбий соҳада кескинликни юмшатиш, икки группировканинг ҳарбий жиҳатдан бири-бирига қарама-қарши туришини бўшаштириш тадбирлари бўйича сиёсий даражада умумевропа конференцияси ўтказиш тўғрисида муҳим ғоя илгари сурилди. ТИМКнинг Берлиндаги мажлисида (1979 йил декабрь) ташқи ишлар министрлари Европада тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлаш учун курашнинг ҳал қилувчи йўналиши бўлган Европада ҳарбий соҳадаги кескинликни юмшатиш ва қуролсизланиш проблемаларини муҳокама қилишга алоҳида эътибор бердилар. Уртача масофага учуриладиган америка ракета-ядро қуролининг янги турларини Ғарбий Европа территориясига жойлаштиришга қаратилган НАТО планлари муносабати билан ташқи ишлар министрлари ўз ҳукуматларининг номларидан НАТО мамлакатлари ҳукуматларига мурожаат қилиб, унда Европада вужудга келаётган вазиятни *Варшава Шартномаси Ташкилоти* аъзолари бўлган мамлакатларнинг конструктив ва тинчликсеварлик қадамлари муносабати билан қараб чиқишни ва қитъадаги вазиятни мураккаблаштириб юборадиган хатти-ҳаракатлар қилмасликка даъват этдилар. Л. И. Брежнев 1979 йил 6.V да Берлинда сўзлаган нутқда баён қилган таклифларга мувофиқ равишда ўртача масофага учуриладиган ядро воситаларига доир масалалар бўйича дарҳол музокаралар бошлашни таклиф этдилар. ТИМК қатнашчилари ҳарбий соҳада кескинликни юмшатиш ва қуролсизланиш бўйича конференция чакирши тўғрисидаги ўз таклифларини конкретлаштирдилар, музокараларнинг моҳияти, конференцияга тайёрланиш ва унинг иш тартиби тўғрисида ўз фикрларини баён қилдилар.

ТАШҚИ САВДО МОНОПОЛИЯСИ давлатники — давлатнинг мамлакат ташқи иқтисодий алоқаларини амалга оширишдаги фавқулодда ҳуқуқи. В. И. Ленин ташаббуси билан Совет Россиясида 1918 йилда биринчи марта жорий этилди. Ҳозирги вақтда Т. с. м. ҳамма социалистик мамлакатларда ўрнатилган. Т. с. м. махсус идора этиш органлари орқали ташқи иқтисодий фаолиятга давлатнинг раҳбарлик қилишини, ташқи савдо операцияларини амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлган ташкилотларни аниқлашни, *ташқи савдони* планлаштиришни, ташқи иқтисодий операцияларни валюта билан тартибга солиб туришни, товарлар олиб келиш ва олиб чиқиш тартибини ўрнатишни, шунингдек ана шу тартибларга риоя қилиш устидан контроль қилишни билдиради.

ТАШҚИ САВДО — бир мамлакатнинг бошқа мамлакатлар билан қиладиган савдоси бўлиб, товарлар олиб келиш (*импорт*) ва олиб чиқишдан (*экспорт*) иборат. Т. с. характери тегишли ишлаб чиқариш усули билан белгиланади. Т. с. асосида халқаро меҳнат тақсимоти ётади. Т. с. энг қадим замонларда вужудга келди ва айрим мамлакатларнинг табиий шароитлари турлича бўлганлиги туфайли энг аввало моддий бойликлар алмаштириш билан боғлиқ бўлди. Капитализм даврида, айниқса йirik машина ишлаб чиқаришига ўтиш муносабати билан, Т. с. анча ривожланди. У бу ерда фойда нормасини ошириш фактори бўлиб чиқади. Капиталистик мамлакатлар ўртасида ташқи бозорлар учун кескин рақобатчилик кураши бормоқда. *Империализм* даврида четга *капитал чиқариш*, дунёни иқтисодий ва территориал жиҳатдан бўлиб олиш бу курашда муҳим роль ўйнайди. Ривожланган капиталистик мамлакатлар ривожланаётган мамлакатларни Т. с. воситасида эксплуатация қилмоқда. Ёш миллий давлатлар империалистик мамлакатлар билан анча адолатли иқтисодий алоқалар ўрнатиш учун курашмоқдалар. *Янги халқаро иқтисодий тартиб* ўрнатиш тўғрисидаги шнорни илгари суриб, улар ўзларининг табиий ресурслари устидан миллий суверенитетни ҳақиқатда амалга оширишга, ўзларининг экономикаси ва ташқи иқтисодий алоқаларида мустамлакачилик сарқитларини тугатишга, Т. с. ни ўзларининг иқтисодий тараққиётини тезлаштиришнинг таъсирли қуролига айланттиришга ҳаракат қилмоқдалар.

Социалистик мамлакатлар халқаро меҳнат тақсимотидан келиб чиқадиган афзалликлардан фойдаланиш асосида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида ва б. мамлакатлар билан тинч муносабатларни мустаҳкамлаш манфаатларини кўзлаб Т. с. ни ривожлантirmoқдалар. «Бошқа давлатлар каби биз ҳам,— деган эди Л. И. Брежнев,— хўжалик вазифаларини муваффақиятли ҳал этиш ва фурсатдан ютиш учун, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, фан ва техника тараққиётини жадаллаштириш учун қўшимча имко-

ниятларни сафарбар қилиш мақсадида ташқи иқтисодий алоқалар берадиган афзалликлардан фойдаланишга интиломқдамиз». Социалистик мамлакатларда *ташқи савдога давлат монополияси* мавжуд. Социалистик мамлакатлар ўзларининг Т. с. ни план асосида ривожлантирмоқдалар, улар томонларнинг тўла тенг ҳуқуқлилиқ, шерикларнинг ички ишларига аралашмаслик ва ўзаро фойда олиш принципларига қатъий риоя қилишга амал қиладилар. СССР ва социалистик ҳамдўстликдаги бошқа мамлакатлар Т. с. нинг кўп қисми уларнинг халқаро социалистик меҳнат тақсимооти ва *социалистик иқтисодий интеграция* асосида ривожланаётган ўзаро савдосига тўғри келади. Социалистик мамлакатларнинг ривожланаётган мамлакатлар билан савдоси юқори суръатлар билан ўсмоқда. Бу савдо озодликка эришган ёш давлатларнинг миллий экономикасини бунёд этишга кўмаклашмоқда. Социалистик мамлакатлар билан ривожланган капиталистик давлатлар ўртасидаги савдо ривожланмоқда. Бу савдо ўзаро фойдали бўлибгина қолмай, балки шу билан бирга турли социал тузумдаги мамлакатларнинг тинч-тотув яшаши учун моддий асосларни ҳам мустаҳкамлайди.

ТАШҚИ СИЕСАТ — халқаро майдонда давлатлар ва халқлар ўртасидаги ўзаро муносабатни тартибга солиб турувчи сиёсат. Т. с. *ички сиёсат* билан чамбарчас боғланган ва давлат ҳамда ижтимоий тузумнинг характери ни акс эттиради. Жаҳон социализми, ишчи ва коммунистик, шунингдек миллий-озодлик ҳаракатига қарши кураш *капитализм умумий кризиси* даврида империалистик давлатлар реакция доиралари Т. с. нинг бош мазмунини ташкил этади. Ана шу мақсадларда агрессив ҳарбий-сиёсий блоklar (мас., *НАТО* ва б.) тузилган. Империалистик давлатлар учун бозорлар ва таъсир доиралари, иқтисодий ва сиёсий ҳукмронлик учун кураш характерлидир. Бу давлатларнинг Т. с. бошқа мамлакатларга сиёсий ва иқтисодий таъйиқ ўтказиш, уларда ички реакцияни қўллаб-қувватлаш, фитналар уюштириш, шунингдек социалистик ҳамдўстликка, *миллий-озодлик ҳаракатига* қарши қаратилган идеологик диверсиялаб йўли билан, қатор ҳолларда эса *контрреволюцияни экспорт* қилиш йўли билан амалга оширилади.

Халқаро майдонга чиққанидан буён СССР ленинча тинчлик сиёсатини оғишмай амалга ошириб келмоқда, халқлар хавфсизлигини мустаҳкамлаш ва кенг халқаро ҳамкорлик учун курашмоқда. СССРнинг Т. с. СССРда коммунизм қуриш учун қулай халқаро шароитларни таъминлашга, Совет Иттифоқининг давлат манфаатларини ҳимоя қилишга, жаҳон социализми позицияларини мустаҳкамлашга, халқларнинг миллий озодлик ва социал тараққиёт учун курашини қўллаб-қувватлашга, агрессив урушларнинг олдини олишга, ялли ва тўла қуролсизланишга эришишга ҳамда турли ижтимоий

тузумдаги давлатларнинг тинч-тотув яшаш принципини изчиллик билан амалга оширишга, тинчликни мустақкамлашга қаратилган сиёсатдир.

СССР Конституциясига мувофиқ, СССРнинг бошқа давлатлар билан муносабати суверен тенглик; куч ишлатишдан ёки кучни пец қилиб таъдид этишдан ўзаро воз кечиш; чегараларнинг бузилмаслиги; давлатларнинг территориал бутунлиги; низоларни тинч йўл билан ҳал қилиш; ички ишларга аралашмаслик, инсон ҳуқуқларини ва асосий эркинликларни ҳурматлаш; халқларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва ўз тақдирини ўзи ҳал этиш ҳуқуқи; давлатлар ўртасида ҳамкорлик; халқаро ҳуқуқнинг ҳамма тан олган принциплари ва нормаларидан, СССР тузган халқаро шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятни ҳалол бажариш принципларига риоя қилиш асосида қурилади.

Жаҳон социализм системасининг, социалистик ҳамдўстликнинг таркибий қисми бўлган СССР социалистик интернационализм принципи асосида социализм мамлакатлари билан дўстликни ва ҳамкорликни, ўртоқларча ўзаро ёрдамни ривожлантиради ва мустақкамлайди, *социалистик иқтисодий интеграцияда* ва *халқаро социалистик меҳнат тақсимотида* актив қатнашади.

Ленинча Т. с. ни амалга ошириб, КПСС XXIV съезди (1971) *Тинчлик программасини*, партия XXV съезди эса (1976) *Тинчлик* ва халқаро ҳамкорлик учун, халқларнинг озодлиги ва мустақиллиги учун бундан кейинги кураш Программасини илгари сурди. СССРнинг Т. с. ни жаҳонда кўп миллионли халқлар оммаси қўллаб-қувватламоқда.

Тинч-тотув яшаш принципларининг томир ёйганлиги — бу жаҳонда кучлар нисбати ўзгарганлигининг ва энг аввало СССР, бутун социалистик ҳамдўстликнинг қудрати ва халқаро обрўси ошганлигининг натижаси, шунингдек халқаро коммунистик ва ишчилар ҳаракати ҳамда миллий-озодлик кучлари эришган муваффақиятларнинг натижасидир. Бу капиталистик дунё ҳукмрон доиралари маълум қисмининг янги реалликларни тушунганлиги натижасидир. Шу билан бир вақтда бу СССР ва социалистик ҳамдўстликдаги бошқа мамлакатлар томонидан халқаро муносабатларни тинчликка томон ўзгартириш, сиёсий кескинликни юмшатишни ҳарбий кескинликни юмшатиш билан тўлдириш мақсадида амалга оширилган жуда катта ишнинг ҳам натижасидир. Совет Иттифоқининг ва Варшава Шартномаси бошқа иштирокчиларининг қуролланиш пойғасини чеклаб қўйиш ва тўхтатиш юзасидан тақлифлари сиёсий кескинликни ҳарбий кескинликни юмшатиш билан тўлдиришга қаратилган тақлифлардир. Америка империализми туфайли халқаро вазиятнинг кескинлашганлиги халқаро кескинликни юмшатиш процессини секинлатиб қўйди. Лекин кескинликни юмшатиш сиёсати чуқур томир ёй-

ган, уни қудратли кучлар қўллаб-қувватламоқда, у давлатлар ўрта-сидаги муносабатларда етакчи тенденция бўлиб қолиш учун ҳамма имкониятларга эгадир.

ТАЪСИР ДОИРАСИ — амалда империалистик давлатларнинг иқтисодий ва сиёсий таъсири, контроли остида бўлган территория, мамлакат (ёки унинг бир қисми). «Т. д.» ибораси бирон империалистик давлатга қарам бўлган бир гуруҳ мамлакатларни ҳам билдиради. Молия капиталининг максимал фойда олиш мақсадида янги Т. д. орқасидан қувиши кўпинча қуроли тўқнашувларга олиб келади.

ТЕЖАМҚОРЛИҚ РЕЖИМИ — социалистик хўжалик юритиш усули бўлиб, моддий, меҳнат, молия ресурсларидан энг тўла ва самарали фойдаланиш мақсадида амалга оширилаётган ва энг кам сарфлар қилиб, энг кўп натижалар олишга қаратилган техникавий, иқтисодий, ташкилий ва тарбиявий тадбирлар системасидан иборат. *Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини* оширишнинг муҳим воситасидир. Т. р. — социалистик экономиканинг барча даражаларига — ишчи ўрни ва корхонадан тортиб то тармоққа ва умуман халқ хўжалигигача хосдир. Т. р. меҳнаткашларнинг туб манфаатларига мосдир, чунки жамиятнинг доимо ўсиб борувчи эҳтиёжларини энг тўла қондиришга кўмаклашади. КПСС XXV съезди томонидан ишлаб чиқилган партиянинг иқтисодий стратегияси халқ хўжалигининг ҳамма соҳаларида Т. р. ни амалга оширишни, моддий, меҳнат ва молия ресурсларидан тежамли фойдаланишни кўзда тутади.

ТЕНДЕНЦИОЗ (нем. *tendenziös*, лат. *tendere*дан — ҳаракат қилиш, йўналмоқ, йўл олмоқ) — 1) муайян тенденцияга бўйсундирилган. 2) Атайин олдиндан янглиш ўйлаб қўйилган, ғаразли (мас., воқеаларни Т. (ногўғри) ёритиш).

ТЕРРИТОРИАЛ СУВЛАР (территориал денгиз) — давлатнинг қирғоққа ёки ички сувларига туташган денгиз минтақаси. Давлат территорияси составига киради ва унинг *суверенитети* остида бўлади. Суверенитет фақат территориал сувларагина эмас, балки шу билан бирга сув остига, сув туби бойликларига, шунингдек сув усти ҳаво бўшлиғига ҳам ёйилади. Ҳозирги *халқаро ҳуқуқ* бўйича территориал денгизнинг кенглиги 12 денгиз милдан ошмаслиги керак.

ТЕРРОР (лат. *terror* — қўрқинч, даҳшат) — қўрқитиш, зўравонлик сиёсати, шунингдек душманни жисмоний жиҳатдан йўқ қилиб ташлашгача олиб бориб, ундан ўч олиш.

ТЕХНОКРАТИЯ (грек. *technē* — санъат, моҳирлик ва *krátos* — ҳокимият, ҳукмронлик) — 20-аср буржуа ижтимоий фикридаги йўналиш бўлиб, у капиталистик жамият олимлар, инженерлар, техниклар

(технократлар) ишлаб чиққан рационал принциплар билан гўё тўлатўқис тартибга солиб турилиши мумкин деб даъво қилади. Ана шунинг асосида технократик концепцияларда ҳокимият ва бошқариш сиёсатдонлардан капиталистик жамиятни социал зиддиятлардан гўё халос қилишга қодир бўлган технократлар ва бошқарувчилар (менеджерлар) қўлига ўтиши керак, деб даъво қилдилар. Т. назарияси буржуазия билан ишчилар синфи ўртасидаги антагонизмни ниқоблайди, ишчилар синфининг революцион ролини инкор этади.

ТЕХНОЛОГИҚ ДЕТЕРМИНИЗМ (лат. determinare — белгиламоқ) — вульгар буржуа тасаввури бўлиб, унга мувофиқ техниканинг ривожланиш даражасини жамиятнинг типи, унинг социал структурасини истемол даражаси белгилайди ва ҳ. к. «*Индустриал жамият*» ва «*постиндустриал жамият*» концепцияларининг асосини ташкил этади.

ТЕХРОН КОНФЕРЕНЦИЯСИ — учта иттифоқчи давлатлар (СССР, АҚШ, Буюк Британия) раҳбарлари — И. Сталин, Ф. Рузвельт, У. Черчиллнинг 1943 йил 28.XI дан 1.XII гача Техронда бўлиб ўтган конференцияси. Бу конференцияда гитлерчилар Германиясига қарши урушда биргаликда ҳаракат қилиш ва урушдан кейинги ҳамкорлик тўғрисида Декларация имзоланди. Германия қуролини кучларини тор-мор қилиш ва қатор ҳарбий операцияларни амалга ошириш планлари ҳам келишиб олинди. Совет делегацияси қаттиқ туриб талаб қилганлиги туфайли конференция 1944 йил майида Францияда иккинчи фронтни очиш тўғрисида қарор қабул қилди. Совет Иттифоқи Европада ҳарбий ҳаракатларни тугаллаганидан кейин гитлер Германиясининг иттифоқчиси — империалистик Японияга қарши урушга киришга тайёр эканлиги тўғрисида баёнот берди. Т. к. қарорлари *антигитлерчи коалиция давлатларининг* ҳарбий ҳамкорлигини мустаҳкамлашга кўмаклашди. СССР, АҚШ ва Англия раҳбарларининг кейинги учрашувларида — *Қрим конференциясида*, *Потсдам конференциясида* бۇ ҳамкорлик янада ривожлантирилди. Бироқ фашистлар Германияси устидан ғалаба қозонилгандан кейин тез орада Ғарб давлатлари келишиб олинган қарорлардан юз ўгирдилар ва «*совуқ урушни*» авж олдириш ва «зўравонлик» сиёсати ўтказиш йўлига ўтиб олдилар.

«ТИНЧЛИҚ КОРПУСИ» — Осиё, Африка ва Латин Америкаси мамлакатларида ишлаш учун турли касб-кордаги америка мутахассислари орасидан «кўнгилчилар» юбориш йўли билан ана шу мамлакатларга расман ёрдам бериш мақсадида 1961 йилда АҚШда тuzилган ташкилот. Амалда эса «Т. к.» АҚШнинг ана шу мамлакатларга ғоявий, сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан суқилиб кириши учун қўшимча қурол эканлигини кўрсатди. Ахборот тўплаш ва давлатларнинг ички ишларига тўғридан-тўғри аралашиш учун Америка

махсус хизмати «Т. к.» дан фойдаланганлиги тўғрисидаги фактлар маълум. Шу муносабат билан «Т. к.» аъзолари бир қанча мамлакатлардан қувиб чиқарилган эди. «Т. к.» мавжуд бўлган йиллар ичида 88 мамлакатга 73 минг «кўнгилли» юборилди. «Т. к.» маъмурий жиҳатдан «Экшн» («Ҳаракат») ҳукумат агентлиги составига кирди. Бу агентлик чет элда ҳам, шунингдек АҚШ ичкарисида ҳам «ихтиёрий ёрдам бериш» масалалари билан шуғулланади. Бошқа капиталистик давлатларда ҳам «Т. к.» га ўхшаш ташкилотлар мавжуд.

ТИНЧЛИК ПРОГРАММАСИ — тинчлик ва халқаро ҳамкорлик учун курашнинг ҳал қилувчи вазифалари бўлиб, КПСС XXIV съезди (1971) томонидан илгари сурилган. Т. п. уруш хавфи ўчоқларини тугатиш бўйича, Европада кескинликни юмшатиш ва тинчлик учун тубдан бурилиш ясашни таъминлаш ва ана шу қитъада коллектив хавфсизликни таъминлашга қаратилган конкрет тадбирларни, ҳар қандай агрессия актларига зарба беришни, халқаро практикада куч ишлатиш ва куч ишлатиш хавфини солишдан воз кечиш принципини мустаҳкамлашни, қуролланиш пойгасини тўхтатиш учун курашни активлаштиришни ва *қуролсизланиш* учун шароит яратишни, мустахлак режимларини батамом тугатишни, ирқчилик ва апартеидга қарши курашни, барча соҳаларда ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилишга интилаётган давлатлар билан ана шундай ҳамкорликни чуқурлаштиришни кўзда тутади.

Ижтимоий тараққиётнинг объектив эҳтиёжларини акс эттирган Т. п. барча прогрессив ва тинчликсевар кучлар томонидан кенг қўллаб-қувватланди, халқаро муносабатларнинг барча системасини мустаҳкам қайта қуришнинг қудратли қуроли бўлди. Ана шу программа асосида халқаро вазиятни соғломлаштириш ва тинч-тотув яшаш принципларини амалга ошириш юзасидан қатор йирик тадбирлар амалга оширилди. Совет Иттифоқи ва б. социалистик мамлакатлар қўллаб-қувватлаган Вьетнам халқининг қаҳрамонона кураши натижасида Вьетнамдаги уруш агрессорларнинг мағлубияти билан тугади; социалистик мамлакатлар билан капиталистик мамлакатлар ўртасида қатор шартнома ва битимлар тузилдики, улар Европада яхши қўшничилик муносабатларига асос солди; СССР билан АҚШ муносабатларида позитив бурилиш амалга оширилди; қуролланиш пойгасининг айрим каналларини тўсиб қўядиган дастлабки келишувларга эришилди; турли ижтимоий тузумдаги давлатлар ўртасида умуман ҳамкорлик қилиш активлашди. *Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик қилиш бўйича Кенгаш* (1975) бу ўзгаришларнинг кўпини мустаҳкамлади. Кенгаш қабул қилган Яқунловчи актда давлатлар ўртасидаги муносабатларнинг тинч-тотув яшаш принципларига жавоб берувчи принциплари акс эттирилган.

КПСС XXV съезди (1976) тинчлик ва халқаро ҳамкорлик қилиш учун, халқлар озодлиги ва мустақиллиги учун бундан буёнги кураш Программасини Т. п. нинг узвий давоми сифатида илгари сурди. КПСС XXV съезди ташқи сиёсий программасининг асосий вазифалари қуролланиш пойгасини тўхтатишга, қурол-яроғ запасларини қисқартиришга, қуролсизланишга, мавжуд уруш ўчоқларини тугатишга, Оснёда хавфсизликни таъминлашга, мустамлакачилик системаси қолдиқларини, ирқчилик ўчоқларини, халқлар тенг ҳуқуқлиги ва мустақиллигини камситишни тугатишга, халқаро кескинликни юмшатишни чуқурлаштиришга, уни давлатлар ўртасидаги ўзаро манфаатли ҳамкорликнинг конкрет формаларида мужассамлаштиришга, халқаро иқтисодий муносабатлардаги камситишлар ва ҳуқуқий тенгсизликларга қарши қаратилган. Халқаро муносабатларда куч ишлатмаслик тўғрисида умумжаҳон шартномаси тузиш тўғрисидаги таклиф муҳим аҳамиятга эга. СССР ва б. қардош социализм мамлакатлари ўз сафларининг бирлигини ва ҳар томонлама ҳамкорликни мустаҳкамлаб, тинчликни мустаҳкамлашга биргаликда актив кучли ҳисса қўшишни кучайтирмоқдалар. Т. п. ни ҳаётга табиқ қилишга барча воситалар билан тўсиқчилик қилишга ҳаракат қилаётган реакция ва милитаризм кучларига қарши кескин кураш олиб бормоқдалар, кескинликни юмшатишни чуқурлаштириш ва уни ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф қилиш йўлини олишмай амалга оширмоқдалар.

ТИНЧЛИК ТАРАФДОРЛАРИ ҲАРАКАТИ — урушга ва милитаризмга қарши, тинчлик, халқлар хавфсизлиги ва ҳамкорлиги учун бошланган халқаро оммавий ҳаракат бўлиб, турли миллат, сиёсий ва диний этиқоддаги кишиларни бирлаштиради. Иккинчи жаҳон урушида гитлер фашизмнинг ва япон милитаризмининг тор-мор қилиниши натижасида жаҳон майдонидаги кучлар нисбати демократия ва социализм фойдасига тубдан ўзгарган шароитда ва янги уруш хавфига жавобан вужудга келди. Оснё, Африка, Латин Америкаси халқларининг миллий-озодлик ҳаракатини қўллаб-қувватлаш, неоколониализмга қарши кураш Т. т. ҳ. фаолиятининг муҳим томонидир. Халқаро коммунистик ҳаракат тинчлик учун курашга ўзининг энг муҳим вазифаси деб қарайди. Коммунистик ва ишчи партиялар халқаро Кенгашларининг ҳужжатлари тинчлик учун курашаётган барча кучларни, уларни сиёсий мансублигидан қатъи назар жипслаштириш уруш оловини ёқувчилар йўлида ўтиб бўлмайдиган ғов бўлиши мумкин, деб қайд этилади. Т. т. ҳ. тинчлик тарафдорлари I жаҳон конгрессида (1949 йил IV да Париж — Прага) 72 мамлакатдан келган 2 мингдан ортиқ делегат иштирокида расмийлашди. Конгресс «Тинчликни ҳимоя қилиш Манифести» ни қабул қилди,

Жаҳон Тинчлик Кенгаши (ЖТК) Доймий комитетини сайлади, халқаро тинчлик мукофотини таъсис этди. 1950 йилда Т. т. ҳ. томонидан атом қуролини тақиқлаш учун Стокгольм қақриғини имзолаш бўйича кампания уюштирди; 1951 йилда ҳаракат қатнашчилари ҳукуматларга қарата Тинчлик пакти тузиш тўғрисидаги Мурожаат билан чиқдилар; 60—70-йилларда АҚШнинг Вьетнамдаги агрессиясига қарши, Исроил босиб олган араб давлатлари территориясидан исроил қўшинларини олиб чиқиб кетишга, Чилида Пиночетнинг қонли террор режимига қарши, Хитойнинг Вьетнамга қарши агрессиясини тўхтатишга қаратилган оммавий кампаниялар ўтказилди. 1975—79 йилларда Жаҳон Тинчлик Кенгаши жаҳондаги барча тинчлексевар кучларга қарата қатор қақриқлар қабул қилиб, уларда қуролланиш пойғасини тўхтатишга, халқаро кескинликни юмшатишни мустаҳкамлаш, бутун дунёда мустаҳкам тинчлик ўрнатиш тўғрисида даъват қилди.

ТИНЧЛИҚ ТЎҒРИСИДА ДЕКРЕТ — Совет давлатининг биринчи ташқи сиёсий қонуни акти бўлиб, у 1917 йил 26.X (8.XI) да Советларнинг II Бутун Россия съезди томонидан қабул қилинган. Декрет лойиҳасини В. И. Ленин ёзган ва сулҳ тўғрисидаги докладда съезд муҳокамасига киритган. Улуғ Октябрь социалистик революцияси биринчи жаҳон уруши шароитида ғалаба қозонди ва урушдан чиқиш тўғрисидаги масала фақат Совет Россияси учун эмас, балки бошқа мамлакатлардаги юз миллионлаб кишилар учун ҳам энг муҳим масала эди. Т. т. д. В. И. Ленин асарларида ва партия ҳужжатларида ишлаб чиқилган *аннексияларсиз* ва *контрибуцияларсиз* умумий демократик сулҳ учун курашнинг большевиктик программасини баён қилиб берди. Декрет халқлар ва ҳукуматларга дарҳол тинчлик музокаралари бошлашни, музокаралар олиб бораётган даврда эса уш ойллик сулҳ тузишни тақлиф этди. Т. т. д. барча халқларнинг тўла тенг ҳуқуқлигини тан олишни, уларнинг миллий ва давлат мустақиллигини ҳурмат қилишни, бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралашмасликни, амалий ҳамкорлик қилишни қўзда тутар эдики, бу инсоният тарихида халқаро муносабатлар соҳасидаги янги сиёсат, Совет давлати сиёсатининг принциплари бўлиб, у турли ижтимоий тузумдаги мамлакатларнинг тинч-тотув яшашига қаратилган эди. Пролетар интернационализми гоёлари билан суғорилган Т. т. д. мазлум халқлар озодлик курашининг адолатчилигини таъкидлади; унда уруш инсониятга қарши қилинган энг катта жиноятдир, сулҳ «истисносиз барча халқлар учун баб-баравар адолатли бўлган» шартлар асосида тузилиши керак, деб таъкидланган эди. Т. т. д. да баён қилинган ленинча принциплар ҳозир ҳам мустаҳкамдир. СССР Конституциясида: «СССР ленинча тинчлик сиёсатини огишмай амалга оширади, халқлар хавфсизлигини мустаҳ-

камлаш ва кенг халқаро ҳамкорлик қилиш учун курашади» деб ёзиб қўйилган.

ТИНЧЛИК УЧУН МИЛЛИЙ ҲАРАКАТ ВАКИЛЛАРИНИНГ ЖАҲОН КОНФЕРЕНЦИЯСИ — Жаҳон Тинчлик Кенгаши (ЖТК) йўли билан ҳар йили ўтказиладиган тадбир бўлиб, у ЖТК нинг Уставига мувофиқ ўтказилади.

ТИНЧЛИКСЕВАР КУЧЛАРИНИНГ ЖАҲОН КОНГРЕССИ — 1973 йил 25—31 октябрда Москвада бўлиб ўтди. Ижтимоий ҳаракат тарихида энг ваколатли бўлган тинчликсевар кучлар форуми. Конгресс ишида 143 мамлакатдан 120 та халқаро ва 1100 миллий таъкилотлар ҳамда ҳаракатлар вакиллари қатнашди. Конгресснинг мақсади — планетамизда барқарор тинчлик ўрнатиш учун ҳал этилиши ҳаётий зарур бўлган проблемаларга умумий ёндашишни ишлаб чиқишдир. Конгресс хулосалари унинг асосий ҳужжатида — биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган масалалар бўйича конгресснинг 14 комиссиясининг докладига мувофиқ тузилган «Халқаро хавфсизлик ва қуролсизланиш учун, миллий мустақиллик, ҳамкорлик ва тинчлик учун» деган коммюникеда баён этилган. Конгресснинг самарали иши, бутун дунё халқларининг орзу-умидлари акс эттирилган унинг ҳужжатлари, конгресс иштирокчилари олдида Л. И. Брежнев сўзлаган нутқ ер куррасининг ҳамма бурчақларида маъқуллаб қабул этилди.

ТИНЧЛИКСЕВАР КУЧЛАРИНИНГ ХАЛҚАРО ФОРУМИ — 1977 йил 14—16 январда Москвада бўлиб ўтди. Унинг ишида барча қитъалардаги 115 мамлакатдан 500 делегат қатнашди. Форумда тинчликни мустаҳкамлаш ва халқаро кескинликни юмшатишнинг энг актуал проблемалари муҳокама қилинди. Асосий эътибор жаҳон ижтимоий фикрининг янги ролига ва тинчликсевар кучларнинг ҳамкорлик қилиш проблемасига қаратилди. Муҳокама мунозара қилувчи 13 та группада олиб борилди. Форум иштирокчилари коммюнике қабул қилдилар, унда халқаро проблемаларни ҳал этишда, тинчлик ва миллий мустақиллик учун, халқаро кескинликни юмшатишни чуқурлаштириш ва социал тараққиёт учун курашда жаҳон ижтимоий фикри тобора таъсирли фактор бўлиб бормоқда, деб таъкидланди.

ТИНЧЛИКНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ ТУҒРИСИДА ҚОНУН — янги урушни пропаганда қилишга қарши кураш мақсадида 1951 йил 12.II да СССР Олий Совети томонидан қабул қилинган қонун. СССР Олий Совети бир авлод умри давомида икки жаҳон урушининг кулфатларини бошидан кечирган халқларнинг ор-номуси ва ўз ҳуқуқларини таниши баъзи давлатлар агрессив доираларининг уруш пропагандасини олиб бораётганлиги учун жазоланмаётганлиги билан чиқиша олмайди, деб эътироф этди. Қонун урушни пропаганда қилишни инсониятга қарши қилинган энг оғир жиноят деб ҳисоб-

лайди ва қайси формада бўлмасин урушни пропаганда қилишда айбдор бўлган шахсларга нисбатан жиноий жавобгарлик ўрнатади. Бошқа социалистик мамлакатларда ҳам ана шундай қонунлар қабул қилинган. БМТ Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган (1966) гражданлик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги пактга СССРнинг ташаббуси билан: урушни ҳар қандай йўллар билан пропаганда қилиш қонун билан тақиқланиши керак деган қоида киритилди.

ТИНЧ-ТОТУВ ЯШАШ — турли социал тузумдаги давлатлар муносабатларининг энг муҳим принципи. Т.-т. я.— урушдан давлатлар ташқи сиёсатининг воситаси сифатида воз кечишни, уларнинг тенг ҳуқуқлилигини, бир-бирларининг ички ишларига аралашмасликни, барча халқларнинг ўз тақдирини мустақил ҳал этиш ҳуқуқини эътироф этишни, давлатларнинг *суверенитети* ва территориал бутунлигини қатъий ҳурмат қилишни, улар ўртасида иқтисодий ва сиёсий ҳамкорликни ривожлантиришни билдиради.

Т.-т. я. принципи В. И. Ленин томонидан империализм даврида капитализмнинг иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан бир текисда ривожланмаслигидан муқаррар равишда келиб чиқадиган принцип деб белгиланди. Бундан пролетар революциясининг дастлаб битта ёки бир неча капитал мамлакатида ғалаба қозониши мумкинлиги ва пролетар революциясининг барча ёки кўпчилик капиталистик мамлакатларда бир вақтда бундай ғалаба қозониши мумкин эмаслиги тўғрисидаги қоида келиб чиққан. В. И. Ленин тарихий гараққиёт боқичида янги, социалистик жамиятнинг эски, капиталистик жамият билан «тинч-тотув яшаши» зарурлигини асослаб берди. Бу тарихий гараққиёт боқичида бу икки система параллель равишда мавжуд (бирга яшаши) бўлади, Т.-т. я. вайронагарчилик урушларига яккаюягона оқилона альтернативадир, деб кўрсатди. Бунда Т.-т. я. жаҳон майдонида *синфий курашни* бартараф этмайди ва бўшаштирмайди, балки унинг жанжалли халқаро масалаларни тинч воситалар билан, музокаралар олиб бориш йўли билан ҳал қилишни кўзда тутувчи ўзига хос формасидир.

Совет давлати ташкил топган онлардан бошлаб Т.-т. я. принципи СССРнинг ленинча ташқи сиёсатига асос қилиб олинди. Ҳозирги даврда унинг аҳамияти янада кўпроқ ошди. Жаҳондаги кучлар реал нисбатининг тазйиқи остида кўп капиталистик давлатларнинг ҳукмрон доиралари ҳам Т.-т. я. зарурлигини ҳозир тан олишга мажбур бўлмоқдалар. КПСС XXIV съезди илгари сурган ва тинчлик ҳамда халқаро ҳамкорлик учун, халқларнинг озодлиги ва мустақиллиги учун бундан буёнги кураш Программаси сифатида партия XXV ва XXVI съездларида ривожлантирилган *Тинчлик программаси* турли социал тузумдаги давлатларнинг тинч ҳамкорлик қилиши учун, уруш хавфини тугатиш учун реал йўл кўрсатиб беради.

ТОКИО ПРОЦЕССИ — Япониянинг бош ҳарбий жиноятчилари, иккинчи жаҳон уруши йилларидаги (1939—45) япон империализми агрессиясининг ташаббускорлари ва ташкилотчилари устидан ўтказилган суд процесси. 1946 йил 3.V дан 1948 йил 12.XI гача Токиода (Япония) бўлиб ўтди. Узоқ Шарқ учун тузилган халқаро ҳарбий трибунал судига 28 та япон ҳарбий жиноятчиси тортилди: 7 та судланувчи ўлим жазосига, 16 таси умрбод қамоқ жазосига, иккитаси турли муддатларга қамоққа ҳукм қилинди.

ТОРИ (ингл. toгу) — 17-асрнинг 70-йилларида Англияда вужудга келган сиёсий партия. 18-асрда ўз сафларида йирик ер аристократиясини ва англикан черковининг олий руҳонийларини бирлаштирган эди. 19-асрнинг 60-йилларида эски Т. партиясининг бўлиниб кетиши натижасида унинг асосида Буюк Британиянинг Консерватив партияси вужудга келди. Бу партия монополиястик буржуазиянинг ва йирик ер эгаларининг манфаатини ифодалайди. Консерваторларни норасмий тарзда «тори» деб аташ сақланиб қолган.

ТОТАЛ (лат. totalis) — тўла, умумий, ҳамма нарсани қамраб олувчи. Т. уруш — империалистик уруш бўлиб, унда душмanning фақат қуроли кучларинигина эмас, балки шунинг билан бирга тинч аҳолисини, моддий ва маданий бойликларини ҳам оммавий суратда йўқ қилиб ташлашга қартилган ҳамма ресурс ва воситалардан беистисно фойдаланилади; халқаро ҳуқуқнинг барча нормаларини, урушнинг қонун ва қоидаларини оёқ ости қилади. Фашистлар Германиясининг 1939—45 йиллардаги уруши Т. урушга мисол бўлади.

ТОТАЛИТАРИЗМ (лат. totalitas — бутунлик, тўлалик, мукамаллик, totalisdан — жами, тўла) — 1) империализм давридаги авторитар буржуа давлатининг формаларидан бири. Жамият ҳаётининг барча соҳаларини тўла (тотал) контроль қилиш, демократик ташкилотларни таъқиб қилиш, конституцион ҳуқуқ ва эркинликларни тугатиш, прогрессив кучларга қарши репрессия, ижтимоий ҳаётни милитаризациялаш бу давлат формасининг характерли белгиларидир. Т. нинг ўта формаси — фашист режимларидир (қ. *Фашизм*). 2) Буржуа сиёсий фикридаги йўналиш бўлиб, у тоталитар режимлар ўрнатилишини оқлайди, фашистлар Германияси ва Италиясининг расмий идеологияси. Т. тушунчаси антикоммунистик пропаганда томонидан социалистик демократиянинг сохта манзарасини вужудга келтириш учун фойдаланилмоқда. Т. идеологияси ва практикасига қарши кураш — коммунистик ҳаракатнинг, марксча-ленинча ижтимоий фаннинг энг муҳим вазифасидир.

ТРАДИЦИЯ (лат. traditiodан — топшириш, узатиш, бериш) — авлоддан авлодга ўтиб борадиган ва узоқ вақт давомида сақланиб қоладиган социал ва маданий мерос. Ижтимоий удумлار, ҳуқуқ-атвор нормалари, ғоялар, урф-одатлар, маросим ва ҳ. к. Т. сифатида

чиқади. Прогрессив Т. лар ижтимоий муносабатларда ва маданиятда ижодий асосларнинг ривожланишига кўмаклашади. Реакцион Т. лар ўз умрини яшаб бўлган ижтимоий ва маданий формаларни сақлаб қолишга хизмат қилади. Социалистик жамиятда революцион, жанговар ва меҳнат Т. лари меҳнаткашларни коммунистик руҳда тарбиялашга хизмат қилади.

ТРАЙБАЛИЗМ (ингл. tribeдан — қабила, уруғдошлик) — қабилалар ўртасидаги низо, қабилаларнинг ажралиб чиқишга, алоҳидаликка (*сепаратизмга*) интилиши. Т. уруғ-қабилачиликка бўлиниш сарқитлари ҳали мавжуд бўлган жамиятда намоён бўлади. Мустамлакачилар империалистик босқинчиликларга қаршилик кўрсатишни сусайтириш учун, кейинчалик эса мустамлакаларда озодлик ҳаракатига қарши курашиш учун Т. дан кенг фойдаландилар. Мустамлакачилик системаси барбод бўлаётган шароитда империалистлар *ривожланаётган мамлакатларда* ўз ҳукмронлигини сақлаб қолишга ҳаракат қилиб, миллий ва қабилавий низоларни ҳар хил йўллар билан авж олдирмоқдалар, *миллий-озодлик ҳаракатини* барбод этиш учун Т. дан фойдаланмоқдалар. Эксплуататор синфларнинг реакцион доиралари бу ишда империализмнинг иттифоқчилари бўлиб чиқмоқдалар (қ. *Неоколонизализм*).

ТРАНСНАЦИОНАЛ (лат. transдан — учун, орқали) — 1) бир миллат, мамлакат доирасидан чиқадиган, халқаро ёки регионал ташкилотлар фаолияти билан боғлиқ. 2) Т. монополиялар (*халқаро монополиялар*) — энг катта капиталистик фирмалар бўлиб, улар турли мамлакат ва қитъаларда иш олиб боради, мас. Американинг «Эксон корпорейшен» (1973 йилгача «Стандард ойл оф Нью-Джерси») нефть концерни қарийб 50 мамлакатда ишлаб чиқариш қорхоналарига эга, унинг активи эса концерн умумий активининг 50% дан ошигини ташкил этади.

ТРАНСНАЦИОНАЛ МОНОПОЛИЯЛАР — қ. *Халқаро монополиялар*.

«ТРАНСФОРМАЦИЯ ҚИЛИНГАН КАПИТАЛИЗМ» (лат. transformatiodан — ўзгартириш, қайтадан тузиш) — буржуа ва ревизионист идеологлар томонидан ҳозирги капитализмни «эски капитализмдан» фарқли равишда характерлаш учун (неокапитализм термини каби) қўлланиладиган термин. Буржуа ва ревизионист идеологларнинг тасдиқлашича бу капитализм гўё ўз моҳиятини ўзгартирган эмис. Бунда *«халқ» капитализми*, капитални «демократлаштириш», «даромадларни бараварлаш», *«умумий роҳат-фароғат давлатида»* синфлар ва синфий эҳдииятларнинг йўқ бўлиб кетиши, «технотрон жамият» ва ҳ. к. тўғрисида турли-туман «назариялар» кашф этилмоқда. Марксизм билан алоқасини батамом узган ўнг ревизионистлар ўз навбатида капитализмнинг социализмга «трансфор-

мацияси» тўғрисида гапирмоқдалар. Бу билан улар революцион қайта ўзгартишлар зарурлигини бекор қилмоқдалар. Аслида эса ҳозирги замон капитализмининг бутун тараққиёти унинг моҳияти ўзгарганлигидан эмас, балки аксинча капиталистик жамиятда синфий кураш кескинлашганидан, унда зиддиятлар ва антагонизм кучайганлигидан далолат беради, яъни марксча-ленинча таълимотнинг тўғрилигини исботлайди.

ТРЕД-ЮНИОНЛАР (ингл. tradeunions, tradедан — касб, ҳунар ва union — бирлашма, иттифоқ) — инглиз ва баъзи бошқа миллий касаба союзларнинг номи.

ТРЕСТ (ингл. trust) — империализм давридаги капиталистик монополияларнинг формаларидан бири. Бу хил монополиялар картель ва синдикатлардан фарқ қилиб, қатор корхоналарнинг бирлашмасидан иборат бўлади. Бу корхоналар Т. га кираётган вақтда ўзларининг коммерция ва ишлаб чиқариш мустақиллигини йўқотиб, ягона бошқармага бўйсунди. Т. га кирган корхоналарнинг собиқ эгалари Т. пайчиларига (акционерларга) айланиб қолади ва қўйган капитал маблағи суммасига пропорционал миқдорда фойда олади. Катта молия капиталига эга ва банк капитали билан яқиндан алоқада бўлган Т. лар у ёки бу хилдаги маҳсулот (бу маҳсулотни тайёрлашнинг барча босқичларида) ишлаб чиқара оладиган улкан саноат корхонаси қуриш учун катта имкониятларга эгадир.

ТРЕБУНАЛ (лат. tribunal — суд) — СССРда Революцион Т. — социалистик революция ғалабаларига ҳужум қилувчи контрреволюция ва жиноятларга қарши кураш олиб бориш учун Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида мавжуд бўлган суд органи. СССРда Ҳарбий Т. — қуролли кучлар хавфсизлигига қарши, ҳарбий интрузом ва ҳарбий хизматни ўташ тартибларига қарши қилинган жиноятлар тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш учун тузилган суд органи. Халқаро ҳарбий Т. — иккинчи жаҳон уруши тугагандан кейин бош ҳарбий жиноятчиларнинг ишини кўриб чиқиш учун СССР, АҚШ, Англия ва Франция ўртасидаги битимга мувофиқ 1945 йилда тузилган суд органи (қ. *Нюрнберг процесси*, *Токио процесси*).

ТРОЦКИЗМ — марксизм-ленинизмга ва халқаро коммунистик ҳаракатга душман бўлган ғоявий-сиёсий майда буржуа, контрреволюцион оқим. У ўзининг оппортунистик моҳиятини «сўл» иборалар билан ниқоблайди. Т. 20-аср бошларида РСДРП да меньшевизмнинг бир кўриниши сифатида вужудга келди. Троцкийчилар ленинча социалистик революция назариясига қарши чиқдилар, социалистик революциянинг бир мамлакатда ғалаба қозониши мумкинлигини, ғоявий ва ташкилий жиҳатдан бир бутун марксистик пролетар партияси тузиш заруратини, революцияда ишчилар синфининг раҳбарлик

ролини инкор қилдилар, пролетариатнинг деҳқонлар билан синфий иттифоқи тўғрисидаги марксча-ленинча стратегияни рад этдилар.

Россияда 1905—07 йиллардаги революция мағлубиятга учрагандан кейин Т. *ликвидаторликнинг* бир кўринишига айланди, сўнгра РСДРПнинг VI (Прага) конференциясидан кейин ўзини партиёга қарши қўйишга уринган ҳамма оппортунистларни бирлаштирган Август антипартиявий блокка (1912) база бўлди. Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин троцкийчилар жаҳон революциясини «тезлаштиришдан» иборат авантюристик курсни ёқлаб чиқдиларки, бу ҳозирги замондаги Т. учун ҳам характерлидир; ленинча социалистик қурилиш планини амалга оширишга қарши курашдилар; совет давлатидан ҳарбий раҳбарлик усулларини жорий қилишни талаб қилдилар. СССРда социализм қуриш мумкинлигини рад этиш Т. нинг бош тезиси эди. 1926 йилда Т. тарафдорлари троцкийчи-зиновьевчи антипартиявий блокка бирлашдилар. Бу блокнинг фаолияти партиёни бўлиб ташлашга қаратилган эди. Ленин партиёси Т. га қарши кескин кураш олиб борди. Партиёнинг XV съезди (1927) Т. га мансублик ва уни пропаганда қилиш партиёда бўлишга зиддир деб эълон қилди (СССРда Т. сиёсий оқим сифатида 1928 йилдан бошлаб йўқ бўлди).

Ҳозирги замон Т. бир бутунни ташкил этмайди, ўзаро душманлик қилувчи (низолашувчи), оммавий ишчилар ҳаракатидан ажралиб қолган ва «IV Интернационал» деган баландпарвоз ном остида чиқаётган гуруҳларга бўлиниб кетган. Троцкийнинг революцион ҳаракатга катта зарар-келтирган «перманент революция назарияси» илгаригидек ҳозирги Т. нинг ғоявий асоси бўлиб қолмоқда. Ҳамма троцкийчи гуруҳлар СССРга ва социалистик ҳамдўстликдаги бошқа мамлакатларга тўхмат қилмоқдалар, социал тузуми турлича бўлган давлатларнинг тинч-тотув яшаш ленинча принципини рад этмоқдалар, социалистик мамлакатларнинг ташқи сиёсатини сохталаштирмоқдалар, марксизм-ленинизмга қарши курашда урушқоқ *антикоммунизм* позициясидан чиқмоқдалар. Ишчи ва миллий-озодлик курашидаги ўзининг нифоқчилик ҳаракатлари билан Т. империалистик реакцияга ёрдам бермоқда.

ТУРМУШ — кишиларнинг ҳаётий фаолияти бўлиб, уларнинг ўзларининг моддий ва маданий эҳтиёжларини — озиқ-овқатга, уй-жойга, кийим-кечакка, дам олишга ва ҳ к. бўлган эҳтиёжини қондириш билан боғлиқ. Т. шунингдек таомил, урф-одатлар, маросим, анъаналарни ҳам ўз ичига оладики, буларда синфлар, миллатлар, элатлар, этник гуруҳлар ҳаётининг хусусиятлари ўз аксини топади. Синфий антагонистик жамиятларда кишиларнинг Т. хусусий мулк ҳукмронлиги билан, у ёки бу синфнинг ёки социал гуруҳнинг жамиятдаги ҳолати, ўрни ва роли билан белгиланади. Социалистик

жамиятда кишиларнинг Т. синфий антагонизмнинг йўқлиги билан, жамиятнинг социал бир хиллигининг ўсиши, халқларнинг қардошларча дўстлиги, гражданларнинг моддий фаровонлиги ва маданий даражаси ўсиши, ижтимоий ҳаётнинг барча жиҳатларини интернационализациялаш ва умуман социалистик турмуш тарзи билан белгиланади.

ТУРМУШ ДАРАЖАСИ — кишиларнинг жисмоний, маънавий ва социал эҳтиёжларини қондириш даражаси, аҳолининг истеъмол неъматлари билан қондирилганлиги. Бу миқдор ва сифат кўрсаткичлари системаси билан ифодаланади: аҳоли жон бошига ҳисоблаганда истеъмол қилинадиган моддий неъматларнинг ва кўрсатиладиган хизматларнинг умумий ҳажми билан, озуқа маҳсулотларини ва озиқ-овқат бўлмаган товарларни истеъмол қилиш, шунингдек хизмат кўрсатиш даражаси, аҳолининг *реал даромадлари*, меҳнатга ҳақ тўлаш, *ижтимоий истеъмол фондлари* ҳажми билан, иш ва бўш вақтнинг узунлиги билан, уй-жой шароитлари билан, маълумот, соғлиқни сақлаш, маданият кўрсаткичлари ва ҳ. к. билан ифодаланади. Т. д. ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланганлигига ва ишлаб чиқариш муносабатларининг характерига боғлиқ.

Капитализм шароитида турмушнинг ҳамма неъматларидан ҳукмрон синф — буржуазия фойдаланади. *Миллий бойликнинг* асосий қисми унинг ҳиссасига тўғри келади. Шу билан бирга капитализм меҳнаткашларнинг нисбий (миллий даромадда улушини камайиши), айрим ҳолларда эса абсолют қашшоқланиши билан ҳам характерланади. Меҳнаткашларнинг Т. д. га *ишсизлик* айниқса таъсир кўрсатади — ишсизлик қанчалик кўп бўлса, Т. д. шунчалик паст бўлади.

Социализм шароитида Т. д. муттасил ошиб боради, бу социалистик жамиятнинг мақсадларидан — меҳнаткашларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини энг тўла қондиришдан келиб чиқади. Жамиятнинг меҳнатга лаёқатли ҳар бир аъзосининг озод меҳнати социализм шароитида Т. д. ни ўстиришнинг манбаи бўлиб хизмат қилади. Социализм аҳолининг умумий бандлигини, реал даромадларнинг, истеъмолнинг, меҳнатга ҳақ тўлашнинг ўсишини таъминлайди.

Ижтимоий ишлаб чиқаришни планли ривожлантириш ва *миллий даромаднинг* барқарор ўсиши социалистик жамиятда халқнинг Т. д. ни муттасил ошириб боришнинг моддий асосидир.

ТЎЛОВ БАЛАНСИ — муайян давр (йил, квартал ва ҳ. к.) мобайнида мазкур мамлакатнинг чет элдан келадиган пул киримларининг ва унинг чет элга тўлайдиган барча тўловларининг нисбатини акс эттирувчи баланс. Т. б. да ташқи савдо, капиталнинг ҳаракати (келтириш ва олиб чиқиш), лицензиялар билан савдо қилиш, транспорт, туризм, чет эллардаги ваколатхоналарни сақлаб туриш, ху-

сусий шахсларнинг переводлари (почта орқали пул юборганлиги) бўйича ҳисоб-китоблар акс эттирилади. Т. б. нинг дефицити ёки ижобий сальдоси олтин чиқариш ёки олиб кириш билан, чет элга бўлган қарзнинг кўпайиши ёки қисқариши билан қопланади. Қирган тўловлар амалга оширилган тўловлардан кўл бўлса, Т. б. актив деб аталади. Акс ҳолларда у пассив дейилади. Т. б.— у ёки бу мамлакат экономикаси ҳолатини характерловчи кўрсаткичлардан биридир.

ТЎҚҚИЗИНЧИ ЯНВАРЬ 1905 ЙИЛ (Қонли якшанба)— подшога петиция топшириш учун Қишки сарой томон бораётган Петербург ишчиларининг тинч намоиши чор ҳукумати томонидан оммавий ўққа тutilган кун. Намойишни руҳоний Гапон бошчилигидаги «Санкт-Петербург фабрика-завод рус ишчилари йиғилиши» монархик ташкилоти тайёрлаган эди. Қўшинлар ва полиция қуролсиз ишчиларга қарата ўт очди. Ишчилар орасида аёллар, болалар, кексалар бор эди. 4600 га яқин киши ўлдирилди ва ярадор этилди. Тинч намоишнинг ўққа тутилишига жавобан ишчилар синфининг иш ташлаш ҳаракати бошланиб кетди, у бутун Россияни қамраб олди ва 1905—07 йиллардаги революциянинг бошланиши бўлиб хизмат қилди.

У

УАЙТХОЛЛ (ингл. Whitehall)— Лондондаги кўча бўлиб, унда бир нечта ҳукумат идоралари жойлашган. Кўча маънода Уайтхолл деганда одатда Буюк Британия ҳукумати тушунилади.

УЛУҒ ОКТЯБРЬ СОЦИАЛИСТИҚ РЕВОЛЮЦИЯСИ — В. И. Ленин бошчилигидаги Коммунистик партия раҳбарлигида Россия ишчилар синфи томонидан меҳнаткаш деҳқонлар билан иттифоқда амалга оширилган жаҳон тарихида биринчи зафарли пролетар революцияси. У. О. с. р. натижасида буржуазия билан помещиклар ҳокимияти ағдариб ташланди ва Советлар республикаси формасида *пролетариат диктатураси* ўрнатилди. Октябрнинг ғалабаси 20-асрнинг бош воқеаси бўлиб, у бутун инсоният тараққиётининг боришини тубдан ўзгартириб юборди. У. О. с. р. монополистик капитализм шароитидаги ижтимоий тараққиётнинг, *синфий курашнинг* қонуний оқибати бўлди. Унинг ғалабасининг натижасида дунёда биринчи социалистик давлат вужудга келди.

20-асрнинг бошларида Россияда социалистик революцияни амалга ошириш учун объектив вазият ва субъектив шарт-шароитлар вужудга келди. Мамлакатда капитализм тез ривожлана бошладди, ишчилар синфи шаклланди, ҳақиқий революцион партия вужудга келди. Ишчиларни шафқатсиз эксплуатация қилиш, деҳқонларнинг қашшоқлиги, майда миллатларни эзish, феодал-крепостнойлик ва патриархал сарқитлар, халқаро капиталга қарамлик — ана шуларнинг ҳаммаси Россияни империализм бутун системаси зиддиятларининг энг муҳим пунктига, унинг энг заиф ҳалқасига, мамлакатни жаҳон революцион ҳаракатининг марказига айлантириб қўйди. 1905—07 йиллардаги революция 1917 йилдаги революцион жангларнинг бошланиши бўлди. Социал-иқтисодий ва сиёсий зиддиятлар биринчи жаҳон уруши шароитларида айниқса кучайиб кетди. 1917 йилдаги Февраль буржуа-демократик революцияси чор самодержавиесини ағдариб ташлаган бўлса-да, бироқ ишчилар билан деҳқонларнинг эҳтиёжини қондира олмади. Социалистик революция бевосита амалий вазифа бўлиб қолди. Социалистик революцияга В. И. Ленин тузган большевистик партия раҳбарлик қилган Россия ишчилар синфи бошчилик қилди.

1917 йил 24 октябрда Петроградда қуроли қўзғолон бошланди. 25 октябрда шаҳардаги муҳим пунктлар ишғол қилинди. 25 дан 26 октябрга ўтар кечаси Қишки сарой штурм билан ишғол қилинди

ва Муваққат ҳукумат қамоққа олинди. 1917 йил 25 октябрь (7 ноябрь) кечкурун Бутун Россия Советларининг II съезди очилди, у ҳокимиятнинг Советлар қўлига ўтганлигини эълон қилди. Пролетар революцияси амалга ошди. 1917 йил октябридан 1918 йилнинг феврал — мартигача у бутун мамлакатга ёйилди. Революция ҳокимиятнинг эски буржуа аппаратини парчалаб ташлади ва янги типдаги давлатни — Совет ҳокимиятини барпо этди. Ўз мазмуни жиҳатидан пролетар революцияси бўлган Октябрь революцияси шу билан бирга ҳақиқий халқ революцияси ҳам эди. Ишчилар синфи билан деҳқонларнинг иттифоқи, барча миллат меҳнаткашларининг эолимларга қарши курашдаги қардошларча ҳамкорлиги революциянинг халқчил характерда эканлигининг асосий ифодаси эди. Пролетариат фабрика ва заводларнинг хўжайини бўлиб қолди. Советлар ҳокимияти ерни деҳқонларга берди, йирик саноат, банклар, темир йўлларни национализация қилди. Ҳамма табиий бойликлар ва энг муҳим ишлаб чиқариш воситалари, шу жумладан ер ҳам тарихда биринчи марта халқ мулкига айланди. Миллатларнинг тенг ҳуқуқлилиги эълон қилинди. Социалистик маданият қурила бошланди.

У. О. с. р. капитализмнинг танҳо ҳукмронлигига хотима берди. Дунё икки системага — социалистик ва капиталистик системага бўлиниб кетди. Инсоният тинчлик, социал тараққиёт учун курашда ишончли таянчга эга бўлди. Октябрь революцияси империалистик мустамлака ҳукмронлигининг бутун системасига жуда кучли зарба берди. Россиядаги революциянинг ғалабаси ишчилар синфини ҳозирги даврнинг марказига олиб чиқди, унинг намунаси ҳозирги замон *халқаро коммунистик ҳаракатнинг* вужудга келишига кўмаклашди. Октябрь революцияси жамиятни революцион асосда қайта ўзгартиш йўлларини кўрсатиб, кўплаб форма ва методларини очиб бердики, улар интернационал характер касб этди. Улуғ Октябрь тажрибаси — революцион кураш назарияси ва практикасининг битмас-туганмас хазинаси, илмий стратегия ва тактика намунасидир. Улуғ Октябрь янги давр — инсониятнинг капитализмдан социализмга ўтиш даврини, «халқларни империализмдан халос қилиш учун, халқлар ўртасида урушларни тўхтатиш учун, капитал ҳукмронлигини ағдариб ташлаш учун, социализм учун» кураш даврини очди (В. И. Ленин).

Октябрнинг эндиликда социализм, халқаро ишчилар синфи, миллий-озодлик ҳаракати эришган муваффақиятларда мужассамлашган ғоялари — бу жаҳон ижтимоий тараққиётининг қудратли ва тобора таъсирчан тезлатгичидир. Инсоният ҳаётининг барча пойдеворларини революцион асосда қайта қуришнинг Октябрь ёққан машъалини халқаро коммунистик ҳаракат ўз қўлида олиб бормоқда. «Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси,— деб қайд этган эди

Л. И. Брежнев 1977 йил 2.XI да қилган докладида, — мамлакатимизни, халқимизни социал тараққиётнинг олдинги сафига чиқарди. Мана биз орадан олтинчи йил ўтгандан сўнг бу тараққиётнинг энг олдинги марраларида муносиб ўрин олиб турибмиз, ер юзида биринчи бўлиб биз ривожланган социалистик жамият барпо қилдик, биринчи бўлиб биз коммунизм қурмоқдамиз».

УЛЬТИМАТУМ (лат. ultimusдан — сўнгги, охири) — 1) кенг маънода У. — дўқ-пўписаларга эга қатъий талаб. 2) Халқаро ҳуқуқда У. — бир давлат ҳукуматининг бошқа давлат ҳукуматига баҳслар ва эътирозларга йўл қўймайдиган, конкрет таклифларни қатъий белгиланган муддатга бажаришни таъсир чоралари қўллашни рўхач қилиб талаб этган дипломатик нотаси. Амалда У.нинг бажарилмаслиги дипломатик муносабатларнинг узилдишига, репрессия ёки ҳарбий ҳаракатлар қўлланишига олиб келиши мумкин.

СССР халқаро майдонда халқаро муносабатларда зўравонлик ишлатишга оғишмай қарши чиқиб келмоқда.

УМУМЕВРОПА КЕНГАШИ — қ. *Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича кенгаши*.

«**УМУМИЙ БОЗОР**» — қ. *Европа иқтисодий уюшмаси*.

«**УМУМИЙ РОҲАТ-ФАРОҒАТ ДАВЛАТИ**» назария — ҳозирги замон буржуа-реформистик назарияси бўлиб, ҳозирги замон буржуа давлатининг халққа қарши характерини ниқоблайди. Бу терминнинг ўзи, гарчанд назарияга иккинчи жаҳон урушига қадар асос солинган ва капиталистик давлатнинг экономикага кенг равишда аралашishi билан боғланган бўлса-да, 20-аср 40-йилларининг охирида вужудга келди. Бу назария тарафдорлари ривожланган капиталистик мамлакатларда гўё давлат «унинг барча аъзоларининг умумий фаровонлигига кўмаклашиш» учун мавжуддир, деб тасдиқлашга жон-жаҳдлари билан уринмоқдалар. Бу билан ҳозирги замон шароитида буржуа давлати эксплуататорлар синфи диктатурасидан гўё қандайдир синфдан устун турадиган органга айланди, бу орган капитал томонидан меҳнатнинг эксплуатация қилинишини тугатишни, бойлар билан камбағалларни бараварлаштиришни ва ҳ. к. ўз олдига мақсад қилиб қўяди, деган тезисни тасдиқламоқчи бўладилар. Капитализм маддоҳлари моддий фаровонлик ва синфий тафовутларни тенглаштиришдан ташқари «умумий роҳат-фароғат давлати» граждандларга кенг ҳуқуқлар, сиёсий эркинликлар, «маънавий неъматларнинг мўл-кўллигини беради, «роҳат-фароғат»ни ривожланаётган мамлакатларга ёйиш сиёсатини юритади», деб даъво қиладилар. Реформистлар, шу жумладан социал-демократлар «умумий роҳат-фароғат давлати» концепциясини ўзларига қурол қилиб олганлар. Улар буржуа давлатини «синфий антагонизмларни тугатиш», капитализмни социализмга «трансформация» қилиш воситаси деб қара-

моқдалар. Капиталистик воқелик фактлари меҳнат билан капитал ўртасидаги «синфий гармония» тўғрисидаги, буржуа давлатининг ғайри синфий фаолияти тўғрисидаги афсоналарни рад этмоқда, бу фактлар капитализм даврида давлат — монополиялар қўлидаги ито-аткор қурол экапигини, мадҳ қилинаётган фароғат эса — молия капиталининг магнатлари учун роҳат-фароғат экапигини тасдиқла-моқдалар.

УМУМИЙ САЙЛОВ ҲУҚУҚИ — қонунда белгиланган ёшга тўлган барча граждaнларнинг давлат ҳокимияти органларига сайловларда иштирок этиш ҳуқуқи. СССРда ва б. социалистик мамлакатларда 18 ёшга етган барча граждaнлар ҳеч қандай чеклашларсиз ва камситишларсиз сайлаш ҳуқуқига эгадир. Буржуа мамлакатларида У. с. ҳ. расман эълон қилинган, бироқ ценз чеклашлари туфайли катта ёшдаги аҳолининг бир қисми (айрим мамлакатларда каттагина қисми) сайловлардан четлаштирилади (қ. *Сайлов цензи*).

УМУМХАЛҚ ДАВЛАТИ — ривожланган социалистик жамият шаронтидаги социалистик давлат (қ. *Ривожланган социализм*). Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси натижасида *пролетариат диктатураси* давлати сифатида вужудга келган. Социалистик давлат ўзининг тарихий миссиясини бажариб — ривожланган социалистик жамият қуриб — бўлганидан кейин барча меҳнаткашларнинг, бутун халқнинг манфаатларини ва иродасини ифода этувчи У. д. га айланди. У. д. ўзининг синфий табиатини сақлаб қолади, чунки онда ишчилар синфи етакчи роль ўйнайди. СССР Конституциясида Совет умумхалқ давлатининг олий мақсади — «синфсиз коммунистик жамият қуришдан иборат бўлиб, бу жамиятда ижтимоий коммунистик ўз-ўзини бошқариш ривож топади. Социалистик умумхалқ давлатининг бош вазифалари: коммунизмнинг моддий-техника базасини яратиш, социалистик ижтимоий муносабатларни такомиллаштириш ва уларни коммунистик муносабатларга айлантириш, коммунистик жамият кишисини тарбиялаб етиштириш, меҳнаткашларнинг моддий ва маданий турмуш даражасини ошириш, мамлакат хавфсизлигини таъминлаш, тинчликни мустаҳкамлашга ва халқаро ҳамкорликни ривожлантиришга ёрдамлашишдир».

ҚПСС У. д. нинг демократик асосларини янада такомиллаштириш, жамиятнинг бутун ишларини бошқаришда меҳнаткашларнинг тобора кенгроқ иштирок этишини таъминлаш бўйича доимо иш олиб бормоқда.

УМУМХАЛҚ МУҲОКАМАСИ — жамият ва давлат ишларини бошқариш ишларида меҳнаткашларнинг иштирок этишининг социализмга ичдан хос бўлган формаси. Мамлакат ҳаётининг энг туб, энг муҳим масалалари: иқтисодий ва социал сиёсат, халқ ҳўжалигини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари, энг муҳим қонун лойиҳа-

лари У. м. га қўйилади. 1977 йилда СССРнинг янги Конституцияси лойиҳасининг муҳокамаси У. м. нинг юқори формаси бўлди. Муҳокама тўрт ой давом этди. Муҳокамада ҳаммаси бўлиб 140 млн. дан ортиқ киши, яъни мамлакат катта ёшдаги аҳолисининг $\frac{1}{5}$ дан ошиқроғи иштирок этди.

УНИЯ (лат. unioдан — бирлик, бирлашма) — 1) давлатлар бирлашмалари, иттифоқларининг тури. Шахсий ва реал У. ни фарқ қиладилар. **Махсус** (шахсий) У. — иккита монархик давлатнинг бир монарх қўл остига бирлашиши бўлиб, бунда ҳар бир давлат ўз ҳокимият ва идора этувчи органларини сақлаб қолади. **Реал У.** — умумий бошлиққа, ягона пул системасига, бирлашган армияга ва идора этишнинг бошқа энг муҳим органларига эга бўлган, ягона ташқи сиёсат юритувчи монархик давлатларнинг анча мустақкам бирлашмасидир. 2) **Халқаро У.** — иқтисодий ва социал соҳадаги ихтисослаштирилган доимий халқаро ташкилот. Мас., Марказий Африканинг Таможня ва иқтисодий иттифоқи — (ЮДЕАК). 3) **Экономикада шахсий У.** — банк ва саноат монополияларининг бир бўлиб, қўшилиб кетиши ва молия *олигархиясининг* вужудга келиши.

УОЛЛ-СТРИТ (ингл. Wall Street) — Нью-Йоркдаги кўча, унда энг катта банклар, фонд биржалари ва саноат монополияларининг идоралари жойлашган. «У.-с.» номи АҚШнинг ҳақиқий хўжайинлари — энг йирик молия-саноат монополистик бирлашмаларининг турдош номи бўлиб қолган.

УРБАНИЗАЦИЯ (лат. urbanusдан — шаҳар) — жамиятда шаҳарлар родини оширишнинг тарихий процесси. Шаҳар аҳолиси улушнинг ошиши У. нинг асосий кўрсаткичидир. 18-асрдаги саноат революцияси У. нинг ҳозирги процессини бошлаб берди. 18-асрга келиб дунёдаги шаҳарларда 29,3 млн. киши (ер шари аҳолисининг 3%) и, 1900 йилга келиб — 224,4 млн. (13,6%), 1970 йилга келиб эса — 1399 млн. киши (38,6%) яшарди. У. нинг ҳозирги босқичи учун аҳолининг катта шаҳарларда тўпланиши (100 мингдан ортиқ), шунингдек шаҳарларнинг йиғилиб қолиши — *агломерациялар* характерлидир. 1979 йилда СССР аҳолисининг 62% ини шаҳар аҳолиси ташкил этди. Социализм шаронтида жамият У. қонуниятларини тобора кўпроқ эгаллаб олади, бу иқтисодий ва маданий ривожланишга, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги жиддий тафовутларни аста-секин бартараф қилишга кўмаклашади.

Капитализм даврида У. асосан стихияли характерга эга бўлади, синфий антагонизмлар, ерга хусусий мулк шаҳарларнинг кризисини келтириб чиқаради.

УРУШ — давлатлар ёки ижтимоий синфлар ўртасида уларнинг иқтисодий ва сиёсий мақсадларини амалга ошириш учун олиб бориладиган қуролли кураш, сиёсатни зўрлик воситалари билан давом

эттириш. Бир мамлакат синфлари ўртасидаги У.—гражданлар урушидир. Марксизм-ленинизм адолатли ва адолатсиз У. ни фарқ қилади. Адолатли У. лар халқларни синфий, миллий ёки мустамлака зулмидан халос қилиш учун олиб борилади. Совет халқининг фашист босқинчиларга қарши олиб борган *Улуғ Ватан уруши* (1941—45) адолатли У. га ёрқин мисолдир. Бу уруш натижасида кўплаб халқлар фашизм асоратидан ва синфий зулмдан озод этилдилар. Эксплуататорлар синфининг сиёсатини давом эттириб, меҳнаткашларни асоратга солиш, бошқаларнинг ерларини босиб олиш, империалистик ҳукмронликни мустаҳкамлаш ва кенгайтириш мақсадларига хизмат қилган У. лар адолатсиз У. лар ҳисобланади. Фашистлар Германиясининг СССР га ва жаҳондаги бошқа мамлакатларга қарши *агрессияси*, Исроилнинг араб мамлакатларига қарши уруши, АҚШнинг Вьетнамдаги *агрессияси* адолатсиз У. га мисоллардир. Уруш давомида жамиятнинг урушнинг мақсадларини ўзгартиришга олиб борадиган прогрессив ёки реакцион кучларининг кўлайиб ёки камийиб кетиши натижасида адолатсиз ёки адолатли У. лар ўз характерини ўзгартириши мумкин. Адолатсиз, империалистик У. ни адолатли, революцион урушга айлантириб юбориш тўғрисидаги ленинча тактика ана шунга асосланган. Антиимпериалистик курашда *жаҳон социалистик системаси* ҳал қилувчи куч бўлган, жаҳон халқларининг У. га қарши кенг ҳаракати бошланган ҳозирги замон шароитида У. ни халқаро жанжаллар ва низоларни ҳал қилиш воситаси сифатида йўқ қилиш учун инсоният тарихида биринчи марта реал имконият вужудга келди. Бироқ империализмнинг агрессив табиати ўзгаргани йўқ, шунинг учун У. хавфи, жумладан янги жаҳон уруши хавфи, тўла бартараф этилгани йўқ. Совет Иттифоқи империалистик У. га кескин қарши чиқмоқда, тинчликни бутун чоралар билан мустаҳкамлашга, халқаро кескинликни юмшатишга, турли ижтимоий гузумдаги *давлатларнинг тинч-тотув яшашини* қарор топтиришга қаратилган сиёсат юргизмоқда.

УСТҚУРМА — қ. *Базис ва устқурма*.

УТОПИК СОЦИАЛИЗМ — идеал жамият тўғрисидаги таълимот бўлиб, у жамиятнинг барча аъзоларининг тенглигига, коллектив мулкка ва ҳамма учун меҳнатнинг мажбурийлигига асосланади. «У. с.» термини У. с. асосчиларидан бири инглиз гуманист-мутафаккири Томас Морнинг (1516) «Утопия» асари номидан олинган. Бу асарда У. с. ғоялари биринчи марта ривожлантирилган эди. У. с. вакиллариининг хизмати шундан иборат эдики, улар капиталистик жамият зиддиятлари ва иллатларини кескин танқид этдилар, маълум меҳнаткашлар оmmasига хайрихоҳлик билан қарадилар. Утопист-социалистлар капиталистик тузум одамларга эркинлик ҳам, тенглик ҳам беришга қодир эмаслигини ишонарли қилиб кўрсатиб бердилар.

Улар синфий курашнинг моҳиятини тушунмадилар, пролетарнатнинг жамиятни социалистик асосда қуришдаги ҳал қилувчи куч сифатидаги ролига етарли баҳо бермадилар. У. с. нинг айрим вакиллари ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкни тугатиш, эксплуататорлик жамиятидан социалистик жамиятга фақат революцион йўл билан, меҳнаткаш халқнинг революцион диктатурасини ўрнатиш орқалигина эришиш мумкинлигини тушуниб етиш даражасигача кўтарилдилар.

У. с. ғояларини Россияда революцион демократлар — В. Г. Белинский, А. И. Герцен, Н. Г. Чернишевский, Н. А. Добролюбов ва б. ривожлантирдилар. Революцияни эътироф этиб, улар социализмга деҳқонлар жамоаси орқали ўтиш («деҳқонлар социализми») мумкин деб ҳисобладилар, ишчилар синфининг ижтимоий тараққиётдаги ҳақиқий аҳамиятини тушуниб етмадилар. Социализм хаёлпарастлар ўйлаб чиқарган нарса бўлмай, балки жамият тараққиётининг, пролетариат синфий курашининг зарур натижаси эканлигини тасдиқлаб берган К. Маркс билан Ф. Энгельсгана социализмни утопиядан фанга айлантирдилар.

«УЧИНЧИ РЕЙХ» («Учинчи империя») — фашистлар Германиясининг номи. Бу номи унга Гитлер ҳокимият тепасига келгандан кейин (1933) нацистлар берган эди. Улар 10-асрда ташкил топган «герман миллатининг Муқаддас Рим империяси»ни «Биринчи рейх» деб ҳисоблаган эдилар. Франция устидан ғалаба қозонилгандан ва Германияни прусс милитаристик асосида бирлаштириш тугаллангандан кейин 1871 йилда тузилган герман давлатини немис фашистлари «Иккинчи рейх» деб атадилар. Ноябрь буржуа-демократик революциясининг зарбалари остида «иккинчи империя» 1918 йилда қулади. Иккинчи жаҳон урушида герман фашизми тор-мор қилингандан кейин «У. р.» ҳам шармандаси чиқиб тугачи.

«УЧИНЧИ САВАТ» — журналистик термин бўлиб, *Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик қилиш бўйича Кенгаш* кун тартибининг учинчи пункти ва *Якунловчи актининг* тегишли бўлимини — гуманистар ва б. соҳаларда ҳамкорлик (кишилар ўртасидаги алоқа, ахборот, маданият соҳасидаги ҳамкорлик) қилишни билдиради. «У. с.» қарори Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик қилиш бўйича Кенгашнинг Якунловчи акти принципларига тўла роя қилинган шароитда тинчликни мустаҳкамлашга ва халқлар ўртасидаги ҳамжиҳатликка, инсониятнинг маънавий бойишига кўмаклашади. Бироқ Ғарбнинг империалистик доиралари бу масалалар бўйича битишувлардан социалистик мамлакатларнинг ички ишига аралашуш ва идеологик диверсиялар учун фойдаланишга уринмоқдалар.

Ф

ФАВҚУЛОДДА ҚОНУНЛАР (декретлар) — алоҳида юридик кучга эга бўлган норматив актлар системаси бўлиб, уни ижро этувчи ҳокимият органлари *фавқулодда ҳолат* даврида қонун чиқариш процедураларига риоя қилмай чиқаради. Бу қонунлар гражданлик, сиёсий ҳуқуқ ва эркинликларни чеклаб қўяди ёки бекор қилади, жиноий санкцияларни қўллашни ва жазо органларининг вазифаларини кенгайтиради. Империализм даврида, «ҳуқуқни бузувчи қонунлар», яъни гарчанд зарур процедурага риоя этилиб қабул қилинган бўлса-да, бироқ конституцион принципларга зид бўлган ва мазмуни жиҳатидан «фавқулодда» бўлган қонунлар катта қўлам олди. Меҳнаткашларнинг синфий чиқишларини бостириш учун бу қонунлардан кенг фойдаланилмоқда.

ФАВҚУЛОДДА ҲОЛАТ — алоҳида режим бўлиб, у ҳарбий ҳужум, давлат тўнтаришлари қилинган, сиёсий кризислар, табиий офатлар ва шу кабилар рўй берган ҳолларда жорий этилади. Монополистик буржуазиянинг ҳукмрон доиралари иш ташлашларни, граждандарнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бостириш, ҳарбий-полиция диктатураси ўрнатиш учун кўпинча Ф. ҳ. механизмдан фойдаланади.

ФАЛЬСИФИКАЦИЯ (лат. falsificareдан — сохта қилмоқ, қалбаки қилмоқ) — 1) қалбаки; асл нарсани сохта билан, ҳақиқатни ёлғон билан алмаштириш (мас., ҳужжатларни ёки тарихий далилларни Ф. қилмоқ). 2) Сотиш учун мўлжалланган буюмларнинг турлари ва хусусиятларини ғаразли мақсадларда ўзгартириш.

ФАН — инсоният фаолиятининг муҳим соҳаларидан бири; ижтимоий онг формаси; табиат ва жамият тараққиёти қонунлари тўғрисидаги билимлар системаси. Ф. воқелик, атрофдаги олам тўғрисидаги билимларни ишлаб чиқади, назарий жиҳатдан умумлаштиради ва системага солади, қонунлар кашф этади, ўзи ўрганадиган предметни ташкил этган процесслар ва ҳодисаларни текширади ҳамда тушунтиради. Фанларнинг умумий системасида шартли равишда фанларнинг учта катта группасини (подсистемасини): ижтимоий, табиий, техникавий фанларни ажратиш қабул этилганки, бу фанлар тадқиқ этиш предметлари ва усуллари билан бир-бирдан ажралиб туради. Иўналишига ва практикага бевосита муносабатига қараб Ф. фундаментал ва амалий фанларга бўлинади. Ривожланиш процессида фанлар аста-секин дифференциациялашади, унинг тобора янги

иҳтисослашган тармоқлари вужудга келади. Шу билан бирга фаннинг *интеграциялаш* процесси кечади. Бу илмий билимларнинг иккита ёки бир неча соҳалари чегарасида жойлашган ва оралиқ ҳолатни эгаллаган фанларнинг (биофизика, техникавий эстетика, иқтисодий география) вужудга келиши ва ривожланишида намоён бўлади.

Капитализм шароитида Ф. эксплуататор синфларга хизмат қилади. Социализм Ф. ни ривожлантириш учун чексиз имкониятлар очиб беради. Коммунистик партия ва Совет давлати ана шу имкониятлардан фойдаланиб Ф. ни ривожлантириш тўғрисида кун сайини гамхўрлик қилмоқдалар. СССР Конституциясига мувофиқ, социалистик давлат жамият эҳтиёжларидан келиб чиқиб Ф. ни планли ривожлантиришни ва илмий кадрларни тайёрлашни таъминлайди, илмий тадқиқотларнинг натижасини халқ хўжалигига ва ҳаётнинг б. соҳаларига жорий этишни ташкил этади. 1979 йилда СССРда 1,3 млн. дан ошиқроқ илмий ходим бор эди, бу 1913 йилдагидан 113 баравар кўпдир. Жаҳондаги ҳар тўрт олимнинг биттаси — совет илмий ходимидир. Совет Ф. ижтимоий тараққиёт процессларини ўрганишда катта ютуқларга эришган, у математика ва механиканинг, квант электроникаси ва қаттиқ jismlar физикасининг, ядро энергетикаси, химия ва биологиянинг, космик тадқиқотларнинг ва Ер тўғрисидаги фанларнинг, шунингдек билимнинг бошқа қўл соҳаларининг қатор йўналишларида энг илғор марраларга чиқиб олди. Социалистик хўжалик системаси шароитида фан тобора кўпроқ жамиятнинг улуғвор ишлаб чиқарувчи кучига айланиб бормоқда ва коммунистик қурилишга катта ҳисса қўшмоқда.

ФАШИЗМ (ит. *fascismo*, *fascio*дан — боғ, боғлам, бирлашма) — капитализмнинг умумий кризиси даврида вужудга келган ва империалистик буржуазиянинг энг реакцион ва агрессив кучларининг манфаатларини ифодаловчи сиёсий оқим. Ф. майда буржуазия турли қатламларининг ва ўз синфидан юз ўйрган элементларнинг реакция томонга огишларидан ўз манфаатлари йўлида актив фойдаланади. Ҳокимият тепасидаги Ф. — барча демократик эркинликларни ва прогрессив ижтимоий ҳаракатни бостиришга қаратилган ошкора террористик диктатурадир. Ф. идеологияси — урушқоқ *антикоммунизм*, *ирқчилик*, *шовинизм*, зўравонлик, доҳийнинг шахсига сифиниш, давлатнинг ялпи ҳукмронлиги, шахс устидан умумий контроль қилиш, жамият ҳаётининг барча соҳаларини милитаризациялаш, *агрессивизм*. Пропаганданинг демагогик усулларини кенг қўллаб, халқда шовинистик ва боқинчилик кайфиятларини авж олдириб, Ф. ижтимоий тараққиётнинг гоат хавфли муҳолифига, халқаро ишчилар ҳаракатининг ашаддий душманига айланади. Гитлерчилар Германиясининг, фашистлар Италиясининг ва улар иттифоқчиларининг СССР-

нинг актив иштирокида *антигитлерчи коалиция* кучлари томонидан иккинчи жаҳон урушида тор-мор қилниши кўп мамлакат халқларини фашист асоратидан қутқариб қолди ва Ф. кучларини қўпорди. Бироқ халқаро империализм Ф.ни таг-томири билан йўқ қилиб ташлашга тўсқинлик қилди. Жаҳондаги айрим мамлакатларда фашист режимлари сақланиб келмоқда ва империалистик давлатлар томонидан қўллаб-қувватланмоқда. Чунончи Марказий разведка бошқармаси ёрдамида 1973 йилда Чилида фашистлар тўнтариши қилинди. Капиталистик давлатлар кўп ҳолларда ишчи ва демократик ҳаракатга қарши курашнинг фашист усулларидан фойдаланмоқдалар. Қатор мамлакатларда (ГФР, АҚШ, Италия ва ҳ. к.) турли-туман фашист ва неофашист группалар ва партиялар мавжуд (қ. *Неофашизм*). Жаҳондаги тараққийпарвар кучлар Ф. нинг бутун кўринишларига қарши кескин чиқмоқдалар.

ФБР — қ. *Федерал текишириш бюроси*.

ФЕДЕРАЛ ТЕКШИРИШ БЮРОСИ (ФТБ)— АҚШ Адлия ми-нистрлигининг идораси бўлиб, унинг зиммасига федерал қонунларнинг бузилишини текшириш ва АҚШ давлат хавфсизлигини таъминлаш юклатилган. ФТБ қўрқитиш, туҳмат қилиш, таъқиб қилиш, агентлар ва провокаторлар юбориш йўли билан революцион ҳаракатга, тараққийпарвар ташкилотлар ва шахсларга қарши актив кураш олиб бормоқда.

ФЕДЕРАЦИЯ (сўнги лат. foederatioдан — иттифоқ, бирлашма)—1) давлат тузилиши формаси бўлиб, унда юридик жиҳатдан муайян снёсий мустақилликка эга бўлган бир неча давлат тузилишлари битта иттифоқ давлатини ташкил этади. Ф. территорияси федерацияга кирган давлатлар территориясидан ташкил топган. Бу давлат тузилишининг ҳар бири ўз *конституциясини* қабул қилиш ҳуқуқига эга. Ф. билан унга кирган штатлар, республикалар, кантонлар ўртасидаги ваколат ягона конституция билан чегаралаб қўйилади. Ф. нинг иттифоқ бирликлари ўзларининг ҳуқуқий ва суд системаларига эгадир. Кўпчилик Ф. да бир вақтнинг ўзида ягона иттифоқ *гражданлиги* ва иттифоқдош бирликлар гражданлиги ҳам мавжуддир. Буржуа Ф. миллий-территориал бирлики қатъий ҳисобга олмаган ҳолда тузилади. Капиталистлар манфаатларини ифода этувчи буржуа Ф. одатда бир неча давлат тузилишининг иттифоқи сифатида вужудга келиб, аслида, унитар давлат томон эволюционлашади (АҚШ, ГФР, Австрия ва ҳ. к.).

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин Ф. нинг янги типи — социалистик Ф.— Россия СФСР, сўнгра ССР Иттифоқи вужудга келди. Социалистик Ф. меҳнаткашларнинг қардошларча ҳамкорлик ва ўзаро ёрдамнинг давлат формаси, у социалистик миллатлар ва элатларнинг, улар республикаларининг тўла тенг ҳу-

қуқлиги, эркинлиги ва ягона социалистик давлатга ихтиёрий равишда бирлашиши асосида қурилади.

Социалистик Ф. нинг иқтисодий асоси ягона халқ хўжалик комплекси. У мамлакатдаги ҳамма миллат ва элатларнинг умумий иқтисодий мақсадлари ва манфаатлари асосида ташкил топади. Социалистик Ф. да ҳар бир республиканинг, ҳар бир миллат ва элатнинг манфаатлари умумдавлат манфаатлари билан узвий равишда бирга қўшиб олиб борилади. 2) Бир неча жамоат ташкилотларининг иттифоқи, бирлашмаси (мас., Жаҳон касаба союзлари федерацияси).

ФЕОДАЛИЗМ (лат. feodumдан — ер-мулк) — қулдорлик тузуми ўрнига келадиган ижтимоий-иқтисодий формация. Феодал, помешчикнинг ер эгаллиги ҳамда маҳсулот етиштирувчилар — феодалнинг ерида майда хусусий хўжалик юритувчи деҳқонларнинг унга қарамлиги Ф. нинг асосидир. «Надел»дан фойдаланганлиги учун деҳқон помешчик ерни оғир, асоратли шартлар асосида ишлаб беришга мажбур эди. Деҳқоннинг шахсий қарамлиги кўпинча қул қарамлигига яқин бўларди; феодал крепостнойни ўлдиролмас эди, бироқ уни сотиб юбориши, сотиб олиши мумкин эди. Ф. ичида ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши капиталистик муносабатларнинг вужудга келиши учун моддий асос бўлди. Буржуа революциялари натижасида Ф. ишлаб чиқариш усули сифатида тугатилди. Бироқ унинг сарқитлари кўп мамлакатларда, ҳатто иқтисодий жиҳатдан ривожланган (мас., Италия, Испания ва б.) мамлакатларда мавжуддир. Осиё, Африка ва Латин Америкасидаги ривожланаётган мамлакатларда улар айниқса чуқур томир ёйган. Феодал муносабатларнинг сарқитлари ривожланаётган мамлакатлар тараққиётига тўсқинлик қилмоқда, уларнинг миллий тикланиш ва иқтисодий мустақиллик учун курашига халақит қилмоқда. В. И. Ленин капитализмни четлаб, Ф. дан социализмга ўтиш мумкинлигини кўрсатди. У бундай ўтишни ишчилар синфининг революцион ҳаракати билан, битта ёки бир неча мамлакатда пролетариат диктатурасини ўрнатиш ва социализм ғалабаси билан боғлади. Мас., МХР СССР ва б. социалистик мамлакатларнинг ёрдамига таяниб, патриархал-феодал тузумдан социализмга ўтишни муваффақиятли равишда ва қисқа вақт ичида амалга оширди.

ФЕСТИВАЛЬ (фр. festival — байрам) — оммавий байрам, музыка, театр ва кино санъатини намойиш қилиш. 20-асрда халқаро кинофестиваллар, театр санъати Ф. ўтказилмоқда ва ҳ. к. 1947 йилдан бошлаб ёшлар ва студентларнинг жаҳон Ф. лари — тинчлик, халқларнинг мустақиллиги, демократия ва социал тараққиёт учун курашаётган ёшлар ва студентлар вакилларининг оммавий халқаро байрамлари ўтказила бошлади. Ёшлар ва студентлар-

нинг жаҳон Ф. ларини тайёрлаш ҳамда ўтказишда жаҳон демократик ёшлар федерацияси, демократик ёшларнинг бошқа ташкилотлари актив иштирок этмоқда.

ФИЛОСОФИЯ (грек. philosophia, philéодан — севаман ва sophia — донолик) — табиат, жамият ва тафаккур тараққиётининг умумий қонунлари тўғрисидаги фан. Ф. энг қадимги вақтда вужудга келган, синфий жамият ташкил топаётган вақтда шаклланди. Ф. асосий масаласи — тафаккурнинг борлиққа, онгнинг материяга муносабати масаласидир. Философлар ана шу саволга қандай жавоб беришларига қараб икки қарама-қарши лагерга бўлиндилар. «Рух табиатдан аввал бор эди деб даъво қилганлар, ва, демак, хуллас, дунёнинг яратилганлигини бирор тарзда эътироф этганлар... идеалистик лагерни ташкил этдилар. Табиатни асосий бошланғич деб ҳисоблаганлар эса материализм турли мактабларига қўшилдилар» (Ф. Энгельс). Марксизм-ленинизм Ф. нинг асосий масаласини изчил илмий ҳал этиб берди. Марксизм-ленинизм материяни онгдан ташқарида мавжуд бўлган объектив реаллик деб эътироф этади ва онгга юксак даражада ташкил топган материянинг хоссасидир, ижтимоий борлиқнинг, энг аввало жамият моддий ҳаётининг акс эттиришидир, деб қарайди, оламни билиш ва қайта қуриш принципини ёқлайди ва асослаб беради (қ. *Диалектик материализм, Тарихий материализм*). Маркста-ленинча философия — ишчилар синфининг дунёқарашидир, у илмий коммунизм назариясининг ва революцион ишчилар ҳаракати практикасининг философик асосидир.

Ф. асосий масаласининг иккинчи томони оламни билиш тўғрисидаги масаладир. У оламни билиш мумкинлигини эътроф этувчи ёки билиш мумкинлигини рад этувчи билиш назарияси характерини белгилайди (агностицизм). Ф. ҳақиқатга эришиш йўлларини ўрганишга, логика ва методология проблемаларига жуда катта эътибор беради. Ф. ташқи оламга оид масалаларни, унинг қонуниятларини (онтология) ҳам, ижтимоий ҳаёт масалаларини (социология) ҳам, шахснинг ахлоқий хулқ-атвор масалаларини (этика) ҳам, бадий ижоднёт ва гўзалликни идрок этиш (эстетика) масалаларини ҳам ўрганади. Ф. партиявий, синфий характерга эгадир.

ФЛИТ-СТРИТ (ингл. Fleet Street)—1) Лондондаги кўча бўлиб, унда инглиз газеталари ва нашриётларнинг кўплаб редакциялари жойлашган. 2) (*Кўч.*) инглиз буржуа матбуотининг номи.

ФОИДА капитализм шароитида — капиталистларнинг ёлланма ишчиларни *эксплуатация қилиш* натижасида оладиган даромади. Ф. ни ҳосил қилиш ва ўзлаштириш — капиталистик ишлаб чиқаришнинг асосий мақсадидир. Ф. ни ҳосил этишда ва реализация қилишда саноат, савдо, банк капитали ва б. турдаги капитал вакиллари иштирок этиши ва буларнинг ҳаммаси меҳнаткашларни

эксплуатация қилишни кучайтиришдан, яъни, бошқача сўз билан айтганда, максимал Ф. олишдан манфаатдор бўлганлиги учун пролетариатнинг курашида унга бутун буржуа синфининг бирлашган кучлари қарши туради. Шу сабабли пролетариат учун капиталистлар синфига қарши, умуман ёлланма қулликнинг капиталистик системасига қарши иқтисодий кураш ҳам, айниқса сиёсий кураш олиб бориш ҳам муҳимдир.

Социализм шароитида Ф. эксплуатациядан озод ходимларнинг меҳнати билан вужудга келтирилади ва «мулкдорлар синфига эмас, балки барча меҳнаткашларга ва фақат шуларга сарфланади» (В. И. Ленин). Социалистик корхона Ф.— ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларидан биридир. Ф. миқдори мамлакат экономикасини ривожлантиришга, ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун манбалар яратишга ва меҳнаткашлар фаровонлигини яхшилашга ҳар бир корхона қўшган ҳиссани маълум даражада характерлайди. Миқдор жиҳатдан реализация қилинган маҳсулот учун корхона олган даромад билан ишлаб чиқаришга ва реализацияга қилинган харажат ўртасидаги фарқни ташкил этади. Социалистик корхоналарнинг Ф. давлат бюджети ва корхоналарни иқтисодий жиҳатдан рағбатлантириш учун асосий манба бўлиб хизмат қилади.

ФОЛЬКЕТИНГ — Даниянинг бир палатали парламенти.

ФОНД БИРЖАСИ — қ. *Биржа*.

ФОРИН-ОФФИС (ингл. Foreign Office — айнан чет эл масалалари билан шуғулланувчи идора) — Буюк Британия ташқи ишлар министрлиги.

ФОРМАЛИЗМ (фр. formalisme, лат. formalisдан — учига чиққан, расмийчилик) — 1) ишнинг моҳиятига зарар етказган ҳолда ташқи томонларни, формаларни биринчи планда бўрттириб кўрсатиш; бирон-бир проблемаларни, ҳодисаларни, масалаларни ва ҳ. к. пухта ва ижодий ўрганмай, балки «қонуннинг ҳарфига» ёпишиб олиб, фақат зарур, кўпинча иккинчи даражали расмийчиликка риоя қилишга интилиш, ишга бюрократларча ёндашиш. 2) Санъат ва адабиётдаги усул бўлиб, бу усул учун санъатни воқеликка қарама-қарши қўйиш, мазмунга зарар етказган ҳолда формани абсолютлаштириш характерлидир.

ФОРМАЦИЯ — қ. *Ижтимоий-иқтисодий формация*.

ФРАКЦИЯ (фр. fraction, лат. fractiодан — синдириш, майдалаш) — 1) сиёсий партиялар аъзоларининг бу партиялар сиёсатини *парламентда*, маҳаллий идора органлари ёки бошқа ташкилотларда ўтказувчи уюшган группаси. 2) Сиёсий партия ичидаги партиянинг асосий (бош) йўлидан фарқ қилувчи қарашларга, ўзининг ташкилот марказига, ўз платформасига эга бўлган ва партиянинг кўпчи-

лик аъзолари қабул қилган сиёсатга қарши курашувчи гуруҳ. КПСС Устави партиянинг ғоявий ва ташкилий бирлигининг, унинг сафларининг монолитлигининг аҳамиятини таъкидлайди ва фракциячиликнинг ҳамда гуруҳбозликнинг ҳар қандай кўриниши марксча-ленинча партиявийлик билан, партияда бўлиш билан чиқиша олмайди, деб кўрсатади.

ФРАНС ПРЕСС АГЕНТЛИГИ (ФПА)— француз ахборот агентлиги, жаҳондаги энг катта агентликлардан биридир. Унга 1944 йилда асос солинган. Коммерция корхонаси бўлиб, давлат томонидан маблағ билан таъминланади. 150 мамлакатда ахборот тарқатади. Маркази — Парижда. *Матбуот агентлиги Европа альянсининг* аъзосидир.

ФРАХТ (нем. Fracht)— юкларни денгиз орқали ташиганлик учун тўланадиган ҳақ. Ташиладиган юкни кўпинча Ф. деб аталади.

ФРИТРЕДЕР СИЕСАТИ (ингл. free trade— эркин савдо)— эркин савдо сиёсати, капиталистик давлатнинг мамлакатлар ўртасидаги савдода турли чеклашларни (таможня божларини, товар олиб келганлик ва олиб чиқиб кетганлик учун мукофотларни, товарларни эркин олиб келиш ва олиб чиқиб кетишни ўрнатиш) бекор қилишга ҳамда давлатнинг капиталистик корхона эгаларининг ишларига аралашмаслигига қаратилган ташқи савдо сиёсатининг турларидан биридир. Ф. с. тарафдорларининг ҳаракати 18-асрнинг охирида Англияда вужудга келди. 19-асрда инглиз буржуазияси савдо товарлари бозорида ўзининг монопол ҳолатини сақлаб қолиш мақсадида Ф. с. дан фойдаланди. Капиталистик мамлакатлар импернализм ва давлат монополистик капитализмининг ҳукмронлиги шароитларида Ф. с. дан воз кечмоқдалар ва *протекционизмга* ўтмоқдалар.

ФУТУРОЛОГИЯ (лат. futurumдан — келгуси ва грек. lógosдан — таълимот)—1) Ер ва инсоният келажагининг умумий концепцияси. 2) Социал процессларнинг истиқболини қамраб олувчи илмий билимлар соҳаси, *прогноз қилиш* синоними. Совет адабиётида кўпинча келажак тўғрисидаги ҳозирги замон номарксистик назарияларни кўрсатиш учун ишлатилади.

Х

ХАВФСИЗЛИК КЕНГАШИ — Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг доимо ишлаб турадиган энг муҳим органи. *БМТ* Уставига мувофиқ, «халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаб туриш учун асосий масъудият» *Х. К.* зиммасига тушади. *Х. К.* 15 аъзодан иборат бўлиб, булардан 5 таси (СССР, АҚШ, Англия, Франция ва Хитой) доимий аъзолардир. Доимий бўлмаган 10 та аъзо *БМТ* нинг Бош Ассамблеяси томонидан, «географик жойлашишни адолатли равишда» ҳисобга олган ҳолда сайланади. СССР ва б. капиталистик давлатлар *тинч-тотув яшаш* принципларини турмушга татбиқ этиш учун *Х. К.* да, шунингдек *БМТ* нинг бошқа органларида изчил кураш олиб бормоқдалар. Ҳар бири вето ҳуқуқига эга бўлган доимий аъзоларнинг ҳамжиҳатлиги — *Х. К.* фаолиятининг асосий принциpidир. Давлатлар ўртасидаги баҳсларни тинч йўл билан ҳал этиш, шунингдек тинчликка солинаётган хавфнинг олдини олиш ва барта-раф этиш ҳамда агрессия актларини ёки тинчликни бошқа йўллар билан бузишни бостириш мақсадлари бўлган коллектив ҳаракатларни *БМТ* аъзолари номидан амалга оширишда катта ваколатларга эга.

ХАЛҚ ДЕМОКРАТИЯСИ 20-асрнинг 40-йилларидаги *халқ-демократик революциялари* натижасида Европа ва Осиёдаги қатор мамлакатларда қарор топган *жамиятнинг сиёсий системаси* формаси. Марксчи-ленинчи партия бошчилигидаги ишчилар синфи раҳбарлик қиладиган революцион-демократик ҳокимият сифатида вужудга келди. Демократик революцият социалистик революцияга ўсиб ўтиши жараёнида *пролетариат диктатураси* формасига айланди. Марксчи-ленинчи партиялар етакчи роль ўйнагани ҳолда кўп партиявийлик, ишчилар синфи ва меҳнаткаш деҳқонлар билан бир қаторда ишчилар синфи партияси бошлиқ унинг раҳбарлик ролини тан олувчи ватанпарварлик кайфиятидаги вакиллар ва б. социал ҳамда сиёсий гуруҳларни ўз ичига олувчи кенг халқ (миллий ёки ватан) фронтининг мавжудлиги *Х. д.* нинг ўзига хос хусусиятидир.

Синфий кураш процессларининг, айниқса идеология соҳасида, мураккаблигига қарамай *Х. д.* учун аста-секин ва нисбатан тинч амалга ошириладиган социал-сиёсий қайта ўзгартишлар характерли бўлиб, бунда буржуазия сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинмади, ерга хусусий мулк сақлаб қолинди, национализация қилинган мулклар учун компенсация тўланди ва ҳ. к. *Х. д.* ҳар бир мамлакатнинг кон-

крет-тарихий шароитларига мувофиқ равишда социализм қурилишини авж олдириб юборди.

ХАЛҚ-ДЕМОКРАТИК РЕВОЛЮЦИЯЛАРИ — *иккинчи жаҳон уруши* (1939—45) вақтида ва бевосита ундан кейинги даврда халқларнинг антифашистик кураши жараёнида Европада ва Осиёдаги қатор мамлакатларда бошланиб кетган миллий-озодлик, умумдемократик революциялар. Озодлик ва умумдемократик, шу жумладан, антифеодал вазифаларни ҳам ҳал этиб, Х.-д. р. антиимпериалистик характер касб этди. Ишчилар синфи, деҳқонлар ва б. ватанпарвар гуруҳларнинг, шу жумладан майда ва ўрта миллий буржуазиянинг марксчи-ленинчи партиялар бошлиқ ишчилар синфи раҳбарлигидаги кенг халқ fronti Х.-д. р. нинг ҳаракатлантирувчи кучидир. *Капитализмнинг умумий кризиси* ва Совет Иттифоқининг герман фашизми ва япон милитаризми устидан қозонган ҳал қилувчи ғалабалари натижасида вужудга келган қулай ташқи сиёсий шароит Х.-д. р. ғалабасига кўмаклашди. Х.-д. р. меҳнаткашлар манфаатлари йўлида кенг демократик қайта ўзгартишларни амалга ошира бориб, буржуа-демократик революциялар вазифаларини ҳал қилишни тугаллайди ва *халқ демократиясининг* ўрнатилишига олиб келади.

«ХАЛҚ» КАПИТАЛИЗМИ — буржуа иқтисодий назарияси бўлиб, бу назарияга мувофиқ капиталистик хўжалик системаси гўё «мулкнинг парчаланиб кетаётганлиги» натижасида тубдан ўзгарар: пролетариат билан буржуазия ўртасидаги антагонистик зиддият йўқ бўлиб кетар ва барча халққа хизмат қиладиган тузум ўрнатилар эмиш. «Х.» к. назарияси «капиталнинг демократлашиши» — майда акцияларнинг жуда кўп акция эгалари орасида бўлиниб кетиши ва бу акция эгаларининг капиталистик корхоналарининг «ҳам-эгаларига» айланиб кетиши тўғрисидаги тезисни илгари суради... Бу назария авторларининг фикрича, бу билан даромадлар «тенглашар», харид талаби ошар, иқтисодий кризислар йўқ бўлиб кетар эмиш. Ҳақиқатда эса халқ акциялари деб аталмиш акциялар аҳолининг пул маблағларини монополистик буржуазия манфаатлари йўлида аккумуляция қилиш формасидир.

«Идора этиш революцияси» тўғрисидаги концепция «Х.» к. назариясининг таркибий қисми бўлиб, бу назарияга мувофиқ капиталистлар гўё фақат номинал мулкдорларга айланиб қолган, акционерлик компанияларидаги (қ. *Акционерлик жамияти*) тўла ҳокимлик ёлланма бошқарувчилар қўлига ўтиб, улар умумий манфаатлар йўлида раҳбарлик қилар эмиш. Аслида эса меҳнат билан капитал ўртасидаги зиддият ҳозирги замон капитализми шароитида кескинлашиб бормоқда ва эксплуататорлик тузуми доирасида бу зиддиятларни ҳал қилиб бўлмайди. Ҳар қандай буржуазия назариялари каби «Х.» к. назарияси ҳам капитализмни идеологик жиҳатдан қи-

моя қилишга, коммунизмга қарши курашга, капитализмнинг умумий кризиси шароитида унинг асосларини сақлаб туриш учун тавсиялар ишлаб чиқишга қаратилган.

ХАЛҚ ХҲЖАЛИГИ ОЛИЙ КЕНГАШИ (ХХОҚ)— Совет давлатининг биринчи умумхўжалик марказий органи, 1917 йил декабрида тузилган. ХХОҚ га халқ хўжалигини ва давлат маблағларини планли ташкил этиш вазифаси юкланган эди. Совет ҳокимиятининг биринчи йилида ХХОҚ йирик саноатни ялли национализация қилиш тўғрисидаги декретни амалга оширди. 1918 йил кузидан бошлаб амалда саноат халқ комиссари бўлиб қолди. Халқ хўжалигининг область, губерна ва уезд советлари ХХОҚ нинг маҳаллий органлари эди. Гражданлар уруши даврида ХХОҚ нинг энг муҳим вазифаси ҳарбий заказларни бажариш ва Қизил Армияни қурол-яроғ, ўқ-дори, кийим-кечак билан таъминлаш бўлган эди. Гражданлар уруши тугганидан кейин ХХОҚ саноатни тинч изга солишга, янги иқтисодий сиёсат базасида (қ. *НЭП*) корхоналарни хўжалик ҳисобига ўтказишга раҳбарлик қилди. СССР тузилиши билан бирга СССР ХХОҚ дап ташқари иттифоқдош республикаларнинг ХХОҚ ҳам тузилди. 1932 йилда ХХОҚ ўрнига ва унинг асосида оғир, енгил ва ўрмончилик халқ комиссариатлари тузилди. 1963—65 йилларда ХХОҚ — СССР Министрлар Советининг саноатга ва қурилишга раҳбарлик қилувчи олий давлат органидир.

ХАЛҚ ФРОНТИ — *фашизм ва урушга қарши курашда, меҳнаткашларнинг ҳаётий манфаатларига капиталнинг хуружига қарши курашда, миллий мустақиллик, демократия, социал тараққиёт учун курашда кенг халқ оммасини бирлаштириш формаси. Коммунистик ва ишчи партиялари бошчилик қиладиган ишчилар синф Х. ф. тузишнинг ташаббускори ва унинг раҳбар кучидир. Ишчилар синфининг бирлиги, деҳқонлар билан мустаҳкам иттифоқ Х. ф. асосини ташкил этади. Х. ф. да демократик сиёсий партиялар, касаба союзлар, хотин-қизлар, ёшлар, кооператив ва б. оммавий ташкилотлар бирлашади. Х. ф. нинг состави, фаолият мазмуни ва унинг формалари шароитга қараб ўзгариб туради. *Иккинчи жаҳон уруши* (1939—45) вақтида Х. ф. қаршилик кўрсатиш ҳаракатининг асоси бўлган эди. Европа ва Осиёдаги қатор мамлакатларда халқ-демократик ҳокимиятни ўрнатиш ва мустаҳкамлашда Х. ф. катта роль ўйнади.*

Коммунистик ва ишчи партияларнинг халқаро Кенгашлари (1957, 1960, 1969) программ ҳужжатларида Х. ф. тузиш ва мустаҳкамлаш тажрибаси ўз ифодасини топди.

ХАЛҚАРО ВАЛЮТА ФОНДИ (ХВФ)— халқаро молия институти бўлиб, Бреттон-Вудс (АҚШ) даги конференция қарорига мувофиқ 1944 йилда таъсис этилган. БМТ нинг ихтисослаштирилган статусига эга. 138 давлат ХВФ нинг аъзоларидир (СССР фонд фаолия-

тида иштирок этмайди). ХВФ нинг расмий мақсадлари — валюта-молия соҳасида халқаро ҳамкорлик қилишга ва жаҳон савдосини ривожлантиришга кўмаклашиш, ХВФ қатнашчилари бўлган мамлакатларнинг валюта курсини тартибга солишдир. ХВФ қисқа муддатли ва ўрта муддатли кредитлар беради. Фонд активлари асосан унинг аъзоси бўлган мамлакатлардан тушадиган взнослар (квот)дан вужудга келади. АҚШ ва империалистик давлатлар ХВФ да ҳукмрон мавқега эга бўлиб, ундан ривожланаётган мамлакатларнинг манфаатларига зид равишда ўзининг молия-иқтисодий экспансиясининг қуроли сифатида фойдаланадилар. ХВФ нинг юқори органи — бошқарувчилар кенгашидир. Қароргоҳи Вашингтонда (АҚШ).

ХАЛҚАРО ГРАЖДАН АВИАЦИЯСИ ТАШКИЛОТИ (International Civil Aviation Organization — ИКАО) — БМТнинг ҳукуматлараро ихтисослашган ташкилоти бўлиб, граждан авиацияси соҳасида давлатлар ҳамкорлиги ва стандартлар ишлаб чиқиш масалалари билан шуғулланади. 1944 йилда тузилган. 1947 йилдан бошлаб ишлай бошлади. 135 давлат, шу жумладан СССР ИКАО нинг аъзосидир. Юқори органи — ассамблея. Қароргоҳи — Монреалда (Канада).

ХАЛҚАРО ЖИНОИЙ ПОЛИЦИЯ ТАШКИЛОТИ («Интерпол») — ҳукуматники бўлмаган халқаро ташкилот бўлиб, дастлаб Жиноий полициянинг халқаро комиссияси сифатида тузилган, 1923 йилда Вена конгрессида таъсис этилган. «Интерпол»га 120 давлат киради. СССР бу ташкилот аъзоси эмас: «Интерпол» мақсади: мамлакатларнинг мавжуд қонуни доирасида ва инсон ҳуқуқи Умумий декларацияси руҳида жиноий полиция миллий органларининг кенг ўзаро ҳаракат қилишини таъминлаш, жиноятнинг олдини олиш ва унга қарши кураш олиб боришдир. «Интерпол» фаолияти халқаро ҳаётдаги энг хавфли жиноятларга (наркотиклар тарқатишга, сохта қоғоз пуллар чиқаришга ва б.) қарши қаратилган. Пассажир самолётларини олиб қочиб кетиш жиноий практикаси ёйилаётганлиги муносабати билан «Интерпол» кейинги йилларда активлик кўрсатмоқда. «Интерпол»нинг юқори органи — бош ассамблея. Қароргоҳи Парижда (Франция).

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИОН БАНК (ХИБ) — социалистик мамлакатларнинг ҳукуматлараро кредит ташкилоти. 1970 йилда таъсис этилган, унинг аъзолари — БХР, ВХР, ГДР, Куба, МХР, ПХР, ВСР, РСР, СССР, ЧССРдир. ЮСФР билан ҳамкорлик қилиш принциплари алоҳида битим билан белгиланган. ХИБнинг асосий вазифаси — биринчи навбатда ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва кооперативлаш, хом ашё ва ёқилғи базасини кенгайтириш, Комплекс программа мувофиқ *социалистик иқтисодий интеграцияни* янада ривожлантириш билан боғлиқ тадбирларни амалга ошириш учун узоқ

муддатли (15 йилгача) ва ўрта муддатли (5 йилгача) кредитлар беришдир. ХИБ фаолияти унинг қатнашчиси бўлган мамлакатларнинг тўла тенгҳуқуқлигига асосланган. Банк — очиқ ташкилотдир, бошқа мамлакатлар ҳам унинг аъзоси бўлиши мумкин. Қароргоҳи — Москвада.

ХАЛҚАРО ИҚТИСОДИЙ ҲАМКОРЛИК — мамлакатлар ўртасида, шу жумладан турли социал системадаги мамлакатлар ўртасида турли-туман хўжалик ва илмий-техникавий алоқаларни ривожлантириш. Ҳозирги замон шароитида ташқи иқтисодий алоқаларнинг роли ошиб ормоқда. Бунга *ишлаб чиқарувчи кучлар* тараққиёти, хўжалик ҳаётини интернационализациялаш сабаб бўлмоқда. Социализм мамлакатларининг куч-ғайрати билан эришилган *халқаро кескинликни юмшатиш* Х. и. ҳ. учун қулай имкониятлар вужудга келтирадиган, у, ўз навбатида, халқаро кескинликни юмшатишни чуқурлаштиришга кўмаклашади. Социалистик мамлакатлар тўла тенг ҳуқуқлилик, ўзаро манфаатдорлик ва *камситишнинг* ҳар қандай формаларидан воз кечиш асосида Х. и. ҳ. ни ривожлантириш учун чиқмоқдалар. Х. и. ҳ. савдо, кредитлар бериш, табиий ресурсларни ўзлаштиришда ҳамкорлик қилиш, компенсация битимлари тузиш, ишлаб чиқариш ва илмий-техника кооперациялари формаларида амалга оширилади.

Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик қилиш бўйича кенгаш Х. и. ҳ. ни ривожлантиришда муҳим босқич бўлди. Бу Кенгашнинг Якунович ақтида ана шундай ҳамкорликнинг принципиал қоидалари баён қилиб берилган. Совет Иттифоқи халқаро иқтисодий муносабатларнинг бутун системасини тенгҳуқуқли ва адолатли асосларда қайта қуриш учун чиқиб, 1976 йил 4.Х да БМТнинг XXXI сессиясида «Халқаро иқтисодий муносабатларни қайта қуриш тўғрисида» баёнот берди. Баёнотда бундай қуришнинг зарурлиги асослаб берилди, уни амалга оширишнинг аниқ йўллари ва воситалари белгиланди (шунингдек қ. *Янги халқаро иқтисодий тартиб*).

ХАЛҚАРО КАПИТАЛИСТИК МЕҲНАТ ТАҚСИМОТИ — капитализм даврида ижтимоий меҳнат тақсимоти тараққиётининг юқори босқичи. Бу айрим мамлакатларнинг маҳсулотлар айрим турларини жаҳон бозорида алмаштириш учун ана шу маҳсулотларни еттиштиришга жаҳон капиталистик хўжалик системаси доирасида ихтисослашишдан иборатдир. Машина индустриясини вужудга келтирган саноат тўнтариши (18-аср) Х. к. м. т. ни ривожлантиришда қудратли тurtки бўлди. Х. к. м. т. нинг ривожланиши жаҳон капиталистик бозори ва жаҳон капиталистик хўжалиги шаклланишининг объектив шарт-шароити бўлди.

Х. к. м. т. стихияли равишда, шиддатли рақобат орқали ривожланади ва анча қудратли ва техника жиҳатидан илғор капиталис-

тик мамлакатларга энг катта иқтисодий фойда келтиради. Миллий озодликка эришган халқлар ҳозирги замон шароитида чўлтоқ Х. к. м. т. билан чиқишишга рози бўлмаётирлар ва халқаро монополистик капиталнинг зўравонлигига қарши курашмоқдалар (қ. *Янги халқаро иқтисодий тартиб*). Социалистик мамлакатлар уларнинг позициясини қўллаб-қувватламоқдалар.

ХАЛҚАРО КЕСКИНЛИКНИ ЮМШАТИШ — 70-йиллар чегарасида халқаро муносабатларнинг ривожланишида сифат жиҳатидан янги босқич бўлиб, бу вақтда социализм мамлакатлари позицияларининг муттасил мустақамланиб бориши натижасида жаҳон сўёсатининг боришига уларнинг таъсири кучайди, империализм кучлари эса янги тарихий шароитларга мослашиб, халқаро муносабатларда турли ижтимоий тузумдаги давлатларнинг тинч-тотув яшаш принципини амалга ошириш, ихтилофлар ва жанжалларни дўқ уришлар ва қурол ўйнатишлар йўли билан эмас, балки тинч воситалар билан, музокаралар столи атрофида ҳал қилиш зарурлигини тан олишга мажбур бўлдилар. Тинчлик, бир-бирининг ички ишларига аралашмаслик, мустақиллик ва территориал бутунлиқни ҳурмат қилиш, тенг ҳуқуқлилиқ, ўзаро манфаатли ҳамкорлик — кескинликни юмшатишнинг зарур ва энг муҳим элементларидир.

Х. к. ю. нинг сиёсий томони унинг ўзаги бўлиб чиқмоқда. Бу социалистик мамлакатлар билан капиталистик мамлакатлар ўртасида тузилган кўп шартномалар ва битимларда ўз ифодасини топди. Мас., СССР билан Франция ўртасида ҳамкорлик қилиш принциплари (1971); СССР билан Польшанинг ГФР билан шартномаси (1970). 1972 йилда Ғарбий Берлин бўйича тўрт томонлама (СССР, АҚШ, Буюк Британия ва Франция) битимнинг Яқунловчи протоколи имзоланди. СССР билан АҚШ ўртасидаги муносабатлардаги позитив силжишлар Х. к. ю. учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи билан Америка Қўшма Штатлари ўртасидаги ўзаро муносабатлар Асослари ҳужжати (1972) шу билан муҳимки, унда икки мамлакат ўртасидаги муносабатларнинг халқаро ҳуқуқий асослари тинч-тотув яшаш принципларига мувофиқ равишда баён қилиб берилган.

СССРнинг кўп сонли конкрет таклифлари Х. к. ю. ишига хизмат қилмоқда. СССР бу таклифларни халқаро майдонда илгари сурмоқда. Совет Иттифоқи *Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик қилиш бўйича кенгаши* (Хельсинки, 1975) чақиритиш ташаббускорларидан бири бўлди. Кенгаш қатнашчилари бўлган барча давлатларнинг Яқунловчи актни имзолаши бу Кенгашнинг муҳим якуни бўлди. Яқунловчи актда давлатлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар принципларининг йиғиндиси ишлаб чиқилиб, бу принциплар тинч-тотув яшаш талабларига жавоб беради. Хельсинки Кенгаши иштирокчилари бўл-

ган давлатлар вакилларининг Белграддаги учрашувида (1977—78) СССР ва қардош социалистик мамлакатлар дунёдаги вазиятни соғломлаштириш манфаатларини ёқлаб чиқдилар. БМТ Бош Ассамблеясининг XXXII сессиясида СССРнинг таклифи билан Халқаро кескинликни юмшатишни чуқурлаштириш ва мустақамлаш тўғрисидаги Декларация бир овоздан қабул этилди. БМТ Бош Ассамблеясининг XXXIV сессиясида Совет Иттифоқи халқаро муносабатларда *гегемонизм* сиёсатига йўл қўймаслик тўғрисидаги таклифни илгари сурди (1979).

Ҳарбий юмшалиш — қурол-яроғнинг энг хавfli турларини чеклаб қўйиш, кейинчалик эса қисқартириш бўйича реал ҳамда таъсирли тадбирлар — сиёсий юмшалишга муҳим тўлдириш бўлиши керак. Европа тунроғида ҳарбий қарама-қарши туриш даражасини энг аввало қисқартириш, ишни Европанинг бир-бирига қарши турувчи ҳарбий блоklarга бўлинишини бартараф этиш томон олиб бориш, сиёсий юмшалиш процесси ҳарбий соҳага ёйилишга ҳаракат қилиш ҳозирги босқичда муҳим зарурият бўлиб қолди. СССР Европада ҳарбий юмшалишни мустақамлаш бўйича конкрет тадбирларнинг кенг комплексини — Хельсинкидаги кенгашда қатнашган давлатларнинг ядро қуролини ҳам, шунингдек оддий қуролларни ҳам бир-бирига қарши биринчи бўлиб қўлланишдан воз кечишни, мавжуд ҳарбий группировкаларни кенгайтирмасликни, маневрларда қатнашаётган қўшинларнинг сонини чеклашни илгари сурди. Совет Иттифоқи Варшава Шартномаси қатнашчилари бўлган бошқа давлатлар билан келишиб, Марказий Европадаги совет қўшинлари сонини бир томонлама тартибда қисқартириш тўғрисида қарор қабул қилди. Давлатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни ҳар томонлама ривожлантириш, тузилган шартномаларни ҳурмат қилиш, Хельсинкидаги кенгашда эришилган аҳдномаларни изчил бажариш асосида Европада ҳарбий юмшалиш учун қулай шароит вужудга келтирилади. Стратегик ҳужумкор қуролларни бундан буёнги чеклаш юзасидан совет-америка музокаралари ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Бироқ Х. к. ю. душманлари ана шу масала бўйича имзоланган битимларни барбод қилиш учун, ракета-ядро қуролланиш пойгасини контролсиз авж олдириш учун қўлларидан келган ҳамма нарсани қилмоқдалар. Совет Иттифоқи томонларнинг тенглик ва бир хилда хавфсизлиги принципига қатъий мувофиқ равишда келишиб олишга тезликда эришишни ёқлаб чиқмоқдаки, бу реал *қуролсизланишга* олиб келар эди.

Ҳарбнинг агрессив кучлари юмшалишга қарши чиқмоқдалар, уни барбод қилиш ва халқаро кескинликни кучайтириш йўлини ўтказмоқдалар, социализм мамлакатлари устидан ҳарбий устунликка эришишга ҳаракат қилмоқдалар. Бу ҳақда, жумладан, АҚШ ва

НАТОнинг баъзи бошқа мамлакатларининг Американинг янги ракета-ядро қуролини яратиш ва Европада жойлаштириш планлари даволат бермоқда. «...Шиддатли сиёсий курашдагина тинчлик ва юмшалишни ишончли қилиб таъминлаш мумкин»,— деб қайд этди Л. И. Брежнев 1980 йил 22.11 да Москва шаҳар Бауман сайлов округи сайловчилари олдида сўзлаган нутқида.

Ўмшалишнинг иқтисодий ва маданий томонлари Х. к. ю. нинг сиёсий ва ҳарбий аспекти билан мустаҳкам алоқададир. Куч ишлатишдан ва куч ишлатиш билан таҳдиқ солишдан воз кечиш, суверен ҳуқуқлар ва тенгҳуқуқликни ҳурмат қилиш — бу шартлар ана шу соҳаларда халқаро муносабатларни ривожлантириш учун зарурдир.

ХАЛҚАРО КОММУНИСТИК ҲАРАКАТ — ҳозирги замоннинг энг прогрессив ва нуфузли сиёсий кучи, халқаро ишчилар синфининг революцион авангарди.

Х. к. ҳ. нинг вужудга келиши Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси билан боғлиқ. Х. к. ҳ. ни ривожлантириш ва унинг позицияларини мустаҳкамлашда *Коммунистик Интернационал* жуда катта роль ўйнади.

Эндиликда жаҳонда 90 та коммунистик ва ишчи партиялар амал қилмоқда ва курашмоқда. Обрўли миллий куч сифатида чиқиб коммунистик партиялар шу билан бир вақтда империализмга қарши, тинчлик, демократия ва социал тараққиёт учун биргаликда олиб борадиган курашларида бир-бирлари билан ҳамкорлик қилмоқдалар. Тарихий ташаббусни ўз қўлларида маҳкам ушлаб олиб Х. к. ҳ. халқаро воқеаларнинг боришига, *жаҳон революцион процессининг* ривожланишига тобора кучлироқ таъсир кўрсатмоқда, антиимпериалистик курашда авангардлик ролини ўйнамоқда.

Социалистик ҳамдўстликнинг коммунистик ва ишчи партиялари Х. к. ҳ. нинг энг йирик ва таъсирли отрядидир. Қардош социализм мамлакатлари ўз коммунистик ва ишчи партиялари раҳбарлигида экономика, фан ва маданиятни ривожлантиришда, меҳнаткашларнинг фаровонлигини оширишда улкан ютуқларга эришдилар. Ғалаба қозонган социализмнинг биринчи мамлакатаи бўлган Совет Иттифоқи ривожланган социалистик жамият қурди. Бошқа қатор қардош социалистик давлатлар ҳам ривожланган социализм қуриш йўлига ўтиб олди. Социалистик мамлакатлар ҳукмрон партияларининг муваффақиятлари — умуман Х. к. ҳ. муваффақиятларининг ғоят муҳим таркибий қисми, унинг сиёсий обрўсини мустаҳкамлашнинг ҳал қилувчи факторидир.

Капиталистик мамлакатлар коммунистик ва ишчи партияларининг сони ва таъсири кейинги йилларда анча ўсди, уларнинг сиёсий активлиги ошди. Улар меҳнаткашларнинг ҳаётий манфаатлари учун,

монополияларнинг ўзбошимчилигини жиловлаб қўйиш учун, реакциянинг барча формаларига қарши, демократия ва социал тараққиёт учун курашга раҳбарлик қиладилар. Синфий кучларнинг янги жойлашишини ҳисобга олиб капиталистик мамлакатлардаги қардош партиялар революцион курашнинг стратегия ва тактикасини революцион ҳаракатнинг ҳозирги босқичининг конкрет шароитларига ҳамда ўз мамлакатларининг миллий хусусиятларига мувофиқ равишда қурмоқдалар. Қатор проблемаларни, энг аввало халқаро проблемаларни ҳал қилиш учун курашда улар социал демократик ва социалистик партиялар билан алоқа ўрнатиш ҳамда ривожлантириш учун чиқмоқдалар.

Коммунистик партиялар мустамлакачиликка ва неокOLONиализмга қарши, ривожланаётган мамлакатларда миллий тикланиш ва прогрессив социал-иқтисодий қайта ўзгартишлар учун курашда ишончли, фидокорона, изчил курашчи сифатида чиқмоқда. Улар миллий-демократик партиялар ва ташкилотлар билан ана шу асосда биргаликда ҳаракат қилишга эришмоқдалар. Озодликка эришган қатор давлатларда миллий-демократик партиялар илмий социализмни ўз идеологияси деб танлади.

Умумий душман — империализм ва реакцияга қарши курашда бирдамлик ва уюшқоқлик Х. к. ҳ. кучи ва қудратининг ғоят муҳим факторидир. «Капитал халқаро кучдир,— деб ёзган эди В. И. Ленин.— Уни енгиш учун ишчиларнинг халқаро иттифоқи, уларнинг халқаро қардошлиги керак». КПСС ва бошқа қардош партиялар Х. к. ҳ. сафларини марксизм-ленинизм, пролетар интернационалиزمи принциплари асосида бирлаштириш ва жипслаштиришга эришиш учун изчил чиқмоқдалар. Шу билан бир вақтда империалистик реакция қардош партияларнинг ҳамкорлигини ва биргалашиб ҳаракат қилишини мустаҳкамлашга тўсқинлик қилишга барча воситалар билан уринмоқда, Х. к. ҳ. ни заифлаштириш ва парчалаб ташлаш йўлини ўтказмоқда. Ана шу мақсадда у *социал-шовинизм, миллатчилик ва антикоммунизмдан*, халқаро ишчилар синфини парчалаб ташлашга, уни революцион ҳаракатлардан чалғитишга уринаётган турли хил оппортунистлар ва нифоқчилардан актив фойдаланмоқда. Ленинизмга доғ туширишга, уни марксизмга қарши қўйишга, уни тор тарихий ва миллий доиралар билан чеклаб қўйишга, пролетар интернационалиزمини «тарихий анахронизм» қилиб кўрсатишга уринишлар ҳам бўлмоқда. Бироқ жаҳондаги аксарият коммунистик ва ишчи партиялар бу хил уйдирмаларни кескин рад этмоқда. 73 та қардош коммунистик ва ишчи партияларнинг халқаро назарий конференциясида (София, 1978 йил декабрь) қайд этиб ўтилганидек, марксизм-ленинизм, пролетар интернационалиزمи коммунистик ва

ишчи партияларнинг, ер юзидаги барча революцион кучларнинг умумий компаси бўлиб келди ва шундай бўлиб қолмоқда.

ХАЛҚАРО КООПЕРАТИВ АЛЬЯНСИ (ХКА)— матлубот, қ.-х., кредит ва б. кооперативларнинг миллий ва регионал союзлари ва федерацияларини бирлаштирувчи халқаро ташкилот. Унга 1895 йилда асос солинган. 65 мамлакатнинг 160 та кооператив ташкилотини бирлаштиради. ХКАнинг асосий мақсадлари кооператив ҳаракатнинг ривожланишига кўмаклашиш, тури мамлакатлар кооперациялари ўртасида ҳамкорлик ўрнатиш, ялпи тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлашдир. СССР Центросоюзи ва б. мамлакатлар прогрессив кооператив ташкилотларининг ташаббуси билан кейинги йилларда ХКА конгрессларида кооператив ва касаба союз ҳаракатининг фаолиятини бирлаштиришга, халқаро монополияларга қарши курашни активлаштиришга, Европа давлатларининг ҳамкорлигини изга солишга қаратилган қатор қарорлар қабул қилинди. ХКАнинг юқори органи — конгресс. Қароргоҳи — Лондонда (Буюк Британия).

ХАЛҚАРО МЕҲНАТ ТАШКИЛОТИ (ХМТ)— *миллатлар лигаси* ҳузуридаги автоном ташкилот сифатида 1919 йилда тузилган. 1949 йилдан бошлаб БМТ нинг ихтисослашган ташкилоти. ХМТнинг 141 аъзоси орасида СССР, УССР, БССР ҳам бор. ХМТ меҳнаткашларнинг меҳнат шароитини ва турмуш даражасини яхшилашга, иқтисодий ва социал стабиллик ўрнатишга (иш вақтини регламентациялаш, ишсизликка қарши кураш, гарантияланган иш ҳақи белгилаш, касалликлардан, бахтсиз ҳоллардан ва касб касалликлардан ҳимоя қилиш, ўсмирлар ва аёлларнинг меҳнатини муҳофаза қилиш, касаба союз эркинликларини таъминлашга ва ҳ. к. кўмаклашишни ўз мақсади деб эълон қилди. Сўнгги йилларда АҚШ реакцион донралари, шу жумладан касаба союзларнинг ўнг лидерлари ХМТ фаолиятида прогрессив тенденциялар кучайиб кетганлиги муносабати билан бу ташкилотдан чиқишни АҚШ ҳукуматидан талаб қилдилар. Бу тазйиқ натижасида АҚШ 1977 йил охирида ХМТдан чиқди. Бироқ бу муҳим халқаро ташкилотда ўз таъсирини йўқотишдан қўрққан АҚШ 1980 йилда ХМТга қайтишга мажбур бўлди. Раҳбар органлари: Бош конференция, халқаро меҳнат бюроси (ХМБ, ХМТнинг ишчи секретариати). Энг катта мамлакатлар пойтахтларида, шу жумладан Москвада, ХМБ ваколатхонаси бор. ХМТнинг қароргоҳи Женевада (Швейцария).

ХАЛҚАРО МОНОПОЛИЯЛАР — йирик капиталистик компаниялар бўлиб, улар максимал фойда олиш мақсадида жаҳон капиталистик ҳўжалигининг бир ёки бир неча тармоғини контроль қилади. Х. м. чет элларда капитал сарфига эга бўлган миллий трестлар ва концернлар («транснациональ»), шахсий-халқаро монополиялар («миллатлараро») ва фирмалараро союзлар (картеллар, синдикат-

лар ва ҳ. к.) формасида чиқади. *Давлат монополистик капитализм* ривожланиши муносабати билан бозорларни ва хом ашё манбаларини бўлиб олиш учун монополияларнинг тил бириктириши кўпинча ҳукуматлараро битимлар ва давлатлар ўртасидаги уюшмалар формасида бўлади (қ. *Европа кўмир ва пўлат уюшмаси*, *Европа иқтисодий уюшмаси*, Евратом). Х. м. нинг фаолияти капитализмга хос бўлган барча зиддиятларнинг кескинлашишига олиб келади, ўзлари таянган мамлакатларнинг миллий манфаатларига кўпинча зид келади, меҳнаткашларни эксплуатация қилишни кучайтиради, ишлаб чиқариш процессининг ижтимоий характери билан меҳнат натижаларини ўзлаштиришнинг хусусий капиталистик формаси ўртасидаги зиддиятни чуқурлаштиради.

ХАЛҚАРО ОЛИМПИА КОМИТЕТИ (ХОК)— ҳозирги замон олимпия ҳаракатининг юқори органи. 1894 йилда Парижда бўлиб ўтган халқаро конгрессда тузилган. ХОКнинг вазифаси — Олимпия ўйинларини мунтазам равишда ўтказиб туриш ва уларни доимо такомиллаштириб бориш, ҳаваскорлар спортини ривожлантиришга раҳбарлик қилиш, барча мамлакатлар спортчилари ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлашга кўмаклашишдир. ХОК миллий олимпия комитетларини (МОК) ва халқаро федерацияларни таниш тўғрисида қарор қабул қилади (1979 йилга келиб ХОК 135 та МОКни ва 20 дан ортиқ халқаро федерацияни таниди), Олимпия ўйинлари программасини ва уларни ўтказиш жойини белгилайди. (ХОКнинг Вена сессияси 1974 йилда 1980 йилги ёзги Олимпия ўйинларини Москвада ўтказиш тўғрисида қарор қилди). ХОКнинг қароргоҳи — Лозаннада (Швейцария).

ХАЛҚАРО СОЦИАЛИСТИК МЕХНАТ ТАҚСИМОТИ — социалистик мамлакатларнинг иқтисодий ва илмий-техника ҳамкорлиги процессида ташкил топади. Давлатлар ўртасидаги меҳнат тақсимотининг янги типидир. *Халқаро капиталистик меҳнат тақсимотидан* фарқ қилиб, Т. с. м. т. суверен давлатларнинг ўзаро манфаатдорлиги, ўзаро ёрдами ва тенгҳуқуқлиги асосида онгли равишда ҳамда планли шаклланади. Х. с. м. т. ҳар бир мамлакат халқ хўжалигининг мутаносиблигини ўрнатишга кўмаклашадиган, хўжаликнинг *жаҳон социалистик системаси* доирасида ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг рационал системаси аста-секин шаклланишига олиб боради. Ишлаб чиқаришнинг муттасил ўсиб боришида ва ижтимоий меҳнатни минимал сарфлаган ҳолда ҳар бир мамлакатда аҳолининг эҳтиёжларини анча тўла қондиришда ифодаланадиган юксак иқтисодий самарадорликни таъминлаш, ишлаб чиқаришни халқаро кўламда ихтисослаштиришни барча мамлакатларда ишлаб чиқаришнинг, меҳнат ресурсларини ҳам қўшиб, табиий ва иқтисодий шарт-шароитларини анча тўла ва бир мақсадга қаратиб фойдаланиш манфаатларини

кўзлаб айрим мамлакатлар экономикасини комплекс (ҳар томонлама) ривожлантириш билан уйғунлаштириш, айрим мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиш даражасида тарихан ташкил топган фарқларни аста-секин баргараф этиш Х. с. м. т. нинг энг муҳим мақсадларидир. Илмий-техника революцияси ютуқларидан ҳар бир мамлакат фойдаланиши учун, унинг ҳаётий манфаатларини бутун социалистик ҳамдўстлик манфаатлари билан уйғунлаштириш учун имкониятлар яратиб Х. с. м. т. жаҳон социализм системаси хўжалик ҳаётини интернационализациялашнинг қудратли тезлатгичи, *социалистик иқтисодий интеграциянинг* асоси бўлиб чиқмоқда.

ХАЛҚАРО СТУДЕНТЛАР СОЮЗИ (ХСС)— демократик студент ёшларининг уюшмаси. 1946 йилда таъсис этилган. СССР Ёшлар ташкилоти комитети ҳузуридаги Студентлар совети ХССда совет студентлари номидан иш юритади. Жаҳондаги турли мамлакат студентларининг 100 га яқин миллий союзлари ХССга аъзо бўлиб кирган. Союз империализмга қарши, тинчлик, хавфсизлик, ҳамкорлик ва миллий мустақиллик учун, демократик ва замонавий маълумот ҳамда студентларнинг ҳуқуқлари учун актив кураш олиб боради. ХСС ёшлар ва студентларнинг форум ва фестивалларини ўтказишда актив қатнашади, катта спорт ишлари олиб боради, халқаро студентлар ўйинларини, ёшларнинг халқаро спорт мусобақаларини уюштиради. ХССнинг юқори органи — конгресс. Қароргоҳи — Прагада (Чехословакия).

ХАЛҚАРО ЭНЕРГЕТИКА АГЕНТЛИГИ (ХЭА)— нефтни асосий истеъмол қилувчи, *иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилотига* кирган капиталистик мамлакатлар томонидан 1974 йилда тузилган. Нефть қазиб чиқарувчи мамлакатларга қарши янги штаб тузиш ташаббусчиси АҚШдир, у агентликда етакчи роль ўйнайди. ХЭА асосий вазифаси — нефть қазиб чиқарувчи мамлакатлар нефть етказиб беришни камайтириб қўйган ҳолларда нефть ресурсларини қайта тақсимлаш, энергетика сиёсатини ва энергиянинг альтернатив (нефтнинг ўрнини босадиган) манбаларини ишлаб чиқиш бўйича олиб бориладиган илмий тадқиқотларни координациялашдир. ХЭА ОЭСР мамлакатлари томонидан *ОПЕК*ка қарама-қарши тузилган ва капиталистик мамлакатларнинг нефть қазиб чиқарувчи мамлакатларнинг миллий манфаатларига қарши бирлашган фронт бўлиб чиқишга уринишдан иборат. 19 та ривожланган капиталистик мамлакат агентликнинг аъзосидир. ХЭАнинг қароргоҳи — Парижда (Франция).

ХАЛҚАРО ҚИЗИЛ КРЕСТ (ХҚК)— ярадорларга, ҳарбий асирларга ва урушнинг бошқа қурбонларига, шунингдек беморларга ва табиий офатдан зарар кўрганларга ёрдам беришни ўз мақсади деб эълон қилган миллий ва халқаро ташкилотлар бирлашмаси. ХҚК

га Қизил Крест, Қизил Яримой (Озарбайжон, Тожикистон, Туркма-нистон, Ўзбекистон иттифоқдош республикаларида; Афғонистонда, Покистонда, Туркия ва барча араб мамлакатларида), Қизил Шер-ва Куёш (Эронда) миллий жамиятлари, Қизил Крест жамиятлари Лигаси (ҚКЖЛ) ва Халқаро Қизил Крест Комитети (ХҚҚК) ки-ради. ҚКЖЛ (1919 йилда тузилган) 125 та миллий жамиятни (шу жумладан 1934 йилдан бошлаб СССР Қизил Крест ва Қизил Ярим-ой жамиятлари Союзини) бирлаштиради ва 220 млн. дан ошқ. одамни қамраб олади. ХҚҚК (1863 йилда асос солинган; Швейца-рия граждандаридан ташкил топган) қуроли конфликтлар вақтида бетараф воситачи ролини ўйнайди. ХҚҚга кирадиган миллий ва халқаро ташкилотлар юридик жиҳатдан бир-бирига қарам эмас. ХҚҚнинг юқори органи — Халқаро конференциядир. ХҚҚ раҳбар-органларининг қароргоҳи — Женевада (Швейцария).

ХАЛҚАРО ҲАРБИЙ ТРИБУНАЛ — қ. *Трибунал*.

ХАЛҚАРО ҲИСОБ-КИТОБ БАНКИ (ХҲҚБ)— халқаро молия-институти. Гаага конвенциясига мувофиқ Англия, Франция, Герма-ния, Бельгия, Италиянинг марказий банклари ва АҚШнинг Морган-ларнинг банкирлар уйи бошчилигидаги учта хусусий банки ва япон-хусусий банклари томонидан 1930 йилда таъсис этилган. Европадаги 30 мамлакатнинг, шунингдек АҚШ, Канада, Япония, Австралия ва Жанубий Африка Республикасининг марказий банклари ХҲҚБнинг аъзоларидир. СССР ХҲҚБда иштирок этмайди. Уставга мувофиқ, банк ХҲҚБ аъзоси бўлган мамлакатлар марказий банклари ўртаси-даги ҳамкорликка кўмаклашиши ва халқаро молиявий ҳисоб-китоб-лар учун қулай шароит яратиб бериши керак. ХҲҚБ капиталистик давлатларнинг капитализм жаҳон валюта системасини сақлаб туриш бўйича халқаро битимлар тузадиган марказига айланиб қолди. Банк-лар амалга оширадиган операциялар қатъий махфийдир. ХҲҚБ *Халқаро валюта фондидининг ҳамда Реконструкция ва ривожланиш халқаро банкининг* Европадаги қўшимча органи сифатида иш кўр-моқда. ХҲҚБнинг юқори органи — унга аъзо бўлган банклар раҳ-барларининг умумий йиғилишидир. Қароргоҳи — Базелда (Швей-цария).

ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ — давлатлар ўртасидаги, шунингдек, халқ-аро муносабатларнинг бошқа иштирокчилари ўртасидаги алоқаларни тартибга солиб турувчи юридик принциплар ва нормалар йиғиндиси. Давлатлар мустақиллик учун, ўз давлатларини тузиш учун кура-шаётган халқлар ва миллатлар, давлатлараро ташкилотлар Х. ҳ. ҳуқуқ ва бурчларга эгадирлар. Х. ҳ. принциплари ва нормалари сиёсий, иқтисодий, социал, маданий ва б. соҳаларда давлатлар ўр-тасидаги муносабатларни тартибга солиб туради. Х. ҳ. нинг принцип-ва нормаларни социал тузумдаги фарқдан қатъи назар давлатлар

ўртасидаги фақат тинчлик ва дўстона муносабатларни сақлаб туришга қаратилган. У *агрессияни* ва давлатлар ўртасидаги муносабатларда куч ишлатиш ёки куч ишлатиш билан таҳдид қилишни тақиқлайди. Х. ҳ. нинг асосий принциплари БМТ Уставида мустаҳкамлаб қўйилган. Жаҳон социалистик системасининг вужудга келиши давлатлар ўртасидаги халқаро муносабатларнинг янги типининг шаклланишига асос солди ва Х. ҳ. нинг демократик принциплари қарор топишига кўмаклашади.

«ХАЛҚЛАР ЎРТАСИДА ТИНЧЛИКНИ МУСТАҲКАМЛАШ УЧУН» ХАЛҚАРО ЛЕНИН МУКОФОТИ — тинчликни ва халқлар ўртасида дўстликни мустаҳкамлагани учун жамоат, сиёсий ва давлат арбобларига Халқаро Ленин мукофоти комитети томонидан бериладиган фахрий мукофот.

СССР Олий Совети Президиумининг Фармони билан 1949 йилда таъсис этилган. Мукофот ҳар қандай мамлакатнинг сиёсий қарашларидан, қайси партияга мансублигидан, диний эътиқоди ва ирқий фарқларидан қатъи назар ҳозирги замоннинг муҳим проблемасини ҳал қилишга — ер юзида мустаҳкам тинчликка эришишга ўз ҳиссасини қўшган граждандларига берилади. «Халқлар ўртасида тинчликни мустаҳкамлаш учун» Х. Л. м. ни олишга номзодлар кўрсатиш ҳуқуқи халқаро ва миллий демократик ташкилотларга (касаба союз, кооператив, хотин-қизлар, ёшлар ва б. ташкилотларга), илмий муассасалар ва ўқув юртларига, фан, маданият ва санъат арбоблари ассоциацияси, шунингдек СССР Олий Совети Президиуми томонидан тузиладиган Халқаро Ленин мукофоти Комитети аъзоларига шахсан берилади. Комитет составига — Совет Иттифоқининг жамоат арбоблари ва б. мамлакатларнинг халқлар ўртасида тинчлик ишини актив ҳимоя қилаётган демократик кучларининг вакиллари киради. СССР Олий Совети Президиумининг 1961 йил 8.ІІІ даги Фармонида мувофиқ Халқаро Ленин мукофоти комитетига ҳар йили бештагача мукофот бериш ҳуқуқи берилган. Мукофот топширилган кишиларга «Халқлар ўртасида тинчликни мустаҳкамлаш учун» Х. Л. м. лауреати дипломи, В. И. Ленин тасвири туширилган кўкракка тақиб юриладиган олтин медаль ва пул мукофоти берилади. «Халқлар ўртасида тинчликни мустаҳкамлаш учун» Х. Л. м. таъсис этилиши ва тинчлик учун атоқли курашчиларга уларнинг ҳар йили бериб турилиши — Совет давлати тинчликсеварлик сиёсатининг ёрқин далилидир.

ХАРТИЯ (грек. *chártes*дан — папирусдан қилинган қоғоз, папирусдаги қўлёзма) — кенг халқ ҳаракатининг асосий талабларини ифода этувчи ёрлиқ, сиёсий ҳужжат (қ. *Чартизм*). Баъзи халқаро актлар ва битимлар айрим ҳолларда хартия деб аталади.

ХВОСТИЗМ — воқеаларнинг кетидан эргашиб борувчи, ҳаракатнинг қолюқ, стихияли элементларига мослашувчи, ишчилар ҳаракатида партиянинг ва илғор назариянинг родини инкор этувчи оппортунистик идеология ва тактика. «Х» тушунчаси «экономизм» назарияси ва практикасига сиёсий характеристика бериш учун В. И. Ленин томонидан марксистик адабиётга биринчи марта киритилган эди, кейинчалик *меньшевизмга*, *ликвидаторликка* характеристика бериш учун ҳам ундан фойдаланилган эди.

«ХОЛИС ХИЗМАТ»— халқаро ҳуқуқда давлатлар ўртасидаги жанжалларни (низоларни) учинчи давлат ёрдамида тинч йўл билан ҳал қилиш воситаси бўлиб, бунда учинчи давлат музокаралар бошланиш ташаббускори бўлади ва ўзи ҳам қатнашиши мумкин. Жанжалларни ҳал этишнинг учинчи томон таклиф этган усули фақат маслаҳат тарзида бўлиши ва ярашаётган томонлар учун мажбурий бўлмаслиги мумкин. 1966 йилда Ҳиндистон билан Покистон ўртасида олиб борилган музокараларга СССРнинг кўмаги «Х. х.» ни муваффақиятли қўлланишга мисолдир.

ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ ХАЛҚАРО ДЕМОКРАТИК ФЕДЕРАЦИЯСИ (Х-ҚХДФ)—1945 йилда хотин-қизларнинг Парижда бўлиб ўтган халқаро конгрессида тузилган. 114 мамлакат хотин-қизларининг 129 ташкилотини бирлаштиради. Совет хотин-қизлари комитети (СХ-ҚК)—Х-ҚХДФнинг коллектив аъзосидир. Федерация хотин-қизларни ирқ, миллати, диний ва сиёсий қарашларидан қатъи назар бирлаштиради. Х-ҚХДФ хотин-қизлар ҳаракатини ривожлантиришга, тинчлик, демократия ва хотин-қизларнинг тенг ҳуқуқлиги учун курашга катта ҳисса қўшмоқда. Юқори органи — Жаҳон хотин-қизлар конгрессида. Қоргоҳи — Берлинда (ГДР).

ХРИСТИАН СОЦИАЛИЗМИ — христиан динини социализм идеаллари (тинчлик, қардошлик, гуманизм ва б. идеаллар) билан боғлашга интилувчи диний ғоявий оқим. Х. с. 19-асрнинг иккинчи чорагида Франция, Англия, Германия ва б. мамлакатларда вужудга келди ва вужудга келган кундан бошлаб катolik ҳамда протестант черковлари томонидан қўллаб-қувватланди. Баъзи бир социалист утопистларнинг қарашлари системасида ҳам Х. с. ғоялари бор эди. Дастлабки кўринишдаги Х. с. тарафдорлари меҳнаткашларни эксплуатация ва қашшоқлик офатларидан озод қилиш ғояларини ташвиқот қилдилар, бироқ бу мақсадга эришишнинг нореал (ахлоқий жиҳатдан ўз-ўзини такомиллаштириш ва ҳ. к.) йўлларини кўрсатдилар. Ҳозирги замонаги Х. с. нинг сарчашмаси папа Лев XIII нинг (1891) «Рерум новарум» энцикликасига бориб тақалади. Бу энцикликада Х. с. нинг кўп турларининг асосида ётувчи қондалар: хусусий мулкнинг дахлсизлиги ва синфий курашни ҳамда социал революцияларни қоралаш ётади.

Ҳозирги замондаги Х. с. да иккита асосий: клерикал ва демократик йўналиш ажралиб туради. Биринчи йўналиш асосан католик черковининг расмий социал доктринасидан иборат бўлиб, клерикал партиялар, христиан касаба союзлари ва б. қатор католик ташкилотларнинг идеологияси ва сиёсати ана шу доктринага асосланади. Протестант черковининг социал доктринаси ҳам моҳият жиҳатидан католик черковининг доктринасига мос келади. Ўз мазмуни жиҳатидан бу доктриналарнинг иккаласи ҳам либерал йўналишдаги буржуа реформизми доирасидан ташқарига чиқмайди. Ҳозирги замон идеология курашида клерикал Х. с. марксизм-ленинизмга қарши ҳаракат қилиш ва динга ишонувчиларни революцион курашдан чалғитиш қуроли бўлиб хизмат қилмоқда. Х. с. даги демократик йўналиш христиан черковидаги алоҳида группалардан иборат бўлиб, уларнинг умумий программаси ҳам, ташкилоти ҳам йўқ. Демократик йўналиш тарафдорлари черковнинг капитал билан ва буржуа давлати билан иттифоқини танқид қилади, ундан меҳнаткашларнинг ўз ҳуқуқлари учун, мазлум халқларнинг ўзларининг миллий озодлиги учун курашини кескин қўллаб-қувватлашни талаб қилади. Уларнинг кўпчилиги капитализмни рад этмоқда ва социализмни ёқлаб чиқмоқда. Капиталистик мамлакатлар, шунингдек социалистик мамлакатлардаги динга ишонувчилар ва руҳонийлар орасида ҳам демократик Х. с. тарафдорлари бор. Социалистик мамлакатларида янги жамят қуришда эришилган муваффақиятлар таъсирида черков хизматчилари томонидан реал социализм афзалликларини тан олиш жараёни бормоқда. Улар бу муваффақиятларни христианликнинг қатор идеалларининг мужассамланиши деб қабул қилмоқдалар ва баҳоламоқдалар.

ХРИСТИАНЛИК — дунё динлари (*буддизм* ва *ислом* динлари билан бир қаторда) деб аталмиш динлардан бири. Х. 1-аср ўрта-ларидан Рим империясидаги қуллар ва камбағал кишиларнинг норозилик ҳаракати сифатида вужудга келди. Кейинчалик христиан жамоалари демократик характери йўқотди ва профессионал руҳонийлар бошчилигидаги йирик диний ташкилот сифатида ташкил топди. 4-асрга келиб Х. ҳокимият томонидан таъқиб қилинадиган диндан Рим империясининг расмий давлат черковига айланди. Бу эволюция тасодифий бир ҳол эмас, чунки ҳар қандай бошқа дин каби Х. диний таълимоти ҳам ҳужумрон, эксплуататор синфлар манфаатларига жавоб беради, эксплуататор тузумни мустақкамлашга хизмат қилади. Илк ўрта аср давридан бошлаб Х. қатор мустақил йўналишларга бўлиниб кетди. Католицизм, православие ва протестантизм ана шу йўналишларнинг муҳимларидир.

ХУНТА (исп. *junta* — йиғилиш, мажлис, бирлашиш) — 1) Испанияда ва Латин Америкасидаги испан тилида гаплашадиган кўпчи-

лик мамлакатларда ижтимоий-сиёсий ташкилотлар, бирлашмалар, йиғилишлар ва ҳ. к. номи. 2) Ҳарбий группировкаларнинг кўп мамлакатларда тарқалган номи. Ана шу группировкалардан энг реакционларининг ҳокимият тепасига келиши қатор давлатларда фашист йўналишидаги ҳарбий диктатура ўрнатилишига (мас., Чилида) олиб келди.

ХУРАЛ — Монголия Халқ Республикасида ваколатли органларнинг номи (Буюк Халқ Хурали, халқ депутатларининг маҳаллий хурали).

ХҲЖАЛИК ҲИСОБИ (хозрасчёт) — планли социалистик хўжалик юритишнинг қилинган сарфларни ва хўжалик фаолиятининг натижаларини қиймат (пул) формаларида ўлчашга, хўжалик ташкилотларининг харажатларини ана шу корхоналар фондлари ҳисобига қоплашга ва ишлаб чиқариш рентабеллигини оширишга асосланган усулдир.

Х. ҳ. ходимларнинг ресурслардан самарали фойдаланишда моддий манфаатдорликка ва моддий жавобгарликка риоя қилишни кўзда тутди. Хўжалик ташкилотларининг иқтисодий ва моддий рағбатлантириш фонди бу корхоналар ишининг самарадорлигига бевосита боғлиқдир. Хўжалик юритишнинг хўжалик ҳисоби системаси учун марказдан раҳбарлик қилишни корхоналарнинг, бирлашмаларнинг халқ хўжалик тармоқларининг ташаббусини ҳар томонлама ривожлантириш билан қўшиб олиб бориш характерлидир.

Хўжалик ҳисоби муносабатлари доимо такомиллаштириб борилди, ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг тегишли даражасини аёс эттиради. Бу муносабатлар министрликларнинг ҳам, бирлашмаларнинг ҳам фаолиятини қамраб олади. Улар корхоналар ичида ҳам (цехлар, участкалар даражасида) мавжуд. Л. И. Брежнев КПСС XXV съездида партия иқтисодий сиёсатининг моҳияти ва асосий проблемаларини очиб бериб, бундай деб қайд этди: «Иқтисодий рағбатлантириш омиллари ва воситаларидан — хўжалик ҳисоби, фойда, нарх, мукофотдан моҳирлик билан фойдаланиш бу соҳадаги ишнинг иккинчи йўналишидир. Бошқа сўзлар билан айтганда, министрликлар, бирлашмалар ва корхоналарнинг фаолиятига ва аввало улар бажарадиган ишнинг самарадорлиги ва сифатига баҳо бериш учун аёс бўлган бутун кўрсаткичлар системасини такомиллаштириш талаб этилади».

КПСС МКнинг ва СССР Министрлар Советининг «Планлаштиришни яхшилаш ва хўжалик механизмининг ишлаб чиқариш самарадорлиги ва иш сифатини оширишга таъсирини кучайтириш тўғрисида»ги қарорида хўжалик юритишнинг хўжалик ҳисоби усуллари-нинг янгидан кенгайтирилиши ва чуқурлаштирилиши ўз аксини топди.

Ц

ЦЕНТРАЛИЗМ (лат. *centrum*дан — бирор нарсанинг тўпланадиган жойи, марказ) — идора этиш (ёки ташкил этиш) системаси бўлиб, бу системада маҳаллий муассаса (орган)лар юқори муассаса (орган)ларга бўйсунди, бунда бутун система бир марказдан бошқарилади. *Демократик централизм* маркча-ленинча партияларнинг, социалистик давлат ташкилий тузилишининг, фаолятининг, раҳбарлигининг, социалистик экономикани бошқаришнинг муҳим принциpidир.

ЦЕНТРИЗМ — халқаро ишчилар ҳаракатидаги марксизмга душман, «сўл» иборалар билан ниқобланган оппортунистик оқим бўлиб, 20-асрнинг бошларида вужудга келган, ошқора *оппортунизм* билан революцион марксизм орасида турар эди. Центристлар оппортунистлар билан алоқани узишдан бош тортдилар ва ишчиларга хиёнат қилганликларини сохта марксистик иборалар билан ниқобладилар, марксизмнинг революцион моҳиятини буздилар, шунинг учун В. И. Ленин ишчилар ҳаракати учун центристлар ошқора оппортунистларга қараганда хавфлироқдир, деб ҳисоблаган эди. Кўпчилик центристлар биринчи жаҳон уруши даврида социал-шовинистлар лагерига ўтиб кетдилар, сўнгра эса Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ҳамда халқаро коммунистик ва ишчи ҳаракатининг ошқора душманлари бўлиб қолдилар.

ЦИВИЛИЗАЦИЯ (лат. *civilis* — граждалик, ижтимоий) — 1) маданият сўзининг синоними. 2) Моддий ва маънавий маданиятнинг ривожланиш даражаси, босқичи (антик Ц., ҳозирги замон Ц.). Социализм ғалабаси билан янги, коммунистик Ц. нинг қарор топиши бошланади. 3) Варварликдан кейинги ижтимоий тараққиёт босқичи.

ЦРУ — қ. *Марказий разведка бошқармаси*.

ЦТАК — қ. *Корея Марказий телеграф агентлиги*.

Ч

ЧАРТИЗМ (ингл. chartism, charterдан — хартия) — Англия пролетариатининг 19-асрнинг 30—50-йилларда халқаро ишчилар ҳаракати тарихидаги биринчи оммавий, сиёсий жиҳатдан шаклланган революцион ҳаракати. 1838 йилда Лондон ишчилари социал протест билдириб хартия (ҳаракатнинг номи ана шундан келиб чиққан) — программ ҳужжат ишлаб чиқдилар; бу ҳужжат: умумий сайлов ҳуқуқини жорий қилишни, парламентга ҳар йили сайлов ўтказишни, парламент аъзолари учун мулк цензини бекор қилишни, яшириш овоз беришни, тенг сайлов округлари тузишни ва ҳ. к. жорий қилишни кўзда тутарди. Ч. оммавий, сиёсий жиҳатдан расмийлашган пролетар ҳаракатига асос солди ҳамда Буюк Британиянинг ва б. қатор мамлакатларнинг ижтимоий тараққиётига катта таъсир кўрсатди. В. И. Лениннинг сўзига қараганда, Ч. бўлажак марксизмдаги кўп нарсаларни гениал равишда олдиндан дарак берган эди, у — марксизмга қаратилган «охиргидан олдинги сўздир».

ЧЕРКОВНИ ДАВЛАТДАН АЖРАТИШ — давлат ҳокимияти билан черков (яъни диний ташкилотлар) ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг демократик принципи бўлиб, у черков ҳеч қандай давлат вазифаларига эга бўлмаган хусусий ташкилот эканлигини, давлат эса черков ишларига аралашмаслигини билдиради. Баъзи капиталистик мамлакатларда (мас., АҚШ, Францияда) Ч. д. а. принципи расман амалга оширилган, бироқ амалда бу мамлакатларда черков билан давлат ўртасида турли-туман алоқалар мавжуддир. Қатор капиталистик мамлакатларда (Англия, Швеция, Норвегия, Исроил ва б.) бу иттифоқ қонун билан мустаҳкамлаб қўйилган. Улуғ Октябрь социалистик революцияси натижасида СССРда черков давлатдан, мактаб эса черковдан ажратилган (1918 йил 23.1). Капиталистик мамлакатлардан, шу жумладан виждон эркинлиги расман (юридик жиҳатдан) эълон қилиниб, реал воқеликда эса динга ишонмайдиган граждандар (атеистлар) турли-туман таъқиблар ва чеклашларга дучор этиладиган капиталистик мамлакатлардан фарқ қилиб, СССРда виждон эркинлиги принципи изчил амалга оширилган. СССР Конституциясига мувофиқ, «СССР граждандарининг виждон эркинлиги, яъни ҳар қандай динга эътиқод қилиш ёки биронта динга ҳам эътиқод қилмаслик, диний маросимларни бажа-

риш ёки атенстик пропаганда олиб бориш ҳуқуқи гарантияланади. Диний эътиқодлар туфайли адоват ва нафрат қўзғатиш тақиқланади». Бошқа социалистик мамлакатларда ҳам Ч. д. а. принципи амалга оширилган. Барча социалистик давлатларда граждандарга виждон эркинлиги таъминланади. Биронта ҳам динга давлат имтиёз берамайди ёки уни рағбатлантирмайди. Давлат диний ташкилотлар томонидан жамоат тартибининг бузилишига ва граждандарнинг ҳуқуқларига хуруж қилинишига йўл қўймайди.

ЧЕТГА КАПИТАЛ ЧИҚАРИШ — капитални жойлаштиришнинг империализм даври учун характерли бўлган формаси бўлиб, уни бир мамлакат монополиялари ва буржуа давлати бошқа мамлакатларда катта фойда олиш, ана шу мамлакатларда ўзининг иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий-стратегик позицияларини мустаҳкамлаш мақсадида ана шу мамлакатларда амалга оширади. Капитал капитализмнинг монополистик давригача ҳам четга чиқарилар эди, бироқ империализм давридагина Ч. к. ч. четга товар чиқаришга нисбатан етакчи аҳамият касб этди, империализмнинг асосий иқтисодий белгиларидан бири бўлиб қолди. Капитал мамлакат ичида етарли даражада самарали бўлмагани, унумли қўлланиб бўлмаслиги ёки у «ортиқча» бўлганлиги учун эмас, балки бошқа мамлакатларда, айниқса қолоқ ва иқтисодий жиҳатдан кам ривожланган мамлакатларда анча катта фойда берадиган, фойда нормаси анча катта бўладиган қилиб жойлаштирилиши мумкинлиги учун (бу ерларда арзон хом ашё ва иш кучи, ижтимоий муносабатларнинг қолоқ формаси мавжуд бўлганлиги учун, бу меҳнатқашларни шафқатсиз эксплуатация қилиш имкониятини беради) четга чиқарилади. Капитал бошқа мамлакатларга турли-туман давлат ва хусусий заёмлар, кредитлар сифатида чиқарилади, қарз берган одамга ана шу заём ва кредитлар учун юқори процентлар тўланади. Қорхоналар қуриш, четга асбоб-ускуналар чиқариш ҳам Ч. к. ч. формаларидандир. Қурол-яроғлар сотиш, шунингдек ҳарбий объектлар қуриш Ч. к. ч. нинг айниқса юқори даромади формасидир. Ҳозирги замон шароитида бир капиталистик мамлакатдан иккинчисига К. ч. кучаймоқдаки, бу АҚШ учун айниқса характерлидир. Бу шу нарса билан боғлиқки, у ерда Америка монополиялари анча кам ишлаб чиқариш чиқимларига ва анча арзон иш кучига эга бўладилар. Монополиялар ва капиталистик давлатлар бошқа мамлакатларга капитал чиқариб, у ерлардан катта-катта даромад суғуриб олишгагина эмас, балки шу билан бирга у ерларда реакция тартибларни, ҳарбий-полициячилик режими ва қўллаб-қувватлашга нигиллоқдалар, саноатнинг асосан ўзларига энг фойдали тармоқларини ривожлантирмоқдалар, ўзлари бераётган «ёрдамни» асосан ҳарбий мақсадларга, қуролланиш пойгасига сарфлашга мажбур қилмоқдалар. Оқибат натижада Ч. к. ч. четдан капи-

тал олаётган мамлакатлар ичидаги зиддиятларни ҳам, шунингдек капиталistik дунёдаги бошқа мамлакатлар ўртасидаги зиддиятларни ҳам кескинлаштирмоқда, халқаро муносабатларда кескинликни кучайтирмоқда.

ЧЕТ ЭЛ МАМЛАКАТЛАРИ БИЛАН ДУСТЛИК ВА МАДАНИЙ АЛОҚА БОҒЛОВЧИ СОВЕТ ЖАМИЯТЛАРИ ИТТИФОҚИ — СССР халқлари билан чет эл мамлакатлари халқлари ўртасида ҳамжиҳатлик, дўстлик ва ҳамкорликни ривожлантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган оммавий жамоат ташкилоти. 1958 йилда тuzилган (1925 йилдан 1958 йилгача — Чет эллар билан маданий алоқа қилувчи бутуниттифоқ жамияти). Айрим мамлакатлар ва бир гуруҳ мамлакатлар билан дўстлик алоқалари боғловчи 77 та совет ассоциацияси ва дўстлик жамиятларини, 14 та республика дўстлик жамиятлари ва РСФСР шаҳарларидаги (Ленинград, Волгоград, Иркутск, Хабаровск, Новосибирск, Сочи, Тольяттидаги) бўлимларни бирлаштиради. Жамият составига шунингдек билимнинг турли соҳалари бўйича фан ва маданият арбобларининг 13 та ассоциация ва секциялари ҳамда Совет ва чет эл шаҳарлари алоқалари бўйича ассоциация кирди. Дўстлик жамияти 1 мингдан ортиқ республика, ўлка, область, шаҳар ва район бўлимларига эга; корхона ва муассасаларнинг 25 минг коллективи дўстлик жамияти фаолиятида уларнинг коллектив аъзолари ҳуқуқига эга бўлиб қатнашмоқдалар. Жамият жаҳондаги 140 мамлакатдаги 8 мингдан ортиқ ташкилот ва кўплаб арбоблар билан алоқа боғлаган. Жамият ассоциациялари ва секциялари қатор халқаро жамоат ташкилотларининг ишида қатнашмоқда. Совет жамиятлари чет эл ассоциациялари ва СССР билан дўстлик ва маданий алоқа қилувчи жамиятлар билан биргаликда ўзаро ахборотни кенгайтиришга ва санъат, адабиёт, кино, таълим ва маориф соҳасида маданий бойликлар алмашишга кўмаклашувчи турли тadbирларни амалга оширмоқда. Дўстлик жамияти фаолиятида қатнашувчи совет ва чет эл ташкилотлари ва муассасаларининг бевосита алоқалари ҳам ривожланмоқда. Чет элларда Совет Иттифоқининг Дўстлик ойликлари, Кунлари ва Ҳафталари ҳамда СССРда чет эл мамлакатларига бағишланган шулар каби комплекс тadbирлар муҳим ижтимоий ҳодиса бўлиб қолди. Бу тadbирларни ўзаро асосда дўстлик жамиятлари ўтказди. Бу тadbирларда кўп минглаб кишилар қатнашади ва улар халқлар ҳаётининг маданий, социал, иқтисодий ва сиёсий томонларини қамраб олишга имкон беради. Дўстлик жамиятлари тинчликсевар кучларнинг кескинликни юмшатишни чуқурлаштириш, қуролсизланиш ва мустақкам тинчликни таъминлаш учун ҳаракатига тобора активроқ қўшилмоқдалар. Жамият ва унга кирувчи ташкилотларнинг фаолияти совет кишиларига СССР Конституциясининг 69-моддасида ёзиб қўйилган:

«Бошқа мамлакатларнинг халқлари билан дўстлик ва ҳамкорликни ривожлантиришга, ялпи тинчликни сақлаш ва мустаҳкамлашга кўмаклашиш — СССР гражданининг интернационал бурчидир», деган вазифани амалга оширишга ёрдам беради.

ЧТА — қ. *Чехословакия телеграф агентлиги.*

ЧЕХОСЛОВАКИЯ ТЕЛЕГРАФ АГЕНТЛИГИ (ЧТА)— ЧССР ахборот агентлиги. 1918 йилда асос солинган. Мамлакат ичида ва чет элда ички ва халқаро ҳаётга оид хабарлар тарқатади. Прагада жойлашган. *Матбуот агентлиги Европа альянси* аъзосидир.

Ш

ШАНТАЖ (фр. *chantage*)— таҳдид солиш, дўқ уриш, обрўсизлантирадиган, шарманда қиладиган (ҳақиқатга тўғри келадиган ёки бўҳтондан, тўхматдан иборат) маълумотларни тарқатиш йўли билан қўрқитиш орқали таъмагирлик қилиш; бунда шантажчи муайян моддий ёки бошқа фойдани назарда тутаяди. Ш. қилганлик учун қаттиқ жиноий жавобгарликка тортилишга қарамай, у капиталистик мамлакатларда кенг тарқалган. АҚШда, мас., таъмагирларнинг — рэкетирларнинг (қ. *Рэкет*) махсус шайқаси мавжуд. Уларнинг даромоди, ҳатто расмий маълумотларга кўра, ўнлаб миллиард доллардан ошқидир.

ШАРИАТ — мусулмон ҳуқуқининг қуръонга асосланган ва ислом дини давлат дини бўлган баъзи мамлакатларда амал қилувчи диний ва юридик нормаларининг йиғиндиси. Ш. ҳокимиятга кўр-кўрона бўйсунгани, сабр-тоқатни, эксплуататорларга тобеликни, ғайри динларга душманликни ташвиқот қилади.

ШАРТНОМА — 1) кенг маънода — иккита ёки бир неча шахсларнинг ана шу шахсларнинг ҳуқуқлари ёки мажбуриятларини белгилаш, ўзгартириш ёки тўхтатиб қўйишга қаратилган битими. 2) Халқаро Ш. — иккита ёки бир неча тенг ҳуқуқли бўлган давлатлар ёки халқаро ташкилотлар, шунингдек ўз озодлиги учун курашаётган миллатлар ўртасида сиёсий, ҳуқуқий, маданий ёки бошқа ҳамкорлик соҳасидаги уларнинг ўзаро ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилаш, ўзгартириш ёки тўхтатиб қўйиш юзасидан ихтиёрий равишда тузиладиган битим. Ш. одатда, ёзма тарзда тузилади ва ғоят турли-туман номларга — трактат, хартия, пакт, конвенция, шартнома, протокол, декларация, коммюнике, битим, модус вивенди каби ва ҳ. к. номларга эга бўлади; бироқ уларнинг ҳаммаси принцип жиҳатдан бир хил юридик кучга эгадир. Оғзаки формада тузилган шартнома «джентльмен битими» деган номга эга бўлади. Иштирок этаётганларнинг сонига қараб Ш. икки томонлама ва кўп томонлама, уларга қўшилиш тартибига қараб — очиқ ва ёпиққа бўлинади. Ҳамма халқаро Ш. халқаро ҳуқуқ манбаидир.

СССРда расмий қабул қилинган классификацияга мувофиқ Ш. уларнинг номи ва халқаро-ҳуқуқий тартибга солиш предметини назарда тутиб: сиёсий ва дипломатик муносабатлар ўрнатиш тўғрисидаги, чегара масалалари бўйича, ҳуқуқий масалалар бўйича, иқтисодий ва илмий-техникавий алоқалар бўйича, қишлоқ хўжалик, алоқа, транс-

порт масалалари бўйича, маданий алоқалар тўғрисидаги, соғлиқни сақлаш масалалари бўйича, шунингдек уруш олиб бориш қондалари масалалари бўйича шартномаларга бўлинади.

Совет Иттифоқи ўзининг халқаро практикасида мажбуриятларни оғишмай бажариш тинчлик, хавфсизлик ва давлатларнинг тенг ҳуқуқли, ўзаро манфаатдор ҳамкорлигига жавоб беради, деган принципга амал қилади. Амал қилаётган қарийб 10 мингга яқин халқаро Ш. ва битимлар қатнашчиси бўлган СССР ўз зиммасига олган мажбуриятларни виждонан ва кам-кўстсиз бажариб келмоқдаки, уларга риоя қилиш совет ташқи сиёсатининг принциpidир. Бу принцип СССР Конституциясининг 29-моддасида, шунингдек халқаро Ш. тузиши, уларни ижро этиш ва денонсация қилиш тўғрисидаги СССР Қонунида мустаҳкамлаб қўйилган.

ШАХС — ўзига хос интеллектуал, эмоционал, иродавий шахсий белги ва сифатларга эга бўлган субъект. Бу белги ва сифатлар муайян социал-иқтисодий формациянинг маҳсулидир. Ш. ўтмиш тарихий тажрибани, ўтмишдаги маданий бойликларни ўзида тўплайди. К. Марк таърифича, Ш. «барча ижтимоий муносабатлар йиғиндиси» дур. Жамиятдан ташқаридаги Ш. нореалдир. В. И. Ленин бундай деб ёзган эди: «Жамиятда яшаб туриб жамиятдан холи бўлиш мумкин эмас».

Кишиларнинг ижтимоий-ишлаб чиқариш фаолияти Ш. шаклланишининг асосидир. Ижтимоий-ишлаб чиқариш процессида улар бир-бирига таъсир ўтказади. Ҳар бир ижтимоий-иқтисодий формация Ш. нинг ўзига монанд типини вужудга келтиради.

Кишини киши эксплуатация қилишга асосланган капиталистик ишлаб чиқариш усули шароитида Ш. ни хусусий мулкчилик, «ашёвий» муносабатларга бўйсундириш рўй беради. Ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчилик Ш. нинг ривожланишини бостириб ва мажруҳ қилиб қўяди. Одамда худбинлик, шахсиятпарастлик ривожланади.

Фақат социалистик жамиятдагина ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчилик ва кишини киши эксплуатация қилиш тугатилиши билан Ш. гармоник ва ҳар томонлама ривожланиши учун барча шароитлар яратилган. Бу ривожланиш ўз ичига маънавий бойлик, ахлоқий поклик ва жисмоний камолотни олади.

Ривожланган социализм жамиятида социалистик ижтимоий муносабатларнинг коммунистик муносабатларга ўсиб ўтishi процессида Ш. да коммунизм ишига садоқат, социалистик Ватанга муҳаббат, барча мамлакат меҳнаткашлари билан, барча халқлар билан қардошларча ҳамкорлик, жамият бахт-саодати йўлида ҳалол меҳнат қилиш, коллективизм ва ўртоқларча ўзаро ёрдам, жамоат ва шахсий ҳаётда оддийлик ва камтарлик, адолатсизликка, текинхўрликка,

виждонсизликка, мансабпарастликка, юлғичликка нисбатан мурасиз бўлиш каби коммунистик ахлоқ принциплари тарбияланади. Жамиятнинг социал бир хиллигини ривожлантириш, коммунизмнинг моддий-техника базасини яратиш, социалистик демократизмни авж олдириш, халқнинг моддий ва маданий фаровонлигини муттасил юксалтириб бориш — Ш. нинг бундан буён ҳам ҳар томонлама ривожланишининг, унинг социал активлигининг гаровидир, шундай жамият бунёд этиш учун гарантиядирки, К. Маркс ва Ф. Энгельс ибтоси билан айтганда, бу жамиятда «ҳар бир кишининг эркин ривожланиши ҳамманинг эркин ривожланишининг шартидир».

ШАХСИЙ МУЛК социализм шароитида — шахсий ва рўзғор истеъмол буюмларига эгалликдан иборат. Меҳнат билан топилган даромадлар СССР граждандари Ш. м. ининг негизидир. СССР Конституциясига мувофиқ, Ш. м. да рўзғор ашёлари, шахсий истеъмол буюмлари, қулайлик ва уйдаги ёрдамчи хўжалик буюмлари, турар жой ва меҳнат жамғармалари бўлиши мумкин. Граждандарнинг шахсий мулки ва мулкка ворислик ҳуқуқи давлат томонидан қўриқланади. СССР граждандарининг Ш. м. бўлган мол-мулкдан меҳнатсиз даромад олиш учун, социалистик жамият манфаатларига зарар етказиш учун фойдаланилмаслиги керак.

ШЕРИФ (ингл. sheriff)—1) АҚШ, Буюк Британия, Ирландияда маъмурий, полиция ва баъзи бир суд вазифаларини амалга оширувчи мансабдор шахс. 2) (Арабча шариф)— мусулмон мамлакатларида баъзи феодал ҳукмронларнинг унвони.

ШИМОЛИЙ АТЛАНТИКА БЛОКИ — қ. НАТО.

ШИМОЛИЙ АТЛАНТИКА ШАРТНОМАСИ ТАШКИЛОТИ — қ. НАТО.

ШИМОЛИЙ КЕНГАШ — Дания, Финляндия, Исландия, Норвегия ва Швеция парламентлари ва ҳукуматларининг консултыатив органи. 1952 йилда тузилган. Ана шу мамлакатлар ўртасида ҳуқуқий, маданий, социал ва иқтисодий соҳаларда ҳамкорлик қилишга, шунингдек коммуникация соҳасида ҳамкорлик қилишга кўмаклашишга даъват этилган.

УИЕК Секретариатининг вакиллари Европада иш олиб борадиган халқаро иқтисодий ташкилотларнинг вакиллари учун кенгаш томонидан ҳар икки йилда ўтказилиб туриладиган конференцияларда 1965 йилдан буён қатнашиб келмоқдалар. Ахборот материаллари алмаштириб турилади. Юқори органи — пленар сессия. Ш. к. нинг қароргоҳи йўқ.

«ШИМОЛ-ЖАНУБ проблема» — саноат жиҳатидан ривожланган капиталистик давлатлар билан ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги муносабатларни кўрсатиш учун буржуа матбуоти томонидан фойдаланиладиган термин, халқаро иқтисодий ҳамкорлик бўйича

Парижда ўтган конференция норасмий равишда «Шимол-Жануб диалоги» номини олиши муносабати билан пайдо бўлди. Бу конференцияда индустриал жиҳатдан ривожланган капиталистик давлатлардан ва ривожланаётган мамлакатлардан 27 та делегация қатнашди (1975 йил декабрь—1977 йил июнь). Ривожланаётган мамлакатлар жаҳон экономикасида ўз позицияларини мустаҳкамлаш, олаётган иқтисодий ёрдамнинг ҳажминини ошириш, савдода *имтиёз* берилишини таъминлаш ва замонавий технологияни олиш шароитларини яхшилаш учун янги иқтисодий тартиб ўрнатилишини (қ. *Янги халқаро иқтисодий тартиб*) ана шу «диалог» доирасида талаб қилмоқдалар. Импералистик мамлакатлар ривожланаётган мамлакатларга минимал ён беришлар билан кекланиб, собиқ мустамлакалар ва ярим мустамлакаларнинг қолоқлиги учун «баббаравар жавобгар бўлиш» принципини илгари суришга уринмоқдалар, аслида, импералистик эксплуататорлар талаб кетган нарсаларнинг ўрнини қоплашни социалистик давлатлар зиммасига ҳам юклашга ҳаракат қилмоқдалар.

Совет Иттифоқи ва қардош социалистик мамлакатлар ривожланаётган мамлакатларнинг халқаро иқтисодий муносабатларни адилатли ва демократик асосда қайта қуриш тўғрисидаги талабни қўллаб-қувватламоқдалар, иқтисодий мустақиллик учун, кўп миллатли компанияларнинг зулмига қарши ва ривожланаётган давлатларнинг табиий ва одам ресурслари ривожланган капиталистик мамлакатлар томонидан эксплуатация қилинишига қарши курашда бу мамлакатларга ҳар томонлама ёрдам бермоқдалар ва уларни қўллаб-қувватламоқдалар.

ШИОР — раҳбар гояни, вазифани, талабни, принципни қисқа формаларда ифодаловчи чақириқ. Ш.— сиёсий *агитация* ва *пропаганданинг* формаларидан биридир.

ШОВИНИЗМ (фр. chauvinisme) — буржуа миллатчилигининг ўта реакцион формаси. Ш. сиёсати бошқа миллат ва халқларга нафрат ва душманликни авж олдиришга қаратилган. Ш. гўё «тўла қонли бўлмаган» бошқа миллатлар ва ирқлар устидан ҳукмронлик қилишга даъват этилган бир миллатнинг алоҳидалигини («мумтозлигини») тарғиб этади (шунингдек қ. *Миллатчилик*, *Ирқчилик*).

Давлатда етакчи (давлат) мавқега эга бўлган, ўз миллатини «олий» миллат деб эълон қилган миллат ҳукмрон эксплуататор синфларининг идеологияси ва сиёсати бўлган буюк давлатчилик Ш. шовинизм ва миллатчиликнинг бир туридир. Буюк давлатчилик Ш. буржуа миллатлари, миллий ва кўп миллатли давлатлар ҳамда мустамлака империялари ташкил топаётган даврда вужудга келди. Буржуа ҳукмрон «буюк» миллатлар сиёсати бошқа миллат ва элатларни асоратга солишга ва эксплуатация қилишга, иқтисодий, сиёсий ва

маданий соҳаларда уларни камситишга қаратилган. Мас., собиқ Австро-Венгрия, Россия ва б. империяларда «давлат» миллатларининг ҳукмрон синфлари ана шу давлатлар территориясида яшовчи бошқа мазлум халқларга нисбатан буюк давлатчилик Ш. сиёсати юргизди. Россия чоризми мамлакатни «халқлар турмаси»га айлантди.

Марксизм-ленинизм Ш. га қарши муросасиз кураш олиб боради. Социалистик жамият, озод ва тенгҳуқуқли миллат ва элатларнинг қардошларча дўстлиги шароитида социалистик интернационализм идеологияси танҳо ҳукмронлик қилади. 1977 йилги СССР Конституциясида бундай деб ёзиб қўйилган: «Турли ирқ ва миллатларга мансуб СССР граждандари тенг ҳуқуқларга эгадирлар.

Бу ҳуқуқларнинг амалга оширилиши СССРдаги барча миллатлар ва элатларни ҳар томонлама камол топтириш ва яқинлаштириш сиёсати билан, граждандарни совет ватанпарварлиги ва социалистик интернационализм руҳида тарбиялаш билан, она тилидан ва СССР даги бошқа халқларнинг тилларидан фойдаланишга имкон берилиши билан таъминланади».

ШТАТ (нем. Staat — давлат) — баъзи федератив республикалар (АҚШ, Ҳиндистон, Латин Америкасидаги қатор давлатлар ва б.) составига кирадиган ҳамда ўз-ўзини идора қилиш ҳуқуқидан у ёки бу даражада фойдаланадиган давлат-территориал бирлик.

ШТРЕЙКБРЕХЕРЛАР (нем. Streikbrecher, Streikdan — иш ташлаш ва brechen — синдирмоқ) — ишчилар ёки аҳолининг бошқа қатламларидан чиқиб, меҳнаткашларнинг бирдамлигини бузувчи ва стачкада иштирок этишдан бош тортувчи ёки иш ташлаган ишчиларнинг ўрнида ишлаш учун корхона эгалари томонидан махсус ёлланадиган шахслар.

ЭВАКУАЦИЯ (лат. evacuatio, evasuae — бўшатиш, узоқлашиш)—1) қўшинларни улар эгаллаб турган территориядан олиб чиқиб кетиш. 2) Ярадорларни ва беморларни, шунингдек ҳарбий анжомларни, ҳар қандай бойликлар ва ҳ. к. жанг ҳаракатлари олиб борилаётган майдондан олиб чиқиб кетиш. 3) Аҳолини, корхоналарни, муассасаларни, моддий ва маданий бойликларни уруш ёки табиий офат вақтида хавф туғилаётган районлардан, шунингдек мазкур территория бирор янги қурилиш учун ажратилган ҳолларда, мас., электростанция қурилаётганда ва йирик сув омбори вужудга келтирилаётган вақтда ана шу территориядан олиб чиқиб кетиш.

ЭВОЛЮЦИЯ (лат. evolutio — авж олдириш)—табиат ва жамиятдаги ҳаракат формаларидан бири; муайян шароитларда сакраш, тадрижиёт, революция йўли билан янги сифатларга олиб келадиган, секинлик билан, аста-секин амалга ошадиган миқдор ўзгариши. Э ва революция — ҳаракат, табиат ва жамият тараққиётининг ўзаро мустаҳкам алоқада бўлган икки формасидир.

ЭГАЛИТАРИЗМ (фр. égalitarisme, égalitéдан — тенглик)— ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкни бекор қилмай, асосан тақсимотда тенглик жорий қилиш йўли билан умумий тенгликка эришини тўғрисидаги майда буржуа утопик кўрсатма.

ЭГИДА [грек. aigis (aigidos)— қалқон]—1) қадимги грек мифологиясида — Зевс худосининг қалқони, худолар қаҳри ва ҳомийлигининг рамзи. 2) (*Кўч.*) ҳимоя, ҳомийлик; «эгида ҳимоясида бўлиш» — бирор кишининг ёки бирор нарсанинг ҳимоясида, ҳомийлигида бўлиш.

ЭКЛЕКТИКА, ЭКЛЕКТИЗМ, ЭКЛЕКТИЦИЗМ (грек. eklektikósдан — танловчи)— узвий бир бутунликни инкор этувчи, аралашқуралаш, турли-туман тушунча, ғоялар, қарашлар, назарияларнинг улардаги «чегарадан чиқиб кетишларни» бартараф қилиш ниқоби остида принципсиз бирлашиши.

«ЭКОНОМИЗМ»— халқаро оппортунизм ва бернштейнчиликнинг 19-аср охири—20-аср бошларида Россия социал-демократиясидаги бир кўриниши «Э.» сиёсий курашни либерал буржуазиянинг иши деб ҳисоблаб, ишчилар ҳаракатини фақат иқтисодий (меҳнат шароитларини яхшилаш, иш ҳақини ошириш ва ҳ. к. учун) кураш билан чеклаб қўйишга интилди. «Экономистлар» революцион назариянинг аҳамиятини камситдилар, ишчилар синфи партиясининг раҳбарлик роли-

ни инкор этдилар, ишчилар ҳаракатининг стихиялиги олдида сажда қилдилар. Улар марказлашган пролетар партияси тузиш зарурлигини рад этдилар, алоҳида революцион тўғарақларнинг тарқоқлигини ва кустарликлигини ҳимоя қилдилар ва бу билан Россия социал-демократиясида парокандалик ҳамда гангишларни қўллаб-қувватладилар. Ленинча «Искра» «Э.» га қарши асосий кураш олиб борди. В. И. Ленин «Нима қилмоқ керак?» (1902) деган китобида «Э.» ни гоёвий жиҳатдан тор-мор қилишни тугатди.

ЭКОНОМИКА (грек. *oikonomiké* — уй хўжалигини юритиш санъати) — 1) ишлаб чиқариш муносабатларининг тарихан муайян бирлигидир. 2) Мамлакат, область, район, тармоқ хўжалиги (мас., транспорт Э.). 3) Баъзи иқтисодий фанлар Э. деб аталади (мас., саноат Э.).

ЭКСПАНСИЯ (лат. *expansio* — кенгайтириш, ёйиш, тарқатиш) — капиталистик давлатнинг ўз таъсир доирасини бошқа мамлакатларга ёйишга қаратилган ҳамда дипломатик, иқтисодий ва ҳарбий усуллар билан амалга ошириладиган сиёсати. Империалистик Э. бошқа халқларни асоратга солишни, янги территорияларни, товарлар сотадиган ва капитал сарфлайдиган соҳаларни, хом ашё манбаларини босиб олишни ўзига мақсад қилиб қўяди (шунингдек қ. *Мустамлакачилик, Неоколониализм*).

ЭКСПЛУАТАЦИЯ (фр. *exploitation*) кишининг киши томонидан — ишлаб чиқариш воситаларининг эгаси бўлган синфлар томонидан бевосита ишлаб чиқарувчилар қўшимча меҳнатининг қўшимча, айрим ҳолларда эса зарурий меҳнати маҳсулотининг бир қисмининг текин ўзлаштирилиши. Э. қўшимча маҳсулот, ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулк ва жамиятнинг антагонистик синфларга бўлиниши натижасида вужудга келди. Эксплуатация ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулк ўрнатилган барча ижтимоий-иқтисодий формацияларга, — қулдорлик жамиятига, феодализм, капитализмга хосдир. Жамиятда ҳукмрон бўлган ишлаб чиқариш муносабатларининг характери Э. нинг тегишли формасини ҳам белгилайди. Фақат социалистик революция галабаси ва ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкни тугатиш натижасидагина кишининг киши томонидан ҳар қандай Э. қилинишига абадий барҳам берилади.

ЭКСПОРТ (ингл. *export*, лат. *exportare*дан — чиқариш) — бирор мамлакатдан чет элга товарлар, хизматлар, қимматбаҳо қоғозлар ва ҳ. к. олиб чиқиш ва уларни ташқи бозорларда сотиш. Реэкспорт — мамлакатда қайта ишланмаган чет эл товарини чет элга олиб чиқиш.

ЭКСПРОПРИАЦИЯ (лат. *ex* — ...дан ва *proprius* — шахсий) — 1) буржуа ҳуқуқида — хусусий мулкнинг давлат ҳокимияти томонидан бепул ёки пулини тўлаб тортиб олинishi. 2) Социалистик рево-

люция давомиди ва у галаба қозонганидан кейин капиталистлар билан помешчикларни ишлаб чиқариш воситаларига эгаликдан мажбурий равишда маҳрум қилиш. Майда товар ишлаб чиқарувчилар (деҳқонлар, ҳунармандлар)нинг хусусий мулки Э. қилинмайди, балки социалистик давлат моддий ва молиявий ёрдам бериб тургани ҳолда майда товар етиштирувчиларни ихтиёрий равишда кооперативлаштириш ва уларни социалистик қурилишга жалб қилиш йўли билан социалистик мулкка айлантирилади.

ЭКСТЕРРИТОРИАЛЛИК (лат. ex — дан ва territorialis — территорияда бўлган) — чет эл дипломатик ваколатхоналарига, ана шу ваколатхоналарнинг ходимларига улар келган мамлакатда бериладиган ҳуқуқ ва афзалликлар. Э. шахс ва турар жойнинг дахлсизлигини, маҳаллий қонунларга асосан суд қилинмаслигини, ўз ҳукумати билан алоқа боғлаш учун бевосита алоқа воситаларидан фойдаланиш ва б. имтиёзлардан фойдаланишни кўзда тутати.

Э. чет эллик давлат, ҳукумат бошлиқларига, халқаро ташкилотларнинг вакилларига ва б., тегишли давлатнинг руҳсати билан чет эл сувларида юрган транспорт воситалари, ҳарбий кемаларга ҳам ёйилади.

ЭКСТРЕМИЗМ (фр. extrémisme, лат. extremusдан — ўта) — асосан сиёсатда ўта қарашларга ва чора-тадбирларга мойиллик. Экстремист — кескин чоралар ва ҳаракатлар тарафдори.

ЭКЦЕСС (лат. excessus — чегарадан чиқиб кетиш) — 1) бирор нарсанинг ҳаддан ташқари намоён бўлиши, ўзини тута билмаслик, тийқисизлик, ортиқчалик. 2) Жамоат тартибini бузувчи тўқнашиш.

ЭЛИТА (фр. élite — энг яхши, сараланган) — буржуа социологиясида «Э.» термини кўпинча синфий тенгсизликни ифодалаш учун ишлатилади (жамиятнинг «танланган», «сараланган» қатлами, кишиларнинг «танланган» доираси).

ЭЛЧИ — дипломатик даража; халқаро ҳуқуқда қабул қилинган классификацияга мувофиқ I класс дипломатик вакил.

ЭЛЧИХОНА — 1) (эск.) — бирон давлат ҳукумати томонидан иккала давлат учун ҳам муҳим бўлган масалалар бўйича дипломатик музокаралар олиб бориш учун махсус топшириқ билан бошқа давлатга юбориладиган бир гуруҳ кишилар. 2) Бирон давлатнинг бошқа давлат территориясидаги элчи бошчилиги қиладиган доимий ваколатхонаси бўлиб, у дипломатик алоқаларни амалга ошириш учун ана шу давлатлар ўртасидаги келишувга мувофиқ тузилади.

ЭМАНСИПАЦИЯ (лат. emancipatio) — қарамликдан ва камситилишдан озод қилиш, мустақиллик ва тенг ҳуқуқлик олиш (мас., хотин-қизларни озод қилиш).

ЭМБАРГО (исп. embargo — ҳибсга олиш) — бирор мамлакатдаги товарлар, валюта олиб чиқиб кетишни ёки бирор мамлакатга то-

варлар, валюта олиб киришни тақиқлаб қўйиш, шунингдек ажнабий давлатга тегишли бўлган кемалар, юклар ва б. мулкларни ушлаб туриш. Уруш вақтида Э. дан душман давлатларга қарши иқтисодий сарқия учун фойдаланилади. Тинчлик вақтида империалистик давлатлар турли мамлакатларга иқтисодий ва молиявий тазйиқ ўтказиш учун Э. дан фойдаланадилар.

ЭМИГРАЦИЯ (лат. *emigrare*дан — бошқа ерга кўчиш) — иқтисодий, сиёсий ва б. сабаблар билан ўз ватанидан мажбуран ёки ихтиёрий суратда бошқа мамлакатга кўчиб кетиш. Ҳозирги замон капиталистик жамиятида Э. га асосан ишсизлик (мас., 1978 йилда Фарбий Европа мамлакатларида 12 миллионга яқин чет эллик ишчи бор эди), иқтисодий қийинчиликлар, миллий камситишлар, сиёсий таъқиблар сабаб бўлмоқда.

ЭМИССИЯ (лат. *emissio* — чиқариш) — пулларни ва қимматбаҳо қоғозларни муомалага чиқариш. Қоғоз пулларни хусусий чиқариш (акционерлик компаниялар томонидан акциялар ва облигациялар чиқарилиши) ва давлат томонидан чиқариш (давлат заёмлари облигацияларининг Э.) мумкин. СССРда пуллар ва қимматбаҳо қоғозлар Э. ни СССР Давлат банки амалга оширади.

ЭНЕРГЕТИКА КРИЗИСИ — ривожланган капиталистик мамлакатларда энергетика ресурсларининг фоят етишмаслиги ва шу муносабат билан нефть, нефть маҳсулотлари ва ҳ. к. баҳосининг кескин ошиб кетиши. Э. к. буржуа назариячилари рўқач қилаётган жаҳон капиталистик ҳўжалигининг энергоресурслари нисбатан тугаб бораётганлиги билан бирор меъёрда боғлиқдир. Унга капитализм даврида ижтимоий ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун моддий ресурслардан самарали фойдаланиб бўлмаслиги, экономиканинг баланслаштирилган ривожини жамият миқёсида амалга ошириш капитализмнинг қўлидан келмаслиги сабабдир. Бу — ишлаб чиқариш процессининг ижтимоий характери билан ўзлаштиришнинг хусусий капиталистик усули ўртасидаги зиддият натижасидир.

Ортиқча ишлаб чиқариш иқтисодий кризиси ва *валюта кризиси* билан бир вақтда рўй берган Э. к. нинг вужудга келиши ва ривожланиши оммавий истеъмол маҳсулотлари баҳосининг кескин ошиб кетишига олиб келди, *ишсизликнинг* кўпайишига, ривожланган капиталистик мамлакатлардаги кўпчилик аҳолининг харид қобилияти тушиб кетишига, меҳнаткашлар турмуш даражасининг пасайиб кетишига сабаб бўлди.

ЭНОЗИС (грек. *énoxis* — иттифоқ, бирлашма) — Кипрнинг Греция билан бирлашишини талаб қилувчи Кипрдаги миллатчилик ҳаракати. 19-асрда оролда Туркия ва Британия ҳўкмронлиги даврида вужудга келган, объектив равишда прогрессив, мустамлакачиликка қарши характерга эга бўлган. Кипр Республикаси эълон қилинган

дан кейин (1960) Греция ва Кипрнинг реакцион доиралари оро-нинг давлат мустақиллигини тугатиш учун Э. шиоридан фойдалан-дилар. Бу, жумладан, республиканинг қонуний ҳукуматига қарши қуроли фитнага олиб келди (1974).

ЭНЦИКЛИКА (лат. encyclica, грек enkykliosдан — умумий, ҳамма учун) — Рим папасининг барча католикларга дин, ижтимоий-сиёсий, ахлоқ ва б. масалалар бўйича мурожаати. Э. воситасида папалик афкор омма фикрини шакллантиришга ва диндор католик-лар бўлган мамлакатларда социал муносабатларни ва сиёсий воқеа-ларни ривожлантиришга таъсир ўтказишга интилоқда.

ЭПОХА (грек. epochē, айнан ушланиб қолиш, тўхташ) — 1) та-биат, жамият, объект, ҳодиса тараққиётидаги муайян ўзига хослик, сифатий алоҳидалик билан ажралиб турувчи давр. Жамият тарихи-да Э. (тарихий Д.) муайян ижтимоий-иқтисодий формациянинг (мас., феодализм Д.), бирор формациянинг фазалари, босқичлари (мас., монополистик капитализмгача бўлган Д.) ривожланиши билан ёки бир формациядан иккинчисига ўтиш давлари билан боғлиқ. Ҳар бир даврнинг асосий мазмуни «у ёки бу давр марказида, ана шу даврнинг асосий мазмунини белгилаб, унинг тараққиётининг асосий йўналишини, мазкур давр тарихий вазияти асосий хусусиятларини белгилаб, қайси синф турганлиги» билан белгиланади (В. И. Лени-нин) (қ. *Ҳозирги давр*). 2) *Кўч.*) Муҳим, катта давр.

ЭРКИН КАСАБА СОЮЗЛАРИНИНГ ХАЛҚАРО КОНФЕДЕ-РАЦИЯСИ (ЭКСХК) — жаҳон касаба союз ҳаракатида реформистик қанотни ташкил этган касаба союзларининг халқаро бирлашмаси. Жаҳон касаба союзлари федерацияси АҚШ ва Буюк Британия реак-цион касаба союз лидерлари томонидан бўлиб юборилганлиги нати-жасида 1949 йилда асос солинган. Капиталистик ва ривожланаёт-ган мамлакатлар касаба союзларини (1978 йилда 89 мамлакат-дан 124 ташкилотни) бирлаштиради. ЭКСХКнинг ўнг лидерлари ре-формистик келишувчилик сиёсати юргизадилар ва «социал шерик-ликни» тарғиб қиладилар. Шу билан бирга ЭКСХК конгрессларининг қатнашчилари кейинги йилларда капиталистик жамиятни, меҳнат-кашларнинг социал ҳуқуқлари ва иқтисодий манфаатларига моно-полияларнинг хуружини танқид қилмоқдалар. Қатор масалаларда конфедерация Жаҳон касаба союзлари федерацияси билан биргалик-да чиқди. ЭКСХК да бу позитив тенденцияларнинг ривожланиши 1969 йилда Америка касаба союз маркази *АФТ — КПП*нинг ундан ажралиб чиқишига олиб келди. ЭКСХК нинг юқори органи — кон-грессдир. Қароргоҳи — Брюсселда (Бельгия).

ЭСЕРЛАР («социалист-революционерлар») — Рос-сиядаги майда буржуа партияси бўлиб, 1901—02 йилларда тузилган.

В. И. Ленин «соц.-революционерлар ўзларининг синфий характериға кўра майда буржуа ва деҳқон демократларидир» деб ёзган эди.

Э. народникларнинг деҳқонлар ҳаракатининг гўё социалистик характери тўғрисидаги назариясини қайта тирилтириб, революцияда пролетариатнинг етакчилик родини инкор қилдилар. Э. индивидуал террорни курашнинг асосий воситаларидан бири деб ҳисобладилар. Большевиклар Э. программасининг сохта социалистик характерини фош этдилар.

Февраль буржуа-демократик революцияси ва июль кунлари (1917) Э. меньшевиклар билан биргаликда Советларда кўпчиликни ташкил этдилар ва буржуазия билан келишиш йўлиға очиқдан-очиқ ўтиб олдилар, контрреволюцион Муваққат ҳукуматни қўллаб-қувватладилар. Большевиклар раҳбарлигида Корнилов исёнининг (1917 йил август) тор-мор этилиши мамлакатда вазиятни ўзгартириб юборди. Ишчилар Муваққат ҳукуматнинг ва унинг эсер-меньшевистик гушталарининг буржуа моҳиятини англаб олдилар. Э. партиясида парокандалик кучайди. Унда сўл қанот ташкил топиб, кейинроқ ўзини мустақил партия деб эълон қилди. Сўл Э. деҳқонларнинг Э. дан ҳафсаласи пир бўлган ва пролетариат томонига юз ўнгирган қисмини ўз томонига оғдириб олишға уриндилар. Улуғ Октябрь ғалабасидан кейин (1917) деҳқонлар оммасиға ўз таъсирини сақлаб қолишға ҳаракат қилиб сўл Э. Совет ҳокимиятини танидилар, Совет ҳукуматыға кирдилар, бироқ қишлоқда синфий кураш авж ола борган сайин қулоқ исёнларининг ташкилотчилари бўлиб қолдилар.

Э. граждандлар уруши даврида Советларға қарши исёнлар ва террористик актлар уюштирдилар ҳамда уларда иштирок этдилар. Граждандлар урушидан кейин Э. нинг бошлиқлари эмиграция қилинди. Э. партияси тарқалиб кетди.

ЭСКАЛАЦИЯ (ингл. escalation — аста-секин кучайиш, кўпайиш) — кенгайиш, кучға тўлиш, кучайиш (мас., низонинг кучайиши). Бу термин 20-аср 60-йилларининг охири 70-йилларнинг бошларида АҚШнинг Вьетнамдаги агрессияси кенгайиши муносабати билан кенг фойдалана бошланди.

ЭСКАПИЗМ (ингл. escaperдан — қочиш, сақланиб қолиш) — шахснинг воқеликдан хом хаёллар, фантазиялар дунёсига кетишға интилиши.

ЭСТЕТИКА (грек. *aisthetikós* — идрок этиладига: сезги) — воқеликдаги гўзалликни, дунёни киши томонидан эстетик идрок этишнинг хусусиятларини ва гўзаллик қонунилари бўйича ижоднинг умумий принципларини, шу жумладан санъатнинг воқеликни эстетик акс эттиришнинг алоҳида формаси сифатида ривожланиш қонуларини ўрганувчи фан.

ЭСТЕТИК ТАРБИЯ — кишида воқеликдаги ва санъатдаги гўзалликни идрок этиш қобилиятини шакллантириш, унинг эстетик ҳиссиётларини, мулоҳазаларини ва дидларини, ҳаётда ва бадий ижодиётда гўзаллик яратишни билиш ва бу ишда иштирок этиш эҳтиёжини ривожлантириш, унинг ижодий қобилиятларини ривожлантиришдир. Э. т.— *коммунистик тарбиянинг* узвий қисми, меҳнат, ғоявий-сиёсий ва ахлоқий тарбия билан мустаҳкам алоқада, ҳар томонлама ривожланган кишини шакллантириш воситаларидан бирidir.

ЭТАТИЗМ (фр. *état*дан — давлат)— жамият ҳаётига давлатнинг актив аралашини, шунингдек бундай аралашуш гўё бутун жамият фароғати учун қилинмоқда деб уни оқлаётган турли-туман буржуа ва реформистик қарашларни билдирувчи термин. Э. концепциялари монополистик капитал манфаатлари йўлида экономикани, шунингдек ижтимоий ҳаётнинг бошқа томонларини тартибга солиб туришда буржуа давлати ролянинг ошганлигини кўрсатади. Демократизм авж олдирилган, давлат ва жамоат ишларини бошқаришда меҳнатқашлар актив ва бевосита иштирок этадиган социалистик жамиятга нисбатан Э. терминини қўллануш илмий бўлмайди.

ЭТИКА (грек. *ēthiká, ēthos*дан — ахлоқ, урф-одат)— 1) ахлоқ (ахлоқлилиқ) тўғрисидаги, унинг табиати ва моҳияти, структураси ва вазифалари, келиб чиқиши ва ривожланиши тўғрисидаги фандир. Марксизмгача бўлган ва ҳозирги замон буржуа Э. ахлоқ табиатини талқин этиб, унда кишининг табиий, туғма сифатларини ёки намоён бўлишини, ёхуд инсоният ақлининг кашф этилишини, ёхуд кишиларнинг «юқоридан» худодан ёки худолардан олган қандайдир нарсани, ёхуд, ниҳоят, тушунтириб бўлмайдиган ҳодисани кўради. *Марксизм-ленинизм идеологиянинг* бошқа формалари каби ахлоқ ҳам синфий характерга эга эканлигини, у устқурмага тааллуқлигини (қ. *Базис ва устқурма*) ва у ёки бу шахслар қайси синфлар ва социал қатламларнинг манфаатларини ифода этишига қараб турли тарихий шароитларда кишининг хулқ-атворида турлича намоён бўлишини кўрсатиб, ахлоқнинг ҳақиқий табиати ва моҳиятини, унинг амал қилиш ва ривожланиш қонуниятларини аниқлаб берди. 2) Кишининг алоҳида ижтимоий ёки профессионал статусига нисбатан бериладиган жамиятдаги ва б. кишилар билан муносабатдаги хулқ-атвор нормаси ҳам баъзида Э. деб аталади (мас., педагог Э. си, офицер Э. си, врач. Э. си).

Ю

ЮНАЙТЕД ПРЕСС ИНТЕРНЭШНЛ (ЮПИ)— АҚШ ахборот агентлиги, жаҳондаги энг катта агентликлардан бирidir. 1958 йилда асос солинган. Коммерция корхонаси. *Ассошиэйтед Пресс* билан биргаликда АҚШда ахборот тарқатишни амалда ўз қўлига олган. ЮПИ америка газеталарининг $\frac{2}{3}$ қисмига ва АҚШдаги 3,2 минг радио ва телестанцияга хизмат қилади.

ЮНЕСКО (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization — БМТнинг Маориф, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти)— ҳукуматлараро ташкилот, БМТнинг ихтисослаштирилган муассасаси. 1946 йилда тузилган. 1980 йил 1.1 га келиб 147 та давлат ташкилотга аъзо эди. ЮНЕСКО халқ маорифи ва маданият соҳасида халқаро ҳамкорлик қилишни ривожлантиришга, маданий ва илмий-техника ахборотларини ёйишга, маориф масалаларидаги камситишларга қарши курашга, миллий маданиятларни ҳимоя қилиш ва б. ишларга кўмаклашишни ўз мақсади деб эълон қилди. Уставга мувофиқ, ташкилот аъзолари бўлган давлатларда ЮНЕСКО ишлари бўйича миллий комиссиялар тузилган. СССР ташкилот ишида фаол қатнашмоқда. ЮНЕСКО ишлари бўйича СССР комиссияси 1955 йилдан буён ишламоқда. ЮНЕСКО бир неча тилларда 20 дан ортиқ вақтли ва серияли нашрлар босиб чиқармоқда. Юқори органи — Бош конференциядир. Қароргоҳи — Парижда (Франция).

ЮПИ — қ. *Юнайтед Пресс Интернэшнл*.

ЮРИДИК — ҳуқуқий; қонун чиқаришга, ҳуқуқий нормаларга тааллуқли. Юридик шахс — қонунга биноан мулкий битимлар тузиш, ўз зиммасига муайян мажбуриятлар олиб, ана шу мажбуриятлар бўйича зиммасига масъулият олиш ҳуқуқига эга бўлган муассаса, корхона ёки ташкилот.

ЮРИСДИКЦИЯ (лат. *jurisdictio* — суд ишларини юритиш)— 1) суд органларининг граждан, жиной ва б. ишларни қараб чиқиш бўйича компетенцияси; мазкур суд қараб чиқиш ва ҳал қилишга ҳақли бўлган ишлар доираси. 2) Давлат муассасалари ёки давлат ихтиёридаги масалалар доираси.

ЮСИА — қ. *АҚШ ахборот агентлиги*.

ЯГОНА ФРОНТ (Ягона ишчи фронти)— *империализмга, реакцияга қарши, тинчлик, демократия, социал тараққиёт учун курашда маҳаллий, миллий ва халқаро кўламда ишчилар синфи кучини бирлаштириш. Пролетариат манфаатларининг муштараклиги* Я. ф. нинг асосини ташкил этади. Я. ф. нинг асосий принципларини В. И. Ленин ишлаб чиққан ва Коминтерннинг III, IV, VII конгресслари ҳужжатларида акс эттирилган. Ишчилар синфининг революцион, марксистик партиялари Я. ф. нинг энг изчил кучларидир. Бу кучлар 1939—45 йиллардаги иккинчи жаҳон уруши йилларида ва урушдан кейинги даврда демократик ва антифашист кучларнинг иттифоқини таъминлади. Я. ф. Европа ва Осиёдаги қатор мамлакатларда халқ-демократик ва социалистик революцияларнинг ғалабасига кўмаклашди. Я. ф. тактикаси оммавий халқаро ташкилотларни тузишда (*Жаҳон касаба союзлари федерацияси* ва ҳ. к.), *тинчлик тарафдорлари ҳаракатини* авж олдиришда ўз ифодасини топди. КПСС съездлари, шунингдек қардош партиялар съездлари, *коммунистик ва ишчи партияларнинг халқаро кенгашлари* (Москва, 1957, 1960, 1969), *коммунистик ва ишчи партияларнинг Берлин конференцияси* (1976) ишчилар синфининг, барча меҳнаткаш ва демократик кучларнинг Европада ва бутун дунёда тинчлик учун, ҳамкорлик, социал тараққиёт учун курашда биргалашиб ҳаракат қилиши муҳимлигини таъкидлаб ўтди, конкрет кураш программасини белгилаб берди.

«ЯДРО КЛУБИ»— ядро қуролига эга бўлган бир гуруҳ йирик давлатлар (АҚШ, СССР, Буюк Британия, Франция, ХХР) нинг ғарб матбуоти ва адабиётида кенг тарқалган номи. Ядро қуроли тарқалиб кетишининг олдини олиш, ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисида 1968 йил I.VII да тузилган Шартноманинг таъсир доирасини янада кенгайтириш ҳозирги замондаги энг муҳим проблемалардан биридир. ХХР билан Франция, шунингдек «ядро қуролига яқинлашиб қолган», яъни ядро қуроли ишлаб чиқариш учун техник потенциалга эга бўлган тахминан 20 та мамлакат бу шартномага ҳозирча қўшилгани йўқ (қ. «Лондон клуби»).

ЯКОБИНЧИЛАР—18-аср охиридаги француз буржуа революцияси даврида буржуазиянинг энг революцион демократик кайфиятадаги қисмининг сиёсий партияси. Я. халқ оммасининг қўллаб-қувватлашига таяниб, монархияга ва феодал негизларга кескин қарши

чиқди, 1793 йилда ўз диктатурасини ўрнатди, қиролнинг қатл этилишига эришди, Францияда капитализмнинг ривожланишига кўмаклашган қатор тадбирларни амалга оширди. 1794 йил 27.VII да (9 термидорда) йирик буржуазия контрреволюцион тўнтариш уюштирди ва яқобинчилар диктатурасини ағдариб ташлади. Унинг йўлбошчилари — Робеспьер, Сен-Жюст, Кутон ва б. қатл этилди.

ЯЛТА КОНФЕРЕНЦИЯСИ — қ. *Крим конференцияси*.

«ЯНГИ СЎЛЛАР» — Ғарб мамлакатларида асосан зиёвлар ва студентлар орасида ўз дунёқараши ва сиёсий йўли жиҳатидан турли-туман бўлган, ҳозирги замон капитализмининг энг радикал душманлари ролига даъвогарлик қилаётган гуруҳлар. «Я. с.» ишчилар синфи ва коммунистик партиянинг революцион ролини инкор этмоқдалар, гўё улар интеллигенция ва студентлар томонига ўтиб кетган эмишлар. Улар буржуа жамиятининг бойликларини рад этадилар, капитализм билан реал социализм ўртасида сифатий фарқ қилмай «бюрократияга» қарши чиқмоқдалар. Одатда «Я. с.» марксизм-ленинизмни эскириб қолган назария деб эълон қилмоқдалар, унинг айрим элементларини буржуазия философиясининг ва социологиясининг ғоялари билан, *анархизм* концепциялари билан сунъий равишда қўшишга ҳаракат қилмоқдалар. «Я» с.» нинг, мас., Италияда, Францияда, ГФРда чиқишларининг амалий тажрибаси шундан далолат бермоқдаки, коммунистик партиялар раҳбарлигида олиб борилаётган ишчилар синфининг кураши билан алоқа боғламай туриб, «Я. с.» нинг вакиллари, айрим ҳолларда, барча демократик кучларга қарши қаратилган тадбирлар қабул қилиш учун объектив равишда ашаддий радикализмдан (терроризм ҳам шунга киради) фойдаланаётган реакцияга хизмат қилмоқда.

ЯНГИ ХАЛҚАРО ИҚТИСОДИЙ ТАРТИБ — *ривожланаётган мамлакатларнинг* халқаро иқтисодий муносабатларни қайта қуриш бўйича концепцияси. У иқтисодий ривожланишнинг қатор факторларини таъминлаш бўйича қуйидаги талабларни: табиий ресурслар ва иқтисодий фаолиятнинг барча турлари бўйича тўла миллий суверенитет ўрнатишни; хом ашё товарларига баҳоларнинг тебраниб туришини камайтиришни ва бу баҳолар билан ишлама саноат маҳсулоти баҳолари орасидаги фарқни қисқартиришни; ривожланган мамлакатлар билан савдода *преференцияларни* (афзалликларни, алоҳида имтиёзларни) кенгайтиришни; халқаро валюта системасини нормаллаштиришни, ривожланаётган мамлакатларнинг саноат экспортини кенгайтиришни рағбатлантиришни; ривожланган мамлакатлар билан ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги технологик узилишни (фарқни) қисқартиш бўйича тадбирлар комплексини қабул қилишни, молиявий қарздорлик оғирлигини енгиллатиш ва ривожланган мамлакатлардан ривожланаётган мамлакатларга келаётган реал

ресурслар оқимини кўпайтиришни, кўп миллатли корпорациялар (қ. *Халқаро монополиялар*) фаолиятини регламентация ва контроль қилишни ўз ичига олади.

«Коллектив бўлиб ўз-ўзини таъминлаш» деб аталмиш тадбирга бу методларни амалга оширишнинг ғоят муҳим фактори сифатида қаралади. «Коллектив бўлиб ўз-ўзини таъминлаш» ривожланаётган мамлакатларнинг ҳар томонлама ўзаро иқтисодий ҳамкорлигини кўзда тутади.

Я. х. и. т. учун ҳаракат Оснѐ, Африка ва Латин Америкасини ўз ичига олган кенг антиимпериалистик фронтдир.

«Совет Иттифоқи,— Совет ҳукуматининг «Халқаро иқтисодий муносабатларни қайта қуриш тўғрисида» 1976 йил 4.Х даги баёнотида қайд этилганидек,— ривожланаётган мамлакатларнинг энг зарур ва узоқни кўзлаган манфаатларини акс эттирувчи тадбирларнинг кенг программасига хайрихоҳлик билан қарайди, унинг принципиал йўналишларини қўллаб-қувватлайди».

Совет Иттифоқи ва б. социалистик давлатлар халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасида қарамлик ва тобеликнинг, ҳукмронлик ва эксплуатациянинг барча формаларини тугатишга эришмоқдалар, уларни демократик асосда, тенгҳуқуқлилик ва ўзаро ёрдам принциплари асосида қайта қуриш учун чиқмоқдалар.

Халқаро иқтисодий муносабатларни қайта қуриш учун кураш — тинчлик ва халқаро ҳамкорлик учун, халқларнинг озодлиги ва мустақиллиги учун бундан буёнги курашнинг КПСС XXV съездида илгари сурилган Программасида қайд этилган вазифалардан биридир (шунингдек қ. *«Шимол — Жануб проблемаси»*).

ЯНГИ ЮГОСЛАВИЯ ТЕЛЕГРАФ АГЕНТЛИГИ (ТАНЮГ)— ЮСФР ахборот агентлиги. 1943 йилда тузилган. Мамлакат ичида ва чет элда ахборот тарқатади. Белградда жойлашган. *Матбуот агентлиги Европа альянсининг авзоси.*

ЯХЛИТ ХАЛҚ ХУЖАЛИК КОМПЛЕКСИ — СССР Конституциясига мувофиқ, СССР экономикаси мамлакат территориясидаги ижтимоий ишлаб чиқаришнинг, тақсимот ва айирбошлашнинг барча бўғинларини ўз ичига олган Я. х. х. к. дир. СССР экономикасини Я. х. х. к. қилиб шакллантириш кўп миллатли бир бутун давлат ССР Иттифоқи доирасида амалга оширилди. *Ишлаб чиқариш воситаларига социалистик мулк ўрнатилиши СССР экономикасини Я. х. х. к. қилиб вужудга келтиришнинг асосий шарти бўлдики, ишлаб чиқариш воситаларининг социалистик мулклиги СССР иқтисодий системасининг асосини ташкил этади. КПСС иқтисодий сиёсат ва стратегияни ишлаб чиқиб, СССР экономикасини Я. х. х. к. сифатида ривожлантиришнинг энг муҳим йўналишлари ва конкрет вазифаларини белгилаб беради. СССР Конституциясига мувофиқ, социалис-*

тик давлат ўз олий давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари орқали иқтисодий ва социал ривожлантириш давлат планлари асосида, тармоқ ва территориал принциплари ҳисобга олган ҳолда ягона социал иқтисодий сиёсат юргизишни ва мамлакат экономикасига раҳбарлик қилишни таъминлайди. Бунда марказлаштирилган бошқарувни корхоналар, бирлашмалар ва б. ташкилотларнинг хўжалик юртишидаги мустақиллиги ва ташаббускорлиги билан уйғунлаштирилган ҳолда амалга оширилишига катта аҳамият берилади. Я. х. х. к. кўламида марказлаштирилган планлаштириш бутун мамлакатнинг моддий ресурсларини ва куч-гайратини хўжалик ва маданий қурилишнинг асосий биринчи даражали вазифаларига қаратишга, социализм афзалликларидан, ишлаб чиқаришни концентрациялаш, социалистик меҳнат тақсимоти ва ишлаб чиқарувчи кучларни рационал жойлаштириш имкониятларидан анча самарали фойдаланишга имкон беради.

Фан-техника тараққиёти асосий йўналишларининг давлат томонидан белгилаб берилиши ва ягона техника сиёсати юргизиш, шунингдек турли-туман омиллар ва рағбатлантиришларнинг давлат қўлида тўпланган кенг системасидан фойдаланиш мамлакат экономикасини Я. х. х. к. сифатида ривожлантириш учун муҳим аҳамиятга эга. Давлат СССР нинг ягона давлат бюджетини ишлаб чиқиш ва тасдиқлашни таъминлайди, ягона пул ва кредит системасига раҳбарлик қилишни, баҳо ва меҳнат ҳақи соҳасида ягона сиёсатни амалга оширишни таъминлайди. СССР экономикасининг Я. х. х. к. сифатида муваффақиятли амал қилиши умумиттифоқ аҳамиятига молик бўлган тармоқлар ва корхоналарнинг тегишли моддий-техника базасини оғишмай мустаҳкамлаш билан, йирик территориал-ишлаб чиқариш комплексларини вужудга келтириш, шунингдек халқ хўжалигининг *инфраструктурасини* ривожлантириш билан таъминланади. Я. х. х. к. ни вужудга келтириш ва ривожлантириш процессида КПСС ленинча миллий сиёсатга амал қилиб, ўтмишда ишлаб чиқариш кучлари даражаси анча паст бўлган республика ва районларда хўжаликни жадал ривожлантириш йўлини амалга оширди, бунинг натижасида Совет ҳокимияти йилларида иттифоқдош республикалар иқтисодий ривожланиш даражаси бараварлашди, уларнинг ҳар бирининг экономикаси эндиликда Я. х. х. к. нинг ажралмас таркибий қисмига айланди ва умумиттифоқ меҳнат тақсимотида муҳим ўрин эгаллайди.

ЎЗАРО ИҚТИСОДИЙ ЕРДАМ КЕНГАШИ (ЎИЕК)— социалистик мамлакатларнинг халқаро иқтисодий ташкилоти. 1949 йилда тузилган. ЎИЕК Кенгаш аъзолари бўлган мамлакатларнинг хатти-ҳаракатларини бирлаштириш йўли билан уларнинг халқ хўжалигини планли ривожлантиришга, иқтисодий ва фан-техника тараққиётини жадаллаштиришга, иқтисодий тараққиёт даражасини бараварлаштиришга, меҳнат унумдорлигининг муттасил ўсишига ва ЎИЕК аъзолари бўлган мамлакатлар халқларининг моддий фаровонлиги узлуксиз юксалиб боришига кўмаклашишга даъват этилган. Ўз ишида Уставга (1960 йилда кучга кирди), халқаро социалистик меҳнат тақсимотининг Асосий принципларига (1962 йил), ЎИЕК аъзолари бўлган мамлакатларнинг ҳамкорлигини янада чуқурлаштириш ва такомиллаштиришнинг ҳамда социалистик иқтисодий интеграциясини ривожлантиришнинг Комплекс программасига (1971 йил) ва б. ҳужжатларга амал қилмоқда. ЎИЕК доирасидаги иқтисодий ва илмий-техника ҳамкорлиги социалистик интернационализм принциплари, давлат суверенитети ва миллий манфаатларни ҳурмат қилиш, мамлакатларнинг ички ишларига аралашмаслик, тўла тенгҳуқуқлик, ўзаро манфаатдорлик ва ўртоқларча ўзаро ёрдам принциплари асосида амалга оширилмоқда.

Тузилган дақиқаларидан бошлаб ЎИЕК очиқ ташкилотдир. Кенгаш принципларига қўшиладиган ва ЎИЕК аъзолари бўлган мамлакатлар билан кенг иқтисодий ҳамкорлик қилишда қатнашишни истовчи ҳар қандай мамлакат унга кириши мумкин. ЎИЕКга БХР, ВХР, ВСР, ГДР, Куба, МХР, ПХР, РСР, СССР, ЧССР киради. 1949 йилда Албания ЎИЕК га аъзо бўлиб кирган эди, бироқ 1961 йилнинг охиридан бошлаб у ташкилот фаолиятида қатнашмай қўйди. Ўзаро қизиқиш уйғотадиган масалалар бўйича ЎИЕКнинг ишида ЮСФР 1964 йилдан бошлаб қатнашиб келмоқда. КХДР, Лаос, Ангола, Эфиопия, ИХДР ЎИЕК айрим органларининг фаолиятида кузатувчи сифатида иштирок этмоқда. ЎИЕК Финляндия, Ироқ, Мексика билан ҳамкорлик қилиш тўғрисида битимга эга, қатор халқаро иқтисодий ташкилотлар билан алоқа боғлаб туради, БМТда кузатувчи статусига эга. Кенгашнинг олий органи — унинг сессияси бўлиб, у ЎИЕК компетенциясига кирадиган принципиал масалаларни муҳокама этишга ва унинг фаолиятининг асосий йўналишини белгилаб беришга вакил этилган. Раҳбар органлари: Ижроия комитети, Кенгаш Секретариати — унинг қароргоҳи Москвада.

ЎЗ-ЎЗИНИ ТАНҚИД — қ. *Танқид ва ўз-ўзини танқид*.

УНЛАР ГРУППАСИ («Париж клуби») — ҳукуматлараро ташкилот. АҚШ, Канада, Япония, Бельгия, Франция, ГФР, Италия, Нидерландия, Швеция ва Англия ҳукуматлари ўртасидаги битим натижасида 1961 йилда Парижда тузилди. Швейцария Ҳ. г. да расман иштирок этмайди, бироқ унинг вакили бу ташкилотнинг кенгашларида мутасил қатнашиб туради. Ҳ. г. тўғрисидаги битим кредитлар тўғрисидаги *Халқаро валюта фонди* (ХВФ) бош битими тузилгандан кейин 1962 йил 24.Х да кучга кирди. Ҳ. г. нинг расмий мақсади — танг ҳолларда манфаатдор мамлакатларга ўз фондидан ёрдам бериш йўли билан ХВФнинг валюта ресурсларини кўпайтиришдир. Ҳ. г. нинг битим билан белгиланган дастлабки фонди 6 млрд. долларни ташкил этган эди, кейинчалик у бир неча марта кўпайиб борди.

Ҳ. г. мунтазам суратда амал қилмай, балки вақт-вақти билан икки даражада: министрлар ва лавозимлар даражасида ўтказилиб турадиган кенгаш формасида амал қилади. Министрлар даражасида ўтказилганда кенгашда молия министрлари ва марказий банкларнинг бошқарувчилари, Швейцария банкнинг президенти, ХВФнинг бошқарувчи-директори, *Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш Ташкилотининг* бош секретари, Европа иқтисодий уюшмаси комиссияси раиси ўринбосари қатнашади. Лавозимли даражадаги кенгашларда молия министрлиги, марказий банклар, юқорида кўрсатиб ўтилган халқаро ташкилотлар апаратидан юқори лавозимли амалдорлар қатнашади. Кенгаш қатъий махфий равишда ўтказилади. Ҳ. г. раиси лавозимини группа қатнашчилари бўлган мамлакатлар молия министрлари навбат билан эгаллаб турадилар.

Ҳ. г. амалда Ғарбнинг валюта-молия проблемаларини тартибга солиб турувчи ва ХВФнинг сиёсатини белгилаб берувчи органга айланиб қолди. Маълум вақтда у капиталистик валюта-молия муносабатлари системасида ҳал қилувчи бўғин бўлиб олишга эришди. ХВФ нинг кўп қарорлари, жумладан валюта курсларини белгилаш, ХВФ олтин запасини сотиш, ёрдам бериш шартларини белгилаш тўғрисидаги ва б. қарорлари уларни Ҳ. г. тасдиқлагандан кейин қабул этилади. Ҳ. г. фаолияти учун кескин империалистлараро зиддият характерлидир. *Еттига етакчи капиталистик мамлакатлар давлат ва ҳукумат бошлиқларининг иқтисодий масалалар бўйича Кенгаши* ўтказилиши муносабати билан кейинги йилларда Ҳ. г. нинг роли тушиб кетди.

УТМА СҮМ — УИЕК аъзолари бўлган мамлакатларнинг (1963 йилдан буён) коллектив *валютаси*. Қоғоз пуллар ёки тангалар формасида муомалада бўлмайди. УИЕК аъзолари бўлган мамлакатларнинг ташқи савдо операциялари бўйича, қисқа муддатли ва узоқ

муддатли кредитлари бўйича, савдо операциялари бўлмаган қатор операциялар бўйича қилинадиган ҳисоб-китобларида фойдаланилади. У. с. нинг реал харид қуввати унинг УИЕК аъзолари бўлган мамлакатларнинг планли товар обороти билан мустаҳкам алоқада таъминланади.

УРТА ҚАТЛАМЛАР — антагонистик жамиятда асосий синфларга нисбатан оралиқдаги ҳолатни эгаллаган ижтимоий гуруҳлар йиғиндиси. Ҳозирги замон капиталистик жамиятда деҳқонларнинг бир қисми, ҳунармандлар, кустарлар, майда саноатчи ва савдогарлар, хизматчилар ва ёлланиб ишлайдиган зиёлиларнинг бир қисми У. қ. га киради. У. қ. ни умумий ғоявий, социал ва сиёсий йўл-йўриқ бирлаштиради, шу билан бирга У. қ. га кирувчи социал гуруҳлар ўзига хос манфаатларга ва тараққиётнинг турли тенденциясига эга. Чунончи, ривожланган капиталистик мамлакатларда майда қишлоқ мулкдорларининг сони доимо камайиб бормоқда; зиёлилар тез ўсиб, оммавий социал гуруҳга айланиб бормоқда. У. қ. нинг кўп вакиллари майда буржуа идеологиясига амал қилади, бу улар сиёсатининг зиддиятлигига ва икки тарафламалигига сабаб бўлади. Шу билан бирга У. қ. монополиялар ва давлат томонидан тобора кўпроқ эксплуатация қилинмоқда. Коммунистик партиялар У. қ. ни жамиятни демократик ва социалистик асосда қайта қуриш учун курашда кенг антимонополистик иттифоққа жалб қилишга интиломоқда.

Қ

ҚАРШИЛИҚ КҮРСАТИШ ҲАРАКАТИ — 1939—45 йиллардаги иккинчи жаҳон уруши вақтида герман, итальян, япон ва б. босқинчилар босиб олган территорияларда уларга қарши олиб борилган ватанпарварлик, озодлик, антифашистик ҳаракат. Коммунистик партиялар раҳбарлик қилган ишчилар синфи Қ. Қ. Ҳ. нинг асосий кучи эди. Ватанпарварлик ҳислари ҳаракатга келтирган аҳолининг турли табақалари: деҳқонлар, майда ва ўрта буржуазия, интеллигенция, руҳонийлар Қ. Қ. Ҳ. атрофида антифашистик кучга бирлашдилар. Қ. Қ. Ҳ. демократик ва социал қайта ўзгартишлар учун кураш билан, мустамлака ва қарам мамлакатларда эса — *империализм* ва *мустамлакачиликка* қарши кураш билан мустақкам чирмашиб кетган. Қ. Қ. Ҳ. курашнинг турли-туман (антифашист пропаганда, иш ташлаш, диверсия ва босқинчилар учун ишлашни саботаж қилиш, қўзғолон) форма ва усуллари билан характерланган эди.

ҚИЗИЛ БЕЛБОҒ — Париж атрофидаги ишчилар яшайдиган жой бўлиб, бу ерда Франция коммунистик партияси ва б. сўл кучлар анъанавий суратда кучли таъсирга эга.

ҚИЗИЛ КРЕСТ — қ. *Халқаро Қизил Крест*.

ҚИРОЛ — монархнинг, қироллик, феодал ёки буржуа давлати бошлигининг унвони. (*Кўч.*) ишлаб чиқаришнинг бирор тармоғидаги тўла ҳуқуқли хўжайин-капиталист, йирик монополист, мас., «автомобиль Қ.».

ҚИРОЛЛИК — қирол бошчилик қиладиган феодал ёки буржуа давлати. Ҳозирги замон қиролликларининг кўпчилиги конституцион монархия бўлиб, уларда қирол ҳокимияти парламент билан чеклаб қўйилган (Бельгия, Буюк Британия, Дания, Нидерландия, Норвегия, Швеция ва б.).

ҚОНУН — 1) ҳодисалар ўртасидаги зарур, жиддий, барқарор тақрорланиб туриладиган муносабатлар; воқеаларнинг вақтдаги йўналиши ёки борishi тартиби. Қ. камроқ умумий, чекланган соҳада амал қилувчи, анча умумий ва ялпи, универсал бўлиши мумкин. *Диалектик материализм*. Қ. объектив характерга эга деган қондага амал қилади. 2) Давлат ҳокимияти олий органининг *конституция* билан ўрнатилган тартибда қабул қилинган норматив акти. Қ. кучи унинг сўзсиз бажарилишида (қонун чиқарувчи органдан бошқа ҳеч қандай орган Қ. ни бекор қилолмайди ёки ўзгартира олмайди) ва барча давлат ва жамоат органларига уларнинг актларини Қ. га му-

вофиқлаштириш талабидир. СССРда Қ. КПСС ва Совет давлати сиёсатининг асосий йўналишларини, ишчилар синфи раҳбарлик қиладиган бутун халқнинг ирода ва манфаатларини ифода қилади, жамиятнинг ривожланишини белгилаб беради. СССР Конституциясига мувофиқ (108, 114, 116-моддалар) СССР Қ. СССР Олий Совети томонидан ёки СССР Олий Советининг қарорига мувофиқ умумхалқ муҳокамасига қўйиш (референдум) йули билан қабул этилади; иттифоқдош ёки автоном республикаларнинг қонунлари — ана шу республикаларнинг Олий Советлари томонидан қабул этилади. СССР Қ., СССР Олий Советининг қарорлари ва б. актлари иттифоқдош республикаларнинг тилларида СССР Олий Совети Президиуми Раиси ва Секретарининг имзолари билан эълон қилинади. Чет эллардаги социалистик мамлакатларда Қ. қабул қилиш ҳуқуқи ҳокимиятнинг олий ваколатли органларининг фавқулодда ҳуқуқидир.

ҚОНУННОМА — 1) давлатнинг умуман ёки ҳуқуқнинг бирон тармоғи бўйича амал қилаётган қонунлари йиғиндиси (гражданлик Қ., оила тўғрисидаги Қ. ва ҳ. к.). 2) Давлат ҳокимияти олий органларининг қонун нашр қилиш (ёки уларни бекор қилиш, ўзгартириш бўйича) фаолияти. Социалистик мамлакатларда Қ. давлат ҳокимияти олий органларининг фавқулодда компетенциясига киради (қ. *Қонун*).

ҚОНУН ЛОЙИҲАЛАРИНИ ТАКЛИФ ҚИЛИШ — СССР Конституцияси билан қатъий белгилаб қўйилган органлар ва лавозимли шахслар доирасининг мамлакат давлат ҳокимиятининг олий органларига қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиш тўғрисида таклиф кириши бўйича фавқулодда ваколати.

СССР Олий Советига Қ. л. т. қ. ҳуқуқи Иттифоқ Советига, Миллатлар Советига, СССР Олий Совети Президиумига, СССР Министрлар Советига, иттифоқдош республикаларга эса ўз давлат ҳокимиятининг олий органлари орқали, СССР Олий Советининг комиссияларига ва унинг палаталари доимий комиссияларига, СССР Олий Советининг депутатларига, СССР Олий Судига, СССР Бош прокуратурига берилади.

Жамоат ташкилотлари ҳам ўзларнинг умумиттифоқ органлари орқали Қ. л. т. қ. ҳуқуқига эгадирлар. Мас., Қасаба Союзларининг Бутуниттифоқ Марказий Совети Қ. л. т. қ. ҳуқуқига эга.

ҚОРАГУРУҲЧИЛАР — 1905—07 йиллар Россиясидаги «қорағуруҳлар» деб аталмиш ўта монархик йўналишдаги жанговар ташкилотлар қатнашчилари. Бу ташкилотлар ҳукумат қўллаб-қувватлаши билан тузилган ва полиция билан биргаликда революцион ишчиларга, демократик интеллигенцияга ва уларнинг ташкилотларига қарши қирғинлар ҳамда бандитларча ҳужумлар уюштирар эди. Столипин

реакцияси йилларида (1908—12) айниқса кенг ёйилди. Ҳта реакцион оқимлар ва ташкилотларнинг вакилларини характерлаш учун турдош от бўлиб қолди.

ҚОРАҚУЙЛАҚЛИЛАР — дастлаб —20-асрнинг 20-йиллари бошларида Италияда амал қилган фашистларнинг қирғинчи отрядлари қатнашчилари, кейинроқ — умуман италян фашистлари, Муссолини тарафдорлари (қ. *Фашизм*). «Қ.» номи Италияда фашистлар кийиб юрган қора кўйлак номидан олинган.

«ҚОРА ҚОПЛОНЛАР»— АҚШда негрларнинг сўл радикал партияси. 1966 йилда вужудга келган ва ўзининг кам сонлилигига ҳамда маъмурлар томонидан таъқиб қилинишига қарамай, маълум вақт давомида негрлар ҳаракатида кўзга кўринарли роль ўйнади; негрларнинг ҳаёт шароитларини яхшилаш ва гражданлик ҳуқуқини амалга ошириш шиорини илгари сурди. Бироқ, «Қ. қ.» сафи гоят турли-туман эди. Уларнинг илғор қисмлари марксистик позицияга ўтишни, реакция ва *ирқчиликка* қарши курашда АҚШнинг барча прогрессив кучларини бирлаштиришни ёқлаб чиқди, негрларнинг ўта миллатчилик формаларининг тарафдорлари эса партияни *экстремизм* ва *сепаратизм* томон судрадилар. 60-йилларнинг охири—70-йилларнинг бошида «Қ. қ.» нинг бутун бир қатор раҳбарлари ва активистларининг қамоққа олиниши, полиция ва ФБР томонидан тўғридан-тўғри қириб ташланиши, шунингдек ички низолар партияни чуқур кризис ҳолатига, унинг сиёсий базаси торайиб кетишига, унинг аъзолари орасида мазҳабчилик тенденцияларининг кучайишига олиб келди. Оқибатда, АҚШ Компартияси раҳбарлари қайд этганидек, бу ташкилот халқ оммасидан амалда ажралиб қолди. «Қ. қ.» эволюцияси АҚШдаги бутун негр озодлик ҳаракатининг мураккаблиги ва ички зиддиятларини маълум даражада акс эттиради.

ҚРИМ КОНФЕРЕНЦИЯСИ учта иттифоқчи давлат— СССР, АҚШ ва Буюк Британия— ҳукумат бошлиқлари— И. Сталин, Ф. Рузвельт, У. Черчиллнинг ташқи ишлар министрлари иштирокида 1945 йил 4—11. II да Ялтага яқин жойда бўлиб ўтган конференцияси. Конференция қатнашчилари гитлерчилар Германиясини тўла-тўқис тор-мор келтиришга қаратилган биргалликдаги тадбирларини келишиб олдилар, Германия сўзсиз таслим бўлганидан кейин унга бўладиган муносабатни аниқлаб олдилар ва урушдан кейин тинчликни ташкил этишга нисбатан умумий сиёсатнинг асосий принципларини белгилаб олдилар. Нацистлар Германиясини тор-мор этиш, оккупация қилиш ва унинг устидан иттифоқчилар контролини ўрнатиш келишиб олинди. Бу келишиш коммюнькеда қайд этилди; герман милитаризми ва фашизмни тугатиш, Германия бундан буён ҳеч қачон тинчликни буза олмайдиган бўлишига гарантия вужудга келтириш иттифоқчи давлатларининг мақсади деб эълон қилинди.

Германияни уруш олиб бораётган вақтда иттифоқчи давлатларга етказган зарарининг ўрнини қоплашга мажбур этишга қарор қилинди.

Қ. к. «Озод этилган Европа тўғрисида» декларация қабул қилди. Бу декларацияда Европанинг сиёсий ва иқтисодий проблемаларини ҳал қилаётганда иттифоқчи давлатлар ўз хатти-ҳаракатларини келишиб олишга интилишлари таъкидлаб ўтилди. Тинчлик ва Хавфсизликни сақлаб туриш учун умумий халқаро ташкилот таъсис этиш ва ана шу мақсадда 1945 йил 25.IV да Сан-Францискода (АҚШ) ана шундай ташкилот уставини ишлаб чиқиш учун Бирлашган Миллатлар конференциясини чақиришга аҳд қилинди. Шу муносабат билан Хавфсизлик Кенгашининг доимий аъзолари бўлган буюк давлатларнинг тинчликни таъминлашнинг барча муҳим масалаларини ҳал қилишдаги ҳамжиҳатлик принципи маъқулланди. Конференция иштирокчилари Узоқ Шарқ масалалари бўйича Битим қабул қилдилар. Бу Битимда Совет Иттифоқининг Японияга қарши урушга кириши, уруш тугагандан кейин эса Сахалин оролининг жанубий қисмини ва унга туташган ҳамма ороллари СССРга қайтариб бериш, шунингдек Курил ороллари ҳам СССРга бериш кўзда тутилган эди.

ҚРИМДАГИ УЧРАШУВЛАР — қардош партиялар ва давлатларнинг анъанавий учрашуви бўлиб, социализм мамлакатлари ҳамкорлигининг муҳим ва самарали формасидир. Қ. у. да социалистик давлатлар қардош партияларининг биргаликда олиб борадиган ҳаракатларининг муҳим масалалари муҳокама этилади, тинчлик ишлари ҳимоя қилишга ва социал тараққиётга қаратилган ташқи сиёсий фаолият уйғунлаштирилади. 1971, 1972, 1973 йилларда кўп томонлама Қ. у. бўлиб ўтди. Бу учрашувларнинг натижалари социалистик давлатларнинг биргаликдаги ҳаракатини мустаҳкамлашга қўшилган катта ҳисса бўлди, халқаро кескинликни юмшатиш учун, халқларнинг эркин, мустақил ривожланиш учун ҳуқуқини таъминлаш учун уларнинг биргаликда олиб борган курашида муҳим давр бўлди. Кейинги йилларда (1976, 1977, 1978, 1979) юқори даражада ўтказилган Қ. у. икки томонлама асосда ўтказилди. КПСС МК 1979 йилдаги Қ. у. якунига баҳо бериб, бундай деб қайд этган эди: «Ўтказилган учрашувларнинг алоҳида аҳамияти шундан иборатки, бу учрашувларнинг диққат марказида социалистик давлатларнинг узоқ муддатли ҳамкорлигини белгилаб берувчи перспектив масалалар ётади». 1979 йилдаги Қ. у. социалистик мамлакатлар ўзининг социал-сиёсий ва иқтисодий тараққиётида ишонч билан олға бораётганлигини кўрсатди. Қатор Қ. у. социалистик экономикани кооперациялашни ва ихтисослаштиришни ривожлантириш ҳамда чуқурлаштиришни кўзда тутиб, изчил ишлаб чиқилган йўл социализм мамлакатлари халқларининг фаровонлигини янада ошириш мақсадида фан-

техника тараққиёти чўққиларини эгаллаб олишга, ишлаб чиқариш самарадорлиги ва маҳсулот сифатини яхшилашга ишонч билан олиб бермоқда. Қ. у. қардош социалистик давлатларнинг тинчлик ва тинч ҳамкорлик қилиш сиёсатининг сидқидилдан тарафдори эканликларини муттасил намоён қилиб келмоқда. Қурулганиш пойгасини жиллаб қўйиш ва тўхтатишга қаратилган изчил йўл, халқаро кескинликни юмшатишга, кескинликни сиёсий жиҳатдан юмшатишни ҳарбий жиҳатдан юмшатиш билан тўлдиришга қаратилган аниқ йўл, халқларнинг эркин, мустақил ривожланиш ҳуқуқини қўллаб-қувватлаш социалистик ташқи сиёсатнинг актуал йўналиши бўлганлигини ва ҳозир ҳам шундай бўлиб қолаётганлигини Қ. у. кўрсатмоқда. Ҳаммасини бирга олганда Қ. у. КПССнинг социалистик ҳамдўстликни мустақкамлашга, социализм ва коммунизм қуришда қардош партиялар, мамлакатлар ва халқларнинг ҳар томонлама ҳамкорлигини чуқурлаштиришга қаратилган изчил йўлини акс эттиради.

«ҚУЗҒУНЛАР»— жанжалли халқаро проблемаларни қурул кучи ва ҳарбий таҳдидлар ёрдамида ҳал этишга очиқдан-очиқ ундаётган энг ашаддий империалистик сиёсатбозлар ва генераллар матбуотда ана шундай деб аталади. «Қ.» душманни термоядро қуроли билан «қўрқитишга» алоҳида умид боғламоқдалар.

«Қ.» йирик ҳарбий-саноат монополиялари билан яқиндан алоқада ва уларнинг сиёсий соҳадаги ошқора одамларидир. Улар «социализмни орқага улоқтириб ташлаш» учун, миллий-озодлик ҳаракатини бўғиб ташлаш, халқаро кескинликни кучайтириш учун жар солмоқдалар.

ҚУЛАЙЛИК ТУҒДИРИШ ПРИНЦИПИ — икки мамлакат ўртасидаги муносабатларда шартнома тартибида ўрнатиладиган ҳуқуқий принцип. Бу принципга кўра, аҳдлашаётган томонларнинг ҳар бири ўз зиммасига бошқа аҳдлашувчи томонга унинг территориясида учинчи давлат фойдаланган ёки фойдаланадиган қулай шароитлар туғдириб бериш мажбуриятини олади.

Қ. т. п. нинг бир неча формалари мавжуд. Аҳдлашаётган мамлакатларнинг биттаси томонидан учинчи мамлакатга сўзсиз ёки текин формада бирон-бир имтиёз бериши бу имтиёзларнинг Қ. т. п. асосида шартнома тузилган мамлакатга нисбатан автоматик тарзда ёйилишига олиб келади. Қ. т. п. нинг шартли, ўрнини қоплаш ёки компенсацияли формалари аҳдлашаётган мамлакатларнинг биттаси учинчи давлатга берган ёки бериши керак бўлган имтиёзлар учинчи давлатга қандай шартлар асосида берилган бўлса аҳдлашаётган бошқа мамлакатга ҳам ана шу шартларда ёйилишини кўзда тутлади.

Қ. т. п. давлатлар ўртасидаги савдо-иқтисодий муносабатларда айниқса кенг қўлланилади. Бунда у аҳдлашаётган ҳар бир томон бошқа томонга ташқи савдо битимларини реализация қилиш билан

боғлиқ соҳаларда (солиқ солиш, юридик ва жисмоний шахслар статуси, транспорт, таможня процедуралари ва ҳ. к.). учинчи томонга ўрнини қоплаш шarti билан берган ёки берадиган қулай режимни беришини кўзда тутadi.

Капиталистик мамлакатлар биқик иқтисодий гуруҳларни вужудга келтириб Қ. т. п. ни қўпормоқда, чунки уларнинг фаолияти ана шу гуруҳлар қатнашчилари бўлган мамлакатлар учун имтиёзли режимлар ўрнатишга асосланадики, бу режимлар бошқа мамлакатларга ёйилмайди.

СССР Қ. т. п. ни ҳақиқий тенг ҳуқуқли халқаро иқтисодий муносабатларни ривожлантиришнинг муҳим шarti деб ҳисоблаб, уни практикада амалга ошириш учун чиқмоқда.

АҚШ конгрессининг СССРга Қ. т. режими беришдан бош тортиши халқаро савдони орқага сурувчи жиддий фактордир. СССРга Қ. т. режими беришни савдога алоқаси бўлмаган бошқа масалаларни ҳал қилиш билан боғлиқ қилиб қўйган Жексон — Вэник шарҳи энг аввало Америка экономикасига зарар етказadi. АҚШ савдо-сотик доираларининг кўзга кўринган кўплаб вакиллари бу дискриминацион қарор бекор қилинишини талаб қилиб чиқмоқдалар.

ҚУЛДОРЛИК ТУЗУМИ — тарихан биринчи синфий *ижтимоий-иқтисодий формац*ия бўлиб, у кишининг киши томонидан *эксплуатация* қилинишига асосланган. Қуллар ва қулдорлар Қ. т. нинг асосий синфлари эди. *Ибтидоий жамоа тузуми* емирилиши натижасида вужудга келиб, Қ. т. дастлаб Қадимги Шарқ мамлакатларида (Миср, Вавилон ва б.) қарор топди. Қ. т. Қадимги Греция ва Қадимги Римда классик форма касб этди (бизнинг эрамизгача бўлган биринчи минг йилликда ва эрамизнинг дастлабки 3—4-асрлари). Ишлаб чиқариш воситалари, шунингдек қул қулдорнинг мулки эканлиги Қ. т. давридаги ишлаб чиқариш муносабатларининг асоси эди. Қулдор қулни сотиши, сотиб олиши, ўлдириши мумкин эди. *Ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатлари* ўртасидаги зиддиятнинг кучайиши, синфий *антагонизмларнинг* кескинлашиши (қулларнинг кўплаб қўзғолонлари) Қ. т. нинг емирилишига ва унинг *феодализм* билан алмаштирилишига олиб келди.

ҚУЛЛИК — бир кишининг иккинчи бир кишидан тўла қарамлик ҳолати бўлиб, бунда қарам киши (қул) ишлаб чиқариш воситаларидан маҳрум ва ўз хўжайинининг — қулдорнинг мулки бўлади; қулдор қулни сотиши, сотиб олиши ва ҳатто ўлдириши мумкин (қ. *Қулдорлик тузуми*). *Феодализм* ва ҳатто *капитализм* даврида, айниқса мустамлака ва қарам мамлакатларда Қ. сарқит сифатида турли формаларда мавжуддир. АҚШда негрларнинг қуллиги шимолӣ ва жанубий штатларнинг 1861—65 йиллардаги гражданлар уруши натижасидагина расман бекор қилинган бўлса-да, бироқ негрларнинг

ҳуқуқларини чеклаб қўйиш амалда ҳозиргача ҳам сақланиб келмоқда (қ. *Ирқчилик, Дискриминация*).

ҚУЛОҚЛАР — хўжаликда ёлланма меҳнатдан мунтазам фойдаланган қишлоқ буржуазияси. Деҳқонлар социал жиҳатдан бўлиниб кетган вақтда вужудга келди, Россияда 1861 йилдаги Деҳқонлар реформасидан кейин ривожлана бошлади. Чоризм Қ. ни ўз таянчига айлантиришга ҳаракат қилди. Улуг Октябрь социалистик революциясидан кейин Қ. Совет ҳокимиятига қарши актив кураш олиб бордилар. 30-йилларнинг бошида қишлоқ хўжалигини социалистик асосда қайта ўзгартириш вақтида Қ. синф сифатида тугатилди.

ҚУРОЛЛИ ҚУЗҒОЛОН — бирон социал гуруҳ ёки синфларнинг сиёсий ҳокимиятига қарши қуроли чиқиш. Сиёсий ҳокимиятни курашиб қўлга киритиш мақсадда оммавий революцион Қ. қ. ни, исённи — омманинг стихияли, уюлмаган чиқишини, фитнани — ҳарбий диктатура ўрнатиш мақсадда асосан офицерлардан иборат гуруҳларнинг чиқишини фарқлайдилар. Қ. қ. — реакция синфлар зўравонлик қилган ҳолларда ишчилар синфи томонидан ҳокимиятни қўлга олишнинг энг муҳим воситаларидан биридир. *Марксизм-ленинизм* революцион ҳаракатга путур етказувчи бланкистик ва б. сўл, авантюристик қарашларни рад этади. Бу қарашларга мувофиқ Қ. қ. — революцияни амалга оширишнинг *революцион вазиятни* ҳисобга олмайд ҳар қандай вақтда мумкин бўлган бирдан-бир воситаси эмиш. Қ. қ. назарияси ва тактикасини пролетариатнинг кураш воситаси сифатида Қ. Маркс билан Ф. Энгельс ишлаб чиқдилар ва В. И. Ленин томонидан янги тарихий шароитларда ривожлантирилди.

ҚУРОЛСИЗЛАНИШ — тадбирлар системаси бўлиб, уларни амалга ошириш уруш олиб бориш воситаларини батамом йўқ қилишга ёки жиддий қисқартиришга ва жаҳон ядро уруши хавфини бартараф этиш учун шароит яратилишига олиб келади. Қисман, ялли ва тўла Қ. тушунчаси фарқ қилинади.

Қисман Қ. қуроолларни чеклашни ёки қисқартиришни кўзда тутувчи тадбирларни, шунингдек қуроолланиш пойгасини жиловлаб қўйишга қаратилган тадбирларни ўз ичига олади. Атмосферада, космик бўшлиқда ва сув остида ядро қуроолини синашни тақиқлаб қўйиш тўғрисидаги Москва шартномаси (1963), Ядро қуроолини тарқатмаслик тўғрисидаги шартнома (1968) ва шулар каби б. халқаро шартномалар қисман Қ. ни кўзда тутувчи битимларга мисол бўлади.

Ялли ва тўла Қ. қ. — уруш олиб бориш воситаларини ялли йўқ қилишдир. Қаттиқ халқаро контроль остида ялли ва тўла қуроолсизланиш тўғрисида СССР таклиф этган шартнома лойиҳаси (1962) бу йўналишдаги муҳим ташаббус бўлди. Унда барча давлатлардаги ҳамма қуроол-яроғларни йўқотиш кўзда тутилади.

Совет Иттифоқи Қ. бўйича тадбирлар программаси билан чиқмоқда. Бу тадбирлардан кузатилган мақсад — кучайиб бораётган, тинчлик учун хавфли бўлган қуролланиш пойгасини тўхтатишга эришиш ва қурол-яроғнинг тўпланган запасини қисқартиришга, ялпи ва тўла Қ. га ўтишга эришишдир.

Қ. учун курашда катта вайрон қилувчи кучга эга бўлган қурол турларини тақиқлаб қўйиш, шунингдек йўқ қилишни кўзда тутувчи тадбирлардан кенг фойдаланилмоқда. Мас., урушда бўғувчи, заҳарли ёки шулар каби б. газларни ва бактериологик воситаларни қўлланмаслик тўғрисида Женева протоколи (1925); бактериологик (биологик) ва токсин қуролларини тайёрлаш, ишлаб чиқариш ва запасларини тўплашни ман қилиш ҳамда уларни йўқ қилиш тўғрисидаги Конвенция 1975 йилда кучга кирди; Табиий муҳитга таъсир этиш воситаларидан ҳарбий йўл билан ёки ҳар қандай бошқа душманларча фойдаланишни тақиқлаб қўйиш тўғрисидаги Конвенция имзолаш учун 1977 йилда очилди.

СССР б. социалистик мамлакатлар билан биргаликда Қ. учун, умумий тинчликни мустаҳкамлаш учун изчил чиқмоқда. Қ. учун кураш — социалистик ташқи сиёсатнинг асосий принципларидан бирidir. КПССнинг XXIV (1971, *Тинчлик Программаси*) ва XXV съездларида (1976, Тинчлик ва халқаро ҳамкорлик учун, халқларнинг озодлиги ва мустақиллиги учун бундан буёнги кураш Программаси) қуролланиш пойгасини чеклаб қўйиш ва Қ. соҳасидаги тадбирларнинг кенг программаси илгари сурилди. Кейинги йилларда Совет Иттифоқи кескинликни юмшатишга, тинчликни таъминлашга, Қ. га қаратилган 70 дан ортиқ таклиф киритди. СССР ядро қуроли ишлаб чиқаришни тўхтатиш ва унинг запасларини қисқартириш, уларни батамом йўқ қилиш, уни ҳар қандай синашларни тақиқлаб қўйиш тўғрисида, ядро қурулини ишлаб чиқаришдан воз кечган ҳамда ўз территориясида унга эга бўлмаган давлатларга қарши ядро қурулини қўлланмаслик тўғрисида ҳамма давлатлар билан келишиб олишга тайёр эканлигини билдирди. СССР оммавий қирғин қуролларининг янги турлари ва системаларини тақиқлаб қўйиш учун курашмоқда, нейтрон қурулини ишлаб чиқаришдан ўзаро асосда воз кечишни таклиф этди.

Ҳозирги вақтда барча тинчликсевар давлатлар биргалишиб ҳаракат қилганлиги туфайли қатор халқаро ва икки томонлама битимлар тузишга эришилди. Бу битимлар қурол-яроғларнинг айрим турларини ишлаб чиқариш ва жойлаштиришни маълум даражада чеклайди. Булардан *стратегик қуролларни чеклаш тўғрисидаги шартнома* анча муҳим аҳамиятга эга. Бироқ жаҳонда халқаро кескинликни зўрайтираётган, қуролланиш пойгасини кучайтиришга интилаётган кучлар бор. Ана шу шароитларда қуролланиш пойгасини жилов-

лаб қўя оладиган ва Қ. га асос сола оладиган реал тадбирлар муҳимдир. СССР катта ҳарбий потенциалга эга бўлган давлатларнинг қуро-л-яроғларини ва қуроли кучларини миқдор ва сифат жиҳатдан бундан буёнги ўсишини тўла тўхтатиб қўйишга, бу билан уларни бундан кейин қисқартириш (ядро қуролининг барча турларини ишлаб чиқаришни тўхтатиш, оммавий қирғин қуролининг барча б. турларини ишлаб чиқаришни тўхтатиш ва тақиқлаш, катта вайронгарчилик кучига эга бўлган оддий қуро-л-ларнинг янги турларини вужудга келтиришни тўхтатиш) учун шароит яратишга қаратилган амалий қадамларнинг конкрет программаси билан чиқди. Совет Иттифоқи шунингдек Хавфсизлик Кенгашининг доимий аъзолари бўлган давлатлар ва улар билан ҳарбий битимлар ила боғланган мамлакатлар бундан буён ўз армиясини кенгайтирмаслиги ва оддий қуро-л-ларини кўпайтирмаслиги таклифи билан чиқди. Ҳарбий юмшалиш ва Қ. проблемалари бўйича янги совет ташаббуси Марказий Европадаги совет қўшинлари сонини бир томонлама тартибда қисқартиришга қарор қилинганлигида, ишонч тадбирларини кенгайтириш тўғрисидаги таклифларда, шунингдек Ғарбий Европада Американинг янги ракета-ядро қуроли жойлаштирилмаган ва томонларнинг барабар хавфсизлиги принципига қатъий риоя қилинган тақдирда ишни ўртача олисликдаги ракета-ядро қуролини қисқартириш томон олиб боришга ташаббус қилинганлигида ифода этилди.

БМТ Бош Ассамблеясининг махсус сессияси (1978) қуро-л-ланиш-ни чеклаш, Қ. проблемаларига бағишланди. Сессияда СССР илгари сурган программа қуро-л-ланиш пойгасини ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатдан тўла тўхтатишга, Қ. проблемасини ҳал этишда ҳақиқий бурилиш ясашга қаратилган.

Европа коммунистик ва ишчи партияларининг тинчлик ва қуро-л-сизланиш учун учрашуви ҳарбий хавфга қарши курашга муҳим сиёсий стимул берди (Париж, 1980 йил апрель). Учрашувда қабул этилган «Европа мамлакатлари халқларига тинчлик ва қуро-л-сизланиш учун қаҳирикда ифодаланган ташаббуслар юмшалишни давом эттириш ва чуқурлаштиришга эришишга, империализмнинг агрессив сиёсатига зарба беришга қаратилган. Европа қитъасида қуро-л-ланиш пойгасининг янги турининг олдини олиш вазифаси марказий вазифа сифатида илгари сурилди.

ҚУРОЛСИЗЛАНИШ КОМИТЕТИ — СССР билан АҚШ ўрта-сидаги музокара-лар натижасида ва БМТ Бош Ассамблеясининг XVI сессияси маъқуллагани ҳолда 1961 йилда 18 мамлакат томонидан тузилган. 1979 йилда Комитетга 39 давлат аъзо эди. Социалистик давлатлар билан Ғарб давлатларининг тенг вакилликка, блокларга қўшилмаган мамлакатлар ҳам тегишли вакилликка эга бўлиши принципи асосида тузилган. Қарор Комитет барча аъзоларининг

умумий розилиги (*консенсус* принципи) асосида қабул қилинади. СССР ташаббуси билан ва унинг актив иштирокида Қомитет ядро қуролини ёймаслик ва ядро қуролини ҳамда б. оммавий қирғин қуроллари турларини денгиз ва океанлар тубига жойлаштиришни тақиқлаб қўйиш тўғрисида шартнома, бактериологик (биологик) ва заҳарловчи қуроллари яратиш, ишлаб чиқариш ва жамғаришни тақиқлаб қўйиш ва унинг запасларини йўқотиш тўғрисида, шунингдек табиий муҳитга қарши ишлатиладиган ҳарбий ёки бошқа ҳар қандай таъсир этиш воситаларини тақиқлаб қўйиш тўғрисида конвенция ишлаб чиқди. Оммавий қирғин қуроллари янги турларини ва системаларини яратиш ва ишлаб чиқаришни тақиқлаб қўйиш тўғрисидаги битим, ядро қуроли синовини тўла ва ялписига тақиқлаб қўйиш тўғрисидаги шартнома, химия қуроллари яратиш, ишлаб чиқариш ва запасларини жамғаришни тақиқлаб қўйиш ва уни йўқ қилиш, ядро қуролига эга бўлмаган давлатлар хавфсизлик гарантиясини мустаҳкамлаш тўғрисидаги конвенцияларнинг Совет Иттифоқи ва б. социалистик мамлакатлар киритган лойиҳалари ва қуролланиш пойгасини чеклаб қўйиш ҳамда қуролисизланишга қаратилган б. таклифлар комитет муҳокамасида турибди. Қомитет мажлиси Женевада (Швейцария) ўтказилади.

ҚУШНИ УЧАСТКА — Баренц денгизи райони бўлиб, СССР билан Норвегия бу районнинг тирик ресурсларига нисбатан ўз ҳуқуқларининг ёйилдишига даъво қилади. Қ. у. да манфаатдор томонлар ўзаро контролни амалга оширмай балиқ овлашга бир-бирларининг ҳуқуқи борлигини шартнома асосида тан оладилар. Учинчи мамлакат байроғи остида сузиб юрган кемаларга уларда СССР ёки Норвегиянинг рухсати бўлган тақдирдагина балиқ овлашга рухсат берилади. Қ. у. ўрнатилиши СССР билан Норвегия ўртасида *делимитация* масалалари бўйича битим тузилгунга қадар Баренц денгизи районида балиқ овлаш масалаларини тартибга солиб туришнинг вақтинчалик воситасидир.

Ғ

ҒАРБИЙ ЕВРОПА ИТТИФОҚИ (ҒЕИ)— Буюк Британия, Франция, ҒФР, Италия, Бельгия, Нидерландия ва Люксембургнинг ҳарбий-сиёсий блоки. 1954 йилдаги Париж битимига мувофиқ 1955 йилда 1948 йилдан буён мавжуд бўлиб келаётган Ғарб иттифоқи ўрнига тузилди. Ташкилий жиҳатдан *НАТО* билан яқиндан алоқада. ҒЕИ 1954 йилги Париж битимига мувофиқ ҒФР қуроллари устидан контролни таъминлашни ўз мақсади деб эълон қилди. ҒЕИ, аслида, *НАТО* нинг ҳарбий системасига бўйсунган ва Европадаги социалистик мамлакатларга қарши қаратилган. Иштирокчилари ўртасидаги зиддият кескинлашганлиги натижасида ва шунингдек капиталистик давлатларнинг бошқа ташкилотлари, энг аввало *НАТО* ва *Европа иқтисодий уюшмаси* биринчи планга чиқиб олганлиги муносабати билан ҒЕИ аҳамияти сўнгги йилларда тушиб кетди. Юқори органи — кенгашир. Қароргоҳи — Лондонда (Буюк Британия).

ҒОЯВИЙ-ТАРБИЯВИЙ ИШГА КОМПЛЕКС ЁНДАШИШ — тарбия практикасини такомиллаштиришнинг коммунистик қурилишнинг ҳозирги bosқичига энг тўла жавоб берадиган воситаси, Коммунистик партиянинг ҳар томонлама ривожланган шахсни шакллантириш, *социалистик турмуш тарзини* қарор топтириш соҳасидаги фаолиятининг методологик принципларидан биридир.

Бутун тарбия ишининг қўйилишига комплекс ёндашиш ғояси, яъни меҳнаткашлар турли гуруҳларининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ғоявий-сиёсий, меҳнат ва ахлоқий тарбиянинг мустақам бирлигини таъминлаш КПСС XXV съездида илгари сурилди ва асослаб берилди. Одам бутун социалистик уклад, жамиятдаги ишларнинг бутун бориши билан тарбияланади. Коммунистик тарбия процессига комплекс ёндашишнинг моҳияти хўжалиқ, ташкилотчилик ва ғоявий-тарбиявий ишларнинг бирлигидан, ривожланган социализм жамиятида шахсга бир мақсадни кўзлаб таъсир ўтказишдан иборатдир. Коммунистик тарбияни ташкил этишда комплекслик ғоясини изчил амалга ошириш вазифаси партия ташкилотларининг, идеология кадрларининг тарбиянинг барча форма ва методларидан тобора самаралроқ фойдаланишини билдиради. Ғ.-т. и. к. ё. меҳнаткашларда марксизм-ленинча дунёқарашни, меҳнатга коммунистик муносабатда бўлишни, коммунистик ахлоқ, социалистик интернационализм ва ватанпарварликни шакллантиришни кўзда тутати. Коммунистик тарбиянинг ана шу белгилловчи йўналишлари ижтимоий онг-

нинг б. формаларига, кишиларнинг амалий фаолиятига, уларнинг социал ориентациясига таъсир этади. Сиёсий, меҳнат ва ахлоқ тарбияси бирлигининг энг ёрқин ва оммавий кўринишларидан бири — *социалистик мусобақадир*. Социалистик мусобақа хўжалик практикасига, мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига, ахлоқий муҳитга чуқур таъсир ўтказади.

Тарбиявий таъсир ўтказиш — ғоявий-сиёсий, меҳнат ва ахлоқий таъсир ўтказиш мақсадлари ва йўналишларининг бирлиги, жамият ҳаётининг техника-иқтисодий, ташкилий, идеологик ва б. факторларини ҳисобга олиш, барча тарбия воситаларининг ишини планлаштиришни ва уйғунлаштиришни яхшилаш, турли гуруҳлар хусусиятларини ҳисобга олиб барча аҳолини тарбиявий ишлар билан қамраб олиш, оқартув ишларини, таълим беришни ва кишиларни социал практикага, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш юзасидан онгли фаолиятга, жамоат ишларини бошқаришга жалб этишни изчил қўшиб олиб бориш, меҳнаткашларнинг маънавий ижодиётнинг турли турларида қатнашиши, тарбиявий ишларнинг натижасини доимо амалда текшириб туриш, ана шу асосда тарбия процессининг ўзини илмий методларни қўлланиб туриб яхшилаш Ғ.-т. и. к. ё. нинг асосий белгиларидир. Идеология ишининг перспектив комплекс планларини тузиш Ғ.-т. и. к. ё. ни амалга оширишнинг муҳим ташкилий формасидир. Коммунистик қурилишнинг социал-иқтисодий вазифаларини ҳал қилишда, янги кишини шакллантиришда барча идеология муассасаларининг куч-гайратини, *пропаганда* ва *агитациянинг* барча куч ва воситаларини ўйлаб уйғунлаштириш ғоявий-тарбиявий ишлар самарадорлигини янада оширишга кўмаклашади.

Х.

ҲАВО БУШЛИҒИ РЕЖИМИ — граждан ва ҳарбий ҳаво кемалари томонидан миллий ва халқаро ҳаво бўшлиғидан фойдаланишни тартибга солиб турувчи принциплар ва нормалар системасидир. Давлат территорияси устидан Ҳ. б. р. асосида давлатнинг ички қонунида, шунингдек кўп томонлама ва икки томонлама битимларда мустаҳкамланган ҳаво бўшлиғи устидан суверенитет принципи ётади. Ана шу принципга мувофиқ давлат миллий ва чет эл ҳаво кемалари амалга оширадиган учишлар ҳамда авиацияда юк ташишларнинг норма ва қоидаларини белгилайди. Халқаро ҳаво бўшлиғи ҳар қандай ҳаво кемаларининг учиши учун бўшдир.

ҲАМЖИҲАТЛИК ПРИНЦИПИ ёки *Хавфсизлик Кенгаши* доимий аъзоларининг «вето ҳуқуқи» деб аталмиш ҳуқуқи. Сан-Францискодаги конференциянинг қарорига мувофиқ, учта давлат — СССР, АҚШ ва Англия — ҳукумат бошлиқларининг *Қрим конференциясида* (1945 йил) келишиб олинган эди. Сан-Францискодаги конференцияда *БМТ Устави* ишлаб чиқилган бўлиб, мазкур Уставнинг 27-моддасида «вето ҳуқуқи» таърифланган эди. Бу принципга мувофиқ *Хавфсизлик Кенгаши*нинг процедура масалаларидан бошқа барча масалалар юзасидан қабул қиладиган қарорлари учун *Хавфсизлик Кенгаши* жами 5 та доимий аъзолари — СССР, АҚШ, Буюк Британия, Франция, Хитойнинг мос келадиган овозларини қўшиб ҳисоблаганда камида 9 та овоз берилган тақдирдагина, улар қабул қилинган деб ҳисобланади. Ҳ. п. БМТнинг халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаб туриш ва мустаҳкамлашдек фоят муҳим соҳадаги қаракатларининг самарали ва адолатли бўлишини гарантиялашга даъват этилган.

ҲАРБИЙ ЖИНОЯТЧИЛАР — тинчликка, инсониятга қарши жиноят қилган (зўравонлик ва босқинчилик, ҳарбий асирларни ўлдирish, тинч аҳолини қириб ташлаш, газ ёки бактериологик уруш олиб бориш, атом қуролини қўлланиш, граждан аҳолини қулликка олиб кетиш), урушнинг умум томонидан этироф этилган қонун ва одатларини бузувчи шахслар. СССРнинг ташаббуси билан 1943 йил 30.Х да иккинчи жаҳон уруши давомида қилган жиноятлари учун Ҳ. ж. нинг масъулияти тўғрисида Москва декларацияси қабул қилинди. 1945 йил 8.VIII да Лондонда СССР, АҚШ, Буюк Британия ва

Франциянинг муваққат ҳукумати иккинчи жаҳон урушининг асосий Ҳ. ж. ини жазолаш тўғрисидаги битимни имзоладилар. Халқаро ҳарбий трибуналлар асосий Ҳ. ж. ни Ньорнбергда (қ. *Ньорнберге процесси*) ва Токиода (қ. *Токио процесси*) суд қилдилар. СССР Ленинградда, Смоленскда, Харьковда, Краснодар ва б. шаҳарларда Ҳ. ж. устидан суд процесслари олиб борди. 1968 йил 26.ХІ да БМТнинг Бош Ассамблеяси ҳарбий жиноятчиларга ва инсониятга қарши қилинган жиноятларга нисбатан муддатни қўлланмаслик тўғрисида Конвенция қабул қилди. Айрим капиталистик мамлакатлар қабул қилинган актларни бузиб, Ҳ. ж. ни қилган жиноятлари учун масъулиятга тортишдан уларни яширмақдалар.

ҲАРБИЙ КОММУНИЗМ — Совет давлатининг 1918—20 йиллардаги *гражданилар уруши* ва ҳарбий интервенция давридаги иқтисодий сиёсати. Совет республикаси фронт ҳалқаси ичида бўлган, кўп-лаб хом ашё, маҳсулот манбаларидан ажралиб қолган вақтда бутун халқ хўжалиги Коммунистик партия раҳбарлигида ҳарбий изга солиниб қайта қурилди. Илгари амалга оширилган йирик саноатни национализация қилишдан ташқари ўрта ва майда корхоналарнинг кўп қисмини национализация қилиш, хусусий савдонни тақиқлаш, озиқ-овқат развёрсткасини жорий қилиш (яъни деҳқонларнинг ортиб қолган ҳамма озиқ-овқатни развёрстка бўйича қатъий баҳоларда давлатга албатта топшириши) ва умумий мажбурий меҳнат Ҳ. к. сиёсатининг энг муҳим тадбирларидан эди. Ҳ. к. сиёсати, ишчилар билан деҳқонлар иттифоқи ҳарбий-сиёсий формаси сифатида, интервентлар ва ички контрреволюция устидан галабани таъминлашда, *пролетариат диктатурасини* мустаҳкамлашда муҳим роль ўйнади. Ҳ. к. сиёсатини жорий қилишга Россиядаги гражданилар урушининг оғир шароитлари сабаб бўлган эди. Гражданилар уруши тугагандан кейин Коммунистик партия партиянинг X съезди (1921) қарорига мувофиқ нэпни (янги иқтисодий сиёсат) амалга оширишга ўтди.

ҲАРБИЙ-РЕВОЛЮЦИОН КОМИТЕТЛАР (ҲРК) Россияда — 1917 йил октябрида—1918 йил мартада Россияда Советлар ҳокимиятини ўрнатиш учун курашга раҳбарлик қилиш мақсадида ишчи ва солдат депутатлари Советлари ҳузурда большевиклар томонидан тузилган жанговар органлар. 1917 йил 12 (25).X да тузилган Петроград ҲРК қуроли кўзголон штаби сифатида иш кўрди. Совет ҳокимиятининг таитанали юриши вақтида жойларда ҲРК тузилди. Совет давлат аппарати ташкил этила борган, марказда ва жойларда Совет ҳокимияти мустаҳкамлана борган сари ҲРКга зарурат йўқола борди. Бутун давлат ҳокимияти ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари Советлари қўлида тўплана бошлади.

ҲАРБИЙ-САНОАТ КОМПЛЕКСИ — монополистик буржуазиянинг синфий ҳукмронлигини мустаҳкамлаш ва кенгайтириш мақсадида ҳарбий қудратни узлуксиз кучайтириш учун чиқаётган империалистик давлатлар энг йирик ҳарбий-саноат монополиялари ва давлат аппарати милитаристик доираларининг иттифоқи. Давлат-монополистик капитализм системасининг энг реакцион ва агрессив таркибий қисмидир. Ҳ.-с. к. урушдан кейин АҚШда энг ривожланган форма қасб этди, бу ерда ҳарбий мақсадларга ва қуролланиш пой-гасига бевосита ёки билвосита триллиондан ортиқ доллар сарфландики, бу *ривожланаётган* 93 та мамлакатнинг ҳаммасининг йиллик даромадидан 2 барабар ортиқдир. Бу мамлакатларда 2,5 миллиард киши яшайди.

Ҳ.-с. к. кўплаб империалистик мамлакатлар давлат аппарати органларига кучли таъсир ўтказди, муайян шароитларда эса уни ўзига бўйсундириб олади. Бунга Ҳ.-с. к. буржуа давлатларининг кўп миллиардли ҳарбий контрактлари асосий қисмини бажариши кўп жиҳатдан сабабдир. Ҳарбий ишлаб чиқариш ҳарбий-саноат корпорацияларига жуда катта фойда таъминлаб беради, бу фойданинг нормаси хўжаликнинг граждан секторидагига қараганда анча каттадир. Жумладан, АҚШнинг Ҳ.-с. к. қуролланиш пойгасини чеклаб қўйиш бўйича музокаралар олиб боришни орқага сурмоқда. Л. И. Брежнев Тулада сўзлаган нутқида (1977) бундай деб қайд этган эди: «ана шу кучлар юз миллиардларни ҳарбий тайёргарликларнинг тубсиз жаҳаннамига ташлаб, ҳарбий бюджетларни қаппайтириш ташаббускорлари бўлмоқдалар. Айни ўша кучлар «совет хавфи» бор, деган ёлгон баҳонани важ қилиб замонамиздаги халқро сиёсатда агрессив йўлнинг намоёндалари бўлиб туришибди». Ҳ.-с. к. ҳеч қандай воситалардан жирканмайди. СССР ва б. социалистик мамлакатлар халқро кескинликни юмшатиш учун актив сиёсат олиб бораётган бир шароитда капиталистик мамлакатлардаги фақат меҳнаткашлар орасида эмас, балки шу билан бирга буржуазиянинг маълум доираларида ҳам Ҳ.-с. к. фаоллигига қаршилик кўрсатиш кучайиб бормоқда. Шунга қарамай, Ҳ.-с. к. ҳозирча ўзининг иқтисодий ва сиёсий мавқеларини сақлаб қолмоқда.

ҲАҚИҚАТ — воқеликка мувофиқ келадиган тасаввур ёки фикр; объектив воқелик қандай бўлса, уни фикрларда шундай тасвирлаш. Ҳақиқийлик предметнинг ўзига эмас, балки предмет тўғрисидаги муайян фикрларга (тасаввурларга) хосдир. Ҳ. критерийси — практика. Обьектив дунёни тўғри акс эттирувчи Ҳ.— мураккаб диалектик билиш процессининг натижасидир. Марксча-ленинча билиш назрийси Ҳ. нинг объективлиги, унинг нисбий ва абсолют характе-

ри, унинг конкретлиги тўғрисидаги таълимотни ўз ичига олади ва ҳ. к.

ҲОЗИРГИ ДАВР — инсониятнинг капитализмдан социализмга ўтишининг ва коммунистик жамият қурилишининг, мустамлакачилик инқирозининг ва миллий-озодлик революциялари ғалабасининг тарихий даври. 1917 йилдаги Улуғ Октябрь социалистик революцияси Ҳ. д. га асос солди. Ҳ. д. марказида халқаро ишчилар синфи ва унинг фарзанди — инсоният тарихий тараққиётининг асосий йўналишини белгилаб берувчи жаҳон социализм системаси турибди. Ҳ. д. нинг энг муҳим процесслари — жаҳон социализм системасининг вужудга келиши, капитал мамлакатларидаги ишчилар ҳаракатининг ғалабалари, собиқ мустамлака ва ярим мустамлакалар халқларининг мустақил ижтимоий-сиёсий фаолият майдонига чиқиб олганлиги, антиимпериалистик курашнинг юксалишидир. Иккита бир-бирига қарама-қарши социал системалар — социализм билан капитализмнинг тарихий мусобақаси Ҳ. д. нинг муҳим белгисидир.

ҲУКУМАТЛАРАРО ДЕНГИЗ КОНСУЛЬТАТИВ ТАШКИЛОТИ (Intergovernmental Maritime Consultative Organization — **ИМКО**) — БМТнинг ихтисослаштирилган ташкилоти. ИМКОни таъсис этиш тўғрисидаги Конвенция денгизда кема қатнови масалалари бўйича 1949 йилда Женевада бўлиб ўтган конференцияда имзоланди, 1959 йилда кучга кирди. Ташкилотга 100 дан ортиқ давлат, шу жумладан СССР, шунингдек битта ассоциациялашган давлат — Гонконг киради. ИМКОнинг мақсади: халқаро кема қатнови ва савдо соҳасида ҳамкорлик қилиш, денгизда хавфсизликнинг мумкин бўлган нормаларини таъминлаш, ҳукуматлар томонидан ўрнатиладиган камситиш чораларини бекор қилишга кўмаклашишдир. ИМКО халқаро конвенцияларнинг лойиҳаларини тузади, кема қатнови масалалари бўйича халқаро конференциялар чақиради. Юқори органи — ассамблея. Қароргоҳи — Лондонда (Буюк Британия).

«ҲУШФЕЪЛ ҚУШНИ СИЕСАТИ» — Фарбий яримшар мамлакатларидаги империалистик экспансияни ниқоблаш мақсадида 20-асрнинг 30-йилларида АҚШда эълон қилинган. Ф. Д. Рузвельт АҚШ президенти лавозимини эгаллаётган вақтда 1933 йил 4. III да сўзлаган нутқида бу сиёсатни биринчи марта ифодалаган эди. «Ҳ. қ. с.» Латин Америкаси мамлакатларидаги империалистик экспансиянинг энг қўпол формаларидан вақтинча воз кечишга мажбур бўлганликни билдирар эди, у АҚШнинг ана шу мамлакатларда анча усталик билан олиб бориладиган иқтисодий, сиёсий ва маданий экспансияси билан алмаштирилган эди. «Ҳ. қ. с.», аслида, Латин Америкаси мамлакатларига АҚШ монополияларининг «тинч йўл билан» кенг суқилиб кириб боришига кўмаклашади. «Ҳ. қ. с.» ни юргизиб, АҚШ иккинчи жаҳон уруши йилларида Латин Америкасидан ўзининг асо-

сий рақобатчиларини, биринчи навбатда, Германия, Италия, Японияни суриб чиқарди. Ғарбий ярим шарни мудофаа қилиш баҳонасида АҚШ Латин Америкасида ҳарбий базалар вужудга келтирди, ана шу региондаги мамлакатларга ўз ҳарбий миссияларини юбориш тўғрисида қатор битимлар тузди. Америка ҳукмрон доиралари иккинчи жаҳон урушидан кейин ошкора экспансионистик сиёсат билан бир қаторда (қ. «*Катта сўйил сиёсати*») «Ҳ. қ. с.» дан ҳам кенг фойдаландилар.

K48 Агешин Ю. А., Алексеев Р. Ф., Анучкин-Тимофеев А. С.
ва бошқ.

Қисқача сиёсий лугат (Тузувчилар: Л. А. Оников, Н. В. Шишлин).— (Тўлдирилган ва қайта ишланган 2-чи нашри).— Т.: Ўзбекистон, 1983.—423 б.

1. Автордош.—11. Сарлавҳа.

Лугат вақтли матбуотда, радио ва телевидение эшиттиришларида тез-тез учраб турадиган сўзлар, терминлар, ижтимоий-сиёсий характердаги тушунчаларга изоҳ беради. Ривожланган социализм ва ҳозирги замон халқаро муносабатларининг асосий белгиларини характерлаб берувчи термин ва тушунчаларга алоҳида ўрин берилди. Лугат кенг китобхоналар оммасига мўлжалланган.

Агешин Ю. А., Алексеев Р. Ф., Анучкин-Тимофеев А. С.
и др. Краткий политический словарь.

ББК66я2
32(03)

№ 784—82

Навий номли ЎзССР
давлат кутубхонаси.

70105 10

А М 351 (04) 83 91—82 0802000000

На узбекском языке

Ю.А. Агешин, Р.Ф. Алексеев, А.С. Анучкин-Тимофеев и др.

КРАТКИЙ ПОЛИТИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ

Издание второе, дополненное

Редакционная работа над словарем закончена в марте 1980 г.

Перевод с издания Политиздат—Москва—1980

Изд-во «Ўзбекистан», З-700129, Ташкент—1983, ул. Навои, 30.

Редакция мудир *М. Шарипов.*
Редактор *У. Мухамедова.*
Бадний редактор *А. Соибназаров.*
Корректор *З. Ҳакимова.*

Таржимон *Р. Р. Абдурахмонов*
Рассом *А. Олимжонов*
Техн. редактор *А. Ибрагимов*

ИБ№ 1433

Теришга берилди 05.01.82. Босишга рухсат этилди 24.12.82. Формати 70×108^{1/2}.
№ 1 босма қозоғга «Литературная» гарнитурда юқори босма усулида босилди.
Шартли босма л. 18,55. Нашр. л. 27,33. Тиражи 25000. Заказ № 445. Баҳоси 1 сўм 60 т.
«Ўзбекистон» нашриёти, З-700129, Тошкент, Навий, 30. Шартнома № 403—79.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат
комитети, Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг поли-
графкомбинати, З-700129, Тошкент, Навий кўчаси, 30.